

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

**ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻՈՅ**

ՊԸՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ**

ՀԱՅՈՑ ՊԸՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխարհաբար քարզմանությունը
և ծանոթագրությունները
Գ. Բ. ԹՈՍՈՒՆՅԱՆԻ

«Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի համեմատողով. Մարտիրոսյան
Ռ. Մ. (նախագահ), Անանյան Գ. Գ., Թամրազյան Հ. Ս., Մկրտչյան
Ռ. Մ., Փանոսյան Ս. Ե.

ԳԻՐՔԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՆՈՐԻՆ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ ՏԵՐ ՏԵՐ
ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՌԱՋԻՆԻ
ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ

Բնագրի հետ համեմատեց և խմբագրեց՝
Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Հովհաննես Դրասխանակերտցի

Հ 858 Հայոց պատմություն (Աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Գ. Բ.
Թոսունյանի) — Եր.: (Ուսանողի գրադարան) Երևանի պետ. հա-
մալս., Երևանի համալս. հրատ., 1996, 397 էջ:

Հայ նշանավոր պատմիչ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու
«Հայոց պատմությունը» ընդգրկում է վաղնջական շրջանից մինչև 924 թ.
ընկած ժամանակաշրջանի իրադարձությունները և կարևոր նշանակություն
ունի արաբական լծի դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի,
ինչպես նաև Հայաստանի, Աղվանքի ու Վրաստանի սոցիալ-քաղաքական
հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության համար:

ԳՄԴ 8421+68.8(22)42

ISBN 5-8084-0287-9

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, թարգմանության և
ծանոթագրությունների համար, 1995

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Ջգադարումն դարուց, ժամուց և ժամանակաց թէպէտև իսկապէս զՀօրէ ասաց Բանն ղնել յիրում իշխանութեան՝ ՚ի բաց միանգամայն տարեալ ՚ի մարդկայնոցս գիտութեանց զյոյժ հաւաստին և զյաւէտ կա-
քելին. սակայն մարդիկ օժանդակեալք յԱստուծոյ՝ և գեղեցիկ և շափա-
ւար մալութեամբք ՚ի փոքունս փոքումբք ինչ յանդգնեալ՝ բանական ա-
ռաքինութեամբ ետուն մեզ զկարգս պատմութեանց յեղափոխ յեղանա-
հոցս առհմանելոց կամ անցելոց, ոչ բանապաճոյճ մտացածին ինչ վէ-
պըս յարմարել՝ քան թէ զծանօթութիւն քաջողութեան ՚ի հոգւոց անտի.
և ապա յիբս յիբս անցեալ զառանցեալ ժամանակաց մատակարարեալ
զմեզ, զի գիւրաւ մեզ հեռացելոցս եղիցի հարցանել զհարսն, որք ու-
սուցեն մեզ և զծերսն, որք պատմեսցեն մեզ: Եւ աշապէս զընտանի
խորհանց առատութեան մտաց ջանացան օգուտ աշխարհի գործել՝ զփա-
փագելի մարդկան պէտս լցուին պատրաստեցին, և ստուգազէտ իմա-
ցուածիւ խորհրդոց պատկանաւորեցին, յարձանագրութիւնս բանից մա-
տենագրելով զնախնական պատմութիւնսն, զոր յաւէտ պատուասիրելիք
և փափաքելիք և կենցաղօգուտք ինձ իմանին: Այսպէս և ես աստանօր
զանձն ՚ի ներքս արկի ՚ի կարգ բանիս, որ առաջի կայ ինձ ասել՝ ոչ
մտահաճ հպարտութեամբ ըստ իմում ինչ կամի, այլ վասն զի ծանեայ
զ՝առ ՚ի յինէն խնդրողացն զանդուլ նոցայն հոգւոյն շարժմունս իմա-
ցուածոց՝, այնուհետև հարկեալ իբր ՚ի նահապետէ ումեմնէ սրավա-

* ՚ի ետրենացոյ առեալ երեկն բանքս, որպէս սովոր է առնել հեղինակս յընթացս
Պատմութեան իւրոյ, զոր և ցուցցուք յիւրում տեղաւ: Եղանակաւ խաղացմունս առ-
տուածախցն ՚ի քեզ շնորհացն և զանդուլ Հոգւոյն ՚ի վերայ քո իմացուածոց շարժ-
մունս ծանեայ, ենք: Մովս. ետրեն. Պատմ. գիրք ա. գլ. ա.:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՐԱՆԸ

Աստծու միածին Որդին իր իշխանության մեջ դարերի, ժամերի
ու ժամանակների գոյութիւնը թեպէտև իսկապէս Հոր կողմից ստեղծ-
ված է համարում՝ հույժ հավաստին ու առավել կարելին ամբողջովին
հեռացնելով մարդկային ճանաչողութիւնից, սակայն մարդիկ, ստա-
նալով Աստծու օժանդակութիւնը և գեղեցիկ ու շափավոր խենթությամբ
կամաց-կամաց հանդգնելով, բանական առաքինությամբ մեզ ներկա-
յացրին անցյալ փոփոխական կարգերի պատմութիւնը, և ոչ թե ճո-
ռոմարան ու մտացածին պատմութիւններ հորինելով, այլ այն հոգի-
ների ողջամիտ ճանաչողութիւնն իմանալով: Նրանք անցած-գնացած
ժամանակների պատմութիւնը մեզ մատուցեցին տարբեր կերպ, որ-
պեսզի մենք՝ հետնորդներս, հեշտությամբ կարողանանք հարցնել հայ-
րերին, որոնք սովորեցնում են մեզ, և ծերերին, որոնք պատմում են
մեզ: Եվ այդպիսով, նրանք իրենց մտքի հարստությամբ ու առատու-
կանց անհրաժեշտ կարիքները հոգացին և ստույգ տրամաբանությամբ
շարադրեցին՝ մեր նախնիների պատմութիւնը մատենագրելով իրենց
գրվածքների մեջ, որոնք ինձ համար ավելի պատվելի, փափագելի և
օգտակար են: Այդպէս էլ ես այստեղ խորամուխ եղա այն պատմու-
թիւնների մեջ, որոնք առաջիկայում պետք է շարադրեմ, և դա ոչ թե
իմ քմահաճույքով կամ ցանկությամբ, այլ նրա համար, որ ճանաչեցի
ինձնից օգտվողների հոգու մտածողության անդադար շարժումները՝,

* [Տողատակի ասողանիշով տրված այս և հետագա ծանոթագրութիւնները հրա-
տարակշիռն են, որոնցում թարգմանչի կատարած հավելումները տրվում են անկյունա-
վոր փակագծերում, իսկ միայն թարգմանչի ծանոթագրութիւնները տրվում են պատ-
մության վերջում]: Երևում է, որ այս խոսքերը վերցված են ետրենացոյ, որպէս սովոր
է, անել մեր հեղինակը իր պատմության ընթացքում, որը մենք ցույց կտանք իր տեղում:
Եթե մեջ եղած աստվածային շնորհների անսպառ գործունեութիւնը և հոգու անդադար
շարժումները քո մտածողության վրա՝ ես ճանաչեցի այս գեղեցիկ խնդրի միջոցով
(Մովսես ետրենացի, Հայոց պատմութիւն, գիրք Ա, գլ. Ա):

րեցայ թիակօք 'ի մակուկի ճառիս, և զայս պատմութիւն առնել տաղտկացեալ տագնապեցայ: Սակայն ոչ ըստ գեղջկաց անարուեստից երկրորդեալ զայն ինչ զոր նախ քան զմեզ քաջք և բանաստեղծք արգոյակապք և զարմանալիք զարժանի բան պատմութեան անտուստ 'ի վերուստ արձանագրեցին զյայտապատում իրս թագաւորաց և զպայազատութիւն իշխանաց և զհանգամանս պատերազմաց և զշինանիստ շինուածս քաղաքաց և գաւառաց, գեօղից և գերդաստանաց, և զգործս արեաց և անարեաց կամ զխռովութեանց և զխաղաղութեանց, զի մի' տղայաբար ինչ յանդգնեալ զմիանգամ գրեալսն երկրորդեցից և զքերթողացն արուեստ տապալեցից, և զայն վերժանողացն ծիծաղելիս յարկացուցից: Եւ արդ մի' ևս ինձ այլ յիրս յառաջաբանութեանս եղիցի ծախել զժամանակս. վասն զի ծերութիւն ցաւագին՝ մահ առ դուրս պատրաստ ունի, և տագնապ տարակուսիցս հապճեպ տայ պատմել զանցս անցից աղետիցս և անհնարին խռովութեանց հասելոց կալելոց զմեզ:

Արդ այսուհետեւ յարահետ և յաղթատիմաց խանթէ իմոցս մտաց յառաջ ձգեցից բան երագագիր դպրի գրչութեամբ. և նախ՝ զգրովք հարցն եկեալ՝ ըստ նախապատում նոցայն հանդիսի ծանօթեւ կացուցից, սակաւուք ինչ զնախնական սփռումն բոլոր ազգաց և ազանց, որ յորդոցն Նոյի՝ և ապա զմերն Յաբեթ յերկուցն 'ի բաց հատեալ որոշեալ: Եւ թէ ոչ մերս միայն ազգ 'ի նմանէ, այլ և բազում ևս ցեղից արմատ նա՝ ճանաչիր. և ապա ընդ բոլոր Յաբեթեանս ցեղապատմութիւնսն վայր իջեալ մինչ 'ի մերն թորգոմ. և այլն արտաքոյ իմոց բանիցս թողեալ, զծննդոցն նորա ազգաբանութիւն սուղ ինչ շարայարեցից: Եւ թէ ո՛չք 'ի նոցանէ շինութեան պարապեալ և կամ ո՛չք քաղաքական և բարեզգեաց բարուց. և կամ ո՛չք 'ի նոցանէ ոմանք նախակիզբն գտան թագաւորելոյ 'ի վերայ մեր. և կամ թէ զկնի նոցա Վաղարշակ Պարթև թագաւորէ տանս Թորգոմայ և զկնի՝ նորուն սերունդք մեզ միապետեալ: Եւ թէ 'ի ժամանակս նոցա սփռեալ տարածեցաւ ընդ ոլորտս երկրի քրիստոնէական կարգ հաւատոյ սրբոյ, և առաւել ևս 'ի Հայկականս գրահի 'ի Բարթողիմէէ, որ մի է յերկոտասանիցն, և 'ի Թաղէոսէ, որ ևս յերկոտասանիցն. որք և վիճակեցան իսկ 'ի Քրիստոսէ Փրկչէն մերմէ աշխարհիս մերոյ բարոյք և վարդապետք: Ընդ որոց և զսուրբ Լուսաւորչէն մեր Գրիգոր զկնի շարադրեցից սակաւուք ինչ բանիք. որ էլից և բովանդակեաց իսկ զառաքելական քարոզս նոցա, 'ի լոյս ածեալ անցուցեալ զթորոգմեան ազն 'ի խորին կոապաշտութեան շարութեանէն:

այնուհետեւ ազգվելով մի նաւապետից՝ թիավարելով արագ ընթացալիմ ճառի մակուկելով և տառապելով շարշարվեցի այս պատմությունն անել: Սակայն նրանք՝ քաջահմուտ, զարմանալի ու պատվական մատենագիրները, մեզնից առաջ ոչ-գեղջկական անարվեստ ոճով սկզբից ի վեր կրկնեցին պատմության, արժանի դեպքերը՝ թագավորների ու իշխանների հայտնի պատմությունները, պատերազմների հանգամանքները, քաղաքների, գավառների, գյուղերի ու կալվածքների շինությունները, խիզախների ու վախկոտների խռովության կամ խաղաղության գործերը, որպեսզի չլինի, թե մեկ անգամ գրվածը միամտաբար հանդրգնենք նույնությամբ կրկնել, քերթողների արվեստը խաթարել ու այն ընթերցողների համար ծիծաղելի դարձնել: Ես չեմ ուզում առաջաբանի վրա երկար ժամանակ վատնել, որովհետեւ ցավագին ծերությունը մահը պատրաստ պահում է դռան հետևում, և տագնապն ու տարակուսանքն ստիպում են հապճեպորեն պատմել մեզ հասած անցքերի, աղետների, անհամար խռովությունների ու դեպքերի մասին:

Ուրեմն՝ այսուհետեւ իմ տրորված ու աղքատիմաց խոսքն արագագիր դպրի գրչությամբ առաջ կտանեմ. նախ գրքերի միջոցով դիմելով հայերին՝ ըստ նախապես նրանց գործի, երևի փոքր-ինչ ծանոթացնելով Նոյի որդիներից սկսած բոլոր ազգերի ու ցեղերի նախնական տարածվելուն և ապա մեր Հաբեթին՝ երկուսից առանձնացնելով ու տարբերելով: Եվ ոչ միայն մեր ազգն է նրանից սերում, այլ նաև բազմաթիվ ցեղերի արմատը նա է համարվում: Բացի դրանից, բոլոր հաբեթյանների հետ ցեղապատմությունը հասցնելով մինչև մեր Թորգոմը, իսկ մյուսներին իմ պատմությունից դուրս թողնելով՝ համառոտ կերպով կշարադրեմ նրա ծննդյան ազգաբանությունը: [Կշարադրեմ] նաև այն մասին, թե նրանցից ովքեր զբաղվեցին շինարարությամբ, ովքեր՝ քաղաքաշինական կամ բարեկարգման գործերով, և կամ նըրանցից ովքեր նախապես թագավորեցին մեզ վրա: Իսկ նրանցից հետո Թորգոմի տանը՝ թագավորում է Վաղարշակ Պարթևը, այնուհետև նրա սերունդներն են մեզ տիրում: Նաև այն մասին, թե ինչպես նրանց ժամանակաշրջանում աշխարհի բոլոր կողմերում տարածվեց քրիստոնեական սուրբ հավատը, մանավանդ որ Հայաստանում այն տարածվեց Բարդուղիմեոսի ու Թադեոսի միջոցով, որոնք [Քրիստոսի] տառներկու աշակերտներից էին², որոնց էլ վիճակվեց մեր Քրիստոս Փրկչի կողմից դառնալ մեր աշխարհի [առաջին] քարոզիչներն ու վարդապետները: Նրանց հետ էլ համառոտ կերպով կշարադրեմ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի մասին, որ համալրեց ու ամփոփեց նրանց առաքելական քարոզները՝ խորին կոապաշտության շարությունից լույս աշխարհ հա-

Զինի յարադրելով զորդին և զթոռունս նորա, որք արժանի գտան կալ յաթոռ սրբութեան նորա. այլև զայլ ևս զյաջորդս նոցունց մինչև ցայսօր ժամանակի, և որ ինչ 'ի նոցանէն և կամ յայլոց ոմանց յաւուրս նոցա գործեցեալ իրակութիւնք: Եւ կամ թէ որո՞ց ոմանց յաւուրս սպառապուր դաշարեաց թագակալ պերճութիւնն Հայկականս գրոհի. կամ թէ զհարդ ախարէն 'ի մեզ նորոգեալ տեսաւ թագաւորութիւնն, որ 'ի վաղընջուցն հետէ սպառեալ դադարեալ էր՝ պսակելով զմեծ իշխանն Աշոտ թագաւոր 'ի վերայ մեր: Զի թէպէտ նախ քան զմեզ Շապուհոյ Բագրատունւոյ և մերումս ժամանակի պատմագրի՝ գրով գրողմեալ է զնորայն գործոց և զգնացից և իմաստից և մրցարանաց և շինութեանց և խաղաղութեան հանդէս. այլ այս այնչափ միայն առ 'ի յինէն քեզ տեսցի, զի առ 'ի յայժմու ճառս նպաստ լեալ՝ ոչ տայցէ կարգի բանին հատակտուր սեթևեթել, այլ յայտ ածել զհիւսումն հաւաստութեան առաջակայ իրին. զինի ապա ընդարձակիլ բանիւ և 'ի նմին դեգերիլ պատմութեան վասն Սմբատայ՝ որդւոյ Աշոտի, որ թագաւորեաց Հայաստանեացս փոխանակ հօր իւրոյ: Այլ և զարիական մրցմունս նորա և զքաջապինդ հանդէսս և զքարեզգեաց բարս, և թէ զհարդ զշինութիւն աշխարհիս տնօրինէր իմաստայեղձ մտօք. ընդ նմին ապա և զայլոց նախարարաց զեկուսցուք բանիւ՝ ոյք հոյակապք և հռչակաւորք, հարուստք և անուանիք և քաջք յայտնեցան 'ի նորին աւուրս: Դարձեալ զաղմուկ շփոթի՝ որ ի հարաւակողմն Հագարու հասին հասարակաց հալածանք, սրոյ վատնումն և սասանումն և սով և գերութիւն և բնաջինջ լինել ողորմելի աշխարհիս Հայոց: Այլև զտարժանական մահ արքային Սրմբատայ ըստ մարտիրոսական հանդիսից 'ի բազմախողխող երկաթոյն իսմայելեան. և կամ թէ նախ քան զգրաւումն կենաց թագաւորին զհարդ Ոստիկանն հնարիմաց չարիւ՝ արկանէր սուր թշնամութեան ընդ արքային Սմբատայ և ընդ մեծ իշխանն Գագիկ՝ քեռորդի նորուն, թագ նմա կապեալ և հակառակ թագաւորեցուցեալ: Կամ թէ զհարդ յետ մահուան արքային Սմբատայ՝ երեքեան նոքա միանգամայն թագաւորեն՝ Գագիկ Արծրունի և Աշոտ՝ որդի Սմբատայ, և համանուն նորա՝ որդի ապարապետից, Շապուհոյ, հակառակք ընդդէմ միմեանց: Կամ ո՞րպէս արքայորդին Աշոտ չուէր գնայր առ կայսրն Կոստանդին՝ և զեղեցկապէս 'ն նմանէն գահ ընկալեալ, վայելչապէս զերակայութեամբ բազում ընծայիւք բարեմասնաբար լնոյր և յուղարկիւր յիւրական աշխարհս: Կամ թէ ո՞րպէս 'ի հակառակութենէ երեցունց անուանակիր թագաւորացն յուզեցան շար իրակութիւնք և սասանութիւնք և զղղղմունք և վրդովմունք

* Շապուհոյ Բագրատունւոյ պատմագրի՝ ժամանակակցի Յովհաննու Կաթողիկոսի, մատենագրութիւն այժմ ոչ երեւի 'ի միջի. թերեւ բախտին յաջողելով 'ի լոյս եկեացէ էրբ և է՝ նման գործոցն Մովսիսի Կաղանկատացոյ, Սեբեոսի, Ուփտանիսի և այլոց:

նելով հայոց ազգը: Հետո կշարադրեմ նրա որդիների ու թոռների մասին, որոնք արժանի համարվեցին նստելու նրա սուրբ աթոռին: Այս ամենից բացի, [կշարադրեմ] նաև նրանց հաջորդների մասին մինչև մեր օրերը և բոլոր այն իրողությունների մասին, որ գործեցին նրանք կամ ուրիշները նրանց օրոք: Նաև այն մասին, թե նրանցից ո՞ւմ օրոք դադարեց հայոց ազգի թագակալ պերճութիւնը, կամ թե դրանից հետո մեզ մոտ ինչպես նորոգված տեսանք մեր թագավորութիւնը, որը վաղնջական ժամանակներից վերացել էր, և [այդ ժամանակ] մեզ թագավոր կարգվեց Աշոտ մեծ իշխանը: Թեպետ մեզնից առաջ Շապուհ Բագրատունին՝ շարադրել է նրանց գործերի, պատերազմների, շինարարութիւնների ու խաղաղության պատմութիւնը, բայց այդ ամենը ես այնպես կմատուցեմ, որ կցկտուր տեղեկութիւններ չստացվեն, այլ կտամ առաջիկա իրադարձութիւնների հավաստի շարադրանքը, դրանից հետո էլ խոսքս ծավալելով կամ երկար կանգ առնելով այն պատմութիւն վրա, որը վերաբերում է Աշոտի որդի Սմբատին, որը Հայաստանում թագավորեց իր հոր փոխարեն: Նաև այն մասին, թե նա ինչպիսի խիզախ կոիվներ էր վարում, ինչպիսի քաջագործութիւններ [էր ցուցաբերում], առաքինի բարք դրսևորում, և թե աշխարհի շննութիւնը ինչպիսի իմաստալից մտքով էր տնօրինում: Դրա հետ միաժամանակ կխոսենք նաև այլ նախարարութիւնների մասին, որոնք այդ նույն ժամանակ հայտնի դարձան որպես հոյակապ, հռչակավոր, երևելի, անվանի ու քաջ մարդիկ: Դարձյալ կխոսենք այն իրարանցման մասին, որ եղավ Հագարի՝ հարավային կողմում, ուր, այն է՝ Հայոց ողորմելի աշխարհում, տեղի ունեցան ընդհանուր հալածանքներ, սրահարութիւն, սով, գերութիւն, բնաջնջում: [Կխոսեմ] նաև Սմբատ արքայի տաժարների մահվան մասին, որ հասել է նրան մարտիրոսական շարչարանքով՝ արաբների բազմախողխող սրից: Նաև այն մասին, թե նախքան թագավորի վախճանը ոստիկանը ինչպիսի հնարագետ շարութեամբ էր թշնամութիւն գցում Սմբատ արքայի և նրա քեռորդի Գագիկ մեծ իշխանի միջև՝ վերջինիս թագադրելով նրան հակառակ: [Կշարադրեմ] նաև այն մասին, թե Սմբատ արքայի մահից հետո Գագիկ Արծրունին, Սմբատի որդի Աշոտը ու նրա անվանակիցը՝ Շապուհ սպարապետի որդի Աշոտը, որոնք միմյանց հակառակորդ էին, երեքով մեկտեղ ինչպե՞ս էին թագավորում: Կամ թե Աշոտ արքայորդին ինչպես էր չվում-գնում

* Հովհաննու Կաթողիկոսի ժամանակակցի՝ պատմագիր Շապուհ Բագրատունու, մատենագրութիւնն չի հայտնաբերված, թերեւ բախտի բերմամբ երբեք լույս աշխարհ չա՛յ Մովսիս Կաղանկատացու, Սեբեոսի, Ուփտանիսի և այլոց գործերի նման:

աւերանաց. այլ և գործք անարժանք և կործանումն անազգակ և ահա-
փետք մահուց:

Արդ այսոքիկ քեզ բաւականացեալ յառաջաբանութիւն, որով մար-
թացես գալ բանիւ զրուցացն ճշմարտութեամբ առ 'ի մատուցանել զը-
սելիս և առնուլ զպատմութիւն, հետեւելով իմ ընդ համառօտ հաւաս-
տութիւն առաջնոցն գրագիծ մատենից աստուածայնոց, այլ և ընդ ար-
տաքնոց ևս ժամանակագրութիւնս, որք վիպեն հաւաստեալ՝ ընդ մե-
րումս կշռադատեալ յազգաբանութիւն համարու: Ամենեքեան սոքա զը-
լոր աշխարհաց գիտս ծննդոց՝ յերից որդւոցն Նոյի ասեն սերեալք և
գոյացեալք և աճեցեալք և ցանեցիր սփռեալք ընդ երեսս երկրի: Զի թէ
և զանուանս հարցն արտաքինքն տարորոշս 'ի մէնչ տան՝ որպէս Քսիւ-
սաթրոս զՆոյ անուանելով, և Քսերքսէս զՍէմ. սակայն պայազատու-
թեանն զորցս 'ի մի տարեալ բովանդակեն: Եւ այսպէս երկաքանչիւրք
սոքա աւանդեն մեզ կարգ բանի, թէ 'ի գալ հանդիպիլ ժամանիլ հա-
սանիլ դարուն երկորդի՝ հեղեղեալ ողողեալ ներսուղեալ ջնջեաց Տէր
'ի բաց սպառնալու մաքրելով զերեսս երկրի 'ի մոլելոցն և յամբարըշ-
տելոցն և յանօրինելոցն և 'ի վայրագ շամբշեալ շաղկակերաց, և 'ի
կռամու մարդոց շարագունից, մինչ ոչ ևս մնալ 'ի բոլոր բանականացս
կամ յանբանից. բայց միայն 'ի տոհմիցն արդարոց հնազանդեալք եղեն
'ի գործս արկղակերտի նոյեան տապանին, զորս և միանգամայն իսկ
մուծեալ 'ի նա և ընդ նոսին ևս և յամենայն անբանից սրբոց և ան-
սրբոց առեալ 'ի ներքս ընդ ինքեանս՝ և այսպէս շնչին փայտի առհա-
սարակ զնոսս հաւատացեալ պահեաց առ 'ի նախախնամել նոքօք զկըր-
կին նորոգութիւն երկրի ըստ իւրաքանչիւրոցն հաւասարակարգ նմանու-
թեան, և ըստ առաջնոյ նուիրմանն 'ի Տեառնէ Աստուծոյ լնուլ և 'ի նո-
սա ևս զօրհնութիւնսն յաճել և 'ի բազմանալ և լնուլ զերկիր և տիրել
մարդկան սմա և որ ինչ 'ի սմա: Եւ վասն զի այսոքիկ այսպէս քեզ
տեսանել եղև՝ այսուհետեւ թէ հաճոյ քեզ թուի՝ յերկուցն զիս 'ի բաց
տարեալ 'ի Սէմայ ասեմ նահապետութեանց և 'ի Քամայ, զմերն Յա-
բեթի ըստ կարգի բանիս սակաւուք ինչ յայտարարութեամբ ասացից.
վասն զի և ոչ իսկ պիտոյ է այժմու ճառիս, այլ՝ այլում տեղւոյ և ժա-
մանակի թողիլ է:

Կոստանդին կայսեր մոտ, գեղեցկապես նրանից գահ ընդունում, վա-
յելուչ պատվով օծովում բազում ընծաներով և ուղարկվում իր աշ-
խարհը: Կամ թե վերոհիշյալ երեք թագավորների գծտության պատ-
ճառով ինչքան հուզումներ, շար միջադեպեր, վրդովմունք ու ավերա-
ծություններ եղան, ինչպես նաև՝ անարժան գործեր, անտեղի կործա-
նում և մահացու ահաբեկություններ:

Այսքանը թող բավական լինի առաջաբանում, որով ընթերցողը կա-
րող է զրույցները ճշգրտորեն ընկալել և հաւանալ պատմությունը՝
հետեւելով աստվածային առաջին գրքերի իմ հավաստի համառոտու-
թյանը, ինչպես նաև օտար ժամանակագրություններին, որոնք պատ-
մում են հավաստիորեն, և դրանք համապատասխանում են մեր ճյու-
ղագրությանը: Բոլորը աշխարհի բոլոր մարդկանց ծննդյան մասին ա-
սում են, որ նրանք սերել են, գոյացել ու երկրի վրա տարածվել Նոյի
երեք որդիներից: Թեև օտարները նախահայրերի անունները մեզնից
տարբեր ձևով են տալիս, այսպես՝ Քսյուսաթրոսը Նոյ է անվանում,
Քսերքսեսը՝ Սեմ, սակայն սերունդների հաջորդականության վերաբեր-
յալ զրույցները նույն բանն են բովանդակում: Եվ սրանցից յուրաքան-
չյուրը մեզ ավանդում է պատմությունը՝ այն հասցնելով մինչև երկ-
րորդ դարը, երբ Տերը ողողեց, հեղեղեց և իսպառ բնաջնջեց՝ երկրի
երեսից մաքրելով մոլագարներին, ամբարիշտներին, անօրեններին, խեղ-
թացած հումակերներին, շարագույն կռամու մարդկանց, մինչև որ բա-
նականներից ու անբաններից ոչ մեկը չմնաց, բացի արդարների տոհ-
մերի այն մարդկանցից, որոնք համաձայնվեցին պատրաստել նոյյան
տապանը: Նրանց բոլորին միասին մտցրեց տապանի մեջ, և նրանք
տապանի մեջ իրենց հետ վերցրին նաև սուրբ ու անսուրբ բոլոր ան-
բաններից: Այսպիսով, վստահելով այդ շնչին փայտին՝ այն նրանց
բոլորին պահպանեց՝ նրանց միջոցով նախապես կրկին հոգալով երկ-
րի նորոգման համար ըստ յուրաքանչյուր կենդանու նմանության, և
ըստ առաջին նվիրման Տեր Աստծու կողմից նրանց հագեցնելով օրհ-
նությամբ՝ մարդկանց աճելու, բազմանալու, երկրի վրա տարածվելու,
երկրին և նրա վրա եղած ամեն ինչին տիրելու համար: Եվ սրանք, քա-
նի որ քեզ, [ընթերցող], տեսանելի եղան, այսուհետև եթե քեզ հա-
ճելի լինի, երկուսի՝ Սեմի և Քամի նահապետություններից ինձ հեռաց-
նելով, քեզ կպատմեմ մեր Հաբեթինը՝ հաջորդաբար փոքր-ինչ բա-
ցատրելով, քանի որ այժմյան խոսքիս մեջ այն պետք չէ, ուստի՝ թող-
նըվելու է մի այլ տեղի ու ժամանակի համար:

Յետ երկնասահանացն հեղեղաց և անդնդապտոյտ ջրահեղծն լինելոյ բոլոր շնչականաց, և յետ ակամայ կամաւ նաւարկութեանն Նոյի և ի ցամաք ելանելոյ ի Հայս ըստ հրամանի Տեառն որդւովք և կանամբք հանդերձ և այլովք և ընդ նոսին անբան կենդանեօք՝ սկիզբն ապա դարձեալ առնու աստուածային այցելութեամբն աճելութիւն ծննդոց երկրի։ Եւ ի մերոյն Յաբեթէ նախ ծնանի որդի և անուանի Գամբր։ Ուստի ի նորուն անուն աշխարհ կալուածոց նորա կոչեցաւ Գամիրք։ Զկնի ծնանի Մագոգ, և սերունդք Մագոգայ Կեղտք և Գաղատացիք։ Եւ ապա զՄագայ, որ զաշխարհ տոհմի իւրոյ յիւր անուն Մարս անուանեաց։ Եւ ապա զԹորէլ, յորմէ Թէտայք ազգն անուանիւր. և զՄոսք, որ պայազատէր զԼիւրիկայ։ Իսկ վեցերորդ զԹիրաս, յորմէ մերն իսկ Ասքանազ. և Թորգոմ, որ զմիապետեալն իւր աշխարհ յիւր անուն յորջորջէր Թրակացիս։ Եւ զՔիտիիմ, որ զՄակեդոնացիս նուաճէր ընդ ինքեամբ։ Իսկ որդիք Թիրասայ Ասքանազ, յորմէ Մարմատք և Բիփատք. յորմէ Սօրամատք։ Եւ Թորգոմ, որ ըստ Երեմիայ՝ զԱսքանազեանս գունդ յիւր անուն նուաճէր տուն Թորգոմեայ. զի նախ Ասքանազ իսկ էր յիւր անուն սահմանեալ զմերազնեայսս ըստ երիցութեանն սակի, զոր յիւրում տեղոջ ասացից։ Իսկ Յաւանայ նախնւոյն Յունաց Եղիշա, յորմէ Սիկելացիք և Աթենացիք։ Եւ Թարսիս, յորմէ Վիրք և Տիւրքնացիք. Կիտիիմ, յորմէ Հոսմայցիք։

Այլ աստ թէպէտ և ի հարկէ շարադրական բան յառաջ բերաւ բոլոր ծննդոցն Յաբեթի պայազատութեանց, սակայն չափ՝ ևեթ. զի սուղ ինչ յայտարարութեամբ ծանօթացին քեզ հարազատութիւն գրոհի մերոյ ի միոյ միայնոյ ծննդոյ գոլ այսչափ նահապետութեանց և ազգաց։ Զի թէ ոչ բան ինչ յայտնակ և ոչ յայտնութիւն ինչ իրիք եղելոյ բացերակի քեզ լինէր լեալ՝ ի տարակուսանս գեղ հատեալ տարեալ անցուցեալ մղէր, և ինքնահաճոյ արդարեւ ի միտս և ի բանս և ի գործս զիս դարովեալ։ Եւ արդ եթէ զտքնութիւնս իմ ի շնորհակալուս քեզ ընկալցիս՝ ո՛վ ընթերցասէրդ, և պարտ վարկցիս յայլոցն հարազատ ազգացն ի բաց զիս տարեալ տրոհեալ, որ ոչ իսկ փոյթ այժմու բանիս՝ և միայն զժամանակս և եթ ծախէ, ի մերն Թորգոմ զբանիս իմոյ դարձուցից ո՞՞ ըստ միանգամ առ յինէն ճառելոյն։

Թիրաս, որ երրորդ էր Յաբեթէ՝ ծնաւ երիս որդիս՝ զԱսքանազ, զԲիփատ և զԹորգոմ. և վասնզի զԹրակացիս ինքեան անձին առանձին Թիրաս պայազատէր՝ պարտ վարկաւ, զի զայլ ևս վիճակեալն իւր սահ-

Նրկնքի իմա՝ Աստուծու՝ կողմից սահմանված ջրհեղեղից, բոլոր շնչավորների՝ ծովի տակ ջրահեղձ լինելուց, Նոյի կամա թե ակամա նավարկությունից և Տիրոջ հրամանով որդիներով, կանանցով և իրենց հետ եղած բոլոր կենդանիներով Հայաստանում ցամաք դուրս գալուց հետո, աստվածային նախախնամությամբ, երկրի վրա դարձյալ սկիզբ էն առնում ծնունդն ու աճումը։ Հետո մեր Հաբեթից նախ ծնվում է նրա Գամբր անունով որդին, որի անունով էլ երկիրը կոչվեց Գամիրք։ Հետո ծնվում է Մագոգը, ապա վերջինիս սերունդները՝ կելտերն ու գաղատացիները։ Այնուհետև [Հաբեթը] ծնում է Մագային, որի համար էլ նրա տոհմի աշխարհը Մարս կոչվեց։ Եվ ապա [Հաբեթը ծնում է] Թորելին, որի ցեղն անվանվեց թեալացիներ, ապա Մոսքին, որը տիրում էր Լյուրիկային։ [Հաբեթը] ծնում է վեցերորդ [զավակին]՝ Թիրասին, որից սերում են մեր Ասքանազը և Թորգոմը, որն իր տիրած երկիրը իր անունով կոչում է Թրակիա։ [Հաբեթը ծնում է] նաև Քիտին, որն իրեն է ենթարկում մակեդոնացիներին։ Իսկ Թիրասի որդիներն են Ասքանազը, որից սերում են սարմատները, և Բիփաթը, որից սերում են սորամատները։ Ըստ Երեմիայի՝ Թորգոմը Ասքանազյան ազգին իրեն է ենթարկում և տիրում Թորգոմի տանը, որովհետև մեր ազգը երիցության կարգով նախ Ասքանազն էր իր անունով սահմանել, որի մասին իր տեղում կասեմ։ Իսկ նախնի չավանից Հունաց Եղիշան է, որից սերում են սիկելացիներն ու աթենացիները, Թարսիսից՝ վրացիներն ու տյուրքնացիները, իսկ Կիտիիմից՝ հոսմեացիները։

Այստեղ թեպետ անհրաժեշտաբար շարադրվեց Հաբեթի բոլոր սերունդների հաջորդականությունը, սակայն չափավոր ձևով՝, որպեսզի մի փոքր բացատրությամբ, դու, [ընթերցող], կարողանաս մեկ առ մեկ ծանոթանալ այսքան նահապետությունների ու ցեղերի ծննդյան իսկությունը։ Որովհետև եթե սրանց վերաբերյալ իմ խոսքը և կատարված դեպքերի բացատրությունը քեզ համար պարզ չլինեին, դու կընկենիր տարակուսանքի մեջ և քո մտքում, խոսքում ու գործում արդարացիորեն ինձ կնախատեր։ Այսպիսով, ո՛վ ընթերցասեր, եթե իմ տրքնությունը դու ընդունես շնորհակալությամբ և պարտավորվես հարազատ մյուս ազգերից ինձ զատել, որ հոգ չէ այժմյան խոսքիս համար, այլ միայն ժամանակ է վատնվում, ապա ես իմ պատմության շարադրանքը կդարձնեմ դեպի մեր Թորգոմը, որպեսզի մեկ անգամ ևս խոսեմ նրա մասին։

Հաբեթի երկրորդ որդին՝ Թիրասը, ծնեց երեք որդի՝ Ասքանազին, Բիփաթին և Թորգոմին։ Եվ քանի որ Թրակացիների վրա անձամբ ինքը Թիրասն էր իշխում, հարկ եղավ, որ իրեն վիճակված տարածքը

* [Բնագրում՝ «սակայն չափ ևեթ»]. Թերևս «սակայն չափաւ ևեթ» պետք է ընթերցել։ [Մենք այդպես էլ թարգմանել ենք]։

* Թերևս «սակայն չափաւ ևեթ», պարտ իցէ ընթերցուլ։

մանս յերիս հատուածս բաժանեալ տացէ 'ի կալուածս որդւոց իւրոց-
ուստի ապա իմաստն զգործն կատարէր: Եւ Ասքանազայ, որ նախ զմե-
րազնեայսս յիւր անուն Ասքանազեան անուանեաց՝ զՍարմատս նմա
պայազատէր. իսկ Րիփատայ՝ զՍօրամատս. իսկ Թորգոմայ զմերազ-
նեայսս սկսկականեալ, յորում տիրեալ զԱսքանազեանն նախ անուա-
նեալ յիւր անուն նուաճէր տուն Թորգոմայ: Արդ այսպէս իմա Ասքա-
նազեան զմեզ և տուն Թորգոմայ, և այսպէս քեզ հաւատարմասցին որ
վասն նահապետութեան ազգիս է բան, թէպէտև ոմանք այլազգաբար
և ոմանք այլաբանաբար զրուցաց վէպս տան: Իսկ եթէ աստուածայինն
Մովսէս զմերոց աստի զմիոյ միոյ ոչ վերագրէ զժամանակս՝ անար-
ժանս իմն համարեալ բանի պատմութեան. սակայն ընդ ազգաբանու-
թեանն Սեմայ զմերն Յաբեթ կշռադատեալ գտանին մինչև ցԹորգոմ և
ցսկզբան պայազատութեան որդւոյ նորա Հայկայ ամբ չորս հարիւր.
Իսկ 'ի Յաբեթէ մինչև 'ի նախնի մարդն Ադամ ամբ երկուհազար երկու-
հարիւր քառասուն և երկու: Արդ որպէս վերագոյնն ճառեցաւ՝ Աստուա-
ծային Գիրք մինչև ցմերն Թորգոմ մեզ բացատուեալ զպատմութիւնս՝
անարժան վարկաւ զյիշատակ ծննդոց նորա բանիւ տարորոշել՝ թէ ո-
րո՞վ կամ ուստի՞ կամ զիա՞րդ կամ ո՞չք ոմանք տիրեցին աշխարհիս
Հայոց, կամ ուստի՞ նախարարութիւնք սորա միապետեցան:

Ապա ոմն յազգէ ասորի՝ Մար Աբաս Կատինայ անուն, հրամանաւ
մերոյն Վաղարշակայ երթեալ 'ի դիւանս Թագաւորացն Պարսից, որ ու-
շիմ և վարժ էր մտօք՝ քաղղէարէն և յունարէն դպրութեամբ, 'ի խոյզ
և 'ի խնդիր եղեալ՝ գտանէ անդ մատեան մի վաւերական, զոր հրամա-
նաւ Աղէքսանդրի որդւոյ Նեքտանիբայ 'ի քաղղէացի գրոյ ի յոյն փո-
խարկեալ էր, որ թէպէտ զբազում ազգաց զրոյցս հարստապէս 'ի նմա
ճոխացուցեալ էր. սակայն նա զայլոցն իբրեւ զհոգս պարապոյ լքեալ
թողեալ՝ զմիայնոյ մերոյս գրոհի հանեալ բերեալ մատուցանէր Վա-
ղարշակայ: Եւ այնուհետև յայնմանէ ծանուցաւ մեզ մերոյն անվրէպ
զրուցաց հաւաստիք. և իմացեալ զիտացաք զարի սկայազօր ախոյեանն
գեղեցիկ զՀայկն գոյ որդի Թորգոմայ և նախնի նահապետ և սերունդ
ազգի մերոյ: Եւ զսոյն զսա գիտէ բանս ընդ վիթխարի սկայիցն միա-
կամեալ գործել զբարձրաբերձ ամբարտակին շինուածս ամբարտաւա-
նութեան, որք կարծէին կարել կատարել զամբարշտութեանն խորհուրդ:
Իսկ ըստ աստուածայնոցն պատմութեանց՝ հողմ ահագին գոգցես իմն
աստուածային հրամանաւն շնչեալ՝ զբուրգն բարձրաբերձ 'ի վայր հո-
ռեալ կործանէր՝ զնոցայն ցուցեալ սնավաստակ տքնութիւնս: Այսու-
հեռն ապա Նեբրովթըն, որ է Բէլ՝ խորխտաբար ձեռներէց լեալ և 'ի

երեք հատվածի բաժանի և տա իր որդիներին որպես կալվածքներ-
ուստիև նա գործը խելամտորեն էր կատարում: Իսկ Ասքանազը, որ
մեր ազգը իր անունով նախ Ասքանազյան անվանեց, տիրում էր սար-
մատներին, իսկ Րիփաթը տիրում էր սորմատներին, իսկ Թորգոմը,
ժողովագրելով մեր ազգին և տիրելով Ասքանազյան ցեղին՝ նախ իր ա-
նունով անվանում է Թորգոմի տուն: Ահա այսպես [ընթերցող], Ասքա-
նազյան և Թորգոմի տուն իմացիր մեզ, և քեզ այդպես հավաստիաց-
րին այն, ինչ մեր ազգի նահապետութեանն է վերաբերում, թեպետև
ոմանք տարբեր ձևով, իսկ ոմանք էլ այլաբանորեն են պատմում: Իսկ
եթէ աստվածային Մովսեսը մերոնց ժամանակը մեկ առ մեկ չի նշում՝
անարժան համարելով պատմության համար, սակայն Սեմի ազգա-
բանության հետ քննվում է նաև մեր Հաբեթինը մինչև Թորգոմը և նրա
որդի Հայկի իշխանության սկիզբը, որը կազմում է չորս հարյուր տա-
րի, իսկ Հաբեթից սկսած մինչև առաջին մարդը՝ Ադամը, կազմում է
երկու հազար երկու հարյուր քառասուներկու տարի: Ուրեմն, ինչպես
վերևում ասվեց, Աստվածաշունչը մինչև մեր Թորգոմը, մեզ ավանդ-
ված պատմությունը, նրա ծնունդը անարժան կերպով է ներկայացնում.
ու տարորոշում, այսինքն՝ չի ասվում, թե որո՞վ, որտեղի՞ց, ինչպե՞ս
կամ ովքե՞ր տիրեցին Հայոց աշխարհին, կամ որտեղի՞ց նրա նախա-
րարությունները միապետներ դարձան:

Այնուհետև, ազգությանմբ ասորի Մար Աբաս Կատինան, որը ուշիմ
ու մտավարժ էր, գիտեր քաղղեներեն և հունարեն, մեր Վաղարշակի
հրամանով գնում է Պարսից Թագավորների գրադարանը, որոնում,
փնտրտում և այնտեղ գտնում է վավերական մի մատյան, որը Նեք-
տանիբի որդու՝ Ալեքսանդրի հրամանով քաղղեներենից հունարենի էր
վերածվել: Եվ թեպետ բազմաթիվ ազգերի պատմությունն ընդարձակ
կերպով այնտեղ տեղ էր գտել, սակայն ուրիշների պատմությունը մի
կողմ թողնելով՝ նա միայն մերն է հանում, բերում ու մատուցում
Վաղարշակին: Դրանից հետո դրա միջոցով ծանոթացանք մեր հավաս-
տի պատմությանը՝ իմանալով, որ մեր ազգի առաջին նահապետն ու
հայրը եղել է Թորգոմի որդին՝ արի, հսկայազոր, կտրիճ ու գեղեցիկ
Հայկը: Եվ պատմությունը գիտի այն, որ վիթխարի հսկաների հետ
միաբանվելով՝ սկսում են կառուցել բարձրաբերձ ու ամբարտավան ամ-
բարտակը՝ կարծելով, թե կարող են կատարել իրենց ամբարիշտ մտա-
դրությունը: Ըստ Աստվածաշնչի պատմության՝ ասես Աստու հրամա-
նով, փշում է ուժեղ քամի և բարձրաբերձ բուրգը վայր գցում ու կոր-
ծանում՝ ցույց տալու համար նրանց սնավաստակ տքնությունը: Այնու-
հետև Նեբրովթը՝ նույն ինքը Բելը, խորխտաբար ձեռներեց լինելով և

հիւսիսոյ յեզր ծովակի միոյ՝ և շինեալ անդ գեօղս և գերդաստանս, ըստ իւր իսկ անուան զլեւոն կողէ Գեղամ, և զծովեզերեայ շինանիստն՝ Գեղարքունի. և ծնեալ սորա երկուս որդիս՝ զՀարմայ և զՍիսակ: Եւ Հարմայի հրաման տայ յԱրմաւիր բնակիլ և միապետել զտուն հայրենի. իսկ Սիսակայ ՚ի բնակութիւն տայ սկիզբն կալեալ ՚ի ծովեզերէն զհաբաւակողմն արեւելեան մինչ ՚ի դաշտ ինչ, ընդ որ հատեալ անցանէ գետն Երասխ՝ յորձանուտ խոխոջիք վազս առեալ և թափ անկեալ ընդ նեղ և ընդ նուրբ խոխոմս քարանձաւի միոյ, որ այժմ ՚ի բազմաց Քարաւազ անուանի: Իսկ Գեղամայ դարձեալ անտի՝ շինէ զդաստակերտն մեծ և գեղեցիկ՝ զԳեղամի, որ յետոյ Գառնի ՚ի Գառնկոյ անուանիւր, և ինքն մեռանի: Բայց Հարմայ ծնանի զԱրամ և յետ ամաց ինչ մեռանի:

Արամայ բազում արութիւն քաջութեանց մրցանաց պատմի, և ընդարձակեալ ասի հարստահարութեամբ բազմաւ զսահմանս Հայոց հասարակ ընդ շորս ոլորտս երկրի: Զի ըստ քաջափայլ հանդիսի առն զօրութեան, որք շուրջ զմեօք են ազգք՝ ՚ի նորին անուն յարակցաբար Արմանեակս զմեզ անուանեն: Սա ոչ միայն զայս ոմանս դիրադաս, այլև զԿապուտկեցիս ևս բազում արիական քաջամարտութեամբ ընդ իւրեաւ նուաճեալ սեպհականէր. և զկղիմայն զայն և զպոռովտոնն ըստ իւրում իսկ անուանն Արմենի անուանէր, որ մինչև ցայսօր անուն Յուկանաց անտի աշխարհին այնմիկ անուանի: Իսկ յԱրմենէն յայնմանէ կոչեցելոյ մինչև ցկողմանս Պոնտացւոց Առաջին Հայք զաշխարհն անուանեաց. և ՚ի Պոնտոսէ մինչև ցլորտս քաղաքին Մելիտինոյ Երկրորդ Հայք. և ՚ի Մելիտինոյ մինչև ցսահմանս Մոփաց՝ Երրորդ Հայք. և ՚ի Մոփաց մինչև ցքաղաքն Մարտիրոսաց և յաշխարհն Աղձնեաց արեւմտեայ Զորրորդ Հայք. այս մինչև ցսահմանս բնիկ տէրութեան իւրոյ: Իսկ զսեպհական և զբնիկ աշխարհ իւր համատարած զսա Մեծ Հայք անուանէ: Սա յետ ամաց ինչ կենաց ծնանի զԱրայն գեղեցիկ, և զկնի այլ ևս ամս բազումս կեցեալ՝ մեռանի:

Իսկ Արայի զշինութիւն աշխարհի տնօրինեալ՝ յիւր անուն զբնակութեան իւրոյ վայրս կոչէր Այրարատ: Իսկ յետ ամաց ինչ վաւառն այն և տոփոտ կաթոն Շամիրամ՝ իմացեալ ՚ի համբաւոյ զգեղադէշ գեղեցկութիւն նորա, բազում անգամ հրեշտակագնացութեամբ ձիրս առատաձեռն և բազմապարգև բարութիւնս նմա խոստանայր, միայն թե հաւանեցի գալ առնուլ զնա ՚ի կնութիւն կամ կատարել գոնէ զկամս ցանկութեան: Որում ոչ հաւանեալ՝ հապճեպ տայր վաղվաղակի հասանել յերկիրն Հայոց բնդդէմ Արայի՝ ոչ այնչափ ՚ի հալածել կամ ՚ի սպանանել զնա դէմ եղեալ՝ քան որչափ ՚ի նուաճել և զբռամբ ածել առ ՚ի լնուլ զկամս կամեցողին հեշտ ցանկութեան: Որ թէպէտ զգու-

մի ծովակի ափ և այնտեղ հիմնելով գյուղեր ու կալվածքներ՝ լեռը իր անունով կոչում է Գեղամ, իսկ ծովափնյա կառուցապատված մասը՝ Գեղարքունի: Նա ծնում է երկու որդի՝ Հարմային և Սիսակին: Հարմային հրամայում է բնակվել Արմավիրում և տեր դառնալ հայրենի տանը, իսկ Սիսակին բնակութեան տեղ է տալիս [լեռան] հարավարևելյան կողմում՝ սկսած ծովափից մինչև մի դաշտ, որով կտրում-անցնում է Երասխ գետը: Գետը, հոսելով հորձանուտ խոխոջունով, անցնում է մի քարանձավի նեղ ու բարակ անցքով: Այդ քարանձավը այժմ շատերի կողմից Քարավազ է անվանվում: Իսկ Գեղամն այնտեղից վերադառնալով շինում է մի մեծ ու գեղեցիկ դաստակերտ՝ Գեղամի, որը հետո Գառնիկի անունով Գառնի է անվանվում: Եվ ինքը [Գեղամը] մեռնում է: Բայց Հարման ծնում է Արամին և տարիներ անց մեռնում է:

Պատմվում է Արամի բազում քաջագործությունների ու կռիվների մասին, և ասվում է, որ նա բռնի կերպով գրավելով շատ տեղեր՝ ընդարձակում է Հայաստան երկրի շորս կողմերը: Եվ նրա պայծառափայլ զորութեան համար մեր շուրջը եղած ազգերը նրա անունով մեզ հաքակցաբար Արմանյակք են անվանում: Նա բազմաթիվ հանդուգն քաջագործություններով ոչ միայն թույլ ցեղերին, այլ նաև կապուտկեցիներին է նվաճում ու իրեն ենթարկում: Եվ առաջինն ու նոր նվաճածը իր իսկ անունով Արմենի է կոչում, որը մինչև օրս հույները այդ անունով են անվանում: Իսկ այդ Արմենի կոչվածից մինչև պոնտացիների կողմերը անվանեց Առաջին Հայք, Պոնտոսից մինչև Մելիտենե քաղաքի կողմերը՝ Երկրորդ Հայք, Մելիտենեից մինչև Մոփաց սահմանը՝ Երրորդ Հայք, Մոփացից մինչև Մարտիրոսաց քաղաքն¹⁰ ու Աղձնիքի արևմուտքը՝ Զորրորդ Հայք. այն [հասնում էր] մինչև իր բուն տերութեան սահմանները: Իսկ իր սեփական ու բնիկ ամբողջ աշխարհը անվանում է Մեծ Հայք: Նա մի քանի տարի անց ծնում է Արա Գեղեցիկին, և դրանից հետո շատ տարիներ ապրելով՝ մեռնում է:

Հոգալով աշխարհի շենութեան մասին՝ Արան իր բնակության վայրերը իր անունով կոչում է Այրարատ: Տարիներ անց այն մոլի ցանկասեր ու անառակ Շամիրամը, լսելով Արայի չքնաղ գեղեցկության մասին՝ սուրհանդակների միջոցով նրան խոստանում է առատ պարգևներ, միայն թե նա համաձայնի գալ և իրեն կնութեան առնել կամ գոնե կատարել իր ցանկությունը: Երբ Արան չի համաձայնվում, [Շամիրամը] հրաման է տալիս անմիջապես հասնել Հայոց երկրը, Արայի դեմ՝ նրան ոչ թե հալածելու կամ սպանելու, այլ նվաճելու ու իր ձեռքը գցելու համար, որպեսզի կատարեր իր անառակ ցանկությունը: Թեպետ

շացուցանէր զգօրս իւր կենդանի պահել զցանկալին իւր. սակայն նա 'ի մէջ պատերազմի մարտկացն անգիտաբար մեռեալ՝ թողու իւր որդի զԿարդոս: Իսկ շուայտոտն Շամիրամ սակա առաջին իւրոյ խանդաղատանացն առ Արայն կոչէ զանունն Կարդոսի յանուն հօր իւրոյ Արայ, կարգելով զնա 'ի վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց, որ և մեռաւ իսկ 'ի պատերազմի ընդ Շամիրամայ՝ թողլով իւր որդի բազմահարուստ և յիսանճար յիրս և 'ի բանս զԱնուշաւանն սօսանուէր, որ երբեմն զմասն ինչ աշխարհիս և ապա զԲուդրոս իսկ նուաճեալ պայազատէր: Սա յետ ամաց յուղից կենաց մեռանի:

'ի զարմից սորա և 'ի զաւակաց ոչ տիրեալ գտանէին հայրենի նահապետութեանցն, այլ այլք ոմանք բռնակալեալք ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջադիմութեան տիրեալ Թորգոմեանս գրոհի, որոց անուանք են այսոքիկ. Պարետ, Արբակ, Զաւան, Փառնակ, Սուր (առ սովաւ Յեսու ժառանգեցուցանէր Իսրայէլի զԵրկիրն Աւետեաց), զկնի սորա Հոնակ, Վաշտակ, Հայկակ, Ամբակ, Առնակ, Նորայր, Վստամ, Կար, Գոռակ, Հրատն, Ընձակ, Գզակ, Հօրոյ, Զարմայր (որ յԵղիական պատերազմին ընդ Եթովպացի զօրուն մեռանի), Պերճ (առ որով Դաւիթ արքայն Իսրայէլի) Արբուն, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Կայպակ, Սկայորդի: Յետ ամենեցուն սոցա Պարոյր անուն՝ յազգէ Հայկայ. աստանօր զանազգիսն 'ի բաց լքեալ հերքեալ՝ և զնահապետութիւն ազգի իւրոյ վերջստին նորոգեալ զպայազատէր: Սա ճոխաբար պսակի թագընկալութեամբ ընդ առաջին 'ի Հայս. զի Վարբակէս գաւառով Մեղացի 'ի քաջաց արանց բարեկամս իւր կազմեալ առատութեամբ բազկաւ, ընդ որս և զքաջն և զաջողակն մեր Պարոյր յինքն յանկուցեալ՝ ձև և շուք թագաւորութեան նմա դնէր և նոքօք հանդերձ յինքն զրաւեալ 'ի Սարդանապաղայ զթագաւորութիւնն՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի:

Յայնմհետէ 'ի պարծանս գովեստից ազգիս մերոյ միտք իմ որցեալ զիս բերէ դեգերիլ 'ի ներբողման. զի ոչ նահապետս այսուհետեւ, այլ թագաւորս զմերազնեայս շարայարել ինձ պատշաճի պանծալի պարծանօք: Ապա առ սովաւ Արծրունիքն յորդոցն Սենեքերիմայ բնակիլ 'ի Հայս բարեպատիւք 'ի Պարոյրայ եղեն: Իսկ Պարոյր յետ մահուան իւրոյ թողու իւր որդի զՀրաչէ՝ ըստ արժանի անուանն և տեսակ դիտակին. վասն զի յաւէտ իմն զուարթատեսիլ և բոցակնագոյն նա տեսողացն երևիր: Առ սովաւ գերեալ գիտէ Գիրն զՀրէաստան 'ի Նաբոգոդոնոսորայ: Իսկ Հրաչեայ 'ի գլխաւոր գերելոցն զմի ոմն 'ի Նաբոգոդոնոսորայ հայցեալ՝ զՇամբաթ անուն, բնակեցուցանէ յերկրիս

նա զգուշացրել էր իր զորքին՝ կենդանի պահել իր տարփածուն, բայց Արաւ կովի ժամանակ անգիտաբար սպանվում է Շամիրամի զինվորների կողմից՝ իրենից հետո թողնելով իր որդի Կարդոսին: Իսկ պաշտոտ Շամիրամը Արայի նկատմամբ իր ունեցած առաջին խանդաղատանքի համար Կարդոսին հոր անունով կոչում է Արա՝ նրան վերակացու կարգելով Հայոց աշխարհի վրա: Նա էլ մեռավ հենց իր՝ Շամիրամի դեմ մղած պատերազմում՝ որպէս ժառանգ թողնելով զործով ու խոսքով հանճարեղ, երևելի ու սոսանվեր որդուն՝ Անուշավանին, որը նախ երկրի մի մասը, իսկ հետո ամբողջը նվաճելով՝ իշխում էր: Նա շատ տարիներ անց վախճանվում է:

Նրա զավակներից ու ցեղից ոչ ոք չի իշխում իր հայրենի երկրին, այլ ուրիշները տիրեցին, որոնք ոչ թե ազգականներ էին, այլ Թորգոմեյան ազգի մեջ առաջադիմությամբ աչքի ընկնողներ, որոնց անունները սրունք են՝ Պարետ, Արբակ, Զավան, Փառնակ, Սուր (նրա օրոք Հեսուն Իսրայելին ժառանգել տվեց Ավետյաց երկիրը): Սրանից հետո [Թագավորեցին]՝ Հոնակը, Վաշտակը, Հայկակը, Ամբակը, Առնակը, Նորայրը, Վստամը, Կարը, Գոռակը, Հրատնը, Ընձակը, Գզակը, Հորոն, Զարմայրը (նա մեռնում է Եղիական պատերազմում՝ Եթովպական զորքի դեմ), Պերճը (որի օրոք էր Իսրայելի Դաւիթ արքան), Արբունը, Բազուկը, Հոյը, Հուսակը, Կայպակը, Սկայորդին: Այդ բոլորից հետո Հայկի ցեղից Պարույրը, այդ ժամանակ դուրս քշելով ոչ ազգականներին ու կրկին վերականգնելով իր հայրենի իշխանությունը, թագավորում է: Նա առաջինն է փառավորապես թագադրվում Հայաստանում, որովհետև ծնունդով մեղացի Վարբակեսը քաջ մարդկանցից առատաձեռնությամբ ավելացնում էր իր բարեկամների քանակը, նրանց հետ նաև մեր քաջ ու ճարպիկ Պարույրին իրեն միացնելով՝ թագավորության ձև ու շուք է տալիս նրան և նրանց հետ Սարդանապաղից գրավելով թագավորությունը՝ տիրում է Ասորեստանին ու Նինվեին¹²:

Այնուհետև մեր ազգի գովաբանության համար իմ միտքը ստիպում է ինձ զբաղվել ներբողմամբ, զի պատշաճ է ինձ այսուհետև ոչ թե նահապետներին, այլ մերազնյա թագավորներին ներկայացնել պարծանքով: Սրա օրոք Արծրունիները¹³, որոնք սերում էին Սենեքերիմի որդիներից, բնակվելով Հայաստանում, մեծ պատվի արժանացան Պարույրի կողմից: Պարույրն իր մահից հետո թողնում է իր որդի Հրաչեին, որը տեսքով ու անունով արժանի էր իր անվանը, քանի որ նա տեսնողներին միշտ զվարթատես ու բոցեղեն աչքերով էր երևում: Սուրբ Գիրքը գիտի, որ սրա օրոք է Հրեաստանը գերվել Նաբուգոդոնոսորի կողմից: Իսկ Հրաչեն, խնդրելով Նաբուգոդոնոսորի կողմից գերված գլխավոր գերիներից մեկին՝ Շամբաթին, նրան մեծապատիվ շքեղությամբ բնակեց-

մերում մեծապատիւ շքեղութեամբ: Եւ 'ի ծննդոց սորա սերեալ ազգք Բագրատունեաց:

Իսկ յետ Հրաշխայ Փառնաւազ զցեղապետութիւն ազգիս պայազատէ. և յետ նորա Պաճուճ, և յետ նորա Կոռնակ, յետ որոյ Փառուս. և զկնի Փառուսայ միւս Հայկակ. իսկ յետ սորա Երուանդ, որ փոքր ինչ 'ի նահապետութեան կեցեալ՝ ծնանի զմեծն Տիգրան:

Եւ այսքան անուանք և զրոյցք թէ հարցեալ լինի՝ յորմէ՞ զու. գիտել, գիտասցէ զի Քաղդէացոց մատնանքն մեզ ընձեռեցան, որք կան 'ի նինուէ և յԵրեսիայ առ Տիբերիւ գրեալ: Բայց Տիգրանայ առաւել ևս քան զքնաւ թագաւորս մեր իմաստայեղց հարստութեամբ խոհեմամիտ երևեալ՝ անցեալ զանցեալ՝ զամենեքումբք լինէր: Սա յետ բազում առաքինի քաջութեան և զբազում գործս քաղաքականս յարդարելոյ զՄարացն 'ի բաց բարձեալ զիշխանութիւն՝ պայազատէր զնա. և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ինչ ընդ իւրեաւ հնազանդեալ նուաճէր. զԱթահակ սպանեալ՝ զարքունիս նորա 'ի գերութիւն վարէր, և օժանդակեալ ևս յԱնուշ մօրէն Վիշապաց և կալեալ զԿիւրոս՝ յինքն զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից գրաւեալ յանգուցանէր. և զսահմանս հայրենի գրոհին 'ի հինն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեանց, և զազգս մեր ևս քան զկս բարձրացուցանէր ճոխացուցեալ. և որք ընդ լծով հարկի ալլոց ոմանց էին կացեալք՝ ամենեցունց նոցա լծադիր և հարկապահանջ լինէր: Եւ 'ի սմանէ ասեմ լինել զՈստանիկ ազատութիւն բարձին, որ այժմ դեռ ևս կայ և պահի անուամբ իբր թագաւորական իմն զարմ զնոսա իմացեալ: Այսպէս էր սա մեծիմաստ և պարկեշտ և մեծաջան և նազելի 'ի գնացս և 'ի գործս զկեանս իւր էր քաղաքավարեալ. այլև 'ի հաւասարասիրութիւն առ ամենեւեան զինքն կշռադատեալ՝ այսպէս և անդր ևս քան զայլս լցեալ էր սորա բարի մրցանաց հանդէսք. և բան զովեստից սորա բազում ճառից պիտոյ է, այլ շտապ տագնապի տարակուսանացս ոչ ներէ ինձ ծախել զժամանակս 'ի ներբողումն սորա քան թէ փութալ յայլ ինչ, որ առաջի կայ: Տիգրան ծնեալ որդի զԲաբ, զՏիրան, զՎահագն, զոր 'ի կանտոցահար աղբախս ընդ վիշապաց համբաւէին կոռիլ նմա և յաղթել, և ընդ քաջին Հերակլիայ նահատակութեանցն զնա համեմատել: Ասի բան զՎահագնէ, թէ 'ի նահանգին Վերաց ըստ չափ հասակի նորա անդրի կանգնեալ պատուէին զոհիւք: Եւ 'ի զարմից սորա սերին Վահունիք. սա ծնանի որդի և 'ի կրտսերոյ որդւոյ նորա Առաւելն Առաւելեանք ցեղապետին: Իսկ յԱռաւելայ ծնանի Ներսէս, և 'ի Ներսէսէ Զարեհ, յորմէ ազգ Զարեհաւանեան. իսկ 'ի Զա-

նում է մեր երկրում: Եվ նրա զավակներից էլ սերում է Բագրատունյաց ազգը:

Հրաշխից հետո մեր ազգի վրա իշխում է Փառնավազը, նրանից հետո՝ Պաճուճը, նրանից հետո՝ Կոռնակը, որից հետո՝ Փալոսը, և Փալոսից հետո՝ մյուս Հայկակը, իսկ սրանից հետո՝ Երվանդը, որը փոքր-ինչ նահապետելով՝ ծնում է մեծն Տիգրանին:

Եվ եթե մեկը հարցնի, թե այսքան անուններն ու դեպքերը որտեղից գիտենք, պիտի իմանա, որ այդ ամենը մեզ ընձեռեցին քաղգեացիների մատչանները, որոնք գրվել են Տիբերի օրոք և գտնվում են նինվեում ու Երեսիայում: Բայց Տիգրանը, իր խոհեմությամբ, շրջահայացությամբ ու մեծությամբ առավել լինելով մեր բոլոր թագավորներից, գերազանցում էր բոլորին: Բազում առաքինի քաջագործություններից, և նվաճումներից և մարերի իշխանությունը վերացնելուց հետո նա իշխում էր բոլորի վրա, և նվաճելով բավական ժամանակ իրեն էր ենթարկում նաև հույներին: Նա սպանում է Աթահակին և գերում նրա արքունիքը, օգնություն ստանալով վիշապների մայր Անուշից և բռնելով Կյուրոսին՝ իրեն է ենթարկում նաև Մարաց ու Պարսից իշխանությունները: Մեր հայրենիքի սահմանները նա հասցնում է մինչև ծովափ և մեր ազգին փառաբանելով՝ է՛լ ավելի է բարձրացնում: Եվ ովքեր ուրիշի լծի տակ էին, այժմ բոլորը նրան են ենթարկվում ու հարկատու դառնում: Եվ ասում են, որ նրանից է եղել Ոստանիկի պատվի ազատությունը, որն այժմ էլ դեռ կա և պահպանվում է՝ ճշմարշելով նրանց որպես թագավորական մի ցեղ: Այսպիսով, նա իր կյանքն անցկացրել էր խելացի, պարկեշտ, աշխատասեր, պանծալի ընթացքի ու գործերի մեջ: Բացի դրանցից, նա բոլորի նկատմամբ համակված էր հավասար սիրով, — այս բոլորի հետևանքով ամենուրեք մեծապես տարածված էր նրա արդարացի կոիվների համբավը: Նրան զովաբանելու համար բազում ճառերի կարիք է զգացվում, բայց շտապելը թույլ չի տալիս ինձ՝ ժամանակ վատնել նրան զովեքզելու համար, որովհետև պետք է շտապ պատմել այլ բաներ, որ կան մեր առաջ: Տիգրանը ծնում է Բաբին, Տիրանին, Վահագնին: Վերջինիս մասին ասում էին, թե նա քնարահարությամբ է կովել վիշապների հետ և հաղթել: Եվ նրան համեմատում էին նահատակված քաջ Հերակլի հետ: Վահագնի մասին ասվում է, թե Վրաց աշխարհում նրա հասակի չափով մի արձան էր կանգնեցվել և զոհերով այն մեծարվել: Նրա ցեղից սերում են Վահունիները: Նա որդի է ծնում, իսկ նրա կրտսեր որդուց՝ ցեղապետ Առավելից, առավելյաններն են սերում: Իսկ Առավելից ծնվում է Ներսէսը, Ներսէսից՝ Զարեհը, որից սերում է զարեհավանյան ցեղը, Զա-

րեհէ Արմոզ, և յԱրմոզայ Բայգամ, 'ի Բայգամայ Վան, և 'ի Վանէ Վահէ: Սա խրոխտաբար սոնքացեալ ընդդէմ Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ՝ սպանանի 'ի նմանէ:

Յայսմհետէ ոչ գտանի ստուգարան պատմութիւն ինչ ցեղապետութեանցն կացելոց մինչև ցթագաւորել Պարթևին Վաղարշակայ. զի սամարտիկոս շփոթութեամբ զմիմեամբք ելեալ և այր ընդ առն 'ի կոիւս կաքաւեալ՝ մինչև դիւրամուտ զօտարածինն 'ի բնակութիւն իւրեանց առնէին և անյայտ գիւրեանցն զրոյցս:

Արդ այլ մի՝ ևս աստանօր ինձ աշխատութիւն հասուցաներ, որ զհամառօտութիւն բանի և զհաւաստութիւն և զարագարանութիւն միշտ պատուել գիտես: Բայց ամենեցունց սոցա թուականք ժամանակաց 'ի մերոյն Հայկայ մինչև ցթագաւորել Վաղարշակայ գտանին ամբ 2297:

Իսկ ես յայսմհետէ սակաւութիւն զթագաւորելն Վաղարշակայ 'ի վերայ մեր շարայարեցից և որք յետ նորա 'ի նորին սերմանէ փոխանորդեցին զթագաւորութիւն, որք և Արշակունիք անուանեցան. և զաւելորդն՝ որ յայլոց ոմանց եղև պատմեալ 'ի նոսա հրաւիրեցից գիտել, թէ պիտոյ է քեզ:

Աղեքսանդր Փիլիպպեայ տիեզերակալեալ բազմաց՝ տայր տէրութիւն կտակաւ, զի 'ի վերայ ամենեցունց միապետեալ իւրն անուանեսցի իշխանութիւն: Եւ սորա մեռեալ՝ Սելևկոս զկնի թագաւորէ Բաբելոնի, զՊարթևս ևս ընդ իւրեաւ հնազանդեալ պատերազմաւ սաստկիւ: Եւ սորա ևս մեռեալ՝ առնու զթագաւորութիւն Անտիոքոս, որ և Սովտերն: Եւ այսպէս սոքա թագաւորեալ ընդ փոքր և ընդ շատ իբրև ամս վաթսուն, ապա ապստամբին Պարթևք 'ի Մակեդոնացոց: Իսկ Արշակ քաջ 'ի զաւակէ Աբրահամու ի Քեռուրական ծննդոց, զոր յետ մահուանն Սառայի էառ իւր կին՝ թագաւորէ 'ի վերայ Պարսից և Մարաց և Բաբելացոց, և անուանի Պարթև՝ այսինքն բռնութիւն: Սա բազում պատերազմօք ընդդէմ քաջաց անյաղթ գտեալ՝ ընդ իւրեաւ զամենայն թագաւորութիւնս նուաճէր. և վասն զի տիեզերակալութեամբ իմն ձեռներէց լինէր ինքնիշխանաբար՝ ապա թագաւորեցուցանէ Հայաստանեացքս զՎաղարշակ եղբայր իւր՝ զայր բարեխորհուրդ և խոհեմ և քաջ: Սա յետ բազում մրցական յաղթանակաց ընդդէմ թշնամեաց բազում զործս քաղաքականս և կենցաղօգուտս յարդարեալ կազմէր վայելչական կարգօք: Նախ անձինն եղեալ շուք թագաւորութեան բոլոր իսկ պերճապաճոյճ վարուց հանդիսիւ. յետ որոյ նախարարութիւնս ընդ ձեռամբ հաստատեալ կացուցանէ 'ի դրան արքունի. և ընդ ոլորտս ևս իւրոյ տէրութեանն և զարս պատուականս և պիտանիս հաստատէր 'ի նահա-

րեհից սերում է Արմոզը, Արմոզից՝ Բայգամը, Բայգամից՝ Վանը, Վանից՝ Վահեն: Նա գոռոզաբար խրոխտանալով Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ՝ սպանվում է նրա կողմից:

Այնուհետև մինչև Վաղարշակ Պարթևի թագավորելը՝ ցեղապետների վերաբերյալ ոչ մի ստույգ պատմություն չկա, որովհետև խոռվարար [սամարտիկոս] ցեղերը, հարձակվելով մեկը մյուսի վրա, հեշտությամբ իրենց երկիր մտած օտարներին դուրս էին քշում, և նրանց պատմությունները անհայտ էին մնում: Արդ՝ այստեղ նոր աշխատանք մի՝ հասցրու ինձ, որի խոսքի համառոտությունը, հավաստիությունը և արագարանությունը պատվել գիտես: Բայց սրանց բոլորի ժամանակների թվերը միասին՝ սկսած մեր Հայկից մինչև Վաղարշակի թագավորելը 2297 տարի են կազմում:

Այսուհետև ես փոքր-ինչ կշարադրեմ Վաղարշակի թագավորելը մեզ վրա, իսկ նրանից հետո ովքեր ժառանգեցին նրա թագավորությունը, նրանք նրա սերնդից էին և Արշակունիք անվանվեցին. մանրամասները, որոնք պատմեցին ուրիշները, եթե քեզ, [ընթերցող], պետք լինեն, կարող ես նրանցից իմանալ:

Փիլիպպեի Ալեքսանդրը, տիրելով շատերին, իր տերությունը տալիս է կտակով, որպեսզի ամենքի վրա իշխելով՝ իշխանությունն իր անունով կոչվի: Նրա մեռնելուց հետո Բաբելոնի վրա թագավորում է Սելևկոսը, որն ահեղ պատերազմով պարթևներին էլ հնազանդեցնում է իրեն: Երբ նա մեռնում է, թագավորությունը խլում է Անտիոքոսը, այն է՝ Սովտերնը: Եվ սրանք, մեկը՝ շատ, մյուսը՝ քիչ, թագավորեցին մոտավորապես վաթսուն տարի. հետո պարթևներն ապստամբություն բարձրացրին մակեդոնացիների դեմ: Իսկ քաջ Արշակը, որը սերում էր Աբրահամի զավակից՝ ծնված Քեռուրա կնոջից, որին Սառայի մահվանից հետո [Աբրահամը] կնություն էր առել, թագավորում է պարթևիկների, մարերի ու բաբելացիների վրա և անվանվում է Պարթև, այսինքն՝ բռնություն: Նա քաջերի դեմ բազում պատերազմներ է մղում, հաղթում նրանց և ամբողջ թագավորությունն իրեն է ենթարկում: Իվ քանի որ համարձակ տիեզերակալ է լինում, Հայաստանում թագավոր է նշանակում իր եղբայր Վաղարշակին՝ մի ողջամիտ, խոհեմ ու քաջ մարդու: Նա թշնամիների դեմ մղած բազում հաղթական կռիվներից հետո վայելուչ կերպով բազմաթիվ քաղաքական և կենցաղօգուտ զործեր է կատարում: Նախ՝ իր պերճապաճոյճ վարքով հովանի է դառնում իր թագավորությանը, ապա՝ նախարարներին իրեն ենթարկելով, կապում է արքունիքի հետ և իր տերության բոլոր կողմերում ղեկավարներ է նշանակում պատվական ու պիտանի մարդկանց, որոնց մի մա-

պետութիւնս բազմօրինակ մասամբք 'ի զարմիցն Հայկայ և յայլոց ևս աշողակաց արանց: Նախ զԲագարատ, որ 'ի Շամբաթայ Հրէէ էր, զորմէ համբաւեն լինել յազգէ 'Դաւթի' Թագադիր Թագրնկալութեան անձին իւրոյ զոյ հաստատէր. քանզի նա նախ զանձն ընծայ մատուցանէր քան զայս բազումս: Այլ և սպարապետ և իշխան բիւրուց և հազարաց զնա կացուցանէր: Յետ որոյ քաջապէս վանեալ զՅունականսն ևս՝ նուաճեալ կարգէ ընդ իւրով ձեռամբ զՊոնտոս և զԿեսարիայ, որ կոչի Միժակ՝ հանդերձ շրջագայեալ գաւառօքն: Եւ անտի դարձեալ ընդ ծովեզերայսն առ ստորոտով լեռինն Կովկասու՝ հրաման պատուիրանի տայ շղուրտաբարոյ վայրենի ազգացն այնոցիկ 'ի բաց քեցել յանձանց զաւազակութիւնն և զմարդադատութիւն և զքարս շարակեղտս, և հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ կալ, և պատուի՝ բարձի ցեղապետութեանց յարքունուստ արժանի գտանիլ:

Այսպէս սորա զարտաքոյս արքունեացն յարմարապէս հոգ ածեալ՝ ապա յօրինէ կարգս վայելուչս իւրում ևս պալատանն, որ ինչ օրէն է Թագաւորութեան և որ պիտակ է Թագաւորութեան և որ բազձածէ զԹագաւորութիւն: Եւ նախ Թագադիր իւր ըստ ամենայն սկզբանց ասացելոցն կացուցանէ. ապա զգեցուցանօղս արքայի և թիկնապահս, և ապա որսօնս. իսկ էրէոց և հաւուց 'ի պէտս խորտկաց' և դարձեալ սպասիկս և գահաւորս և հազարապետս զոհարանաց. և ապա մատուակս և արծուէկիրս և բազէկիրս և պատրաստիչս ձեան ամարանոցաց և համբարածուս ձմերանոցաց, և լեզէօն պահպանակ թիկնոցաց, և դռնաճլանս դրանց արքունի, այլ և ներքինիս խզեալ. ապա երկրորդ ևս Թագաւորութեանն իւրոյ կացուցանէր 'ի զաւակէ Մարացւոյն Աժդահակայ, որ այժմ Մուրացանդ անուանի:

Այսպէս յարդարեալ սորա զարքունական պիտոյիցն զհանգամանս՝ կարգեալ կացուցանէ այնուհետեւ կողմնակալս, կուսակալս, նահապետս, սպասալարս, զօրագլուխս. կարգէ և բղեշխս, մի՝ երկրին Գուգարաց հիւսիսոյ, և միւս ևս յարեմտից հարաւոյ աշխարհին Աղձնեաց: Որոշէ և ժամս յարքունիս մտանելոյ, և ժամանակս խորհրդոց և երաստից և խրախճանութեանց պատրաստէ. և յիշեցուցանօղս երկուս, միումն ըզբարի յիշողութիւնն ընդ ուշի կապել և յանիրաւ հրամանս Թագաւորին զեկուցանել զիրան և զմարդասիրելն. իսկ միւսումն զվրէժխնդրութիւն շարացն և զհասս իրաւանցն ցուցանել: Իսկ զքաղաքացիս նախապատիւս քան զգեղջուկս համարել հրամայէ. այլ և քաղաքայնոց ոչ իսպառ

սը Հայկի սերնդից էր, իսկ մյուսները՝ հաշոդակ մարդկանցից: Նախ Բագարատին, որը [սերում էր] հրեա Շամբատից, որի մասին ասում էին, թե Դավթի ցեղից է, անձամբ իրեն Թագադիր է դարձնում, քանի որ նա իր անձը նրան որպես ընծա էր մատուցում, քան շատ ուրիշները: Նրան նաև կարգում է սպարապետ և բյուրավոր ու հազարավոր մարդկանց իշխան: Դրանից հետո հույներին ևս քաջաբար դուրս քշելով ու նվաճելով՝ նա իր ձեռքի տակ է գցում Պոնտոսն ու Կեսարիան, որը իր շրջակա գավառների հետ միասին կոչվում է Միժակ: Եվ այնտեղից Կովկասյան լեռան ստորոտներով վերադառնալով դեպի ծովափնյա տարածքները՝ այնտեղի վայրենի ցեղերին հրաման է տալիս թողնել ավազակությունը, մարդասպանությունը, շար սովորությունները և հպատակվել արքունի հրամաններին ու հարկերին և արքունիքի կողմից արժանանալ ցեղապետությունների պատվին ու աստիճանին:

Եվ այդպես հոգ տանելով արքունիքից դուրս եղողների մասին՝ նա հետո ստեղծում է վայելուչ կարգեր իր պալատում ևս, այսինքն՝ այն, ինչ որ վայել է Թագավորությանը, ինչ որ պիտանի է Թագավորությանը, և ինչ որ միավորում է Թագավորությունը: Նախ, ինչպես ասվեց սկզբում, իրեն Թագադիր է կարգում, ապա՝ արքային զգեցնողներ, թիկնապահներ, և ապա որսորդներ: [Նշանակում է] նաև սպասավորներ՝ տարբեր կերակուրների համար անհրաժեշտ կենդանիներ ու թռչուններ որսալու համար, գահի պահապաններ, զոհարանների հազարապետներ, այնուհետև՝ մատովակներ, արծվակիրներ, բազեակիրներ, ամառանոցների ձյուն ու ձմեռանոցների պաշար պատրաստողներ, թիկնապահ պահապան զինվորներ, արքունիքի դռնապահներ, ներքինիներ, իսկ իր երկրորդ Թագավորության համար կարգում է Մարացի Աժդահակի գավակից ծնվածին, որն այժմ անվանվում է Մուրացան:

Այսպես կարգավորելով արքունական կարիքները՝ այնուհետև նշանակում է կողմնակալներ, կուսակալներ, նահապետներ, սպասալարներ, զորագլուխներ: Կարգում է նաև բղեշխներ, որոնցից մեկը՝ Գուգարքի հյուսիսային կողմի, իսկ մյուսը՝ Աղձնիքի հարավային կողմի համար: Նշանակում է նաև արքունիք մտնելու ժամերը և պատրաստում է խորհուրդների, ժողովների ու խրախճանքների ժամանակները: [Նշանակում է] նաև երկու հիշեցնողներ, որոնցից մեկին հանձնարարում է միշտ մտքում ունենալ բարի հիշողություններ և Թագավորի՝ անիրավ հրաման տալու ժամանակ նրան հիշեցնել իրավացին ու մարդասիրականը, իսկ մյուսին՝ ցույց տալ շարերի վրեժխնդրությունը և իրենց պատկանող իրավունքը: Հրամայում է՝ քաղաքացիներին ավելի պատվական համարել գեղջուկներից, բայց նաև քաղաքացիները չպետք է

ի վերայ գեղջկացն ընդվզել և պերճանալ. և այսպէս կենահաղորդս յինել ընդ միմեանս աննախանձ եղբայրութեամբ, որ է առիթ շինողութեան և խաղաղութեան: Արդ սա յետ այսպիսի գեղեցկայարմար կարգաց յօրինուածոց բարի և բարգաւաճ անուամբ մեռանի 'ի Մծբին, թագաւորեալ ամս քսանեկերկու:

Յետ նորա Արշակ որդի նորուն ընդ նորա թագաւորեալ՝ հետևող հայրենի մշտնջենաբարոյ մրցմանցն գտանիւր: Սա իսկ և իսկ մարտուցեալ ընդ Պոնտացիս և վանեալ զնոսա: Պատմի, եթէ զտէգ նիգակի իւրոյ, զոր արեամբ օձից ասէին մխեալ՝ նստուցանէր հարուստ խորութեամբ յարձանի միում, թողեալ նշան տեսողացն զնա յիւրում քաջութեան: Յաւուրս սորա հատուածեալք ոմանք 'ի Հրէից՝ բնակելոց 'ի Բուլկարս, որ 'ի ծործորս Կովկասու՝ եկեալ բնակէին առ 'ի ստորե Կողայ: Եւ երկուք ոմանք 'ի նոցանէ շարշարեալք սակս ոչ պաշտելոյ զդիսն՝ սրուկ կատարեցան 'ի վերայ հայրենի օրինացն ըստ Եղիազարու սրբոյ և որդւոցն Շամովեայ: Բայց Արշակայ թագաւորեալ ամս երեքտասան՝ փոխանորդէ զթագաւորութիւն նորա Արտաշէս որդի նորա: Սա ոչ տուեալ տեղի Արշականայ Պարսից արքայի ըստ օրինի առաջնոյ ունիլ զնախագահութիւնն, և հարստահարութեամբ զնա ընդ իւրեաւ հնազանդեցուցեալ. զի Արտաշիսի Արշականն զնախագահութիւնն հաւատարմ' զերկրորդն ինքն ունելով զգահ: Սա բազում զօրօք խաղացեալ զնացեալ յարեմուտս 'ի վերայ Լիդիացւոց և ձերբակալ արարեալ զթագաւորն Կրեսոս՝ հրամայէ հանել զնա 'ի տանջանարան երկաթեղէն տապակի: Իսկ Կրեսոսի զբանսն Սօղոնի 'ի յիշատակ իւր ասելով՝ ասէ. «Ոչ պարտի մարդ երանել զքարեբախտութիւն իւր մինչև 'ի վախճան:» Դարձեալ Արտաշիսի ծովագնացութեամբ ընդ երկիր բերեալ՝ առնու զՊոնտոս և զՔրակէ. կործանէ և զԼակեդեմոնացիս, փախստեալ առնէ և զՓոկէացիս. անձնատուր լինին նմա և Ղոգացիք. զոհս ընդ դիւցազանցն մատուցանէ Ելլադայ. և 'ի վերայ այսր ամենայնի ոչ ևս ստացեալ նորա յինքեան միտս հպարտութեան՝ այլ արտասուելով ասէր. «Աւաղ փառացս անցաւորի»: Յետ այսորիկ ջան 'ի մտի եղեալ ծառայեցուցանել իւր զբոլոր իսկ արեմտեայան՝ լնոյր զՈվկիանոս բազում նաւաց բազմութեամբ սակս նաւարկելոյ 'ի վերայ ազգաց բազմաց: Իսկ անդ ահագին իմն աղմուկ շփոթի 'ի մէջ իւրոց զօրացն լեալ՝ զմիմեանս սատակէին. ընդ որս և Արտաշէս, որ այնչափ յաղթանակեաց զբազում ազգա՝ խողխողի յիւրոցն զօրաց, թագաւորեալ ամս քսանհինգ:

Իսկ զկնի Արտաշիսի թագաւորէ երկրորդն Տիգրան՝ որդի նորուն: Սա գումարտակ բազում ընդդէմ Յունականացն՝ 'ի վերայ եկելոցն նո-

հոխորտան կամ պարծենան գյուղացիների առաջ, այլ պետք է միմյանց հետ հաղորդակցվեն աննախանձ եղբայրութեամբ, որը շինարարութեան ու խաղաղութեան հիմքն է: Այսպիսով, ստեղծելով այսպիսի գեղեցկահարմար կարգեր և թագավորելով քսաներկու տարի՝ նա բարի ու փառավոր անվամբ վախճանվում է Մծբինում:

Նրանից հետո նրա փոխարեն թագավորում է նրա որդի Արշակը, որը դառնում է իր հոր քաջապինդ կռիվների հետևորդը: Ուղղակի մարտնչելով պոնտացիների դեմ՝ նա հալածում է նրանց: Պատմում են, թե ինչպես նա իր նիգակի տեգը, որը օձի արյամբ էր թաթախված, մեծ խորութեամբ մխրճում է մի արձանի մեջ՝ տեսնողների վրա թողնելով իր քաջութեան նշանը: Նրա օրոք ոմանք առանձնանալով հրեաներից, որոնք բնակվում էին Բուլղարիայում և Կովկասյան լեռների ծործորներում, գալիս, բնակվում են Կող լեռան ստորոտում: Եվ նրանցից երկուք կուռքերին չպաշտելու պատճառով տանջանքների ենթարկվեցին ու սրի քաշվեցին հայրենի կրոնի համար սուրբ Եղիազարի և Շամովնի որդիների նման: Արշակին, որը թագավորեց տասներեք տարի, փոխարինում է նրա որդի Արտաշեսը: Նա, խույս տալով Պարսից Արշական արքայից, որը առաջվա նման գահերեցութեան իրավունք ուներ, ուժի զորութեամբ նրան հնազանդեցնում է իրեն, այնպես որ Արշականը առաջին աթոռը վստահում էր Արտաշեսին, իսկ երկրորդ գահն իրեն էր պահում: Նա մեծ զորքով շարժվում, գնում է արեմուտք, լիդիացիների վրա և ձերբակալելով Կրեսոս թագավորին՝ հրամայում է նրան գցել երկաթյա տանջարանի մեջ, որպեսզի տապալկվի: Իսկ Կրեսոսը, հիշելով Սողոնի խոսքերը, ասում է. «Մարդը չպիտի երանի տա իր բարեբախտութեանը՝ մինչև իր վախճանը»: Արտաշեսը, նավարկելով դեպի ցամաք, զբաղվում է Պոնտոսն ու Քրակիան, կործանում է լակեդեմոնացիներին, փախուստի է մատնում փոկեացիներին: Նրան անձնատուր են լինում զոգացիները: Հելլադան դյուցազունների համար զոհ է մատուցում: Եվ այս ամենից հետո նա երբեք չի գոռոզանում իր մտքում, այլ արտասովելով ասում էր. «Ավա՛ղ անցավոր փառքին»: 'Իրանից հետո նա ջանում էր արեմտյան բոլոր ցեղերին հպատակեցնել. դրա համար նա ծովը լցնում է բազում նավերով և նավարկում շատ ցեղերի վրա: Բայց այնտեղ, իր զորքի մեջ մեծ աղմուկ ու իրարանցում է լինում, և նրանք սպանում են միմյանց, որոնց հետ նաև՝ Արտաշեսին, որը անհամար ցեղերի հաղթելուց հետո խողխողվում է իր զորքի կողմից՝ թագավորելով քսանհինգ տարի:

Իսկ Արտաշեսից հետո թագավորում է նրա որդի Տիգրան Երկրորդը: Նա մեծ զորք է հանում իր վրա հարձակված հույների դեմ և նը-

քա, կազմեալ՝ ի վերջ կոյս զնոսա նահանջէր. և ի քեռայր իւր Միհրդատ զՄիժակ և զայլ Միջերկրեայսն հաւատացեալ՝ դառնայ յաշխարհ իւր: Այս Միհրդատ երթայ ունի ևս և զԱմասիայ, որ բազում ամօք յառաջ շինեալ էր յԱմասեայ եղբորորդւոյ նեքտանիբայ հրամանաւ Աղեքսանդրի՝ որդւոյ նեքտանիբայ, և յընդարձակագոյնս զնա պարսպեաց. և գրաւելով զնա ի Հայս՝ տիեզերասահման քաղաք զնա յարդարեալ կոչէ: Երինէ ի նմա և արքունիս ըստ հիւսիսոյ կողմանէ Ռիս գետոյ. իսկ յարեւելից դիմակի քարանձաւին շիրիմս քարակոփս և տունս բրածոյս յօրինէ համանման ձեռակերտին Շամիրամայ, որ ի Վան և ի Խազնաթ Գեղփայ: Բայց Տիգրան յետ բազում կարգաց և յօրինուածոց իւրոց դիմէ ի վերայ Պաղեստինայ՝ առեալ գերի բազում ի Հրէից: Յայնժամ ապա և Պոմպէոս Հռոմայեցի գայ հասանէ ի վերայ Միհրդատայ. որ թէպէտեւ ահագին մարտս ընդդէմ նորա գումարտակ դնէր, սակայն յաղթեալ ի բազմութենէն՝ փախստական ի կողմանս Պոնտոսի անկանէր: Իսկ Պոմպէի առեալ զՄիժակ և կալեալ զորդին Միհրդատայ՝ զմանուկն Միհրդատ ըստ անուան հօր իւրոյ, զփախստականն Միհրդատ ի ձեռն խարդաւանութեան հօրն Պիղատոսի սպանանէ թուանաւոր դեղովք, և տայ զպատանին զհայրանունն ի ձեռն Գաբիանու Հռոմայեցւոց. իսկ Գաբիանէ առ Տիգրան քեռի իւր առաքէ զպատանին: Իսկ յետ սակաւուց ինչ արհամարհութիւն գտեալ Միհրդատայ ի Տիգրանայ քեռոյ իւրմէ և հատուածեալ ի նմանէ անկանի առ Կեսար: Եւ Կեսարու տուեալ զՄիժակ Միհրդատայ՝ շինէ զնա ևս ընդարձակագոյն և պայծառ շինուածով, և ի պատիւ Կեսարու անուանէ զնա Կեսարիայ: Եւ յայնմհետէ ոչ եղև այն քաղաք ընդ իշխանութեամբ Հայոց: Բայց Տիգրանայ խօթութիւն յինքեան կրեալ՝ կացուցանէ ի նախարարութիւն Հայոց զԲարզափրայ՝ նահապետ Ռշտունեաց և նահապետ նմա կացուցեալ զԳնէլ ոմն յազգէ Գնունի՝ առաքէ ի Պաղեստին և յԵրուսաղէմ զօրու մեծաւ: Իսկ նոցա բազում ինչ և մեծամեծ քաջութիւնս և արութիւնս անդ ցուցեալ՝ զՀէրովդէս փախստական առնէին և զԱնտիգոնոս փոխանակ նորա թագաւորեցուցանէին. և զՀիւրկանոս քահանայապետն Հրէից կապեալ ածէին Տիգրանայ հանդերձ ա՛յլ ևս գերութեամբ բազմաւ: Յետ այսորիկ Տիգրանայ փոքր ինչ ժամանակ կենաց ի վերայ անցեալ՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս երեսունէորս:

Ապա յետ մահուան Տիգրանայ Անտոնինոս թագաւոր Հռոմայեցւոց առաքէ զօրս բազումս յԵրուսաղէմ, որք և պաշարեալ իսկ և առեալ զնա՝ սպանանեն զԱնտիգոնոս և զՀերովդէս դարձեալ թագաւորեցու-

րանց ետ է քշում մինչև վերջ: Եւ իր քեռայր Միհրդատին վստահելով Միժակն ու Միջերկրայքը՝ վերադառնում է իր աշխարհը: Այս Միհրդատը գնում, գրավում է նաև Ամասիան, որը շատ տարիներ առաջ նեքտանիբի որդի Ալեքսանդրի հրամանով կառուցել էր նեքտանիբի եղբորորդի Ամասիան, և այնտեղ շինում է աւելի լայն ու ընդարձակ պարիսպ: Եւ Հայաստանում այն գրավելով ու բարեկարգելով՝ կոչում է սահմանային քաղաք: Ռիս գետի հյուսիսային կողմում շինում է նաև արքունիքը, իսկ արեւելյան կողմում, քարանձավի դիմաց, կառուցում է քարակոփ գերեզմանոց ու շենքեր՝ Շամիրամի ձեռակերտին համանման, որոնք գտնվում են Վանում և Խազնաթ-Գեղփում: Բազում բարեկարգումներից ու կառուցումներից հետո Տիգրանը հարձակվում է Պաղեստինի վրա և գերում է շատ հրեաների: Այդ ժամանակ Պոմպէոս Հռոմայեցին գալիս հարձակվում է Միհրդատի վրա, որը չնայած նրա դեմ հանում է մեծաքանակ բանակ, բայց հաղթվում է մեծ զորքի կողմից և փախչում դեպի Պոնտոսի կողմերը: Իսկ Պոմպէոսը գրավում է Միժակը, բռնում է Միհրդատի որդուն՝ մանուկ Միհրդատին, որը կոչվում էր իր հոր անունով, և փախստական Միհրդատին էլ սպանում է թունավոր դեղերով Պիղատոսի հոր խարդավանքով, իսկ հոր անվանակից պատանուն էլ տալիս է հռոմեացի Գաբիանի ձեռքը: Իսկ Գաբիանն պատանուն ուղարկում է իր քեռի Տիգրանի մոտ: Բայց կարճ ժամանակ անց Միհրդատը արհամարհանքի է արժանանում իր քեռի Տիգրանի կողմից և հեռանում է նրա մոտից ու ընկնում է Կեսարի մոտ: Կեսարը Միհրդատին տալիս է Միժակը, որտեղ նա կառուցում է ընդարձակ ու լուսավոր շենքեր և Կեսարի պատվին այն անվանում Կեսարիա: Դրանից հետո այդ քաղաքը հայերի իշխանութեան տակ շինկավ: Բայց Տիգրանը հիվանդութեան պատճառով Հայոց նախարարութեան գլուխ է կանգնեցնում Ռշտունյաց նահապետ Բարզափրային, իսկ նրա համար նահապետ է նշանակում Գնունի ազգից ոմն Գնելին և նրան մեծ զորքով ուղարկում Պաղեստին ու Երուսաղէմ: Ցուցաբերելով մեծամեծ քաջագործութիւններ ու սխրանքներ՝ նրանք Հերովդեսին փախուստի են մատնում և նրա փոխարեն թագավոր կարգում Անտիգոնոսին, իսկ Հյուրկանոս քահանայապետին հրեաները կապում ու բերում են Տիգրանի մոտ բազում այլ գերիների հետ միասին: Իրանից հետո կարճ ժամանակ անցնելով վախճանվում է Տիգրանը՝ թագավորելով երեսունչորս տարի:

Տիգրանի մահից հետո հռոմեական թագավոր Անտոնինոսը Երուսաղէմ է ուղարկում մեծ զորք, որը պաշարելով ու գրավելով քաղաքը՝ սպանում է Անտիգոնոսին, և դարձյալ ամբողջ Հրեաստանի վրա թա-

ցաննն առհասարակ Հրէաստանի: Յետ այսորիկ ապա Արտաւազդ որդի Տիգրանայ թագաւորէ Հայոց: Սա ոչ ինչ ըստ սակի հօրն քաջնափայլ փառաց պերճապայծառ գործ արութեան ցուցեալ, քան թէ միայն պորտաբոյծ և որովայնապարար լեալ և թափառեալ զհետ որսոյ և իշավայրեաց՝ զաղբիս մեծացուցանէր: Վասն որոյ յանդիմանեալ յիւրայնոցն և իբրեւ խթանաւ իմն ընդոստուցեալ բանիւ և ՚ի քնոյ զարթուցեալ և բազում զօր գումարեալ՝ խաղայ ՚ի Միջագետս. և զորս յափըշտակեալն էր առ ՚ի նմանէն Անտոնինոս արքայ Հռոմայ՝ վանեալ հալածէ անտի զզօրս Հռոմայեցիս: Իսկ Անտոնինոսի զայն լուեալ և իւրովի առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ զազանաբար յարձակի ՚ի վերայ, ոչ միայն ՚ի մերն յԱրտաւազայ՝ այլ և յայլոց ևս ազգաց և թագաւորութեանց, առհասարակ անտերունչ զամենեանեան թողեալ. ընդ որս և զմերն Արտաւազդ ձերբակալ առնէ ՚ի Միջագետս, և առհասարակ զզօրս Հայոց և Պարսից սատակելով: Իսկ զԱրտաւազդ հանդերձ ընչիւք բազմօք՝ յանկ ածէ պատերազմին, պատրաստել տայ Կղեոպատրեայ, որ յԵրուսաղէմ: Այնուհետեւ ժողովեալ զօրք Հայոց հրամանաւ Արտաշիսի թագաւորի Պարսից՝ կացուցանեն թագաւոր ինքեանց զԱրշամ, որդի Արտաշիսի եղբօր Տիգրանայ: ՚ի սմանէ կալաւ սկիզբն մասնաւորս ինչ հարկիլ Հայոց ՚ի Հռոմայեցիսն. զի իսկոյն Արտաշէս արքայ Պարսից վախճանեալ, և Արշաւիր որդի նորուն տղայ փոքր թագաւորեալ՝ ոչ զօրէր զալ ՚ի թիկունս, և ոչ ոք այլ գոյր նմա համաշունչ: Աստանօր Ծնանոս Բագրատունի, որ արձակեացն զՀիւրկանոս ՚ի Հրէաստան, զոր ՚ի Տիգրանայ էր գերեալ և ածեալ՝ վասն այսորիկ իսկ ընկեցաւ ՚ի պատուոյն իւրմէ և եղաւ ՚ի բանտի: Եւ վասն զի նահապետն Գնդունեաց զուրաքսութիւն յականջս Արշամայ հասուցանէր և բանն զօրանայր առ ՚ի հաւատալ՝ հրամայէ պէսպէս տանջանարանօք խոշտանգել զնա, զի կամ թողեալ զօրէնս հրէութեանն՝ երկիր պագցէ կոոց, կամ կախեալ զփայտէ բնաջինջ լիցի ազգաւ: Եւ զմի ՚ի նորին ազգականաց սպանեալ և զորդիս նորա մատուցեալ ՚ի տեղի սպանմանն. և ՚ի շոտեմէ մահուան որդւոյն՝ կատարէ զկամս արքային հանդերձ բոլոր համազգեօքն և յառաջին պատին հաստատի: Բայց Արշամայ թագաւորեալ ամս քսան՝ որդի նորուն Աբգար փոխանորդէ զթագաւորութիւնն: Սա վասն զի նա զեւի էր իմաստութեամբ Աւագ այր յառաջնոցն անուանիր, զոր Ասորւոց և Յունաց ըստ մերումս լեզուի ոչ բաւեալ ուղղախօսել՝ Աբգար զնա անուանէին: Աստանօր ամենայն Հայք հարկեցան Հռոմայեցւոց հրամանաւ Օգոստնայ կայսեր՝ յաւուրս աշխարհագրին, յորում ժամանակի

գաւոր են նշանակում Հերովդեսին: Դրանից հետո Հայաստանում թագավորում է Տիգրանի որդի Արտավազդը: Նա իր հոր նման փառավոր ու պանծալի քաջագործություններ չի ցուցաբերում, այլ պորտաբոյծ ու որկրամոլ լինելով՝ թափառում էր որսի ու վայրի էջերի հետեից և մեծացնում էր աղբանոցները: Այդ պատճառով հանդիմանվելով յուրայինների կողմից և ինչ-որ մտքով ցատկ կատարելով ու քնից արթնանալով՝ նա մեծ զորք է կազմում և շարժվում դեպի Միջագետք: Եվ հռոմեական Անտոնինոս արքան ինչ որ նրանից խել էր, [ետ է վերցնում] և այնտեղից հալածում ու դուրս է քշում հռոմեական, զորքին: Այդ բանը լսելով՝ Անտոնինոսը անձամբ վերցնում է մեծ զորք և զազանաբար հարձակվում է նրանց վրա: Եվ այդ տեղերը անտերունչ էին թողնված ոչ միայն մեր Արտավազդի, այլ նաև ուրիշ ազգերի ու թագավորութայինների կողմից: Միջագետքում ուրիշների հետ նա բռնում է նաև մեր Արտավազդին ու առհասարակ կոտորում է Հայոց և Պարսից զորքերին: Վերջ տալով պատերազմին՝ նա Արտավազդին մեծ ունեցվածքով պատրաստել է տալիս Կղեոպատրեի համար, որ գտնվում էր Երուսաղեմում: Այնուհետև Պարսից Արտաշէս թագավորի հրամանով հավաքում է Հայոց զորքը և նրանց համար թագավոր նշանակում Արշամին՝ Տիգրանի եղբայր Արտաշէսի որդուն: Նրանից սկիզբ առավ հայերի վրա հռոմեացիների կողմից քիչ հարկեր դնելը, որովհետև երբ վախճանվեց Պարսից արքա Արտաշէսը, և թագավոր դարձավ նրա անշափահաս որդին՝ Արշավիրը, նա ի զորու չէր գալու օգնության, և ոչ ոք չկար նրան համաշունչ: Այդ ժամանակ Ծնանոս Բագրատունին, որը Հյուրկանոսին ուղարկեց Հրեաստան, որին գերի էր վերցրել Տիգրանից ու բերել, զրկվեց իր պատվից և բանտ գցվեց: Եվ քանի որ Գնթունիների նահապետը բանսարկությունը հասցնում է Արշամի ականջին, վերջինս հավատում է նրա խոսքերին և հրամայում է պեսպես տանջանքներով խոշտանգել նրան, որպեսզի նա կա՛մ թողնի հրեական կրոնը և երկրպագի կուռքերին, կա՛մ կախվելով փայտից՝ ամբողջ ցեղով բնաջնջվի: Սպանում են նրա ազգականներից մեկին և նրա որդուն տանում սպանվածի տեղը: Զդիմանալով որդու մահվանը՝ բոլոր ազգակիցների հետ միասին նա կատաբում է արքայի կամքը և վերականգնվում առաջին պատվի մեջ: Քսան տարի թագավորելուց հետո Արշամին փոխարինում է նրա որդի Աբգարը: Սա, քանի որ իմաստութեամբ ավելի շնորհալի էր, առաջինների կողմից Ավագ այր էր անվանվում, որը ասորիներն ու հույները չէին կարողանում մեր լեզվով ճիշտ արտասանել և նրան Աբգար են անվանում: Այդ ժամանակ Օգոստոս կայսեր հրամանով բոլոր հայերը հարկատու դարձան: հռոմեացի-

ծնեալ լինի Փրկիչն մեր՝ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ՚ի Բեթղէհէմ Հրէաստանի։ Բայց ՚ի մէջ Աբգարու և Հերովդէի ոչ փոքր ինչ խռովութիւն և աղմուկ շփոթի պատերազմաց յուզէր. և վասն առ ՚ի Քրիստոս համարձակութեանն Հերովդէի և կոտորելոյն զտղայսն ՚ի Բեթղէհէմ՝ յանհարին ցաւս ըմբռնեալ էր և ոչ կարէր անձամբ վճարել ինչ։ Ապա առաքէ զոմն եղբորորդի իւր զօրօք բազմօք, որոյ հասեալ ՚ի Միջագետս և տուեալ պատերազմ ընդ Աբգարու՝ մեռանի ՚ի նմանէ. և իսկ և իսկ վախճանի Հերովդէս, և Արքեղայոս որդի նորուն փոխարեւոյն զտեղին։ Ապա և Արշարի արքայի Պարսից ևս վախճանեալ՝ աղմուկ շփոթի ՚ի մէջ որդւոց նորա լինէր, թէ ո՛վ ոք ընդ հօրն իւրեանց թագաւորեսցէ։ Իսկ Աբգարու երթեալ իբրեւ զայր իմաստուն՝ համոզէ ՚ի մէջ նոցա, տնկելով ՚ի նոսա զհաշտ խաղաղութիւնն՝ թագաւորեցուցանէ զԱրտաշէս. իսկ զայլ եղբարս նորա հանդերձ բերքն յերիս ցեղս որոշէ կոշմամբք աշապիսեօք՝ Կարենի Պահլաւ, Սուրենայ Պահլաւ և քոյրն՝ Ասպահապետի Պահլաւ. որ ապա յետ ժամանակաց ինչ սուրբ Լուսաւորիչն Գրիգորիոս ՚ի Սուրենեանն Պահլաւէ շարժեալ շառաւիղ ոստ որթոյն Քրիստոսի. և Քամսար, յորմէ Կամսարականք ՚ի Կարենեանն Պահլաւէ. և աշապէս սոքա տեսեալ լինին թագաւորազունս բողբոջք։ Բայց Աբգարու ապականեալ լինէր մարմինն շարաշար ախտիւ. և վասն զի Մարիխար բղբշխն Աղծնեաց և Շամշագրամ նահապետն Ապահունեաց և Անան՝ հաւատարիմք արքային Աբգարու, ելեալք յերուսաղէմ և տեսեալ զսքանչելի բժշկութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ եկեալ պատմեցին Աբգարու։ Սակս այսորիկ գրէ թուղթ աղաշանաց գալ առ նա և բժշկել յախտէն յայնմանէ, զոր ոչ ոք երբէք ՚ի մարդկանէ եգիտ բժշկութիւն։ Զոր և ընկալեալ Փրկիչն մեր և արժանի պատասխանելոյ զնա համարեալ՝ գրէ առ նա, առաւել երանելով զայնոսիկ, որք ոչն տեսեալ իցեն զնա և հաւատասցեն. և ՚ի կատարել՝ ասէ, զկամս առաքչին իմոյ, առաքեցիք քեզ զմի յաշակերտաց իմոց, զի զցաւս քոյ բժշկեսցէ և կեանս շնորհեսցէ քեզ և որք ընդ քեզդ են։ Իսկ զթուղթ Փրկիչն բերեալ առ Աբգար Անանայ սուրհանդակի ընդ նմին և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին, որ կայ մինչև ցայսօր ժամանակի յնդեասցւոց քաղաքի։ Ապա յետ համբառնալոյ Փրկչին մերոյ յերեսներորդի ամի թագաւորութեանն Աբգարու Թովմաս առաքեալ՝ մի յերկոտասանիցն, առաքէ զԹադէոս յեօթանասնիցն՝ ընտրելոց բժշկել զթագաւորն Աբգար ըստ խոստման

* Օրինակ իմն՝ «յերկոտասանիցն», որպէս զնի և ՚ի յառաջարանի հեղինակի Պատմութեանս։ Տե՛ս եր. 8։

ներին, աշխարհագրի օրերին, երբ Հրեաստանի Բեթղեհէմ քաղաքում ծնվում է մեր Փրկիչը՝ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը։ Բայց Աբգարի ու Հերովդեսի միջև քիչ խռովություն ու կռիվներ չեն լինում։ Եվ Քրիստոսի նկատմամբ Հերովդեսի ունեցած հանդգնություն և Բեթղեհէմում երեսխաներին կոտորելու պատճառով [Աբգարը] ահապոր վշտի մեջ է ընկնում, բայց չի կարողանում ոչ մի բան անել։ Այնուհետև իր մի եղբորորդուն նա [Հերովդեսը] մեծ զորքով ուղարկում է Միջագետք։ Հասնելով Միջագետք և պատերազմ տալով Աբգարի դեմ՝ նա սպանվում է նրա կողմից։ Այդ նույն ժամանակ վախճանվում է նաև Հերովդեսը, և նրան փոխարինում է նրա որդին՝ Արքեղայոսը։ Հետո վախճանվում է նաև Պարսից արքա Արշավիրը, և նրա որդիների միջև առաջանում է իրարանցում, թե նրանցից ով պետք է թագավորի հոր փոխարեն։ Իսկ Աբգարը, որպես իմաստուն մարդ, գնում համոզում է նրանց, խաղաղություն հաստատում նրանց միջև և թագավոր է նշանակում Արտաշեսին, իսկ մյուս եղբայրներին քույրերի հետ միասին բաժանում է երեք ցեղերի՝ աշապիսի անվանումներով՝ Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ և քույրը՝ Ասպահապետի Պահլավ։ Ժամանակ անց սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը Սուրենյան Պահլավից սկսում է Քրիստոսի տունկի ճյուղի շառավիղը, Կարենյան Պահլավից սերում են Քամսարը, նրանից՝ Կամսարականները, և այդպիսով նրանք դառնում են թագավորազուն բողբոջներ։ Բայց Աբգարի մարմինը ապականվում է շարաշար ախտով, և նրան հավատարիմ՝ Աղծնիքի Մարիխար բղբշխը, Ապահունիքի Շամշագրամ նահապետը և Անանը, գնում են Երուսաղեմ և տեսնում մեր Քրիստոս Աստծու հրաշալի բժշկությունը, գալիս պատմում են Աբգարին։ Դրա համար նա աղաշագիր է գրում [Փրկչին], որպեսզի գա և բուժի այդ հիվանդությունը, որի բուժումը մարդկանցից ոչ ոք չգտավ։ Գրությունն ընդունելով և պատասխանի արժանի համարելով՝ մեր Փրկիչը գրում է նրան, առավել երանի տալով նրանց, ովքեր չտեսած՝ հավատում են [իրեն]։ Վերջում նա ասում է. «Քեզ մոտ եմ ուղարկում իմ առաքչի կամքը իմ աշակերտներից մեկի միջոցով, որպեսզի նա քո ցավերը բժշկի և քեզ ու քեզ հետ եղողներին կյանք շնորհի»։ Անան սուրհանդակը բերում է Փրկչի թուղթը Փրկչի նկարի հետ միասին, որը մինչև այժմ գտնվում է եղեսպացիների քաղաքում։ Մեր Փրկչի երկինք համբառնալուց հետո, Աբգարի թագավորության երեսներորդ տարում, տասներկու առաքյալներից մեկը՝ Թովմասը¹⁵, առաքում է յոթանասուն* ընտրյալներից մեկին՝ Թադեոսին,

* Օրինակներից մեկում՝ «յերկոտասանիցն» [տասներկուսից]։ որպես դրված է հեղինակի սույն պատմության առաջարանում (տե՛ս էջ 9)։

Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր և արժանի վարկան իսկ գրով տալ զաւետարանական զաւետիսն: Որոյ ապա եկեալ 'ի տուն իշխանին Տուբիայ Բագրատունոյ, որ ցայն վայր կացեալ մնացեալ էր հայրենի օրինօքն. իսկ իշխանին Տուբիայ առեալ ածէ զԱռաքեալն առ արքայն. և նշան հրաշալի 'ի դէմ Առաքելոյն արքայն տեսնէր. և ապա ընդդռնեալ 'ի ծունկս երկրպագանէր նմա 'ի վերայ երեսաց երկրի: Իսկ Առաքեալն զձեռն 'ի վերայ եղեալ Աբգարու՝ բժշկէր զնա. այլ և զբոլոր իսկ զհիւանդս և զախտածէսս, որք 'ի տան արքայի և յամենայն քաղաքին՝ բժշկէր: Եւ մկրտեցաւ ինքն Աբգար և ամենայն քաղաքն. և օր ըստ օրէ բազմանային հաւատացեալքն 'ի տէր: Իսկ սրբոյն Քաղէի զԱզդէ յամն խոյրադիր ձեռնադրեալ և փոխանորդ իւր թողեալ յԵղեսիայ, և ինքն գայր առ Սանատրուկ քեռորդին Աբգարու աւետարանել վիճակելոցն նմա զՔրիստոսի աստուածութիւնն: Բայց Աբգար մեծի յուսոյ զանձն տուեալ և կենսադորդ գտեալ փառացն Աստուծոյ, և հետեւեալ 'ի խոստովանութիւն անշարժ յուսոյն՝ վախճանի, վերաթեւեալ 'ի վերին աշտարակն՝ Սիօն:

Իսկ ապա 'ի Հայս նորին իսկ քեռորդի Սանատրուկ կացեալ լինի Քաղաւոր, որ թէպէտե և 'ի սկզբան քարոզութեանն Քաղէոսի առաքելոյ հաւատաց 'ի Քրիստոս, դարձեալ ուրանայ՝ և յետ փոքր ինչ ապա բազում շարշարանօք և սրով կատարեալ զսուրբ Առաքեալն ընդ նմին և զդուստրն իւր զՍանդուխտ՝ վճարէ 'ի կենացս, որք 'ի լոյս կենաց անվախճանից վերափոխեցան ընդ աշմէ փառացն Աստուծոյ: Իսկ զկնի աշտարակ ապա և Բարդուղիմէոս՝ մի յերկոտասանից անտի, որ Հայաստան աշխարհիս 'ի Տեառնէ վիճակեցաւ, իսկոյն յայսմ ժամանակի 'ի Սանատրուկ կատարի շարշարանօք. և արեամբ շափ նահատակեալ 'ի Հայս յԱրասքենոն քաղաքի, ուր և եղան իսկ նշխարք ոսկերաց նորա 'ի պարծանս Հայաստանեացս և 'ի բժշկութիւն ամենայն ախտածեաց: Իսկ յետ քառասուն և երից ամաց կատարման սուրբ առաքելոյն Քաղէոսի յաւուրս Արտաշիսի Հայոց արքայի աշակերտք սրբոյ Առաքելոյն, որում զլիաւորին Ոսկի ճանաչիր, և բնակեալ էին յապուստ Եփրատ գետոյ՝ աշակերտեալ մկրտէին զարս ոմանս յԱլանաց 'ի հարազատութենէ Սաթենկայ տիկնոջ, որ էր կին Արտաշիսի: Եւ վասն զի օր ըստ օրէ զմկրտեալսն հաստատէին 'ի հաւատս բանին կենաց, վասն այսորիկ ապա խանդացեալ ընդ նոսա որդւոյն Սաթենկայ՝ սրով վճարեցան 'ի կենաց աստի սուրբքն՝ Ոսկի հանդերձ՝ այլ ևս ընչերովքն սրբովք: Իսկ ազգականքն Սաթենկայ, որք 'ի Քրիստոս մկր-

որպեսզի նա բուժի Աբգար Քաղաւորին, ըստ մեր Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի խոստման, և դա արժանի համարեց զրի առնել ավետարանական ավետիսը: Նա [Քաղեոսը] գալիս է իշխան Տուբի Բագրատունու տունը, որը մինչև այդ ժամանակ հաստատուն էր մնացել հայրենի օրենքներով: Տուբի իշխանը առաքյալին վերցնում տանում է արքայի մոտ: Աբգան հրաշալի նշան էր տեսնում առաքյալի դիմաց և ծնկի գալով՝ խոնարհվում ու երկրպագում է նրան: Իսկ առաքյալը, իր ձեռքը դնելով Աբգարի վրա, բժշկում է նրան: Նա բուժում է նաև բոլոր հիվանդներին ու տկարներին, որոնք կային արքունիքում և ամբողջ քաղաքում: Եվ մկրտվում է ինքը Աբգարը և ամբողջ քաղաքը: Եվ օրեցօր շատանում էին տիրոջ հավատացյալները: Իսկ սուրբ Քաղեոսը ոմն Աղդեին խույրադիր է ձեռնադրում և իրեն փոխանորդ թողնում Եղեսիայում, իսկ ինքը գալիս է Աբգարի քեռորդի Սանատրուկի մոտ՝ ավետարանելու նրան վիճակված Քրիստոսի աստվածությունը: Բայց Աբգարը, մեծ հույսով իրեն նվիրելով ու կենսադորդ գտնվելով Աստծու փառքին և հետեւելով անփոփոխ հույսի խոստովանությանը՝ վախճանվում է, վերաթեւեւելով դեպի վերին աշտարակ՝ Սիօն:

Այնուհետև Հայաստանում Քաղաւոր է լինում նրա քեռորդի Սանատրուկը, որը չնայած Քաղեոս առաքյալի քարոզության սկզբում հավատաց Քրիստոսին, [բայց] հետո ուրանում է: Եվ մի փոքր ուշ բազում շարշարաններով սրով սպանելով սուրբ առաքյալին և նրա հետ նաև՝ իր դուստր Սանդուխտին՝ [նրանց] զրկում է կյանքից, որոնք վերափոխվեցին անվախճան կյանքի լույսի՝ [տեղավորվելով] փառքի Աստծու աջ կողմում: Իսկ սրանից հետո այն տասներկուսից մեկը՝ Բարդուղիմեոսը, որին Տիրոջ կողմից վիճակվեց լինել Հայոց աշխարհում, այդ ժամանակ շարշարաններով սպանվում է Սանատրուկի կողմից: Նա նահատակվեց Հայաստանում, Արասքենոն քաղաքում, որտեղ և դրվեցին նրա ոսկորները նշխարները, որպես պարծանք հայաստանցիների ու որպես բուժման [միջոց] բոլոր հիվանդների համար: Սուրբ Քաղեոս առաքյալի վախճանից քառասուններեք տարի հետո, Հայոց Արտաշես արքայի օրոք սուրբ առաքյալի աշակերտները, որոնց զխավորի անունը Ոսկի էր, և որոնք բնակվում էին Եփրատ գետի ափերում, սովորեցնելով մկրտում էին ալաններից ոմանց, որոնք Արտաշիսի կնոջ՝ Սաթենիկի ազգականներն էին: Եվ քանի որ մկրտվածներին օրեցօր հաստատում էին այս կյանքի հավատի մեջ, այդ պատճառով նրանց հետ նախանձում էին Սաթենիկի որդուն, և սրբերը՝ Ոսկին ու նրա ընկերները նույնպես, զրկվում են այս կյանքից: Իսկ Սաթենիկի ազգականները, որոնք մկրտվեցին հանուն Քրիստոսի, սրբերի մահվան հա-

տեցան՝ ընդոստուցեալք իմն վասն մահուան սրբոցն, հատուածեալք գնացին ՚ի բաց՝ երթեալ ղօղեալ թագուցեալ ՚ի Զրաբաշխն լերին խոտաբուտ ճարակօք շատացեալ: Եւ ըստ մերկութեան անձանց նոցա ՚ի ցօղոյ երկնից գէսս արձակեալ մարմնոցն, որ և ՚ի պատահմանէ անտի քօշք անուանեցան: Եւ վասն զի յետ ամաց բազմաց սպանաւ արքայն Հայոց Խոսրով յԱնակայ և անիշխանացաւ երկիրս Հայոց, ապա Բառլահ ոմն եկեալ յԱլանաց դրանէ և ՚ի խնդիր ելեալ գրով վկայիցն և գտնալ զնոսա ՚ի Զրաբաշխն կոչեցեալ լերին, և հարց և փորձ արաբեալ զնոսա վասն առ ՚ի Քրիստոս հաւատոցն՝ սուր ՚ի վերայ եղեալ կտորէ: Եւ յեառնն ապա յայնմհետէ յանուն Սուքիանոսի գլխաւորի սրբոցն՝ Սուկաւ անուանի:

մար ընդվզելով՝ զատվեցին, գնացին հեռու և թաքնվեցին խոտակեր կենդանիներով հարուստ Զրաբաշխ սարում: Նրանց մերկ մարմինների վրա երկնային ցողից երկար մազեր աճեցին, և այդ պատահարի պատճառով նրանք ԲՈՂԵՐ [այծեր] անվանվեցին: Եվ քանի որ շատ տարիներ անց Անակի կողմից սպանվեց Հայոց Խոսրով արքան և անիշխան դարձավ Հայոց երկիրը, ալանների արքունիքից գալիս է ոմն Բառլահ և վկաների զրությամբ փնտրելով՝ նրանց գտնում է Զրաբաշխ կոչված սարում: Նրանց հարցուփորձ է անում Քրիստոսի հավատի մասին և ապա սրով կոտորում: Եվ այդ դեպքերից հետո այդ լեռը սըրբերի գլխավորի՝ Սուբխանոսի անունով, Սուկավ է անվանվում:

զհետ երթայր սուրբ և արդար վաստակոց՝ ջանացեալ քրիստոսագիր կիտին նուաճել զհօտ իւր 'ի կամս Քրիստոսի, զոմանս հաւանողակա- նաւ, իսկ զոմանս բռնաւորականաւ կարգաւ ջանայր պահել յակաս- տանի. և իբրեւ զսուր ինչ յազգեր միշտ ունելով զՀոգւոյն շարժմունս՝ յանդիմանէր զորս գտանէր 'ի շար գործս հակառակ Հոգւոյն: Ընդ որոց ապա և Արքեպիսկոպոսն ոմն կուսակալ Սոփաց աշխարհին՝ կշտամբեալ 'ի նմանէ սակա շար գործոց իւրոց, ըստ դիպմանց իմն ճանապարհի ու- րեմն աշխարհի Սոփաց՝ ժպրհեալ ոխերիմ մտօք սպանանէ զսուրբն սրով, և փախստեայ ինքն գնացեալ յարեմուտս Տօրոսի: Զոր ապա բարձեալ զնշխարեալ մարմինն նորուն աշակերտացն՝ տարեալ հան- գուցին յԵկեղեաց գաւառն 'ի Թիլն աւանի: Կացեալ ինքն յաթոռ հայ- րապետութեան ամս եօթն. ոչ թաղումն թերեւս զնորայն վարկեալ իմ՝ այլ վերափոխումն յաշխարհէ յայսմանէ յաշխարհն կենդանեաց. որ ոչ լսի համբաւ մահու, այլ մշտնջենազուարճ ուրախութիւն:

Իսկ զկնի սորա անդրանիկ եղբայր սուրուն Վրթանէս յաջորդէ զա- թոնն նորուն՝ որպէս և հաճոյ թուեցաւ Հոգւոյն սրբոյ: Բայց հոգեւոր ճառագայթն մեր սուրբն Գրիգոր ամս բազումս կեցեալ յայրին Մա- նեայ՝ վախճանի, անդիտաբար իմն թաղեալ 'ի հովուաց իբր գտեալ զնա 'ի կարգ իմն աղքատաց: Իսկ ապա զկնի բազում ամաց գտանէ զսուրբ մարմինն նորա Գառնիկ ոմն ճգնաւոր աստուածային իմն զոգցես տես- չութեամբ. և տարեալ դնէ զնա 'ի գեօղն Թորդան յիւր իսկ 'ի զօսաս- նոց պարտիզկանն: Զկնի ամաց ինչ ապա և սուրբն Տրդատ արքայ յանհամբուրից բարոյ և յանհնազանդից ճարտարութեանն խարդաւա- նեալ խորամանկութեամբ՝ և տուեալ նմա յարբուցումն մահու. զոր տարեալ հանգուցանեն զմարմինն նորա 'ի նմին աւանի 'ի նոյն պար- տիզկան՝ մերձ եղեալ 'ի քնարանս սրբոյն Գրիգորի, որ համեմատ ընդ նմա իսկ զամենեւեան արտորոշէր 'ի ճանապարհաց շարաց՝ վերակա- ցու երկրորդ լեալ լուսաւորութեանս մերում: Իսկ մեծն Վրթանէս մինչ- դեռ տակաւին էր 'ի Տարօն գաւառին 'ի մատրանն Յովհանու մկրտչի և Աթանագինեայ վկայի՝ մահ սպառնացեալ լինէր նմա 'ի ծածուկ իմն 'ի բնակչաց Սիմ լերինն. որք վասն ապիրատ և անազգակ շար գործոց միշտ յանդիմանեալ առ 'ի նմանէ լինէին: Իսկ նորա զգացեալ ապա և զտեղի տուեալ շարին՝ գնայ փախստեայ 'ի գաւառն յԵկեղեաց, անդ կալեալ իւր կայան բնակութեան:

Իսկ՝ յետ մահուան սրբոյն Տրդատայ անօրէնն Սանատրուկ երկ- րորդ՝ ազգաւ յԱրշակունի տանէ, զոր կացուցեալ էր նահապետ Տրդա- տայ 'ի Փայտակարան քաղաքի, և յետ մահուան նորա ապստամբու- թեամբ բազմաւ թագ իւր կապեալ: Ըստ ամբարիշտ հրամանի նորա

չով հետեւում էր սուրբ ու արդար գործերին՝ ջանալով քրիստոսագիր կանոններով ու Քրիստոսի կամքով նվաճել իր հօտը: Եվ նա ձգտում էր՝ ոմանց համոզելով, ոմանց ստիպելով պահել ապահովության մեջ: Հոգու շարժումը, ինչպես սուրբ միշտ ազդրից կապած՝ հանդիմանում էր բոլոր նրանց, ում համարում էր Հոգու դեմ շար գործեր կատարող: Իր շար գործերի պատճառով նրանց հետ Արիստակեսի կողմից կշտամբ- վում է նաև Սոփաց աշխարհի Արքեպիսկոպոս անունով կուսակալը, որը Սոփաց աշխարհի մի ինչ-որ ճանապարհի վրա հանդիպելով նրան և ոխերիմ մտքով հանդգնելով՝ սրով սպանում է սրբին և փախչում, ընկ- նում է Տափրոսի¹⁷ արևմտյան կողմերը: Այնուհետև [Արիստակեսի] աշակերտները նրա նշխարված մարմինը վերցնելով՝ տարան թաղե- ցին Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում: Նա հայրապետական աթոռին նստեց յոթ տարի, և ես կարծում եմ, որ նրանք թաղում չէր, այլ այս աշխարհից ողջերի աշխարհ տեղափոխվել, և մահվան լուր չի լսվում, այլ մշտնջենազվարճ ուրախություն:

Նրանից հետո աթոռին հաջորդում է նրա անդրանիկ եղբայր Վրթ- թանեսը, որը հաճո թվաց Սուրբ Հոգւոյն: Իսկ մեր հոգեւոր ճառագայթ սուրբ Գրիգորը, շատ տարիներ մնալով Մանյա քարայրում, վախճան- վում է: Նրա դիակը գտնում են հովիվները և չիմանալով ով լինելը՝ նրան թաղում են աղքատների կարգով: Շատ տարիներ անց նրա սուրբ մարմինն ասես աստվածային նախախնամությամբ գտնում է Գառնիկ անունով ճգնավոր և տանում դնում է Թորդան գյուղում, իր իսկ զբո- սայգում: Մի քանի տարի անց սուրբ Տրդատ արքան, նրա անտունելի բարքի ու անհնազանդության պատճառով, ճարտարությամբ ու խո- րամանկությամբ թունավորվում է և մեռնում: Նրա մարմինը տանում թաղում են նույն ավանում, նույն փոքր պարտեզում, սուրբ Գրիգորի գերեզմանի մոտ: Նա ևս սուրբ Գրիգորի նման բոլորին հեռացնում էր շար՝ ճանապարհից՝ լինելով մեր լուսավորության երկրորդ հովանա- վորը: Իսկ մեծն Վրթանեսը քանի դեռ Տարօն գավառում էր, Հովհան- նես Մկրտչի ու վկա Աթանագինեսի մատուռում, նրան մահ է սպառ- նում Սիմ լեռան բնակիչներից, որոնք իրենց անիրավ ու խեղ գործերի պատճառով միշտ հանդիմանվում էին նրա կողմից: Զգալով ու խուսա- փելով շարից՝ նա փախչում, գնում է Եկեղյաց գավառը, ուր և հա- տատում է իր բնակության տեղը:

Իսկ սուրբ Տրդատի մահից հետո ազգությամբ Արշակունի անօրեն Սանատրուկ երկրորդը, որին Տրդատը նշանակել էր նահապետ Փայ- տակարան քաղաքում, ապստամբություն է բարձրացնում և խլում թա- գը: Նրա ամբարիշտ հրամանով հյուսիսային բարբարոս ցեղերը Վատ-

բարբարոս հիւսիսական ազգքն այնորիկ զսքանչելի մանուկն Գրիգորիս, զոր եպիսկոպոս Աղուանից կացուցեալ էին 'ի տոհմէ սրբոյն Գրիգորի՝ սպանանեն ձիախրոխտ ընթադրութեամբ 'ի Վատնեան դաշտին. և տարեալ հանգուցանեն զսուրբ մարմինն նորա 'ի գեօղն Ամարաս, որ 'ի Փոքր Սիւնիս:

Յետ այսորիկ ապա մեծն Վրթանէս շոգաւ գնաց առ կայսրն Կոստանդոս՝ որդի Կոստանդիանոսի, ըղձակերտութեամբ առ 'ի նմանէ հայցեալ թագաւորեցուցանել Հայաստանեայցս զԽոսրով փոխանակ հօր իւրոյ Տրդատայ, զի տիրեսցէ մեզ՝ ասէ, քրիստոսակարգ տէրութիւնդ ձեր և մի՛ լիցի մեզ տիրել Պարսից անաստուածից: Զոր և ողջախոհաբար ընկալեալ զսուրբ այրն՝ և կատարեալ ևս զխնդիրն, կացուցանէ թագաւոր Հայաստանեայց զԽոսրով: Իսկ յետ մահուանն Խոսրովայ մեծն Վրթանէս՝ առեալ ընդ իւր զՏիրան որդի Խոսրովայ, շուէ գնայ առ կայսրն Կոստանդիանոս թագաւորեցուցանել զնա փոխանակ հօր իւրոյ: Իսկ կայսրն ապա ըստ առաջին նուագին բազմապատիւ պատուով զնա մեծարեալ և առձեռնպատրաստ զհայցուածսն կատարեալ՝ առաքէ 'ի Հայս պայծառապէս զՏիրան թագով պսակեալ, որ եկեալ տիրէր հայրենի տէրութեանն: Իսկ ապա անօթն ընտրութեան և խորհրդածուն խորոցն Աստուծոյ և առաքելական աւանդիցն քարոզ՝ մեծն Վրթանէս, լցեալ զկէտ կենացս փոխի յաշխարհէ աստի յաշխարհն կենդանեաց, կալեալ զաթոռ հայրապետութեան ամս հնգետասան: Եւ տարեալ հանգուցանեն զնա ընդ հարս իւր 'ի գիւղն Թորդան: Եւ յաջորդէ զաթոռ նորա Յուսիկ որդի նորա, որ հետևող հարցն առաքինութեան գտեալ՝ հանդիսանայր միշտ 'ի բոլոր բարեկարգութիւնս:

Բայց յետ հրաժարմանն Կոստանդեայ Յուլիանոս տնօրէն թագաւորեալ 'ի Հոռմ և հպարտացեալ 'ի վերայ գիտութեանն Աստուծոյ՝ կռամով գտեալ, ուրանայր զՔրիստոս և յարուցանէր հալածանս 'ի վերայ եկեղեցեաց: Ապա պատանդս 'ի մերն Տիրանայ առեալ՝ կամակատար իւր զնա կացուցանէր. և ապա զպատկեր իւր նկարակերտ, որ ըստ դիւաց պատկերից էր պաճուճեալ՝ հրամայէ Տիրանայ կանգնել յեկեղեցւոյ իւրում: Եւ վասն զի առ վտանգի երկիւղին իւրովի Տիրան տարեալ զպատկերն կանգնէր յեկեղեցւոյ իւրում 'ի Մովսէս գաւառի, վասն այնորիկ դիպեալ 'ի տեղին սուրբն Յուսիկ հոգևոր վարդապետութեամբ տրոհել զնա 'ի շար մտածութենէն հնարէր: Իսկ իբրև խնոյր զլսելիքն առ 'ի շլսել՝ յափշտակեալ ապա զպատկերն 'ի ձեռաց նորա և ընկեցեալ յերկիր և տրորեալ ոտիւր 'ի վերայ՝ խորտակէր. ընդ որ և 'ի շարութիւն իսկ Տիրանայ բորբոքեալ՝ հրամայէ հարկանել զնա վարդօք, մինչև անդէն զհոգին աւանդել: Իսկ ծերունին Դանիէլ վասն այնպիսի շար

նյան դաշտում ձիու ոտքերի տակ են գցում ու սպանում սքանչելի մանուկ Գրիգորիսին, որը սուրբ Գրիգորի տոհմից էր և Աղվանքում եպիսկոպոս էր կարգված: Եվ նրա սուրբ մարմինը տանում թաղում են Ամարաս գյուղում, որը Փոքր Սյունիքում է:

Դրանից հետո մեծն Վրթանեսը գնում է Կոստանդոս կայսեր մոտ, Կոստանդիանոսի որդին էր, և նրան թախանձանքով խնդրում է Տրդատի փոխարեն հայաստանցիների վրա թագավոր կարգել նրա որդուն՝ Խոսրովին, որպեսզի, ասում է, նա տիրի մեզ՝ ձեր քրիստոսակարգ տերությանը, և չլինի, որ մեզ տիրեն պարսից անաստվածները: Նրա խնդիրը ողջախոհաբար ընդունում է այն սուրբ մարդը և կատարելով խնդրանքը՝ հայաստանցիների վրա թագավոր է կարգում Խոսրովին: Իսկ Խոսրովի մահից հետո մեծն Վրթանեսը, իր հետ վերցնելով Խոսրովի որդի Տիրանին, շարժվում գնում է Կոստանդինոս կայսեր մոտ, որպեսզի նա նրան թագադրի իր հոր փոխարեն: Իսկ կայսրը, առաջվա նման, նրան մեծարելով, սիրով նրա խնդրանքը կատարելով և Տիրանին առոք-փառք թագադրելով՝ ուղարկում է Հայաստան, որը գալով տիրում է հայրենի տերությանը: Իսկ հետո ընտիր անոթը, Աստուծո խորքերի խորհրդածուն և առաքելական ավանդների քարոզիչը՝ մեծն Վրթանեսը, ծերանալով ու հայրապետական աթոռին տասներեք տարի նստելուց հետո այս աշխարհից տեղափոխվում է ողջերի աշխարհը: Նրան տանում թաղում են Թորդան գյուղում, իր հայրերի մոտ: Աթոռին հաջորդում է նրա որդին՝ Հուսիկը, որը լինելով հայրերի առաքինության հետևող՝ միշտ հանդես էր գալիս տարբեր բարեկարգություններով:

Բայց Կոստանդոսի մահից հետո Հռոմում թագավորելով անօրեն Հուլիանոսը և հոխորտալով Աստուծու ուսմունքի դեմ՝ կռապաշտ է դառնում, ուրանում է Քրիստոսին և հալածանք հարուցում եկեղեցիների դեմ: Ապա պատանդներ վերցնելով մեր Տիրանից՝ նրան դարձնում է իր կամակատարը, և ապա իր նկարակերտ պատկերը, որը դեքերի պատկերի նման էր պատրաստված, Տիրանին հրամայում է դնել իր եկեղեցում: Եվ քանի որ վտանգի երկյուղից Տիրանը պատկերը տանում դնում է Մովսէս գաւառի իր եկեղեցւում, այդ պատճառով սուրբ Հուսիկը, հանդիպելով այդ տեղում, ջանում էր հոգևոր վարդապետությամբ զատել նրան այդ շար մտածությունից: Բայց երբ [Տիրանը] ականջները փակում է շլսելու համար, նրա ձեռքից [Հուսիկը] հափշտակելով նկարը, գցում է գետին, ոտքերով տրորում ու ջարդում է: Դրա վրա էլ շարությունից ավելի է բորբոքվում Տիրանը և հրամայում է Հուսիկին գավազանով այնքան ծեծել, մինչև որ հոգին ավանդի: Իսկ ծերունի Դանիելն այդ-

անզգամութեանն անիծակուր զարքայն արարեալ, հրամայէ ապա և զնա խեղդամահ առնել, զոր տարեալ հանգուցանեն զնա ի Հացեաց վանս: Իսկ զմարմին սրբոյ Յուսկանն տարեալ դնեն ընդ հարս իւր ՚ի գիւղն Թորդան. որ եկաց ՚ի հայրապետութեան անդ ամս վեց:

Բայց քանզի որդիք սրբոյ Յուսկանն՝ Պապ և Աթանագինէս, ըստ որում խաւարեցուցին իսկ զսիրտս իւրեանց անմտութեամբ՝ ընդ նմին և սարսափելի մահ անձանց իւրեանց նիւթեցին. զի հրացայտ ցումունք ՚ի վայր հոսեալ՝ սատակէր զերկոսեանն ՚ի միում տեղուդ: Մանկիկ մի փոքրիկ՝ ներսէս անուն, միայն թողլով իւր որդի Աթանագինէս, որ յայնժամ էր ՚ի վարժս ուսման ՚ի Կեսարիայ: Եւ ապա վասն ոչ գտանելոյ այր յազգէ սրբոյն Գրիգորի՝ ընտրեցին զոմն Փառնեբսեհ անուն յԱշտիշատէ, և կացուցին զնա յաթոռ հայրապետութեան: Սա ոչ աւելի քան զերիս ամս տեւալ՝ վախճանի: Ապա Արշակ արքայ, որդի Տիրանայ կուրացելոյ ըստ արժանին ՚ի Պարսից յարքայէ՝ առաքէ մեծաւ պատուով զներսէս զորդի Աթանագինեայ որդւոյ Յուսկանն ըստ առաջնոյ կարգին ՚ի Կեսարիայ ձեռնադրիլ ՚ի հայրապետութիւն, որ և սքանչելի իմն նշանք պատմի լեալ, զի մինչդեռ կայր ընդ բեմականսն ՚ի ձեռնադրութեան անդ շնորհք Հոգւոյն սրբոյ աղաւնակերպ ՚ի վերայ գլխոյ նորա հանգուցեալ ՚ի զարմացումն զբոլոր կղերիկոսս եկեղեցւոյն ածեալ լինէր: Եւ այսպէս ապա լուսազարդեալ նորա՝ գայ հաստատէ գեղեցկագիր յարմարութեամբ զբոլոր կարգս ուղղութեան, բարենախանձ լինելով ՚ի նախանձ հոգեւոր: Եւ նախ ապա զամենայն անգթութեան արմատս խլելով՝ փոխանակ ՚ի ներքս ածէ զողորմութիւն. շինէ և աղքատանոցս առ ՚ի մխիթարութիւն վշտացեալ մարմնոց մարդկան, ուրկաց և բորոտից և հաշմից և բոլոր վտանգելոց, ռոճիկս նոցա կարգեալ ՚ի գիւղից և ՚ի գերդաստանաց, զի ոչ լիցի նոցա արտաքս ըստ բնակութիւնս իւրեանց ելանել: Կարգէ և վանորայս և օտարանոցս և հիւրանոցս և տնանկանոցս ՚ի քաղաքագիւղս և յաւանս. այլ և յանապատս մենաստանս և խրճիթս կուսակրօնից և միանձանց յարդարէ. բառնայ և զմերձաւոր խնամութիւնս և կոծադիր ոճիրս ՚ի վերայ մեռելոց: Եւ ապա այնուհետեւ ոչ իբրեւ զբարբարոսս այլանդակս, այլ իբրեւ զհամեստագոյն քաղաքացիս լինէր տեսանել զաշխարհս մեր: Զայսպիսի բարեկարգութեան ձև և զշուք տեսեալ ապա Թագաւորին և նախարարացն Հայոց, այլ և զխստամբեր վարս նորա ճգնողականս՝ ՚ի մտի եղեալ ընդ այլոց ևս ոմանց և զնա ևս նախակարգել ՚ի պատիւ պատրիարքութեան: Քանզի փոքր ինչ յառաջ քան զայս Կոստանդոս որդի մեծին Կոստանդիանոսի, յմիեսոսէ ՚ի Կոստանդինուպօլիս զնշխարս ոսկերաց Յովհաննու Աւետարանչին փոխեալ, և յայնմանէ համարձակութիւն առեալ պատրիարք ՚ի Կոստանդնուպօլիս կացուցանէ: Ապա ըստ նմին

պիսի շար անզգամութեան համար անիծում է արքային, որը հրամայում է նրան նույնպես խեղդամահ առնել. նրան տանում թաղում են Հացյաց վանքում: Իսկ սուրբ Հուսիկի մարմինը տանում դնում են Թորդան գյուղում, իր հայրերի մօտ. Հուսիկը հայրապետական աթոռին մնաց վեց տարի:

Եվ քանի որ սուրբ Հուսիկի որդիները՝ Պապը և Սթանագինեսը, անմտութեամբ խաւարեցրին իրենց սրտերը, դրանով իսկ իրենց համար սարսափելի մահ նյութեցին, որովհետեւ հրացայտ շանթերը վայր հոսելով, երկուսին էլ սպանում են նույն տեղում: Աթանագինեսն ներսես անունով մի փոքրիկ մանկիկ է թողնում, որն այն ժամանակ ուսում էր ստանում Կեսարիայում: Եվ սուրբ Գրիգորի ազգից ոչ ոքի չգտնելով՝ ընտրեցին Փառնեբսեհ անունով մեկին, որն Աշտիշատից էր, և նրան նստեցրին հայրապետական աթոռին: Երեք տարուց ավելի չտեւած՝ նա վախճանվում է: Ապա Արշակ արքան՝ պարսիկների կողմից արժանիորեն կուրացված Տիրանի որդին, Հուսիկի որդի Աթանագինեի որդի ներսեսին մեծ պատվով առաջում է Կեսարիա՝ առաջվա նման ձեռնադրվելու հայրապետութեան համար: Եվ պատմում են, որ քահանան մինչդեռ ձեռնադրում էր նրան, Սուրբ Հոգու շնորհը աղա՛վնու կերպարանքով իջնում է նրա գլխին՝ զարմացնելով եկեղեցու բոլոր կղերականներին: Եվ այդպես լուսազարդվելով՝ նա գալիս ու գեղեցկադիր հարմարութեամբ հաստատում է բոլոր ուղիղ կարգերը՝ բարենախանձ լինելով հոգեւոր եռանդի համար: Նախ՝ պոկելով անգթութեան բոլոր արմատները՝ նրանց փոխարեն ներս է բերում ողորմությունը: Քոստոսների, բորոտների, հաշմանդամների, բոլոր նեղյալների վշտացած մարմինների մխիթարութեան համար շինում է աղքատանոցներ, նրանց համար ռոճիկ է կարգում գյուղերից ու կալվածքներից, որպեսզի իրենց բնակության վայրերից դուրս չգնան: Նա բարեկարգում է նաև գյուղաքաղաքներում ու ավաններում եղած վանքերը, իջևանատները, հյուրանոցները և կուսակրոնների ու ճգնավորների խրճիթները, վերացնում է խնամիւթյունը մերձավորների միջև և մեռելների վրա դառն լացուկոծ առնելը: Դրանից հետո մեր ժողովրդին կարելի էր տեսնել ոչ թե որպես այլանդակ բարբարոսներ, այլ որպես համեստ քաղաքացիներ: Հայոց թագավորն ու նախարարները, այսպիսի բարեկարգութեան ձև ու շուք տեսնելով, ինչպես նաև նրա ճգնողական ու համբերատար վարքը ուրիշների հետ համեմատելով՝ նրան ևս պատրիարքութեան պատվի են արժանացնում: Քանի որ մի փոքր առաջ, քան մեծն Կոստանդիանոսի այս Կոստանդոս որդին, Հովհաննես ավետարանչի ոսկորների նշխարները Եփեսոսից Կոստանդնուպօլիս էին տե-

յայսմ պատճառի համարձակութիւն և ծրուսադէմացուցն առեալ՝ զիւ-
րեանցն ևս աթոռ հաստատէին, 'ի պատիւ պատրիարքութեան իրաւունս
համարեալ ըստ որում և 'ի նմա գոլ տեսեալ եղև բանին Հօր ծնունդ
և ընդ մարդկան շրջիլ, և 'ի Յովհաննէ մկրտիլ, և խաչիլ, թաղիլ և յեր-
րորդ աւուր յառնել: Եւ վասն զի ցայն վայր չորք միայն էին ընդ երկ-
րաւ պատրիարք ըստ չորից աւետարանչացն՝ Մատթէոսին յԱնտիոք,
Մարկոսին յԱղէքսանդրիա, Ղուկասն 'ի Հոռոմ և Յովհաննուն յԲփեսոսս.
ապա յայսմանէ իրակերտութեանց վեց բովանդակեալ կային: Ըստ սմին
սակի ապա և մերն թագաւոր Արշակ և նախարարութիւնք Հայոց հա-
մարձակութիւն առեալ՝ կացուցին 'ի պատրիարքութիւն տանս Թորգո-
մայ զմեծն Ներսէս, փաստս իրաւախորհս ըստ արժանին 'ի մէջ առեալ
զսուրբ առաքեալսն մեր՝ զԲարթոլիմէոս և զԹադէոս, որք Ասքանա-
զեանս ազին վիճակեցան 'ի Տեառնէ քարոզք և աւետարանիչք. և նըշ-
խարեալ ոսկերք նոցա կան 'ի միջի մերում, զորոց և զաթոռն իսկ ըն-
կալաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգորիոս: Եւ ապա խորհուրդն զգործն
կատարեալ՝ եօթն միանգամայն բովանդակեալ գտանէր թիւ պատրիար-
քութեան, որ կայ և մնայ պահեալ մինչև ցյալիտեանս ժամանակաց:
Եւ այսպէս ապա նահապետութիւն խորհրդոյն եկեղեցւոյ և 'ի մերումս
աշխարհի լցաւ բովանդակաբար՝ ինն միանգամայն դասակարգութեամբ
պատուեալ զգլխաւորս արքեպիսկոպոսացն Վրաց և Աղուանից՝ արքե-
պիսկոպոս ընդ ձեռամբ նորա կարգեալ: Իսկ 'ի Սեբաստիայ և 'ի Մե-
լիտինէ և 'ի Մարտիրոսաց քաղաքին մետրապօլիտս կացուցանէին: Իսկ
եպիսկոպոսունս ապա ըստ որոշեալ վիճակացն իւրաքանչիւրոց հաս-
տատէին և քահանայս և սարկաւագունս և կէսսարկաւագս և վերժանօղս
և սաղմոսերգունս. այսոքիկ ցանեցիր ընդ բոլոր եկեղեցիս Հայաստա-
նեացս վայելչապէս յարդարեալ լինէին 'ի փառս Աստուծոյ: Իսկ 'ի
Նշկահելն Արշակայ զՎաղէնտիանոս կայսր՝ մեծաւ ցասմամբ ապա Վա-
ղենտինեայ լցեալ՝ սպանանէ զեղբայրն Արշակայ՝ զՏրդատ, զոր 'ի պա-
տանդի առ նմա էր: Զոր ապա զգացեալ մեծին Ներսեսի՝ փութացեալ
և առ կայսր հասեալ և 'ի հանդարտութիւն շրջեալ զնորայն կամս, և
մեծապատիւ առ 'ի նմանէ լեալ ըստ օրինի պատրիարգաց. և յինքն
զորդի սպանելոյն Տրդատայ և զայլս ևս պատանդս հայցեալ՝ առեալ
'ի կայսերէ, դառնայ գայ ի Հայս խաղաղութեամբ բազմաւ:

Այլ 'ի վախճանիւն Վաղէնտիանոսի թագաւորէ անօրէնն Վաղէս՝

ղափոխել, և դրանից համարձակութիւն ստանալով՝ Կոստանդնուպոլ-
սում պատրիարք է կարգում: Այդ նույն պատճառով քաջալերվելով՝
նաև երուսաղեմցիներն են իրենց աթոռը հաստատում՝ որպէս պատիվ
պատրիարքութեան իրավունք ունենալով, քանի որ այնտեղ հնարավոր
եղավ տեսնել Հոր Որդու ծնունդը, մարդկանց մեջ շրջելը, Հովհաննեսի
կողմից մկրտվելը, խաչվելը, թաղվելը և երրորդ օրը հարութիւն առ-
նելը: Եթե մինչ այդ ամբողջ երկրում ընդամենը չորս պատրիարքներ
կային, ըստ չորս ավետարանիչների՝ Մատթեոսինը՝ Անտիոքում, Մար-
կոսինը՝ Ալեքսանդրիայում, Ղուկասինը՝ Հռոմում և Հովհաննեսինը՝
Բփեսոսում, իսկ դրանից հետո իրականում ստեղծվեցին վեցը: Ըստ
այդմ՝ հետագայում մեր Արշակ թագավորը և Հայոց նախարարութիւն-
ները, համարձակութիւն ստանալով, Թորգոմի տանը պատրիարք կար-
գեցին մեծն Ներսեսին՝ ըստ արժանվույն մեջ բերելով արդարադատ.
փաստեր, [այսինքն]՝ մեր սուրբ առաքյալներ Բարդուղիմէոսին և Թա-
դեոսին, որոնց վիճակվեց Տիրոջ կողմից դառնալ մեր ասքանազյան.
ազգի [առաջին] քարոզիչներն ու ավետարանիչները: Եվ նրանց նըշ-
խարված ոսկորները գտնվում են մեզանում, և կենդանի մարտիրոս.
Գրիգորոսն էլ ընդունեց հենց նրանց [առաքյալների] աթոռը: Եվ ա-
պա գործը կատարելով՝ խորհուրդը պատրիարքութեան թիվը հասցնում
է յոթի, որը կա և պահպանվում է մինչև հովիտենական ժամանակ-
ները: Այսպիսով, եկեղեցու նահապետութեան խորհուրդը ամբողջու-
թյամբ տարածվեց նաև մեր աշխարհում՝ բոլորը մեկտեղ դասակար-
գելով իննի, Վրաց և Աղվանից գլխավոր արքեպիսկոպոսների հետ.
միասին, որոնց համար արքեպիսկոպոս էին նշանակվում նրա միջո-
ցով: Իսկ Սեբաստիայում, Մելիտենեում և Մարտիրոսաց քաղաքում
մետրապօլիտներ էին նշանակում: Ըստ սահմանված վիճակների քա-
նակի՝ հաստատում էին նաև եպիսկոպոսներ, քահանաներ, սարկավագ-
ներ, կիսասարկավագներ, դպիրներ և սաղմոսերգուներ, որոնք բոլորը
տարածվելով հայաստանյաց եկեղեցիներում՝ դրանք զարդարում էին
ի փառս Աստծոյ: Իսկ երբ Արշակ արքան արհամարհում է Վաղենտիա-
նոս կայսրին, վերջինս լցվում է մեծ ցասումով և սպանում է Արշակի
եղբայր Տրդատին, որը նրա մոտ պատանդ էր: Այդ բանն իմանալով՝
մեծն Ներսեսն շտապ հասնում է կայսրի մոտ, հանգստացնում է նրան
և նրա կողմից մեծ պատվի արժանանում՝ պատրիարքների կարգի հա-
մաձայն: Եվ խնդրելով սպանված Տրդատի որդուն ու մյուս պատանդ-
ներին և առնելով կայսերից՝ մեծ խաղաղությամբ վերադառնում, գա-
լիս է Հայաստան:

Իսկ երբ վախճանվում է Վաղենտիանոսը, թագավորում է նրա

եղբայր նորին, և վաղվաղակի զմեծ զօրավարն Թէոդոս զօրու մեծաւ առաքէ հրոսակ Արշակայ արքայի, որ և ակամայ իսկ աղաշեալ զմեծն Ներսէս շուկ խնդրել զխաղաղութիւն: Ոչ ապա նա անփոյթ առնէ զկորստեանէ վիճակելոց իւրոց. այլ վաղվաղակի առեալ զՊապ՝ որդի Արշակայ, տանի պատանդ առ մեծն Թէոդոս զօրավար. որում և լսող լեալ՝ դառնայ առ կայսր, ընդ իւր տարեալ զպատրիարքն Ներսէս հանդերձ պատանդաւն: Իսկ անօրէնն Վաղէս ոչ իսկ արժանի արար տեսանել զսուրբ այրն Աստուծոյ, այլ ՚ի կղզի մի հեռաւոր զնա հրամայեաց արտասահմանել իւրօքն հանդերձ կղերիք, յորում ոչինչ ամենեւին գտանիւր ոգեպահ պարենի աւուր միոյ: Այլ ՚ի հրամանէ Աստուծոյ ցնշմամբ ալեացն ծովն զծուկն արտաքս ընկենլով ՚ի կերակուր նոցա մատակարարէր զամիսս ութ: Բայց յաղագս անօրէն Վաղէսի ասի բան, թէ ըստ հրամանի հզօր ձեռինն Աստուծոյ սուրբ վկայն Գէորգէոս անըմբռնելի ձեռամբ զնա սատակէր՝ արժանի չար խորհրդոցն նմա հատուցեալ:

Եւ զկնի նորա առնու զթագաւորութիւնն Թէոդոս մեծն և բարեպաշտն և աստուածասէր, որ զամենայն նիւթս խաւարային խորհրդոց փարատեալ ՚ի բաց և զանբիծ հաւատս հիմնացեալ հաստատեաց. և ապա որք ՚ի մետաղս ՚ի Վաղեսէ արտասահմանեալք էին՝ դարձոյց յիւրաքանչիւր տեղիս, ընդ որս և զմեծն Ներսէս ածեալ առ իւր պահէր՝ մինչև ՚ի ձեռն նորա զամբարիշտ հայհոյութիւնն Մակեդոնի ՚ի ստուգութիւն հաւատոյ ճշմարտութեան դարձուցէ: Եւ ապա ժողով եպիսկոպոսացն միանգամայն իբրև ճծ ՚ի Բիւզանդիոն արարեալ՝ նզովեալ մերժեցին ՚ի բաց զՄակեդոն և զամենայն հոգեմարտսն:

Բայց Շապհոյ Պարսից արքայի կալեալ և կապեալ զԱրշակ արքայ Հայոց՝ դնէ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի. իսկ Արշակայ յայնմ բերդի սրով ՚ի սիրտս խոցեալ՝ իւրովի գինքն զրկէ ՚ի կենաց աստի: Զայսպիսի չար աղէտս մահու նորա լուեալ մեծին Ներսեսի՝ ըղձակերտութեամբ իմն հայցէ յինքնակալէն Թէոդոսէ թագաւորեցոցանել Հայոց զՊապ՝ որդի Արշակայ, զոր և արարեալ իսկ՝ հանդերձ սրբովն Ներսեսիւ վաղվաղակի առաքէ ՚ի Հայս. որք եկեալ գտին՝ զՄեհրուժանն ուրացող բազում զօրք՝ միապետեալ զՀայս: Եւ ապա խմբէին ՚ի պատերազմ ընդ միմեանս ՚ի Զիրաւ. և իբրև յաւէտ իմն պատերազմն սաստկանայր՝ ելանէ ապա մեծն Ներսէս ՚ի լեռն Նպատ և ըստ օրինակին Մովսիսի տարածեալ զբազուկսն ՚ի յերկինս աղերսալի պաղատանօք առ ՚ի Քրիստոսէ հայցէ լինել պաշտպան քրիստոսադրոշմ բանակին, որով և պար-

* Թերևս զբազում զօրքոք:

եղբայրը՝ անօրեն Վաղեսը, որն անմիջապես մեծ զօրավար Թեոդոսին մեծ զորքով առաքում է Արշակ արքայի վրա, որն ստիպված աղաչում է մեծն Ներսեսին՝ գնալ և խնդրել խաղաղութիւն: Նա չի անտեսում իրենց վիճակված կորուստը. այլ նաև անմիջապես վերցնելով Արշակի որդուն՝ Պապին, որպես պատանդ է տանում մեծն Թեոդոս զօրավարի մոտ: Դրան լսելով՝ [Պապը] վերադառնում է կայսրի մոտ՝ իր հետ տանելով նաև Ներսես պատրիարքին պատանդների հետ միասին: Իսկ անօրեն Վաղեսը արժանի չհամարեց անգամ տեսնել Աստծու սուրբ մարդուն, բայց հրամայեց՝ նրան հոգևորականների հետ միասին աքսորել հեռավոր մի կղզի, որտեղ մեկ օրվա ապրելու համար ուտելիք էլ չէր գտնվում: Բայց Աստծու հրամանով ծովի ալիքները ափը ձուկ էին գցում և նրանց համար ութ ամիս որպես կերակուր մատակարարում: Բայց անօրեն Վաղեսի մասին ասվում է, թե Աստծու հզոր հրամանով սուրբ վկա Գեորգեոսը անիմանալի ձեռքով սպանում է նրան՝ չարախորհուրդների դիմաց նրան հատուցելով արժանին:

Նրանից հետո թագավորութիւնը վերցնում է բարեպաշտ ու աստվածասեր մեծն Թեոդոսը, որը հեռացնելով խավար մտքի բոլոր նյութերը՝ հիմնադրում ու հաստատում է անբիծ հավատը, և ուլքեր Վաղեսի կողմից տաժանակիր աքսոր էին քշված, նրանց վերադարձնում է իրենց տեղերը: Նրանց հետ բերելով նաև մեծն Ներսեսին՝ նրան պահում է իր մոտ, մինչև որ նրա միջոցով Մակեդոնի ամբարիշտ հայհոյութիւնը ստույգ ու ճշմարիտ հավատի փոխի: Եվ ապա Բյուզանդիայում մոտավորապես ճծ [150] եպիսկոպոսներ միասին ժողով աւնելով՝ նզովեցին ու մերժեցին Մակեդոնին և հոգու դեմ բոլոր կովողներին:

Բայց Պարսից Շապուհ արքան բռնում է Հայոց Արշակ արքային և նրան կապում, դնում է Անուշ կոչված բերդում, իսկ Արշակը, սրով խփելով սրտին, ինքն իրեն զրկում է այս կյանքից: Նրա մահվան այդ չար աղետը լսելով՝ մեծն Ներսեսը թախանձանքով խնդրում է Թեոդոս ինքնակալին՝ Հայաստանում թագավոր կարգել Արշակի որդուն՝ Պապին: Այդ բանը կատարելով՝ նրան սուրբ Ներսեսի հետ միասին անմիջապես ուղարկում է Հայաստան: Տեղ հասնելով տեսնում են, որ ուրացող Մեհրուժանը ինքնազուլի կերպով մեծ զորքով տիրել է Հայաստանին: Եվ ապա նրանք հավաքվում են Զիրավում՝ միմյանց դեմ կռվելու համար: Երբ պատերազմը է՛լ ավելի է սաստկանում, մեծն Ներսեսը բարձրանում է Նպատ լեռան վրա և Մովսեսի նման բազուկները տարածելով դեպի երկինք՝ աղերսալի պաղատանքով Քրիստոսից խնդ-

* Թերևս՝ զբազում զորքով:

տեցան իսկ աստուածամարտ մարտուցեալքն: Եւ բանակքն Հայոց զօրացեալք՝ դիակամբ թշնամեացն լցին զառ ի ստորէն զամենայն- ուր և ձերբակալ իսկ արարեալ Սմբատայ զպիղծն Մեհրուծան Արծ- րունի և երկաթ բոլորեալ ի ձե պսակի՝ և շանթիւք հրոյ շողացուցեալ՝ դնէ ի գլուխ նորա. և այնպէս զնա սատակեալ: Բայց Պապ արքայ միշտ հրապոյրս յինքն կրեալ ի ճակաճան աղտեղի գործոց, վասն այնորիկ ապա հանապազ կշտամբեալ և յանդիմանեալ լինէր ի սրբոյն Ներ- սիսէ: Ընդ որում յաւտ զշարեալ Պապայ և յայտնի ինչ ոչ իշխեցեալ առնել՝ տայ նմա արբուցումն մահու ի գիւղն Խաղ. և լուծեալ զնա ի կենացս իբրև ի շքմեղս իմն՝ տարեալ թաղէին զնա ի Թիւն աւանի. որ կալաւ զաթոռ հայրապետութեան ամս երեսուն և չորս:

Զկնի սորա ապա կացուցանեն յաթոռ նորա՝ զՇահակ ի զաւակէ Ալբիանոսի, այր գովելի և լի առաքինութեամբ և բարեկարգութեամբ կրօնից. ոչ ևս ըստ սովորութեանն առաջնոյ առաքեալ զնա ի Կեսա- րիայ, այլ լքեալ ի բաց զօրէնն առաջին՝ ըստ օրինի պատրիարգաց կալան կարգ ժողով եպիսկոպոսաց ձեռնադրել որպէս Անտիոք, և Աղեք- սանդը* և Հռոմ և Սփեսոս և Կոստանդնուպօլիս և Երուսաղէմ, զի մի՛ ալլոց ոմանց ընդ ձեռամբ անկցի որ ինքնակալութեամբն է պատուեալ պատրիարգութիւն:

Իսկ յետ այսորիկ իբրև ըմբռնեալ սպանաւ Պապ արքայ յինքնա- կալէն Թէոդոսէ, և փոխանակ նորա զՎարազդատ ի տանէ Արշակու- նեաց թագաւորեցոյց: Յերկրորդ ամի սորա վախճանի պատրիարգն Շա- հակ՝ կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս վեց. և եղբայր նորուն Զաւէն հաստատի յաթոռ նորա՝ նորին առաքինահրաշ վարուք պայ- ծառացեալ: Ապա և զՎարազդատ ևս մեծն Թէոդոս արտասահմանեալ ի Թուլիս կղզի Ռփկիանոսի՝ թագաւորեցուցանէ միանգամայն զերկոսին որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ և զՎաղարշակ: Իսկ յերկրորդ ամի Արշակայ՝ իբրև եկաց Զաւէն ի հայրապետութեան ամս երեք, փոխեալ ի կենաց աստի, կալաւ զկնի նորա զաթոռն Ասպուրակէս եղբայր նորուն՝ ի նո- ցին առաքինութիւնսն յառաջադէմ գտեալ: Բայց Շապուհ արքայ Պար- սից զԽոսրով ոմն Արշակունի թագաւորեցուցանէ իւրոյ կողմանն բաժ- նի. վասն զի Արշակ տիրել հաճեցաւ արեւմտեալ կողմանն Յունական բաժնին: Այլ երկոցունց սոցա զվարս և զկարգս և զարութիւնս և զա- նարութիւնս և զպատերազմունս՝ թէ պիտոյ է քեզ, բովանդակաբար ցուցցէ քեզ Պատմութիւնն Մովսեսի Խորենացուն:

* Թերևս «Աղեքսանդրիա»:

րում է պաշտպան լինել քրիստոնյա բանակին, որի միջոցով էլ պարտ- վեցին աստծու դեմ մարտնչողները: Եվ Հայոց բանակը զորանալով ամբողջ ստորոտը լցնում է թշնամու դիակներով: Այնտեղ Սմբատը բռնում է պիղծ Մեհրուծան Արծրունուն և երկաթը պսակաձև բոլորելով՝ հրով շիկացնում ու դնում է նրա գլխին և այդպես սպանում նրան: Բայց քանի որ Պապը միշտ համակված էր ցանկասեր ու աղտեղի գոր- ծերով, այդ պատճառով նրան շարունակ կշտամբում ու հանդիմանում էր սուրբ Ներսեսը: Դրա վրա ավելի շարանալով և չհամարձակվելով բացահայտ որևէ բան անել, [Պապը] անմեղ ձեռնալով՝ Խաղ գլուղում նրան թունավորում է ու մեռցնում: [Ներսեսին] տանում թաղում են Թիւ ավանում. նա հայրապետական աթոռին տիրել էր երեսունչորս տարի:

Ներսեսից հետո նրա աթոռին նստեցնում են Շահակին, որը Ալ- բիանոսի զավակից էր: Շահակը գովելի մարդ էր՝ լի կրոնական առա- քինողությամբ և բարեկարգությամբ: Առաջվա սովորության համաձայն՝ նրան Կեսարիա չեն ուղարկում, այլ անտեսելով այդ կարգը՝ պատ- րիարքների կանոնով ձեռնադրելու համար եպիսկոպոսների ժողով են անում, ինչպես Անտիոքը, Աղեքսանդրը*, Հռոմը, Սփեսոսը, Կոստանդ- նուպօլիսը և Երուսաղեմը¹⁸, որպեսզի ուրիշների ձեռքի տակ չընկնի, որ ինքնիշխան կերպով մեծարել էր պատրիարքությունը:

Դրանից հետո, երբ Պապ թագավորը բռնվեց ու սպանվեց ինքնա- կալ Թեոդոսի կողմից, նրա փոխարեն [Թեոդոսը] թագավոր կարգեց Վարազդատին, որը Արշակունյաց տնից էր: Սրա երկրորդ տարում վախճանվում է Շահակ պատրիարքը՝ հայրապետական աթոռին մնա- լով վեց տարի, և աթոռին նստում է նրա եղբայր Զավենը՝ փառավոր- վելով նույն առաքինահրաշ վարքով: Այնուհետև մեծն Թեոդոսը, Վա- րազդատին ևս աքսորելով Օվկիանոսի¹⁹ Թուլիս կղզին, միանգամից թագավոր է նշանակում Պապի երկու որդիներին՝ Արշակին ու Վաղար- շակին: Իսկ Արշակի երկրորդ տարում, երբ Զավենը հայրապետական աթոռին մնաց երեք տարի՝ հեռանալով կյանքից, նրանից հետո աթո- րը գրավեց նրա եղբայր Ասպուրակեսը՝ նույն առաքինության մեջ ա- ռաջադեմ գտնվող մի մարդ: Բայց Պարսից Շապուհ արքան իր կողմի բաժնում թագավոր է կարգում Արշակունի Խոսրով անունով մեկին, քա- նի որ Արշակը ցանկացավ տիրել հունական մասի արևմտյան կողմին²⁰: Այս երկուսի վարքը, կարգերը, արիությունները, անարիություններն ու պատերազմները, եթե պետք է քեզ, [ընթերցող], այդ ամբողջը քեզ ցույց կտա Մովսես Խորենացու պատմությունը:

* Թերևս՝ «Աղեքսանդրիան»:

Բայց յետ մահուան Արշակայ՝ Մեսրոպը, որ 'ի Հացեկաց Տարոնոյ՝ և աշակերտեալ մեծին Ներսեսի և էր քարտուղար 'ի դրան արքունի, ընկեցեալ 'ի բաց զպատիւ մարդկային՝ զհետ գնայր երկնաւորին զվարս միայնակեցութեան ստացեալ: Բայց զառաջադիմութիւն վարուց նորա և սքանչելիսն, զոր նովաւ Աստուած ցուցանէր, բաւական ցուցցի քեզ յայնցանէ, որ նախ քան զմեզ պատմեցին: Յետ այսորիկ ապա վախճանեալ հայրապետն մեծ Ասպուրակէս, որ կալաւ զաթոռ հայրապետութեանն զամս հինգ: 'ի տեղի նորա յաջորդէ արքայ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսեսի: Եւ վասն զի սա ստուգապէս գոլով ծնունդ առաքինութեան՝ յիրաւի ապա զհետ սորա ընթանայր սուրբ և արդար վաստակոց հանդէսք. որ յաշխարհի գոլով և իբրև զանապատաւորս ամենայն հեզանաց հանդիսի ընդ կարգս աշխարհիս անցուցանէր՝ մըշտընջենամուռնչ աղօթիւք հանդերձ իւրովք աշակերտօքն կատարեալ զպաշտօն բարեկարգութեանն: Իսկ Արտաշիր որդի Շապհոյ Պարսից արքային կալեալ զԽոսրով արքայ Հայոց և եղեալ յԱնուշն բերդի՝ և փոխանակ նորա թագաւորեցուցանէ զՎռամշապուհ եղբայր նորա: Բայց մեծին Սահակայ երթեալ առ Արտաշիր Պարսից արքայ՝ մեծարի առ 'ի նմանէ յաւէտ պատուով. վասն զի արգոյ և պատուական ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր առաջի անհաւատից, և ապա աշալուրջ երեսօք զբոլոր նորա կատարէ զհայցուածս: Իսկ իբրև եկն սուրբն Սահակ և զպարգեհալսն յԱրտաշրէ հաստատեաց 'ի ձեռն մերոյն Վռամշապհոյ՝ մեռանի ապա Արտաշիր արքայ Պարսից, և փոխանակ նորա թագաւորէ Վռամ:

Ընդ այն ժամանակս ապա եկեալ Մեսրոպբայ և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուի, զոր գոգցես նմա պարգեհալ 'ի տեսչութենէ շնորհացն Աստուծոյ, իսկ և իսկ 'ի հրամանէն մեծին Սահակայ ժողովէ մանկունս խոհեմամիտս, տրամախոհս, քաջուշեղս, փափկավանկս, և դպրոցս կարգէ ըստ գաւառաց գաւառաց ուսուցանել մեծաւ պնդութեամբ: Յետոյ որոյ շուեալ 'ի Վիրս և անդ ըստ լեզուի նոցա արարեալ նշանագիր՝ վարդապետս և դպրոցս 'ի նմա ևս կարգէ: Եւ ապա իջեալ 'ի կողմն Աղուանից և նոցա ևս ստեղծանէ նշանագիր ըստ կիսահագագ և խեցեկոր լեզուի նոցա՝ վերակարգելով 'ի նմա ևս աշակերտանոցս: Եւ ապա ինքն դարձեալ դառնայ 'ի Հայս և գտանէ զսուրբ Սահակ անդադար 'ի թարգմանութիւն պարապեալ: Բայց 'ի վախճանելն Վռամշապհոյ արքային Հայոց՝ գնայ ապա մեծն Սահակ առ արքայն Պարսից Յազկերտ և աղաչէ արձակել զկապեալն Խոսրով 'ի Հայս փոխանակ Վռամշապհոյ. որոյ և կատարեալ իսկ զհայցուածսն սրբոյ առնն՝ տայ

Բայց Արշակի մահից հետո Մեսրոպը, որ Տարոնի Հացեկաց գլուղից էր, աշակերտել էր մեծն Ներսեսին և քարտուղար էր արքունիքում, մի կողմ գցելով մարդկային պատիվը, հետևում էր երկնավորին՝ ստանալով միայնակյացի վարք: Բայց նրա առաջադեմ վարքը և սքանչելի գործերը, որ Աստված ցույց էր տալիս նրա միջոցով, դու, [ընթերցող], կարող ես բավարարվել նրանցից, ովքեր պատմեցին մեզնից առաջ: Դրանից հետո վախճանվեց մեծ հայրապետ Ասպուրակեսը, որը հայրապետական աթոռին տիրեց հինգ տարի: Նրա տեղը Խոսրով արքան նստեցնում է Սահակին՝ մեծն Ներսեսի որդուն: Եվ քանի որ նա իսկապես առաքինի ծնունդ էր, իրավամբ նրան էին հետևում սուրբ և արդար գործ կատարողները: Լինելով այս աշխարհում՝ նա անցկացնում էր ճգնավորի հեզ կյանք՝ կիրառելով այս աշխարհի բոլոր կարգ ու կանոնները և իր աշակերտների հետ մշտամուռնչ աղօթքներով կատարելով բարեկարգ պաշտամունքը: Իսկ Պարսից Շապուհ արքայի որդի Արտաշիրը, բռնելով Հայոց արքա Խոսրովին և նրան դնելով Անուշ բերդում, նրա փոխարեն թագավոր է կարգում նրա եղբայր Վռամշապուհին: Բայց մեծն Սահակը, գնալով Պարսից արքա Արտաշիրի մոտ, նրա կողմից մեծ պատվի է արժանանում, քանի որ Աստված իր ծառաներին հարգելի ու պատվելի է ցույց տալիս անհավատների առաջ, հետո նա զվարթ դեմքով կատարում է նրա բոլոր խնդրանքները: Իսկ երբ եկավ սուրբ Սահակը, մեր Վռամշապուհի միջոցով տեղավորեց Արտաշիրից ստացած բոլոր պարգևները: Այնուհետև մեռնում է Պարսից արքա Արտաշիրը, և նրա փոխարեն թագավորում է Վռամը:

Ապա այդ ժամանակներում գալիս է Մեսրոպը և բերում մեր լեզվի նշանագրերը, որոնք կարծես նրան պարգևել էին Աստծու նախախնամությամբ: Մեծն Սահակի հրամանով [Մեսրոպը] իսկույն հավաքում է խոհեմ, խելացի, սրամիտ, բարեհնչյուն ձայն ունեցող մանուկներ և տարբեր գավառներում դպրոցներ է բացում ու մեծ ջանքեր թափելով ուսուցանում²¹: Մեսրոպը դրանից հետո գնում է Վրաստան, այնտեղ էլ նրանց լեզվի համաձայն ստեղծում է նշանագրեր և կարգում ուսուցիչներ ու դպրոցներ: Եվ ապա իջնելով Աղվանքի կողմերը՝ նրանց համար ևս ստեղծում է նշանագրեր՝ ըստ նրանց կիսահագագ ու աղճատված լեզվի՝ և այնտեղ ևս բացում է դպրոցներ: Ապա ինքը այնտեղից վերադառնում է Հայաստան և տեսնում է, որ սուրբ Սահակը անդուդար զբաղված է թարգմանությամբ: Բայց երբ վախճանվում է Հայոց արքա Վռամշապուհը, մեծն Սահակը գնում է Պարսից արքա Հազկերտի մոտ և աղաչում է ազատ արձակել շղթայված Խոսրովին, որպեսզի նա գա Հայաստան և [թագավորի] Վռամշապուհի փոխարեն: Կատարելով սուրբ

Խոսարովայ զտէրութիւն Հայոց: Բայց նա 'ի կրկնակի թագաւորելն ոչինչ աւելի քան զմի ամ կեցեալ՝ վախճանի:

Իսկ 'ի վախճանելն Յազկերտի և փոխանակ նորա թագաւորեալ երկրորդն Վոսա՝ 'ի Պարս: Սա բազում դառն ոճիրս զարթուցանէր 'ի Հայաստանեայս և վրդովէր զամենայն բարեկարգութիւնս յեղծումն և յապականումն հասուցանել. զոր տեսեալ սրբոյն Սահակայ զշարին արկածս՝ գնայ 'ի մասն Յունաց. վասն զի յերկուս ճեղքեալ բաժանեալ էր Հայք 'ի մէջ Կայսեր և Պարսից: Իսկ մեծն Թէոդոս թէպէտ և 'ի սկզբան անդ ընդ ակամբ հայէր առ 'ի շրջոցն, սակայն իմացեալ 'ի բազմաց լի գնա աստուածային շնորհօք և ամենայն առաքինազարդ վարուք՝ մեծաւ պատուով և բարի օճանաւ ընդունի իբրև զնոյն ինքն առաքեալ Քրիստոսի. այլ և զնշանագիրսն, որ առ 'ի նոցանէն յԱստուծոյ ընծայեցաւ՝ հրամայէ փութով ուսանել և զծախս դպրոցացն յարքունուտ լինիլ:

Եւ ապա սուրբն Սահակ իսկ և իսկ առաքէ զՎարդան թոռն իւր առ արքայն Պարսից Վոսա խնդրել զխաղաղութիւն. և նորա մեծարեալ զհայցուածս սրբոյն՝ կատարէ, թագաւորեցուցանէ Հայաստանեայցս զԱրտաշիր որդի Վոսա՝ զայնոյ: Սա զի գեղիս էր միշտ 'ի դիճական շարիս անարգել, զոր և պատճառս քսութեան նախարարացն զայն զըտեալ՝ թուեցուցանէին իբր տաղտկացեալ զինքեանս առ 'ի նմանէն իւր: Եւ բողոք առ մեծն Սահակ բարձեալ՝ հայցէին կցորդակից ինքեանց առնել և շարախօս առ արքայն Պարսից, զի կա՛մ կալցի 'ի կուլանս և կա՛մ 'ի բաց ընկեացի թագաւորն Հայոց: Այլ նա թէպէտև զիրս բամբասանացն 'ի սուտ ոչ հնաբէր, սակայն մատենել զարքայն իւր հեթանոս արքայի ոչ առնոյր յանձն՝ յուսալով տեսանել զկազնումն զյորելոյն և ոչ զընկճումն: «Քաւ՝ ասէ, լիցի ինձ գայլոց զիմս մատենել մոլորեալ ոչխար. զի թէ անառակ է, սակայն սուրբ մկրտութեամբն որոշմեալ է. պոռնիկ է՝ այլ քրիստոնեայ է. գիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգեով. զեղիս է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ»: Եւ այսպէս զախտացեալ իւր ոչխարն ոչ փոխանակէր ընդ առողջ գաղանի: Այլ թէպէտ և սուրբն այսպէս արդարախորհ լինէր, սակայն Վոսայ զլսելիսն շարախօհացն մատուցեալ և առաւել Սուրմակայ, որ զլեզուն սուսեր սատակիչ պատրաստեալ՝ ականակեալ փոխանակ սրբոյն Սահակայ գահակալել յաթոռն: Եւ ապա 'ի բանտ զԱրտաշիր արգելեալ և մարդապետ պարսիկ Հայոց կացուցեալ՝ և զՍուրմակն շարալեզու փոխանակ սրբոյն

մարդու խնդրանքը՝ նա Խոսարովին է տալիս Հայոց տերութիւնը: Իսկ նա երկրորդ անգամ թագաւորելով մեկ տարուց ոչ ավելի՝ վախճանվում է:

Իսկ երբ վախճանվում է Հազկերտը, նրա փոխարեն Պարսկաստանում թագաւորում է Վոսա՝ Երկրորդը: Սա բազում դաժան ոճիրներ է գործում Հայաստանում և վրդովում ամբողջ բարեկարգութիւնը՝ այն հասցնելով ավերման ու ապականման: Այդ շար մարդու կատարածը տեսնելով՝ սուրբ Սահակը գնում է հունական մասը, քանի որ Հայաստանը բաժանված էր ու տրոհված երկու մասի՝ [բյուզանդական] կայսրութեան ու Պարսկաստանի միջև²²: Իսկ մեծն Թեոդոսը թեպետ սկզբում ծուռ աչքով էր նայում՝ շրջողներով նրան, սակայն շատերից իմանալով, որ նա լի է աստվածային շնորհքով ու ամեն տեսակի առաքինազարդ վարքով՝ մեծ պատվով ու բարի օգնութեամբ ընդունում է նրան, որպիսի Քրիստոսի առաքյալի: Բացի դրանից, նա հրամայում է շտապ կարգով սովորեցնել Աստծու կողմից նրանց շնորհված նշանագրերը և դպրոցների ծախսերը հոգալ արքունիքի կողմից:

Եվ ապա սուրբ Սահակն իսկույնեւթ իր թոռ Վարդանին ուղարկում է Պարսից արքա Վոսաի մոտ՝ խաղաղութիւն խնդրելու: Եվ նա մեծարելով սրբի խնդրանքը՝ կատարում է դա և հայաստանցիների վրա թագաւոր է կարգում Վոսա՝ զայնոյ որդի Արտաշիրին: Բայց քանի որ սա անառակ էր և միշտ շար գործերի մեջ ցանկասեր, դա քսութեան պատճառ դարձնելով՝ նախարարները ցույց էին տալիս, որ իրենք նրանից զզվել են: Եվ բողոքելով մեծն Սահակին՝ խնդրում էին իրենց կցորդակից և շարախօս դարձնել Պարսից արքայի առաջ, որպեսզի նա Հայոց թագաւորին կա՛մ բանտարկի, կամ հեռացնի: Սահակը այդ բամբասանքները թեև անհիմն չէր համարում, սակայն չէր համաձայնվում հեթանոս արքայի ձեռքը հանձնել իր արքային՝ հույս ունենալով, որ նա կործանումից ետ կկանգնի և չի տապալվի: Նա ասում է. «Չլինի թե իմ մոլորված ոչխարը ես գայլերին տամ, որովհետև թեև նա անառակ է, սակայն սուրբ մկրտութեամբ է կնքված, պոռնիկ է, բայց քրիստոնեայ է, մարմնով ցանկասեր է, բայց հոգով անհավատ չէ, վարքով շվայտ է, բայց կրակապաշտ չէ»: Եվ այդպես իր հիվանդ ոչխարին չէր փոխանակում առողջ գաղանի հետ: Չնայած սուրբն այդպես արդարամիտ էր, սակայն [այդ բանը] շարամիտները Վոսաի ականջը լցնում էին, առավել ևս Սուրմակը, որը լեզուն սպանիչ սուսեր դարձնելով՝ ականակում էր սուրբ Սահակի փոխարեն նստել աթոռին: Եվ ապա [Վոսամբ] բանտարկելով Արտաշիրին և Հայաստանում պարսիկ մարդպան շնշանակելով՝ սուրբ Սահակի փոխարեն կարգում է շարալեզու Սուր-

Սահակայ կացուցանէ. որ ոչ աւելի քան զմի ամ տեւալ՝ հալածի 'ի նոյն նախարարաց:

Յետ որոյ զկնի նորուն կացուցանէ Վռամ զոմն Ասորի Բրգիշոյ՝ այր ապարասան և յափշտակող, որ տանտիկին կանամբք զտուն իւր մատակարարէր: Եւ վասն զի զսա ևս նախարարքն ատեցին՝ ապա տայ զայլ ոմն Ասորի՝ Շմուէլ անուն, որ հետեւող գտանէր վարուցն Բրգիշոյի առաւել ևս ագահութեան մասամբք և մեծին Սահակայ միայն զվարդապետին հրամայէ և ձեռնադրել՝ զոր Շմուէլն հրամայէ: Բայց մեծն Սահակ յետոյ աղաչեալ 'ի նախարարացն՝ ոչ առնոյր յանձն կրկին առաջնորդ լինել նոցա. սակայն ոչ ինչ կասէր միշտ զհոգևոր կաթն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ: Բայց 'ի վախճանին Վռամայ և փոխանակ նորա Յազկերտի որդւոյ նորա թագաւորել, ապա և սուրբն Սահակ հիւանդացեալ հիւանդութիւն մեծ՝ առ Քրիստոս վերափոխի 'ի Բագրաւան գաւառի 'ի Բլուրն կոչեցեալ գիւղ. որ զանմարմնոցն յինքեան բերեալ զվարս՝ 'ի մահկանացու մարմնի զանմահն թողոյր յիւր յիշատակ բարւոյ, ընդ հրեշտակականն դասակցելով պարս, գահակարգեալ ևս ընդ աջմէ աթոռոցն քրիստոսականացն յանդերանութիւնսն: Իսկ ըզպատուական մարմին նորա տարեալ հանգուցանեն 'ի Տարօն 'ի գիւղն Աշտիշատ:

Բայց զկնի վեցից ամսոց միայն ապա և սուրբն Մեսրոպը փոխի 'ի կենաց աստի 'ի Վաղարշապատ քաղաքի. որ գրեթէ ըստ երկայնոցն զուարթնոց զարդո՝ ամենեցուն զինքն բոլորապէս ցուցանէր: Ուր ապա և նշան սքանչելի 'ի վերայ նորա փայլատակէր խաշանման լոյս նշողի առկայացեալ յերկար ժամ՝ մինչև բարձեալ տարան զսուրբ մարմինն 'ի գեօղն Օշական, զհետ ընթանալով դազաղացն նոյն լուսեղէն խաշանման տեսիլն: Եւ անդ 'ի հանգիստ զնա փոխեալ՝ ապա տեսիլն աներևոյթ լինէր:

Բայց զաթոռ հայրապետութեանն տեղապահութեամբ յաջորդէր Յովսէփ քահանայ 'ի Վայոյ ձորոյ 'ի Հողոցմանց գեղէ. սակայն 'ի հրամանէ Յազկերտի Սուրմակ կատարէ ձեռնադրութեան զլրումն զամս վեց՝ մինչև մեռալ իսկ. և ապա զսուրբն Յովսէփ 'ի ձեռնադրութիւն Հայոց:

Աստ ապա սպառսպուռ 'ի վերջ հասեալ՝ դադարէր թագաւորութիւնն գրոհի Արշակունեաց 'ի Հայաստանեայցս. ընդ նմին և հայրապետութիւնն յազգէ երիցս երանեալ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի: Եւ այր իւրաքանչիւր զկամս իւր կատարեալ՝ վրդովէր խաղաղութիւնն և խղճանայր բարեգարդութիւնն:

Եւ ապա ոմանք 'ի մերոց նախարարաց դաւաճանեալք 'ի չարէն՝ ուրացան զհաւատս քրիստոնէութեան՝ հեթանոսական օրինաց հնազանդեալք: Իսկ աւագագոյնք երկուք 'ի նոցանէ Շաւասպ Արծրունի և Վնդայ

մակին, որը մեկ տարուց ոչ ավելի մնալով՝ հալածվում է նույն նախարարների կողմից:

Դրանից հետո նրա փոխարեն Վռամը նշանակում է մի ոմն ասորի Բրգիշոյի՝ անզուսպ ու հափշտակող մի մարդու, որի տունը տանտիկիններն էին սպասարկում: Եվ դրա համար նախարարները նրան ևս ատեցին, և [Վռամը] նշանակում է Շմուէլ անունով մեկ այլ ասորու, որը հետևող եղավ Բրգիշոյի վարքին առավելապես իր ագահությամբ. եվ մեծն Սահակին թույլ էր տրվում միայն վարդապետել ու ձեռնադրել: Բայց հետո երբ նախարարները աղաչում են մեծն, Սահակին կրկին առաջնորդ լինել, նա հանձն չի առնում, սակայն ոչ մի բան չէր կասեցնում նրան՝ հոգևոր կաթով սնելու եկեղեցու մանուկներին: Երբ վախճանվում է Վռամը, նրա փոխարեն թագավորում է նրա որդի՝ Կազկերտը: Այնուհետև սուրբ Սահակը հիվանդանալով ծանր հիվանդությամբ՝ վախճանվում է Բագավան գավառի Բլուր կոչված գյուղում: Անմարմիններին հատուկ վարք ունենալով՝ մահկանացու մարմնի մեջ որպես բարի հիշատակ թողնում է անմահականը՝ դասակցելով հրեշտակների խմբին և այն աշխարհում գահակալելով քրիստոնեական աթոռի աջ կողմում: Իսկ նրա պատվական մարմինը տանում թաղում են Տարոնի Աշտիշատ գյուղում:

Վեց ամիս անց Վաղարշապատ քաղաքում վախճանվում է նաև սուրբ Մեսրոպը, որը բոլորի աչքում գրեթե ներկայանում էր երկնային հրեշտակների նման: Նրա վրա սքանչելի լույս էր փայլատակում՝ երկար ժամանակ մնալով խաշանման լույսի շողի նման: Երբ նրա սուրբ մարմինը վերցրին, տարան Օշական գյուղը, այդ լուսեղեն խաշանման տեսիլը ընթանում էր նրա դազաղի հետևից: Եվ այնտեղ, երբ նրան հողին են հանձնում, տեսիլը աներևութանում է:

Հայրապետական աթոռին տեղապահությամբ հաջորդում է Հովսեփ քահանան, որը Վայո ձորի²³ Հողոցմանց գյուղից էր: Սակայն Հազկերտի հրամանով ձեռնադրութունը վեց տարի, մինչև նրա մեռնելը, կատարում էր Սուրմակը: Եվ ապա Հայաստանի համար ձեռնադրում են սուրբ Հովսեփին:

Այստեղ ապա ամբողջապես հասնելով վերջին՝ դադարում է Արշակունյաց ազգի թագավորութունը Հայաստանում, նրա հետ նաև հայրապետութունը՝ երիցս երանելի մեր Գրիգոր Լուսավորչի ցեղից²⁴, եվ երբ ամեն մարդ իր կամքն էր կատարում, վրդովվում էր խաղաղությունը, և նսեմանում էր բարեգարդութունը:

Եվ ապա մեր նախարարներից ոմանք, խաբվելով չարի կողմից, ուրացան քրիստոնեական հավատքը՝ հնազանդվելով հեթանոսական կրոնին: Իսկ նրանցից ավելի ավագ երկու անձ՝ Շավասպ Արծրունի

ի Դվին քաղաքէ, հրամայեն շինել զմեհեանն Որմզդական և զտուն հրապաշտութեան: Եւ քրմապետ կարգէր Վնդոյն զորդի իւր զՇերոյ, և զնէր օրէնս ի Պարսիկ մատենէ բազում և անհնարին բարս շարեաց գործոց՝ և լի մթացուցիչ և նսեմական պիղծ ուսմամբ: Լուեալ ապա զայս քաջին Վարդանայ՝ թոռին մեծին Սահակայ, թէ շիջաւ բարեկարգութիւնն եկեղեցւոյ և տօնք տարեկանաց տխրացան, յանկարծակի ապա զօր գումարեալ և յանդուգն արձակմամբ ի վերայ հասեալ, զանօրէնն Շաւասպ փայլակնահար իմն սրով սատակէր, և զմարգպանն Մշկան փախստական առնէր. և զպիղծն Վնդոյ ձերբակալ արարեալ՝ յատրուշանի կրակին, զոր շինեաց ինքն իսկ ի Դվին՝ այրէր, և զորդի նորա Շերոյ ի վերայ բազնին զփայտէ կախէր: Եւ ի տեղի բազնին շինէ եկեղեցի մեծ անուանակոչութեամբ Սրբոյն Գրիգորի, անդ փոխելով զաթոռ հայրապետութեանն. և հաստատեալ կացուցանէ ի նմա զմեծ հայրապետն Գիւտ: Վասն զի սուրբ հայրապետն Յովսէփ ի մետաղս բանտից ըմբռնեալ էր ընդ սրբոց Ղևոնդեանցն, որ թէպէտ դեռես կայր կենդանի, սակայն ոչ պարտ վարկան նախարարքն. Հայոց առանց հովուի զհօտն Քրիստոսի թողուլ, զի մի՛ վարատեսցին ի հեթանոսական գայլոցն. կամ թէ ի հրամանէ սրբոյն իսկ Յովսէփայ այն իրագործէր: Եւ այսպէս ապա վերստին նորոգէր գեղեցիկ կարգ եկեղեցւոյ սրբոյ: Եւ յայնմհետէ ապա հնազանդէին Հայք առաջնորդութեան քաջին Վարդանայ մինչև ցօր մահուան նորա, որ բազում պատերազմունս քաջութեան վասն առ ի Քրիստոս հաւատոցն կատարեալ՝ արժանի քտանի առնուլ բազում և այլ ևս ընկերօքն զպսակն անթառամ յանմահ յարքայէն Քրիստոսէ:

Զկնի այսորիկ ապա լինի կատարումն սրբոյ կաթողիկոսին Յովսէփայ՝ կախեալ զաթոռ հայրապետութեան զամս ութ. ընդ նմին և այլ ևս եպիսկոպոսացն և քահանայիցն Ղևոնդեանց և սարկաւազաց նոցա ի Պարսս յանօրինէն Պերոզէ, որք եղին ի գլուխս իւրեանց զպսակն մարտիրոսական կազմեալ յամենասուրբ ձեռացն Աստուծոյ: Զայսու ժամանակաւ մեծ հայրապետն Գիւտ, որ յՈթմսոյ գեղջէ՝ կացեալ ամս տասն յաթոռ հայրապետութեան՝ վախճանի: Եւ զկնի նորա յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեան Յոհան Մանդակունի, որ աուցեալ իսկ էր ամենայն հոգևոր հանճարով. և կարգս յօրինեալ ճոխացուցանէ պայծառապէս զամենայն աղօթական ժամանակագրութիւնս եկեղեցւոյ սրբոյ. և յարդարէ ևս ճառս զգուշացուցիչս դիտաւորական կենցաղոյս, որ բերէ զոգուցն փրկութիւն: Եւ յաւուրս սորա պայազատէր զՀայաստանեայս Վահան Մամիկոնեան որդի Հմայեկի՝ եղբորորդի սրբոյն Վարդանայ, որ արիաբար յաղթեալ ամենայն զօրաց՝ եկելոց ի վերայ

և Վնդոն, որ Դվին քաղաքից էր, հրամայում են շինել Որմզդական մեհյան ու կրակապաշտութեան տաճար: Վնդոն իր որդի Շերոյին կարգում է քրմապետ և պարսկական մատյանով բազում անհնարին ու շար գործերի կարգ է սահմանում՝ խաւար ու նսեմ պիղծ կրոնական օրենքով լի: Քաջ Վարդանը՝ մեծն Սահակի թոռը, լսելով, որ մարեց եկեղեցու բարեկարգությունը, և տարեկան տոները պատմութեան վերածղեցու հանկարծակի զորք գումարելով և հանդուգն հարձակմամբ վրա վեցին, հանկարծակի զորք գումարելով և հանդուգն հարձակմամբ վրա հասնելով՝ անօրեն Շավասպին կարծես շանթահար սրով սպանում է և Մշկան մարգպանին էլ փախուստի մատնում: Զերբակալելով պիղծ և Մշկան մարգպանին էլ փախուստի մատնում: Զերբակալելով պիղծ Վնդոյին՝ այրում է Դվինում նրա շինած ատրուշանի վրա, իսկ նրա որդի Շերոյին էլ մեհյանի փայտից կախում: Եվ մեհյանի տեղում կառուցում է մի մեծ եկեղեցի՝ Սուրբ Գրիգոր անվանակոչությամբ՝ այնտեղ տեղափոխելով հայրապետական աթոռը: Եվ հաստատում ու դրան է նստեցնում Գյուտ մեծ հայրապետին: Այդ ժամանակ սուրբ հայրապետ ներսեսը բանտարկված էր սուրբ Ղևոնդեանների հետ միասին և թեպետ դեռես ողջ էր, սակայն Հայոց նախարարները հարկ Համարեցին Քրիստոսի հոտը առանց հովվի թողնել, որպեսզի նրանք ցաքուցրիվ չլինեին հեթանոսական գայլերի կողմից, կամ թե նույն սուրբ Հովսէփի հրամանով այն իրագործվեր: Եվ այդպես վերստին նորոգվում էր սուրբ եկեղեցու գեղեցիկ կարգը: Դրանից հետո հայերը ենթարկվում են քաջ եկեղեցու գեղեցիկ կարգը: Դրանից հետո հայերը ենթարկվում են քաջ Վարդանի առաջնորդությանը մինչև նրա մահվան օրը: Քրիստոսի հավատի համար բազում խիզախ պատերազմներ մղելով՝ նա արժանի է համարվում իր բազմաթիվ ընկերների հետ միասին անմահ Քրիստոս արքայից ստանալու անթառամ պսակը:

Դրանից հետո մահանում է սուրբ Հովսէփ կաթողիկոսը, որը հայրապետական աջոռին նստեց ութ տարի: Նրա հետ նաև Ղևոնդեան այլ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու սարկավազներ, որոնք նշանակված էին անօրեն Պերոզի կողմից Պարսկաստանում, իրենց գլխին դրին մարտիրոսական պսակը, որը պատրաստվել էր Աստուծու ամենասուրբ ձեռքով: Այդ ժամանակներում Գյուտ մեծ հայրապետը, որը Ոթմսո գլուղից էր, հայրապետական աթոռին նստելով տասը տարի, վախճանվում է: Նրա հայրապետական աթոռին նստելով տասը տարի, վախճանվում է: Նրանից հետո հայրապետական աթոռին նստում է Հոհան Մանդակունին, որը աուցեցուն էր ամենայն հոգևոր հանճարով: Կարգեր հորինելով՝ նա որը աուցեցուն էր ամենայն հոգևոր հանճարով: Կարգեր հորինելով՝ նա պայծառապես ճոխացնում է սուրբ եկեղեցու բոլոր աղոթական ժամապարգումները և կարգավորում է կյանքին լավ նայելու խրատական ճառերը, որոնք բերում են ոգինների փրկություն: Նրա օրոք Հայաստանում իշխում էր Վահան Մամիկոնյանը՝ Հմայակի որդին, սուրբ Վարդանի եղբորորդին, որը արիաբար հաղթելով իր վրա հարձակված բոլոր

ժէ՝ վախճանի: Յետ սորա ապա զՄովսէս զայրն Աստուծոյ, որ յնդի-
վարդ գեղջէ, (որ և սնեալ և ուսեալ 'ի հայրապետանոցին սրբոյ) կա-
ցուցանեն յաթոռ Սրբոյն Գրիգորի: Յամի տասներորդի հայրապետու-
թեան սորա և երեսներորդի առաջներորդի ամին խոսրովայ՝ որդւոյ
Կաւատայ արքայի Պարսից՝ լցեալ բովանդակեալ շրջանակ բոլորակի
հինգհարիւր երեսուն երկու ամաց, ապա 'ի հրամանէ մեծին Մովսեսի
քերթողք և գիտունք արուեստին եղին զկարգ թուականութեան Թորգո-
մեանս համարոյ. որ է շարժումն յառաջախաղաց և հիմն զանազան մա-
սանց արուեստին: Եւ այսպէս ըստ հայկականս լեզուի տուեալ տօմար
տօնից տարեկանաց, յայնմհետէ ոչ կարօտանանային իբրև մուրացիկ
իմն առնելով յայլոց ազգաց զպիտանի խորհրդոցն արարողութիւնս:

Այս Մովսէս զԿիրիովն՝ սրբոյ Կաթողիկէի՝ վանաց երէց, ձեռնա-
դրէ յարքեպիսկոպոսութիւն Վրաց նահանգին և Գուգարաց և Եգերաց-
ւոց՝ ըստ օրինակի կարգացն առաջնոց: Իսկ ապա մերձ 'ի վախճանն
Մովսեսի՝ Կիրիովն զճշմարիտ կարգաց և զկրօնից ուղղութիւնն 'ի բաց
խզեալ, զոր 'ի Հարցն մերոց ուղղափառաց աշակերտեալ էին կողմանքն
այնոքիկ՝ միտէր զհետ... ժողովոյն Քաղկեդոնի, զկնի փառամու ամ-
բարհաւաճութեանն իւրոյ ձգեալ դաւաճանեալ զնախահարս աշխարհին:
Ապա վաղվաղակի իսկ 'ի դերև ելանէր խոկացեալ նորայն դաւաճա-
նութիւնն: Իսկ Մովսէս բազում մաքառումն ընդդէմ նորա եղեալ՝ աս-
տուածամերձ խրատու բանից բարեզգեաց զնա կշտամբէր՝ դառնալ 'ի
շարափառ հրէական մոլորութենէ հայհոյութեանցն 'ի ճշմարիտ գիտու-
թիւնն ըստ Հարցն սրբոց դաւանութեան: Այլ նա ոչ ախորժեալ առնուլ
զդեղ 'ի դեղատուէ իմաստնոյ՝ իսկոյն ապա հասանէ կատարումն կե-
նաց մեծի հայրապետին Մովսեսի՝ կացեալ յաթոռ հայրապետութեան
ամս երեսուն*:

Բայց մինչդեռ կենդանի էր սուրբ հայրապետն Մովսէս՝ խոսրով
որդի Կաւատայ արքայի Պարսից յետ բազում մարտից արութեանց և
քաջութեանց և տիրելոյ ազգաց բազմաց ըստ ծագման նշողից աստուա-
ծային լուսոյն 'ի սիրտ նորա՝ 'ի ժամ վախճանի իւրոյ հաւատացեալ
յԱստուած ճշմարիտ և յՈրդի նորա միածին և 'ի Հոգին Սուրբ Աստու-
ծոյ, և անարգեալ 'ի բաց զկառմու ամբարշտութիւնն՝ խոստովան եղև,
թէ ոչ գոյ այլ աստուած բայց 'ի միոյն միայն, զոր քրիստոնեայքն
պաշտեն: Եւ ապա աւազանին սրբոյ վերստին ծննդեան լուսաւորու-
թեամբ հաղորդի 'ի կենդանարար մարմնոյ և արեան Տեառն, և ողջու-
նեալ զսուրբ Աւետարանն Քրիստոսի համբուրմամբ՝ յետ երից աւուրց

* Զբաժանմանէ եկեղեցւոյն Վրաց 'ի Հայոցն մանրամասն պատմէ Ուխտանէս, որոյ
գրչագիր օրինակ Պատմութեանն գտանի 'ի սեպհական մերում գրադարանի, զոր և ոչ
դանդաղեցուց 'ի լոյս ընծայել սատարութեամբ մերոց հայրենասիրաց:

նստելով ժէ [17] տարի՝ նա վախճանվում է: Նրանից հետո սուրբ Գրի-
գորի աթոռին նստեցնում են Աստծու մարդուն՝ Մովսեսին, որը Եղվարդ
գյուղից էր (նա մեծացել ու կրթվել էր սուրբ հայրապետանոցում): Նրա
հայրապետութեան տասներորդ և Պարսից արքա Կավատի որդու՝ խոս-
րովի երեսունմեկերորդ տարում, լրացավ ու ամբողջացավ հինգ հար-
յուր երեսուներկու տարվա շրջանը: Այնուհետև մեծ Մովսեսի հրամա-
նով գիտնականներն ու արվեստագետները սահմանեցին թորգոմյան⁸⁴
թվականության կարգը, որը առաջընթաց շարժում էր և արվեստի զա-
նազան մասերի հիմքը: Եվ ըստ հայոց լեզվի տալով տարեկան տոնա-
ցույցը՝ դրանից հետո այլևս կարիք չէին զգում մուրացկանի նման
օտար ազգերից վերցնելու պիտանի խորհուրդների արարողությունները:

Այս Մովսեսը սուրբ կաթողիկեի վանքից Կյուրիովնին իր նախորդ-
ների օրինակով ձեռնադրում է վրաց նահանգի, գուգարացիների և եգե-
րացիների⁸⁵ արքեպիսկոպոսության համար: Իսկ հետո Մովսեսի վախ-
ճանին մոտիկ Կյուրիովնը, մերժելով ճշմարիտ կարգերը ու կրոնի ուղ-
ղությունը, որ այդ կողմերի [մարդիկ] սովորել էին մեր ուղղափառ
հայերից, ետ է փեքում... Քաղկեդոնի ժողովին իր փառամու գոռոզու-
թյանը հետևելով ու դավաճանելով երկրի նախահայրերին: Հետո ան-
միջապես ի դերև է ելնում նրա մտածած դավաճանությունը: Իսկ Մով-
սեսը նրա դեմ բազում մարտեր մղելով՝ աստվածամերձ խրատներով
և բարի խոսքերով նրան կշտամբում էր հրեական հայհոյական հերե-
տիկոս մոլորությունից դառնալու դեպի ճշմարիտ ուսմունքը՝ ըստ սուրբ
հայրերի դավանության: Բայց նա չի ցանկանում դեղ վերցնել իմաս-
տուն բժշկից, և ապա իսկույն հասնում է մեծն Մովսես հայրապետի
վախճանը, որը հայրապետական աթոռին նստել էր երեսուն տարի*:

Եվ մինչդեռ ողջ էր սուրբ հայրապետ Մովսեսը, Պարսից Կավատ
արքայի որդի խոսրովը բազում խիզախ մարտերից, քաջագործություն-
ներից, բազում ազգերի տիրելուց հետո վախճանվելուն մոտ նրա սըր-
տում աստվածային լույսը ծագելու ժամանակ հավատում է ճշմարիտ
Աստծուն, նրա միածին Որդուն և Աստծու Սուրբ Հոգուն ու արհամար-
հելով ամբարիշտ կռամուրթյունը, խոստովանվում է, թե չկա այլ աստ-
ված, բացի մեկից, որին պաշտում են քրիստոնյաները: Եվ ապա սուրբ
ավազանում լուսավոր ծննդյամբ նա վերստին հաղորդակից է դառնում
Տիրոջ կենդանարար մարմնին ու արյանը և համբույրով ողջունելով
Քրիստոսի սուրբ ավետարանը՝ երեք օր անց վախճանվում է խոր ծե-

* Վրաց եկեղեցու՝ հայոց եկեղեցուց բաժանման մասին մանրամասն պատմում է
Ուխտանեսը, որի պատմության գրչագիր օրինակը գտնվում է մեր սեփական գրադա-
րանում, որը շնորհիվ ուշացնի հրատարակել մեր հայրենակիցների օգնությամբ:

վախճանի 'ի բարուք ժերութեան: Եւ բարձեալ զմարմին նորա Քրիստոնէից՝ նուիրական սաղմոսերգութեամբ և քահանայական դասուք տարեալ դնեն 'ի շիրիմս թագաւորացն:

Եւ թագաւորէ որդի նորուն Որմիզդ ընդ նորա, զոր իւրոց իսկ մեր-
ձաւորացն և ալլոց ևս նախարարաց նենգ գործեալ՝ յիւրումն իսկ դահ-
լճի զնա սպանանեն. և փոխանակ նորա որդի նորուն Խոսրով թագա-
ւորէ: Այլ և սմա ևս ՚ի Վահրամայ ումեմնէ իշխանէ, որ թագաւոր
զինքն կարդայր՝ նենգ գործեալ, փախստեայ անկանի առ Մօրիկ կայսր
Հռոմոսոց: Իսկ կայսերն օժանդակեալ Խոսրովայ բազում զօրու հան-
դերձ՝ սպանանի Վահրամն յիռայ առհասարակ ՚ի նոցանէ:

Եւ խոսարով՝ թողն հաւատացեալ խոսարովուն, հաստատի դարձեալ 'ի թագաւորութիւնն Պարսից. և ըստ երախտահատոյցն լինելոյ խնդրէ Մօրիկ 'ի խոսարովայ զՄիջագետս Դարալիւ և Մծբնաւ հանդերձ, և 'ի Հայոց զայն աշխարհ, որ Տանատիրական Դունդն անուանէր՝ բայց յՈստանէն, 'ի Դվին քաղաքէ և յերկուցն ևս գաւառաց, որ է Մասեացոտն և կողմն Արագածու: Զայսոսիկ 'ի բաց զատուցեալ՝ զայլն ամենայն թողու խոսարով 'ի Մօրիկ, 'ի լէոնէն որ կոչի Ընծաքիսար մինչև ցկռէսան աւան և ցՀացիւն: Ապա կայսեր Մօրկայ ձեռնբրիցութեամբ իմն փոփոխումն արարեալ անուանց աշխարհացն այնոցիկ, որ 'ի մերոյն Արամայ կարգաւ եղեալ էր. և նախ զԱրմենիյն զայն, որ Առաջին Հայքն անուանիր՝ Երկրորդ Հայք զնա Մօրիկ կոչեաց, յորում մայրաքաղաք է Սեաստիայ: Իսկ զԿապադովկիայ, յորում մայրաքաղաքն է Կեսարիայ՝ և Երկրորդ Հայք նախ անուանիր, կոչէ զնա Երրորդ Հայք և առնէ զնա Եպարքի: Իսկ զՄելիտիոնէ, որ ունի զհամանուն իւր գաւառս՝ է և Երրորդ Հայք, կոչէ զնա Առաջին Հայք: Իսկ զՊոնտոս, յորում մայրաքաղաք է Տրպիզոն՝ կոչէ զնա Մասն մեծ Հայոց. և Չորրորդն կոչեցեալ Հայք, յորում մայրաքաղաք է Մարտիրոսացաօլիս, այսինքն՝ Նրփրիկերտ, Յուստիանունիստ, զնա գրէ 'ի դիւան արքունի: Դարձեալ զաշխարհն Կարնայ, յորում մայրաքաղաք է Թէղոսաօլիս՝ անուանէ զնա Մեծ մասն Մեծ Հայոց: Եւ որ 'ի Մեծն Հայոց մասն ինչ մնացեալ էր 'ի ձեռս Հռոմոց կողմանց անտի ի Բասենոյ մինչև 'ի սահմանս Ասորեստանի Մեծ Հայք զնա կոչէ. իսկ զկողմանս Տայոց սահմանօք իւրովք հանդերձ՝ խորագոյն Հայք, և զկողմն Դվին քաղաքի՝ Ներքսագոյն Հայք: Այսպէս ամենեցունց սոցա փոփոխումն արարեալ Մօրկայ՝ գրէ 'ի դիւանս արքունի:

Արդ այսօրիկ սակա այսօրիկ առ յինչն քեզ երկրորդեալ գրեցաւ, զի մի՛ տգիտութիւն ինչ ինձ վարկցես զայն, զոր յառաջագոյն առ յինչն քեզ պատմեալ եղև Առաջինն և Երկրորդն և Երրորդ և Չորրորդ

րության մեջ: Եվ վերցնելով նրա մարմինը՝ քրիստոնյաները սաղմոսներգությամբ և քահանայական ժամերգությամբ տանում թաղում են թագավորների գերեզմանոցում:

Նրա փոխարեն թագավորում է նրա որդի Ումիզդը, որը իր իսկ մերձավորների և այլ նախարարների դեմ նենգորեն գործելով՝ հենց իր դահլիճում սպանվում է նրանց կողմից: Նրա փոխարեն թագավորում է նրա որդի Խոսրովը: Եվ երբ նրա դեմ նենգություն է գործում ոմն իշխան Վահրամը, որն իրեն էր թագավոր կոչում, փախչում, ընկնում է հռոմեական Մորիկ կայսրի մոտ: Իսկ կայսրը Խոսրովին օգնում է մեծաքանակ զորքով, և իռայում նրանց կողմից սպանվում է Վահրամը:

Եվ Պարսկաստանում դարձյալ թագավոր է դառնում հավատացյալ խոսարովի թուրք՝ խոսարովի: Իսկ Մորիկը երախտահատույց լինելու համար խոսարովից պահանջում է Միջագետքը Դարայի ու Մծքինի հետ միասին և Հայաստանի այն մասը, որը անվանվում էր Տանուտիրական գունդ³⁶, բացի Ոստանից, Դվին քաղաքից և ևս երկու զավառից, որոնք գտնվում են Մասյացոտնի ու Արագածի կողմերում: Իրանք առանձնացնելով՝ մնացած բոլորը խոսարովի թողնում է Մորիկին, Ընծաքիսար կոչվող լեռից մինչև Առեսան ավանը և Հացիվը: Ընդհանուր Մորիկ կայսրը ինքնագլուխ փոփոխում է այն աշխարհների անունները, որոնք հերթականությամբ դրել էր մեր Արամը: Նախ՝ Արմենին, որն Առաջին Հայք էր կոչվում, Մորիկը կոչեց Երկրորդ Հայք, որի մայրաքաղաքն է Սեաստիան: Կապադովկիան, որի մայրաքաղաքը Կեսարիան էր, և նախապես Երկրորդ Հայք էր անվանվում, կոչում է Երրորդ Հայք և այն դարձնում է եպարքոսություն [փոխարքայություն]: Մելիտենեն, որն ունի իրեն համանուն գավառ, և որը Երրորդ Հայքն էր, կոչում է Առաջին Հայք: Պոնտոսը, որի մայրաքաղաքը Տրապիզոնն է, կոչում է Մեծ Հայքի Մաս, իսկ Զորրորդ կոչված Հայքը, որի մայրաքաղաքն է Մարտիրոսացուլիսը³⁷, այսինքն՝ Նփրկերտը կամ Հուստիանուսիստը, գրանցում է արքունի դիվանում: Կարնո աշխարհը, որի մայրաքաղաքը Խեոդոսուպոլիսն³⁸ է, անվանում է Մեծ Հայքի Մեծ մաս: Եվ Մեծ Հայքից ինչ մաս որ մնացել էր հոռոմացիների ձեռքում, Բասենի կողմերից մինչև Ասորեստանի սահմանները, կոչում է Մեծ Հայք, Տայքի կողմերը իր սահմաններով հանդերձ՝ խորագույն Հայք, իսկ Դվին քաղաքի կողմը՝ Ներքսագույն Հայք: Բոլորը այդպես փոփոխելով՝ Մորիկը դրանք գրանցում է իր արքունի դիվանում:

Արդ՝ [ընթերցող], ինձ տգետ մի՛ կարծիր նրա համար, որ ես
կրկին գրեցի այն, ինչ ինձնից պակելի առաջ քեզ պատմել էին Առաջին,
Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայթի մասին, որովհետև առաջին անգամ

Պարսից Բաժնի անդ. վասն զի գետն Ազատ զսահման բաժնիցն երկուցունց ընդ մէջ հատանէր: Եւ թէպէտեւ Յոհան այր ճշմարիտ և արդար էր և առաքինի 'ի վարս... սակայն հակառակաթոռ գոլով՝ յերկուս հատուածս ճեղքեալ լինէր միատարր միութիւն հայրապետական աթոռոյն. և ապա ոչ սակաւ հակառակութիւն կրեալ լինէին կողմանքն երկոքին: Բայց Սմբատ զկնի արիական քաջութեանց և բազմահանդէս երկոց՝ և կրկին անգամ մենամարտիկն լինելոյ ընդ Եփթաղեայ՝ արքայի Քուշանաց և սպանանելոյ զնա՝ վախճանի 'ի բարուք ծերութեան 'ի Տիգրոն քաղաքի: Եւ բարձեալ տարան զմարմին նորա 'ի Հայք՝ և դնեն 'ի Դարուս, որ 'ի Կոզ գաւառի:

Իսկ զօրքն Մօրկայ ապստամբեալ առ 'ի նմանէ և սպանեալ զնա 'ի պալատանն՝ կացուցանեն փոխանակ նորա զՓոկաս: Իսկ Փոկաս իկեալ զօրօք բազմօք 'ի Բասեան առ ընդ իւրեաւ զՀայաստանեայս նուաճել: Իսկ Աշոտ ոմն հրամանաւ Խոսրովայ հասեալ 'ի Հայս և դիմեալ 'ի վերայ՝ խորտակէր զզօրսն Յունաց, զի ոչ լինէր թիւ սպանելոցն 'ի դաշտին. և ինքն կալեալ զգործ պատերազմի ընդ Կարնայ քաղաքի՝ առնոյր զնա: Եւ յետ երկեամ մի ամաց զբնակիչս քաղաքին յԱհմատան փոխէ: Եւ վասն զի ծերունի կաթողիկոսն Յոհան կայր 'ի փախըստականութեան 'ի նմա՝ ընդ նոսին և նա ևս ըմբռնեալ՝ վարեալ 'ի գերութիւն և անդէն վախճանեալ՝ բերաւ 'ի գիւղն Աւան, որ եղաւ մերձ յեկեղեցին, զոր իւր իսկ էր շինեալ. կալեալ զաթոռ հայրապետութեան ամս իզ: 'ի նմին իսկ ամի ապա երանելի հայրապետն Աբրահամ լցեալ զթուականն կենաց իւրոց իբրեւ ամս իզ՝ փոխի և նա յաշխարհէ. և յաջորդէ զաթոռ նորա Կոմիտաս 'ի գեղջէ Աղցից, և փակակալ սըրբոյն Հոփսիմեան վկայարանին՝ եպիսկոպոս զկնի Մամիկոնեան Տարօնոյ:

Բայց Հերակլի սպանեալ զՓոկաս՝ զորդի իւր ընդ նորա թագաւորեցուցանէ և ինքն զօրու բազմաւ շուէ զնայ յԱսորեստան: Իսկ Խոռեմ հրամանաւ Խոսրովայ առեալ զԵրուսաղէմ՝ անհնարին կոտորածիւ սպանէ 'ի նմա զամենայն այր և զբազումս զերէ, ընդ որս և զհայրապետն նոցա զԶաքարիայ. և զքրիստոսընկալ զսուրբ խաչն տէրունեան 'ի գերութիւն վարէին:

Զայսու ժամանակաւ մեծ հայրապետն Կոմիտաս զվկայարանն սուրբ Հոփսիմեանց, որ նախ խրթին և փոքրատեսակ իմն էր շինեալ՝ ևս հրաշապէս և վայելուչ և նազելի և պայծառ շինուածով յարդարէր. ուր և պատահեալ սուրբ տիկնոջն Հոփսիմեայ՝ ոչ սակաւ լինէր հոգեւոր մխիթարութիւն բնաւ իսկ Հայաստանեայս: Եւ էր նա կնքեալ մա-

նում, Դավին քաղաքում, քանի որ Ազատ գետը երկու բաժինները սահմանազատում էր միմյանցից: Թեև Հոհանը ճշմարիտ, արդար և վարքով առաքինի մարդ էր..., սակայն հակաթոռ լինելով՝ հայրապետական աթոռի միատարր միութիւնը ճեղքվել էր երկու հատվածի, և այդ պատճառով երկու կողմերը քիչ հակառակութիւն շունեին իրար դեմ: Բայց Սմբատը, քաջագործութիւններից ու երևելի գործերից հետո, կրկին մենամարտելով քուշանների արքա Եփթաղեի հետ ու սպանելով նրան, վախճանվում է խոր ծերութեան մեջ, Տիգրոն քաղաքում: Վերցնելով նրա մարմինը՝ տանում են Հայաստան և թաղում 'ի Դարուս քաղաքում, որը գտնվում է Կոզ գավառում⁴⁰:

Իսկ Մորիկի զորքը, ապստամբելով նրա դեմ ու պալատում նրան սպանելով, նրա փոխարեն նշանակում է Փոկասին: Մեծ զորքով գալով Բասեն՝ Փոկասն իրեն է ենթարկում հայաստանցիներին: Խոսրովի հրամանով ոմն Աշոտը, հասնելով Հայաստան ու հարձակվելով հունական զորքի վրա, նրանց այնպես է կոտորում, որ դաշտում ընկածներին թիվ չկար: Եվ ինքը պատերազմ սկսելով Կարին քաղաքի դեմ՝ զրավում է այն: Մի երկու տարի անց քաղաքի բնակիչներին տեղափոխում է Ահմատան: Եվ քանի որ ծերունի Հոհան կաթողիկոսը փախուստի մեջ էր և գտնվում էր այնտեղ, նրանց հետ նրան ևս բռնելով՝ քշում է գերութեան, որտեղ և նա վախճանվեց ու բերվեց Ավան գյուղը և թաղվեց այն եկեղեցուն մոտիկ, որը ինքն էր շինել. նա հայրապետական աթոռին նստել էր իզ [26] տարի: Նույն տարում վախճանվում է նաև Աբրահամ երանելի հայրապետը իր կյանքի իզ [24-րդ] տարում: Նրան հաջորդում է Կոմիտասը⁴¹, որը Աղցից գյուղից էր, հետո սուրբ Հոփսիմյան վկայարանի փակակալը [լինում է] Տարօնի Մամիկոնյան եպիսկոպոսը:

Բայց Հերակլը սպանում է Փոկասին և նրա փոխարեն թագավոր է կարգում իր որդուն, իսկ ինքը մեծ զորքով շարժվում-գնում է Ասորեստան: Խոսրովի հրամանով Խոռեմը զրավելով Երուսաղեմը՝ անհամար կոտորածով կոտորում է այնտեղի տղամարդկանց, շատերին էլ, նրանց հետ նաև Զաքարիա հայրապետին, գերում է: Նրանք գերի են տանում նաև տերունական քրիստոսաընկալ սուրբ խաչը:

Այդ ժամանակներում Կոմիտաս մեծ հայրապետը սքանչելի, վայելուչ, պանծալի ու լուսավոր շինութիւններով բարեկարգում էր սուրբ Հոփսիմյանների վկայարանը, որը սկզբում կառուցված էր փոքր ու անկանոն տեսքով: Այնտեղ էլ հանդիպելով սուրբ տիկին Հոփսիմեի [մասունքին]՝ այն պակաս հոգեւոր մխիթարութիւն չէր լինում ամբողջ հայաստանցիների համար: Մասունքը կնքված էր սուրբ Գրիգորի և

տանեաւ սրբոյն Գրիգորի եւ սրբոյն Սահակայ. ապա և մեծի հայրապետին ևս Կումիտասայ՝ ոչ համարձակեալ բանալ զնա, եղ և զիւր ևս կնիք 'ի վերայ նորա. իսկ շափ հասակի սուրբ տիկնոջն՝ ինն թիգ և առ շորս մատուեն: Ապա շինեալ զեկեղեցին սուրբ՝ և անդ ամփոփեալ ժողովէ զնշխարս սուրբ տիկնոջն 'ի պատրաստեալ իւր կայանսն: Յետ որոյ ապա քակեալ սորա զփայտայարկ գմբէթ սրբոյ կաթողիկէին, որ 'ի Վաղարշապատ քաղաքի՝ շինէ զնա գեղեցկայարմար և շքնադատես կոփածոյ քարամբք:

Բայց Կուտաս՝ որդի առաջնոյ Խոսրովայ, սպանեալ գերկորդն Խոսրով Պարսից արքայ՝ ինքն փոխանակ նորա թագաւորէ: Եւ ապա տուեալ Կաւատայ զմարզպանութիւնն Հայոց Վարազտիրոցի՝ որդւոյ քաջին Սմբատայ, առաքէ զնա յիւրական յաշխարհն: Իսկ եկեալ նորա՝ եգիտ հրաժարեալ 'ի կենաց աստի զմեծ հայրապետն Կումիտաս. որ եկաց իսկ յաթոռ հայրապետութեան անդ ամս ութ: Ապա զՔրիստափոր ոմն յԱբրահամեան տանէ խորհրդակցութեամբ Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն՝ կացուցանէ յաթոռ հայրապետութեան: Զսմանէ բան ճառի, թէ քսութիւն իմն յիւրում լեզուի կրէր. և սակս աշնորիկ՝ ասէ, ասպետն Վարազտիրոց զշարեալ գտանէր ընդ եղբարս իւր: Իսկ 'ի վերայ այսպիսի համբաւոյ ապա և յընտանեաց տանն քիղք շարաբանք 'ի վերայ յարուցեալ նորա՝ բամբասանս ապիրատս յօդէին. և ապա այնուհետեւ ոչ ըստ իրաւանց ուղղոց ինչ, այլ կամակար մտօք ըստ կամս անձանց հաստատէին վճիռ՝ անկանիլ նմա 'ի պատուոյն: Իսկ նորա իւրովի կամաւ խոյս 'ի շարէն տուեալ՝ երթեալ շինէ միայնարան մեծ մերձ 'ի գիւղն Ուղեաց, որ 'ի Մասեացոտան. և բազում միանձունս առ ինքն գումարեալ՝ առաքինաջան երկօք և բազմաշխատ քրտամբք փայլէր պահոց պնդակազմութեամբ և աղօթից պաշտպանութեամբ և ամենագիշեր տօնութեամբ, կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս Կ:

Ապա փոխանակ նորա կացուցանեն զԵզր 'ի Նիգ գաւառէ 'ի Փառաժնակերտ գեղջէ, որ էր փակակալ սրբոյ Գրիգորի: Յաւուրս սորա վախճանի Կաւատ Պարսից արքայ՝ թողլով զթագաւորութիւնն Արտաշէրի տղայադիտակ որդւոյ իւրոյ: Իսկ ապա Հերակլ սակս ըղձակերտութեան քրիստոսընկալ նշանի խաչին թագաւորեցուցանէ Պարսից զԽոռեմ, և զխաչն սուրբ փոխարէն իւր առ 'ի նմանէ հայցեալ, որոյ երթեալ և սպանեալ 'ի Տիգրոն գտղայ թագաւորն Արտաշիր՝ վաղվազակի առաքէ զտէրունեան խաչն առ կայսրն Հերակլ: Եւ իսկ և իսկ ապա զօրքն Խոռեմայ սպանանեն զԽոռեմ 'ի ճեմաբանի իւրոյ ասպարիսին՝ կացուցեալ թագաւոր զԲբոր՝ դուստր Խոսրովու, որ էր կին Խոռեմայ, որ յետ մահու նորա զԽոսրով ոմն յազգէ Սասանայ. իսկ յետ

սուրբ Սահակի մատանիներով: Կոմիտաս մեծ հայրապետը, Համարձակվելով բացել այն, նրա վրա դրեց նաև իր կնիքը: Սուրբ տիկնոջ հասակը ինը թիգ շորս մատ էր: Այնուհետև շինելով սուրբ եկեղեցին և հավաքելով այնտեղ, իր պատրաստած տեղում է ամփոփում սուրբ տիկնոջ նշխարները: Դրանից հետո քանդելով Վաղարշապատ քաղաքի սուրբ կաթողիկեի փայտակերտ գմբեթը՝ այն շինում է գեղեցկահարմար և շքնադատես տաշած քարերով:

Բայց Խոսրով առաջինի որդի Կուտասը, սպանելով Պարսից արքա Խոսրով երկրորդին, նրա փոխարեն ինքն է թագավորում: Եվ ապա Հայոց մարզպանությունը տալով Վարազտիրոցին՝ քաջն Սմբատի որդուն, նրան ուղարկում է իր աշխարհը: Գալով [Հայաստան]՝ նա Կոմիտաս մեծ հայրապետին գտնում է վախճանված, որը հայրապետական աթոռին նստել էր ութ տարի: Ապա Աբրահամյան տնից ոմն Քրիստափորի Ռշտունյաց տեղ Թեոդորոսի խորհրդով [Վարազտիրոցը] նշատեցնում է հայրապետական աթոռին: Սրա մասին ասվում էր, թե նա խառնակիչ լեզու ուներ, և այդ պատճառով ասպետ Վարազտիրոցը չաբացել էր իր եղբայրների դեմ: Եվ հայրենի տանը այսպիսի զրպարտությունների վրա ավելացնելով [նոր] չարախոսություններ՝ հորինում էին անիրավացի բամբասանքներ: Այնուհետև ոչ թե իրավացիորեն, այլ ինքնազուխ իրենց կամքով վճիռ էին կայացնում՝ նրան [Վարազտիրոցին] պատվից զրկելու համար: Իսկ նա [Քրիստափորը], իր կամքով շարից խուսափելով, գնում և շինում է մի մեծ միայնարան Ուղեաց գյուղի մոտ, որը գտնվում է Մասյացոտնում: Եվ իր մոտ հավաքելով քաղում մենակյացների՝ նա փայլում էր առաքինի աշխատասիրությամբ, բազմաշխատ քրտինքով, հաստատուն պահեցողությամբ, աղոթքների պաշտպանությամբ, ամեն գիշերվա ժամերգությամբ՝ հայրապետական աթոռին մնալով շորս տարի:

Ապա նրա փոխարեն նշանակում են Եզրին, որը Նիգ գավառի Փառաժնակերտ գյուղից էր և Սուրբ Գրիգոր [եկեղեցու] փակակալը: Սրա օրոք վախճանվում է Պարսից արքա Կավատը՝ թագավորությունը թողնելով իր փոքրահասակ որդուն՝ Արտաշիրին: Իսկ հետո Հերակլը խաչի քրիստոսընկալ նշանն ունենալու ցանկությամբ Պարսկաստանում թագավոր է կարգում Խոռեմին՝ փոխարենը նրանից խնդրելով սուրբ խաչը: [Խոռեմը] գնում է Տիգրոն, սպանում մանուկ թագավոր Արտաշիրին և տերունական խաչը անմիջապես առաքում է Հերակլ կայսրին: Եվ Խոռեմի զորքը տեղնուտեղը սպանում է Խոռեմին իր ձիարշավաքանում՝ թագավոր գնելով Խոսրովի դուստր Բբորին, որը Խոռեմի կինն էր: Իսկ նրանից հետո [թագավոր են կարգում] Սասանյան ցեղից ոմն

նորա զԱզրմիկ դուստր Խոսրովայ. և յետ նորա զՈրմիզդ՝ Թոռն Խոսրովայ, զոր խեղդամահ արարին. և զկնի նորա Թագաւորէ Յազկերտ՝ Թոռն Խոսրովայ:

Իսկ Հերակլայ զքրիստոսընկալ խաշն տարեալ դնէ յԵրուսաղեմ 'ի տեղոջ իւրում: Բայց Մաթեժ Գնունին զօրավարի 'ի Հերակլեայ և առաքի 'ի Հայս. ապա պատուէր տայ հայրապետին Եզրի երթալ լինել կցորդակից և հաղորդ կայսեր 'ի գործ մասին խոստովանութեան հաւատոյ. «Եւ եթէ ոչ՝ ասէ, կամիցիս երթալ միակցիլ, արասցուք մեզ այլ կաթողիկոս»: Եւ Եզրի՝ վասն զի ոչ կարացեալ զատանիլ յիւրոց հաւատացեալ հօտիցն, յանձն առնու երթալ առ Կայսր: Եւ իբրեւ շոգաւ ոչ տանէր ընդ իւր զՅոհան փակակալ սրբոյն Գրիգորի, որ էք չայնմ ժամանակի փրկիսոփայ կատարեալ և Աստուածային Գրոց գիտութեան բանիբուն ճանաչէր. այլ զայլ ոմն զիւր քեռորդի՝ Կիսակատար ուսմամբ, առեալ զնայր նովալ վճարել զգործ իրին: Եւ 'ի հանդիպել Կայսերն՝ խնդրեն առ 'ի նմանէ ձեռնարկ հաւատ նամակի. որ և վաղվաղակի իսկ գրեալ ետ նոցա՝ նզովեալ զամենայն հերձուածողս. բայց 'ի ժողովոյն Քաղկեդոնի: Իսկ Եզրի և իւրայոցն տգիտաբար իմն իբր անծանօթ Գրոց Աստուածայնոց՝ ոչ կարացեալ 'ի միտ առնուլ զխորամանկ հնարիմացութիւն հերձուածոյն, որ ընդ կայսերական ձեռագրին իբր ընդ գրուանաւ էր Թագուցեալ, դաւաճանեալ խաբեցան ընդ նոսա ըստ օրինի տօմարին Լեոնի: Եւ ապա մեծարեալ յարքայէ և ընկալեալ պարգևս զերիւր մասն գիւղաքաղաքին Կողբայ և զաղս նորուն բովանդակաբար՝ դառնայ մեծաւ շքով 'ի տեղի իւր: Իսկ 'ի շուել գալ նորա՝ ըստ օրինի սովորական կարգացն կղերք եկեղեցւոյն իւրոյ փութացեալ ընդառաջ լինէին: Բայց փրկիսոփոսն Յոհան, զոր վերագոյն ասացաք՝ ոչ ևս ընդ այլսն երթալով լնուլ զսակ հարկին, որ 'ի վերայ կայր: Եւ մտեալ 'ի տաճարն՝ խնդիր Յոհաննու լինէր 'ի հայրապետէն Եզրէ: Եւ պատմեցաւ ապա յոմանց Յոհաննու՝ հանդերձ մեղադրութեամբ, «Եթէ ընդէ՞ր ոչ շոգար ընդ առաջ նորա յերկրպագութիւն.» առ որս պատասխանի տուեալ ասէ, «Զիա՞րդ պարտ վարկանիմ յողջոյն կամ յերկրպագութիւն նմա երթալ, որ քակեացն իսկ զսահման կանոնի Հարցն մերոց ուղղափառաց»... Ապա հրամանն Եզրի սաստկանայր 'ի վերայ. և ակամայ կամօք մուծանէին զՅոհան 'ի սենեակն: Եւ իբրեւ յանդիման եղև՝ ասէ կաթողիկոսն, «Խրոխտաբար իմն ամբարհաւաճութեամբ ընդվզեալ Թուխ, վասն այնորիկ ախտակրեալ սրբտիւ ոչ ելեր ընդառաջ մեր և ոչ տեսեր զմեզ»: Եւ նա ասէ. «Խրոխտումն և ամբարհաւաճութիւն յիս ոչ գտանի, այլ ջատագով ճշմարտութեանն լինել հաւանիմ: Բայց քո յիրաւի կոչեցաւ անունդ Եզր, վասն

Խաւքովի, նրանից հետո՝ Խոսրովի դուստր Ազրմիկին, նրանից հետո՝ Խոսրովի Թոռ Որմիզդին, որին խեղդամահ արեցին, իսկ նրանից հետո՝ Թագավորում է Հազկերտը՝ Խոսրովի Թոռը:

Իսկ Հերակլը քրիստոսաբնկալ խաշը տանում է Երուսաղեմ և դնում իր տեղում: Բայց Մաթեժ Գնունին զօրավար է նշանակվում Հերակլի կողմից. ու առաքվում Հայաստան, հետո նա Եզր հայրապետին պատվիրում է՝ գնալ ու Կայսրի հետ կցորդակից ու մասնակից լինել հավաքի խաղաղամասնության գործին. «Եւ եթե, ասում է, չկամենաս գնալ ու միաբանվել, մեզ ուրիշ կաթողիկոս կընտրենք»: Եվ Եզրը, քանի որ չի կարողանում բաժանվել իր հավատացյալ հօտից, համաձայնվում է գնալ Կայսրի մոտ: Եվ երբ նա գնում է, իր հետ չի տանում սուրբ Գրիգորի փակակալ Հոհանին, որն այն ժամանակ կատարյալ փրկիսոփա էր և Աստվածաշնչի գիտությանը քաջատեղյակ, այլ իր հետ վերցնում է կիզակատար ուսման տեր իր քեռորդուն և գնում է՝ նրա միջոցով գլուխ բերելու գործը: Եվ Կայսրին հանդիպելիս նրանից խնդրում են հավատագրի ձեռագիրը, որը իսկույն գրեց ու տվեց նրանց, նզովելով բոլոր հերձվածողներին, բացի Քաղկեդոնի ժողովից: Իսկ Եզրը և նրա յուրայինները տգիտության ու Աստվածաշնչին անծանոթ լինելու պատճառով չկարողացան ըմբռնել հերձվածի խորամանկ հնարամտությունը, որը կայսերական ձեռագրի տակ էր Թաքնված՝ նրանց հետ խաբվելով Լեոնի տոմարի համաձայն: Եվ ապա մեծարվելով արքայի կողմից և ընդունելով նրա պարգևները՝ Կողբ գյուղաքաղաքի երրորդ մասը՝ այնտեղ եղած աղահանքի հետ միասին, վերադառնում է իր տեղը: Իսկ երբ նա վերադառնում է, սովորական կարգի համաձայն՝ իր եկեղեցու կղերականները շտապ նրան ընդառաջ են գնում: Բայց Հոհան փրկիսոփան, որի մասին վերևում ասացինք, մյուսների հետ չգնաց և հարկը չվճարեց, որ դրված էր նրանց վրա: Մտնելով տաճարը՝ Եզր հայրապետին հարցնում են Հոհանի մասին: Ոմանք պատմում են Հոհանի մասին՝ նրան մեղադրելով, թե «Ինչու՞ չգնացիր ընդառաջ՝ նրան հանդիմանալով»։ Նրանց պատասխանելով՝ [Հոհանը] ասում է. «Ինչպե՞ս կարող եմ ողջույնով ու երկրպագությամբ նրան դիմավորել, որը խախտեց մեր ուղղափառ հայրերի կանոնները»...: Հետո սաստկանում է Եզրի հրամանը, և Հոհանին զոռով մտցնում են նրա սենյակը: Եվ երբ նա ներկայացավ, կաթողիկոսն ասում է. «Հանդուգն, գոռոզ և խռովված ես երևում, այդ պատճառով սրտացավորեն մեզ ընդառաջ չելար և մեզ շտեմար»: Նա պատասխանում է. «Ինձանում հանդգնություն ու գոռոզություն չկա, այլ ես համաձայն եմ լինել ճշմարտության ջատագով: Բայց իրավամբ քո անունը Եզր կոչվեց, քանի որ դեպի եզր տանելով

Եւ իսկ և իսկ վախճանէր հայրապետն Եզր՝ կալեալ զաթոռ հայրապետութեան ամս տասն: Իսկ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր և այլ նախարարք Հայոց հանդերձեցին կացուցանել յաթոռ հայրապետութեան փոխանակ Եզրի զներսէս եպիսկոպոս Տայոց: Բայց նա յապշուքեան լեալ՝ յանհնարին կոտորելոցն, որ 'ի գերելոց քաղաքին՝ գաղտնազնաց փախստեայ լինել խորհէր՝ իբր ոչ կարող կալ 'ի քաղաքավարութեան այնմ: աստիճանի մեծի: Ապա յողորակեան բանից և 'ի սաղրելոյ նախարարացն հնազանդեալ հաստատէր: Եւ կացեալ յաթոռ հայրապետութեան՝ ամփոփեալ հաւաքէր զքաղմութիւն դիականցն անկէնց՝ և 'ի նմին տեղ վերստին շինէր գերդհհեալ զվկայարան մեծի նահատակին Սերգեայ: Զկնի ապա շինէ տաճար սրբութեան և 'ի վերայ վիրապի սրբոյն Գրիգորի, ուր 'ի մէջ թունաւորացն թաղեալ՝ առաքելանուէրն այրն Աստուծոյ զկամակոր վիրապին ջախջախեաց զգլուխ, 'ի մեռելութենէ խորոց կռապաշտութեան վերածելով զՀայաստանեայս 'ի լոյս փառաց Որդւոյ Աստուծոյ: Դարձեալ յուսացեալ 'ի Տէր և ոչ ածեալ զմտաւ զկրթական արշաւանս հինիցն թշնամեաց՝ զեղեցիկ իմն մոլութեամբ դնէ ապա հիմն մեծ և հրաշալի բազմապայծառ յարկի տանն Աստուծոյ ըստ անուանակրութեան սրբոյն Գրիգորի՝ յանձն առնելով զկատարումն իմաստութեան շինողին Քրիստոսի: Իսկ 'ի հիմնարկել զաստուածակերտ փարախն բանաւոր հօտին Քրիստոսի՝ 'ի ներքոյ շորից սեանցն հաստահողուից բաժանեալ դնէ զնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի առ 'ի անշուշտ մնացականութեամբ պահիլ գանձոյն երկնաւորի 'ի գերշաց ապականչաց և 'ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական կարգաց: Իսկ զքրիստոսադրոշմ և զպատուական գլուխն ոչ 'ի խորոջ, այլ արտաքոյ 'ի գզրոցի եղեալ՝ դնէ 'ի գանձարանս աստուածութեանն 'ի յոյս բարեաց փափաքողաց նմա և 'ի բժշկութիւն ախտակրելոց: Բայց հայրապետն մեծն ներսէս հրաման հայցեալ 'ի կայսերէն Կոստանդնէ՝ կացուցանէ զօրավար Հայոց զԹէոդորոս Ռշտունեաց տէրն:

Արդ մինչ ցայս վայր ոչ ևս էր իւրովի ելեալ 'ի պատերազմ ընդ ումեք ամիրապետի Հագարացւոյն. այլ միայն զգօրսն և եթ ասպատակաւ հանեալ սփռէր 'ի ծագս երկրի: Ապա յայսմ նուագի ինքն իսկ ամիրապետն ելեալ 'ի Սին անապատէ՝ անթիւ բազմութեամբ անցանէր ընդ ծով 'ի հարաւակողմ և յարեւելս, 'ի Պարս և 'ի Սագաստան, 'ի Սինգ և 'ի Մորան, 'ի Տարան և 'ի Մակուրան և յաշխարհն Հնդկաց, առեալ և աւերեալ զքոլորեմսին՝ բառնայ զամենայն թագաւորութիւնս ազգաց բաց: յՂիտանացւոց, որք են Հոռվմայեցիք: Իսկ կայսրն Կոստանդին 'ի Մարտինեայ մօրուէ իւրմէ դաւեալ սպանանի՝ կացուցեալ

Եւ այդ ժամանակ, հայրապետական աթոռին տասը տարի տիրելուց հետո, վախճանվում է Եզր հայրապետը: Իսկ Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսը և Հայոց այլ նախարարներ պատրաստվեցին Եզրի փոխարեն հայրապետական աթոռին նստեցնել Տայքի ներսես եպիսկոպոսին, բայց նա ապշելով անհամար կոտորածներից, որոնք քաղաքի գերվածներից էին, խորհում էր գաղտնի փախուստի դիմել՝ մտածելով, որ այդ բարձր պաշտոնը չի կարող ըստ արժանվույն վարել: Այնուհետև հնազանդվելով նախարարների միաթափական ու հորդորող խոսքերին՝ նա համոզվում է: Եվ նստելով հայրապետական աթոռին՝ հավաքում էր քնկած բազում դիակները: Նույն տեղում նա կրկին շինում է մեծն Սերգեյ նահատակի հրդեհված վկայարանը: Դրանից հետո սուրբ Գրիգորի վիրապի վրա շինում է սուրբ տաճարը, ուր և թունավորների մեջ թաղվելով՝ Աստծու առաքելանվեր մարդը ջախջախեց կամակոր վիրապի գլուխը՝ Աստծու առաքելանվեր խոր մեռելությունից հայաստանցիներին դուրս բերելով դեպի Աստծու Որդու փառքի լույսը: Դարձյալ հույս դնելով Տիրոջ վրա և շտապելով թշնամիների ու ավազակների փութալու արշավանքների մասին՝ մի գեղեցիկ ցանկություն մեծ, հրաշալի ու բազմապայծառ եկեղեցու հիմքն է դնում: Եկեղեցին անվանում է սուրբ Գրիգորի անունով՝ հանձնելով իմաստուն ու շինարար Քրիստոսի ավարտած գործը: Իսկ երբ հիմնադրում է Քրիստոսի բանավոր հօտի աստվածակերտ եկեղեցին, սուրբ Գրիգորի ոսկորների նշխարները բաժանելով՝ նա դնում է շորս հաստահողույս սյուների տակ՝ անշուշտ երկնավոր գանձը ապականիչ գերողներից հաստատուն պահելու և քրիստոնեական հավատի պարծանքի համար: Նա քրիստոսադրոշմ ու պատվանական գլուխը ոչ թե խորքում, այլ դնում է գզրոցից դուրս, աստվածային գանձարանում՝ դրան լավ փափագողների հույսի ու հիվանդների բժշկության համար: Բայց ներսես մեծ հայրապետը, Կոստանդին կայսրից թույլտվություն խնդրելով Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսին Հայոց գորավար է նշանակում:

Արդ՝ մինչև այստեղ հագարացիների ամիրապետը անձամբ պատերազմի դուրս չի գալիս որևէ մեկի դեմ, այլ միայն ասպատակություն մարտնչում հանում սփռում է երկրի տարբեր ծայրերում: Այս անգամ ինքն ամիրապետը, դուրս գալով Սին անապատից, անթիվ բազմություն մղվելով անցնում է դեպի հարավ ու արևելք՝ դեպի Պարսկաստան, Սագաստան, Սինգ, Մորան, Տարան, Մակուրան և Հնդկաստան: Գրավելով և ավերելով ամենքին՝ վերացնում է բոլոր ազգերի թագավորությունները, բացի Ղիտանացիներից, որոնք հռոմեացիներն են: Իսկ Կոստանդին կայսրին դավում և սպանում է իր խորթ մայր Մարտինեն

փոխանակ նորա զորդի իւր՝ զԵրակալի: Իսկ Վաղենտին զօրավար հուպ
'ի վերայ հասնալ և սպանեալ զՄարտինէ և զԵրակալ զորդի նորա՝
կաջուցանէ թագաւոր զԿոստանդ որդի Կոստանդինի: Իսկ ապա վասն
զի: հատուած եղեալ և եկեալ էր 'ի Յունաց անպետն Վարազտիրոց՝ աշ-
պա: մեծ հայրապետն Ներսէս խնդրէ հաշտութիւն նմա 'ի Կայսերէ, և
տալ լաւնուլ զիշխանութեան պատիւն՝ վաղվաղակի վախճանի: Զոր և
տարեալ եղին 'ի Դարօն առ հօր իւրոսէ: քաջին Սմբատայ: Ապա ներսէս
զորդի նորա զՍմբատ 'ի պատիւ հօրն խնդրէ կացուցանել, և հաջիւն ևս
զՅոգորոս: Ոշտունեաց տէր 'ի զօրավարութիւն հաստատելու: Եւ այսպէս
պայազատեալ՝ ապահովանալու առ ժամանակ մի 'ի շար հինից ձագա-
րն աշխարհս մեր:

Իսկ իբրև բառնայր առհասարակ տէրութիւն ազգաց և ազգաց, այ-
նուհետև պատառեալ առաջատն: հին հերաւոյ՝ շնչեաց: Կալ մեծ նոր
հարաւահողմ մահաբեր խորշակ: և տապախարշ արարեալ զմարդաշ-
տոնկս իմանալի բուրաստանաց մերոց: խայթոցօքն խցցոյնեաց: Եւ
այսպէս ապա յամս սակաւ արագընթաց ազգք հարաւոյ փոթորկեալ
պտուտեալ տիրեցին ամենայն երկրի, զոր տեսեալ Թէոդորոսի և այլոցն
ևս նախարարացն՝ և պակուցեալք յահէ հինից եկելոց՝ հնազանդեցան
'ի ժառայութիւն Հագարացուն, զնելով ուխտ ընդ մահու և կոելով դա-
շինս ընդ դժոխոց: Եւ այսպէս 'ի քաց Կային 'ի Կայսերէ: Իսկ Կայսեր
զօրս բազումս գումարտակ արարեալ՝ շուէ գնայ 'ի Հայս ընդ իւրև նու-
ճել, որում ոչ ոք թերևս գտաւ հնազանդեալ բայց միայն 'ի Վրաց աշ-
խարհէն: Ապա Կայսրն Կոստանդին յաւէտ իմն բարկացեալ՝ խորհէր
կործանմամբ սաստիւ բառնալ զերկիրն 'ի միջոյ: Իսկ հայրապետն
Ներսէս մեծապաղատ աղաչանս արքային մատուցեալ՝ դառնայ յայնց
կամաց իւրոց. և ապա հեղաբար գնացեալ 'ի քաղաքն Դվին իջաւանս
'ի տան կաթողիկոսարանին արարեալ. և անդ ապա հրամայէ Հոռոմ
քահանայիցն պատարագ 'ի սուրբ եկեղեցւոյն մատուցանել: և քարո-
ղէր 'ի նմա զԺողովն Քաղկեդոնի. և հաղորդեցան օրինացն 'ի միասին
թագաւորն և հայրապետն մեր Ներսէս: Եւ այսպէս ապա թէ՛ կամաւ
և թէ՛ ակամայ պատճառք գայթակղութեան բազմաց այս լեալ՝ շարժե-
ցաւ հաւատն, զոր ընկալեալ էր 'ի սրբոյն Գրիգորէ և ցայն վայր ան-
շուշտ կացեալ և մնացեալ: Իսկ մի ոմն յեպիսկոպոսացն 'ի վայր 'ի
բաթրոնէ բեմին իջեալ՝ լռիկ իմն ծածկեցաւ յամբոխին: Իսկ իբրև յայտ
իրք եպիսկոպոսին գայր, ածաւ եպիսկոպոսն առաջի արքային. և ապա
հարցեալ առ 'ի նմանէ, «Թէ ընդէ՞ր ոչ ընդ իս կամ ընդ քում հայրա-

և նրա փոխարեն կարգում է իր որդուն՝ Երակալին: Վաղենտին զո-
րավարը անհապաղ վրա է հասնում և սպանում Մարտինին, որդի
Երակալին, թագավոր նշանակում Կոստանդինի՝ որդի Կոստանդինի: Եվ
քանի որ ասպետ Վարազտիրոցը գաղթել և եկել էր Հունաստանից,
ապա Ներսես մեծ հայրապետը նրան խնդրում է հաշտվել կայսրի հետ
և նրան նշանակել է տալիս կուրապաղատ ու Հայաստանի զորավար:
Բայց նա իշխանութունն ստանալու ժամանակ հանկարծակի վախճան-
վում է: Նրան տանում և թաղում են Դարոնում, իր հոր՝ քաջ Սմբատի
մոտ: Ապա Ներսեսը խնդրում է նշանակել նրա որդի Սմբատին՝ ի պա-
տիվ իր հոր, ինչպես նաև խնդրում է Ոշտունյաց տեր Թեոդորոսին
հաստատել զորավարութեան համար: Եվ այսպես նա իշխանութեան տեր
է դառնում, և մեր երկիրը միառժամանակ ապահովվում է հագարական
շար ավազակներից:

Իսկ երբ առհասարակ վերանում է ազգերի ու ցեղերի տերութիւնը,
մեզ վրա փչեց հարավային մահաբեր խորշակը և տապախարշ անելով
մեր բուրաստանների իմանալի մատաղատունկերը՝ խայթոցներով խո-
ցոտեց: Եվ այդպես մի քանի տարվա ընթացքում հարավային արագ-
ընթաց ցեղերը, փոթորկի նման շարժվելով, տիրեցին ամբողջ երկրին:
Այդ բանը տեսնելով ու վախենալով եկած ավազակների ահից՝ Թեո-
դորոսը և մյուս նախարարները ընկան հագարացիների ծառայութեան
տակ՝ մահվան հետ ուխտ կնքելով և դժոխքի հետ դաշինք կոելով: Եվ
այդպիսով հեռու էին մնում կայսրից: Իսկ կայսրը մեծ զորք գումա-
րելով՝ շարժվում գնում է Հայաստան՝ այն իրեն եկթարկելու, բայց
նրան ոչ ոք չենթարկվեց, բացի Վրաց աշխարհից: Այնուհետև Կոս-
տանդին կայսրը է՛լ ավելի բարկանալով՝ խորհում էր սաստիկ կործան-
մամբ երկիրը վերացնել մեջտեղից: Իսկ Ներսես հայրապետը, մեծ
պաղատանքով աղաչում է արքային և վերադառնում է իր կամքով: Եվ
ապա հեղաբար գնալով Դվին քաղաքը՝ իջեանում է կաթողիկոսարա-
նում: Այնտեղ հոռոմեական քահանաներին հրամայում է սուրբ եկեղե-
ցում պատարագ մատուցել, ուր քարոզվում էր Քաղկեդոնի ժողովը:
Եվ միասին կրոնական հաղորդություն ընդունեցին թագավորը և մեր
Ներսես հայրապետը: Եվ այդպես կամա թե ակամա դա եղավ շատերի
գայթակղութեան պատճառք, և շարժվեց այն հավատը, որը ընդունվել
էր սուրբ Գրիգորից և մինչև այդ պահը անշուշտ մնացել ու պահպան-
վել էր: Իսկ եպիսկոպոսներից մեկը, բեմի բազորոնից [բազմոցից] վայր
իջնելով, լռելայն թաքնվեց ամբոխի մեջ: Իսկ երբ եպիսկոպոսի այդ
արարքը հայտնի է դառնում, նա տարվում է արքայի մոտ: Եվ երբ
[արքան] նրան հարցնում է, թե «Ինչո՞ւ ինձ կամ քո հայրապետի հետ

պետին ոչ հաղորդեցար.» նա պատճառս փաստաբանականս 'ի մէջ առնոյր, «Ան ահի սրտիս» ասէ, զայն գործեցի, քանզի մեք՝ ասէ, մինչ 'ի տախտակի տպաւորեալ նկարապաճոյճ դեղով միայն զձեզ կայսերսդ տեսանեմք՝ դողումն զմեզ պատեալ պաշարէ, թողում ասել զկենդանի դիտակ երեսացդ նկատել և հաղորդակից ևս լինել:» Կայսրն ասէ.— «Արդ հաղորդի՞ս ընդ քում պատրիարքիդ:» Ասէ եպիսկոպոսն՝ «Իբրև ընդ սրբոյն Գրիգորի՝ սակայն ինքն իսկ դա եղև պատճառք չհաղորդելոյս իմոյ ընդ իւր: Զի երկու ամօք յառաջ քան զայս հրամայէր դա ժողով եպիսկոպոսացն առ ինքն լինել. որք միաբան ընդ դմա ձեռնարկ արարեալ՝ նզովեցին զամենայն հերձուածողս, և առաւել ևս զժողովն Քաղկեդոնի, և ես ևս ապա խառն ընդ դոսա.»— Վասն որոյ Կայսր զայրագնեալ յանդիմանէր զնենգութիւնն Ներսեսի 'ի լեզու իւր. և ապա այն ևս եպիսկոպոս հաղորդէր ընդ նոսա՝ օրհնելով զթագաւորն, և թագաւորն զնա:

Եւ ապա ըստ հապճեպ տալոյ խնդրակաց 'ի Կոստանդնուպօլսէ՝ զնայ Կայսրն փութանակի. իսկ հայրապետն Ներսէս երկուցեալ իմն 'ի սաստիկ ցասմանէն Ռշտունեաց տեառնն՝ երթեալ դադարէր 'ի Տայս: Բայց յետ միանգամ և երկիցս ասպատակի Իսմայէլեան զօրու 'ի Հայս և սպառնալու տիրելոյ՝ առին պատանդ յամենայն գլխաւորաց աշխարհին, զկանայս և զուստերս և զգոստերս: Բայց Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր զնայ ընդ Իսմայէլեան զօրուն յԱսորեստան իւրայօքն համազգեօք: Եւ անդ մեռաւ. և մարմին նորա բերեալ եղաւ 'ի գերեզմանի հարցն իւրոց. իսկ հայրապետն Հայոց Ներսէս յետ վեց ամի հալածանաց իւրոց՝ իբրև լուաւ զվախճանն Թէոդորոսի և զդադարումն Իսմայէլեան ասպատակին, դարձաւ անդրէն 'ի տեղի իւր: Եւ միախորհ ապա լեալ ընդ նախարարացն՝ իշխան 'ի վերայ Հայաստանեայցս կացուցանեն զՀամազասպ Մամիկոնեան, որ էր այր ընթերցասէր և ուսումնասէր և վարժ 'ի բոլոր հրահանգս, և զնախնական քաջութեացն պայման միշտ ջանայր լրութեամբ կատարել մրցարանաց կրթութեամբ: Բայց հայրապետն Ներսէս պարապ անձին գտեալ՝ զարտաքոյս հրաշակերտ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ՝ շուրջանակի պատուար պարսպով փակեալ ամրացուցանէր, յօրինեալ 'ի նմա յարկս բնակութեան ինքեան հաստահեղոյս կոփածոյ քարամբք: Այլ և կարգեալ կացուցանէր 'ի նմա ամբոխութիւնս երդումարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց. և ածեալ ջուր 'ի Քասաղ գետոյ՝ զամենայն աւազախիտ առապար դաշտավայրն 'ի գործ արկանէր, տնկէր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց:

չհաղորդեցիր». նա իրավական պատճառաբանություն է մեջ բերում՝ ասելով, թե «Այն կատարեցի սրտիս ահից, քանի որ, մենք, ասում է, մինչ այդ ձեզ՝ կայսրերիդ, միայն տեսել ենք գույնզգույն ներկերով նկարված պատկերով, այդ պատճառով մեզ պատել էր ասն ու դողը, ուր մնաց ձեր կենդանի դեմքին նայինք, առավել ևս հաղորդակից լինեինք»: Կայսրը հարցնում է. «Այժմ հաղորդվում ես քո պատրիարքի հետ»: Եպիսկոպոսը պատասխանում է. «Իբրև սուրբ Գրիգորի հետ: Սակայն հենց ինքը եղավ պատճառ իր հետ չհաղորդվելու համար: Ուրովհետև դրանից երկու տարի առաջ նա հրամայում էր եպիսկոպոսների ժողով անել իր մոտ, որոնք դրան միահամուռ ձեռնարկելով՝ նզովեցին բոլոր հերձվածողներին, առավել ևս Քաղկեդոնի ժողովը, և ես էլ նրանց հետ խառնված»: Այդ պատճառով զայրանալով՝ կայսրը իր լեզվով հանդիմանում էր Ներսեսի նենգությունը: Եվ ապա այն եպիսկոպոսը ևս հաղորդվում է նրանց հետ՝ օրհնելով թագավորին, իսկ թագավորը՝ նրան:

Եվ ապա Կոստանդնուպոլսից եկած նվիրակներին հապճեպ թույլ տալով՝ կայսրը գնում է փութանակի, իսկ Ներսես հայրապետը, երկընչելով Ռշտունյաց տիրոջ սաստիկ ցասումից, գնում և դադար է առնում Տայքում: Բայց իսմայէլյան զորքը մեկ-երկու անգամ Հայաստանը ասպատակելուց ու ամբողջովին տիրելուց հետո, երկրի բոլոր գլխավոր պատանդ վերցրեց՝ կանանց, ուսուրերին և զուսուրերին: Իայց ներից պատանդ վերցրեց՝ համազգիների հետ գնում է Ասորեստան: Նա այնտեղ էլ մեռավ: Նրա մարմինը բերվեց ու թաղվեց իր հայրերի գերեզմանոցում: Իսկ Հայոց Ներսես հայրապետը իր վեցամյա հալածանքներից հետո երբ լսեց Թեոդորոսի վախճանը և իսմայէլյան ասպատակության դադարումը՝ այնտեղից վերադարձավ իր տեղը: Եվ Հայոց նախարարների հետ միաբան լինելով՝ նրանք Հայաստանի վրա իշխան են կարգում Համազասպ Մամիկոնյանին, որը ընթերցասեր ու ուսումնասիր մի մարդ էր, բոլոր ասպարեզներում վարժված: Նա միշտ ջանում էր նախնական քաջագործությունների պայմանը ամբողջութեամբ կատարել մրցարանների վարժութեամբ: Բայց Ներսես հայրապետը, ժամանակ գտնելով և իր իսկ կառուցած հրաշակերտ եկեղեցու դրսի կողմը շրջապատելով պատերով ու պարսպով, փակում էր՝ ղեցու դրսի կողմը շրջապատելով պատերով ու պարսպով, փակում էր՝ այնտեղ կառուցելով բնակարաններ՝ հաստահեղույս տաշած քարերով: Նախ քաղաքի կարգի համաձայն այնտեղ բնակիչներ ու ժողովուրդ է բնակեցնում և Քասաղ գետից ջուր բերելով՝ մշակում է ավազի մեջ խրված քարքարոտ դաշտավայրը, այնտեղ հիմնում է այգիներ, բուրաստաններ ու ծաղկանոցներ:

Աստ ապա դարձեալ սակա անհնարին և ծանրաբեռն ծառայութեանն 'ի բաց կացեալ Հայք յիսմայելեան բռնակալացն՝ հնազանդէին 'ի ծառայութիւն Կայսեր: Եւ մեծին ներսեսի խնդրեալ յարքայէ առնել կուրապաղատ զՀամազասպ և հրամանատար Հայաստանեայցս. զոր ապա լուեալ ամիրապետին՝ զամենայն պատանդսն Հայոց առհասարակ կոտորէր՝ հոգիք իբրև հազար եօթն հարիւր եօթանասուն և հինգ: Եւ յայնմ օրէ հետէ ապա հոգի խոռվութեան առաքեալ յԱստուծոյ 'ի մէջ բոլոր բանակացն իսմայելեան, և այր 'ի վերայ ընկերի յարուցեալ և սուր 'ի յազգեր կալեալ՝ անհնարին սատակամար զմիմեանս կոտորէին: Եւ սպանանէին և զամիրապետն իւրեանց՝ և ա՛յլ 'ի տեղի նորա կացուցանէին: Ապա զօրքն իսմայելեան, որ էր յեգիպտոս՝ միաբանեալ ընդ կայսեր Կոստանդինի, հաւատացին 'ի Քրիստոս. և մկրտեցան արք իբրև վեշտասան հազար: Եւ ապա զօրացեալ Մաւի և սպանեալ զայն ևս ամիրապետ՝ ինքն իսկ թագաւորէ 'ի վերայ բոլորից Հագարացւոցն, աւարեալ խաղաղութիւն ընդ բոլոր ծագս երկրի:

Բայց Համազասպայ յետ երկից ամաց առնելոյ զպատիւ կուրապաղատութեանն 'ի Կայսերէ՝ հասանէ նմա կէտ վճարման 'ի կենացս, և վախճանեալ զնի ընդ հարս իւր: Ապա մեծ հայրապետն ներսէս հանդերձ նախարարօքն Հայոց հայցէ կացուցանել յիշխանական պետութիւնն Հայոց 'ի Մաւեայ ամիրապետէ զԳրիգոր Մամիկոնեան, որ 'ի պատանդի իսկ առ նմա կացեալ էր: Իսկ նորա լուրջ երեսօք զխնդիրսն կատարեալ՝ տայ Գրիգորի զիշխանական պատին և առնէ զնա հրամանատար Հայոց: Սա էր այր բարեպաշտ և երկիւղած յԱստուծոյ, առաջնորդ գտեալ յոքնապատիկ կարգաց և ուղղութեանց, շինութեան և խաղաղութեան, ապահովութեան և բարեմասն լրութեան, որ գրեթէ յաշխարհի իբր յանապատի գոլով՝ հետեւէր զկնի ամենայն արդար վաստակոց: Եւ ապա իբրև եկաց մեծ հայրապետն ներսէս յառաջնորդութեան անդ իւրում ամս քսան՝ հրաժարեալ 'ի կենաց աստի, եղաւ մարմինն 'ի հանգստարանի անդ, զոր իւրովի իսկ յօրինեալ էր 'ի հիւսիսոյ կողմանէ բազմապայծառ քաւարանին, որ ըստ արժանի աթոռոյ իւրում նախահօրն էր կանգնեալ յարկ: Եւ այսպէս երջանիկ և հռչակաւոր և հոյակապ երեւեալ 'ի հարս՝ ժամանեաց 'ի հանգիստ անմահական կենացն 'ի պարս առաքելական դասուց: Զկնի ապա մեծին ներսեսի յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեանն Անաստաս՝ 'ի գեղջէն Ակոռոյ, որ 'ի Մասեաց ոտին: Սա սնեկապան լեալ մեծին ներսեսի՝ և վերակա-

Հետո հայերը, դաժան ու ծանրաբեռն հպատակության պատճառով զատվելով իսմայելյան բռնակալներից՝ ենթարկվում են կայսրին: Եվ մեծն ներսեսը արքայից խնդրում է Հայաստանի հրամանատար ու կուրապաղատ նշանակել Համազասպին, այդ բանը լսելով՝ Հայոց ամիրապետը առհասարակ կոտորում է բոլոր պատանդներին՝ մոտավորապես հազար յոթ հարյուր յոթանասունհինգ հոգու: Եվ այդ օրվանից հետո Աստծու կողմից խառնակիչ ոգի է ուղարկվում իսմայելյան բոլոր բանակների մեջ, ու ամեն մարդ սուրը ազդրին կապած, հարձակվում է իր ընկերոջ վրա և անհամար կոտորած տալով՝ [նրանք] սպանում են միմյանց: Նրանք նաև սպանում են իրենց ամիրապետին և տեղը մեկ ուրիշին նշանակում: Ապա իսմայելյան զորքը, որ գտնվում էր Եգիպտոսում, միաբանվելով Կոստանդին կայսեր հետ, հավատում է Քրիստոսին, և մոտավորապես տասնվեց հազար մարդ է մկրտվում: Այնուհետև Մավին հզորանալով ու սպանելով այդ նույն ամիրապետին՝ ինքն է թագավորում բոլոր հագարացիների վրա՝ խաղաղություն հաստատելով երկրի բոլոր ծայրերում:

Բայց կայսրի կողմից կուրապաղատությունը ստանալուց երեք տարի հետո ավարտվում է Համազասպի կյանքը, և նա վախճանվելով թաղվում է իր հայրերի մոտ: Հետո ներսես մեծ հայրապետը Հայոց նախարարների հետ միասին Մավի ամիրապետին խնդրում է Հայոց պետության գլուխ կարգել Գրիգոր Մամիկոնյանին, որը որպես պատանդ էր մնում հենց նրա մոտ: Իսկ ամիրապետը նրա խնդրանքը կատարում է ուրախությամբ և իշխանական աթոռը տալիս է Գրիգորին ու նրան նշանակում Հայաստանի հրամանատար: Վերջինս, որ բարեպաշտ ու աստվածավախ մարդ էր, առաջնորդ դարձավ բազմապատիկ կարգ ու կանոնի, ուղղությունների, շինարարության, խաղաղության, ապահովության և բարեկարգ այլ գործերի: Աշխարհում, իբրև թե անապատում լինելով, նա հետևում էր ամեն տեսակի արդար աշխատանքների: Իսկ հետո, երբ ներսես մեծ հայրապետը իր առաջնորդարանում մնաց քսան տարի ու հեռացավ այս կյանքից, նրա մարմինը դրվեց այն գերեզմանոցում, որն ինքն էր կառուցել այն հոյակապ քավարանի հյուսիսային կողմում, որ աթոռի արժանիքին համապատասխան նրա նախահայրն էր կառուցել: Եվ այդպես հայրերի մեջ երևալով ավելի երջանիկ, հռչակավոր ու հոյակապ՝ նա ժամանեց անմահ կյանքի գերեզմանատունը և դասվեց առաքելական դասի շարքին: Մեծն ներսեսից հետո հայրապետական աթոռին հաջորդում է Անաստասը, որը Ակոռի գյուղից էր, որն էլ գտնվում է Մասյացոտնում: Անաստասը, մեծն ներսեսի սնեկապետը լինելով, ներսեսի հրամանով հրաշակերտ

ցու շինուածոյ հրաշակերտ եկեղեցւոյն գտանէր հրամանաւ ներսեսի, մինչ էր նա 'ի հալածանս 'ի գաւառին Տայոց:

Ձայսու ժամանակաւ բարեպաշտ իշխանն Գրիգոր Մամիկոնեան աստուածային այցելութեամբ հիմնադրեալ զշքնաղագեղ եկեղեցին, որ 'ի դաստակերտին Արուճ՝ շինէ զնա ստիպով, երկնային իմն ճեմարան յարդարեալ 'ի վերայ երկրի: Եւ 'ի հարաւոյ կողմանէ դնէ զարքունիս քիւր յեզր քարածայռ ձորակին, յորում բղխէ ականակիտ աղբիւր պղպը-ջակեալ ընդ քարածերպս վիմարդ քարանցն. որ զեզերս ունի իբրեւ զպսակ պատուարի: Եւ ապա հաստահեղոյս քարամբք և կրով պարըսպեալ՝ կարգէ տուն բնակութեան իւրոյ: Շինէ նաև նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց, յորում և եկեղեցի պալծառապաճոյճ 'ի նմա յարդարեալ ըստ յարեւելից կուսէ դաստակերտին մեծի Եղիվարդայ՝ տուն բնակութեան կուսակրօնից զնա հաստատէ 'ի փրկութիւն հոգւոյ իւրոյ:

Բայց մեծն կաթողիկոսն Անաստաս շինէ զպալծառապաճոյճ եկեղեցին 'ի հայրենի բնակութեան իւրում 'ի վանս դաստակերտին Ակոռոյ՝ կացորդ զնա յարդարեալ քահանայական ուխտի միակրօնից և այլոց ևս կղերց եկեղեցւոյ 'ի պաշտօն աստուածային խորանին և 'ի տաժողութիւն հանգստեան հիւրոց և տնանկաց և աղքատաց:

Բայց Դաւիթ, որ էր 'ի պարսիկ տոհմէ յազգէ թագաւորաց՝ աստանօր եկեալ ա՛ռ իշխանն մեծ Գրիգոր՝ խնդրէ առ 'ի նմանէ տալ իւր զքրիստոսական դրոշմն, զոր և խնդութեամբ իսկ զնա ընկալեալ՝ հրամայէ կաթողիկոսին Անաստասայ տալ նմա զկնիք մկրտութեանն սըրքոյ: Եւ վասն զի յառաջագոյն Սուրհան անուանիւր. ապա իշխանն մեծ՝ ընկալեալ զնա 'ի ջրոյ սուրբ աւազանին, Դաւիթ զնա յորջորջէ յանուն հօր իւրոյ. և տայ բնակութիւն նմա զգիւղն Ձագ 'ի նահանգին Կոտայից, որ զկնի ամաց իսկ 'ի Դվին քաղաքի ընկալաւ զմարտիրոսական պսակն: Յայնմ ժամանակի ասեն լինել զկոհն, որ 'ի քաղաքագիւղն Երևանի, զոր և բաւական քեզ ուսուցանեն զայնր պատերազմի զհանգամանս որ նախ քան զմեզ զնա պատմագրեցին:

Իսկ Անաստասայ հայրապետին հոգացեալ վասն Հայկականս տօմարի, զի թերևս անշարժ զնա ըստ այլոց ազգաց մարթասցէ յօրինել. զի միշտ անշարժք լինիցին տօնք տարեկանաց կամ յեղափոխ յեղաշակք ժամանակաց: Վասն որոյ և առ ինքն զԱնանիայ Անեցի կոչեալ՝ որ բանիբուն այնմ արուեստի էր հմուտ, հրամայէ նմա ստեղծագործել զխնդրելին իւր: Իսկ նորա ջան 'ի վերայ եղեալ և ըստ բոլոր ազգաց պայմանի՝ անշուշտ յօրինեալ զկարգ Հայկականս տօմարի. զի բարեձևագունից ոմանց և զմերս կշռադատեալ՝ մի՛ կարօտացցուք գալ 'ի

եկեղեցու կառուցցի վերակացուն էր, քանի դեռ նա [Ներսեսը] Տայոց գավառում հալածանքի մեջ էր:

Այդ ժամանակներում Գրիգոր Մամիկոնյան բարեպաշտ իշխանը, աստվածային նախախնամութեամբ հիմնադրելով շքնաղագեղ եկեղեցին, որը գտնվում է Արուճ դաստակերտում, շուտով կառուցում է այն՝ երկնային այդ մեծ տաճարը պատրաստելով երկրի վրա: Իր արքունիքը՝ հիմնադրում է հարավային կողմում, քարածայռ ձորակի եզրին, որ հիմնադրում է հարավային կողմում, քարածայռ ձորակի եզրին, որտեղից բխում էր ականակիտ աղբյուրը՝ պղպջալով ժայռերի քարատեղերով, որի եզրերը պատված էին պսակի ձևով: Եվ ապա հաստատեց եկեղեցու քարերով ու կրով պարսպելով՝ նա հիմնում է իր բնակարանը: Կրօնական դասի համար շինում է նաև վանք, իսկ Եղիվարդ մեծ դաստակերտի արևելյան կողմում կառուցում է պալծառազարդ եկեղեցի և կուսակրոնների համար կացարաններ՝ իր հոգու փրկութեան համար:

Բայց Անաստաս մեծ կաթողիկոսը իր հայրերի բնակավայրում կառուցում է պալծառազարդ եկեղեցի, իսկ Ակոռի դաստակերտի վանքում բարեկարգում քահանայական միաբանների և եկեղեցու այլ կղերների կացարանները՝ աստվածային եկեղեցու պաշտամունքի և հյուրերի, անտունների, աղքատների հանգստի համար:

Իսկ Դավիթը, որ պարսիկ տոհմից էր, թագավորական ցեղից, գալով մեծ իշխան Գրիգորի մօտ՝ նրանից խնդրում է տալ իրեն քրիստոսական դրոշմը: Նրան ուրախութեամբ ընդունելով՝ [Գրիգոր իշխանը] Անաստաս կաթողիկոսին հրամայում է տալ նրան սուրբ մկրտունը՝ Անաստաս կաթողիկոսին հրամայում է տալ նրան սուրբ մկրտունը: Եվ որովհետև նախապես նրա անունը Սուրհան էր, մեծ իշխանը, նրան վերցնելով սուրբ ավագանի ջրից, նրան իր հոր անունով կոչում է Դավիթ: Նրան բնակության տեղ է տալիս Ձագ գյուղը, որը Կոտայքի նահանգում էր: Եվ նա տարիներ անց Դվին քաղաքում ընկոտայքի նահանգում էր: Եվ նա տարիներ անց Դվին քաղաքում ընկոտայքի մարտիրոսական պսակը: Նաև ասում են, թե այն ժամանակ դունեց մարտիրոսական պսակը: Նաև ասում են, թե այն ժամանակ Երևան քաղաքագլուղում կոհիվ է եղել, և այդ պատերազմի հանգամանքները մեզանից առաջ քեզ, [ընթերցող], բավականաչափ ուսուցանում են մեր մյուս պատմագիրները:

Իսկ Անաստաս հայրապետը հոգ է տանում հայկական տոմարի մասին, որպեսզի թերևս կարողանա մյուս ազգերի նման անշարժ տօմար հորինել, որպեսզի միշտ անշարժ լինեն տարեկան տոները և փոփոխական տարվա եղանակները: Դրա համար իր մօտ է կանչում Անանիա Անեցուն, որը հմուտ ու տեղյակ էր այդ արվեստին, և նրան հրամայում է կատարել իր պահանջը: Իսկ նա ջանք է թափում և ըստ բոլոր ազգերի կանոնների հորինում է հայկական տոմարը, այնպես որ մերը համեմատելով ոմանց բարեվայելուշ տոմարի հետ՝ կարիք չըզ-

զուգաւորութիւն Հոռվմայեցոց: Եւ մինչդեռ խորհէր մեծն Անաստաս ժողովօք եպիսկոպոսաց զեղեալսն հաստատել՝ վախճան կենաց նմա ժամանէր, կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս վեց: Անփոյթ զկնի եկելոցն այսմիկ արարեալ՝ և զառաջին մշտախաղաց շրջազայեալ կարգըն կալեալ: Յետ այսորիկ Իսրայէլ յՈղմսոյ գեղջէ յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեան: Յաւուրս սորա զԲառաբայ ոմն զօրագլուխ զօրուն Տաճկաց որ 'ի Հայք՝ վանեալ վատնէ կոտորմամբ սաստիւ ներսեհ իշխան Վրաց՝ փախստեալ զնա արարեալ: Իսկ Իսրայէլ կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս տասն՝ վախճանի: Եւ զկնի նորա Սահակ կայ յաթոռ հայրապետութեանն, որ հայրենեօք էր 'ի Ձորափորոյ յարքունաշէն գեղջէ և մայրենեօք 'ի Մաղազ գաւառէ 'ի գեղջէ Բերդկաց: Սա նախ կարգեալ էր յեպիսկոպոսութիւն Ռոտոկաց և զկնի ապա կոչեցաւ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի: Իսկ ապա յեօթներորդում ամի աթոռակայութեան սորա պատերազմ սաստիկ յայնմ մարդէ Խազրաց 'ի վերայ սաստկացեալ լինէր մեծ իշխանին Գրիգորի, որ և սպանաւ իսկ՝ և եղաւ ընդ հարս իւր: Եւ յայնմհետէ ապա խաղաղութիւնն վրդովեցաւ և սասանումն սաստիկ զՀայաստանեայս պատեալ պաշարեաց:

Զկնի սորա պայազատէ զիշխանութիւնս Հայոց Սմբատ Բագրատունի՝ որդի Սմբատայ. և յայսմ վայրի Մրուան ոմն յիսմայէլեան տոհմէ ոստիկան 'ի Հայս առաքեալ՝ մարտ ընդ բոլորից իսկ ամրոցաց Հայոց դնէր. և զորս միանգամ յինքն գրաւէրն առ հասարակ քանդեալ աւերեալ 'ի վայր կործանէր: Իսկ Սեան կղզի՝ որ 'ի ծովակին Գեղամայ, թէպէտե յիսկզբան նուագի անդ ոչ ըմբռնեցաւ 'ի ձեռս նորա: սակայն զկնի երկեամ մի ամաց մատնեցաւ 'ի ձեռս նորա: Եւ որք միանգամ բնակեալք կային յամրոցի անդ՝ զերի առեալ տանէր, և զկապուտ կողոպուտսն յաւարի առեալ՝ սպառսպուռ քանդէր աւերէր զամրոցն: Եւ զկնի Մահմէտի ա՛յլ ոստիկան 'ի Հայս առաքեցաւ՝ Աբդլլահ անուն, այր ժանտ ժպիրճ և ապարասան և յաւէտ շարաբարոյ, որ զկեղծաւորութիւնն իբրեւ զթոյնս իժի յինքն բունեալ ունէր և կալանաւոր կապանօք շարշարէր զիշխանս և զազատոս աշխարհիս Հայոց, և յաւարի առնոյր զկալասի և զստացուածս բազմաց: Ապա և զմեծն Սահակ կապեալ 'ի շրջաթայս՝ տայր տանել 'ի Դամասկոս, ընդ նմին և զիշխանն Հայոց՝ զՍմբատ որդի Սմբատայ: Եւ առհասարակ ապա զամենայն եկեղեցիս Քրիստոսի 'ի բոլոր զարդուց կապուտ կողոպուտ թողոյր. և յարտօսր կականման և 'ի սուգ և 'ի տրտմութիւն զծերս և տղայս բերէր: Այս Աբդլլահ զնորահաւատն Դաւիթ, որ յառաջագոյն յիշատակեցաւ առ 'ի մէնջ՝ ըմբռնեալ շարաշար հարուածովք և կապանօք և բանտիւ զնա խոշ-

զանք հաւասարովելու հռոմեացիների տոմարին: Եվ մինչդեռ մեծն Անաստասը խորհում էր եպիսկոպոսների ժողովով եղածը հաստատել, վախճանվում է վեց տարի հայրապետական աթոռին նստելուց հետո: Հետո եկողների կարգը անտեսելով՝ նա պահում է առաջին մշտաշարժ կարգը: Դրանից հետո հայրապետական աթոռին հաջորդում է Իսրայելը, որը Ոթմսո գյուղից էր: Սրա օրոք տաճիկների⁴⁸ զորագլուխ ոմն Բառաբային, որը գտնվում էր Հայաստանում, սաստիկ կոտորածով թշուռ ու հյուծում է Վրաց ներսեհ իշխանը՝ նրան մատնելով փախուստի: Իսկ Իսրայելը, հայրապետական աթոռին նստելով տասը տարի, վախճանվում է: Նրանից հետո հայրապետական աթոռին նստում է Սահակը, որը հոր կողմից Ձորափոր արքունաշեն գյուղից էր, իսկ մոր կողմից՝ Մաղազ գավառի Բերդկաց գյուղից: Այն նախ մտնում էր Ռոտոկքի եպիսկոպոսության մեջ, իսկ հետո կոչվեց սուրբ Գրիգորի աթոռի անունով: Այնուհետև սրա աթոռակալության յոթերորդ տարում սաստկացել էր խազիրների պատերազմը Գրիգոր մեծ իշխանի դեմ, որտեղ սպանվեց նա և թաղվեց իր հայրերի մոտ: Դրանից հետո խաղաղությունը խախտվեց, և սաստիկ սասանումը պատեց ու պաշարեց հայաստանցիներին:

Նրանից հետո Հայոց իշխանությանը տիրում է Սմբատ Բագրատունին՝ Սմբատի որդին: Այդ ժամանակ իսմայելյան տոհմից Մրվան անունով մի ոստիկան գալով Հայաստան՝ կռիվ է սկսում Հայոց բոլոր ամրոցների դեմ: Եվ նա ինչ որ գրավում էր, ամբողջովին քանդում, ավերում ու կործանում էր: Իսկ Սեան կղզին, որը գտնվում է Գեղամա ծովակում, թեպետև առաջին անգամ չընկավ նրա ձեռքը, սակայն մի երկու տարի անց մատնվեց նրա ձեռքը: Եվ ովքեր բնակվել էին այդ ամրոցում, նրանց զերի է տանում և կողոպտելով ու թալանելով իսպառ քանդում ու ավերում է ամրոցը: Եվ Մահմեդից հետո Հայաստան առաքվեց Աբդլահ անունով մեկ այլ ոստիկան՝ դաժան, անօրեն, կատաղած և խիստ շարաբարո մի մարդ, որը կեղծավորությունը իր մեջ դրած ուներ իբրև իժի բույն և կալանավորի կապանքներով շարշարում էր Հայոց աշխարհի իշխաններին ու ազնվականներին և թալանում շատերի ունեցվածքն ու հարստությունը: Հետո մեծն Սահակին շղթայակապ տանել է տալիս Դամասկոս, նրա հետ նաև Հայոց իշխան Սմբատին՝ Սմբատի որդուն: Նա քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիներն առհասարակ թողնում է առանց զարդերի և ծեբերին ու երեխաներին զրցում է լացուկոծի, սգի ու տրտմության մեջ: Այս Աբդլահը նորահավատ Դավթին, որը վերևում հիշատակվեց մեր կողմից, բռնելով խոշտանգում է շարաշար հարվածներով, կապանքներով ու բանտարկելով՝

տանգէր վասն առ 'ի Քրիստոս հաւատոցն, յիւր կորստական խորխորատն զնա հրապուրէր արկանել. որում ոչ հաւանեալ և քաջապէս ընդդէմ վառեալ սուրբ ծերունին՝ 'ի փայտի զնա բեռնակապ պնդէր, և նետածիգ 'ի սիրտ սրբոյն արարեալ՝ 'ի Քրիստոս զհոգին աւանդէր: Զոր տարեալ եպիսկոպոսաց և քահանայից՝ հանգուցին զմարմին նորա մերձ 'ի վկայարան սրբոյն Յիզաբուզտի:

Զայսու ժամանակաւ լինի ապա կոհն 'ի Վարդանակերտի և բնաշինչ կոտորումն Իսմայէլեան բանակին. վասն որոյ ցարդ ևս բան առ Հագարացիսն ըստ իւրեանց աղխատրոյզ բառին պատմի, թէ «Վարդանակերտ առիւ մի՝ յիշեսցի մեզ:» Եւ վասն զի յոյժ տաքնապեալ տարակուսեալ տառապեալ նեղեցան մեծամեծք Հայոց, ապա յուսացեալ յերկնային այցելութիւնն՝ ընդդէմ դարձան ասպատակաց հինից Իսմայէլեան զօրուն: Եւ վասն զի Ոգբայ ոմն զօրապետ մեծ հանդերձ զօրօք բազմօք շրջէր ընդ կողմամբք Վանանդայ՝ անդ ապա հասեալ 'ի վերայ Կամսարականն հանդերձ ազատօքն Վանանդայ, կոտորեցին սպառնապուռ զօրս նորա և ինքն փախստեալ անցեալ գնայր առ ամիրապետն իւր: Եւ անդ ապա բազում զօրս ընդ իւր գումարեալ 'ի զէնս 'ի դարդս և ի տէգ նիզակի՝ և անհնարին դառնութեամբ խորխտայր գալ առնուլ զվրէժս 'ի Հայոց զիւրոյ զօրուն հարելոյ՝ հրդեհել, քանդել կործանել զվրէժս 'ի Հայոց զիւրոյ զօրուն հարելոյ՝ հրդեհել, քանդել կործանել զեկեղեցիս Հայոց, և առհասարակ գերել և կերակուր տալ անիրաւ սրբոյ: Իսկ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ դեռ ևս կայր կենդանի 'ի Դամասկոս. իբրեւ լուաւ զանհնարին սպառնալիսն Ոգբայի՝ խնդրէր հրածելոտ 'ի նմանէ երթալ առ նա, թերեւ հնար լիցի դարձուցանել զնա յանհնարին դառնութենէ մտացն: Իսկ 'ի հրամայելն նորա երթալ առ ինքն՝ իբրեւ չոգաւ 'ի Խառան, իսկ և իսկ հիւանդացաւ սուրբ կաթողիկոսն հիւանդութիւն մեծ: Եւ ապա գրէ նամակ աղաչանաց առ Ոգբայ իւրով իսկ ձեռամբ բազում թախանձանօք և աղերսալի պաղատանօք, յուշ ևս առնելով Ոգբայի զհասարակաց մահ մարմնոյ, և թէ զկնի գալոց է և նա ամենայն մահկանացուաց և 'ի տապանի վաղվաղակի դնելոց. այլ և զանհնարին դառնութիւնն դժոխոց տարտարոսի նմա ընդ ուշի կապեալ՝ դարձեալ և զօտարամահն իւր լինել 'ի դաշնաւորութիւն նմա բերեալ: Եւ այսպիսի զղջացուցիչ բանիւք համոզեալ աղաչէր դառնալ 'ի խորհրդոց չարաց և չառնել զայն ինչ, զոր հանդերձեալն էր առնել՝ զապիրատ մտածութիւնսն. 'ի վերայ Հայաստանեայցս: Եւ ապա զայն հրովարտակն հրամայէ յետ վախճանի իւրոյ դնել յաշոյ ձեռին իւրում, զի ինքնին Ոգբայ եկեալ առցէ 'ի ձեռաց նորա՝ թերեւ զղջացի չգործել զանօրէն մտածութիւնսն իւր: Իսկ ոստիկանն Ոգբայ իբրեւ

Քրիստոսին հավատալու համար: Եվ դրդում էր նրան գցել իր կորուստյան խորխորատը: Սուրբ ծերունին չի համաձայնվում դրան և կոչում է քաջաբար, այդ պատճառով էլ սրբին գամում է փայտի վրա ու նետահարում նրա սիրտը, և [Դավիթը] Քրիստոսին է ավանդում իր հոգին: Եպիսկոպոսներն ու քահանաները տարան նրա մարմինը և թաղեցին սուրբ Հիզաբուզիտի վկայարանի մոտ:

Այդ ժամանակներում Վարդանակերտում կոհիվ է լինում, և բնաշնչվում է իսմայելյան բանակը: Դրա համար էլ հագարացիները ցարդ իրենց թանձր լեզվով պատմում են, թե «Վարդանակերտի կոհիվը՝ թող չհիշվի մեզ մոտ»: Եվ քանի որ Հայոց մեծամեծ մարդիկ, խիստ տաքնապելով, տարակուսելով, տառապելով նեղվեցին, ապա հույսները դրնելով երկնային նախախնամության վրա՝ հակառակ կանգնեցին իսմայելյան զորքի ավազակային հարձակումներին: Եվ երբ որովհետև ոմն Ոգբայ մեծ զորապետը մեծ զորքով շրջում էր Վանանդի կողմերում, Կամսարականը Վանանդի ազնվականների հետ միասին հարձակվում է նրա վրա և խապառ կոտորում նրա զորքը, իսկ նա փախչում գնում է իր ամիրապետի մոտ: Եվ այնտեղ մեծ զորք հավաքելով ու զինելով զենքով, զարդարանքով և երկար տեղերով՝ նա մեծ զայրույթով հոխորտում էր գնալ Հայաստան և առնել իր կոտորված զորքի վրեժը՝ հրդեհելով, քանդելով հայոց եկեղեցիները, կործանելով և առհասարակ գերելով ու անիրավ սրի մատնելով: Իսկ Հայոց սուրբ կաթողիկոս Սահակը դեռևս ողջ էր Դամասկոսում և երբ լսեց Ոգբայի խիստ սպառնալիքի մասին, նրա մոտ գնալու հրաման էր խնդրում, թերեւ հնարավոր լինի նրան ետ դարձնել այդ շափազանց դաժան մտադրությունից: Իսկ նա երբ հրաման տվեց գնալու իր մոտ, և սուրբ կաթողիկոսը երբ գնաց Խառան, իսկույն հիվանդացավ ծանր հիվանդությամբ: Եվ ապա նա իր իսկ ձեռքով աղաչալից նամակ է գրում Ոգբային՝ բազում թախանձանքներով ու աղերսալի պաղատանքներով, նրան հիշեցնելով նաև մարմնի սովորական մահը, որ հետո այն հասնելու է բոլոր մահկանացուներին և անմիջապես դնելու է տապանի մեջ, հիշեցնելով նաև դժոխքի խիստ դառնությունը, ինչպես հուսե օտար տեղում իր մեռնելը նրա համար որպես մեղմացնող փաստ բերելով: Եվ խրատական այսպիսի խոսքերով համոզում-աղաչում է նրան ետ դառնալ իր շար խորհրդից և չկատարել իր ապիրատ մտադրությունը, ինչ պատրաստել էր անել Հայաստանի նկատմամբ: Եվ ապա հրամայում է իր մեռնելուց հետո այդ հրովարտակը դնել իր աջ ձեռքում, որպեսզի ինքը՝ Ոգբան, գալով վերցնի իր ձեռքից և թերեւ զղջա ու չկատարի իր անօրեն մտադրությունները: Իսկ ոստիկան Ոգբան, երբ

լուաւ զմահ սրբոյն Սահակայ՝ վաղվաղակի առաքեաց դեսպակս հրամայէ ոչ թաղել զնա, մինչ զի ինքն իսկ երթիցէ: Եւ իբրեւ չոգաւ՝ վաղվաղակի առ դիապատիկ մարմին առնն Աստուծոյ մտեալ, ձեռն նմա շարժէր ըստ օրինին իւրոց իբրեւ կենդանւոյ և ողջունէր զնա ՚ի լեզու իւր՝ Ս ա լ ա մ ա լ է ք ասելով: Իսկ ապա Հոգւոյն ազդումնն զձեռն սրբոյն, որ անշնչութեամբն էր խափանեալ՝ շարժեաց ընդդէմ ոստիկանին ՚ի պատճառս աղերսանաց. ընդ որ յաւէտ ՚ի զարմացման եղեալ և առեալ զնամակն ՚ի ձեռաց նորա և ընթերցեալ՝ ասէ. «Այո՛, խնդիր քո կատարեալ է՝ պատուական այդ Աստուծոյ»: Եւ նամակ ՚ի նախարարս Հայոց գրեալ և հանդերձ սուրբ մարմնով հայրապետին ՚ի Հայս առաքեալ բազում պատուով. և թողեալ ՚ի բաց զյանցանսն զոր առ նա գործեցին, և ինքն ընդ կրունկն դարձեալ՝ դառնայ՝ ՚ի տեղի իւր: Եւ այսպէս զմեռելութիւն նորա պատուական արար Աստուած քան զմեր կենդանութիւնս, և ՚ի սաղարկոյ աղօթից նորա փրկութիւն մեծ ծագեաց աշխարհիս մերում: Իսկ իբրեւ եկաց մեծն Սահակ յաթոռ հայրապետութեան ամս իէ՝ վախճանեցաւ:

Զկնի նորա յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեան Եղիա ՚ի գեղջէ Արճիշոյ որ յԱղիովտի: Յաւուրս յայսմիկ էր ամիրապետ Իսմայէլեան Աբդլմէլէք յետ ձե թուականին իւրեանց: Իսկ ապա զօրք նորա որ ՚ի Հայք՝ հուր ՚ի մեզ վառեցին, սատանայ ՚ի նոսա փշելով զբարկութիւնն. և ապա ստահամբաւ դաւադրութեամբ սնոտի յուսով և խնդացուցանող բարի խոստմամբք զամենեւեան ՚ի մի վայր գումարէին զազատս և զհեծելազօր գունդս, և զանուանսն նոցա ՚ի դիւանն մատուցանէին իբր թէ բաշխել նոցա զդահեկանաց տարեկորն: Եւ ապա զպատերազմական զէնսն ՚ի նոցանէ ՚ի բաց առեալ՝ ՚ի տաճարն Աստուծոյ զնոսա արկանէին ՚ի նախշաւան քաղաքի. և զդուրսն յետ կոյս փակեալ աղիւսով՝ ՚ի բաց պնդեալ ունէին զելիցն վայրս: Իսկ նոցա իմացեալ զդաւաճանութիւնն՝ զմանկանցն զձայնն որ ՚ի հնոցին, երգս առեալ գոչէին: Իսկ շար դահճացն զվերնայարկս եկեղեցւոյն քակեալ և լուցեալ հրով՝ առաւել քան զԲաբելոնին ՚ի վեր զբոցն բարձրացուցանէին. այրեցողական նիւթովն: Եւ այնպէս ապա հրդեհակէզ եղեալ առաստաղ փայտակերտ եկեղեցւոյն՝ և հրացեալ կղմինդրն ՚ի վերուստ ՚ի վայր հոսեալ միախառն հրովն, վախճան մահու առհասարակ ՚ի վերայ ամենեցուն նոցա ածէր. և նոցա անդադար գոհաբանութիւն ՚ի սպառել ողոցն կացեալ դադարէր: Իսկ վրիժագործ այլազգիքն յապահովս կացեալք յերկիւղէ քաջացն զօրաց և զմնացեալ ընտանիս հրակիզելոցն գերի առեալ ածէին ՚ի Դուին քաղաք. և անտի յուղարկեալ տանէին ՚ի Դամասկոս:

Լսեց սուրբ Սահակի մահը, իսկույն բանագնաց³⁵ ուղարկեց՝ հրամայելով շթաղել նրան, մինչև որ ինքը անձամբ չգնա: Իսկ երբ գնաց, անմիջապէս մոտեցավ Աստծու մարդու դիապատված մարմնին, ձեռքը շարժեց իրենց սովորութեան համաձայն որպէս կենդանի մարդու և ողջունեց նրան իրենց լեզվով՝ Սալամալեֆ ասելով: Իսկ հետո Հոգու ազդեցութեամբ ոստիկանի դիմաց սուրբը աղերսանքով շարժեց իր անշնչացած ձեռքը, որի վրա էլ ավելի զարմանալով և նրա ձեռքից նամակն առնելով ու ընթերցելով՝ [Ոգբան] ասում է. «Այո՛, քո խնդրանքը կատարված է, Աստծու պատվական այդ»: Եվ Հայոց նախարարներին նամակ գրեց՝ հայրապետի սուրբ մարմնի հետ մեծ պատվով Հայաստան ուղարկելով ու ներելով այն հանցանքները, որոնք նրանք գործել էին իր դեմ, և ինքը ետ դառնալով վերադարձով իր տեղը: Եվ այդպիսով Աստված նրա մահը մեր ողջութունից ավելի պատվական համարեց, և նրա աղոթքներով մեր աշխարհին մեծ փրկութուն, ծագեց: Իսկ մեծն Սահակը հայրապետական աթոռին իէ [27] տարի նստելուց հետո վախճանվեց:

Նրանից հետո հայրապետական աթոռին հաջորդում է Եղիան, որը Աղիովտի Արճեշ գյուղից էր: Սրա օրոք իսմայելյան ամիրապետը Աբդլմէլէքն էր, իրենց թվականության ձե [85] թվականից հետո: Իսկ հետո Հայաստանում գտնվող նրա զորքերը, որոնց վրա սատանան բարկութուն փչեց, մեղանում հուր վառեցին: Եվ ապա ստահամբով խաբելութեամբ սնոտի հույս և ուրախացնող բարիք խոստանալով, բոլորին՝ ազնվականներին, հեծելազոր գնդերին, մի վայրում հավաքեցին և նրանց անունները դիվանում գրանցեցին՝ իբր թե նրանց տարեկան դահեկաններ բաշխելու համար: Եվ ապա պատերազմական զենքերը նրանցից խլելով նրանց գցում էին նախշավան քաղաքում գտնվող Աստծու տաճարը՝ ետևի կողմից աղյուսով փակելով դռները, նաև ամրացնելով ելքի տեղերը: Իսկ նրանք, հասկանալով դավաճանությունը և [լսելով] հնոցում հղած մանուկների ձայնը, երգի եղանակով գոչում էին: Բայց շար դահիճները, եկեղեցու վերնահարկը քանդելով ու հրդեհելով, բոցը Բաբելոնի բոցից ավելի վեր էին բարձրացնում դուրաւառ նյութերի միջոցով: Եվ այդպէս այրելով եկեղեցու փայտակերտ առաստաղը, և կրակ կտրած կղմինդրը ծխախառն հրի հետ միասին վերեւից վայր հոսելով՝ առհասարակ բոլորին մահ էր բերում, և նրանց անդադար գոհաբանութունը դադարում էր շունչները փշելիս: Իսկ վրիժագործ այլազգիները, ապահով մնալով քաջ զորքի երկյուղից և գերի վերցնելով հրկիզված ընտանիքներից մնացածներին՝ բերում էին Դվին քաղաք, և այնտեղից ճանապարհում դեպի Դամասկոս:

Եւ զկնի սորա յաշորդէ զաթոռն սուրբ՝ մեծ իմաստասէրն Յով-

Նրանից հետո սուրբ աթոռին հաջորդում է Հովհաննես մեծ իմաս-

14

105

Իսկ զկնի նորա կացուցանեն յաթոռ հայրապետութեան զԴաւիթ ՚ի գեղջէն Արամոնից, որ ՚ի Կոտայսն գաւառի: Այս գիւղ սեպհական էր տան կաթողիկոսարանի նախ քան զշարշարանս սրբոյն Գրիգորի յարքայէն Տրդատայ նմա իսկ հոգեցատուր պայմանաւ ընծեռեալ, որոյ և յետկար վճռան պահի մինչև ցայսօր ժամանակի: Եւ վասն զի ՚ի բնակչաց հեթանոսաց ՚ի Դվին քաղաքի յոյժ տաղտկացեալ լինէր այրն Աստուծոյ Դաւիթ, այլ և բազում շար ոճիրք զնա նեղեցին. ապա տագնապեալ և արտաքս ՚ի միջոյ նոցա՝ ըստ գրեցելումն ելեալ, շինէ եկեղեցի ՚ի գեօղն Արամոնս գեղեցկայարմար յարդարմամբ. և դնէ շուրջանակի նորա տուն բնակութեան՝ վայելուչ իմն յարմարեալ: Եւ անդ զկէտ կենացս քաղաքավարեալ իբրև ամս երեքտասան՝ վախճանի. հանգուցանելով զնա մերձ առ նոյն իսկ եկեղեցի:

Իսկ զկնի յաջորդէ զաթոռ նորուն Տրդատ յՈթմսոյ գեղջէ, այր սուրբ և պարկեշտ և փայլեալ առաքինութեամբ: Յաւուրս նորա ասպատակք շար հինից յամենայն ուստեք դադարեալ լինէին ՚ի սաղրելոյ սրբութեան աղօթից նորա: Եւ այսպէս ապա խաղաղութեամբ հասեալ ՚ի կէտ կոշման Բրիստոսի՝ վախճանի. կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս իգ: Իսկ զկնի սորա համանուն նորուն Տրդատ ՚ի դասնաւորից կացորդի յաթոռ հայրապետութեան. և ոչ աւելի քան զերիս ամս տեալ՝ վախճանի: Իսկ զկնի սորուն Սիսն ՚ի գեղջէ Բաւոնեաց յաջորդէ զաթոռն: Սա ՚ի տղայական հասակէ սնեալ և ուսեալ ՚ի սրբումն հայրապետարանի՝ վարժ և կիրթ ՚ի բնաւոր առաքինութիւնս յառաջբերիւր: Իսկ ապա նախ քան զայս կոչեալ լինէր սա յեպիսկոպոսութիւն նահանգին Աղձնեաց. և մինչդեռ անդէն իսկ հովուէր զհաւատացեալն իւր հօտ՝ աղբիւր մի բազմաբուղիս առ ստորոտով Սիմն կոչեցեալ լերին ցամաքեցաւ. յորմէ բազում այգեստանք և բուրաստանք տնկոց և արտավարք ոռոգանեալ բուծանէին: Եւ այնուհետև ապա սկսաւ ապականիլ և լքանիլ պտղաբերութիւնք գեղջն և յեղծումն աւերակաց բերիլ: Իսկ որ յայնժամ Իսմայէլեան ոստիկանն էր յայնմ նահանգի՝ Սուլէյման անուն, առ ինքն զեպիսկոպոսն կոչեալ՝ աղաչէր զնա թերևս հնար ինչ գտանել դարձեալ բոխելոյ աղբերն: Իսկ ապա Սիոնի քարոզ ընդ բոլոր վիճակեալսն իւր առաքեալ, զի միաբան ՚ի հսկումն ցայգապաշտամանց բերցին զմի գիշեր որ ՚ի կիրակէն լուսանայր: Իսկ ՚ի վաղիւ առաւօտու կիրակէին շուեալ զնայ հանդերձ խաչին սրբով և համագունդ հաւատացելովքն յաղբիւրն խցեալ և ցամաքեալ. և անդ աղօթս արարեալ և տեառնագրեալ զտեղին՝ հարկանէ գաւազանաւն որ ՚ի ձեռին իւրում:

Իսկ նրանից հետո հայրապետական աթոռին նստեցնում են Դավթին, որը Կոտայք գավառի Արամոնք գյուղից էր: Այդ գյուղը կաթողիկոսական տան սեփականութիւնն էր նախքան Տրդատ արքայի կողմից սուրբ Գրիգորին շարշարելը: Այն նրան տրված էր որպէս հոգեբաժին, որը և ձեռագիր վճռով պահվում է մինչև այսօր: Եվ քանի որ Աստուծոյ մարդ Դավիթը Դվին քաղաքում նեղվում էր հեթանոս բնակիչների կողմից, նրան նեղեցին նաև բազում այլ շարիքներ: Ապա նա, գրածի համաձայն, տագնապած նրանց միջից դուրս գալով, Արամոնք գյուղում շինում է եկեղեցի՝ այն պատրաստելով գեղեցկահարմար ձևով: Եկեղեցու շուրջը կառուցում է իր բնակարանը՝ վայելուչ կերպով այն հարմարեցնելով: Եվ այնտեղ առաքինի կյանքով ապրելով մոտավորապէս տասներեք տարի՝ վախճանվում է, և նրան թաղում են այդ նույն եկեղեցու մոտ:

Նրան հաջորդում է Տրդատը, որը Ոթմսո գյուղից էր. նա սուրբ ու պարկեշտ մարդ էր և առաքինութեամբ փայլող: Նրա օրոք շար ավազակների ասպատակութիւնները ամեն կողմից դադարում են՝ նրա սուրբ աղոթքների դրամամբ: Եվ այդպէս խաղաղութեամբ հասնելով իր կյանքի ավարտին՝ նա վախճանվում է, հայրապետական աթոռին նստելով իգ [23] տարի: Իսկ նրանից հետո հայրապետական աթոռին հանդիսավոր կերպով բազմում է նրա համանուն Տրդատ Դասնավորեցին⁴⁷, որը ապրելով երեք տարուց ոչ ավելի՝ վախճանվում է: Նրանից հետո աթոռին հաջորդում է Սիոնը, որը Բավոնյաց գյուղից⁴⁸ էր: Երեխա հասակից սնվելով ու կրթվելով սուրբ հայրապետարանում՝ բնական առաքինութեամբ նա ջանք ու փորձ էր հանդես բերում: Իսկ դրանից առաջ նա հրավիրված էր Աղձնյաց նահանգի եպիսկոպոսութեան համար: Եվ մինչդեռ նա այնտեղ իր հավատացյալ հօտի հովիվն էր, Սիմ կոչեցյալ լեռան ստորոտում ցամաքեց մի հորդաբուխ աղբյուր, որից ոռոգվում էին բազմաթիվ այգեստաններ, բուրաստաններ ու արտեր: Եվ դրանից հետո գյուղի պտղաբերութիւնը սկսում է ապականվել ու անտեսվել, նրան բերելով եղծում ու ավերում: Այդ ժամանակ տվյալ նահանգում իսմայելյան ոստիկանը Սուլեյման անունով մեկն էր, որը իր մոտ է կանչում եպիսկոպոսին և աղաչում է նրան՝ հնար գտնել աղբյուրը դարձյալ բխեցնելու համար: Հետո Սիոնը քարոզիչ է առաքում իր բոլոր թեմերը, որպէսզի միաբանված գիշերային ժամերգութեան հսկում կատարեն այն գիշերը, որից լուսանում էր կիրակի օրը: Իսկ կիրակիի վաղ առավոտյան սուրբ խաչով և հավատացյալների խմբով շարժվում գնում է խցանված ու ցամաքած աղբյուրի մոտ: Այնտեղ աղոթք անելով ու տեղը խաչակնքելով՝ խփում է ձեռքում բռնած գավազանով, և

և յանկարծակի յական թօթափելն բղխէ աղբիւրն վտակեալ յորդարուղիս ականակիտ պարզուածիւ։ Ընդ որ յաւէտ իմն ոստիկանն զարմացեալ՝ ոչ թերեւ լինէր մոռացեալ ՚ի մտաց նորա եղեալ նշանքն։ Յետ այսորիկ ապա եհաս ոստիկանն այն պայազատել և զգործակալութիւն Հայաստանեայցս։ և ՚ի գնալ նորա ՚ի Դվին քաղաք՝ իսկ և իսկ վախճանէր տանեայցս։ և ՚ի մտացեալ ոստիկանն վաղվաղակի առաքէ ՚ի խըն-երկրորդն Տրդատ։ Եւ իմացեալ ոստիկանն վաղվաղակի առաքէ ՚ի խըն-գիր եպիսկոպոսին Սիրոնի, և ածեալ կացուցանել զնա հրամայէ յաթոռ հայրապետութեան։ յայսպիսի իմն պատճառանաց բերեալ յայս տեղի։ Յաւուրս սորա եղև կոտորումն Քաղինոյ և Արենոյ և գիւղաքաղաքին Քալնայ, յորում սպանան ոգիք իբրև եօթն հարիւր և գերեցան հազար երկերիւր։ Բայց նորա բազում և հրաշալի ճգնողական վարուք վճարեալ զկէտ կենաց իւրոց իբրև ամս ութ՝ վախճանի, եղեալ ՚ի քնարանի ընդ հարս իւր։

Եւ ապա զԵսայի, ՚ի Նիգ գաւառէ յԱղապատրուզ գեղջէ՝ կոչեն յաթոռ հայրապետութեան։ Զսա նախ կարգեալ էին եպիսկոպոս ՚ի գաւառին Գողթան և զկնի ապա կացուցեալ ՚ի հայրապետական աթոռն։ Ասի բան զնմանէ, թէ էր որդի միամօր կնոջ այլուոյ։ և վասն զի յաղքատութեան կնոջն հանդիպեալ ստնդեայ որդուվն իւրով մուրացիկ շրջէր՝ եկն յարեցաւ նա ՚ի տուն կաթողիկոսարանին և անդ կայր՝ ՚ի յուլվից իմն անտես լեալ։ և ոչ ևս բնաւ մեկնեալ ՚ի դրանէ տաճարին Տեառն՝ ցըրտահար սառուցեալ ՚ի ձմերայնի լինէր և տապախարշ արեակէզ յամարայնի։ Իսկ ՚ի հարցանել քահանայիցն, թէ «Ընդէ՞ր այդպէս բացօթեայք լեալ բոլոր դառնաշունչ օդոյդ հանդերձ ստնդիաց մանկամբ տարեալ, և ոչ մտանես ընդ յարկաւ ուրեք» իսկ նա զայս բան ևեթ ընդդէմ առնէր պատասխանի։ «Ո՞չ գիտէք, զի սակս կաթողիկոսութեան զորդեակս իմ աստ սնուցանեմ։» Որ գրեթէ մարգարէութիւն իմն վասն մանկան կինն գտանէր։ զի սնեալ և ուսեալ ՚ի նմին հայրապետանոցի՝ նախ յեպիսկոպոսութիւն և ապա ՚ի բարձր աստիճան հայրապետութեան կոչեցաւ։ Եւ սորա քաղաքավարեալ զկեանս իւր իբրև ամս երեքտասան՝ վախճանեալ զնի ընդ հարս իւր։ Իսկ յետ սորա զՍտեփաննոս ոմն ՚ի Դվին քաղաքէ կացուցանէին յառաջնորդութեան անդ՝ ոչինչ աւելի քան զերկուս ամս կեցեալ։ Եւ յետ սորա Յովաք յաջորդեալ յՈստանէն ՚ի կուրապաղատին ապարանից՝ իբրև ամիսս վեց միայն տեւեալ։

Զայսու ժամանակաւ Եզիտ ոմն ոստիկան ՚ի Հայս յամիրապետէն առաքեալ լինէր։ որ իբրև եհաս ՚ի Նախշաւան քաղաք՝ ապա կուսակալս և գործակալս ըստ գաւառաց գաւառաց առաքէր։ Եւ վասն զի ընդ նոքօք

հանկարծակի ականթարթորեն բխում է հորդարուիս ականակիտ աղբուրը։ Դրա վրա էլ ավելի է զարմանում ոստիկանը, և նա այլևս չի մոռանում կատարված հրաշքը։ Դրանից հետո ոստիկանը հասավ դրան տիրելու և դարձավ հայաստանցիների վերակացուն։ Եվ երբ նա գնում է Դվին քաղաքը, իսկույն վախճանվում է Տրդատ երկրորդը։ Իմանալով այդ մասին՝ ոստիկանն անմիջապես [սուրհանդակ] է առաքում՝ Սիրոն եպիսկոպոսին փնտրելու և հրամայում է նրան բերել ու նստեցնել հայրապետական աթոռին՝ այդպիսի պատճառով նրան բերելով այդ տեղը։ Նրա օրոք եղավ Քաղինի, Արենի և Քալին գյուղաքաղաքի կոտորածը, որի ժամանակ սպանվեց մոտավորապես յոթ հարյուր ու գերվեց հազար երկու հարյուր հոգի։ Բայց նա երկար ու հրաշալի ճգնողական վարքով ավարտելով իր կյանքը՝ վախճանվում է ութ տարի [աթոռակալելուց] հետո և թաղվում իր հայրերի գերեզմանոցում։

Եվ ապա հայրապետական աթոռի համար հրավիրում են Եսայուն, որը Նիգ գավառի Աղապատրուզ գյուղից⁴⁹ էր։ Նրան նախ եպիսկոպոս էին կարգել Գողթան գավառում, իսկ հետո նստեցրել հայրապետական աթոռին։ Նրա մասին պատմում են, թե նա մի այրի կնոջ միևնույն օրդին էր։ Եվ աղքատության մեջ ընկնելու պատճառով կինը իր ծովեր որդու հետ շրջում էր որպես մուրացիկ։ Նա գալիս-մտնում է կաթողիկոսարան ու մնում այնտեղ՝ շատերի կողմից անտեսվելով։ Բայց նա բնավ չի հեռանում Տիրոջ տաճարի դռնից՝ ցրտահարվելով ու սառչելով ձմռանը և տապախարշ ու արեակեզ լինելով ամռանը։ Իսկ երբ քահանաները հարցնում են, թե «Ինչո՞ւ ես բացօթյա մնացել դառնաշունչ այս բոլոր եղանակներին ծովեր մանկանդ հետ միասին և չես մտնում որևէ հարկի տակ», նա տալիս է հետևյալ հակառակ պատասխանը։ «Դուք չգիտե՞ք, որ ես իմ որդյակին այստեղ մեծացնում եմ կաթողիկոսության համար»։ Եվ այդ կինը իր մանկան համար գրեթե մարգարէութիւն եղավ, որովհետև այդ նույն հայրապետանոցում մեծանալով ու կրթվելով՝ նրա որդին հրավիրվեց նախ եպիսկոպոսութեան և ապա հայրապետության բարձր պաշտոնի համար։ Եվ առաքինի կյանք վարելով տասներեք տարի՝ նա վախճանվում է և թաղվում իր հայրերի մոտ։ Իսկ նրանից հետո այնտեղի առաջնորդ են կարգում ոմն Ստեփանոսի, որը Դվին քաղաքից էր։ Նա աթոռին մնաց երկու տարուց ոչ ավել։ Նրան հաջորդեց Հովաքը, որը Ոստանից էր, կուրապաղատի ապարանքից։ Նրա [աթոռակալությունը] տևեց միայն վեց ամիս։

Այդ ժամանակներում ամիրապետը Հայաստան է առաքում Եզիտ անունով ոստիկանին, որը երբ հասնում է Նախշաւան քաղաքը, կուսակալներ ու գործակալներ է ուղարկում տարբեր գավառներ։ Եվ նը-

նուաճեալ էր գաւառն Բագրեանայ՝ ընդ այն ապա զմի ի պատուաւորաց ոստիկան առաքէ. որոյ երթեալ հասեալ ի վանս միայնարանի սրբոյն Գրիգորի, որ ի գիւղն Բագուանու՝ երեկօթս անդ առնէր: Եւ տեսեալ ապա զգեղեցիկ և զյաւէտ չքնաղատես սպասս աստուածակերտ խորանին՝ զոսկեղէնս և զարծաթեղէնս և զգունակ գունակ երանգս առագաստին սրբութեան և զհանդերձանս և զարկանելիս, ապա հրապուրեալ ի շար ագահութենէն՝ խորամանկ մտօք ջանայր հնարս մարթել գտանել սակս յինքն յափշտակելոյ զաստուածային աւանդսն: Եւ ըստ ապիրատ խորհրդոցն զմի ի ծառայից իւրոց անարգագունից ի ծածուկ խորդաւանեալ խեղդամահութեամբ ընկենոյր ի գիշերի ի վիհ մեծ խորափտի՝ զվայրս մտին ի վերայ կափուցեալ: Եւ ապա այգուն իբրև զանխուլ իրին գոլով՝ ինքն ի խնդիր լինէր խեղդամահ ժանտին, և առհասարակ զսուրբ կուսակրօնսն ի բանտ և ի կապանս ըմբռնեալ՝ իբր թէ նոքա գտան պատճառ կորստեան ծառայի նորա: Եւ յոյզ ապա առեալ զտունս և զկայանս ուխտականացն երթայր բանայր զիւր վիճեալ ծառային ծածկեալ վիհն. և իսկոյն ճիշ բարձեալ մարդակերն՝ մահապարտ զսուրբ արսն պարտաւոր առնէր: Եւ վաղվաղակի ապա և ոստիկանին զգացուցանէր զայն ինչ, զոր ոչ երբէք գտանէր տեսանել. և այնպէս զարին ամբիծ պարտաւոր արարեալ՝ հրաման ընդունի յոստիկանէն առանց հարցեալորձ ատենի կոտորել զսուրբ արսն: Իսկ անօրէն վշտասէր շար դահիճն սրոյ ճարակ զսուրբ գունդն առհասարակ տայր աւելի քան զքառասուն այր. և ապա զբովանդակ սպասուցն բազմութիւն միանգամայն իսկ յինքն յափշտակեալ՝ լնոյր զկորստական շար ագահութեանն շափ: Իսկ ի բազմաց սակաւք մնացեալք ելեալք ի փախստենէ փապարացն՝ և եկեալ գտեալ ի բազմախողխող երկաթոյն տապաստ անկեալ զդիակունս սրբոցն, և զեկեղեցին Քրիստոսի խըրթնացեալ ի բարեզարդութենէ բեմին, ողբս ողորմելիս փոխանակ խրախճանական երգոց յարդարէին. մանաւանդ զի և ոչ կափուցման աշաց նոցա արժանի գտան: Եւ այսպէս հազիւ իմն գերեզմանի զսուրբսն տուեալ՝ ի մխիթարութիւն իւրեանց բերէին զանբիծ արեանցն պարտաւորութիւն: Որով ընդ մարտիրոսս անուանք նոցա գրեցան ի դրպարութիւն կենաց:

Բայց յետ վախճանելոյ հայրապետին Յովաբայ զՍողոմոն ածեալ կացուցանեն յաթոռ սրբութեանն: Սա էր ի քաղաքագիւղէն Գառնոյ, և ի մանկութենէ առեալ էր զլուծ կրօնաւորութեան կարգի և բազում առաքինացան երկոց զանձն տուեալ ի մեծ ուխտին Մաքենոցաց. այլ և վարժեալ իսկ էր ի փիլիսոփայական արուեստս և առաւել ևս հրմուտ լեալ փսաղտութեան կրթանաց: Եւ վասն զի ի ժամանակս Սողոմոնի՝ հարանց հօր, յերկուս լինէր բաժանեալ ուխտն Մաքենոցաց, և

րանք քանի որ իրենց էին ենթարկել Բագրեան գավառը, այնտեղ է առաքում պատվավոր ոստիկաններից մեկին, որը գնում հասնում է սուրբ Գրիգորի միայնարանի վանքը, որը գտնվում է Բագավան⁵⁰ գյուղում, ու գիշերում է այնտեղ: Եվ այնտեղ տեսնելով աստվածային տաճարի գեղեցիկ ու չքնաղատես ոսկեղեն ու արծաթեղեն սպասքը, գույնըզգույն սուրբ վարագույրը, հագուստներն ու վերարկուները՝ հրապուրվում է շար ագահությամբ և խորամանկորեն ջանում է հնար գտնել աստվածային ընծաները հափշտակելու համար: Եվ ապիրատ մտադրությամբ իր անարգ ծառաներից մեկին խաբելով՝ թաքուն խեղդամահ է անում, գիշերը գցում մի խոր վիհ և փակում այդ մուտքի տեղերը: Առավոտյան իբրև թե դեպքին անտեղյակ՝ ինքն է սկսում փնտրել խեղդամահ արված անպիտան մարդուն և բոլոր սուրբ կրօնավորներին բռնելով բանտարկում է ու շղթայում, իբրև թե նրանք եղան իր ծառայի կորստյան պատճառը: Եվ ապա խուզարկելով եկեղեցականների տներն ու բնակարանները՝ [նա] գնում բացում է իրեն հակադրված ծառայի վիհը: Իսկույն ճշաւով՝ այդ մարդակերը սուրբ մարդկանց է համարում մեռնելու արժանի: Եվ անմիջապես ոստիկանին հասկացնում է այն, ինչ բնավ չէր կարող գտնել: Եվ այդպես անբիծ արյունը դատապարտելով՝ ոստիկանից հրաման է ստանում առանց դատարանի հարցաքննության կոտորել այդ սուրբ մարդկանց: Իսկ անօրեն, վշտասեր ու շար դահիճը սրի է մատնում սրբերի խմբին՝ առհասարակ [կոտորելով] քառասունից ավելի մարդու: Եվ ապա ամբողջ սպասքը միանգամից հափշտակելով՝ հագեցնում է իր անցավոր շար ագահությունը: Իսկ բազմությունից քչերը, կենդանի մնալով ու փախչելով, գալիս ու գտնում են բազմախողխող սրից ընկած սրբերի դիակները և իր բեմի բարեզարդությունից զրկված Քրիստոսի եկեղեցին: Եվ նրանք ուրախ երգերի փոխարեն ողորմելի ողբ են սկսում, մանավանդ որ իրենք արժանի չգտնվեցին փակելու նրանց աչքերը: Եվ այդպես սրբերին հազիվ գերեզմանին հանձնելով՝ իրենց մխիթարում են նրանց անբիծ արյան մեղապարտությամբ: Դրանով նրանց անունները կյանքի մատյանում գրանցվեցին մարտիրոսների անունների հետ միասին:

Հայրապետ Հովաբի վախճանվելուց հետո բերում և սուրբ աթոռին նստեցնում են Սողոմոնին: Նա Գառնի քաղաքագյուղից էր և մանկուց իր վրա էր վերցրել կրօնավորության լուծը ու Մաքենացիների միաբանությունում իրեն նմիրել բազում առաքինաշան գործերի: Նա վարժ էր նաև փիլիսոփայական արվեստի և առավել ևս հմուտ սաղմոսերգության մեջ: Եվ քանի որ հայրերի հայր Սողոմոնի ժամանակ Մաքենացիների միաբանությունը բաժանվել էր երկու մասի, և հայրերի հայրը,

հայրն հարանց հասարակ բաժնիւ կրօնաւորական դասուն երթեալ բնակէր 'ի Զրեակ որ 'ի Շիրակ գաւառի՝ զհետ նորա և այս ևս Սողոմոն չուէր գնայր: Եւ անդ 'ի միայնակեցի կարգ ելեալ լինէր 'ի խրճիթ՝ բազում ճգնաց և աշխատութեանց զանձն առեալ: Եւ մինչդեռ 'ի խրճիթէ անտի արտաքս հանեալ՝ չուեալ ածէին յաթոռ հայրապետութեանն, հարցաւ ապա յոմանց ազատաց, թէ «Վասն զի ծեր ես և յանհնարին ճրգնական վարուց յոյժ անաւզեալ, ընդէ՞ր յօժարեալ երթաս 'ի հայրապետութիւն:» Առ որս պատասխանեալ նորա՝ ասէր. «Երթամ, զի գեղապաճոյճն նկարողաց սեւ զիս ընդ այլ հայրապետսն տամ յորմ եկեղեցւոյն:»— Եւ ըստ սմին այսմիկ գործն կատարէր. զի ոչ աւելի քան զմի ամ կեցեալ՝ փոխի յաշխարհէ աստի և դնի ընդ հարս իւր և կենդանագրի 'ի քաւարանի սրբում:

Ապա զկնի սորա զԳէորգ 'ի գաւառէ Արագածոտան կացուցանեն 'ի հայրապետութեան: Եւ վասն զի սպառնալու Հազարացիքն տիրեցին կալան զՀայաստանեայս և մեծամեծք աշխարհիս նուազեցան, և մընացեալք զօդեալ դադարեալ կային ընդ լծով ծառայութեան նոցա. սակս այսորիկ իսկ յայսմ վայրի պակասեաց 'ի Պատմութենէ աստի զրոյցք իշխանաց մերոց, բայց եթէ գուցէ գտցի ինչ՝ բաւական քեզ բերցի նախ քան զմեզ պատմեալն 'ի Շապհոյ պատմագրէ: Բայց զկնի Գէորգայ զՅովսէփ 'ի գաւառէ Արագածոտան 'ի բնակչաց սրբոյն Գրիգորի կացուցանեն 'ի հայրապետութեան: Յաւուրս սորա ոստիկան ոմն՝ Խուզիմա անուն, եկեալ 'ի Դվին քաղաք՝ զընդ իւրե կացեալսն նուաճէր: Եւ տեսեալ զգեղեցկութիւն մեծամեծ դաստակերտիցն տան կաթողիկոսարանին՝ զԱրտաշատն և զԿալակերտն և զՀոռոմոց Մարգ հանդերձ նոցունց ազարակօք, և դաւաճանեալ 'ի շար ցանկութենէ և 'ի դիւամուլ ազահութենէն՝ ուժգին իմն դժուարութեամբ յինքն 'ի հայրապետէն Յովսէփայ խնդրէր տալ նմա զմեծ դաստակերտս իբր 'ի պատճառս գնոց արծաթոյ: Իսկ մեծի առնն զմահ ընդ կեանս խառնեալ՝ ամենեկին ոչ տայր տեղի շար և ապիրատ բանից նորա: Իսկ ոստիկանն առ մըղձկեալ սրտին դնէ 'ի բանտի զայրն Աստուծոյ և կապէր զնա 'ի շղթայս և գանիւ հարկանէր, զի թերեւ զարհուրեալ՝ առ նա զհայցեալն տայցէ: Այլ և նա ոչինչ վարկեալ զտանջանսն՝ եկեալս 'ի վերայ, և ոչ գրեալ ինչ զբրածեմն առնել՝ քաջապէս համբերէր՝ Աստուծոյ զայն ընծայելով: Իսկ իբրե այնպէս անփոշի իմն 'ի հայրապետէն ոստիկանն լինէր՝ ապա պայուսակօք երիւք գանձս լցեալ և եղեալ 'ի գլուխս իւրոց ծառայից և հրապարակատես զայն արարեալ՝ յայտնապէս առ հայրապետն մտանել հրամայէր և ընդ միւս կողմն գաղտագնացութեամբ առեալ տանել անդրէն: Եւ ապա համբաւ հանեալ, թէ վաճառեցան նմա դաս-

կրօնական կես մասի հետ գնալով, բնակվել էր Շիրակ գավառի Զրեակ գյուղում, նրա հետևից շարժվում գնում է նաև այս Սողոմոնը: Եվ այնտեղ, իր խցում, նա վարում է մենակյացի կյանք՝ իրեն նվիրելով մեծ ճգնաթյան ու տառապանքի: Եվ երբ նրան խցից դուրս են հանում և տանում հայրապետական աթոռի համար, ազնվականներից մեկը հարցնում է. «Քանի որ ծեր ես և սաստիկ ճգնական կյանքի պատճառով շատ տկարացած, ինչո՞ւ համաձայնվելով գնում ես հայրապետության համար»: Նրանց պատասխանելով՝ նա ասում է. «Գնում եմ, որպեսզի գեղապաճույճ նկարիչները ինձ այլ հայրապետների հետ սև ներկով նկարեն եկեղեցու պատին»: Եվ այդպես էլ կատարվում է. որովհետև մեկ տարուց ոչ ավելի պարելով՝ նա գնում է այս աշխարհից, թաղվում իր հայրերի մոտ, և նրան նկարում են սուրբ քավարանի [պատին]:

Նրանից հետո հայրապետ են նշանակում Գեորգին, որը Արագածոտն գավառից էր: Եվ քանի որ հազարացիները ամբողջովին զրավեցին ու տիրեցին Հայաստանին, և երկրի մեծամեծները նվազեցին, իսկ մընացածները ընկան նրանց ստրկական լծի տակ, այդ պատճառով այստեղից սկսած պատմության մեջ պակասեցին մեր իշխանների մասին եղած տվյալները, բայց եթե գտնվի Շապուհ պատմագրի՝ մեզինքն առաջ պատմածը, այն քեզ, [ընթերցող], կբավականացնի: Գեորգից հետո սուրբ Գրիգոր [եկեղեցու] բնակիչները հայրապետ են կարգում Հովսեփին, որը Արագածոտն գավառից էր: Սրա օրոք Խուզիմա անունով մի ոստիկան, գալով Դվին քաղաք, նվաճում է իր ձեռքի տակ եղածներին: Եվ տեսնելով կաթողիկոսական տան մեծամեծ ու գեղեցիկ դաստակերտները՝ Արտաշատը, Կալակերտը, Հոռոմեական Մարգը իրենց ազարակների հետ միասին և խաբվելով շար ցանկությունից ու դիվամուլ ազահությունից՝ մեծ դժվարությամբ խնդրում է հայրապետ Հովսեփին իրեն տալ մեծ դաստակերտները արծաթի գնով: Իսկ այն մեծ մարդը, մահը կյանքին խառնելով, բնավ տեղի չէր տալիս նրա շար ու անօրեն խոսքերին: Բայց ոստիկանը սրտենդությամբ բանտարկում է Աստծու մարդուն, շղթայակապ է անում նրան ու գանահարում, որպեսզի թերևս զարհուրելով նա տա իր պահանջածը: Նաև անտեսելով իրեն հասած տանջանքները և հաշվի չառնելով իրեն բրածեմ անելը՝ [Հովսեփը] քաջաբար դիմանում էր, ընծայելով այն Աստծուն: Իսկ երբ ոստիկանը անպատասխան է մնում հայրապետի կողմից, ապա երեք տոպրակ գանձ լցնելով և իր ծառաների գլուխներին դնելով ու հրապարակավ ցույց տալով՝ հրամայում է հայտնապես մտնել հայրապետի մոտ և նրան վերցնելով՝ թաքուն կերպով տանել մյուս կողմը: Եվ ապա լուր տարածելով, թե նրան են վաճառվել դաստակերտները, և բանտի

տակերութն. և զայրն Աստուծոյ արձակեալ 'ի' կապարանէ բանտին՝ 'ի' տուն իւր առաքէ: Իսկ նորա յետոյ բազում պնդութիւն և աներկիւղաբար երկս աշխատանաց յատենի ուղղոց ցուցանէր՝ հազիւ ուրեք միայն զդաստակերտն Կաւակերտ և զՀոռոմոց Մարդ Թափէր 'ի' ձեռաց ոստիկանին շարի: Եւ այսպէս տարապարտ զրկեալ գտանէր յԱրտաշատէն յայնմանէ և առ յապա: Եւ սակս այսպիսի շար մախանաց միշտ 'ի' նենգապատիր միտս ոստիկանն ընդ հայրապետին բերեալ՝ 'ի' հրամանէ նորա ծառայք նորա ըմբռնեալ զեղբայր մեծին Յովսէփայ, յակունս Մեծամօրի սպանեալ՝ ընկեցին զնա 'ի' ծովակն, որ է 'ի' հիւսիսոյ կողմանէ ականցն: Բայց հայրապետն Յովսէփ կալեալ զառաջնորդութիւնն ամս մետասան՝ վախճանի:

Յետ սորա Դաւիթ 'ի' գաւառէ Մազազայ 'ի' գեղջէ Կակազոյ յաջորդէ զաթոռն սուրբ: 'Ի' ժամանակի աստ յայսմիկ ոստիկան ոմն՝ Հօլ անուն, փոքր գնդաւ յամիրապետէն անտի 'ի' Հայս առաքեալ՝ շուեալ հասեալ մտանէր բնակիլ 'ի' Դվին քաղաքի: Իսկ Սեադայ ոմն անուն 'ի' Պարսիկ տոհմէ, — որ առեալ էր իւր կին զԱրուսեակ 'ի' Բագրատունի տանէ և 'ի' ձեռն այնորիկ զյուով մասն երկրիս բռնակալեալ սեպհականաբար իմն տիրէր, — այս Սեադայ ընդվզեալ և խանդացեալ ընդ ոստիկանին Հօլայ՝ գումարտակ ընդդէմ նորա զօրաց բազմաց ունէր, ընդ որս էր և մեծ սպարապետն Հայոց Սմբատ, և Սիւնեաց տէր և այլ ևս ազատագունդ տեարք: Եւ ապա հնարի կամ ըմբռնել զՀօլ կամ դրժել 'ի' մահ: Բայց Հօլն զհայրապետն Դաւիթ պատգամ առ Սեադան և առ սպարապետն Սմբատ և առ Սահակ Սիւնեաց տէրն յղէր, «Թէ ընդէ՞ր և կամ վասն է՞ր իրիք այդպէս զօշաքաղութեամբ իմիք հպարտացեալ խրոխտայք դաւել զիս. թէ ոչ զիս՝ ասէ, կամիք ընդունել, վայրացդ ելցդ իմ տեղի տուք 'ի' բաց գնալով, զի 'ի' ձէնջ աներկիւղաբար շու արարեալ երթեալ գնացից:» Իսկ հայրապետն բազում բանիւք զնոսա համոզեալ և աղաչեալ, ոչ կամեցան լսել. ընդ որ յաւէտ ապա տրտմեալ գնայր: Իսկ Հօլ իբրեւ գիտաց, թէ վճարեալ է շարութիւն նոցա, ապա աջողաձեռնաբար իմն ընտրեալ արս իմն երկսաւորս 'ի' սիրտս և 'ի' պատրաստութիւն զինուց իբրեւ երկու հազար՝ վաղվաղակի ելանէր ընդդէմ նոցա 'ի' պատերազմ: Եւ բանակ նոցա նստէր առ եզերք Հուրաստան գետոյ հանդէպ դաստակերտին Կաւակերտի: Իսկ իբրեւ Հօլ ուժգին իմն ասպատակ սփռէր 'ի' վերայ նոցա և 'ի' բախիլն ընդ միմեանս՝ 'ի' փախուստ դառնային զօրք նոցա առաջի զօրուն Հօլայ. և բազում արեան ճապաղիս 'ի' նոցանէ հեղուին սմբակակոխ արարեալ: Եւ անդ սպանաւ Սահակ Սիւնեաց տէրն. և սպարապետն Սըմբատ և Սեադայն հազիւ ճողոպրեալք անձնապուրծ փախչէին, ընդ նո-

կապանքներից ազատելով Աստծու մարդուն՝ նրան ուղարկում է իր տունը: Իսկ հետո արդար դատարանում առանց երկյուղի բազում ջանք ու աշխատանք ցուցաբերելով՝ շար ոստիկանի ձեռքից նա հազիվ ազատում է միայն Կավակերտ դաստակերտն ու Հոռոմեական Մարգը: Եվ այդպես անտեղի նա ընդմիշտ զրկվում է Արտաշատից: Նենգամիտ ոստիկանը միշտ այդպիսի շար նախանձ է հանդես բերում հայրապետի նկատմամբ, և նրա հրամանով նրա շար ծառաները, բռնելով մեծն Հովսէփի եղբորը ու սպանելով Մեծամորի ակունքի մոտ, գցում են այն ծովակը, որը գտնվում էր նրա հյուսիսային կողմում: Բայց Հովսէփ հայրապետը, առաջնորդությունը վարելով տասնմեկ տարի, վախճանվում է:

Նրանից հետո սուրբ աթոռին հաջորդում է Դավիթը, որը Մազազ գավառի Կակազո գյուղից էր: Այդ ժամանակ այդտեղի Հոլ անունով մի ոստիկան ամիրապետի կողմից փոքրաթիվ գնդով ուղարկվելով Հայաստան՝ գալիս մտնում է Դվին քաղաքը ու այնտեղ բնակվում: Իսկ պարսկական տոհմից Սեադա անունով մեկը, որը Բագրատունյաց տնից կնության էր առել Արուսյակին և նրա միջոցով երկրի մեծ մասը սեփականացրել ու տիրել, նախանձելով ու ընդվզելով ոստիկան Հոլի դեմ, մեծ զորք է հանում նրա դեմ, որոնց հետ էին նաև Սմբատ Հայոց մեծ սպարապետը, Սյունյաց տերը և այլ ազնվականներ: Եվ ապա նա ծագում էր Հոլին կամ բռնել, կամ մահվան դավ նյութել: Բայց Հոլը Դավիթ հայրապետին պատգամավոր է ուղարկում Սեադայի, Սմբատ սպարապետի և Սյունյաց տեր Սահակի մոտ՝ ասելով, «Թե ինչո՞ւ կամ ի՞նչ բանի համար ագահությամբ այդպես գոռոզանալով՝ ուզում եք դավել ինձ. ասում է, եթե ինձ չեք ուզում ընդունել, հեռու գնացեք այդ վայրերի ճանապարհներից և թողեք, որ ես առանց ձեզանից վախենալու ելնեմ, գնամ»: Իսկ հայրապետը շատ է նրանց համոզում ու աղաչում, բայց նրանք չեն կամենում լսել, որի համար ավելի նեղանալով՝ նա գնում է: Իսկ Հոլը երբ իմացավ, թե վերջացել է նրանց շարությունը, ապա ճարպկորեն ընտրում է սրտոտ ու զենք գործածելու մեջ պատրաստ մոտավորապես երկու հազար մարդու և անմիջապես դուրս գալիս նրանց դեմ պատերազմի: Եվ նրանք բանակ են դնում Հուրաստան գետի ափին, Կավակերտ դաստակերտի դիմաց: Իսկ Հոլը երբ ուժգին ասպատակություն է գործում նրանց վրա, միմյանց բախվելու ժամանակ Հոլի զորքի առջևից փախուստի է դիմում նրանց զորքը, [հակառակորդի] և Հոլի զինվորները սմբակակոխ անելով չնափում են նրանցից շատերի արյունը: Այնտեղ սպանվեց նաև Սյունյաց տեր Սահակը, իսկ Սմբատ սպարապետն ու Սեադան, հազիվ ճողոպրելով,

սին և այլ ևս 'ի սրոյն մնացեալ զօրքն՝ ցանկցիր սփռեալ գնային: Եւ Հօլն դարձեալ 'ի Դվին քաղաք դառնայր: Բայց զմարմին Սահակայ Սիւնեաց տեառնն բարձեալ տանէր մեծ հայրապետն Դաւիթ 'ի հայրապետանոցն սուրբ, և անդ դնէր 'ի քնարանի մերձ 'ի սուրբ քաւարանն: Իսկ զկնի Սահակայ պալազատէ զտէրութիւնն զայն Գրիգոր որդի նորուն, որ փաղաքշական անուամբ Սուփան անուանիր: Իսկ ապա լցեալ հայրապետին զկէտ կենաց իւրոց՝ վախճանի, կալեալ զառաջնորդութիւնն ամս իէ:

Իսկ զկնի նորա յաջորդէ զաթոռ նորա Յովհաննէս 'ի գաւառէն Կոտայից 'ի գեղջէ Ովայից: Բայց յետ սկզբան ձեռնադրութեան նորա իբրև անցին ամբ ութ, քիւք ոմանք շարաբանք 'ի նոյն ինքն յընտանեաց տան կաթողիկոսարանին լեզուօք նենգաւորօք բանս ապիրատս բամբասանաց 'ի վերայ յօղէին սրբոյ հայրապետին Յովհաննէս. որպէս երբեմն սուրբ կոյսն Շուշան 'ի դառնալի ծերոցն, կամ Նարկեսոս 'ի զրադաշտ շար վկայիցն, կամ նոյն ինքն Բանն Աստուած 'ի Յուդայէ և յանօրէն քահանայապետիցն: Եւ վասն զի 'ի ժամանակին Բագարատ Բագրատունի հրամանատար և իշխան իշխանացս Հայոց գտանէր առ նմա, ապա դիմեալ երթեալ չուէին շանարդագուրդ նանրալեզու հայհոյիչք առնն Աստուծոյ՝ զերկրաւ զլեզուս իւրեանց ածեալ և ղօղանջեալ առաջի նորա: Իսկ նորա 'ի սատանայական պարթոխաթափ լեզուացն հրապուրեալ՝ և խորթակս յիւր լսելիսն զպիղծ հայհոյութիւնսն ամբարեալ՝ գրէ հրովարտակ առ ամենեանս, 'ի բաց կալ յընդունելոյ զհօտապետն. 'ի մտի եղեալ ա՛յլ ևս կացուցանել հայրապետ ըստ իւրումն ձեռնբերիցութեան: Իսկ մեծի առնն Յովհաննէս իմացեալ զլլկանս սատանայական իշխանին և հոգեւոր հատողական սրով զնա պաշարմամբք կապեալ՝ ինքն յարուցեալ զնաց 'ի բանակետող սրբոյն Սահակայ 'ի վանս այրից ղօղեալ և լռիկ իմն անդ մշտնջենաւոր աղօթից պարապեալ: Զայն ապա իմացեալ սպարապետին մեծի Սմբատայ և Գրիգորի Սիւնեաց տեառնն և այլ ևս նախարարացն Հայոց, և համագունդ 'ի միասին եկեալք և ժողով եպիսկոպոսաց արարեալ և ստուգագէտ իմացուածիւ իմացեալ զ'ի նանիր իժաթոյն շրթանց շար հայհոյչացն ստութիւն՝ հաստատեն դարձեալ յաթոռն սրբութեան զայրն Աստուծոյ: Իսկ ապա այնուհետև եկեղեցիք Քրիստոսի, որ երբեմն խըրթնացեալն էր 'ի վարատմանէ փեսային՝ դարձեալ յինքն՝ զփեսայն առաջաստաւոր նորոգապէս պայծառանայր: Բայց իշխանն Բագարատ ևս

* Պակտի բառ ինչ. գուցէ պարտ իցէ ասել՝ «դարձեալ յինքն տեսնելով զփեսայն առաջաստաւոր՝ նորոգապէս պայծառանայր»:

ազատվում են ու փախչում, նրանց հետ նաև սրից փրկված զորքը ցանուցիր տարածվելով գնում էր: Եվ Հոլը դարձյալ վերադառնում է Դվին քաղաքը: Դավիթ մեծ հայրապետը, վերցնելով Սյունյաց տեր Սահակի մարմինը, տանում է սուրբ հայրապետանոց և թաղում սուրբ քնարանի մոտ գտնվող գերեզմանոցում: Սահակից հետո նրա իշխանությանը տիրում է նրա որդի Գրիգորը, որը փաղաքշաբար անվանվում էր Սուփան: Իսկ հայրապետը, հասնելով իր կյանքի ավարտին, վախճանվում է՝ առաջնորդությանը տիրելով իէ [27] տարի:

Իսկ նրանից հետո աթոռին հաջորդում է Հովհաննեսը, որը Կոտայք զավառի Ովա գյուղից էր: Բայց նրա ձեռնադրութունից հետո, երբ անցնում է մոտ ութ տարի, կաթողիկոսարանի տան ընտանիքի առանձին բանսարկու մարդիկ Հովհաննես սուրբ հայրապետի վերաբերյալ նենգավոր լեզվով բամբասանքներ ու անօրեն խոսքեր են հորինում, ինչպես որ երբեմն կույս Շուշանը [զրպարտվեց] դառնալի ծերերի կողմից, կամ Նարկեսոսը՝ անիրավ ու շար վկաների կողմից, կամ նույն ինքը Բանն Աստված՝ Հուդայի և անօրեն քահանայապետերի կողմից: Եվ քանի որ այն ժամանակ Հայոց իշխանաց իշխան ու հրամանատար Բագարատ Բագրատունին գտնվում էր նրա մոտ, այդ պատճառով Աստուծո մարդուն վատթար ու նանրալեզու հայհոյողները չվում գնում էին և ամբողջ երկրում լեզու թափելով՝ բամբասում էին նաև նրա առաջ: Իսկ նա, հրապուրվելով նրանց սատանայական ոխակալ խոսքերով և խորթակով իր մտքում ամբարելով նրանց պիղծ հայհոյանքները, հրովարտակ է գրում բոլորին՝ հեռու մնալ հովվապետին ընդունելուց. նա մտադրվել էր ինքնագլուխ կերպով հայրապետ նշանակել մեկ ուրիշին: Իսկ մեծն Հովհաննեսը, իմանալով իշխանի սատանայական լլկանքների մասին և հոգևոր հատու սրով նրան՝ պաշարելով ու կապելով, ինքը վեր կենալով զնաց սուրբ Սահակի բնակատեղը ու թաքնվեց այնտեղ, վանքի քարայրում՝ լռելայն զբաղվելով մշտնջենական աղոթքներով: Այդ բանն իմանալով, Սմբատ մեծ սպարապետը, Սյունյաց տեր Գրիգորը և Հայոց այլ նախարարներ, միասին գալով, եպիսկոպոսների ժողով են անում և ստույգ կերպով իմանալով շար հայհոյիչների փուշ իժաթույն կեղծիքը, դարձյալ սուրբ աթոռին են հաստատում Աստուծո մարդուն: Այնուհետև Քրիստոսի եկեղեցին, որ երբեմն զրկվել էր իր զարդերից՝ փեսային վտարելու պատճառով, կըրկին իր մոտ տեսնելով՝ առաջաստավոր փեսային՝ նորից պայծառորեն զարդարվում էր: Բայց Բագարատ իշխանը այդ պատճառով է՛լ ավելի

* [Բնագրում՝ «դարձեալ յինքն»]: Այստեղ ինչ-որ բառ է գրկանում, գուցե պետք է ասել. «դարձեալ յինքն տեսնելով...» [մենք այդպես էլ թարգմանել ենք]:

առաւել վասն այնորիկ զշարեալ լինէր, զի առանց կամաց նորա եղև հայրապետին հաստատութիւն և ուր ոչ ընկալեալ զնա, խնդրէր ժամ դիպող՝ զա՛յլ փոխանակ նորա կացուցանել: Բայց քիչքն անօրէնք սաստկապէս պատուհասիւ առհասարակ սատակէին յաստուածասաստ բարկութենէ անտի. ոմն ՚ի բարձրաւանդակ քարանձաւաց ՚ի վայր հոսեալ՝ և քարաժայռքն բաժինս ՚ի մարմնոյ նորա առնուին, մինչ զի ոչ մնայր ոսկր առ ոսկեր: Իսկ այլ ոմն ՚ի բարձրաբերձ տանեաց ՚ի վայր գիշերի գլեալ՝ և բոլոր անդամք նորա ջախեալ ջախջախեալ, և այնպէս սատակեալ: Եւ այլ ոմն յորձանաց ուղիսից գետավէժ լեալ՝ և ոչ գերեզման անգամ զնա ընկալաւ: Եւ այսպէս վերին ակնարկութեամբն վրէժս շարաշարս ՚ի նոցանէ վասն ապիրատ լեզուացն խնդրեցաւ առ ՚ի յուսումն խրատու այնոցիկ որ զկնի գալոց են՝ մի՛ արկանել ձեռս մեղանշականս յօծեալն Աստուծոյ:

Յետ այսորիկ ոստիկան ոմն՝ Ապուսէթ անուն, առաքեալ յամիրապետէն Զաբէ, չուէ գայ ՚ի Հայս: Իբրև եհաս ՚ի Տարօն գաւառ՝ իսկ և իսկ ՚ի կապանս զիշխանն Բագարատ ըմբռնեալ, ետ տանել առ ամիրապետն, որ և սակս սրբոյ հայրապետին զանիրաւն խորհէր. աստ ապա զիրաւացի պատուհասս վրէժխնդրութեան ըստ արժանին յանձին իւրում կրէր: Բայց բնակիչք Տաւրոս լերինն ըստ աղիսատրոյձ իւրեանց բարուցն համագունդ ՚ի մի վայր հաւաքեալ և զմի զինուորութիւն զինուորեալ, և յանկարծակի ՚ի վերայ տարմաբար յարձակեալ՝ սպառնէին զոստիկանն Ապուսէթ, իբրու վրժէս իմն իշխանին Բագարատայ պահանջեալ ՚ի գայթակղութիւն անձանց իւրեանց: Եւ ապա սպայք դօրու նորա ցանկցիր սփռեալ՝ չուեալ զնացին առ ամիրապետն գուժ առկանել նմա զիրին աղէտս:

Զայսու ժամանակաւ Գրիգոր Սիւնեաց տէր, որ Սուփանն յորջորջիւր, և Բաբգէն Սիսական նահապետ զրգուրթիւն շար ՚ի մէջ իւրեանց զարթուցեալ և գումարտակ ՚ի վերայ իրերաց կարգեալ ՚ի պատերազմ, սպանանի ապա Սուփանն ՚ի Բաբգենայ. և պայազատէ զտէրութիւնն Վասակ որդի նորա ընդ նորա, որ ըստ փաղաքշական անուանն Գաբուռ անուանիւր:

Բայց ամիրապետն իմացեալ զսպանումն Ապուսէթայ՝ այնուհետև զօր գումարէ, գունդ կազմէ, ջոլիրս սպայից պատրաստէ, և տուեալ ՚ի ձեռս ուրումն ընդոծնի իւրոյ՝ Բուխայ կոչեցելոյ, առաքէ ՚ի Հայս. և ապա հրաման անշուշտ ՚ի վերայ եղեալ՝ զիշխանս աշխարհիս և զտեարս համագունդ ՚ի կապանս ըմբռնեալ առ ինքն տարցէ, և զայլ ևս ռամիկ հեծելազօրս, որ սուր յազգեր ունել մարթացեալ և կամ զգէն

է շարանում, որովհետև առանց իր կամքի եղաւ հայրապետին հաստատելը, և այնտեղ նրան շրջադնելով՝ նա փնտրում էր հարմար պահ՝ նրա փոխարեն մեկ ուրիշին նշանակելու համար: Իսկ անօրեն բանսարկունները սաստկապես տանջվելով, առհասարակ կոտորվում են աստվածասաստ բարկությունից, մեկը բարձրավանդակ քարանձավից վայր էր ընկնում, և քարաժայռերը նրա մարմինը կտոր-կտոր էին անում, այնպես որ ոսկորը ոսկորի վրա չէր մնում: Մեկը գիշերով բարձրաբերձ տանիքից վայր էր ընկնում, և նրա մարմնի բոլոր մասերը ջարդ ու խուրդ էին լինում, ու նա էլ այդպես էր մեռնում: Մի ուրիշը արագահոս ջրերի հորձանքից գետի մեջ էր ընկնում, և նրան անգամ գերեզմանը չընդունեց: Եվ այդպես աստվածային ակնարկության միջոցով նրանցից շարաշար վրեժ պահանջվեց՝ նրանց անիրավ լեզվի պատճառով, որպես խրատ նրանց համար, ովքեր գալու են նրանցից հետո, որպեսզի նրանք իրենց մեղանշական ձեռքերը չզցնեն Աստծու օժյալից:

Գրանից հետո Զաբր ամիրապետի կողմից առաքվում է Աբուսեթ անունով մի ոստիկան, որը շարժվում գալիս է Հայաստան: Երբ նա հասնում է Տարոն գավառը, իսկույն շղթայակապ անելով Բագարատ իշխանին, տանել է տալիս ամիրապետի մոտ. նա սուրբ հայրապետի մասին անիրավ բան էր խորհում: Հետո նա այնտեղ ըստ արժանվույն կրում է վրեժխնդրության իրավացի պատուհաս: Բայց Տավրոս լեռան բնակիչները իրենց խառնակ բնավորության պատճառով հավաքվելով մի վայրում, սպառազինվելով ու գայթակղվելով, խմբովին հանկարծակի հարձակվում են նրա վրա և սպանում ոստիկան Աբուսեթին՝ լուծելով Բագարատ իշխանի վրեժը: Եվ ապա նրա [Աբուսեթի] զորքի սպաները, ցանուցիր սփռվելով, գնում են ամիրապետի մոտ՝ գուժելու դեպքի աղետների մասին:

Այդ ժամանակներում Սյունյաց տեր Գրիգորը, որը անվանվում էր Սուփան, և Սիսական նահապետ Բաբկենը, շար խռովություն արթնացնելով իրար նկատմամբ, զորք են հավաքում և պատերազմ սկսում միմյանց դեմ: Բաբկենը սպանում է Սուփանին, և նրա փոխարեն իշխանությանը տիրում է նրա [Սուփանի] որդի Վասակը, որի փաղաքշական անունը Գաբուռ էր:

Բայց ամիրապետը, իմանալով Աբուսեթի սպանության մասին, զորք է գումարում, գունդ կազմում, հեծելազոր պատրաստում և տալով Բուղա անունով իր մի ընդոծնի ձեռքը, ուղարկում է Հայաստան: Իվ ապա որոշակի հրաման է տալիս՝ բռնել երկրի բոլոր իշխաններին ու տերերին, շղթայակապ անել և բոլորին իր մոտ տանել, իսկ ռամիկ հեծելազորին, որի [զինվորները] կարող էին ազդրերին սուր կրել կամ

շարժել՝ զամենեսին սատակեսցէ: Բայց միայն թէ 'ի լաւագունից ոմանց 'ի պաշտօն օրինացն Մահմէտի ոք դարձցի՝ զնոսա ընդ իւր տարցի: Իսկ նորա համագունդ զօրօք շուեալ եկեալ հասեալ 'ի Տարօն գաւառ և իբրեւ զկայծակն իմն փայլակնհար զաշխարհն արարեալ՝ վաղվաղակի ըմբռնեալ լինէին և որդիքն ևս Բագարատայ ըմբռնելոյ՝ Աշոտ և Դաւիթ, 'ի Բուխայէ հանդերձ ա՛յլ ևս իւրեանց ազգակցօք: Եւ 'ի դիպահոջ զնոսա եղեալ՝ ասպատակ զզօրս իւր սփռէ ընդ ծործորս 'ի լեւորինն Տորոսի և ընդ երեսս գաւառին: Եւ նախ զբնակեալսն 'ի խոխոմն լերինն զօրս ըմբռնէին՝ տապաստ երկրի տային անողորմ սրով. իսկ զգաւառին հեծելագունդն զգոնհիկս զոմանս սրոյ ճարակ տային, և զայլըս ձերբակալս արարեալ առ բռնաւորն հասուցանէին՝ տոռամբք զնոսա քարշեալ: Իսկ զանձնագեղս և զերեսաւորս և զգունեանս արտաքոյ ալլոցն տրոհեալ վասն անօրէն յօրէնս իւրեանց դարձուցանելոյ ըստ ամիրապետին հրամանի. և զայլս ևս մնացականս առ 'ի նոցանէ հրամայէր սրով վատնել: Եւ այսպէս անդ ըստ գաւառաց գաւառաց շրջելով՝ բազում աւուրս զետեղէր, մինչև զիշխանն Աշոտ և զեղբայր նորա զԴաւիթ առ ամիրապետն խաղացուցեալ առաքէր հանդերձ հարազատութեամբքն իւրեանց: Ապա անտի շուէ զնայ զկողմամբք Վասպուրականի: Իսկ մեծ իշխան տանն Արծրունեաց՝ Աշոտ, թէպէտև հանգերձէր զինքն իւրայօքն վառնալովք մարտ ընդ բռնադատին Բուխայի գրնել, սակայն նախարարքն իւր ոչ գտանէին նմա համամիտք 'ի գործ պատերազմի: Ապա այնուհետև ակամայ կամօք հարկեալ երթայ առ Բուխայ. և նորա վաղվաղակի զնա ըմբռնեալ հանդերձ համագունդ համազգեօք իւրովք և աւուրս ինչ 'ի դիպահոջ կացուցեալ, ապա առաքէ՝ զնացուցանելով առ ամիրապետն, կանամբք ևս և որդւովք հանդերձ: Եւ այնուհետև ձեռս զգաւառօքն արկեալ՝ զամենայն այր պատերազմական, որ սուր 'ի ձեռին առեալ է կամ զգէն շարժեալ՝ հրամայէ ձերբակալս առ ինքն տանել. և ըստ օրինակի կողմանցն այնոցիկ Տարօնոյ և անդ ևս նոյնպիսաբար արարեալ և տրոհեալ զբարեհասակաշափսն և զյաջողաձեռնականսն 'ի պէտս իւրեանց պաշտամանցն բերել, և զայլսն կերակուր սրոյ տային՝ արեամբ լցեալ զստորեաւն ամենայն: Եւ ինքն շուէր գնայր հասանիլ նովին իսկ ասպատակաւ հինի զկողմամբք մայրաքաղաքին Դվնայ: Իսկ մեծ սպարապետն Հայոց Սմբատ՝ իբրեւ ետես զառ 'ի նմանէ վրդովեալ սասանութիւնն և զսատակիչ սրոյ զճարակումնն, որ եհաս ազգացն այնոցիկ՝ զմահ 'ի կեանս խառնեալ սակս աշխարհին իւրոյ փրկութեան զնայ ընդ առաջ նորա բազում ընծայիւք և պատարագօք: Եւ ընկալեալ 'ի նմանէ պատուասիրաբար՝ ապա 'ի կամս նորա յամենայնի բերեալ կարապետէ առաջի նորա և ճա-

զենք շարժել, բոլորին կոտորել: Միայն թե նրանցից լավագույն մարդկանց, ովքեր կընդունեն Մահմեդի կրոնը, իր հետ տանել: Եվ նա մեծ զորքով զալիս հասնում է Տարոն գավառը՝ կայծակի նման շանթահար անելով աշխարհը: Բուղայի և նրա ազգակիցների կողմից անմիջապես բռնվում են և ձերբակալված Բագարատի որդիները՝ Աշոտն ու Դավիթը: Կարճ ժամանակով նրանց բանտարկելով՝ [Բուղան] իր զորքով ասպատակություն է սփռում Տորոս լեռան ծործորներում ու ամբողջ գավառում: Եվ լեռան ջրոտ տեղերում նախապես բնակվածներից ում բռնում էին, անողորմ սրով գետին էին փռում, իսկ գավառի ռամիկ հեծելագնդից ոմանց սրի էին քաշում, ոմանց ձերբակալելով ու պարանով քարշ տալով՝ հասցնում էին բռնակալի մոտ: Լավերին, քաջաբար դիմադրողներին և առողջ գույն ունեցողներին մյուսներից հեռացնում էին՝ ամիրապետի հրամանի համաձայն իրենց անօրեն կրոնի կողմը դարձնելու համար, իսկ մնացածներին հրամայում էր սրով սպանել: Եվ այդպես շրջելով գավառից գավառ՝ շատ օրեր էր սպասում, մինչև որ իշխան Աշոտին ու նրա եղբայր Դավթին իրենց հարազատների հետ միասին ուղարկում է ամիրապետի մոտ: Հետո այնտեղից շարժվում, գնում է Վասպուրականի կողմերը: Իսկ Արծրունյաց տան մեծ իշխանը՝ Աշոտը, թեպետև պատրաստվում էր զինված յուրայինների հետ մարտընչել Բուղայի դեմ, սակայն նախարարները պատերազմի հարցում համամիտ չէին նրա հետ: Այնուհետև նա [Աշոտը] ստիպված գնում է Բուղայի մոտ: Իսկույն նրան ու նրա ազգակիցներին բռնելով՝ Բուղան մի քանի օր նրանց պահում է բանտում, իսկ հետո կանանց ու որդիների հետ միասին ուղարկում է ամիրապետի մոտ: Այնուհետև գավառները իր ձեռքի տակ գցելով՝ հրամայում է կովող ամեն մի մարդու, ով սուր էր վերցրել կամ զենք շարժել, ձերբակալել և իր մոտ տանել: Նա այնտեղ էլ վարվում է Տարոնի կողմերի օրինակով, [այն է՝] չափահասներին ու հաջողակներին առանձնացնում է իրենց պաշտամունքին դարձնելու համար, իսկ մյուսներին սրի ճարակ էին դարձնում՝ նրանց արյամբ լցնելով բոլոր փոսերը: Եվ ինքը նույն ավագակային ասպատակությամբ գնում հասնում է Դվին մայրաքաղաքի կողմերը: Իսկ Հայոց մեծ սպարապետ Սմբատը, երբ տեսավ նրա կողմից կատարված ցնցումներն ու սպանիչ սրի կոտորածները, որ հասան այն ժողովուրդներին, մահն աչքն առած իր աշխարհի փրկության համար գնում է նրան ընդառաջ բազում ընծաներով ու պարզենքով: Բուղան նախ մեծարանքով ընդունում է նրա ընծաները, և ապա նրա ցանկությամբ նրան առաջնորդում է ու ճանապարհ հարթում ամեն տեղ,

նապարհ նմա հորդէ ամենայն ուրեք, ուր և նա խորհնացի երթալ: Եւ բազում իմաստութեամբ զսաղապ և զսնտոսի միտս նորա յինքն յանկուցեալ վստահէ այնպէս, զի խորհրդակից իւր բռնաւորն և կամակից զմեծ ասպարապետն կացուցանէր: Եւ առ հասարակ 'ի միասին շուեն երթան մտանեն 'ի Դվին քաղաք. և անդ ևս ապա ձեռն շուրջ զգաւառօքն սփռեալ և ասպատակս հինից տարածեալ՝ և զորս միանգամ 'ի զինուորական կարգէ սուսերամերկս և զինաշարժս գտանէին, զոմանս Իսմայէլեան երկաթին տային կերակուր, իսկ զոմանս տոռունս 'ի պարանոց արկեալ, այնպէս առ բռնաւորն քարշեալ ածէին: Եւ անդ ապա կրկնակի ընդ ընտիրս զամենեւեան հանեալ, զորս 'ի կողմանս Տարօնոյ և 'ի Վասպուրական նահանգէ ընդ իւր առեալ ածէր, և զայժմու ևս ըմբռնեալս զդիտակալայելուսն տրոհեալ 'ի բաց և 'ի բանտ արգելեալ՝ և զայլսն անողորմ սրոյ տային կերակուր: Բայց յազագս բանտարկեալ կապելոցն դնէին 'ի միտս իւրեանց վաղվաղակի զնոսա հնազանդեցուցանել 'ի հազորդութիւն օրինացն Մահմէտի: Իսկ իբրեւ հարցան 'ի բռնադատէն Բուխայէ ուրանալ զՔրիստոս և 'ի կանոնս պաշտաման նոցա դառնալ. նոքա զեղեցիկ իմն մոլութեամբ զփոյթ պընդութեան յանձինս ընդունէին՝ առ Քրիստոս լաւ վարկեալ երթալ քան առ ժամանակ վայելել 'ի մեղս: Եւ ցուցանէին և յայտ առնէին, եթէ չեն արժանի շարշարանք ժամանակիս հանդերձելոյ փառացն, որք յայտնելոց են 'ի մեղ: Եւ այնուհետեւ սաստկապէս 'ի շար բռնաւորէ յուզեցան մախանք 'ի վերայ սրբոցն՝ կապանօք զնոսա խոշտանկելով, և բանտիւ և հարուածովք և անսուղութեամբ, զի թերեւ զարհուրեալ նոցա 'ի դառն կտտանացն՝ 'ի կամս բռնաւորին եկեալ լիցին: Իսկ նոցա յամենայնի քաջապէս համբերեալ նախատանաց և շարշարանաց և գելարանաց և հարուածոց, մինչ զի առ հասարակ կեղեքեալ լինէին մարմինք նոցա: Եւ այնպէս արհամարհեալ և առ ոչինչ զվիշտս գրեալ, համբերէին բազում ճգանց և շարշարանաց. և եկին 'ի մահ խնդութեամբ, վասն զի զօրանային միշտ 'ի բոլմանէ անտի ջուրց կենդանութեանց, որ ելեալն էր 'ի կողիցն Քրիստոսի և ցօղոյր 'ի վերայ նոցա: Իսկ տեսեալ բռնաւորին զամենեւեան զնոսա պինդս և փոյթս 'ի մեռանել վասն առ 'ի Քրիստոս հաւատոցն՝ զգեցաւ զսրտմտութիւն բարկութեան 'ի վերայ նոցա իբրեւ զշար գազան, և հրամայեաց սրոյ ճարակ զնոսա տալ՝ ոչ 'ի միում ժամու, այլ 'ի բազում աւուրս սակաւ առ սակաւ զնոսա վատնեալ. և ածեալ իբրեւ զոչխար 'ի սպանդ, զի թերեւ զղջացեալք ուրասցին: Իսկ նոքա յուսովն աստուածայնով ոչ 'ի բարւոյն 'ի շարն, այլ 'ի շարէն 'ի բարին զղջացեալք լինէին: Եւ այսպէս բազում վիշտս կրեալ համբերութեամբ բազմալ՝ կցորդք բարեաց

ուր նա կցանկանար գնալ: Եվ մեծ իմաստութեամբ նրա խոտոր ու սընտի մտքերը իրեն ենթարկելով՝ բռնակալը նրա մեջ այնպիսի վստահություն է առաջացնում, որ մեծ սպարապետին դարձնում է իր կամակիցն ու խորհրդականը: Եվ նրանք միասին գնում մտնում են 'Իվին քաղաքը, և այնտեղ ևս ասպատակելով՝ շրջակա գավառները ենթարկում են իրենց: Եվ երբ այնտեղ նրանք հանդիպում էին զինված սուսերակիրներին ու զինաշարժների, ոմանց իսմայելյան սրի կերակուր էին դարձնում, իսկ ոմանց պարանոցներն էլ պարան գցելով ու քարշ տալով՝ տանում էին այն բռնակալի մոտ: Այնտեղ նրանք կրկին ջոկում էին բոլորին, որոնց մի մասին նա իր հետ բերել էր Տարոնի կողմերից, իսկ ոմանց՝ Վասպուրականի նահանգից: Այդ ժամանակ ևս բռնվածներից տեսքով լավերին առանձնացնում էին ու բանտարկում, իսկ մըլուսներին անողորմ սրի ճարակ դարձնում: Բայց բանտարկյալների ու շղթայվածների մասին մտածում էին՝ նրանց անմիջապես ենթարկել Մահմեդի կրոնին: Իսկ երբ բռնակալ Բուղան նրանց առաջ հարց դրեց՝ ուրանալ Քրիստոսին և դառնալ իրենց պաշտամունքին, նրանք մի գեղեցիկ մոլութեամբ խոստովանվում են իրենց հաստատուն ձգտումը, [այն է]՝ լավ է մեռնել, քան թե ժամանակավոր կյանքը վայելել մեղքերի մեջ: Եվ ցույց էին տալիս ու հայտնում, թե ժամանակավոր շարշարանքները արժանի չեն գալիք այն փառքին, որ հանդես է գալու մեր մեջ: Այնուհետև շար բռնակալը սաստկապես շարժեց իր նախանձը սրբերի վրա՝ նրանց խոշտանգելով կապանքներով, բանտով, ծեծելով ու սոված պահելով, որպեսզի թերեւ նրանք զարհուրեն այդ դաժանություններից և կատարեն բռնակալի կամքը: Իսկ նրանք քաջաբար դիմացան ամեն ինչին՝ նախատինքներին, շարշարանքներին, գելարանի տանջանքներին, ծեծին, այն աստիճան, որ նրանց մարմինները ամբողջովին բզիկ-բզիկ եղան: Եվ այդպես արհամարհելով ու անտեսելով տառապանքները՝ նրանք դիմանում էին բազում նեղություններին ու շարշարանքներին և ուրախութեամբ գնում էին մահվան, քանի որ միշտ զորանում էին կենդանարար ջրերի բխումից, որ գալիս էր Քրիստոսի կողմերից և ցողում նրանց վրա: Իսկ բռնակալը, երբ տեսավ, որ նրանք բոլորը ձգտում են մեռնել Քրիստոսի հավատի համար, բարկացավ նրանց վրա իբրեւ շար գազան և հրամայեց նրանց սրի քաշել ոչ թե մի ժամում, այլ շատ օրերի ընթացքում՝ նրանց քիչ-քիչ սպանելով, ինչպես ոչխարներն են բերում սպանդանոց, որպեսզի նրանք զղջան ու ուրանան: Իսկ նրանք աստվածային հույսով զղջալով դառնում էին ոչ թե բարուց դեպի շարը, այլ շարից դեպի բարին: Եվ այդպես համբերութեամբ կրելով բազում նեղություններ՝ նրանք բարուն ծառայողների

վաստակաւորացն զտան. և կատարեալք սրով՝ պսակեցան ՚ի Քրիստոսէ: Էին ՚ի նոցանէ և այլ ևս արք եօթն, որոյ անուն զխաւորին նոցա Ատոմ ճանաչիր՝ ՚ի գաւառէն Աղբակայ յՈրսիրանս գեղջէ. և վասն զի զուարթագին երեսօք էին և գեղեցկադիտակք և աշողակք ՚ի զէն շարժել՝ ոչ զնոսա ընդ այլսն սրով կատարէին. զի դեռևս ակն ունէին գոնեա զնոսա յիրեանցն թերևս արկանել կորստական խորխորատ: Եւ բազում պարգևս բարեաց նոցա և գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ առաջի արկանէին. այլ և գիւղս և գերդաստանս տալ խոստանային՝ և երեւի և փառաւորս ՚ի դրան արքունի առնել: Իսկ երանելիքն ամենեկին բնաւ իսկ անհաւան միտս նոցա յայնմիկ ցուցեալ՝ իբրև նահատակք քաջք նորոգեալք լինէին ՚ի խոստովանութեան իւրեանց, զՔրիստոս, ըստ գրեցելումն՝ համարեալ իւրեանց կեանս և զմեռանելն՝ շահ: Ապա յայնրմհետէ ևս առաւել սաստկացեալ լինէր բարկութիւն բռնաւորին ՚ի վերայ նոցա. դառն տանջանարանս զնոքօք հրամայէր հեղու և արկանել զնոսա յամենայն շարշարանս և բախմունս կտտանաց, զոր ոչ լեզու բաւական լինի պատմել և ոչ զրով բովանդակել: Սակայն յոյսն աւետեաց և սէրն Քրիստոսի և ուրախութիւն վկայութեանն թեթևացուցանէր նոցա զանհնարին ծանրութիւն բեռանցն. վասն որոյ ծանուցեալ բռնաւորին զանհրապոյր միտս սրբոցն՝ հրամայէ զնոսա զփայտէ կախել: Եւ մինչդեռ ըստ կերպարանաց խաչի կախեալ կային՝ ուժգին պաղատանօք սուրբն Ատոմ քաջալիրութիւն ընկերացն մատուցանէր: «Մի՛ ապէ, զարհուրիք՝ եղբարք, յառժամանակեալ մահուանէս. զի թէպէտև շարշարմբ վասն Քրիստոսի՝ հաղորդութիւն ունիմք ընդ Աստուծոյ կենդանւոյ:» Եւ ապա յերկինս փոխանակ աչացն զխորհուրդս իւր ամբարձեալ՝ ասէ. «Յիսուս Քրիստոս՝ յոյս իմ, ուխտաւոր գոլով իմ յայսմիկ ասօնի տարեկանի մեծի նահատակին Դէորդայ նոխազ պատարագ և վասն փառաց անուան քո. և արդ այսուհետև զիս ինքն քեզ փոխանակ նոխազի մատուցանեմ: Ընկա՛լ զողջակիզութիւն անձին իմոյ, որ ընդունիչդ ես պատարագաց. և խառնեա զիս և որք ընդ իս են՝ ՚ի թիւ վկայից քոց սրբոց, որք սիրեցին զօր երեւելոյ գալստեան քու:» Եւ այսպէս առհասարակ նոցա համբերեալ մեծի պատերազմին բազում երկայնամտութեամբ՝ և յաղթեալ ամենայնի, աւանդեցին զհոգիս իւրեանց և ընկալան ՚ի Քրիստոսէ զպսակն անեղծութեան: Իսկ ժողովք քրիստոնէից թէպէտև վշտանային սակս սաստիկ սրոյն կոտորման զսուրբսն Աստուծոյ. սակայն գովեստ մեծ կատարէր նոցա Քրիստոս ՚ի ձեռն վրկայիցն:

Կատարեցան ամենեքին սոքա սուրբքս, որ առաջի և զկնի՝ յերեհհարիւրերորդի երկրորդի թուականութեանս Թորգոմեան, ընդ ամենայն՝

կցորդը դարձան և սրով սպանվելով՝ պսակվեցին Քրիստոսի կողմից: Նրանց մեջ կային յոթ այլ մարդիկ, որոնց զխաւորի անունը Ատոմ էր, որը Աղբակ գավառի³² Որսիրանք գյուղից էր: Եվ քանի որ նրանք ավելի զվարթադեմ ու գեղեցկատես էին և զենք գործածելու մեջ վարժ, նրանց մյուսների հետ սրի շեն քաշում, որովհետև դեռևս հույս ունեին, թե գոնե նրանց իրենց կորստական խորխորատը կգցեն: Նրանց առաջն էին դնում բազում ընտիր պարգևներ, ոսկու և արծաթի գանձեր, նաև խոստանում էին տալ գյուղեր, կալվածքներ և արքունի դռանը նրանց երեւիլ ու փառավոր մարդ դարձնել: Իսկ երանելիները, ամենեկին չհավատալով նրանց, իբրև քաջ նահատակներ, նորոգվում էին Քրիստոսին դավանելու մեջ՝ ըստ այն գրածի, թե իրենց կյանքն ու մահը օգուտ են համարում: Դրանից հետո բռնակալը է՛լ ավելի է բարկանում նրանց վրա. հրամայում է դաժան տանջարանները լցնել նրանցով և նրանց շարշարել ամեն տեսակի կտտանքներով, որ հնարավոր չլինի լեզվով պատմել և ոչ էլ գրի առնել: Սակայն ավետիսի հույսը, Քրիստոսի սերը և նահատակվելու ուրախությունը թեթևացնում էին նրանց անսահման ծանր բեռը, որի համար բռնակալը, իմանալով սրբերի անխախտ նպատակը, հրամայում է նրանց կախել փայտից: Եվ մինչդեռ խաչի ձևով նրանք կախված էին, սուրբ Ատոմը ուժգին պաղատանքով քաջալերում էր ընկերներին՝ ասելով. «Եղբայրնե՛ր, մի՛ զարհուրեք առժամանակյա մահվանից, որովհետև թեև շարշարվում ենք Քրիստոսի համար, բայց հաղորդվում ենք կենդանի Աստծու հետ»: Եվ ապա աչքերի փոխարեն դեպի երկինք է բարձրացնում իր խորհուրդները՝ ասելով. «Հիսուս Քրիստոս, հույս իմ, քո փառավոր անվան համար մեծ նահատակ Դեորդի տարեկան այս տոնին ու քո անվան փառքի համար ես որպես ուխտավոր ու նոխազ զոհ լինելով՝ այսուհետև ինքս ինձ քեզ եմ մատուցում նոխազի փոխարեն: Ընդունի՛ր իմ անձի ողջակիզությունը, դու, որ զոհերն ընդունողն ես, ինձ և ինձ հետ եղողներին խառնի՛ր քո այն սուրբ վկաների հետ, որոնք սիրեցին քո գալստյան և երկվալու օրը»: Եվ այդպես նրանք՝ բոլորը, ներողամտությամբ դիմանալով մեծ պատերազմին ու հաճեցելով ամեն ինչի, ավանդեցին իրենց հոգիները՝ Քրիստոսից ստանալով անեղծ պսակը: Իսկ քրիստոնեական ժողովուրդը թեև վշտանում էր Աստծու սրբերին անողոք սրով կոտորելու պատճառով, սակայն Քրիստոսը վկաների միջոցով նրանց համար մեծ օրհնություն էր կատարում:

Այս բոլոր սրբերը՝ և՛ սկզբում, և՛ հետո, վախճանվեցին Հայոց թվականության երեք հարյուր երկրորդ տարում. նրանք բոլորը միա-

աւելի քան զհարիւր յիսուն այր. թող զայնոսիկ, որք յայլ գաւառս և 'ի քաղաքս եղեն վկայք, որոց և անուանք նոցա գրեալ են 'ի դպրութեան կենաց:

Բայց մեծ հայրապետն Յովհաննէս օր սահմանեալ յիշատակի ամենայն սրբոցս այսոցիկ տարևորական պատուով տօնէին զսոցա կատարումն 'ի Մեհհկի ամսեան, որ օր քսան և հինգ էր ամսոյն՝ 'ի փառս ամենակալին Աստուծոյ:

Այլ էին ևս ոմանք 'ի նոցանէ, որք ոչ կարացեալ տեւել, ժուժալ, տանել և համբերել պատերազմին, լքեալք և լուծեալք դարձան յետս յանօրէն օրէնս. Իսմայէլեան բռնադատին. և ուրացեալք 'ի քրիստոնէական հաւատոցն ըստ զրգուրթեան սատանայական արքանեկացն՝ զաճին հնոցի միայն զանձամբ արկեալ, տրտմեալք և զունատեալք և ամօթալիցք՝ թերեւ և ոչ ստորայնոցս հասեալ հայթայթանաց՝ կորուսին զանուն և զկեանս մշտնջենական. որ քան զամենայն պատիւ բարձրագոյն և փառաւորագոյն է, և հրոյն գեհնի միանգամայն իսկ գտան ժառանգորդք:

Բայց բռնաւորն Բուխայ իբրեւ ետես զամենայն ինչ աջողեալ ըստ իւրոց կամացն՝ ապա հրոսակս առաքէ Վասակայ Սիսական իշխանի և եղբոր նորա Աշոտոյ և այլոց ևս տերանց աշխարհի նոցա, զի ըմբռնեալ առ ինքն վաղվաղակի հասուցեն զնոսա: Բայց յոլովք 'ի տերանցն կուսակալաց յանառիկ ամբոցն Բագաց դիմեալ հաւաքեալ փրօթանէին 'ի ձեռաց նեղչացն: Իսկ իշխանն Վասակ՝ հազիւ 'ի նոցանէ ճողոպրեալ՝ փախստեայ զնայր շուէր ընդ կողմանս Կոտայս գաւառի: Զայն զգացուցեալ վաղվաղակի Բուխային՝ զօր զհետ առաքէ ըմբռնել զնա: Իսկ իբրեւ զհետ կրթեալ հասին հուպ իշխանն հէնք հրոսակին, ապա ընդ կրունկն դարձեալ նորա՝ առ 'ի գործ զվաղակաւորն առեալ՝ առ հասարակ զնոսա թաւալգոր խաղացուցանէր. և ինքն անցեալ գրնայր յարեւելս յաշխարհն Գարդմանաց առ իշխան աշխարհին, որ Կոտրիճն անուանիր: Բայց և յայնմ ևս ոչ եղև տեղի գտեալ փրկութեան իշխանին Վասակայ 'ի թշնամոյն. վասն զի իշխանն Գարդմանաց դաւաճանեալ 'ի դիւն՝ կախալ կապէ զնա և առաքէ տայ 'ի ձեռս Բուխայի, 'ի մտի եղեալ, թէ փոշիշն ինչ բարւոյ 'ի Բուխայէ սակս այնորիկ 'ի նմանէ գտցի: Իսկ բռնաւորն առեալ ընկալեալ զնա՝ ապա և զեղբայր նորա զԱշոտ և մեծ տիկինն զմայր նոցա ըմբռնեալ զօրացն ասպատակելոց՝ առ նա վաղվաղակի հասուցանէին 'ի Դվին քաղաք:

Աստանօր ապա մեծ հայրապետն Յովհաննէս, վասն զի շրջէր ընդ վիճակեալ կողմանս գաւառին Գեղարքունոյ, լցեալ զկէտ կենաց իւրոց՝ վախճանի 'ի մեծ ուխտի կրօնաւորական կայանին Մաքենացուց,

սին ավելի քան հարյուր հիսուն մարդ էին, չհաշված նրանց, ովքեր նահատակվեցին այլ զավառներում ու քաղաքներում, և որոնց անունները գրված են կյանքի գրքում:

Բայց Հովհաննէս մեծ հայրապետը այս բոլոր սրբերի համար սահմանեց հիշատակի օր, և նրանց վախճանը ամեն տարի տոնում էին մեհհկան ամսի քսանհինգին՝ 'ի փառս ամենակալ Աստծու:

Նրանց մեջ կային և այնպիսիները, որոնք չկարողանալով դիմանալ, տոկալ, տանել ու դիմադրել պատերազմին, լքեցին, հեռացան ու դարձան իսմայելյան բռնադատ, անօրեն կրոնի կողմը: Սատանայական սպասավորների դրդամբ ուրանալով քրիստոնեական հավատը՝ նրանք միայն հնոցի մոխիրը լցրին իրենց վրա: Եվ տրտմելով, գունատվելով, խայտառակվելով ու չկարողանալով երկրայինների համար ճար գտնել՝ նրանք կորցրին [իրենց] անունն ու մշտնջենական կյանքը, որ ամեն ինչից վեր փառք ու պատիվ է, և նրանք միանգամից գեհնի հրին դարձան ժառանգորդներ:

Բայց բռնակալ Բուղան, երբ տեսավ, որ ամեն ինչ հաջողվեց իր կամքով, ապա զորք է ուղարկում Սիսական իշխան Վասակի, նրա եղբայր Աշոտի և նրանց աշխարհի այլ տերերի վրա, որպեսզի նրանց բռնեն ու շտապ իր մոտ հասցնեն: Բայց կուսակալ տերերից շատերը գնում հավաքվում են Բաղաց անառիկ ամրոցում և ազատվում իրենց նեղողների ձեռքից: Իսկ Վասակ իշխանը, նրանցից հազիվ ճողոպրելով, փախչում, գնում է Կոտայք գավառի կողմերը: Այդ մասին անմիջապես տեղյակ են պահում Բուղային, որը նրա հետևից զորք է ուղարկում՝ նրան բռնելու համար: Իսկ երբ ավազակները հետապնդելով հասնում են իշխանին, նա ետ է դառնում և թուրը գործադրելով՝ նրանց բոլորին թավալգոր է անում, ու ինքը անցնում գնում է Գարդման աշխարհի արևելյան կողմը, այդ աշխարհի Կոտրիճ անունով իշխանի մոտ: Բայց այդ ևս Վասակ իշխանի համար թշնամուց փրկվելու տեղ չեղավ, որովհետև Գարդմանի իշխանը, խաբվելով դեհից, նրան բռնում-կապում և ուղարկում-տալիս է Բուղայի ձեռքը՝ մտածելով, որ դրա համար նա Բուղայից լավ օգնություն կստանա: Բռնակալը նախ ընդունում է նրան, իսկ հետո [Բուղայի] ասպատակող զորքը բռնում է նրա [Վասակի] եղբայր Աշոտին ու մեծ տիկնոջը, այսինքն՝ նրանց մորը, և շտապ կերպով հասցնում են Դվին քաղաքը, նրա մոտ:

Այստեղ այնուհետև Հովհաննէս մեծ հայրապետը, որ շրջագայում էր Գեղարքունի գավառի իրեն տրված կողմերում, հասնելով իր կյանքի ավարտին, վախճանվում է Մաքենացիների կրոնական մեծ միաբանու-

և 'ի նմին ուխտի սրբոյ 'ի հանգիստ զնա փոխէին. որ կալաւ զառաջ-
նորդութիւն ամս քսաններկու:

Բայց բռնաւորն Բուխայ զըմբռնեալսն առ ինքն և զդիպահոջսն կա-
ցուցեալ՝ առեալ շուէ գնայ զկողմամբք արևելից, պայման պատգա-
մացն առ սպարապետն Սմբատ յղեալ՝ վաղվաղակի զհետ նորա շուեւ
երթալ հասանել ժամանել յամբոկ գործոյն: Այլ նա նախ հրամայեալ
ժողով եպիսկոպոսաց լինել 'ի քաղաքագիւղն Երազգաւորս՝ ձեռնադրեն
'ի հայրապետութիւն զՋաքարիայ 'ի Կոտայս գաւառէ 'ի գեղջէ Ջագայ,
և աղօթից նորա զանձն իւր յանձն արարեալ՝ ինքն շուէ գնայ առ բռ-
նաւորն Բուխայ: Իսկ Բուխայի երթեալ ըմբռնէ զմեծ իշխանն Ատրնե-
րսէ, որ բնակեալ էր յամրոցին Խաչենույ և զայլ ևս զհամազգիս նորա:
Եւ անտի շուեալ գնայ 'ի գաւառն Գարդմանայ՝ և պատնէջ և պաշա-
րումն շուրջ զԳարդման բերդին եղեալ, ըմբռնէ անտի և զիշխանն
Գարդմանայ զԿտրիճն 'ի կալանս կապանաց արկեալ: Եւ անտի ևս շուե-
ալ յՈւտի գաւառ՝ ձերբակալ 'ի Տուս գիւղ առնէ զՍտեփաննոս, որում
և Կոն անուանէին զնա. որ 'ի նախնւոյ իւրմէ Սեկոյ՝ Սեորդիք ազգքն
անուանէին: Եւ ապա ևս իշխանն Աղուանից Յսայի նենգապատիր լեալ՝
առ 'ի նմանէ ըմբռնի 'ի ձեռն նորա հանդերձ համազգեօք իւրովք, ընդ
նմին և այլ ևս տեարք և իշխանք աշխարհին Աղուանից կալեալ կա-
պեցան ընդ ձեռամբ նորա, ոչ սակաւ ինչ արեան ճապաղիս հնդեալ
ևս յայնմ աշխարհին:

Եւ այնուհետեւ զամենեանս զնոսա, որք 'ի կալանս կապանաց և
'ի դիպահոջ առ նմա բերէին՝ և առեալ ընդ իւր խաղացուցեալ շուէ
գնայ տանելով զնոսա առ ամիրապետն: Ապա և զսպարապետն Սմբատ
առեալ ընդ իւր տանելով յարքունական դուռն՝ կարծիս իմն նմա տա-
լով, թէ միամտութեան նորա առ 'ի նմանէ փոխարէն բարեաց յամի-
րապետէն շնորհացի, տիրել տիրաբար բոլոր Հայաստանեայցս և առ-
նուլ պարգևս և պատիւս յարքունուտ. և այնպէս դարձեալ դառնալ
յիւրական աշխարհս: Այլ իբրև շոգան հասին 'ի դուռն արքունի և յան-
դիման ամիրապետին եղեն, ապա և զնա ևս ընդ այլոց կապելոցն հա-
ւասարեալ եղին 'ի բանտի. և ոչ յիշեցան առաջի նոցա երախտիք
միամտութեան նորա առ նոսա: Իսկ ապա յետ ոչ բազում ինչ աւուրց
հարցափորձ 'ի վերայ հասարակաց կապելոցն տերանց և իշխանացն
Հայոց և Աղուանից ածէին, զի կամ դարձցին յանօրէն յօրէնս նոցա՝
ուրացեալք զՔրիստոսի աստուածապաշտութիւնն և այնպէս բազում
պարգևս և պատիւս 'ի նոցանէ առնուցուն և յուղարկեցին 'ի հայրենի
աշխարհն և 'ի տունս իրեանց. և կամ սաստիկ խոշտանկանօք և շար-
շարանօք և անհնարին մահու հատանիցեն զյոյս կենաց նոցա: Եւ վասն

թյան վայրում ու թաղվում նույն սուրբ միաբանութեան գերեզմանո-
ցում. նա առաջնորդութիւնը պահեց քսաներկու տարի:

Բայց բռնակալ Բուխան, իր մոտ ձերբակալվածներին ու կարճ ժա-
մանակով բանտարկվածներին առնելով, շվում գնում է արևելյան կող-
մերը՝ Սմբատ սպարապետին հրաման հղելով, որ շտապ մեկնի, զնա
ու հասնի իր հետեից՝ գործը գլուխ բերելու համար: Իսկ Սմբատը հրա-
մայում է նախ Երազգավորք քաղաքագլուղում եպիսկոպոսների ժո-
ղով անել, որտեղ հայրապետ են ձեռնադրում Ջաքարիային, որը Կո-
տայք գավառի Ջագ գլուղից էր, և ապա անձնատուր լինելով նրա ա-
ղօթներին՝ [Սմբատ սպարապետը] մեկնում գնում է բռնակալ Բու-
խայի մոտ: Իսկ Բուխան գնում ու բռնում է Խաչենի ամրոցում բնակվող
Ատրնեբոսէ մեծ իշխանին ու նրա ազգակիցներին: Այնտեղից նա թող-
նում գնում է Գարդման գավառը և պատնեշելով ու պատիւղով Գարդ-
ման բերդը՝ այնտեղ նա բռնում է Գարդմանի իշխանին՝ Կտրիճին, ու
շղթայակապ անում: Եվ այնտեղից էլ նա գնալով Ուտի գավառը՝ Տուս
գլուղում ձերբակալում է Ստեփանոսին, որին անվանում էին նաև Կոն,
որի ցեղը իր նախնի Սեուկի անունով Սեորդիք էր կոչվում: Եվ ապա
նենգութեամբ խաբելով՝ նա բռնում է Աղվանքի իշխան Յսայուն նրա
ազգակիցների հետ միասին: Նրա հետ էլ նրա ձեռքով բռնվեցին ու
շղթայակապ արվեցին Աղվանից աշխարհի այլ տերեր ու իշխաններ,
և այդ աշխարհում քիչ արյուն չթափվեց:

Այնուհետև բոլոր նրանց, որոնք շղթայակապված կամ կարճ ժա-
մանակով ձերբակալված էին, բերում էին նրա մոտ, և [Բուխան] դը-
րանց առնելով իր հետ՝ տանում էր ամիրապետի մոտ: Նա իր հետ
արքունական դուռն է տանում նաև Սմբատ սպարապետին՝ նրան հա-
վաստիացնելով, թե նրա հավատարմութեան փոխարեն ամիրապետը
նրան շնորհ կանի՝ տիրելու բոլոր հայաստանցիների վրա, արքունիքից
ստանալու պարգև ու պատիվ և կրկին վերադառնալու իր աշխարհը:
Իսկ երբ գնացին, հասան արքունի դուռը ու ներկայացան ամիրապե-
տին, այնտեղ նրան [Սմբատ սպարապետին] էլ մյուս շղթայվածների
հետ միասին գցեցին բանտ: Եվ այլևս չհիշվեցին նրա երախտիքն ու
հավատարմութիւնը իրենց նկատմամբ: Եվ ոչ շատ օրեր անց Հայոց
ու Աղվանից շղթայակապված տերերին ու իշխաններին հավասարապես
հարցափորձ են անում, որպեսզի նրանք կամ դառնան դեպի իրենց
անօրեն կրոնը՝ ուրանալով Քրիստոսի աստվածապաշտութիւնը, որի
միջոցով նրանցից կստանան բազմաթիվ պարգևներ ու պատիվ և կվե-
րադառնան իրենց աշխարհը, իրենց տները, կամ սաստիկ խոշտան-
գումներով, շարշարանքներով ու մահվան [սպառնալիքով] կկտրեն

զի այսպէս զբռնմունս կտտանաց 'ի վերայ նոցա սաստիկ զարհուրմամբք զարթուցանէին օր ըստ օրէ՝ ժամանակ ինչ յերկարեալ զնեղութիւն անձկութեանն, ոմանք 'ի նոցանէ հաւանեալք բանիցն արքունի՝ դարձան յանաստուած աստուածածանօթութիւն նոցա. և ոմանք թէպէտեւ ոչ առ ժամայն կրեցին թլփատութիւն, սակայն յանձին կալեալք զի. և նոքա ևս 'ի ժամ դիպող կատարեալ լնուցուն զկամս ամիրապետին: Բայց մեծ սպարապետն Սմբատ՝ քաջապէս ընդդէմ ստութեանն ստուգութեամբ վառեալ ըստ զուարթածաղիկ ալեացն և կատարելագոյն հաւատոցն որ 'ի Քրիստոս՝ և ըստ յուսոյ կենացն յաւիտենականաց, որ միշտ յինքեան շտեմարանէր՝ բնաւ ոչինչ շեղեցաւ 'ի բանս հրամանաց նոցա, լաւ համարեալ մեռանել ընդ Քրիստոսի քան առ ժամանակ մի վայելել 'ի մեղս: Եւ այնպէս ընդդէմ հարցողացն նա առնէր պատասխանի՝ անհնարին գոլ թողուլ նմա զօրէնս քրիստոնէական հաւատոց, զոր աւագանին շնորհօքն ընկալաւ պարգևս բարեաց, քան պաշտել զօտարոտի օրէնս անօրէնս: Եւ այսպէս ոչ միանգամ կամ երկիցս, այլ բազում անգամ աներկիւղաբար առնէր ընդդիմութիւն նոցա.

Իսկ իբրեւ զփորձ նորայն կամաց առին և ծանեան զմիտս նորա անհրապոյրս՝ խորհեցան դառնաշխատ տանջանօք զնա կորուսանել: Իսկ երկնաւոր այցելութիւնն պարտական մարմնոյ մահուամբ հաճեցաւ ազատել զնա 'ի յաւիտենական մահուանէ հոգւոյն. և իւրով մահու վախճանեալ՝ ոչ անկաւ զնովաւ ուրացութիւն սուրբ օրինացն Քրիստոսի. այլ լնոյր 'ի մարմնի իւրում զհանդէս մարտիրոսական պատասխանատրութեանն. զոր և բարձեալ իսկ զմարմինն նորա քրիստոնէական դասուց՝ սաղմոսիք և օրհնութեամբ և երգօք հոգևորօք տարեալ եդին 'ի վկայարանի սրբոյն Դանիէլի մարգարէին, որ և ընկեցեալ իսկ լինէր նա 'ի գուրն առիւծուց: Բայց այլոց իշխանացն թուի ինձ և ոչ մի ինչ մնացեալ որք ոչ եղեն հետեալք յաստուածակողմանն կամ ոչ շեղեալք յանօրէն օրէնսն Մահմէտի. վասն զի պակուցեալք և զարհուրեալք յառժամանակեայ մահուն երկիւղէ՝ ոչ առին 'ի միտ զանմահ մահուն դառնութիւնն. և ոչինչ փոյթ արարեալ զսարսափելի աւետարանութիւնն Փրկչին Քրիստոսի, որ լսելի լինելոց է յահագին ատենին. «Թէ որ ուրացի զիս առաջի մարդկան, ուրացայց և ես զնա առաջի հօր իմոյ, որ յերկինս է»:

Բայց միայն Ստեփաննոս, որ Կոնն 'ի ռամկաց սովորական խօսից անուանիւր, և զկնի նախարարացն Հայոց կապանօք տարեալ եղև 'ի Բուխայէ 'ի դուռն արքունի, ուր և վկայեացն իսկ — բազում հարանօք տանջեալ վասն խոստովանութեան անուանն Քրիստոսի, որ պսակեալ

կյանքի հույսը: Եւ քանի որ օրեցօր նրանց սպառնում էին կտտանքներով ու սաստիկ զարհուրանքով՝ անորոշ ժամանակով երկարացնելով անձուկ նեղությունը, նրանցից ոմանք, հավատալով արքունի խոսքերին, դարձան նրանց անաստված պաշտամունքի կողմը, իսկ ոմանք թեև այդ ժամանակ չթլփատվեցին, սակայն նրանք ևս հանձն առան, որ հարմար պահին կկատարեն ամիրապետի կամքը: Բայց Սմբատ մեծ սպարապետը, ստության դեմ քաջապես ճշմարտությամբ զինվելով, ուռճացած մորուքով, Քրիստոսի նկատմամբ ունեցած հավատով և հավիտենական կյանքի հույսով, որ միշտ շտեմարանում էր իր մեջ, բնավ չշեղվեց նրանց կողմը՝ լավ համարելով մեռնել Քրիստոսի համար, քան առժամանակ [կյանքը] վայելել մեղքերի մեջ: Եւ այդպես իրեն հարցնողներին նա պատասխանում էր, որ ինքը երբեք չի թողնի քրիստոնեական հավատը, որը ավագանի շնորհներով ընդունեց որպես բարի պարգև, և չի կարող պաշտել անօրեն ու օտարոտի կրոնը: Եւ այդ ձևով նա ոչ թե մեկ կամ երկու, այլ շատ անգամ առանց վախենալու ընդդիմանում էր նրանց:

Իսկ երբ փորձով հասկացան նրա կամքը ու իմացան նրա հաստատուն միտքը, որոշեցին նրան կորստի մատնել տաժանելի տանջանքներով: Բայց երկնային նախախնամությունը մեղապարտ մարմնի մահվամբ ցանկացավ նրան ազատել հոգու հավիտենական մահվանից, և իր մահով վախճանվելով՝ նա չուրացավ Քրիստոսի սուրբ կրոնը, այլ իր մարմինը հագեցրեց մարտիրոսական պատասխանատվության փորձով: Վերցնելով նրա մարմինը՝ քրիստոնեական դասը սաղմոսներով, օրհներգությամբ և հոգևոր երգերով տարավ դրեց սուրբ Դանիել մարգարեի վկայարանում, ուր նա գցվել էր առյուծների գրի մեջ: Բայց ինձ թվում է, որ մյուս իշխաններն ու ժողովուրդը չմբոստացան Աստծու դեմ և չթեքվեցին դեպի անօրեն Մահմեդի կրոնը: Քանի որ առժամանակյա մահվան երկյուղից վախեցածներն ու զարհուրածները չհասկացան անմահ մահվան դառնությունը, [դրանով] նրանք նաև հոգ չտարան Քրիստոս Փրկչի սարսափելի վարդապետության մասին, որը լսվելու է մեծ հրապարակում, «Թե ով որ ինձ ուրանա մարդկանց առաջ, ես էլ նրան կուրանամ իմ Հոր առաջ, որ երկնքում է»:

Բայց միայն Ստեփանոսը, որը ռամիկների հասարակ լեզվով Կոնն էր անվանվում, Բուղայի կողմից Հայոց նախարարների հետևից կապանքներով տարվեց արքունի դուռը, ուր և նահատակվեց բազում հարվածներով տանջվելով հանուն Քրիստոսի անվան խոստովանության:

ի Հօրէն լուսոյ՝ գրեաց զանունն իւր ՚ի դպրութիւն կենացն, որ և կատարեցաւ ՚ի վեցհարիւրերորդի ութերորդի թուականին Հոռոմոց:

Յայսմ հետէ ապա եթէ թեթեւ թուեսցի քեզ զառ ՚ի ծերունեացն անցեալ բան ՚ի պարգագունիցն շափաբերապէս հանդիպեցայց. վասն զի հաճեցաւ բանս ոչ երկրորդել միւսանգամ զհետեանս զրուցաց Շապհոյ Բագրատունւոյ և մերումս ժամանակի պատմագրի, որ յայտապատում իսկ արարեալ է զրոյցս պայազատութեան որդւոյ Աշոտոյ սպարապետին Սմբատայ զիշխանական պատմութիւնն, և զթագաւորացն զհանգամանացն զկարգս. և կամ զդարձ գերելոցն ՚ի Բուխայէ զՀայաստանեայցս իշխանաց և նախարարաց յիրաքանչիւրն սեպհական իշխանութիւնս ածեալ կացեալ հաստատեալ. և թէ ո՛չք ՚ի նոցանէ հոյակապք և հարուստք և ուժեղակք ընդդէմ հակառակորդաց հինից գտան. և կամ ո՛չք յումեթէ եղեն հարստահարեալք, և կամ զվախճան նոցա յիրաքանչիւրումն տեղ: Զի թէպէտ ստուգութիւն սահմանական բանի բացատրութեան և զբոլորովին բաժանումն ապացուցից ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառօտաբար ընձեռել. սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոլով նորա զրուցացն ամենայնի՝ գեղջուկ բանիւ բաւական քեզ տայ պատճառս տեղեկութեան:

Արդ այսպէս ես աստանօր զբովանդակն ՚ի նա թողացուցեալ՝ և որ ինչ հարկաւորաբար այժմ ինչ պիտոյ է ճառիս պատմութիւն, զայն եւթ համառօտ քեզ ընձեռութիւն առնելով, փորձեցայց սակաւօք իբր ներածութեան եղանակաւ՝ որպէս վերագոյն ասացաւ, ՚ի մանկութենէ մինչև ցերեկոյթս երիտասարդութեանն զԱշոտոյ՝ որդւոյ Սմբատայ սպարապետի, զգօրութիւնս և զքաջութիւնս և զպատերազմունս և զհրոսմունս յայլս և զայլոց ևս ՚ի նա՝ բաւական բերցի քեզ առ ՚ի Շապհոյ պատմեալքն:

Իսկ յորժամ փոխանակ Սմբատայ հօր իւրոյ պայազատէ զսպարապետութիւն Հայոց, գրեթէ ամենեցուն քան զնա նախագունիցն վեհագոյն ճանաչիւր. վասն զի ընկալեալ զմեծարանս՝ ՚ի բաց արհամարհէր զանարգանս և միշտ ՚ի հրահանգս բարւոյ կրթութեան զինքն վարժէր, և բարի ազգումն իւրոյ հոգւոյն տայր՝ ընդ ամենեսեան կալեալ սերտ սէր. և ոչ ՚ի հակառակութիւնս ինչ կամ ՚ի կոխս ընդ թշնամիսն մաքառեալ, քան թէ բարեզգեաց բանիւք և բարի օճանաւ ածեալ զնոսա յուղղութիւն և ՚ի կամս իւր: Իսկ զպաճարանս սնտոի շահուց վնաս իւր վարկեալ և առատաձեռն առ ամենեսեան գտեալ՝ յինքն զբազմաց միտս յանգուցանէր սիրալիր սրտիւ, որպէս զի յայսմ սակի ամենեքեան իսկ նմա հաճեալ հաւանեալ էին: Եւ այսպէս ապա զկարգ սպարապետու-

ծել [նա] պսակվելով իր Հոր կողմից՝ իր անունը գրեց կյանքի գրքում. նա վախճանվեց հոռոմեական թվականության վեց հարյուր ութերորդ տարում:

Այսուհետև եթե քեզ, [ընթերցող], հաճո թվա ծերունիներից անցած խոսքը, պարգագունն ու շափավոր կերպով կներկայացնեմ, քանի որ հաճելի չէ կրկնել մեր ժամանակի պատմագիր Շապուհ Բագրատունու պատմության մանրամասները: Նա բացահայտ կերպով արել է Սմբատ սպարապետի որդու՝ Աշոտի իշխանության, թագավորների հաջորդականության պատմությունը, ինչպես նաև Բուղայի կողմից գերված Հայոց իշխանների ու նախարարների վերադարձը՝ յուրաքանչյուրին տանելով ու հասցնելով մինչև իր սեփական իշխանությունը: Նա [պատմում է] նաև այն մասին, թե նրանցից ովքեր կարող, հռչակավոր ու ուժեղ գտնվեցին ընդդէմ ավազակ հակառակորդների, և կամ ովքեր ում կողմից հարստահարվեցին, ինչպես նաև իր տեղում նրանցից յուրաքանչյուրի վախճանի մասին: Թեպետև չի կարողացել արվեստի համառոտ ոճով տալ պատմության ստույգ բացատրությունը և բոլորի տարբերությունների ապացույցները, սակայն իր ժամանակի բոլոր պատմություններին հատուկ ու սովորական ձևով և ռամկական ոճով քեզ, [ընթերցող], բավականաչափ տալիս է իր տեղյակ լինելու պատճառները:

Արդ՝ այստեղ ամբողջը նրան թողնելով և ինչ որ այժմ պետք է իմ պատմությանը, այն համառոտ կերպով քեզ, [ընթերցող], ներկայացնելով՝ փորձեցի փոքր-ինչ ներածականի եղանակով, ինչպես վերեվում ասվեց, Շապուհ պատմագրից բավականաչափ բերել նրա պատմածները՝ Սմբատ սպարապետի որդու՝ Աշոտի հզորությունը, քաջագործությունները, պատերազմները, հարձակումները ուրիշների վրա, ուրիշների հարձակումները նրա վրա՝ սկսած մանկությունից մինչև երիտասարդությունը:

Իսկ երբ իր հօր՝ Սմբատի փոխարեն [Աշոտն] է տիրում Հայոց սպարապետությանը, իրենից առաջ եղողներից գրեթե ամենաբարձրը ինքն է ճանաչվում, քանի որ ընդունելով մեծարանքներ՝ արհամարհում էր անարգանքը և միշտ իրեն վարժեցնում էր բարի կրթության ու ուսման մեջ: Նա իր հոգու վրա ազդում էր բարվոք կերպով՝ բոլորի հետ հաստատելով սերտ սեր: Թշնամիների դեմ հակառակություն կամ կոխ չէր մղում, այլ բարի խոսքերի օգնությամբ նրանց բերում էր ճիշտ ուղղության ու իր կողմը: Իսկ սնտոի շահը իրեն վնաս էր համարում և առատաձեռն գտնվելով բոլորի նկատմամբ՝ սիրալիր սրտով շատերի միտքը իր կողմն էր գրավում: Եվ այդ ամենի համար բոլորը հաճա-

թեան քաղաքավարեալ՝ մինչև համբաւ բարւոյն 'ի դուռն արքունի հասանէր: Ապա ոստիկան ոմն 'ի Հայս առաքեալ, որ Ալի արմանի անուանիր՝ ըստ հրամանի ամիրայետին իշխան իշխանաց շայոց զնա կացուցանէր, բազում զգեստիւք և արքունական պատուով ճոխացուցեալ՝ 'ի նա հաւատալով զսակս Հայոց և զամենայն բեկար արքունի: Եւ այսպէս պատուականագոյն և առաջին նա գտեալ եղև քան զամենայն նախարարութիւնս Հայոց. և ամենեքեան դաշինս ընդ նմա դնէին՝ որպէս արդարեւ ընդ թագաւորական զարմի: Այլև 'ի մօտ ամենեցուն եղեալ, զի թէ դէպ ինչ պիտոյից գտցի՝ նաև 'ի տոհմ իւր արժանի լիցին մատչել 'ի թագաւորութեան ցեղս՝ զնոսա որոշել յայլոց նախարարութեան ցեղից:

Բայց զայսու ժամանակաւ ահագին իմն շարժմանց եղևոց 'ի Դվին քաղաքի, բազում սասանութիւնս և փլուզմունս տանց և պարսպաց և ապարանից լինէր, և առհասարակ քանդումն և դղրդումն առնոյր քաղաքն. այլ և մահ յուրկից մարդկան ի վերայ հասանէր. և այնպէս ահագին իմն լինէր վտանգ տազնապին՝ մինչև ոչ ոք մնալ ընդ յարկաւ, այլ 'ի հրապարակս և 'ի փողոցս ելեալ հաշեալ հառաչէին: Իսկ ցրտաշունչ սառնամանիք ձմեռայնոյն առաւել բերէր զլքացումն հեծութեան, զի յուրվք մսեալք և ծայրատեալք լինէին: Իսկ սուրբ հայրապետն Զաքարիա ուժգին աղօթիւք և պաղատանօք մշտնջենամուռնչ և աղերսալի աղօթս առ բարեգութն Աստուած մատուցանէր, և երկնային ազգեցութեամբն 'ի բաց բառնայր զաստուածասաստ բարկութիւնն՝ անվնաս զեկեղեցի Քրիստոսի պահեալ 'ի բազմաբեր ցասմանէ վտանգին:

Բայց իշխանք և նախարարք, որք ըմբռնեալք գերեցան 'ի Բուխայէ՝ զայսու ժամանակաւ մի ըստ միոջէ 'ի կարգ անկեալ շուէին յաշխարհ տէրութեան իւրեանց և 'ի սեպհականութիւնս և 'ի տունս. և ապա մերկացեալ յանձանց իւրեանց զակամայ ուսմունս պիղծ օրինացն Մահմէտի՝ զքրիստոսաւանդ օրէնս հայրենիս առհասարակ բարձրացուցեալ բերէին յանձինս իւրեանց, ոչ 'ի ծածուկ երկիւղի ինչ՝ այլ իբրև 'ի վերայ բարձր տանեաց քարոզէին զՔրիստոսի աստուածապաշտութիւնն: Ընդ որս հաճեալ Տէրն՝ բնակեցոյց յուսով զնոսա, յորում և օրհնութեամբ Տեառնն օրհնեցան և նովիմք գովեցան. հերկեցին հերկս և ո՛չ 'ի վերայ փշոց: Եւ ապա ձայն խրախճանաց ցնծացելոց 'ի յարկս նոցա լինէր՝ և ձայն հարսին և փեսայի: Մնան որդիս և արարին պտուղ, և բնակեցան իւրաքանչիւրօք 'ի ժառանգութեան իւրեանց: Եւ այց արար Տէր նոցա և աջողեաց 'ի բարութիւնս:

Յայսմ ժամանակի Վասակ հայկազուն, որ Գաբուռն յորջորջէր՝ վասն զի փեսայացեալ էր Աշոտայ իշխանաց իշխանի, իշխան ապա Սիւ-

նում ու սիրում էին նրան: Այդպես է վարվում նաև սպարապետութիւնը, և նրա բարի համբավը հասնում է մինչև արքունիք: Ապա Հայաստան ուղարկված Ալի առմանի անունով մի ոստիկան՝ ամիրայետի հրամանով նրան [Աշոտին] կարգում է Հայոց իշխանաց իշխան՝ զարդարելով բազում զգեստներով և արքունական պատվով, նրան վրատահելով Հայոց հարկերն ու արքունի ամբողջ տուրքը: Այդպիսով նա եղավ առաջինն ու ավելի պատվականը, քան Հայոց բոլոր նախարարութիւնները, և բոլորը դաշինք էին կնքում նրա՝ որպես բուն թագավորական ժառանգի հետ: Նաև բոլորը մտածում էին, որ եթե պետք լինի, իրենց տոհմերը կմերձեցնեն թագավորական ցեղերին՝ նրանց զատելով այլ նախարարական ցեղերից:

Բայց այդ ժամանակներում Դվին քաղաքում սարսափելի երկրաշարժ է լինում, և շատ տներ, պարիսպներ, ապարանքներ ցնցվում ու փլուզվում են: Առհասարակ քաղաքը դղրդում է ու քանդվում, և անհամար մարդիկ են մահանում: Եվ այնպիսի վտանգ ու տազնապ էր սպառնում, որ ոչ ոք ներսում չէր մնում, այլ դուրս գալով հրապարակներն ու փողոցները՝ նրանք հալումաշ էին լինում ու հառաչում: Իսկ ձմեռային ցրտաշունչ սառնամանիքը էլ ավելի էր թուլացնում ու [հուսահատեցնում] նրանց, որովհետև շատերը մրսում էին ու մահանում: Եվ Զաքարիա սուրբ հայրապետը ուժգին աղօթքներով ու մշտամուռնչ պաղատանքներով աղերսալի աղօթք էր մատուցում բարեգութ Աստծուն և երկնային ազգեցությամբ վերացնում աստվածասաստ բարկութիւնը՝ Քրիստոսի եկեղեցին անվնաս պահելով վտանգի բազմաբեր ցասումից:

Իսկ այն իշխաններն ու նախարարները, որոնք բռնվելով գերվել էին Բուղայի կողմից, այդ ժամանակներում իրար հետեից մեկնում էին իրենց տիրութիւնները, կալվածքներն ու տները, և ապա իրենցից հեռացնելով Մահմեդի՝ իրենց պարտադրված կրօնը, առհասարակ ընդունում են իրենց հայրենի, Քրիստոսի կողմից ավանդված կրօնը: Եվ դա ոչ թե վախից թաքուն կերպով [էին կատարում], այլ որպես թե բարձր տանիքից քարոզում էին Քրիստոսի աստվածապաշտութիւնը: Դրան հավանելով՝ Տերը նրանց բնակեցրեց հույսով, որի մեջ էլ Տիրոջ օրհնությամբ նրանք օրհնվեցին ու գովաբանվեցին և հերկեր հերկեցին և ոչ թե փշեր: Եվ դրանից հետո նրանց տներում լսվում էր ուրախ խրախճանքի, հարսի ու փեսայի ձայն: Նրանք որդիներ ծնեցին, պտուղներ տվեցին, և նրանցից յուրաքանչիւրը բնակվեց իր ժառանգութիւնում: Տերը այցելեց նրանց և հաշտութիւն բերեց բարի գործերի մեջ: Այդ ժամանակ հայկազուն Վասակը, որ Գաբուռն էր հորջորջվում, քանի որ փեսայացել էր իշխանաց իշխան Աշոտին, նրա կողմից Սյունյաց

նեաց զնա կացուցանէր՝ յարքունուստ նմա առնելով պատիւ. որ բազում ճոխութեամբ վարեալ զիշխանական պետութիւն իւր, տիրելով միանգամայն Սիսական ազգին: Բայց զմեծ սպարապետութիւնն Հայոց տայ Աշոտ եղբոր իւրում Աբասայ, որ էր այր քաջանձնեայ և թիկնաւէտ, առուզանձն և գեղեցիկ հասակաւ, կորովի և աջողակ 'ի պատեհրազմունս. որ և աջակցեալ իսկ եղբոր իւրում Աշոտոյ զամենեսեան հնազանդէր ընդ լծով ժառայութեան. 'ի բազում կողմանս բազում անգամ արութիւն ցուցեալ՝ և հռչակաւոր և հոյակապ 'ի մէջ բազմաց երեւեալ:

Բայց յետ վախճանելոյ Աշոտոյ մեծի և հռչակաւորի իշխանի տանն Արծրունւոյ և ղնելոյ զնա 'ի շիրիմս հարց իւրոց՝ պայազատէր զիշխանական պետութիւնն զայն Գրիգոր որդի նորա ընդ նորա, որ Դերենիկն անուանիր: Եւ էր նա այր սէգ և զգաստ և սօս 'ի գնացս ասից, և զօրաւոր արդեամբք և բանիւ, և տնօրինէր միշտ յամենայն բարեձեւութիւնս բերիլ: Եւ վասն զի փեսայացեալ էր նա Աշոտոյ իշխանաց իշխանի, սակաւ այնորիկ հայրախնամ կամօք և խոհական սիրելութեամբ միշտ խրատ բարեաց նմա մատուցանէր. որ և 'ի սկզբան անդ ընկալեալ՝ հլու և զգօն մտօք հաւանէր ընդունիլ և յօտին զբոլոր թշնամիս 'ի սաղրելոյ նորա կացուցանէր. և շինութեան և խաղաղութեան պարապեալ՝ յապահովս 'ի բնակութեան իւրեանց պատրաստէր զհայրենի տէրութիւնն իւր 'ի բոլոր հինից: Բայց յետոյ 'ի կամս անձին զինչպիտութեան բերեալ՝ ոչ անսայր բանի խրատու աներոյ իւրոյ որպէս յերէկն և յետանդն, և շինէր նմա այն յաջողումն ինչ 'ի բարութիւնս:

Բայց մեծ իշխանն Սիւնեաց Վասակ, որ ըստ փաղաքշականին Իշխանիկ անուանիր՝ յաւէտ իմաստութեամբ և հեղահամբոյր հանդարտութեամբ և հաւանութեամբ մեծաւ հնազանդէր Աշոտոյ իշխանին իշխանաց, և խրատու նորա զունկն մատուցանէր խնամով՝ իբրև զօրէնս միշտ 'ի սրտի իւրում պահելով: Եւ 'ի ձեռն այնորիկ յաւէտ իմն ընդարձակագոյն զտուն տէրութեան իւրոյ յարդարէր 'ի բոլոր բարեմասն լըրութիւնս. և կայր բազում խաղաղութեամբ ըստ ամենայն հանդիսի բարեպաշտութեան:

Բայց միւս ևս իշխանն Սիսական՝ Վասակ, որ Գաբուռն փաղաքշաբար անուանիր՝ յայսմ ժամանակի վախճանեալ և եղեալ 'ի շիրիմս հարց իւրոց, պայազատէ զհայրենի տէրութիւնն Գրիգոր որդի նորա ընդ նորա, որ Սուփանն յորջորջէր: Սա իմաստութեամբ և աջողածեւութեամբ և շինութեամբ բազմաւ անդր ևս քան զպայմանն լնոյր զչափ հարց իւրոց: Բայց առաւել յեկեղեցեաց Քրիստոսի 'ի շինութիւն և 'ի նորոգութիւն զինքն վերաբերէր:

Իշխան է կարգվում՝ արքունիքի կողմից արժանանալով պատվի: Մեծ ճոխութեամբ վարելով իր իշխանութիւնը՝ նա ամբողջովին տիրում է սիսական ազգին: Բայց Հայոց մեծ սպարապետութիւնը Աշոտը տալիս է իր եղբայր Աբասին, որը քաջազուն, թիկնավետ, զորեղ, վայելչակազմ, պատեհրազմի մեջ կորովի ու ճարպիկ տղամարդ էր: Աջակցելով իր եղբայր Աշոտին՝ բոլորին հնազանդեցնում է ու զցում նրա լծի տակ: Շատ տեղերում բազմիցս արիւթիւն ցուցաբերելով՝ նա շատերի աջքում հռչակավոր ու հոյակապ էր երևում:

Բայց Արծրունւոյ տան հռչակավոր իշխանի՝ մեծն Աշոտի մահից ու նրան իր հայրերի գերեզմանոցում թաղելուց հետո նրա փոխարեն նրա պետութեանը տիրում է նրա որդի Գրիգորը, որը Դերենիկ էր անվանվում: Նա հպարտ էր, զգաստ, բարձրահասակ ու վայելչակազմ, զործով ու խոսքով զորավոր և միշտ հոգ էր տանում բարեկարգութիւն անել: Եվ քանի որ նա իշխանաց իշխան Աշոտի փեսան էր, դրա համար [Աշոտը] հայրախնամ կամքով ու խոհեմ սիրով միշտ բարի խրատներ էր տալիս նրան: Սկզբում ընդունելով դրանք՝ նա նրա զորդամամբ ետ էր մղում բոլոր թշնամիներին և զբաղվում էր շինարարութեամբ ու խաղաղութեամբ: Նա իր հայրենիքը ապահովութեան մեջ էր պահում բոլոր տեսակի ավազակներից: Բայց հետո ինքնազխտութիւն անելով՝ այլևս չէր լսում իր աներոջ խրատները, ինչպես որ [լսում էր] անցյալ և նախանցյալ օրը: Եվ [այդ պատճառով] նրա բարի գործերի մեջ այլևս նախկին հաջողութիւնը չէր լինում:

Բայց Սյունյաց Վասակ մեծ իշխանը, որ փաղաքշաբար իշխանիկ էր անվանվում, մեծ իմաստութեամբ, հեղահամբոյր հանդարտութեամբ, մեծ հավանութեամբ հնազանդվում էր իշխանաց իշխան Աշոտին՝ խրնամքով ականջ ղնելով նրա խրատներին՝ որպէս կանոն [դրանք] միշտ պահելով իր սրտում: Եվ դրա շնորհիվ իր տերութիւնը ավելի էր ընդարձակում ու բոլոր բարեմասնութիւններով բարեկարգում: Ինքն էլ ապրում էր խաղաղութեամբ և ամեն տեսակի բարեպաշտութեամբ:

Բայց սիսական մյուս իշխանը՝ Վասակը, որ փաղաքշաբար Գաբուռն էր կոչվում, վախճանվում է այդ ժամանակ և թաղվում իր հայրերի գերեզմանոցում, իսկ նրա փոխարեն հայրենի տերութեանը իշխում է նրա որդի Գրիգորը, որը Սուփան էր հորջորջվում: Սա իմաստութեամբ, հաջողածեւութեամբ և մեծ շինարարութեամբ գերազանցում է իր հայրերին: Բայց նա իրեն ավելի շատ նվիրում էր Քրիստոսի եկեղեցիների շինարարութեանն ու նորոգմանը:

Իսկ մեծ և սուրբ հայրապետ Զաքարիայ իրեն եկաց յառաջնորդութեան անդ իրեն ամս քսաներկու՝ վախճանեալ դնի 'ի քնարանի հարցն սրբոց:

Ապա իշխանն իշխանաց Աշոտ՝ ընտրեալ զայր մի պատուական լընտանեաց տանն կաթողիկոսաբանին, Գէորգ անուն՝ որ էր 'ի գիւղաքաղաքէն Գառնոյ, հրամայէ ձեռնադրել զնա յառաջնորդութիւն տանս Թորգոմայ:

Այլ ինձ աստանօր ոչ արդեօք այլ ինչ է բանս սիրելի քան թէ դեպքիւ 'ի բանս գովեստից, որ վասն Աշոտոյ իշխանաց իշխանին են հետեւումք: Վասն զի 'ի տիս հասեալ միջակութեան՝ քաջահասակ էր նա և անձեայ և թիկնաւէտ և զուարթերես և մրայօն նկարէն իմն, և նիշ արեան յաշն ունելով՝ որպէս զյակինթ կարմիր 'ի մէջ մարգարտի ծագեալ, և վայելչացեալ գեղեցկութեանն ալեօք. մեծիմաստ և քաղցրաբան, և առ կերակուրս խրախճանաց պարկեշտ. ոչ խանդացեալ նորա ընդ լաւագոյնսն և ոչ արհամարհեալ զնուաստագոյնսն, այլ հասարակաց 'ի վերայ տարածէր զզգեստ խնամոց իւրոց. և լծակօք իմն կշռէր նախ զիւր և ապա զամենեցուն կենցաղս. միանգամայն իսկ ասել, եթէ ոչ ինչ մարդկութեանս է պիտանի ոչ ինչ կասեցուցանէր*: Զայսպիսիս ապա տեսեալ քաջատոհմիկ պերճութիւն իշխանացն և նախարարացն Հայոց՝ խորհուրդ միաբանական առեալ՝ թագաւորեցուցանել զնա 'ի վերայ ինքեանց, զեկուցանեն ամիրապետին 'ի ձեռն ոստիկանին Յիսէի՝ որդւոյն Շեխայ: Զոր և սիրալիր սրտիւ զարժանահայց խընդիրն ընկալեալ՝ առաքէ ապա Աշոտոյ թագ. թագաւորական. զոր և բն-

* Յերգոցն Վիպասանաց՝ առ Խորենացոյ յառաջ բերելոց, առեալ երեւի նկարագրութիւնս Աշոտոյ, զոր առաջարկէ մեզ Պատմագիրս՝ 'ի մի խառնելով զոր ինչ 'ի յիշեալ երգող զՍմբատայ և զՏիգրանայ ասէին: 'Ի մէջ բերուր և զմին և զմիւսն. «Ունէր սա (Սմբատ) հասակ անդամոց համեմատ քաջութեանն և առաքինութեան ոգւոցն որսորդ. և գեղեցկութեան ալեօք վայելչացեալ. սակաւ ինչ արեան նիշ ունելով «յաշն. որպէս դրակոնտիկոն 'ի վերայ ոսկւոյ և 'ի մէջ մարգարտոյ ծագէր, նն: (Խոր. գիրք բ. գլ. Ժբ):— «Զայս և որ այլ այսպիսիք բազումք երբ մերոյ աշխարհիս խաբարեալսն, անձնայն և թիկնաւէտն. առոյգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն 'ի կերպաւորս և լըմպելիս, և 'ի խրախճանութիւնս օրինաւոր... ասէին ինեւ ամա 'ի ցանկութեան մարմնոյ չափաւոր, մեծիմաստն և պերճաբան և յամենայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի... Արդարադատ և հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի, զամենայն շարժք կենցաղ՝ մտացն լծակաւ կշռէր. ոչ ընդ լաւագոյնսն խանդար և ոչ զնուաստան շարժամարհէր. այլ ամենեցուն հասարակաց հեարէր զխնամոցն իւրոց 'ի վերայ տաւրածել զգեստս:» (Խոր. Պատմ. գիրք ա. գլ. իդ):

Իսկ մեծ և սուրբ հայրապետ Զաքարիան առանջորդարանում մոտավորապես քսաներկու տարի մնալուց հետո վախճանվում է և թաղվում սուրբ հայրերի գերեզմանոցում:

Այնպէսեւ իշխանաց իշխան Աշոտը, կաթողիկոսաբանի տնից քնտրելով Գեորգ անունով մի պատվական մարդու, որը Գառնի գիւղաքաղաքից էր, հրամայում է նրան ձեռնադրել Հայոց տան առաջնորդութեան համար:

Բայց ինձ հաճար այստեղ մեկ այլ բան ավելի սիրելի չէ, քան զբաղվել այն գովեստով, որ վերաբերում է իշխանաց իշխան Աշոտին: Քանի որ նա միջին տարիքի հասնելով՝ բարձրահասակ էր, մարմնեղ, թիկնաւետ, զվարթադեմ, մրահոն: Նա աչքերի մեջ արյան կետեր ուներ, որպէս մարգարտի մեջ երեւցող կարմիր հակինթ, զարդարված էր գեղեցիկ մորուքով, խելացի ու քաղցրախոս էր, խրախճանքի, կերակուրների նկատմամբ պարկեշտ. նա չէր նախանձում լավագույններին և չէր արհամարհում ավելի նվաստներին, այլ իր խնամքի զգեստը հավասարապես էր տարածում բոլորի վրա: Ինչ-որ կշեռքով նա կշռում էր նախ իր և ապա՝ ուրիշների կյանքը՝ միաժամանակ ասելով, թե ինչ պիտանի է մարդկութեանը, ինքը չի արգելի*: Հայոց նախարարներն ու իշխանները, այսպիսի քաջատոհմիկ պերճութեան տեսնելով, բոլորը միաբան խորհուրդ են անում՝ նրան թագավոր նշանակել իրենց վրա և Շեխի որդի ոստիկան Հիսիի միջոցով զեկուցում են ամիրապետին: Եվ սիրով ընդունելով հավանութեան արժանի խնդիրը՝ [ոստիկանը] Աշոտին է առաքում թագավորական թագը: Ոստիկան Հիսեն այն և

* Խորենացու Վիպասանական երգերից է վերցված Աշոտի նկարագրութեանը, որը առաջարկում է մեզ մեր պատմագիրը՝ խառնելով միմյանց այն, ինչ հիշյալ երգերում է ասվում Սմբատի ու Տիգրանի մասին: Մենք մեջ կբերենք և՛ մեկը, և՛ մյուսը. «[Սմբատը] ուներ իր քաջութեան համեմատ հասակ ու անդամներ, իր առաքինութեամբ որդւմ էր հոգիներ, զարդարված էր գեղեցիկ աւետ մորուքով, աչքերի մեջ արյան փոքրիկ նշանով, որ փայլում էր ինչպէս դրակոնտիկոն [ակնը]՝ ոսկու և արծաթի մեջ լալուցված» և այլն (Խոր., գիրք Բ, գլ. ԾԲ): «Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերց մեր աշխարհին այս խաբարչաւ և մազերի ծայրը գանգուր Երվանդան Տիգրանը, զունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, վայելչակազմ ու թիկնաւետ, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտքերով, կերակուրների ու ըմպիլքների մեջ պարկեշտ, ուրախութեանների մեջ օրինավոր... ասում էին, թե մարմնի ցանկութեանների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ, պերճախոս ու լի բոլոր [հատկութեաններով], որ պիտանի են մարդուն: Նա ամեն բանի մեջ արդարադատ ու հավասարաբար կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր մտքի լծակով, չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը» (Խոր., Պատմ., գիրք Ա, գլ. իԵ):

բեալ իսկ ոստիկանին Յիսէի՝ ընդ նմին և այլ ևս զգեստս թագաւորականս, և պարզես և պատիւս, և երիվարս օդապարիկս զինուք և զարդուք մատուցանէին առաջի նորա: Կոչեցաւ ապա և անդ մեծ հայրապետն Գէորգ և զհոգեւոր օրհնութեանցն գովութիւնս աստուածայինս ի վերայ կատարեալ փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն՝ պսակեն զնա թագաւոր ի վերայ Ասքանազեան ազին: Եւ այնուհետեւ բազում և երեւելի կարգս յարդարէր աշխարհի տէրութեան իւրոյ, յօրինուածս տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, և հարթհաւասար ըստ իւրաքանչիւրոցն կատարէր կարգս լեռնականաց և ջերմահովիտ բարեխառն դաշտականաց, և զամենայն տափարակ տեղիս՝ ազարակս և գոմս դնէր. և զմարմանդս յայգիս և ի բուրաստանս զարդարէր. և զամենայն որ ինչ օրէն է թագաւորութեան և որ ինչ ի թագաւորութեան և որ շուրջ զթագաւորութեամբ ոչ ինչ իւրեք կասեցուցանէր. և գրեթէ հարստագոյն և խոհեմագոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս գտանէր: Եւ այսպէս ի նորոգատուր թագաւորութեանն բարձրացուցանէր զազգս Թորգոմեան: Եւ ապա ձեռն զհիւսիսական կողմամբք արկեալ ի ծործորս մեծի լերինն Կովկասու, որ ի հովիտն և ի ձորս երկայնագոգս բնակեալք էին ազգք ընդ իւրեաւ հնազանդեցուցանէր. այլ և զաղխատորոյզ բնակիչսն Գուգարաց և զելուզակուտ մարդիկ Ուտի գաւառի առհասարակ ընդ ձեռամբ նուաճէր՝ ի բաց ի նոցանէ հերքելով զաւազակութիւն մարդադաւութեան, և իբրեւ օրինաւորս և հլուս զամենեւեան կազմէր, և առաջնորդս և իշխանս նոցա կացուցանէր: Այլ և զթագաւորն Եգերացուց ի սէր միաբանութեան ընդ իւր կապակցեալ՝ այնպէս նմա այցելէր, մինչ զի անընդհատ յորդիութեան սակի գոլով՝ մտերմաբար պարտավճար միշտ նմա ի ծառայութիւն բերէր: Այլ և մեծ Կայսրն Յունաց՝ Բարսեղ, ոչ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան և նուաճութեան և սիրոյ հաստատէր ընդ արքային մերոյ Աշոտոյ՝ որդի սիրելի զնա անուանելով և հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս տէրութեան իւրոյ: Եւ այսպէս ապա լցեալ և կատարեալ լինէր բովանդակաբար բոլոր կարգս առաքինի գործոց ըստ կարգի այնց պարծանաց, զորս ընկալեալն էր:

Զայսու ժամանակաւ մեծ իշխանն տանն Արծրունի՝ Գրիգոր, որ Դերենիկն յորջորջիւր՝ ձեռն զգաւառօքն և զքաղաքօքն արկեալ զկողմամբք Հերայ և Զարաւանդայ՝ ի հնազանդութիւն ընդ իւրեաւ զկողմանսն զայնոսիկ նուաճէր: Իսկ Իսմայէլեան ազգին զլխատորք, որք բնականաբար սեպհականեալ էին զսահմանս քաղաքացն և գաւառացն այնոցիկ, թէպէտեւ շրթամբք զհարթ հաւասարութիւն և զհնազանդութիւն առ իշխանն Գրիգոր ցուցանէին և յայտ առնէին. սակայն սիրտք իւ-

նրա հետ նաեւ թագաւորական այլ զգեստներ, պարզեներ, ընծաներ ու հրեղեն երիվարներ է՝ զարդերով ու զենքերով մատուցում նրան: Այնուհետեւ այնտեղ հրավիրվեց նաեւ Գեորգ մեծ հայրապետը, և սրվակի յուղով օծելու փոխարեն կատարելով աստվածային հոգեւոր օրհնութիւնը՝ նրան թագաւոր են կարգում Ասքանազյան ազգի վրա: Իսկ հետո նա իր տերութեան աշխարհում պատրաստում է մեծ ու երեւելի կարգեր, բարեկարգում է տների, ազգերի, քաղաքների, շենքերի, դաստակերտների հորինվածքը, հարթ ու հավասար կարգեր հաստատում լեռնականների և տաք ու բարեխառն դաշտավայրերում բնակվողների համար, բոլոր տափարակ տեղերում դնում ագարակներ ու գոմեր, զարդարում բարեխառն վայրերի այգիներն ու բուրաստանները: Եվ այն ամենը, ինչ արժան է թագաւորութեանը՝ և՛ թագաւորութեան մեջ, և՛ թագաւորութեան շուրջը, նա ոչ մի բանով չի կասեցնում: Նա գրեթէ բոլոր թագաւորութիւններից ավելի հզոր ու խոհեմ էր համարվում: Եվ նոր տրված թագաւորութեան մեջ նա այդպես բարձրացնում էր Թորգոմյան ազգը: Եվ ապա ձեռք գցելով հյուսիսային կողմերի՝ մեծ Կովկասի ծործորների վրա, հովիտներում ու երկայնագոգ ձորերում բնակված ազգերին իրեն է ենթարկում, նաեւ ամբողջութեամբ իր ազդեցութեան տակ է գցում Գուգարքի խռովարար ժողովուրդներին և Ուտի գավառի ավազակային մարդկանց՝ նրանցից վանելով մարդադավ ավազակութիւնը, բոլորին դարձնում է օրինավոր ու հնազանդ և նրանց համար առաջնորդներ ու իշխաններ է կարգում: Միւրով ու միաբանութեամբ իր հետ կապելով եգերացիների թագաւորին՝ նա այդպես այցելում էր նրան, մինչև անգամ որպես որդի համարվելով, ներքան միշտ ծառայելու համար մտերմաբար պարտավճար էր բերում: Բացի դրանից, Հունայ Բարսեղ մեծ Կայսրը խաղաղութեան, նվաճման ու սիրո փոքր դաշինք չի հաստատում մեր Աշոտ արքայի հետ՝ նրան սիրելի որդի անվանելով և հաղորդակից դարձնելով իր տերութեան ու թագաւորութեան ամեն ինչին: Եվ այսպես հետագայում առաքինի գործերի բոլոր կարգ ու կանոնները ամբողջութեամբ դառնում են կատարյալ ըստ այն պարծանքի կարգի, որն ընդունված էր:

Այդ ժամանակներում Արծրունյաց տան մեծ իշխան Գրիգորը, որ Դերենիկ էր հորջորջվում, Հեր ու Զարեանդի կողմերում ձեռք գցելով գավառներ ու քաղաքներ, այդ կողմերը ենթարկում է իրեն: Իսկ իսմայելյան ազգի զլխավորները, որոնք բնականաբար սեփականացրել էին այդ գավառների ու քաղաքների սահմանները, Գրիգոր իշխանի նկատմամբ խոսքով թեպետեւ ցուցաբերում էին անկեղծ միաբանութիւն ու հնազանդութիւն, սակայն նրանց սրտերը հեռացած ու մեկուսացված

րեանց հեռացեալք մեկուսի էին 'ի նմանէ: Ապա յաւուրս աշնայնոյն մեծ իշխանն շուէր գնայր զկողմամբք Հերայ 'ի հանդիպումս գլխաւորի քաղաքին. և իբրեւ ել առ իշխանն՝ դաւաճանութեամբ 'ի ծածուկ զօրս զօղեալ թագուցանէր 'ի խոխոմս յայգեստանին: Եւ 'ի հանդիպիլ իշխանին՝ յանկարծօրէն յարուցեալ զօրքն Իսմայէլեան 'ի տեղուղէ իւրեանց, 'ի թիկանց կուսէ իշխանին 'ի վերայ զեղեալ հեղան. և առ ժամայն հարեալ զիշխանն սրով սուսերի յերկիր կործանեցին: Եւ այնպէս խարդաւանել յանօրինաց՝ բարձաւ մեռեալ. և տարեալ թաղեցաւ 'ի շիրիմս հարց իւրոց: Իսկ զկնի նորա պայազատէ զիշխանութիւնն մեծ՝ Աշոտ որդի իւր, թոռն արքային Աշոտոյ:

Բայց զմնացորդս բանիցս այսոցիկ՝ զօրութեանց և քաջութեանց և մրցանաց և պատերազմաց և բազում բարի օճանից աւանիկ գրեալ 'ի գիրս Պատմութեանց Շապհոյ Բագրատունւոյ՝ բաւական քեզ կացուցանել տեղեկագոյն առնն բարեբաստութեան:

Իսկ Վասակ Սիսական իշխանն, որ ըստ փաղաքշականին Իշխանիկն անուանիր, աստուածամերձ պողոտայիւ և բարեպաշտագոյն հանդիսիւ քաղաքավարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, եղեալ 'ի շիրիմս հարց իւրոց: Եւ ապա եղբայր նորուն Աշոտ ընդ նմա պայազատէր զիշխանութիւնն զայն. այլ հեզահամբոյր և խաղաղասէր, բարեպաշտօն և երկիւղած յԱստուծոյ և ամենայնիւ յամենայնի շինութեան զինքն պարագեցուցեալ հայրենի տէրութեան իւրոյ:

Բայց Աշոտ արքայ Հայոց յետ փայլեցուցանելոյ նորա զամենայն ուղղութիւնս և աշողութիւնս կարգաց և գործոց և գնացից Հայաստանեայցս, ապա հիւանդացաւ հիւանդութիւն մեծ, որ և մեռաւ իսկ: Եւ մինչդեռ 'ի մահիճս անկեալ դնէր՝ ոչ սակաւ ինչ ընդ մարմնոյ խնամոց աճեցուցանել ջանայր և զհոգւոյն ևս իմաստութիւն: Վասն զի առ ինքն զմեծ կաթողիկոսն Գէորգ կարդացեալ՝ և զփրկութենագործ զմարմին և զարիւն Տեառն թոշակ յետին առ 'ի նմանէ իւր ընկալեալ, ոչ սակաւ ինչ քան թէ զբազումս բաշխէր գանձն ոսկւոյ և արծաթոյ 'ի տնանկս և յաղքատս, այլ և 'ի ձեռս հայրապետին հաւատայր զլիապատար գանձարանացն մթերս՝ և զերամակս ձիոց և զղասակս անդէոց և զհօտս ոչխարաց, ամենեկին բնաւին բաշխել յեկեղեցիս ուղղափառաց 'ի նուիրումն պատարագին սրբութեան, ուր ուրեք և ում զիարդ պիտոյ ինչ լինէր: Եւ այսպէս ապա զպիտառոցեալ պէտս արտաքնոցն 'ի մաքրութիւն նորոգման ներքին մարդոյն, անտեսաբար կենսացուցանէր. յետ որոյ բարուք ծերութեամբ ըստ բուսոյ բարեզգեսց բարուց հանգեալ ի Քրիստոս: Եւ վասն զի 'ի ճանապարհի յիշխանս 'ի Քարսպառն կոչեցեալ տեղ ապառաժի եղև նորայն վախճան, բարձեալ ապա դիակիր

էին նրանից: Աշնանային օրերի ընթացքում մեծ իշխանը շարժվում գնում է Հերի կողմերը՝ քաղաքի զլխավորի հետ հանդիպելու համար: Եվ երբ նա իշխանին ընդառաջ գնաց, [այդ ժամանակ] նա իր զորքը նենգաբար ու զաղտնի թաքցրել էր այգեստանի խորածորներում: Եվ իշխանի հետ հանդիպելու ժամանակ իսմայելյան զորքը, հանկարծակի դուրս գալով իր տեղից, իշխանի թիկունքի կողմից հարձակվում է նրա վրա և սրով իսկույն խոցելով՝ գետին է գցում: Այդպես խաբվելով անօրենների կողմից՝ նա [Գրիգորը] մեռավ, տարվեց ու թաղվեց իր հայրերի գերեզմանոցում: Նրանից հետո մեծ իշխանությունը տիրում է իր որդի Աշոտը՝ Աշոտ արքայի թոռը:

Բայց մնացած հանգամանքների, այն է՝ նրա հզորության, քաջության, կռիվների, պատերազմների և բազում բարոյությունների ու օգնությունների մասին գրված է Շապուհ Բագրատունու պատմության գրքում, որը բավականաչափ տեղեկություն կտա քեզ, [ընթերցող], այդ մարդու բարեբախտության վերաբերյալ:

Իսկ սիսական իշխան Վասակը, որ փաղաքշաբար Իշխանիկ էր կոչվում, աստվածամերձ ուղիով ու բարեպաշտ փորձով վարելով իր առաքինի կյանքը, վախճանվում է և թաղվում իր հայրերի գերեզմանոցում: Եվ ապա նրա փոխարեն իշխանությունը տիրում է նրա եղբայր Աշոտը՝ հեզահամբոյր, խաղաղասեր, բարեպաշտ, աստվածավախ մի մարդ, որ ամեն ինչով իրեն նվիրել էր իր հայրենի տերության շինարարությանը:

Բայց Հայոց Աշոտ արքան Հայաստանի կարգ ու կանոնի, գործերի, ընթացքի բոլոր ուղղություններն ու հաջողությունները փայլեցնելուց հետո հիվանդացավ ծանր հիվանդությամբ և մեռավ: Եվ մինչև անկողին ընկնելը նա քիչ խնամք չտարավ իր մարմնի դարգացման և հոգու իմաստության համար: Իր մոտ կանչելով Գեորգ մեծ կաթողիկոսին և նրանից որպես հաղորդություն ընդունելով Տիրոջ փրկարար մարմինն ու արյունը՝ ոչ թե քիչ, այլ շատ ոսկու և արծաթի գանձեր էր բաշխում աղքատներին ու տնանկներին: Միաժամանակ վստահում է հայրապետի միջոցով գանձարանների լեփ-լեցուն իրերը, ձիերի երամակները, կովերի նախիրները, ոչխարների հոտերը. բոլորը բաշխել ուղղափառ եկեղեցիներին որպես սուրբ պատարագի նվերներ՝ որտեղ, ում, ինչպես որ պետք լինի: Եվ այսպես մարդու արտաքին կարիքների մասին Աստծու անունից խոսելով՝ մարդեղության խորհրդով մաքրում էր մարդու ներքինը ու նրան կենսագործում: Դրանից հետո բարեկարգ բնավորությամբ հասնելով խոր ծերության՝ նա վախճանվում է: Եվ քանի որ նրա վախճանը եղավ ճանապարհին Քարսպառն կոչվող ապա-

դագաղօք՝ տարան զնա 'ի Թագաւորանիստ աւանն Բագարան, ոսկե-
հունն հանդերձիք և ոսկեզօծ վառիւք զդագաղան զարդարեալ. և խումբ
զօրաց զինուք և զարդուք, ընտրանօք և նշանակօք շուրջ պաշտպանեալք
մեծի կաթողիկոսին, և այլ ևս կղերց եկեղեցւոյ առաջի ևս գնացեալ՝
զխաչակրօն սաղմոսերգութիւնս և զծայնս օրհնութեանց նուագէին: Իսկ
երեք որդիք նորա՝ գահերէցք տան արքունի, և այլ ևս բարեկամք հե-
տամտէին զկնի դագաղացն բայց միայն 'ի Սմբատայ, որ իշխան իշ-
խանացն Հայոց էր. զի նա 'ի կողմանս Գուգարաց 'ի նուաճել զազգան
զայնոսիկ գնացեալ էր՝ ոչ ժամանեաց յամբոկ գործոյն: Եւ այսպէս
հասեալք 'ի տեղին՝ ա՛նդ էր ապա տեսանել կուսանս ողբերգակս և
արտօսրաթոր կականումն և աշխարանս տիկնացն և տանտիկնացն, և
այլ ևս բազմութեան ռամկացն և անռամկացն: Եւ ապա կազմեալ տա-
պան Թագաւորական՝ եղին զնա 'ի քնարանի հարց իւրոց:

Իսկ զկնի այսորիկ շուէ գայ հասանէ ըստ համբաւոյն հասելոյ՝
Սմբատ որդի արքային 'ի սեպհական կալուած Երազագաւորից Շիրա-
կաւան բազում վշտահար հեծութեամբ. զոր երթեալ և 'ի մխիթարու-
թիւն զնա համոզեալ մեծի կաթողիկոսին՝ դադար վշտացն տայր, ոչ
փոփոխել յընդրի իւր բարրական բնութենէն: Գայր առ նա ապա և մեծ
իշխանն Վրաց՝ Ատրնեբսեհ 'ի ցաւակցաբար վշտակցութիւն:

Եւ վասն զի Աբաս սպարապետն Հայոց և եղբայր արքային Աշոտոյ
'ի կողմանս պետութեան Վանանդայ առկայացեալ կայր, առ նա նախ
ըստ օրինի հրահանգաց խոտորեալ մտանէր խօսել զբանս սփոփանաց
և նորայն ևս տխրականաց սգոյ. զոր պատուասիրաբար և բարուքապէս
ընկալեալ՝ ոչ կամէր նմա յառաջ կոյս ևս առ Սմբատ շուել գնալ, եւս
'ի մտի դնելով, թէ գուցէ իմանալ դոցա՝ դաւ դրժողութեան նմա եր-
կաքանչիւրոցն 'ի նոցանէ լինիցի, ոչ կարէր առնուլ զորս կամէրն, վա-
սըն զի յինքն զԹագաւորութիւնն հնարէր նուաճել: Յորմէ պատասխանի
լսէր յաւէտ անտեղի գոլ զոչ երթալն, և առանց իմիք փաստից և պատ-
ճառք յուզմանց շփոթից և աղմկաց. որում թոյլ տուեալ՝ շուէ գնայ
հանդիպի Սմբատայ, և Թագաւորական զգեստուց զգեցմամբ զսեպթոյր
զգեստաւ նորա զգեցումն 'ի բաց թօթափէ: Եւ ինքն մեծամեծ և պա-
տուական ընծայիւք 'ի Սմբատայ մեծարեալ՝ դառնայ կրկնակի առ
սպարապետն Աբաս, որոյ զշարեալ սաստկապէս 'ի քսութենէ ոմանց,
եթէ չար զնմանէ առ Սմբատ խորհեալ՝ կալեալ կապէ զնա երկաթի շըղ-

ռած տեղում իջեանելիս, սպառազինված ու զարդարված զինվորների
խումբը, վերցնելով նրա դիակիր դագաղը, որ զարդարված էր ոսկե-
հյուս հանդերձանքով ու ոսկեզօծ դրոշներով, տարաւ Թագաւորանիստ
Բագարան ավանը: Ճանապարհին մեծ կաթողիկոսի կողքերից գնում
էին ընտիր զինվորներ՝ տանելով կաթողիկոսի զինանշանն ու գավա-
զանը, իսկ նրա առջևից գնում էին եկեղեցու այլ հոգևորականներ՝ եր-
գելով Քրիստոսի խաչին վերաբերող սաղմոսներ և օրհնության երգեր:
Իսկ նրա երեք որդիները՝ արքունի տան գահերեցները, և բարեկամ-
ները գնում էին դագաղի հետևից, բացի Սմբատից, որը Հայոց իշխա-
նաց իշխանն էր: Նա գնացել էր Գուգարքի կողմերը՝ այնտեղի ժողո-
վորդներին նվաճելու համար, այդ պատճառով նա չկարողացաւ հաս-
նել ժամանակին: Եվ երբ նրանք այդպես հասան տեղ, պետք էր տեսնել
ողբերգու կույսերի, իշխանուհիների, տանտիկիների և ռամիկ ու ոչ
ռամիկ բազմության արտասովաթոր լացուկոծը: Հետո նրանք պատրաս-
տեցին Թագաւորական տապան և նրան դրեցին իր հայրերի գերեզ-
մանոցում:

Իսկ դրանից հետո լուրը հասնելուն պես արքայի որդի Սմբատը
խիստ վշտահար հեծածանքով սեփական Երազագաւորք կալվածքից գա-
լիս հասնում է Շիրակաւան: Մեծ կաթողիկոսը գնալով համոզում,
մխիթարում ու հանգստացնում է նրան՝ չփոխվելով իր ազնիւ ու բա-
րեբարո բնավորութիւնից: Այնուհետև նրա մոտ է գալիս Վրաց մեծ
իշխան Ատրնեբսեհ՝ ցավակցութիւն ու վշտակցութիւն հայտնելու հա-
մար:

Եվ քանի որ Հայոց սպարապետ Աբասը՝ Աշոտ արքայի եղբայրը,
գտնվում էր Վանանդի իշխանության կողմերում, սովորության համա-
ձայն նախ նրան թյուր հրահանգ է հասնում՝ նրա մոտ մտնելու, սփո-
փելու և սգո տխուր խոսքեր ասելու համար: Դրանք սիրով ու հոժարու-
թյամբ ընդունելով՝ Աբասը չէր կամենում նրանից առաջ գնալ Սմբատի
մոտ, մտածելով, թե գուցե դրանք իմանալով՝ նրանցից յուրաքան-
չյուրը դավի ու դրժի իրեն: Եվ նա չէր կարող վերցնել այն, ինչ կամե-
նում էր, որովհետև ձգտում էր Թագաւորութիւնը ինքը նվաճել: Եվ ըստ
լսած պատասխանի՝ չգնալը ավելի անպատշաճ էր համարվում: Եվ
առանց ինչ-որ փաստի ու առանց հուզվելու, շփոթվելու, աղմկելու
պատճառի անտեսում է դրանք և գնում ու հանդիպում է Սմբատի հետ
ու նրա վրայից հանում է նրա հագած Թագաւորական սեպթոյր զգեստ-
ները: Սմբատը նրան մեծարում է մեծամեծ ու պատվական ընծանե-
րով, և նա նորից վերադառնում է Աբաս սպարապետի մոտ: Վերջինս
բարկանալով ոմանց քսութիւնից, թե՛ նրա հասցէին Սմբատի մոտ վատ

Քայլիք և դնէ 'ի բանտի 'ի բերդին Կարուց: Եւ յայնմհետէ ապա յերկաքանչիւրոց անտի աղմուկ շփոթի սաստկացեալ զմիմեամբք զեղոյր, և զուրթ սպայից յինքեանս կուտեալ Սմբատ և Աբաս՝ և մարտ մարտուցեալ, ոչ սակաւ խուժան աւերանաց զաշխարհուն հեզոյր: Անդ 'ի մէջ կացեալ կաթողիկոսն մեծ՝ զխաղաղութիւն ընդ միմեանս խօսել խորհէր, և հայցէր զԱտրնեբսեհ արձակել 'ի տեղի իւր և զհրաբորբոք բարկութեանն տեղացումն 'ի բաց տրոհել 'ի միշոյ: Իսկ սպարապետն խորամանկեալ՝ և հաւանական իմն ցուցեալ միտս, ասէ. «Տաքէ ինձ այսրէն Ատրնեբսեհ զերկու ամրոցսն, զոր յափշտակեալ իսկ է 'ի ձեռաց Գուրգենայ քեռան իմոյ, և զԴաւիթ զորդի իւր զբաւական ինձ յայսմհետէ՝ և ես թողից զնա խաղաղութեամբ:» Եւ յայդմ բանի յետկար երդմանն կնքեալ՝ տայր ցհայրապետն մեծ: Եւ ապա իբրեւ առ զխնդրելին իւր, դարձեալ դաւաճանեալ 'ի դրժող դիւէ անտի՝ ոչ թողոյր զԱտրնեբսեհ, քամահեալ ևս զմիջնորդութիւն կաթողիկոսին մեծի: Ընդ որ տխրական տրտմութեամբ և դառնութեամբ սրտի զգածեալ հայրապետն մեծ, և խոժոռեալ խռովութեամբ մեծաւ՝ ել զնաց անտի 'ի գաւառն Շիրակ: Իսկ սպարապետն իմացեալ՝ թերեւս խուժան հինից սաստկացեալ առ դուրս հասեալ կայ, երթեալ մտեալ դադարէր ընդ ամրոցաւ պարսպին 'ի ներքոյ պատուարին:

Ապա յայնուհետեւ Սմբատայ զօր մեծ գումարտակ արարեալ՝ ասպատակ սփռէր 'ի վերայ աշխարհակոյտ շինիցն Աբասայ շուրջ զամրոցան, ուր զաղթ գաւառին ղօղեալ դադարէր՝ յաւարի առեալ զզէնսն արի արանց և զքաջ երիվարաց և իբրեւ յարգելան բանտի 'ի դիպահոջ զնա 'ի բերդին կացուցեալ: Բազում աւուրս ստէպ ստէպ զայս առնէր, յորմէ ապա իբրեւ վտանգեալ և 'ի տազնապի տարակուսանաց մղեալ և հետի աղագս այլ ինչ ոչ մարթացեալ գտանել՝ 'ի հեզութիւն եղբորորդոյն վստահացեալ պատանդս առ 'ի նմանէ խնդրէ զորդի նորին զիւրն համանուն, և զԱշոտ՝ զորդի Շապհոյ եղբոր իւրոյ, զի և նա ևս առ նա զԱտրնեբսեհ հանեալ տայցէ: Իսկ խաղաղասէրն յամենայնի ոչ վրիպէր 'ի խնդրոյ նորա տալ զպատանդսն. և առեալ ածեալ յանձանձեալ զԱտրնեբսեհն՝ առաքէ մեծապատիւ շքեղութեամբ յաշխարհն իւր: Եւ 'ի դառնալ իւր անտի՝ իսկ և իսկ ապա թագ արքայութեան նմա բերեալ մատուցանի յիշխանէ անտի Իսմայէլեանն Ափշնէ, որ յԱտրապատականի՝ 'ի հրամանէ ամրիապետին իրեանց. ընդ նմին և ոսկիակուռ զգեստ, և նժոյգս իբրեւ օղապարիկս 'ի զարդս և 'ի զէնս ոսկիակուռս պճնապայծառս, որում ապա ընդ առաջ 'ի թէատրոն անդ ելեալ՝

խորհելուց՝ [Ատրնեբսեհին] բռնում, կապում է երկաթյա շղթաներով և զցում Կարուց բերդի բանտը: Այնուհետեւ նրանցից յուրաքանչյուրը սաստիկ աղմուկ ու աղաղակ էր թափում մյուսի գլխին: Եվ Սմբատն ու Աբասը, իրենց մոտ կուտակելով մեծ հեծեալգոր, մարտնչում են միմյանց դեմ, և երկրում քիչ խառնակութիւն ու ավերածութիւն չեն կատարում: Այնտեղ մեծ կաթողիկոսը, կանգնելով նրանց միջև, մտածում էր խոսել խաղաղության մասին, և խնդրում էր Ատրնեբսեհին՝ արձակել իր տեղը և չեզոքացնել տեղացող հրաբորբոք բարկութիւնը: Իսկ սպարապետը խորամանկելով ու հավանութիւն ցույց աւելով՝ ասում է. «Ատրնեբսեհը այստեղից ինձ կտա երկու ամրոց, որ հափշտակել է իմ քրոջ ամուսնու՝ Գուրգենի ձեռքից, հետո իր որդի Դավթին կթողնի ինձ մոտ որպէս պատանդ, և ես նրան բաց կթողնեմ խաղաղութեամբ: Եվ կնքելով ձեռագիր երդմնագիրը՝ տալիս է մեծ հայրապետին: Եվ ապա երբ առավ իր խնդրածը, դարձյալ խաբվելով այն դրժող դէպք՝ բաց չի թողնում Ատրնեբսեհին և նույնիսկ արհամարհում է մեծ կաթողիկոսի միջնորդութիւնը: Դրա վրա տրտմելով, սրտի դառնութեամբ հուզվելով ու մեծ խռովութեամբ խոժոռվելով՝ մեծ հայրապետը ելաւ ու այնտեղից զնաց Շիրակ գավառը: Իսկ սպարապետը, իմանալով այդ մասին, թերեւս խուժան ավազակներից սաստիկ բարկանալով, զրնում հասնում է ամրոցի դուռը և մտնելով ներս՝ դադար է առնում պարսպի ամրոցի պատերի տակ:

Այնուհետեւ մեծ զորք հավաքելով՝ Սմբատը ասպատակում է Աբասի ընդարձակ շենքերը, որոնք գտնվում էին ամրոցի շուրջը, ուր զաղթել, թաքնվել ու պահվել էր գավառի բնակչութիւնը, և թալանում է արի մարդկանց ու ընտիր երիվարների [վրայի] զենքերը և ժամանակավորապէս նրան պահում է բերդում, որպէս բանտում: Եվ շատ օրեր նա հաճախակի այդ բանն էր անում, որից նեղվելով, տազնապի ու տարակուսանքի մեջ ընկնելով, ճար չկարողանալով գտնել, եղբորորդուն հեզութեամբ պատանդներ վստահելով՝ նրանից խնդրում է նրա որդուն՝ իր համանուն Աշոտին, իր եղբայր Շապուհի որդուն, որպէսզի նա էլ ազատի ու իրեն տա Ատրնեբսեհին: Իսկ այն խաղաղասերը ամեն ինչում չէր վրիպում նրա՝ պատանդները տալու խնդրից: Նա վերցնում բերում է Ատրնեբսեհին, մխիթարում և մեծապատիվ շքեղութեամբ ուղարկում իր աշխարհը: Եվ երբ նա վերադառնում է այնտեղից, Ատրապատականում գտնվող իսմայելյան Ափշին իշխանը իրենց ամրապետի հրամանով արքայական թագը բերում և իսկույն մատուցում է նրան [Ատրնեբսեհին]: Նրա հետ տալիս է նաև ոսկեհնչուս զգեստ, հրեղեն նժույգներ՝ ոսկեկուռ զենքերով ու զարդերով զարդարված: Հան-

դարձեալ դառնան յեկեղեցին սուրբ և հայրապետն Գէորգ ընդ նոսա: Եւ անդ աւարտեալ 'ի վերայ զնուիրական աղօթսն՝ և ածեալ 'ի գիծս և 'ի գիրս և 'ի նկարս տեսականս զոսկեծամուկ զգեցութիւնսն, և եղեալ 'ի գլուխ զթագ թագաւորութեան նորա՝ ելանէր 'ի հոգեւոր առագաստէ անտի պայազատել զբնաւ Հայաստանեայս: Վասն որոյ ապա սպարապետն Աբաս յաւէտ իմն զշարեալ և խանդացեալ ընդ իրս կաթողիկոսին՝ իբր զնա գոլ պատճառ իւրում զրկութեանն և Սմբատայ թագկապութեանն, և ապա շարայաշաղ մախանօք առ ինքն զքիւն շտրաբանս 'ի բասրանս նորա ձգէր. որք 'ի տանէ բուսեալք և դիւի շարի մատնեալք զերասանակ հոգւոյ իւրեանց՝ զճարակ հրոյ բանս բամբասանաց զսրբոյ կաթողիկոսէն խոխոտեալ յօղէին: Եւ վասն զի սոյն սոքա նախ քան զայս զանօրէն լեզուս իւրեանց ածեալ էին զերկրաւ, և զոմանս ապիդատս զուգակցեալ զրաբան շարիմացութեանն՝ կարծէին կարել կատարել զանկումն սրբոյ կաթողիկոսին:

Եւ վասն զի ընդ այն ժամանակս փայլատակեալ պայծառանայր սուրբ այրն Աստուծոյ՝ Մաշտոց, որ 'ի Սեան կղզւոյ, որ զփառացն Աստուծոյ անշիջանելի լուսոյ ճառագայթումն յինքն նկարէր, աստուածային ծաւալմամբ և սրբափայլ կրօնիք կենդանականօք և հոգիախաղաց զօրութեամբք 'ի տեսականի անդ զանտեսն տեսանէր. սակս այնորիկ ամենեցուն աչք 'ի նա հայէին յաղագս տրոհել և ճանաչել մարթելոյ նորա զհոգեւորացն մասանց ընտրութիւնս ստուգագէտ իմացուածիւ: Իսկ սպարապետն 'ի մօտի եղեալ, թէ զուցէ հրապուրել զայրն Աստուծոյ կարասցէ և ընդ ինքեան 'ի խորհուրդս շարութեան միաբանել՝ զրէ ապա թուղթ առ նա, նախ ներբողումն զնմանէ, և ապա ամբաստանութիւն յոյժ բծամիտ իմն զկաթողիկոսէն. որպէս թէ չէ պարտ քեզ լսել նորայն անպտղութեան գործոցն խաւարի՝ և զվկայութիւնս ևս կորցստական շարացն յուշ արարեալ: Այլ և գուշակեալ ևս զնա ինքն 'ի պատիւ հայրապետութեան փոխանակ նորա կացուցանել, միայն թէ հաւանեացի 'ի ժողովս շարացն գալ հասանել և միաբանել: Զոր և ընթերցաւ՝ զայրացաւ յոգի իւր և ոչ կամէր առնել պատասխանի. բայց զի մի՝ լուծեամբ նորա շարքն զօրացին 'ի շարութիւնս իւրեանց՝ զրէ ապա օրինակ զայս:

Եւկն եհաս 'ի վերայ հրամանք Հօրիդ պատկառելիք, զոր և ընկալայ սիրով հոգւոյ սննդակից գլուխ ինձ 'ի մանկութենէ օրինաց Աս-

գիսարանում նրան ընդառաջ ելնելով՝ նրանք դարձյալ վերադառնում են սուրբ եկեղեցին և նրանց հետ էր նաև Գեորգ սուրբ հայրապետը: Եվ այնտեղ ավարտելով նվիրական աղոթքները, հոգեւոր ոսկեզարդ զգեստները զարդարելով գծերով, գրերով ու նկարներով և թագավորական թագը դնելով նրա գլխին՝ [Սմբատը] դուրս է գալիս այդ հոգեւոր առագաստից՝ իշխելու ամբողջ Հայաստանի վրա: Դրա համար Աբաս սպարապետը էլ ավելի է շարանում ու նախանձում կաթողիկոսին՝ ըստ նրա կատարած գործերի նրան համարելով իրեն թագից զրկելու և Սմբատին թագադրելու պատճառը: Այնուհետև շար նախանձով իր մոտ է կանչում շարալիզու բանսարկուներին ու նրան մեղադրում [նրանց մոտ]: Մնվելով տնից, բայց շար դեին հանձնելով իրենց հոգու սանձը՝ նրանք շանում էին սուրբ կաթողիկոսի մասին բամբասանքի խոսքեր հորինել՝ նրան սրի ճարակ դարձնելու համար: Եվ այն բանի համար, որ դրանից առաջ նրանք իրենց շար բամբասանքը տարածել էին երկրով մեկ և անմիտ առանձին մարդկանց էլ զուգակցել զրախոս շարախոսութեանը, կարծում էին կարող են իրագործել սուրբ կաթողիկոսի անկումը:

Եվ քանի որ այդ ժամանակներում փայլատակելով փառավորվում էր Աստծու սուրբ մարդը՝ Մաշտոցը, որը գտնվում էր Սեան կղզւում, որը փառավոր Աստծու անշեջ լույսի ճառագայթումը իր միջոցով էր ներկայացնում, աստվածային ծավալմամբ, սրբափայլ կենդանարար կրօնով և հոգեշարժ զորութեամբ տեսանելի մեջ անտեսն էր տեսնում: Դրա համար բոլորի աչքերը նրան էին նայում՝ ստույգ իմացութեամբ տրոհել ու ճանաչել կարողանալու համար նրա հոգեւոր մասերի տարբերությունները: Իսկ սպարապետը մտածելով, թե կկարողանա հրապուրել Աստծու մարդուն և շար խորհուրդների մեջ միաբանել տալ իր հետ, նրան թուղթ է հղում, որում նախ ներբողում է նրան, և ապա խիստ շարամիտ ամբաստանութիւն [է անում] կաթողիկոսի հասցեին: Այնպես որ դու, [ընթերցող], չպետք է լսես նրա մութ ու անպտուղ գործերի մասին և ուշադրութիւն չպետք է դարձնես նրա կորստական շար վկայութեանը: Միաժամանակ հայտնում է, որ հենց նրան նրա փոխարեն պետք է դնել հայրապետական աթոռին, միայն թե նա համաձայնվի գալ, հասնել անօրենների ժողովին և միաբանվել: Երբ նա ընթերցեց այդ գրութիւնը, խիստ զայրացավ իր հոգում և չէր կամենում պատասխանել: Բայց որպեսզի շարքերը լուծեամբ չկարողանան նրան [զգել] իրենց շարութեան մեջ, նա գրում է հետևյալ թուղթը.

«Եկավ հասավ Հօրիդ պատկառելի հրամանը, որն ընդունեցի հոգու սիրով, որ մանկութիւնից սկսած ես սննդակից եմ եղել օրինավոր

տուծոյ և ըստ հաւատոյ հարազատութեան դաշնաւորեալ 'ի հաւատակ-
ցութեան ձեր, որ ըստ Պողոսի սիրունդ էք և ոչ ատեցեալք—անկեալ
երկիրպագի խորանին խոնարհութեամբ: Բայց եթէ ինքնուրոյնութեամբ
հրեշտակական կարգիս ընդ այլ ինչ շաւիղ տարեալ թողացուցանէ զա-
նոր հարկացն անհասութեամբ՝ մի՛ թուիցիմք այնուիկ լծընկէցք. զի
Աստուածային բանն առ 'ի մէնջ պահանջէ հնազանդիլ Աստուծոյ առա-
ւել քան մարդկան:

«Յետ այսորիկ ապա ամենայն գլուխք պատգամաց թղթիս ամբաս-
տանութիւն էր զմեծէ հայրապետէն և զփոխանորդէն Քրիստոսի: Յոր-
քան նափորտն սրբութեան փակէ զնա շուրջանակի, և հարստացեալ
փառաւորեալ է կոչմամբն Աստուծոյ, և առաքելական արգասեօք փո-
խանակ Աստուծոյ է. և զայս անուն անուանեմ զօրհանապագ: Ապա
խստութեամբ և ամբարտաւանութեամբ և չափչգիտութեամբ և զրադատ
առնելով նզովիւք պատուիրեալ էիք և զիմ նզովս պատկեր կալեալ նո-
րա անզգամութեանն՝ և այդոցիկ երաշխաւորեմ ես առաջի Աստուծոյ,
զիտելով զնորա զանչափ բարեբարոյսն, որ պայմանաւ հրամանի Սուրբ
Գրոց մինչ առաջի ունիմք՝ վաղվաղակի զիջանի և կատարելանայ, մա-
նաւանդ մինչ զանց է արարեալ զաստեօք 'ի մանկութենէ և 'ի ծերու-
թեան դար հասեալ:

«Բայց իմ նզովք դատապարտութեան յաւէտ յիրաւի և արժանի էր.
և զի վրիպեցայ և ըստ արտուղի անկեալ՝ ինքնահրաման բարձի զխրա-
րոց սուրբ Հարցն, որ 'ի մէջ մեր և 'ի Քաղկեդոնականացն, վասն որոյ
աղօթահայց ապաշխարութեամբ և առաջիանկմամբ պատառեցի նովին
սուրբ ձեռք զձեռնադրեալսն զինէն կարծեօք: Բայց ամենայն դիտա-
ւորութիւն թղթիս զմեղաց իմն ակնարկէր զբասրանս սոցա. նոցա բան-
տարկեալ սատանայի վարդապետութեամբ, որ մարդասպանն է 'ի սկըզ-
բանէ կամ ոգեսպան և բանսուտ և որոմնացան. և որ զիս ևս զարթու-
ցեալ էիք, թէ չէ պարտ լուի քեզ: Արդ՝ ա՛յս մի ինչ տեսեալ լիցի քեզ՝
տէր իմ, զի անհնար է զյանցանս իմանալ իբր զճանապարհս օձի 'ի վի-
մի գնացելոյ. և հաստատուն վկայ՝ մարգարէն, ասելով. «Քննեցին զանօ-
րէնութիւն և պարտասեցան 'ի քննել զքննութիւն»: Գիտեմ և հաստա-
տեալ եմ 'ի Տէր, որ թերատեսեալ զմեղս՝ նիւթեալ է հիւանդին զմահ
և ատել զեղբայրն յորժամ առ ուսմիկս իցէ. իսկ առն երեւելոյ և 'ի
բարձրագոյն աստիճանի կացելոյ սակաւ ինչ սասանութիւնք՝ մեծամեծք
են վնասք հասարակաց գայթակղութեան աղագաւ, թող թէ աղտեղագոյն
աղետք աղծապղծութեան, որ թէ լինին: Բայց ես այր մեղաւոր և վատ-
թար, և անօրէնութեանց իմոց բարձրացելոց քան զգլուխ իմ և ծանրա-

Աստծուն և հավատի հարազատութեամբ դաշնակցել ձեր հավատակ-
ցութեան հետ, որ ըստ Պողոսի՝ [դուք] սիրելի եք և ոչ թե ատելի. նա
ընկնելով խոնարհութեամբ երկրպագում է խորանին: Բայց եթէ ինք-
նուրոյնաբար տանելով հրեշտակային կարգի մեկ այլ ճանապարհով՝
թողնել տա անհամար հարկերի օղակը, մենք դրանով շնք թոթափի
լուծը, որովհետեւ աստվածային խոսքը մեզանից պահանջում է առավել
Աստծուն հնազանդվել, քան մարդկանց:

Դրանից հետո թագավորական թղթի բոլոր գլուխները ամբաստա-
նություն էին [պարունակում] մեծ հայրապետի և Քրիստոսի փոխա-
նորդի մասին: Եվ ինչպես որ սուրբ շուրջառն է փակում նրան, [այդ-
պես] զորանալով նա փառավորվել է Աստծու անվամբ և առաքելական
արգասիքով Աստծու փոխարեն նա է: Եվ ես այս անունը տալիս եմ
օրնիբուն: Այնուհետև խստութեամբ, ամբարտաւանութեամբ, չափը չգի-
տենալով, զրպարտելով ու նզովելով՝ պատվիրել էիք՝ իմ նզովքն էլ
օրինակ ունենալով նրա անզգամութեանը: Դրանով ես երաշխավորում
եմ Աստծու առջև՝ իմանալով նրա անչափ բարեսրտությունը, որը Սուրբ
Գրքի հրամանով միշտ ունենք մեր առաջ: Նա անմիջապես հանգչում
է ու կատարյալ դառնում, մանավանդ որ զանց է արվել մանկությունից
սկսած և հասել է ծերութեան հասակը:

Բայց իմ նզովքը հավետ դատապարտութեան էր արժանի: Եվ որով-
հետև շեղվեցի և ուղուց դուրս ընկնելով՝ ինքնագլուխ կերպով վերաց-
րի հայրերի տարբերությունը, որ առկա է մեր և քաղկեդոնականների
միջև, դրանով մաղթողական ապաշխարութեամբ ու առաջն ընկնելով՝
նույն սուրբ ձեռքով պատառեցի իմ մասին զրվածը: Բայց թղթի ամ-
բողջ խորհուրդն այն էր, որ ակնարկում էր սրանց մեղադրանքն ու
մեղքերը: Նրանք բանտարկվեցին սատանայի վարդապետութեամբ, որն
ի սկզբանե մարդասպան է կամ հոգեսպան, ստախոս ու որոմնացան:
Եվ դուք էլ ինձ ևս արթնացրել էիք, թե դու չպիտի լուես: Արդ՝ այս
մեկը քեզ, տեր իմ, թող հայտնի լինի, որ անհնար է հանցանքն իմա-
նալ, ինչպես վեմի վրայով գնացած օձի ճանապարհը: Եվ հաստատուն
վկան՝ մարգարեն ասում է. «Քննեցին անօրենությունը և հոգով պար-
տավորվեցին քննելու քննածը»⁵⁸: Գիտեմ, որ հաստատվել եմ Տիրոջ
համար, որ թեթեւացնելով մեղքերը՝ հիվանդի համար նյութել է մահ
և ատել եղբորը, երբ նա ուսմիկների մոտ կլինի: Իսկ երեւիլի ու բարձր
աստիճանի հասած մարդու փոքր-ինչ տատանումները բոլորի համար
մեծամեծ վնաս են գայթակղութեան պատճառով՝ մի կողմ թողնելով
ավելի աղետդի ու զարշնիլի աղետները, որոնք եթե լինում են: Բայց
ես՝ մեղավոր ու վատթար մարդս, որի անօրենությունները ավելի են

պէս բեռնացելոց 'ի վերայ իմ, ոչ կարեմ նախանձել զնախանձ Տեառն Աստուծոյ ամենակալի և գերանաւ կուրացելոյս զմութն ալլոց սրատեսել:

«Եւ արդ բազում արտասուօք և հառաչմամբ սրտի գրեցի, զոր միանգամ գրեցի: Աստուած զշաւիղս արդարութեան ցուցցէ ձեզ գնալ ընդ նա, և կատարեսցէ զկամս ձեր 'ի կամս իւր. խօսեսցի 'ի սիրտս ձեր զարդարութիւն և զիրաւունս՝ մի՛ դրդուիլ անքննօղ լսելիօք, որ ոչ վայելէ ձերում զխաւորութեանդ, և զձերդ ձեզէն տեսէք: Այլ իմ մեռցի և կորիցէ անուն և յիշատակ յերեսաց երկրէ, և խաւարեսցին բիբք աշաց և մի՛ տեսցեն զլոյս, և փակեսցին ականջքս և համր եղիցի հո՛վեալ բերանս և լեզու իմ 'ի քիմս իմ կցեսցի, և մէզ և մառախուղ մե՛ղաց և ստուերք մահու պատեսցէ զբոլոր անձնս, եթէ ինչ շարժեցայց կամ զգացայց տեսանել կամ լսել կամ խօսել զարդարոյն զանիրաւութիւն՝ զապիրատութիւն 'ի բարձունս խօսելով, զլեզուս ածել զերկրաւ՝ պարտոխաթափ եղեալ և զօղանջել 'ի սուր շրթունս: Քա՛ւ լիցի ձեռս ամբառնալ յօծեալն Աստուծոյ և քէական մեղօք վտարանդի լինել անթողլովն և անբժշկելովն: Քա՛ւ լիցի ինձ լինել Կորիս և Դաղան հակառակ ընտրելոյն Աստուծոյ. ապա թէ ոչ՝ բացցէ երկիր բերան իւր և կլցէ զիս կորստեամբ ընդ բանակն Աբիրոնի և կենդանւոյն իջցեմ 'ի դժոխս: Իմն ա՛յդ է. և յաղմանէ զիս ոչ ոք կարէ փոխել ոչ գեհննին երկիւղիւ և արքայութեանն խոստմամբ, և յատեանն գոլով՝ հեղցի թարախեալ արիւնն սրտիս առ յանդիման նզովելով զանգոսնողսն, որք զձեզն խոռվեցուցին: 'ի վերայ ալոր ամենայնի յուշ լիցի ձեզ և արձանագրեալքն յԱստուծոյ օրէնքն, յորում գրեալ է, թէ «Յայտնիքն որդւոց մարդկան և ծածուկքն Տեառն Աստուծոյ.» վասն որոյ և հաստատեաց օր, յորում ինքնին դատելոց է զգաղտնիս մարդկան 'ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի:

«Եւ արդ՝ դուք անդր թողէք զ'ի վերդ քան զձեզ և մի՛ 'ի կարծս դատէք, և մի՛ ըստ խօսից յանդիմանէք՝ մինչև եկեսցէ Տէր, որ լուսաւոր առնէ զգաղտնիս խաւարի և զիրաքանչիւրն զգործն հրով փորձէ. զի կարծիք և թուիք և նմանութիւնք և ստուերք են սնոտիք արտաքոյ ճշմարտութեանն և չհամարին վկայութիւնք յիրաւացեաց ատենի ըստ պահանջելոյ Աստուծոյ, թէ յերկուց և յերից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան. որ և արտաքնոցն իմաստնագունից յոյժ հաճոյ թուեցաւ, որ գողացեալ զմերն 'ի մէնջ և ալլակերպ արարեալ և ալլա-

բարձրացել, քան իմ զլուխը և ծանրացել են ինձ վրա, չեմ կարող նախանձել ամենակալ Տեր Աստծու վրեժխնդրութեանը և գերանով կուրացածս ուրիշների խավարը խորաթափանցորեն տեսնել:

Այսպիսով բազում արտասուքներով ու սրտի հառաչանքով գրեցի այն, ինչ մեկ անգամ գրեցի: Աստված ձեզ համար արդարութեան ճանապարհ ցույց կտա, որով դուք պետք է գնաք, ձեր կամքը կկատարի իր ցանկութեամբ, ձեր սրտերի մեջ կդնի արդարութեան ու իրավունք՝ չդրդվելու դուրահավան ականջներով, որը վայել չէ ձեր էութեանը, և ձերը դուք ինքներդ տեսեք: Թող մեռնի ու կորչի երկրի երեսից իմ անունն ու հիշատակը, թող խավարեն աշքերիս բիբերը ու շտեմենն լույսը, թող փակվեն ականջներս, թող համբանա իմ հոտած⁵⁴ բերանը, իմ լեզուն թող իմ քիմքին կալի. մեզը, մառախուղն ու մահվան ստվերը թող պատեն իմ ամբողջ մարմինը, եթե ես ինչ-որ [ձևով] շարժվեմ կամ զգամ տեսնել, կամ լսել, կամ խոսել արդարի անիրավութեան մասին, բարձունքներում պատմել ապիրատութեան վերաբերյալ՝ լեզու բանեցնելով երկրում, սրտի ոխը թափելով և շրթունքներով բարձր հայհոյելով: Անկարելի է, որ ես ձեռքերս ամբառնամ դեպի Աստծու օծյալը և շարաշար մեղքով վտարանդի լինեմ՝ դառնալով աններելի ու անբուժելի: Անհնար է, որ ես Կորնիսի ու Դաղանի նման հակադրվեմ Աստծու ընտրյալին, ապա թե ոչ թող երկիրը բաց անի իր բերանը և կուտա ինձ՝ Աբիրոնի⁵⁵ բանակի հետ կորցնելով, և ես ողջ-ողջ իջնեմ դժոխք: Իմը դա է, և դրանից ինձ ոչ ոք չի կարող ետ դարձնել՝ ո՛չ գեհննի երկյուղը, ո՛չ արքայութեան խոստումը: Աստուծոյ լինելիս թող թափվի իմ սրտի թարախացած արյունը ձեր առաջ՝ նզովելով արհամարհողներին, ովքեր ձեզ խոռվեցրին: Այս ամենի հետ միաժամանակ դուք պետք է հիշեք Աստծու կողմից արձանագրված այն կանոնը, որում ասված է, թե «Հայտնին մարդկանց որդիներինն է, իսկ զաղտնիքը՝ Տեր Աստծունը»⁵⁶, որի համար էլ օր սահմանեց, երբ Հիսուս Քրիստոսի միջոցով ինքը պետք է դատի մարդկանց զաղտնիքները:

Այսպես ուրեմն, դուք այնտեղ, ձեզանից վերև թողեք և կարծիքով մի՛ դատեք, ըստ խոսքերի մի՛ հանգիմանեք, մինչև կգա Տերը, որ լուսավորի խավարի զաղտնիքները և յուրաքանչյուրի գործը հրով փորձի, որովհետև կարծիքը, թվալը, նմանություններն ու ստվերները սնոտի բաներ են, ճշմարտութեանից հեռու և ըստ Աստծու պահանջի իրավացի դատաստանի վկայութեաններ չեն համարվում, եթե երկու-երեք վկաների կողմից [նույնիսկ] հաստատվի ամեն մի խոսք: Դա օտար իմաստուններին խիստ հաճելի թվաց, որոնք գողանալով մերը մեզնից՝ ալլակերպեցին և ալլաբանութեամբ ներկայացրին որպես իրենց սե-

բանութեամբ յառաջ բերեալ իբր իւրեանց սեպհական, միայն զտեսնս պատուիրեալ անշուշտ՝ որպէս հարօր 'ի վար կամ դեղատու 'ի դեղոցի: Արդ՝ աղաչեմ ոչ լռել կամ անհոգ լինել՝ այլ իրաւանց ուշ ունել. զի որպէս մարդկան կարծիք և համբաւք են ձեր նմանիք տկարացեալք փակեալ թուին ըստ սղալանաց: Բայց եթէ դէպ լինիցի և 'ի հայրապետութիւն կոչել յորդորիք և դուք՝ և չիինի խոստ մեղացն, ո՞վ որ լըրբենի երեսօք կարէ յառաջ գալ և վկայ անօրէնութեան լինել, թողում ասել 'ի վերայ ընտրելոյն Աստուծոյ: Վասն այսորիկ իսկ և հրաման Հոգւոյն Սրբոյ զանայտան 'ի հոգիս իւր թողացուցանէ. մի՛ ապա լիցի ձեզ խոռվականս ինչ առնել և խստութեամբ ընդդէմ խթանի աքացել, զի յաւէտ 'ի բաց տանի 'ի բոլոր շնորհաց այդպէս խորհել 'ի հաւատ: Եւ չօրհնեցաւ իշխանն Բագարատ, որ զայդպիսիսդ խորհեցաւ յոչինչ պէտս, որում ամենեքեան իսկ գիտակէք եմք կորստեան կորուստականացն: Ժողովք թէ հրամայէք լինիլ՝ մի՛ լիցին ժողովք շարաց պաշարողաց քինահան հրոսողաց, որք որպէս յայնժամ ժողովեցան ընդ Աննայի և ընդ Կայիափայ վասն Տեառն և արդ վասն օծելոյ նորա. այլ զայն, զոր ստացաւ 'ի սկզբանէ Տէր 'ի վիճակ ժառանգութեան իւրոյ, ըստ որում մարգարէն դասաւորէ՝ ասելովն, «Ժողովեցարուք 'ի լեառն Սիօն՝ քահանայք և ծերք արդարակորովք, քարոզեցէք պահս և պաղատանս. սրբեցէք զեկեղեցի լալով և կոծելով, զի այց արասցէ ձեզ Աստուած.» ըստ որում և արարին ձեզ նիկիական սուրբ Հարքն տրեխաւորեալք ոտիւք հետեալք 'ի բանակետդ սրբութեան, և զամն ողջոյն արձանացեալք պահօք և աղօթիւք՝ կերան հաց նեղութեան զշորաբեկն և ջուր տառապանաց արբին 'ի գետնատարած խշտիս ընդ երկիր կցեալ՝ բազում զղջմամբ և հեծութեամբ զԱւետարանն սուրբ միջնորդ կացուցեալ, զի մի՛ արասցեն ըստ կամս ինչ. յորս հայեցաւ Աստուած և լուսաւորեցոյց նոցա զարժանն: Նոյնպէս և այլք ամենեքեան:

«Արդ՝ ես անարժանս հաւանեալ եմ 'ի խորհուրդս ուղղոց և 'ի ժողովս բարեսիրաց գալ հասանել, և զերկս աշխատութեան նոցա կատարել տարեւոր աղօթիւք և ճգամբք, և նոյնն Աստուած հօր և կենդանի է առնել զհաճոյս իւր. և յաւելում յանդգնել 'ի ստիպողացն անըզգամութիւն՝ և երաշխաւորեմ, զի թէ Աստուած զիարդ և է ոչ այցելէ՝ զիս ընդ շարագործսն և ընդ մծղնեայսն որոշեցէք 'ի նախատինս յաւիտենից. միայն թէ ժողովն ըստ տեսութեանս իմոյ եղեցի: Այլ վասն լեզուաց մի՛ ինչ ընդ միտ ածեալ զարհուրիք, զի լեզու ոչ եթէ նորոգ

փականը՝ պատվիրելով միայն իրական տեսքը, որպէս արորը վար անելիս կամ դեղագործը դեղատանը [աշխատելիս]: Արդ՝ աղաչում եմ չլռել կամ անհոգ լինել, այլ արդարութեանը հետեւել, որովհետեւ ինչպէս մարդկանց կարծիքն ու լուրերն են, [այդպէս էլ] ձեր նմանները տկարացած ու փակված են թվում սխալմունքի համաձայն: Բայց եթե պատահի և դուք էլ հորդորեք հայրապետութեան համար կանչել, թող մեղքերի խոստովանութիւն չլինի, ո՞վ կկարողանա լիբր երեսով առաջ գալ և անօրենութեան վկա լինել, զանց եմ անում ասելու Աստծու ընտրելի մասին: Դրա համար էլ Սուրբ Հոգին հրամայել է անհայտը իր հոգու մեջ թողնել: Եվ ապա դուք չպետք է անհանգստացնեք ու խստութեամբ քացի տաք գավազանի սուր ծայրին, որովհետեւ հավատի մասին այդպէս խորհելը ավելի հեռու կտանի ամեն մի շնորհից: Եվ իշխան Բագարատը չօրհնվեց, որ այդպիսիներիդ համար պետքական ոչինչ չխորհեց, որ մենք՝ բոլորս, տեղյակ ենք կորստյան արժանի դատապարտութեանը: Եթե հրամայում եք, որ ժողով լինի, թող չլինի պաշարող շարերի ու վրիժառու հարձակողների ժողով, որոնք, ինչպէս այն ժամանակ, Տիրոջ համար հավաքվեցին Աննայի ու Կայիափայի հետ, իսկ այժմ՝ նրան օծելու համար, այլ [լինի] այն, որ ի սկզբանե ստացավ Տերը որպէս իր ժառանգութեան բաժինը, ինչպէս որ մարգարեն դասավորում է՝ ասելով. «Քահանաներ ու արդարակորով ծերեր, հավաքվեցե՛ք Սիօն լեռան վրա, քարոզեցե՛ք պաս ու պաղատանք, եկեղեցին մաքրեցե՛ք լաց ու կոծով, որպէսզի Աստված այցելի ձեզ»⁵⁷, ինչպէս որ ձեզ համար արեցին նիկիական սուրբ հայերը՝ տրեխավոր ոտքերով գնալով սրբութեան հավաքատեղը և ամբողջ տարի արձանաւում, պաս պահելով ու աղոթք անելով՝ կերան նեղութեան շար հացը, խմեցին տառապանքի ջուրը: Հոգի վրա պառկելով՝ նրանք գետնին կպան՝ բազում զղջմամբ ու հեծութեամբ սուրբ ավետարանը միջնորդ դարձնելով, որպէսզի իրենց կամքով որեւէ բան չանեն: Դրանց նայելով՝ Աստված լուսավորեց նրանց ըստ արժանիւնյն, այդպէս և՛ մյուս բոլորը:

Արդ՝ ես՝ անարժանս, համաձայնվել եմ գալ հասնել արդարների խորհրդին ու բարեսիրների ժողովին և նրանց համար ջանք ու աշխատանք կատարել տարեկան աղոթքներով ու ճգնելով, և նույն Աստված հօր ու կենդանի է կատարելու համար իր կամքը: Ես համարձակվում եմ ավելացնել ստիպողների անզգամութիւնը՝ և երաշխավորում եմ, թե Աստված ինչպէս է, որ չի այցելում, ինձ համար շարագործների ու աղանդավորների հետ հավիտենական նախատինք սահմանեցե՛ք, միայն թե ժողովը թող իմ ներկայութեամբ լինի: Բայց լեզուների վերաբերյալ ինչ-որ բան մտաբերելով՝ մի՛ զարհուրեք, որովհետեւ լեզուն

ինչ սրեալ է 'ի դառնութեան և լարեալ աղեղն թիւր պատրաստական 'ի ձգել զնետս հեռոյ և հակառակութեան, հարկանել սպանանել, որք ուղիղն են սրտիւր: Եւ դեք շարք ընթանան՝ ծարաւելով զպատիւ սրբոյ խորհիլ մերժել հնարիմացութեամբ որդւոց մարդկան բարկացելոց: Արդ՝ այնք լեզուք են, որով մարգարէք դատաւիտք եղեալ թոպեցան 'ի սուր ասուերի սատակեալք. փարիսական յորդորն և Հրէիցն ճուշն է, որով և յԱստուածն բան համարձակեալ՝ կորեան յաւիտեանս յաւիտենից. քահանայիցն մոլեգնութիւնն է, որով աստուածամարտքն եղեն. Յուդայի կատաղումն է, որ խցեալ աշօք դիմեաց և չկորոյս զերեսուն արծաթին և մատեալ 'ի տեղի իւր. այն իմացուածք են և խոհական հանճարքն, որք յԱստուած և 'ի Կայսր գիտացին պարտաւոր առնել զՈրդին Աստուծոյ, և օրինօք մատենեցին դատաւորին 'ի կորուստ անձանց իւրեանց: Յիշեցէք զվկայսն Ստեփաննոսի և զՅակոբաւ Տեառնեղբօրն և զնարկեսոսին զերեսին, և մի՛ խաբիք. զի առնել զիտեն որդիք մարդկան կամ կամաւ կամ մոլորութեամբ բանսարկուին: Վասն որոյ և գրեալ իսկ՝ պահին շարութիւնքն անօրէն վկայիցն 'ի զգուշութիւն առ յապաւեղելոցս. որք որպէս զածելի սուր սրեցին զնենգութիւն՝ սիրել զշարութիւն քան զբարութիւն և զխօսս կործանման: Վասն որոյ պաղատանս մատուցանէ մարգարէն՝ ապրիլ 'ի մարդոց շարաց, որք սրեցին զլեզուս իւրեանց իբրեւ զօձ և թոյնք իծից 'ի ներքոյ շրթանց նոցա: Յաւելում և զայս ևս՝ որ անձնամատն գարշելի՝ չէ վկայ և ոչ կարէ գալ յառաջ յատեան ուղղոց, այլ բաց է 'ի բաց հալածի: Փանգի զպիղծ դէմսն երեսք կնոջ պոռնկի արարեալ և ելեալ 'ի թուոյ արանց, և խոստովանեալն առ քահանայն չէ վկայ՝ ըստ սինհոգոսական կարգին, նախ քան զկատարումն ժամանակի. սուրբ կանոնաց, և խորտակեալ ապաշխարութեամբ և առնել քաւութեանն իւրոյ վկայս՝ զառաջնորդս հկեղեցւոյ:

«Արդ՝ եկեացեն ապաշխարեցեն նախ մեղաւորքն խորզով և մոխրով՝ կրօնաւորեալ սրտի մտօք, և ապա յետ ժամանակին հաւատարիմ բանք նոցա լինիցին: Այլ և եպիսկոպոսք ընտրեալք և արդարք՝ ոմանք 'ի հեռաստանէ եկեացեն, յորոց վերայ ոչ լինիցին կարծիք ատելութեան. նոյնպէս և հարք սուրբք և աւագք թող քննեն իբրեւ կամին և հաւատարմանան զերդեւէ*.

* Այլ օր. «զեղուէ». Թերեւս «զիարդ և է» պարտ իցէ ընթանուլ:

ու թի նոր է սրվել դառնութեան համար և թյուր պատրաստված լարած աղեղը՝ նետը հեռու ու հակառակ [ուղղությամբ] գցելու համար՝ խրփելու, սպանելու նրանց, ովքեր՝ սրտով արդար են: Եվ շար դեբերը ընթանում են՝ փափագելով խորհել բարկացած մարդկանց որդիների հրեւարագիտությամբ մերժելու սրբի պատիւը: Արդ՝ այն լեզուներն են, որոնցով մարգարեները դատաւիտվելով ծեծվեցին՝ մեռնելով սրի բերանով. փարիսեցիների հորդորն ու հրեաների ճիշն է, որով և հարձակվելով Բանն Աստծու⁵⁸ վրա՝ կորան հավիտյանս հավիտենից. քահանաների մոլեգնութիւնն է, որով նրանք աստվածամարտ եղան. Հուդայի կատաղութիւնն էր, որ փակ աշքով դիմեց և չկորցրեց երեսուն արծաթի համար ու պատարագվեց իր փոխարեն. այն իմաստուններն են ու խոհեմ հանճարները, որոնք իմացան Աստծու և կայսրի առաջ հանցավոր ցույց տալ Աստծու Որդուն և օրենքով մատնվեցին դատավորին իրենց անձանց կորստյան համար: Հիշեցե՛ք երեք վկաներին՝ Ստեփանոսին⁵⁹, Տիրոջ եղբայր Հակոբին⁶⁰ և Նարկեսոսին, և մի՛ խաբվեք, որովհետեւ մարդկանց որդիները գիտեն կատարել բանսարկուի կա՛մ կամքով, կա՛մ մոլորությամբ: Դրա համար էլ գրած պահվում են անօրեն վկաների շարութիւնները՝ հետնորդներին զգուշացնելու համար, որոնք որպէս ածելի սրեցին նենգութիւնը՝ սիրելու շարութիւնն ու կործանարար խոսքը, քան բարութիւնը: Դրա համար մարգարեն պաղատանք է մատուցում՝ ազատվել շար մարդկանցից, ովքեր սրեցին իրենց լեզուները իբրեւ օձ, և իծի թույն կա նրանց շրթունքների տակ: Ավելացնում եմ նաև հետևյալը. քանի որ պիղծ մարդը գարշելի է, նա վկա չէ և չի կարող ներկայանալ արդարների դատաստանին, այլ բացեիբաց հալածվում է: Փանի որ նա պոռնիկ կնոջ պես պղծում է իր դիրքը՝ դուրս է գալիս մարդկանց հաշվից: Եվ քահանային խոստովանողը վկա չէ՝ սինոգական ժողովի կանոնի համաձայն, նախքան ժամանակի սուրբ կանոնների կատարումը և եկեղեցու առաջնորդներին խորտակված ապաշխարությամբ իր քավութեան վկաններն անելը:

Արդ՝ նախ մեղավորները թող զան ու ապաշխարեն քրձով ու մոխրով՝ կրօնավորելով սրտի մտք, և ժամանակ անց նրանց խոսքերը հավատարիմ կլինեն: Նաև ընտիր ու արդար եպիսկոպոսներից ոմանք կզան հեռաստանից և նրանց վրա ատելի կարծիք չի լինի: Այդպես էլ սուրբ հայրերն ու ավագները թող քննեն, երբ կամենան ու հավատարմանան, ինչպես որ է*: Եվ ապա դրանից հետո ամեն ինչով, որոնք կարող են սուրբ սեղանն ու սուրբ աթոռը փսիաթով ծածկել, իրենց

* [Բնագրում՝ «զերդեւէ». գրքի հրատարակիչը ծանոթագրում է]. Այլ օր. «զեղուէ». Թերեւս «զիարդ և է» պետք է կարդալ [մենք այս վերջին ձևն էլ թարգմանել ենք]:

զսուրբ սեղանն և զսուրբ աթոռն փրիսայով պատել՝ յիրեանց ոգիս պատեցն իբրև զսուրբ առեալ վասն անկման փեսային, որ զՔրիստոս փոխանակէր 'ի մուտս սրբութեանց հարսին եկեղեցւոյ. և շատ այլ ինչ աւելի քան ըստ արդար իրաւանցն, զոր սարսափեցի գրել: Ապա յայնժամ լինի հրամայեալս 'ի ձէնջ թէ զայլ ոք ընտրել կամենայք, որում չէ հնար լինել՝ բայց եթէ բուն զօրութեամբ և կամ կամակոր մտօք ընդ Աստուծոյ կոռել: Բայց արդ՝ դուք թիկունս տուք Աստուծոյ ըստ իմումս խորհրդակցութեան, զի առ հանդերձեալսն դատաստանք ձեր քաղցր եղիցին առաջի տիեզերական ատենին. և փառս և պատիւ ընկալիք յԱստուծոյ ընդ երկայն աւուրս:»

Արդ՝ իբրև ընթերցաւ զայս յետկար նամակի՝ յոյժ զամօթի հաքեալ, ստեաց շարաթոյն նենգողացն. զի ուր և գրեաց նա զայսպիսիս՝ ոչ ուստեք ըստ կամաց ընկալաւ պատասխանիս, այլ բազում յանդիմանակաց մեղադրութիւնս: Մանաւանդ զի ոմանք ևս 'ի խորխտապանծ մոլեռնախանձ զրաբանողացն աստուածասաստ իմն գողցես բարկութեամբ հարեալ կորեան. զի ուրումն 'ի նոցանէ ապիրատ շրթունք որդենեաց լքեալ՝ 'ի բազմաց տեսութիւն գոլով և ինձ իսկ գլխովին, սատակեցաւ. իսկ ուրումն որովայնն հաշեալ և հարեալ ընդ հարկաւոր պիտոյսն զարշուօթեան խառն 'ի վայր վայթի: Իսկ անձնամատնն ջերմամբ մեծաւ և տապախառն հրով վառեալ՝ և խաղաղարտ 'ի վերայ եռացեալ մեռանէր: Իսկ մնացեալքն ապա դիմեցին մեղայասացութեամբ առ ոտս հայրապետին տագնապաւ՝ տարակուսեալք և դողացեալք յիրաւացի պատուհասէն, որք և թողութիւն գտին: Այլև սպարապետն մեծ սարսափամբ սրտի զարհուրեալ՝ երկնչելով յերազահաս դատաստանացն Աստուծոյ, բազմահառաչ պաղատանօք և արտասուօք անկեալ առ ոտս հայրապետին՝ հայցէր թողութիւն մեղանշական մոլորութեանն, զոր և ընկալաւ իսկ աննախանձ սրտի սիրով ըստ հաւատարիմ խնդրողին՝ արժանի թողութեան և օրհնութեան զնոսա առնէր հաւատոց կատարելութեամբ:

Եւ այսոքիկ մեծաւ երկիւղիւ առ 'ի յինէն գրով դրոշմեալ ձեզ եղև յիշատակ առ յապա. զի հայեցեալ յիս գնացից կորստականացն պատուհասից՝ մի՛ ոք զնոյն անցս շարշարանաց և զձաղանս և զձաղկանս խոխոտիցի կրել որպէս և նոքայն, որք ընդ Յուդայի անկեալք գնացին 'ի տեղիս իւրեանց:

Բայց Սմբատայ հաւատապէս հաստատեալ թագաւորութիւնն՝ հրեարէր ըստ Պօղոսի ընդ ամենեւեան յարգարել զխաղաղութեան սիրոյն պայման: Եւ նախ ըստ հայրենի կարգացն ուխտի ոչ զատէր զինքն 'ի

ոգիները թող պատեն սուգ անելով փեսայի անկման համար, որ Քրիստոսին փոխանակում էր եկեղեցու հարսի սուրբ մուտքով: Եվ շատ այլ բան կա, քան արդար իրավունքով եղածը, որը ես սարսափեցի գրել: Ապա այն ժամանակ լինում է ձեր կողմից հրամայվածը, եթե կամենաք մեկ ուրիշին ընտրել, որը հնարավոր չէ, որ լինի, այլ կլինի բուն զորութեամբ կամ կամակոր մտքով կովել Աստծու հետ: Բայց այժմ դուք ապավինեք Աստծուն՝ ըստ իմ խորհրդի, որպեսզի ձեր զաւիթ դատաստանը քաղցր լինի տիեզերական ատյանի առջև: Եվ դուք Աստծուց կընդունեք փառք ու պատիվ շատ օրերի ընթացքում:»

Արդ՝ երբ ընթերցվեց նամակի այս ձեռագիրը՝ սաստիկ ամաշխով, նա խաբեց շարագործ նենգավորներին, որովհետև ինքը ուր որ գրեց այսպիսի [նամակներ], ոչ մի տեղից իր ուզածի պես պատասխան չըստացավ, այլ [արժանացավ] բազում հանդիմանական մեղադրանքների: Մանավանդ որ գոռոզ ու կատաղի նախանձոտ զրպարտողներից ոմանք ասես ինչ-որ աստվածասաստ բարկութեամբ զարկվելով կորան: Այնպես որ նրանցից մեկի ապիրատ ու որդնալից շրթունքները թուլացան, և շատերը ու նաև ես անձամբ տեսանք, որ [նա] մեռավ: Իսկ մեկի որովայնը, հալվելով-մաշվելով և հարկավոր պիտույքը զարշուօթյան հետ խառնվելով, վայր է թափվում: Իսկ պիղծ մարդը, մեծ ջերմութեամբ ու տապախառն հրով վառվելով և ուռուցքից տանջվելով՝ մեռնում է: Մնացածները, տագնապաւ մեղա անելով, գնացին հայրապետի ոտքը՝ տարակուսելով ու դողալով իրավացի պատժից, և թողություն գտան: Նույնպես և մեծ սպարապետը, սրտի սարսափով զարհուրելով և երկնչելով Աստծու արագահաս դատաստանից, բազմահառաչ պաղատանքով ու արտասուքով ընկնելով հայրապետի ոտքերը, թողություն էր հայցում իր մեղանշական մոլորութեան համար: Այն նա ընդունեց աննախանձ սրտի սիրով ու հավատարիմ խնդրողի ուզածով և հավատի կատարելութեամբ նրանց արժանի թողություն ու օրհնություն էր անում:

Եվ սրանց մասին ես գրեցի ու կնքեցի մեծ երկյուղով, որպես հիշատակ ապագայի համար, որպեսզի նայելով կորստական պատուհասի վերջին, թող ոչ մեկը չձգտի կրել այն նույն շարշարանքները, խայտառակությունը, ծեծը, ինչպես նրանք, ովքեր միանալով Հուդայի հետ՝ գնացին իրենց տեղերը:

Բայց Սմբատը, ստուգապես հաստատելով իր թագավորութիւնը, ըստ Պողոսի՝ ջանում էր ամենքի հետ խաղաղություն կապել սիրո դաշինքով: Նախ ըստ հայրենի կարգերի ու դաշինքի՝ իրեն չէր զատում

սիրելիքաց մտերմութենէ կայսերն Հոռոմոց Լեոնի՝ ընծայիւք բազմօք
և նուիրական պատարագօք զնա մեծարեալ ըստ հեզահամբոյր հան-
դարտութեան իւրոյ: Վասն որոյ և Կայսր ոչ եթէ փոքր ինչ քան թէ
մեծամեծս նմա ընձեռէր պարգևս և պատիւս գեղեցիկ զինուց և զար-
դուց և ոսկէհուռ հանդերձ զգեստուց, և ըմպակս և բաժակս, և կա-
մարս ականակապս 'ի համակ ոսկւոյ. այլ և մեծ քան զայն այն էր,
զի որդի սիրելի Կայսր զՍմբատ իւր անուանէր՝ սիրալիր դաշամբք ուխ-
տից: Իսկ իբրև զայս ամենայն լսէր թագատուն Սմբատայ՝ ոստիկանն
Ափշին, և զհաստատուն անշուշտ սիրոյ միակամութիւն նորա ընդ Կայ-
սեր՝ 'ի խոր խոցեալ և խանդացեալ ընդ իրսն, եթէ գուցէ դաւ ինչ
նմա 'ի նոցանէ լինիցի՝ առ եղծանել հատանել՝ փութայր զկապ միա-
բանութեան սիրոյ նոցա: Վասն որոյ զօր բազում գումարեալ խորհէր
չուել գալ հասանել 'ի Հայս: Զոր վաղվաղակի արքային Սմբատայ
զգացեալ զչարիմաց խարդաւանս Ափշին՝ վաղվաղակի հորդան տայր
զօրաց իւրոց նախարարակոյտ բազմութեամբ և քաջամարտիկ արանք
պատերազմողաց և աջողակ զինաշարժից իբրև արանց երեսուն հա-
զարաց, և զնայր ընդ առաջ նորա մինչև 'ի գաւառն Ռոտոկայ մերձ.
յԱտրպատական: Եւ մինչ չև մերձեալ հասեալ էր 'ի զօրս թշնամեացն՝
պատգամս 'ի ձեռն դեսպանի առ Ափշին առաքէր. «Ընդէ՛ր՝ ասէ, զչա-
րեալ դիմեալ գաս յոչինչ պէտս. զի թէ սէր ընդ Կայսեր եղի՝ և այն
ես վասն ձեր օգտի, զի թերևս որ պիտոյ է ամիրապետին մեծի և զքո
ես դիւրեալ զպէտս 'ի Յունականաց անտի գտանել մարթացից, և 'ի
նպաստ օժտութեան ձեզ ընծայել զերևելի հանդերձից և զարդուց և
զսպասուց վայելս. այլ և վաճառականաց, որք ընդ դենիդ քո՝ բացեալ
ճանապարհ, զի արասցեն մուտ յաշխարհս նոցա և 'ի նոցա լիութենէն
փարթամացուցեն զձեր զանձարանսդ»:

Իսկ իբրև այսպիսի հեշտալիր բանից ոճ լուաւ Ափշինն և ետես, զի ընտիր ընտիր եկեալ սպառազէնս հասեալ առ դուրս մերձ կային՝ այնուհետեւ ՚ի պատգամաւորութիւն սիրոյ զշարին բանս փոփոխէր։ Եւ ապա երկաքանչիւրք նոքա յերիվարս ահիպարանոցս աշտանակեալք և հանդիպեալք միմեանց, և բազում պատիւս և պարգևս թագաւորականս իրերաց ընծայեալ՝ նա դառնայր զնայր յԱտրպատական։ Իսկ արքայ Սմբատ ընդ կրունկն դարձեալ՝ հասանէր ՚ի մայրաքաղաքն Դվին։ Եւ վասն զի ըստ առաջնոյ կիտին եղելոյ ոչ ետես զնոսա հնազանդեալս ՚ի ծառայութիւն ինքեան և զսակ արքունի հարկաց և մաքսից նուազեցուցեալ, ապա դուռն ևս քաղաքին փակեցաւ ընդդէմ նորա. նա պաշարեալ ուժգնապէս զնոսա և բազում աղխատորոյզ շփոթմունս

Հոռմեական Լեոն կայսրի հետ ունեցած սիրընթաց մտերմությունից՝ բազում ընծաներով ու նվիրական պարգևներով նրան մեծարելով իր հեզահամբույր հանդարտությամբ։ Դրա համար նաև կայսրը նրան ընծայում էր ոչ թե փոքր, այլ մեծամեծ բաներ՝ զեղեցիկ զենքերի, զարդերի, ոսկեհյուս զգեստների պարգևներ ու պատիվներ, ըմպանակներ, բաժակներ, ամբողջովին ոսկյա ականակապ գոտիներ։ Բայց դրանցից ավելի մեծն այն էր, որ կայսրը Սմբատին անվանում էր իր սիրելի որդին՝ ուխտի սիրալիք դաշինքով։ Իսկ երբ այս ամենի և կայսրի հետ նրա հաստատուն ու ճշմարիտ սիրո միակամության մասին լսում է Սմբատի (Պագատուն՝ ոստիկան Ափշինը, խորապես վիրավորվում ու նախանձում է այն բաների համար, թե գուցե նրանք իրեն դավեն և աշխատում էր եղծել-հատել նրանց սիրո միաբանության կապը։ Այդ նպատակով մեծ զորք գումարելով՝ խորհում էր գալ-հասնել Հայաստան։ Սմբատ արքան, իսկույն զգալով Ափշինի շարամիտ խարդավանքը, անմիջապես ոտքի է հանում նախարարներից հավաքված մեծ զորքը՝ բաղկացած կտրիճ, լավ կովոդ ու զինավարժ մարդկանցից, մոտավորապես երեսուն հազար, և ինքը նրան ընդառաջ էր գնում մինչև Ռոտոկքի գավառը, որ գտնվում է Ատրպատականին մոտիկ։ Եվ մինչև թշնամիների զորքին հասնելն ու մոտենալը սուրհանդակի միջոցով Ափշինին լուր է առաքում. «Ինչո՞ւ,— ասում է,— չարացած դիմելով գալիս ես չնչին բաների համար. չլինի՞ թե ես բարեկամություն հաստատեցի կայսեր հետ, բայց այն նաև ձեր օգտի համար է, որպեսզի թերևս ինչ որ պետք է մեծ ամիրապետին, հեշտությամբ կարողանամ ձեռք բերել նաև հույներից և իբրև օգնություն ընծայել երևելի հազուստների, զարդեր ու վայելուչ սպասքներ, այլև՝ [նպաստներ] վաճառականների, որոնք քո իսկ կրոնով ճանապարհ կբացեն դեպի նրանց աշխարհը և լիությամբ կհարստացնեն ձեր գանձարանները»։

Իսկ երբ Ափշինը խոսքի այսպիսի հաճելի ոճով լսեց ու տեսավ, որ ընտրյալ մարդիկ սպառազինված եկել հասել են դռների մոտ, այնուհետև նա իր շար խոսքերը փոխարինում է սիրո պատգամավորությամբ։ Եվ ապա նրանք երկուսն էլ հեծնում են բարձրավիզ երիվարներ, հանդիպելով ու թագավորական բազմաթիվ պարզևներ ու պատիվ ընծայելով միմյանց, նա [Ափշինը] վերադառնում գնում է Ատրպատական։ Իսկ Սմբատ արքան ետ է դառնում գնում է Դվին մայրաքաղաքը։ Եվ քանի որ դրած առաջին պայմանի համաձայն նրանց չտեսավ իրեն հնազանդված ու իր ծառայության տակ ընկած և արքունի հարկերի ու մաքսերի չափը նվազեցրած, ապա նորից քաղաքի դուռը փակվեց նրա առաջ։ [Այդ պատճառով] ուժգնորեն պաշարելով նրանց՝ նա այնտեղ

և աւարառութիւնս և տնկակոտորութիւնս և հրացանութիւնս զնոքօք զեղեալ՝ ստէպ ստէպ զերկեամ մի զայս առնէր. յորմէ ապա նեղեալ տազնապեալ տարակուսեալ և զմիմեամբք ելեալ: Այնուհետև հանդիսադիրք մարտիցն և գլխաւոր ոստիկանք և հրամանատարք քաղաքին՝ եղբարք երկու, որոց անունք Մահմէտ և Ումայի՝ արտաքս ելեալ գիշերի փախստեայք լինէին. զոր և զգացեալ և զհետ կրթեալ զօրացն և ձերբակալ արարեալ՝ ածեն արքային: Եւ նորա տոռամբք կապանաց և վարոցօք զնոսա տանջեալ և առեալ՝ ի նոցանէ բազում զանձս ոսկոյ և արծաթոյ՝ առ կայսր Լեոն երկաթի շղթայիւքն զնոսա առաքէ: Անշուշտ նուաճեալ այնուհետև զքաղաքացիսն ընդ լծով ժառանգութեան իւրոյ, և ինքն ձեռնթափ լեալ՝ ի գիւտս աշխարհաց զամենեանս յանձանձէ ածէ համագունդ և ընդ իւրեաւ նուաճէ, զոմանս հնշտականաւ քանիւ և զոմանս արդեամբք յինքն յանկուցեալ: Ըստ որում և մեծ կուրապաղատն Վրաց և համախոհք իւր՝ զեղեցիկ կարգաց ուղղութեամբ հաւանեալք և հնազանդեալք լինէին: Իսկ զոմանս ձեռներէց զօրութեամբ հարստահարեալ զընդվրդեալսն և յոտին կացուցեալ: Եւ այսպէս ձրգտեալ աճեցուցանէր զշաւիղ տէրութեան իւրոյ յարեմտից հիւսիսոյ մինչև ցիւարնոյ քաղաք, և անդր ևս քան զկղարջս՝ քերեալ մինչև սու ափն ծովուն մեծի, և մինչև ցաահմանս Եգիպտոսից և մինչև ցատորոտ մեծի լեռինն Կովկասու, զԳուգարացիս և զԾանարս մինչև ցԴուռն Ալանաց, առեալ ևս յինքն և զամրոց դրան պահակի նոցա: և անտի՝ ի հարաւակողմն կոյս զԿուր գետով մինչև ի քաղաքն Տփլիս. և զՈւտի գաւառ մինչև ի քաղաքն Հունարակերտ և մինչև ի Տուս և ի Շամքոր: Եւ այսպէս ընդարձակեալ զսահման տէրութեան իւրոյ, որ ընդ լծով արքունի սակից և բեկարաց և մաքսից կացուցեալ՝ զզէն քաջութեան մարտի իւրոյ նշան յաղթութեան կանգնէր:

Զայսու ժամանակաւ ահագին իմն յեղակարծումն ժամու սաստիկ շարժմանց եղելոց ի գիշերի ի Դվին քաղաքի՝ բազում սասանումն և սարսափումն և դղրդումն և կործանումն զընակչօք քաղաքին զեղեալ, հիմն ի վեր տապալէր: Վասն զի առհասարակ ի վայր փլուզեալ զպատուար պարսպացն և զապարանս գլխաւորացն և զտունս ռամկաց՝ իբրև զբրիզուտ վայրս առապարաց յական թօթափել տեսանէր. այլ և զաստուածաշէն եկեղեցիս կաթողիկոսարանին և զայլ ևս հաստահեղոյս վկայարանս՝ գղրդեալ քանդեալ աւերեալ ի վայր հոսէր. որ գրեթէ իբրև զփապարս վիմուտս դերբկաց սարսափելի տեսողացն երևէր: Այլ և հեղ-

առաջ բերեց խառնակութիւն, իրարանցում, [զբաղվեց] ավարառությամբ, ծառահատումով և հրաթափումով: Եվ մի երկու տարի ստեպստեպ այս բանն էր անում: Դրանից նեղվելով, տազնապելով ու տարակուսելով՝ նրանք ձգտում էին հաղթել մեկը մյուսին: Այնուհետև պատերազմ հրահրողները, քաղաքի գլխավոր ոստիկաններն ու հրամանատարները՝ Մահմեդ և Ումայի անունով եղբայրները, գիշերով դուրս գալով [քաղաքից]՝ փախչում են: Այդ մասին իմանալով ու հետապնդելով՝ զորքը նրանց ձերբակալում ու բերում է արքայի մոտ: Եվ նրանց պարանով կապելով, գավազանով տանջելով և նրանցից վերցնելով ոսկու ու արծաթի շատ գանձեր՝ նա [արքան] նրանց երկաթյա շղթաներով ուղարկում է Լեոն կայսեր մոտ: Այնուհետև քաղաքացիներին իսկապես նվաճելով, իրեն ենթարկելով ու ձեռք բերելով՝ բոլորին գցում է իր ազդեցութեան տակ: Նա հոգ է տանում նրանց մասին և ոմանց հաճելի խոսքերով, ոմանց ունեցվածք տալով՝ զրավում է իր կողմը: Ըստ որում Վրաց մեծ կուրապաղատն ու նրա համախոհները, հավանելով նրա զեղեցիկ կարգերին ու ուղղութեանը, հնազանդվում էին նրան: Ըմբոստացողներին էլ համարձակ զորութեամբ ու բռնիորեն նեղելով՝ իրեն է հնազանդեցնում: Եվ այսպես ձգտելով ընդլայնում էր իր տերութեան ճանապարհները հյուսիս-արևմուտքից մինչև կարին քաղաքը, իսկ այնտեղից էլ Կղարջքով այն կողմ անցնելով ու հասնելով մինչև մեծ ծովի՝ ափը, եգիպտացիների սահմանները, Կովկասյան մեծ լեռան ստորոտները՝ զրավելով գուգարացիներին ու Մանարքը, [հասնելով] մինչև Ալանաց դուռը՝ և զրավելով նաև նրանց երկաթյա դռնով ամրոցը: Իսկ այնտեղից էլ [հասնելով] մինչև հարավային կողմը, [այն է]՝ Կուր գետով մինչև Տփլիս քաղաքը, ինչպես նաև Ուտի գավառը մինչև Հունարակերտ քաղաքը և Տուս ու Շամքոր: Եւ այդպես ընդարձակելով իր տերութեան սահմանները և դնելով արքունի հարկերի, տուրքերի ու մաքսերի լծի տակ՝ իր քաջամարտութեան զենքը տնկում է որպես հաղթութեան նշան:

Այդ ժամանակ՝ գիշերը, հանկարծ սաստիկ երկրաշարժ է լինում Դվին քաղաքում՝ դրա բնակիչներին խուճապի մատնելով, սարսափեցնելով և դղրդոյն, կործանում առաջ բերելով՝ [այն] հիմնիվեր տապալում: Եվ ամբողջովին փուլ ածելով պարիսպների պատերը, հրեւի մարդկանց ապարանքները, ռամիկների տները՝ դրանք մի ակնթարթում ավերակի է վերածում: Դղրդալով քանդվում, ավերվում ու վայր են թափվում նաև կաթողիկոսարանի աստվածաշէն եկեղեցին և այլ հաստահեղոյս վկայարաններ. դա տեսնողներին երևում էր իբրև քարքարոտ, խորդուբորդ ու սարսափելի ավերակ: Մարդկանց մեծ բազմու-

ձամղձուկ յարկածածուկ հողաթաւալ հողահեղձոյց սատակումն դիակոյտ բազմութեանն, որ կարծրագոյն քարեղէն և անկարեկիր միտս էր ստացեալ՝ յարդարէր զնա 'ի բազում ողբ և յարտօսութոր կականմունս: Թողում ասել զազգակիցս և զկարեկիցս և զլծակից հարազատութիւն մարդկան, որոց կականումն և ողբումն և աշխարումն գութից ճշոյ և կանչոյ և կառանչոյ, և աղիողորմ ձայնք երգեցիկ կուսանաց և սեւազգեաց կանանց, և արանց վշտահար հեծութեամբ սգացելոց՝ մինչև յերկինս բարձրացեալ հասանէր: Իսկ զբազմութիւնսն դիականցն ոչ բաւեալ տալ գերեզմանաց՝ զբազումս 'ի վիհս և 'ի խորափիտս և 'ի դարափլակս ընկեցեալ ծածկէին: Եւ այսպէս ահ բարկութեանն ահափետ զամենեանս առնէր՝ պաշարմամբ զգածեալ զմնացեալսն:

Զայսպիսի լուեալ զաստուածասաստ բարկութիւնն սրբոյ առնն Աստուծոյ Մաշտոցի, որ բնակեալն էր 'ի Սեան կղզւոյ բազմահանդէս ճգնութեամբ՝ գրեալ թուղթ առ զանեալսն մնացական օրինակ զայս.

«Զհամաշխարհականդ խորտակումն, զոր բուռն զօրութեամբ մանրեալ ճմլեաց աստուածային հնձանահար 'ի բարկութեան մեղաց մերոց բազմացելոյ՝ գիտացի, հաւատացեալ և սիրուն տեա՛րք իմ և սիրելի եղբարք, զյանկարծակի հասեալդ 'ի վերայ զհնձանահարութիւն դառն արտասուաց և զօրհաս անտանելի տուգանաց մահու, որ դարձոյց յողբ զխնդութիւն ձեր: Վասն զի հուր եկեր միանգամայն և փշրեաց զմայրս մարդկեղէն անտառաց. և ահա լայնութիւն ծովու և բարձրութիւնք լեռանց ոչ բաւեցին արգելու զարագաթև հրամանն: Աւա՛ղ դառն լուսոյ աւուրն կործանման, որ մինչդեռ 'ի սեղանս վայելչութեան իւրեանց կերակուրք 'ի բերանս էին՝ բերանսեցան 'ի բարկ բախման անշափ աղէտիցն: Վասն զի լքին ծնողք զծնունդս իւրեանց և տղայք աղէտիւք հրաժարեցան 'ի ծնողաց: Գերեզմանք նոցա տունք նոցա եղեն, և 'ի յարկս իւրեանց իբրև 'ի դամբանի թաղեցան: Աւա՛ղ 'ի վիրայ շարշարեցելոցդ և հնձեցելոցդ առհասարակ հարցդ և եղբարցդ. զի թակարդափակեաց Տէր զբազմութիւն ազգաց ժողովրդեան իւրոյ աներևոյթ սուսերաւ՝ 'ի միում վայրկենի ժամու վանեալ և իբրև զշուր հեղեալ ցամաքեցոյց, կամ իբրև զծուխ սպառեաց և աշխիլ խաւարաւ զամենեանս զմեզ ծածկեաց: Երանի՛ աչաց, որք ոչ տեսին զնոր և զանլուր դատապարտութիւնն, զոր ընկալաք և հատուցաւ մեզ. զի որ երբեմն 'ի միասին սիրալիր խնդութեամբ խրախամտեալք բերկրէիք՝ ծնողօք և եղբարք և զարմիւք և զաւակօք հնչեցուցեալ Տեառն զբարբառս օրհնութեան,

թյուններ, մնալով հարկերի տակ, շնչասպառ են լինում, հողի մեջ թափալվելով և հողի տակ խեղդվելով: Եվ դա դիակոյտ բազմութեան կոտորածն էր, որ ավելի կարծր, քարեղեն ու անկարեկից դարձնելով միտքը՝ նրան համակում էր մեծ ողբով ու արտասվաթոր չացուկոծով: Զեմ ուզում ասել մարդկանց ազգակից, կարեկից, լծակից հարազատների մասին, որոնց կականը, ողբը, գույժից ճալը, կանչը, բազատների մասին, որոնց կականը, ողբը, գույժից ճալը, կանչը, գոռալը, վայնասունը և երգող կույսերի, սեւազգեստ կանանց, վշտահար հեծութեամբ սգացող տղամարդկանց ձայները բարձրանում ու մինչև երկինք էին հասնում: Իսկ դիակներն այնքան շատ էին, որ գերեզմանոցները չէին բավարարում և շատերին գցում էին վիհերը, խորխորատները, փոսերը ու ծածկում: Եվ այսպես սաստիկ վախը ահաբեկում էր բոլորին՝ ահով պաշարելով ողջ մնացածներին:

Այսպիսի աստվածասաստ բարկությունը լսելով՝ Աստծու սուրբ մարդ Մաշտոցը, որ բազմաշարժար ճգնութեամբ բնակվել էր Սեան կղզւում, մնացած գանահարվածներին գրում է հետևյալ թուղթը.

«Իմ հավատացյալ ու հաճելի տյարք, սիրելի եղբայրներ, ես իմացա ազգային այդ խորտակումը, որ աստվածային բարկությունը [մեզ] բուռն զօրութեամբ հնձանում տրորվող խաղողի նման մանրեց ու ճըմլեց մեր շատացած մեղքերի պատճառով, և հանկարծակի վրա հասան դառն արտասուքի հնձանահարությունն ու մահվան գույժի անտանելի օրհասը, որ ձեր ուրախությունը վերածեց ողբի: Քանի որ միանգամից հրդեհեց ու փշրեց մարդկային անտառների ծառերը: Եվ ահա ծովի լայնությունն ու լեռների բարձրությունը չբավարարեցին արգելելու այդ արագաթև հրամանը: Ավա՛ղ կործանման օրվա դաժան լույսին, երբ [մարդիկ] քանի դեռ իրենց վայելուչ սեղանների մոտ կերակուրները բերանում էին, պապանձվեցին այդ մեծ աղետի սաստիկ բախումից: Քանի որ ծնողները լքեցին իրենց երեխաներին, իսկ երեխաները աղետի պատճառով հրաժարվեցին իրենց ծնողներից: Գերեզմանները ներանց համար տուն եղան, և նրանք թաղվեցին իրենց տներում, իբրև գերեզմանոցում: Ավա՛ղ շարշարվածներիդ ու կոտորվածներիդ, առհասարակ հայրերիդ ու եղբայրներիդ, որովհետև Տերը իր աներևոյթ սրով թակարդափակեց ժողովուրդների ու ազգերի բազմությունը՝ մի վայրկյանում վանելով ու իբրև շուր թափելով ցամաքեցրեց կամ իբրև ծուխ սպառեց և մեզ բոլորիս ծածկեց աչքահան խավարով: Երանի՛ այն աչքերին, որոնք չտեսան այն նոր ու անլուր դատապարտությունը, որ վիճակվեց մեզ, և մենք ընդունեցինք: Որովհետև եթե երբեմն սիրալիր խնդութեամբ զվարճանում ու հրճվում էինք՝ ծնողների, եղբայրների, ժառանգների ու զավակների հետ հնչեցնելով Տիրոջ օրհնութեան

այժմ անտանելի տարակուսանք յանկարծահաս խաւարազգած մթութեամբ տողորեալ՝ և ստուեր անգամ ոչ թողաւ մխիթարութեան և ոչ յոյս ինչ ելից զձեզ փոխանորդութեան և լուծման ըստ կենացս, բայց միայն Աստուծոյ և եթ մարդասիրութիւնն՝ ըստ որում և գիտէք իսկ: Զի ոչինչ կայ հոգ Աստուծոյ՝ քան թէ միայն զմարդկան ուղղութիւն և փրկութիւն. վասն զի մեք մոռանամք զԱստուած, և զմեզ ինքն: Այսպէս ապա ընդոստուցեալ զարթուցանէ ըստ իւրում ողորմութեանն և մարդասիրութեանն. քանզի այսպէս հաւանիմ գտանջելն Աստուծոյ, զոր ասեն Գիրք, որով խրատէ զչարացեալ անզգամութիւնս մեր:

«Դարձեալ՝ մի՛ զարմանայք վասն անքննելի նորայն դատաստանաց, թէ զիա՞րդ կորուսանիցէ զարդարն ընդ ամբարշտին: Նախ և առաջին՝ զի ոչ ոք է արդար և ոչ մի, վասն զի ամենեքեան խոտորեցաք ՚ի միասին և անպիտանացաք. ապա չէ ինչ կարի շար, եթէ մահն՝ որում պարտապան եմք, այն մեզ վրիժաբար հասանիցէ: Յետ այնորիկ ապա որպէս զարեւն և զանձրեւն և զամենայն բարութիւնս ՚ի միասին վայելեն արդարք և մեղաւորք, այսպէս և զբաժակ պատուհասին ՚ի միասին ըմպեն. իսկ իւրաքանչիւրոց պատիւն և պատուհասն առ հանդերձեալ օրն պահի: Արդ՝ վասն զի այսպէս մինչև ցմեզ հաստատեալ են իրաւունք Արարչին՝ անաշառ վարելով առ ամենեւեան, ընկալարուք զակամայսդ որպէս կամաւոր. որով յայտնի լիցի իմաստութեան և գիտութեան և հաւատոց ձերոց հանդէս: Եւ զպարտական գոհաբանութիւնդ ձեր մատուցիք նմա, որ մխիթարիչն է վհատութեան սրտից. որով և բնականդ իսկ էք նորա ընտանութեամբ ըստ քրիստոսական հաւատոցն և ուղիղ վարուց և առաքինասէր և ուղղափառ կարգաւ յերկու Տեառն հաստատեալք: Եւ նա տացէ ձեզ հոգի մխիթարութեան և յոյս բարեաց ՚ի սիրտ սուրբ. և բնական սփոփանօք լցուցէ զձեզ զմնացեալսդ ամենայն՝ զհօտ և զհովիւ, մոռացումն առնելով ծանր և մեծ վշտացդ: Եւ ըստ շարժարանաց ելից նոցա ՚ի հովտէս տրտմութեան՝ հաւանար շարժարեւոց վկայիցն Քրիստոսի հաշտեցի, հանգուցեալ զհոգիս նոցա ՚ի յարկսն լուսոյ, եղծանելով զգիր պարտեաց նոցա զբանից և զգործոց և զմտածութեանց, և դասաւորելով ՚ի խոստացեալ բարիսն, որ պահի սիրողաց իւրոց որ յաւիտենից:»

Զայս բան բարեզգեաց ընթերցեալ առաջի բազմաց և լուեալ յունկանէ մնացելոց ժողովրդոցն յահէ սաստից Տեառն՝ ոչ սակաւ մխիթարութիւն յանձինս իւրեանց դնէին, այլ և արժանի այնմիկ շար ամպորպի զինքեանս վարկեալս արժանիս ընդ անօրէնս խառն ՚ի նոսայն

ձայնը, այժմ տողորվում ենք անտանելի տարակուսանքով և հանկարծահաս ու խավարազգեստ մթությամբ: Անգամ չթողնվեց մխիթարության ստվեր, և ոչ էլ այդ վիճակից դուրս գալու կամ մահվան հուշ, բացի Աստծու մարդասիրությունից, ինչպես որ հենց դուք գիտեք: Ուրովհետև Աստված այլ հոգս չունի, քան մարդկանց ուղղություն ու փրկություն [տալը], դրա համար մենք մոռանում ենք Աստծուն և մեզ: Ահա այսպես դրդելով արթնացնում է իր ողորմությամբ ու մարդասիրությամբ, քանի որ այսպես եմ հավանում Աստծու տանջելը, որի մասին ասում է [Սուրբ] Գիրքը, որով խրատում է մեզ՝ չարացած անըզգամներին:

Դարձյալ մի՛ զարմանաք նրա անքննելի դատաստանից, ինչ արդարին ինչո՞ւ է կորցնում անօրենի հետ: Նախ և առաջ, որովհետև ոչ ոք և ոչ մեկը արդար չէ, և բոլորս էլ միասին մոլորվեցինք ու ոչ պիտանի դարձանք: Ուրեմն չկա շատ ավելի շար բան, քան մահը, որին մեղապարտ ենք մենք, և այն վրիժաբար կհասնի մեզ: Դրանից հետո բոլորը՝ և՛ արդարները, և՛ մեղավորները միասին ինչպես վայելում են արեւը, անձրեւն ու բոլոր բարիքները, այդպես էլ միասին խմում են պատուհասի բաժակը, իսկ յուրաքանչյուրի պատիվն ու պատուհասն էլ գալիք օրվա համար են պահվում: Այսպիսով, քանի որ այսպես մինչև մեզ հաստատված է արարչի իրավունքը՝ այն անաշառորեն գործածելով բոլորի նկատմամբ, չկամեցածը որպես կամեցած ընդունեցեք, որով դատաստանը հայտնի կլինի իմաստությանը, գիտությանը և ձեր հավատքին: Եվ ձեր պարտական գոհաբանությունը մատուցեք նրան, որ վհատ սրտի մխիթարիչն է, որով և բնակվել եք նրա մերձավորությամբ և ըստ քրիստոնեական հավատի, ուղիղ վարքով, առաքինասեր ու ուղղափառ կարգով հաստատվել աստվածավախությամբ: Եվ նա սուրբ սրտով ձեզ կտա մխիթարության հոգի ու բարեհուսություն և ձեզ՝ մնացած բոլորիդ կհագեցնի բնական սփոփանքով՝ հոտ ու հովիվով՝ մոռացնել տալով ձեր ծանր ու մեծ վշտերը: Տրտմության հովիտից դուրս գալու շարժարանքների համեմատ նրանց կհավասարեցնի Քրիստոսի շարժարված վկաներին՝ նրանց հոգիները տեղավորելով լույսի տներում, եղծանելով նրանց խոսքի, գործի ու մտածմունքի պարտազրեւը, դասավորելով խոստացած բարիքների մեջ, որ հավիտյան պահվում են իր սիրելիների համար:»

Այս բարեզարդ պատգամը ընթերցելով բազմության առաջ, և մընացած ժողովուրդը լսելով՝ Տիրոջ ահից ու սաստից պակաս չէր մխիթարվում և իրեն արժան էր համարում այն շար ամպրոպին՝ խառնվելով նրանց անօրեն մեղքերին ու միմյանց ասելով. «Հիրավի քրիստոն-

այլ մեք գառաջակայան տեսցուցոր։
Իսկ դաւաճանող Ափշինն այն ոստիկան, զորմէ կանխեալ ասացաք՝
իբրեւ ետես զպատշաճաբար յաջողուածս արքային Սմբատայ, որ և
զբարձրաձեռն տիրելն հիւսիսականաց ազգացն, և ողորբել հրահանգել
'ի հնազանդութիւն իւր զգազանաբարոյ զգրոհսն, եղ 'ի մտի իւրում ոչ
կալ՝ նմա յայնմհետէ ընդ իւր 'ի միակամութիւն սիրոյ և հնազանդու-
թեան սակի խոստմանն. այլ և ակնածեալ ևս թէ գուցէ ոչ լնուցու զսակ
հարկացն, որ 'ի վերայ կայր։ Եւ վասն այնորիկ աճապարէ հատանել
թիք. և ապա վարանեալ 'ի գաղտնիս և առ ինքն զբազմութիւն զօրացն
գումարեալ, իբր թէ յայլ իմն կողմունս նմա բան գնալոյ հասեալ կայ-
և իբրեւ զշփնդն իմն յորդեալ ելեալ հարեալ զօրէն հեղեղաց՝ յողողել
զերփել կործանել զեղեալ հիմունս լաւութեան, ոչ գիտելով զայն ար-
քային Սմբատայ՝ մինչ զայր հասանէր ոստիկանն 'ի նախշաւան։ Որ
թէպէտ լուեալ զօթն և հապճեպ ստիպով ջանայր առ ինքն զօրս իւր
գումարել. սակայն ոչ ժամանէր աճապարել ընդ առաջ նորա որպէս
միւսանգամն, մինչ եկն եհաս 'ի Դվին քաղաք։ Իսկ արքային զթիկունս
յամուր վայրս տուեալ և հրովարտակս ընդ ամենայն կողմանս սփռեալ՝
վաղվաղակի գային կուտէին տարմաբար համագունդ նախարարք Հա-
յոց մեծաւ զօրու հանդերձ։ Այլ և 'ի հիւսիսականաց անտի ոչ դուն
ինչ եկեալք 'ի կոշօնս արքայի՝ աղեղնաւորք կորովեաց և տիգաւորք
նթգակաց, վառեալք 'ի զէնս և 'ի զարդս։ Եւ ապա դէտակն 'ի վեր
ամբարձեալ՝ ժողովէին 'ի գիւղն Վժան, որ 'ի ստորոտս Արագած լե-
րեկն։ Իսկ մեծ կաթողիկոսն Գէորգ գնայր ընդառաջ ոստիկանին, զի
թերեւ ջանահնարն լինել նորա առ Ափշինն՝ զսիրտ քարեղէն նորա
կակղել բաւեցէ, և խնամարկել բանաւոր հօտի Տեառն։ Զոր բարե-
բարոյ տեսութեամբ զնա նախ ընկալեալ և ըստ արբանեկութեան նե-
ռինն ինքն զմիտս նորա յանգուցեալ՝ յէ գնոյն ինքն պատգամ առ
արքայ Սմբատ դաւաճանութեամբ դաւոյ առ ինքն կոշեալ գալ զթա-
գաւորն, ոչ գիտելով արդարամիտ և պարզ սրտիւ այրն Աստուծոյ կա-

յաները, և քմրելով հեթանոսների սաստիկ ծխի մեջ, պատժապարտ գտնվեցին: Քանի որ դուրս չգալով Սեգովրայից՝ խառնակվեցինք հա-
գարացիների հետ և սովորեցինք նրանց գործը, որ մեզ համար եղավ
որպես գայթակղութուն»:

Ուստի թող քեզ բավականացնի այս եղկերի, տարակուսական, աղետի դրած պայմանը, որպեսզի սրանից առավել պատերազմողներին չանցնի, որ մենք առաջիկայում կտեսնենք:

Իսկ դավաճանն այն Ափշին ոստիկանը, որի մասին նախապես ասացինք, երբ տեսավ Սմբատ արքայի մեծ հաջողութունները՝ նրա ձեռք բարձրացնելը, հաղթելն ու տիրելը հյուսիսային ժողովուրդներին և իր գազանաբարո ժողովրդին համոզելն ու հնազանդեցնելը, իր մտքում դրեց դրանից հետո շմնալ նրա հետ կնքած սիրո, հնազանդության դաշինքի ու միաբանության մեջ: Նա նաև կասկածում էր, թե գուցե չկատարի հարկերի պայմանը, որ դրված էր վրան: Դրա համար էլ աճապարում էր հատել-խզել վնասների պատճառների կապերը, որ, նրա կարծիքով, Սմբատն էր: Եվ ապա վարանելով գաղտնիքի մեջ՝ իր մոտ է հավաքում մեծ զորք՝ իբր թե ինչ-որ կողմերում իբրև գործի գնալու և հասնելու կարիք կա: Ինչպես շոինդ հորդելով, դուրս ելնելով ու կոտորելով՝ հեղեղի նման [սկսում է] ողողել, գերփել, կործանել լավության դրած հիմքերը: Եվ Սմբատ արքան չգիտեր այդ մասին, երբ ոստիկանը գալիս հասնում է մինչև Նախշավան: Սմբատը թեև լսում է բոթը ու աշխատում հապճեպ իր մոտ հավաքել զորքը, սակայն չէր հասցնում մյուս անգամվա պես շտապ դուրս գալ նրա առաջ, մինչև որ Ափշինը եկավ հասավ Դվին քաղաքը: Իսկ արքան ապավինում էր ապահով վայրերին ու բոլոր կողմերը հրովարտակներ էր տարածում, և Հայոց նախարարները մեծ զորքով անմիջապես խմբով գալիս ու կուտակվում են: Բայց արքայի կանչով հյուսիսային կողմից բոլորովին չեկան կորովի աղեղնավորներ, տեգավորներ, նիզակավորներ՝ սպառազինված զենքերով ու զարդերով: Եվ ապա դեպքերին հետեւելով՝ հավաքվում էին Վժան գյուղում, որ գտնվում է Արագած լեռան ստորոտում: Իսկ Գեորգ մեծ կաթողիկոսը ընդառաջ է գնում ոստիկանին, որպեսզի թերևս կարողանա հնար գտնել Ափշինի դեմ, կարողանա փափկեցնել նրա քարեղեն սիրտը և խնամել Տիրոջ բանավոր հոտը: Նրան նախ բարեսիրտ տեսակցությամբ ընդունելով և ըստ նեոի պաշտամունքի նրա միտքը իր կողմը դարձնելով՝ հենց նրան [կաթողիկոսին] պատգամավոր է ուղարկում Սմբատ արքայի մոտ՝ դավաճանության մեջ դավադրության մեջ թագավորին կանչելով իր մոտ: Աստծու այդ կաթողիկոսը արդարամիտ ու պարզ սրտով շահակացավ, որ դրանով ջանում

թողիկոսն, թէ յորոգայթ իւր զարքայն ջանայ խոնարհեցուցանել և յափշտակութեամբ առ ինքն ձգել: Իսկ իբրեւ մեծիմաստ խոհականն շառնոյր յանձն զերթալն ըստ սաղրելոյ նախարարացն՝ դառնայր գնայր կաթողիկոսն առ ոստիկանն: Եւ թէպէտ բազում անգամ ամենեցուն անդաշնալ զնա չկրկնել զերթալն առ շարաբարոյ հեթանոսն, սակայն շարգելաւ նա՝ իբր ոչ ստել զեղեալ ուխտն ընդ նմա: Իսկ ոստիկանն իմացեալ զոչ դաւաճանելն Սմբատայ ըստ պատգամաւորութեան կաթողիկոսին՝ հրամայէ ունել դնել զնա ՚ի շղթայս և ՚ի ձեռնակապս երկաթիս, և ինքն խաղայ զնայ ՚ի վերայ արքային Սմբատայ՝ մօտ առ նա կալեալ իբրեւ բանակետդ ՚ի գիւղն Դոդս: Ապա յետ երից աւուրց գունդ կազմեալ գումարտակ եղեալ՝ ՚ի կռիւ ընդ արքային կաթաւէր: Անդ ապա ՚ի քաջ արանց սուսերամերկաց և ՚ի լայնալիճ աղեղնաւորաց նետից՝ ահագին ահափետ օրհասք մահու հասուցանէին Իսմայէլեան գնդին, և այր զախոյեանն իւր հարուածեալ յերկիր կործանէր՝ տապաստ դաշտիցն արկեալ. և զմնացեալսն ցանեալ ցրուեալ և փախըստեայ զբանակաւն այլազգեաց արկեալ՝ հագիւ պահնակել պաշտպանել կարէին միայն զտեղի կացոցի կարաւանին իւրեանց:

Այնուհետեւ ապա ոստիկանն շար ՚ի ծովածուփ ալիք կուտակելոցն և փրփրացեալ լեռնացելոց՝ շիջեալ հատանէր. և փոխանակ գազանական սաստիցն յաղերս մատուցեալ՝ հայցէր տալ ցնա զսակն արքունի և դնել ուխտ երդման սակս ոչ զատանելոյ ՚ի նորայն միաբանութենէ: Իսկ արքայն տնօրինեալ զաշխարհի զխաղաղութիւն՝ անյապաղ զխընդիրսն կատարէր և երեւելի պատուական օծտութիւնս ընծայից նմա մատուցանէր՝ ոչ սակաւս ինչ և առ ՚ի նմանէ գտանէր ըստ թագաւորաց հրահանգաց պատիւս պերճութեան: Եւ ապա յուղարկեալ զնայր ոստիկանն՝ ընդ իւր տանելով զմեծ կաթողիկոսն նովին շղթայիւք. և անդ ՚ի մէջ թշնամեացն՝ մարմնոյ նեղութեամբ բառնայր զբեռն ծանրատաղտուկ տառապանաց. ոչ որոշեալ նմա սպասաւոր ձեռնասուն զոք, որ պատրաստէր նմա մահիճ, կամ ջուր ՚ի ձեռս արկանել, կամ անձեռոցս մատուցանել, կամ սկուտղ առաջի դնել, կամ ջուր ըմպելոյ առ ՚ի զծարաւ բժշկել: Եւ այսպէս ընդ սրբոց կապելոց շարշարեալ և արտասուօք միշտ թացեալ զանկողինս իւր՝ ՚ի մշտնջենամոռնչ սաղմոսս համակէր և անձանձրոյթ յաղօթս նահատակէր, միայն զի ոչ վրիպեսցի ՚ի նաւահանգիստն կենաց հասանել: Իսկ իբրեւ ամիսք երկու կատարէր ՚ի բանտի անդ՝ ապա ոստիկանն Հագարացի գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ պահանջէր ՚ի մեծ կաթողիկոսէն՝ անշուշտ նամակ երդման կնքեալ, որ զի թէ տայցէ՝ արձակեսցի ՚ի կապարանէն և առաքեսցի պատուով յա-

է իր արքային թակարդը գցել և հրապուրելով նրան իր մոտ տանել: Իսկ երբ խորագետ ու խոհեմ մարդը [Սմբատը] չի համաձայնում նախարարների սաղրանքով գնալ նրա մոտ, կաթողիկոսը վերադառնում գնում է ոստիկանի մոտ: Թեպետև շատերը շատ անգամ աղաչում էին նրան չգնալ շարաբարո հեթանոսի մոտ, սակայն նա ետ չկանգնեց՝ որպէս թե չըրթելու նրա [ոստիկանի] հետ կնքած դաշինքը: Իսկ ոստիկանը, իմանալով, որ կաթողիկոսի պատգամավորությամբ Սմբատը չի դավաճանել, [այսինքն՝ չի եկել], հրամայում է բռնել կաթողիկոսին, շղթայել ու երկաթյա ձեռնակապեր դնել, իսկ ինքը շարժվում գնում է Սմբատ արքայի վրա, և նրա բանակը մոտենալով տեղավորվում է Դոդք գյուղի մոտ: Երեք օրից հետո նա կազմում է գունդ ու գումարտակ և կովի է ելնում արքայի դեմ: Այնտեղ քաջ սուսերածիգներն ու լայնալիճ աղեղնավորները շատ մեծ վախ ու կոտորած են հասցնում Իսմայելեան գնդին, և այրը հարվածելով թշնամուն՝ նրան գետին է գցում ու փռում դաշտի վրա: Իսկ մնացածներին փախցնելով ու ցրելով՝ գցում են օտարների բանակի շուրջը, և նրանք հագիւ էին կարողանում պահել ու պաշտպանել իրենց տեղերն ու կացարանները:

Այնուհետև շար ոստիկանը, ալեկոծված ծովի [նման] կուտակվելով, փրփրելով ու լեռնանալով, հանգչում ու սպառվում էր: Եվ փոխանակ գազանաբար սաստիլու, նա աղերսում ու խնդրում էր իրեն տալ արքունի տուրքը և երդման դաշինք կնքել՝ նրա միաբանությունից չբաժանվելու համար: Իսկ արքան, տնօրինելով աշխարհի խաղաղությունը, անհապաղ կատարում է նրա խնդրանքը և նրան մատուցում երեւելի ու պատվական ընծաներ ու պարգևներ՝ նրա կողմից արժանանալով թագավորներին վայել ոչ պակաս փառավոր պատվի: Ոստիկանն այնուհետև ուղևորվում գնում է՝ իր հետ տանելով մեծ կաթողիկոսին նույն շղթաներով: Եվ այնտեղ, թշնամիների մեջ կաթողիկոսը մարմնական նեղությամբ տանում էր ծանր ու անտանելի տառապանքի բեռը: Նրա համար չեն կարգում որևէ ձեռնասուն սպասավոր, որ անկողին պատրաստեր, կամ ձեռքերին ջուր լցներ, կամ սրբիչ մատուցեր, կամ սկուտեղ դնէր նրա առաջ, կամ խմելու ջուր տար՝ ծարավը հագեցնելու համար: Եվ այդպես կապված սրբերի հետ շարշարվելով ու արտասուքով միշտ թրջելով անկողինը՝ նա համակված էր մշտահառաչ սաղմոսներով և տառապում էր անձանձրոյթ աղեղներով, միայն թե չմոլորվի ու այդպես հասնի կյանքի նավահանգիստը: Իսկ երբ լրանում է բանտում նրա մնալու երկու ամիսը, հագարացի ոստիկանը մեծ կաթողիկոսից պահանջում է ոսկու ու արծաթի գանձեր, իհարկե, կնքված երդմնագրով, որովհետև եթե տա, կապանքներից կարձակվի ու պատ-

թոռ իւր: Իսկ սորա զգացուցեալ մեզ զհոգւով շափ զհոգն մեր եպիսկոպոսի դրան իւրոյ և այլ ևս կղերց եկեղեցւոյն՝ ըստ օրինի գերեւոր յածիլ շրջիլ ընդ գլխաւոր նախարարս և իշխանս աշխարհիս, և ժողո-վեալ միանգամայն զխնդիր պահանջման ուստիկանին՝ վաղվաղակի առաքեցաք ըստ հրամանի արքայի Սմբատայ առ մեծ իշխանն արեւելից Համամ: Վասն զի ուստիկանն ընդ այն ժամանակս հասեալ 'ի Փայտա-կարան քաղաք՝ ընդ իւր տանէր զմեծ կաթողիկոսն, յոր իբրև ժամա-նեալ՝ հապճեպով մերքն հասին առ նա: Իսկ նա յինքն հայցեալ զհայ-րապետն առնոյր. և յառաքեալ գանձն առ յիւրմէն ևս յաւելեալ 'ի ԼԵ-րումն սակին՝ տայր տանիլ ուստիկանին: Եւ հաւատոց պաշտպանու-թեամբ թեակոխեալ փափաքմամբ իշխանն 'ի տեսանել զհայրապետն մեծ, և մարմնաւոր պիտոյից բովանդակապէս բաւականացեալ 'ի հե-ռաւոր օտարութեան և յարբանեկութեան պայմանի սպասաւորեալ՝ առա-քէ զնա 'ի Հայս: Զոր իբրև տեսին հօտքն զհովին բանաւոր ոշխարաց՝ մեծապէս առլցան խնդութեամբ բազմաւ. և յամենայն եկեղեցիս զպաշ-տօն բարեկարգութեան բարձրացուցեալ՝ անդադար զտէրունեան կանոն աղօթիցն կատարէին 'ի փառս Աստուծոյ:

Զայսու ժամանակաւ Աշոտ՝ իշխանն մեծ Վասպուրական կողմանց և քեռորդի արքային Սմբատայ, խոնարհեալ 'ի նենգապատիր բարբա-նաւս ոմանց և հրապուրեալ երկփեղկեաց 'ի բաց զղաշինս ուխտին, որ ընդ Սմբատայ արքայի՝ քեռոյ իւրոյ. և շուեալ գնաց առ ուստիկանն Ափշին իբրև 'ի պատճառս պարգևաց նմա և յայտ ածել զհնազանդու-թիւն միամտութեան առ նա՝ ոչ նկատեալ նախ զարն, որ 'ի գոյացու-թիւն իբրին էր տեսանել: Եւ երթեալ ապա բազում և երեւելի ընծայօ ուստիկանին տարեալ մատուցանէր. և այլ ևս զկարասիս բարձեալ տա-րեալ միում միում նախարարաց նորա գաղտախթէր՝ մեծագունի ակըն-կալեալ բարձի և պատուի՝ և վերընկալուլ զնա առնելոյ ինքնիշխան կամաց. որ ոչ թերևս աւելի քան որ 'ի ձեռս իւր էր՝ առեալ լինէր, բայց միայն պատուասէր զարդու զնա զգեստաւորեալ և յուղարկեալ՝ եկաց 'ի բաց, միայն զօրհասական վէրս յողիս ընդունէր:

Իսկ արքայ Սմբատ միայն զլուսթիւն պատուեալ՝ սպասէր առ 'ի նմանէն հաւանական միտս դարձի առ նա ստանալ և մերկանալ դա-մօթալի դէմս տգիտութեանն. այլ նորա անփոյթ զայս արարեալ՝ ոչ դառնայր 'ի բերս բարւոյն արկից: Յետ սակաւ աւուրց ինչ և մեծ իշ-խանն Սիւնեաց ըստ սորին սակի զսոյն զայս գործեալ՝ երթայր և նա առ Ափշինն, յորմէ և նա թափուր իբրև զնա դարձեալ եկեալ: Եւ ապա այնուհետեւ զղացեալ զփեռեկտիւն 'ի միաբանութենէ արքայի՝ խաղա-

վով կառաքլի իր աթոռը: Իսկ նա մեզ հասկացրեց իր դռն եպիսկոպոսի ու եկեղեցու այլ հոգեւորականների հոգաշափ հոգսը՝ գերու նը-ման դեգերել երկրի գլխավոր նախարարների ու իշխանների հետ և ապա հավաքվել մեկտեղ՝ բոլորով քննելու ուստիկանի պահանջը: Եվ Սմբատ արքայի հրամանով անմիջապես ուղևորվեցինք արեւելքի մեծ իշխան Համամի մոտ: Քանի որ ուստիկանը այդ ժամանակ հասել էր Փայտակարան քաղաքը՝ իր հետ տանելով մեծ կաթողիկոսին, և այն-տեղ ժամանելիս մերոնք շտապ հասան նրան: Իսկ նա [Համամը] խնդրում է իրեն տալ հայրապետին՝ և առնում է: Նա ուղարկված գան-ձի վրա ավելացնում է նաև իրենը ու տալիս է տանելու ուստիկանին: Եվ հավատի պաշտպանութեամբ ու փափագով տեսնելով մեծ հայրա-պետին, իշխանը մարմնավոր կարիքները ամբողջապես բավարարե-լով հեռավոր օտարութեան մեջ և պաշտամունքի կարգով սպասավորե-լով, նրան [կաթողիկոսին] ուղարկում է Հայաստան: Հոտը երբ տե-սավ բանավոր ոշխարների հովվին, մեծապես լցվեց մեծ խնդութեամբ: Եվ բոլոր եկեղեցիներում բարեկարգութեան պաշտամունքը փառաբա-նելով՝ անդադար տերունական աղոթքներ էին կատարում ի փառս Աստուծու:

Այդ ժամանակներում Աշոտը՝ Վասպուրականի կողմերի մեծ իշ-խանը և Սմբատ արքայի քեռորդին, տեղի տալով ոմանց նենգամիտ բարբառանքներին և հրապուրվելով դրանցով, պառակտեց միաբանու-թեան այն դաշինքը, որ ուներ իր քեռի Սմբատ արքայի հետ և չվեց գնաց Ափշին ուստիկանի մոտ՝ իբրև թե նրան պարգևներ տալու և հայտ-նելու իր հնազանդութեանն ու հավատարմութեանը նրա նկատմամբ: Նախապես շնկատելով նրա շարութեանը, որ տեսանելի էր եղած իս-կութեամբ: Ապա նա գնում ու տանում է շատ նշանավոր ընծաներ և մատուցում ուստիկանին: Նա նաև առնում-տանում է այլ կահ-կարա-սիներ ու մեկ առ մեկ կաշառում նրա նախարարներին՝ աչք ունենալով ավելի մեծ բարձ ու պատվի և իրեն մեծ իշխանի հաջորդն անելուն: Եվ թերևս ինչ նրա ձեռքում էր: չի խլվում, այլ նրան հարուստ զար-դերով զգեստավորելով՝ ուղարկում են, և նա հեռու մնաց, միայն թե հոգու վրա օրհասական վերքեր էր ընդունում:

Իսկ Սմբատ արքան, միայն լուսթիւնը հարգելով, սպասում էր նրանից ստանալ դարձի համաձայնութեան և մերկացնել տգիտութեան ամօթալի դեմքը: Բայց այդ անտեսելով՝ նա չէր ուզում դառնալ դեպի բարի գործը: Քիչ օրեր անց Սյունյաց մեծ իշխանը ևս գործում է սրա նման. նա ևս գնում է Ափշինի մոտ, որի մոտից նա ևս նրա նման վե-րադառնում է դատարկաձեռն: Բայց այնուհետև զղջալով՝ արքայի հետ

պատելով աղերսէր՝ մի՛ ունիլ նմա՝ ի բանի գլանցուածս իւր կամ մեր-
ծել յառաջին խնամոցն հայրաբուն սիրոյն: Իսկ արքայ Սմբատ աչ ինչ
անշրպետ ի մէջ արկեալ նախկի այցելութեանն՝ գրկալիր սիրով առ
ինքն յանձանձէր ածել՝ իբրև զորդի սիրելի մեծապատիւ պերճութեամբ
զնա շքեղացուցեալ:

Յայնմ ժամանակի իմաստութեամբ և շնորհօք քաջութեամբ և ու-
ժոյ պնդութեամբ երևեալ էր Գագիկ Արծրունի: Եւ զի էր նա աներ Աշո-
տոյ իշխանին մեծի, զորմէ բանս նախաճառեաց, յինքն ապա զիշ-
խանն մեծ յանգուցանէր նանրական և նենգ խորհրդով սրտիւ, և ի
պատճառս զբօսանաց սիրոյ զերեսին եղբարսն բասրեալ ածեալ ի միա-
սին՝ զԱշոտ փեսայ իւր և զԳագիկ և զԳուրգէն, և ի միասին զնոսա
կապեալ երկաթի կապանօք՝ դնէ՝ ի բանտի: Եւ յինքն զտէրութիւն նո-
րա գրաւեալ՝ իշխան առհասարակ կողմանցն այնոցիկ կարգի հարըս-
տապէս ճոխութեամբ: Իսկ արքայ Սմբատ թէպէտև ընդ ակամբ հա-
յեցեալ՝ ոչ կամէր զայն այնպէս լինել. սակայն և ոչ ընդ պատուհա-
սից կորզան զիշխանացեալն Գագիկ հանէր. մանաւանդ զի միամտու-
թեամբ սրտի հնազանդեալ նուաճէր ընդ լծով ծառայութեան արքայի:

Յետ այսորիկ արքայ Սմբատ իբրև ետես զմիատարր խաղաղու-
թիւն մշտնջենաւորեալ ի Հայս և միաբան ընդ նմա լինիլ նախարա-
րաց յուխտ սիրոյ, եղ ի մտի իւրում երթալ հարթել հաստատել և
նուաճել զաշխարհն ևս Տարօնոյ և զկողմանս նահանգին ևս Աղծնեաց.
զի մի՛ տարամերժեցի սեպհականութիւն ազգացն այնոցիկ ի բնիկ
տէրութենէ: Վասն զի մեծ իշխանն Իսմայէլեան՝ Ահմատ, որ տիրեալ
ունէր և Միջագետս Ասորոց մինչև ցՊաղեստին՝ ձերբակալ արարեալ
զփեսայացեալն Արծրունեաց Ապրմախրայ, որ ի ծածուկ ունէր զհա-
ւատս քրիստոնէութեան և փոխանակ բոցիկացն պայազատէր զաշ-
խարհն Աղծնեաց՝ և ի բանտի գնա եղեալ՝ յինքն գրաւէր զսեպհա-
կանութիւն տանն և զբնակիչս Սիմ լերինն:

Իսկ յետ ամաց ինչ ապա վախճանէր և մեծ իշխանն Տարօնոյ Դա-
ւիթ Բագրատունի. և փոխանակ նորա կացուցեալ ի տեղի եղբորորդի
նորուն Գուրգէն: Ապա և ընդ նմա ևս Ահմատայ մարտ եղեալ՝ մինչև
սպանաւ ի պատերազմին: Իսկ Ահմատն ոտն առ ոտն յառաջ մատու-
ցեալ՝ միապետել ջանայր զկողմանսն զայնոսիկ. և վասն զի որդի Դաւ-
թի իշխանի մեծի՝ փեսայացեալ՝ Շապհոյ եղբոր արքայի՝ և փոշիշն
ամբաստանութեան նորա յաճախէր և շարութիւնն Ահմատայ մերկա-
ցեալ յայտ եկեալ էր, այնուհետև գումարտակ արարեալ արքայի զնա-
խարարս Հայոց և համագունդ զամենայն զօրս իւր արս իբրև վաթսուն
հազար, և զնայ շուէ երթայ հասանէ մինչ ի հանդէպ լերինն ըստ

ունեցած միաբանությունից պառակտվելու համար նա ողորմագին ա-
ղերսում է բանի տեղ չդնել իր հանցանքը կամ զրկել հայրական սիրո
առաջին խնամքից: Իսկ Սմբատ արքան, առաջին այցելութեան մեջ
անշրպետ չզցելով, հոգ է տանում գրկալիր սիրով իր մոտ բերել՝ նրան
մեծապատիվ պերճութեամբ շքեղացնելով իբրև սիրելի որդու:

Այն ժամանակ իմաստութեամբ, շնորհքով, քաջութեամբ ու զորու-
թեամբ անվանի էր Գագիկ Արծրունին: Եվ քանի որ նա մեծ իշխանի՝
Աշոտի աներն էր, որի մասին նախապես ասացինք, նանիւր ու նենգ
մտադրութեամբ ու սրտով իր կողմն է գրավում մեծ իշխանին: Եվ զբո-
սանքի պատրվակով սիրով խաբում, տանում է երեք եղբայրներին՝ իր
փեսա Աշոտին, Գագիկին, Գուրգենին, ու նրանց միասին կապելով եր-
կաթե շղթաներով՝ զցում է բանտ: Եվ գրավելով նրա տերութիւնը՝
առհասարակ այդ կողմերում բռնութեամբ ինքն է իշխան կարգվում:
Իսկ Սմբատ արքան էլ նայում էր ծուռ աչքով և չէր կամենում, որ դա
այդպես կատարվեր, սակայն չէր փորձում իշխանացած Գագիկին հա-
նել այդ պատուհասից, մանավանդ որ նա սրտանց համաձայնվել էր
ընկնել արքայի ծառայության լծի տակ:

Դրանից հետո Սմբատ արքան երբ տեսավ, որ Հայաստանում
միատարր ու մշտական խաղաղութիւն է հաստատվել, և նախարար-
ները հնազանդ են իրեն՝ սիրո դաշինքով, մտադրվեց զնալ, հարթել,
հաստատել, նվաճել նաև Տարոնի աշխարհը ու Աղծնյաց նահանգի կող-
մերը, որպեսզի բուն տերութիւնից շառանձնացվի այդ ազգերի սեփա-
կանութիւնը: Քանի որ իսմայելյան մեծ իշխան Ահմատը, որ տիրել
էր Ասորիքի Միջագետքին մինչև Պաղեստին, ձերբակալելով Արծրունի-
ներին փեսայացած Ապրմախրային, որ զաղտնի պաշտում էր քրիստո-
նեական հավատը և բոցիկների փոխարեն իշխում էր Աղծնյաց աշխար-
հի վրա, նրան բանտ զցնելով՝ ինքն է գրավում նրա սեփականութիւնն
ու Սիմ լեռան բնակիչներին:

Տարիներ անց վախճանվում է նաև Տարոնի մեծ իշխանը՝ Դավիթ
Բագրատունին, և նրա փոխարեն, նրա տեղը նշանակվում է նրա եղ-
բորորդի Գուրգենը: Հետո նրա դեմ կռվում է Ահմատը, մինչև որ [նա]
սպանվում է պատերազմում: Իսկ Ահմատը կամաց-կամաց առաջ շարժ-
վելով՝ ձգտում էր տիրապետել այդ կողմերի վրա: Եվ քանի որ Դավիթ
մեծ իշխանի որդին փեսայացել էր արքայի եղբայր Շապուհին, շա-
տացել էր նրա մեղադրանքը, և Ահմատի շարութիւնը բացահայտվել
ու հայտնի էր դարձել: Դրա համար արքան, հավաքելով Հայոց նախա-
րարների զորքը ու միացնելով իր զորքին, որը մոտավորապես վաթսուն
հազար էր, շարժվում զնում-հասնում է Տարոնի արևելքում գտնվող

արեւելից Տարօնոյ՝ բանակետող անդ կալեալ տեսանել զորպէսն: Իսկ բիրտ բռնաւորն Ահմատ նստէր յարեմտից Տարօնոյ՝ բանակետող անդ կալեալ առ ափն Ծփրատ գետոյ. և վասն զի բան միակամութեան էր առ Ահմատայ՝ ի գաղտնիս իշխանացելոյն Վասպուրականի Գագկայ՝ նենգապատիր խաբէութեամբ քաղցրացոյց ի կամս արքայի չուել գնալ անտի ի հարաւակողմ կոյս հանդէպ քաղաքագեղջն Հողսայ, իբր թէ յայնմ մարզէ գոլ նոցա պատշաճ զգործ իրին վճարել խռովութեամբ կամ խաղաղութեամբ: Իսկ արքայի ոչինչ կարծիք լրտեսի զնմանէ լեալ՝ գնայ ընդ նմա: Իսկ նորա նախ վաղվաղեալ և զհրապոյրսն զայն զեկուցեալ Ահմատայ, և ի պայման պատշաճ ժամու կիտին եղելոյ հրապիրէր գալ ի վերայ. և ինքն առաջնորդէր բազմութեան զօրացն ընդ լեառնակողմն՝ անջրդի ապառաժ մացառախիտ քարածայռ անպողոտայ ափափայ գնալով զօրն ամենայն, զի յուրմէ ի ծարաւս իւրեանց կթուցեալք սատակէին: Եւ այլ ևս զօրքն ամենայն վայրագնաց շլածիք խրդամար տաժանեալ վաստակեալ լքեալ թալկացեալ թանձրադանդաղ ձանձրութեամբ և հատկիւնալ՝ հազիւ հասանէին ի ջուր ինչ գեղջ մի Թուղխ անուն. և անդր գրեթէ իբրեւ զգանեալս և յօդալոյծս առհասարակ անկեալ դնէին: Իսկ Ահմատայ ըստ եղելոյ կիտին Գագկայ ստիպեալ զզօրս իւր մինչդեռ առաւօտն զգիշերն մերկանայր՝ հասանէին հրոսակք ասպատակին սփռեալ ի վերայ: Անդ ապա ի հինէն հասելոյ ընդոստուցեալ իմն զօրացն լքելոց և հապճեպ վարեալ ի զրահս և ի զէնս և ի զարդս՝ և ձի կալեալ նախ ինքն իսկ արքայ յասպարիսի անցեալ առաքինանայր, ապա և այլք ոմանք զկնի ասպատակ տուեալ և ձի ի ներքս տարեալ՝ ընդ կրունկն զջուրս ռազմի թշնամեացն դարձուցեալ՝ հատկստուր առնէին: Իսկ զայնպիսի արիարար մրցմունս տեսեալ Գագկին, որ բղխեալն էր առ ի յիւրմէն զհոտ մահու առ մղձկեալ սըրտին՝ այլ իմն շար խորհրդոց արբանեկեալ և հէն հարեալ առ հասարակ բանակին՝ հրամայէր նախ զխորանն իւր յերկիր ընկենու և բեռնակրացն բառնալ գնալ ընդ կրունկն: Զոր տեսեալ բազմութեանն և իրաւացի զայն կարծեալ՝ ամենեքեան նոյնպէս առնէին: Վասն որոյ տեսեալ զայն արքայի և իմացեալ, եթէ յայնմհետէ ոչ յաջողի նոցա գործ պատերազմին՝ յետկոյս զինքեանս մղեալ ի փախուստ դառնալին: Անդ ապա անկանէր անփորձ և անկիրթ երիտասարդն՝ չքնաղագեղն Աշոտ՝ քեռորդի արքային, որ ի մեծ նախարարութենէ հայկականս գրոհի. ընդ նմին և այլ ևս տեսարք պատերազմողք յանշանից ոմանց յիսնից՝ աւելի կամ պակաս, և այլ զօրքն ցրուեցան գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս: Իսկ արքայն եկեալ դադարէր ի Բագրաւան գաւառ ի հանգուցանել զխոնջ աշխատութեան իւրոյ: Բայց դրժադաւ իշխանն

լեռան դիմաց ու այնտեղ բանակ դնում՝ տեսնելու համար, թե վիճակն ինչպիսին է: Իսկ բիրտ բռնակալ Ահմատը նստում է Տարոնի արեւմտյան կողմում՝ բանակը տեղավորելով Ծփրատ գետի ափին: Եվ քանի որ Ահմատի ու Վասպուրականում գաղտնի իշխանացած Գագկի միջև միաբանություն կար, [Գագկը] նենգորեն ու խաբեությամբ համաձայնեցրեց արքային այնտեղից մեկնել, գնալ դեպի հարավ, Հողսա քաղաքագյուղի դիմաց, իբր թե երկրի այդ կողմում հարմար գործ կա ավարտելու խռովությամբ կամ խաղաղությամբ: Իսկ արքան, բոլորովին չկասկածելով, որ նա լրտես է, գնում է նրա հետ: Իսկ նա նախ աճապարանքով Ահմատին զեկուցում է այդ խաբեության մասին, և ապա [պայմանավորվում է] նշանակված հարմար պահին հարձակվելու նրա վրա: Իսկ ինքը զորքի բազմությունը առաջնորդում էր դեպի լեռան կողմը: Ամբողջ զորքը գնում էր անջրդի, ապառաժոտ, մացառախիտ ու քարքարոտ տեղերով մագլցելով, այնպես որ շատերը ծարավից տանջվելով մեռնում էին: Իսկ մյուս զորքը, մոլոր, հոգնած, տանջված, հուսալքված, թուլացած, ծանրաշարժ, շնչասպառ թափառելով, հազիվ հասնում է ջրի՝ Թուղխ անունով մի գյուղում: Եվ այնտեղ բոլորը որպես ծեծված ու հողակոտոր արված՝ փռվում են գետին: Իսկ Ահմատը Գագկի դրած պայմանի համաձայն՝ ստիպում է իր զորքին [սպասել] մինչև լուսաբաց, մինչև որ հասնում է հրոսակ զորքը և ասպատակում: Հետո ավազակների հարձակումից դրդված՝ հուսալքված զորքը շտապ դիմելով զրահներին, զենքերին ու զարդերին, և ապա նախ ինքը՝ արքան, ձի հեծնելով ու մտնելով ասպարեզ, առաքինանում է: Նրա հետևից մյուսները ևս ձի հեծնելով ու ասպատակելով՝ կռվող թշնամու զորքի բազմությունը ետ են դարձնում ու ջարդուխուրդ անում: Իսկ Գագկը, երբ տեսնում է այդպիսի խիզախ կռիվը, որ սկսվել էր իր պատճառով, մահվան հոտ է առնում ու սրտնեղվում: Բայց շար մտադրությամբ ու առհասարակ բանակին ավազակաբար հարվածելով՝ նա հրամայում է նախ իր վրանը գետին գցել և բեռնակիրներին՝ բարձել, ետ դառնալ ու գնալ: Երբ այդ բանը տեսնում է բազմությունը, այն համարում է իրավացի, և բոլորը նույն ձևով են վարվում: Դրա համար երբ արքան տեսնում է այդ բանն ու հասկանում, որ այլևս չի հաջողվի նրանց պատերազմի գործը, ետ են դառնում ու փախչում: Այնտեղ ընկնում է անփորձ ու անվարժ երիտասարդը՝ արքայի քեռորդի, չքնաղագեղ Աշոտը, որը հայկական մեծ նախարարության ցեղից էր: Նրա հետ [ընկնում են] նաև ոչ նշանավոր իշխաններ հիսուն հոգուց ավելի կամ պակաս, իսկ մյուս զինվորները ցրվեցին գնացին յուրաքանչյուրը իր տեղը: Իսկ արքան գալիս ու դադար է առնում Բագրավան

Գագիկ ջանայր զիրս նենգութեանն ՚ի խորոջ սրտին ընդ գրուանալ թագուցանել, ոչ գիտելով թէ չէ ինչ գաղտնի, որ ոչ գայցէ ՚ի յայտ: Եւ իբրեւ եկն նա ՚ի վան ՚ի Տոսք գաւառի՝ անդ ապա զուարճանայր զուարթանայր ՚ի խրախ լինել ըստ խրախութեան սրտին, ըստ որում թէ սրտի բերկրեցելոյ երեսքն գուշակեն: Իսկ ՚ի վաղուեան անդ աւուրն պատմուեալ նորա արքունական զգեստիւ և հեծեալ ՚ի ջորւոջ իւրում՝ ճախր առեալ ճեմէր յասպարիսի անդ: Իսկ ապա Գագիկ եղբայր մեծի իշխանին Աշոտոյ երկու ևս համախոհ Ամատունի արամբք յանկարծակի ՚ի վաղակաւորն յեցեալ և ՚ի վերայ յարուցեալ իշխանապանծ խորխտացելոյն՝ սրոյ ճարակ զնա տային: Եւ այնպէս յերկիր անկեալ վախճանեալ՝ թաղեցաւ ընդ հարս իւր: Իսկ կապեալն Աշոտ՝ ելեալ հաստատէր եղբարքն հանդերձ ՚ի սեպհական իշխանութեան իւրում:

Բայց նախ քան զայս երկու իշխանքն մեծամեծք գլխաւորք և ալեւորք հերօք՝ Մուշեղ իշխանն Մոկաց և Գուրգէն իշխանն Անձեացեաց, ատեան հակառակութեան ՚ի մէջ իւրեանց բարկութեամբ բորբոքեալ՝ սաստիկ դըրդմամբ մարտ ընդ միմեանս եղեալ կռուէին. յորում պատերազմի սպանաւ իսկ Մուշեղ իշխանն Մոկաց ՚ի Գուրգէնայ: Իսկ յետ երկեամ մի ամաց Գուրգէնայ հեծեալ յերկվար սրավար և յորս բաշաղեալ՝ եղև նմա անցանել ընդ փոքր ինչ հեղեղատ, ուր ապա երիվարն վազս առեալ փոնգալով և անգուշեալ՝ յետս կոյս զիշխանն ընդոստուցեալ ընկենոյր. և բարձեալ զնա մեռեալ՝ տարան թաղեցին ընդ հարս իւր: Եւ պայազատէ զտէրութիւնն զայն մեծն Ատոմ որդի նորա ընդ նորա:

Իսկ վշտասէր շարասէր ոստիկանն Ափշին՝ լուեալ զայսպիսի գործեցեալ ոճիրս և զդաւադրժող փախուստն Սմբատայ, և զլքումն և զլուծումն զօրաց Հայոց, և զնենգումն իսկ մեծամեծ աւագանոյն և զայլոցն ևս շեշտակի կտուրն ՚ի միմեանց լինել՝ ՚ի ճահ առեալ զայն ժամ դիպող և պատշաճ գոլ իւրոյ կամացն կատարման. և ՚ի ծննդականութիւն շարի կառավարեալ զմիտս իւր՝ դիմեալ մոմեալ յարուցեալ գայր իբրև զհեղեղատ սաստիկ, զի շար ուղիւսքն դըրդեալ ողողեսցէ զտունս Թորգոմեան և թափեսցէ ՚ի թագաւորն զթոյնս իւրոյ դառնութեան: Եւ շուեալ ընդ Ուտի գաւառ՝ գայ ՚ի կողմանս Գուգարաց և Վրաց, զի նախ զնոսա նուաճեսցէ կամ զշփոթ ամբոխի ՚ի մէջ արկցէ. զի մի՛ յաջողեսցի ուրեք երբէք փախուստ ՚ի նմանէ Սմբատայ: Եւ վասն զի նախարարք կողմանցն այնոցիկ ոչ բերան ընդ նմա յուխտ ապստամբութեան՝ և ոչ կարաց հպիլ բռնութեամբ յանմատչելի ամբոց նոցա, դարձեալ ել ՚ի Հայս ընդ գաւառն Վանանդայ. և անդ խորհուրդ առեալ՝

զավտում՝ իրեն հանգիստ տալու համար: Բայց խարդախ Գագիկ իշխանը ջանում էր իր նենգ գործերը ուրիշներից թաքուն պահել իր սրտի խորքում՝ շիմանալով, որ չկա գաղտնիք, որ ի հայտ չգա: Իսկ երբ նա եկավ Տոսք գաւառի բնակավայրը, այնտեղ սկսում է զվարճանալ, զվարթանալ, սրտանց հրճվել, որքան որ կարելի էր դեմքից գուշակել սրտի բերկրանքը: Իսկ հաջորդ առավոտյան նա հագնում է արքունական զգեստ, հեծնում իր ջորին և ճախրելով ճեմում է այնտեղի հրապարակում: Այնտեղ Աշոտ մեծ իշխանի եղբայր Գագիկը և նրա համախոհ Ամատունին երկու այլ տղամարդկանց հետ կարճ սրերով հանկարծակի հարձակվում են իշխանապանծ գոռոզի վրա և նրան սրի ճարակ տալիս: Եվ այդպես ընկնելով գետին՝ նա վախճանվեց ու թաղվեց իր հայրերի մոտ: Իսկ շղթայակապ Աշոտը [բանտից] դուրս գալով՝ իր եղբայրների հետ հաստատապես տիրում է իր սեփական իշխանությանը:

Բայց դրանից առաջ երկու մեծամեծ ու գլխավոր ալեհեր իշխաններ՝ Մոկաց Մուշեղ իշխանը և Անձեացյաց Գուրգէն իշխանը, միմյանց նկատմամբ սաստիկ թշնամանք բորբոքելով՝ անողոք կռիվ էին մղում իրար դեմ: Այդ պատերազմում Գուրգէնը սպանեց Մոկաց Մուշեղ իշխանին: Իսկ մի երկու տարի անց, երբ Գուրգէնը հեծնում է սրնթաց երկվարն ու գնում որսի, որսի ժամանակ սկսում է մեծ-մեծ խոսել, և երբ նա պետք է անցնի մի փոքր հեղեղատի վրայով, երիվարը վրնջալով վազում է, քացի տալիս ու ետ ցատկելով իշխանին վայր է գցում: Վերցնում են նրա դիակը ու տանում թաղում են իր հայրերի մոտ: Եվ այդ տերության վրա նրա փոխարեն իշխում է նրա որդի մեծն Ատոմը:

Իսկ վշտասեր, շարասեր Ափշին ոստիկանը, լսելով կատարված այդպիսի ոճիրների, Սմբատի դավադիր փախուստի, ինչպես նաև Հայոց զորքը լուծարվելու ու հեռանալու, մեծամեծ ավագանու նենգության և այլոց շեշտակի երկպառակության մասին, իր կամքը կատարելու համար այդ պահը հարմար ժամանակ է համարում: Եվ շարությամբ մտածելով ու առաջնորդվելով՝ նա վեր է կենում ու սաստիկ հեղեղի նման մոնչալով գալիս է, որպեսզի հորդահոս ջրի նման սարսափեցնելով ողողի Հայաստանն ու թագավորի գլխին թափի իր դառն թույնը: Եվ մեկնելով Ուտի գաւառ՝ գալիս է Գուգարաց ու Վրաց կողմերը, որպեսզի կամ նախ նրանց նվաճի, կամ խառնաշփոթութիւն գցի նրանց մեջ, որպեսզի Սմբատի փախուստը իրենից որևէ տեղ երբեք չհաջողվի: Եվ քանի որ այն կողմերի նախարարները չհամաձայնվեցին նրա հետ ապստամբվել, և նա էլ չկարողացավ ուժ գործադրելով մոտենալ նրանց անմատչելի ամրոցին՝ դարձյալ գնաց Հայոց Վանանդ գաւառը:

հետամուտ զհետ կրթէր Սմբատայ: Իսկ իբրեւ նա յամուրս քարաժայռ ձորոյն խորոփեաց Տայոց անկանէր, և գիտաց ոստիկանն, եթէ ո՛չ դա-
տով դրժողութեան նմա սասանել ինչ կարէ և ո՛չ պատեհազմաւ ՚ի
հրահանգս կրթութեան վանել՝ ապա երթեալ պաշարէ զամուրն Կարուց
՚ի Վանանդ գաւառի. վասն զի անդ ղօղեալ Թագուցեալ զետեղեալ դա-
դարեալ կային խարազնազգեաց կրօնաւորեալ տիկիներն Հայոց՝ կիներն
Սմբատայ և նա նորին իսկ, որ էր դուստր արքային Եգերացուց, և այլ
ևս կանայք ազատագունդ արանց: Եւ պահնակ ամրոցին էր Քանանիտ
յազգէն Գնդունի՝ Հասան անուն, յոյժ հաւատարիմ և հրամանատար ՚ի
վերայ ամենայն տան արքայի: Այլ և գանձք ևս՝ և կարասի բազում
արքայի ՚ի գանձարանս ամրոցին պահիր. զոր իւր ևս ստուգեալ գի-
տաց Ափշինն յոմանց՝ իրազգաց նմա եղելոց. ուժգնապէս մոլութեամբ
և պատենչ պաշարմամբ պատէր զամրոցն: Վասն որոյ ապա Հասանն
խոհական իմացուածիւ՝ ուշ ՚ի կուրծս արարեալ և գիտացեալ ոչ այլ
ինչ իւր փրկիլ նոցա յայնմանէ՝ (որ բացեալ երևէր դուռն կորստեան)
և կազդուրեալ ՚ի կամս երկնաւոր այցելութեանն, խնդրէ յետկար երդ-
ման յԱփշնէ, զի տացէ նմա զամրոցն և առ ՚ի նմանէ գտցէ աներկիւ-
ղութիւն արեան և ամենայն շար ամպրոպաց: Իսկ նա վաղմաղակի
աներկբայաբար զխնդրեալն յետկար վստահութիւն տուեալ՝ բացաւ դու-
ռն բերդին և մտանէր Ափշինն:

Այնտեղ խորհուրդ ստանալով՝ նա ակեսց գետապնդել Սմբատին: Իսկ
 Էրբ նա ընկավ Տայքի ժայռոտ խոր ու փոս ձորերը, ոստիկանը հաս-
 կացավ, որ նրան չի կարող սասանել ո՛չ դավով, ո՛չ նենգությամբ և
 ոչ էլ կովելով նրան հալածելով՝ դուրս վնդել: Եվ նա գնում պաշա-
 րում է կարուց ամրոցը, որը [գտնվում է] վանանդ գավառում: Այն-
 տեղ էին թաքնվել, պահվել ու ճգնավորի կյանքով էին ապրում Հայոց
 տիկինը՝ Սմբատի կինը, և նրա հարսը, որը եգերացիների արքայի
 դուստրն էր և այլ՝ ազնվականների կանայք: Ամրոցի պահակը Հասան
 անունով քանանացին էր՝ Գնթունի ցեղից, շափազանց հավատարիմ մի
 մարդ, որը արքայի ամբողջ տան հրամանատարն էր: Արքայի գանձերն
 ու ունեցած շատ այլ բաները պահվում էին ամրոցի գանձարանում,
 որը Ափշինը ստույգ կերպով իմացավ իրեն տեղյակ պահողներից: Եվ
 նա ուժգին կատաղությամբ պատում ու պաշարում է ամրոցը: Իրա
 մասին Հասանը խոհեմ իմացությամբ լրջորեն մտածելով ու իմանալով,
 որ իրենք ոչ մի կերպ չեն կարող փրկվել նրանից (որովհետև բացվել
 էր կորստյան դուռը), և զորանալով երկնային նախախնամության կամ-
 քով, երդմնագիր է պահանջում Ափշինից, որպեսզի նրան տա ամրոցը
 ու նրանից ստանա արյան և ամեն տեսակի շար ամպրոպների ապա-
 հովություն: Երբ նա անմիջապես ու աներկբայորեն նրան է տալիս նրա
 խնդրած վստահագիրը, բացվում է բերդի դուռը, և ներս է մտնում
 Ափշինը:

պա յետ երկոցունց կողմանց դեսպանք զկնի դեսպանաց տարուբերս առնէին Սմբատայ և Ափշինի. և ատենան հարցափորձի 'ի մէջ առեալ՝ 'ի միմեանս հարկանել թափել ջանային զմեղադրութիւն իրին գործելոյ: Ապա խնդրէր ոստիկանն պատանդս յարքայէ զուստր նորա զաւագ՝ և զուստր Սահակայ եղբոր արքայի. իսկ զգուստր Շապհոյ՝ կրտսեր եղբոր արքայի իւր 'ի կնութիւն՝ իբր սաղապս իմն սնոտիս համարեալ զուստ երգմանն Սմբատայ, և միայն զայս և եթ խնդրել պատճառս վստահութեան և անվրդով խաղաղութեան: Իսկ արքայ ոչ տեսեալ զհարթալարմար միաբանութիւն նախարարացն ընդ ինքեան՝ և ոչ այլ ինչ իրին ելի աղագս գտեալ, այլ ակամայ կամօք 'ի կամս նորա դառնայր՝ տալով զԱշոտ որդի իւր և զՍմբատ եղբորորդի իւր 'ի պայման պատանդաց, այլ և զգուստր Շապհոյ կրտսեր եղբոր իւրոյ 'ի կնութիւն նմա: Զոր իբրև առնկալաւ և զհարսանեացն. պարս պարեցին և զկաքաւան կաքաւեցին՝ ոչ կամեցաւ գնալ 'ի դառնաշունչ ձմերային ժամանակի:

Յայսմ տեղ վախճանէր մեծ հայրապետն Գէորգ 'ի գաւառն Վասպուրական. զոր տարեալ համախումբ քահանայիցն և իշխանաց աշխարհին՝ եղին զնա 'ի քնարանի Զորոյ Վանաց, որ 'ի Տոսք մերձ յեկեղեցին, ուր եղեալ իսկ էր սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ զգաւազանն իւր և զսեղան տէրունական խորհրդոյն, զոր նախ քան զհաստատելն եկեղեցեաց սրբոց 'ի Հայս ընդ իւր շրջեցուցանէր:

Իսկ իբրև ձմերային սգաւորութիւնն 'ի գարնանային բարեխառնութիւնն օդոց յեղանակէր զփոփոխումն, ապա ոստիկանն բազում հրահանգաց պատուեալ յուղարկեալ առ արքայ և զկինն արքայի՝ առ ինքն զՇապուհ զեղբայր արքայի կոչէր. և նախախնամեալ մեծարէ զնա, իբրև հարազատի շնորհելով բարեվայելուչ պարգևս և պատիւս: Եւ նա յուղարկեալ զփեսայացեալն իւր Ափշին հանդերձ դստերբն իւրով և այլ ևս պատանդօքն և տիկնաւն և նուովն արքայի, և ինքն դառնայ առ արքայ Սմբատ:

Իսկ վասնզի հրաժարեալ էր 'ի կենաց աստի մեծ հայրապետն Գէորգ՝ ապա թագաւորն և համազգիք իւր զՏոգենիւթ և զաստուածաշնորհ այրն Աստուծոյ՝ զՄաշտոց ընտրեցին 'ի հայրապետութիւն: Որ աստուածային ծաւալմամբ և հոգիախաղաց զօրութեամբ զրգեալ զհոգւոյն շարժումն՝ իբրև պարարտ անդաստան բուսուցանէր զՏոգենիւթի անուշահոտութիւնս. և արտամերժեալ 'ի բաց ընկեցեալ զկատակս՝ կերակրոց, մեկնէր հեռանայր ևս 'ի հասարակ կերակրոյ՝ 'ի հացէ և

* Յայլով օրինակի ընթեռնումք չկատակեալ և մին և միւսն անյայտ թողուն դիմատ բանին, քանզի «արտամերժեալ 'ի բաց ընկեցեալ զկատակս (կամ զկատակեալ) կերակրոց» նշանակէ և ոչինչ:

գլուղը: Եվ այնտեղ երկուստեք դեսպան դեսպանի հետևից էին գնում ու գալիս Սմբատի և Ափշինի մոտ: Միմյանց հարցաքննելով՝ նրանցից յուրաքանչյուրը աշխատում էր կատարված գործերի մեղադրանքը թափել մյուսի վրա: Այնուհետև ոստիկանը արքայից իբրև պատանդներ է պահանջում նրա ավագ դստերը և արքայի եղբայր Սահակի դստերը, իսկ արքայի կրտսեր եղբայր Շապուհի դստերը իրեն կնության տալով՝ Սմբատի երգմնագիրը անհաստատ ու դատարկ պատրվակ և միայն այն վստահության ու անվրդով խաղաղության հիմք համարելու պատճառաբանությամբ: Իսկ արքան, շտեմնելով նախարարների հարթ ու հարմար միաբանությունը իր հետ և դեպքի այլ ճար ու ելք չգտնելով, ստիպված ենթարկվում է նրա կամքին՝ որպես պատանդ նրան տալով իր որդի Աշոտին, իր եղբորորդի Սմբատին, ինչպես նաև նրան կնության տալով իր կրտսեր եղբայր Շապուհի դստերը: Երբ նա ընդունեց նրան, նրանք հարսանյաց պար պարեցին ու կաքավեցին, և նա չկամեցավ [այնտեղից] գնալ ցրտաշունչ ձմռան ժամանակ:

Այնտեղ, Վասպուրական գավառում, վախճանվում է Գեորգ մեծ հայրապետը, որին երկրի քահանաներն ու իշխանները տարան և թաղեցին Վանաց Զորի գերեզմանոցում, որը գտնվում է Տոսպում, եկեղեցուն մոտիկ: Այնտեղ մեր սուրբ Լուսավորիչը դրել էր իր գավազանն ու տերունական խորհրդի սեղանը, որոնք նախքան սուրբ եկեղեցիների հիմնադրումը Հայաստանում, նա ման էր ածում իր հետ:

Իսկ երբ ձմեռային տրտմությունը գարնանային բարեխառն եղանակի էր փոխվում, ոստիկանը մեծ պատվով արքայի մոտ է ուղարկում և արքայի կնոջը ու իր մոտ կանչում արքայի եղբայր Շապուհին և հոգատարությամբ մեծարում է նրան՝ իբրև հարազատի նրան շնորհելով բարեվայելուչ պարգևներ ու պատիվ: Եվ ուղարկելով իրեն փեսայացած Ափշինին իր դստեր, արքայի տիկնոջ, հարսի և այլ պատանդների հետ՝ ինքը վերադառնում է Սմբատ արքայի մոտ:

Եվ որովհետև վախճանվել էր Գեորգ մեծ հայրապետը, ուստի և՛ թագավորն ու իր համազգիները հայրապետ ընտրեցին Աստուծո մարդուն՝ ամբողջ էությունը հոգեւորական ու աստվածաշնորհ Մաշտոցին: Աստվածային ծավալմամբ ու հոգեշարժ զորությամբ փայփայելով հոգեւոր շարժումը՝ նա իբրև բարեբեր անդաստան էր բուսցնում անուշահոտ հոգեւոր ծաղիկը: Մերժելով ու դուրս գցելով կերակուրները՝ նա

* [Թեագրում՝ «զկատակս կերակրոց». հրատարակիչը ծանոթագրում է] այլ օրինակում կարդում ենք «կատակս». և մեկը, և մյուսը անորոշ են թողնում խոսքի իմաստը. որովհետև «արտամերժեալ ի բաց ընկեցեալ զկատակս (կամ զկատակեալ) կերակրոց» ոչ մի բան չի նշանակում [այդ բառը մենք էլ չենք թարգմանել]:

յըմպելոյ ջրոյ, սակաւապիտութեամբ լոկ բանջարով զհարկաւոր պէտսն վճարեալ: Ընդ որ հաճեալ հաւանեալ թագաւորն և զահամեծար իշխանքն և պատուական արքա զգատք ընդ գեղեցկայարմար խորհրդական զնացս նորա՝ կացուցին զնա յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի. զորոյ և զգովութիւն բարեբոյս բեղնոյ ընծիւղման նորա, որ 'ի պարարտ անդաստանի հոգւոյն երևէր՝ ոչ է այժմ ճառել, այլ այլում տեղոյ և ժամանակի թողլի է: Բայց սուրբ այրն Աստուծոյ մինչդեռ սքանչելագործ գովելի վարդապետութեամբն իւրով շինէր և հաստատէր և յարդարէր 'ի կարգս բարեաց գնացից և գործոց զհօտս իւր հաւատացեալ՝ արտաքոյ բոլոր վշտակիր հեծութեան հանգեալ 'ի Քրիստոս, ամիսս եօթն միայն կալեալ զաթոռ հայրապետութեանն:

Զկնի ապա հէքս ես և թշուառականս և պասքեալս ընդ հոգեւոր արբուցման խրատու Յովհաննէս, որ զսոյն զայս գրեցի գիրս՝ ոչ ըստ արժանեաց ածայ յաթոռ սրբութեան, թերևս ոչ կարացեալ դիմակ գոլ հրամանի արքային և կամ այլոց ևս նախարարակոյտ բազմութեանն: Զի թէպէտ և յաշակերտութենէ առն սրբոյն Մաշտոցի 'ի մանկութենէ իմմէ՝ այլ և ազգակից հարազատութեան նորա ըստ մարմնոյ. սակայն կուրացեալ գերանով մեղաց իմոց՝ ոչ բաւական զանձն վարկայ դնել 'ի նշմարել զշիղ յական եղբօրն, կամ յառաջագէտ լինել յատենագրութիւնս նորս Իսրայէլի: Բայց դարձեալ զհնազանդութիւն յանձին բարձրացուցեալ, որ է մայր ամենայն առաքինութեան, և զունկնդրութիւն բարի գոլ վարկեալ քան զզոհ ընտիր ևս զոչ հակառակին՝ ածայ յայս, միայն թողլով ինձ յոյս յառաջնորդական հանդիսի զԱստուծոյ և եթ մարդասիրութիւն:

Զայսու ժամանակաւ 'ի քաղաքագիւղն մեծ Երազգաւորս եկեղեցին, որ նախ յարքայէն Սմբատայ հիմնադրեալ եղև մերձ 'ի թագաւորական նորա ապարանս՝ բովանդակեալ շինութեամբ 'ի գլուխ ելեալ աստանօր. և ըստ օրինակի կարգաց աստուածայնոց զնորայն նաւակատիս պատուեալ բարձրացուցանէին 'ի պաշտօն ցնծութեան: Եւ չքնաղ և երևելի զարդուք ոսկեհամուկ հանդերձանաց և 'ի շղաշատեռ առաջաստից զնա պճնեալ պայծառացուցանէր. և կամար ևս 'ի համակ ոսկույ ականակապ յարդարեալ և 'ի քրիստոսական տրապիզին եղեալ ածեալ:

Բայց մեծ կուրապաղատն Վրաց՝ Ատրնբրսեհ, անվրդով և անշուշտ ուխտ խաղաղութեան և սիրոյ միաբանութեան ընդ արքայի Սմբատայ պահէր 'ի բոլոր մասունս առ 'ի բովանդակ մտաց և 'ի զօրութենէ իւրմէ մեծաւ պատկառանօք իբրև հօր հնազանդ լեալ, կամ թէ ևս առաւել քան զայս՝ իբրև զծառայ 'ի տեառնէ իւրմէ կամաւ կրեալ զսահման երկիրդի շափաւոր մոլութեամբ և զաշս իւր մշտակարկառ յարքայ հա-

հրաժարվում էր նաև հասարակ կերակուրներից՝ հացից ու ջրից, իրեն հարկավոր կարիքները հոգալով սակավապետութեամբ և [սնվելով] միայն բույսերով: Թագավորը, ավագանին և այլ պատվական ազնվականները, հավանություն տալով նրա գեղահամար ու սրբազան կյանքի ընթացքին, նրան նստեցրին սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի աթոռին: Եվ նրա բարեբեր, բեղուն ու ծլարձակող գովքը, որ երևում էր արգավանդ անդաստանի հոգում, մենք այժմ չենք անի, այլ կթողնենք մեկ այլ տեղի, ու ժամանակի: Բայց Աստծու սուրբ մարդը մինչդեռ իր սքանչելագործ գովելի վարդապետութեամբ շինում, հաստատում ու բարեկարգում էր իր հավատացյալ հոտի բարի գործերն ու ընթացքը, առանց վշտակիր հեծութեան վախճանվեց՝ միայն յոթ ամիս տիրելով հայրապետական աթոռին:

Այնուհետև ես՝ խեղճս, թշվառականս, ողորմելիս՝ Հովհաննեսս, որ հոգեւոր խրատով գրեցի սույն գիրքը, ոչ թե արժանիքներիս համար դրվեցի սուրբ աթոռին, այլ թերևս չկարողանալով հակառակվել արքայի կամ նախարարակոյտ բազմութեան հրամանին: Թեպետև իմ մանկությունից սկսած աշակերտել եմ այդ սուրբ մարդուն՝ Մաշտոցին, բայց նաև մեր միջև մարմնական ազգակցություն ու հարազատություն կա: Սակայն իմ մեղքերի գերանով կուրացած՝ հարկ չհամարեցի նըշմարելու եղբոր աչքի շյուղը կամ տեղյակ լինել Իսրայելի նոր դիվանին: Բայց կրկին իմ մեջ փառաբանելով հնազանդութիւնը, որն ամեն մի առաքինութեան մայրն է, և ունկնդրութիւնը բարիք համարելով, քան ընտիր զոհը կամ հակառակվելը, բերվեցի այստեղ՝ ինձ համար առաջնորդող հույս թողնելով միայն Աստծու մարդասիրութիւնը:

Այդ ժամանակներում Երազգավորք մեծ քաղաքագլուղի եկեղեցին, որ հիմնադրվել էր Սմբատ արքայի կողմից, նրա թագավորական ապարանքի մոտ, լրիվ վերաշինվում է և ավարտվում նույն տեղում: Եվ աստվածային կարգով ցնծութեան պաշտամունքի համար մեծարում ու փառաբանում էին նրա նավակատիքը: Եվ չքնաղ ու պատվական զարդերով, ոսկեհյուս հանդերձանքով ու շղարշ ծածկութեամբ նրան պճեւելով՝ վայելչացնում էին, ինչպես նաև համակ ոսկուց պատրաստելով ակնակուռ գոտի՝ բերում ու դնում էին քրիստոնեական սեղանին:

Բայց Վրաց մեծ կուրապաղատ Ատրնբրսեհը անխռով ու հաստատուն կերպով պահում էր խաղաղութեան դաշինքն ու սիրո միաբանությունը Սմբատ արքայի հետ՝ բոլոր բաներում իր ամբողջ մտքով, զորութեամբ ու մեծ պատկառանքով հնազանդվելով նրան, իբրև իր հորը, կամ թե սրանից առավել իբրև ծառա իր տիրոջից կամավոր կերպով կրելով երկյուղի սահմանը շափավոր մոլուցքով և իր աչքերը

րեալ համակեալ մեծաւ զգուշութեամբ, և նմա զանձն ևս հաւատա-
ցեալ: Ընդ որ յաւէտ իմն հաճեալ հաւանեալ արքայն Սմբատ՝ բազմա-
զեղ նախախնամութեամբ յինքն զնա ածէր յանձանձէր. ապա թագ կա-
պեալ նմա մեծապատիւ ճոխութեամբ և զեղեցկայարմար զարդու, նաև
զինու զարդարեալ ըստ օրինի թագաւորաց՝ կացուցանէ զնա թագաւոր
Վրաց աշխարհին և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն զնա հաստատէ: Ուս-
տի ապա ընկալեալ զյառաջադիմութիւն արքայական պատուոյն ոչ ինչ
թերևս վասն այնորիկ ամբարտաւանեալ քան թէ միշտ ընդ խոնարհս
զիջանէր, հեշտ և համբոյր մտօք՝ ի նոյն պայման զինքն յարադրա-
բար բերեալ արքայի Սմբատայ՝ տայ ըստ առաջին հանդիսադիր կար-
գացն բարեաց:

Յետ այսորիկ ոստիկանն Ափշնի դարձեալ դաւանս յինքեան բե-
րեալ յոմանց ուղղակարծ լեզուագարաց, և նենգապատիր խաբէութիւն
'ի սիրտ իւր նիւթեալ՝ սկսաւ շրջիլ զքաղաքօք ոմամբք իբրև նուաճել
զնոսա: Եւ ապա գնայր շուէր հասանէր ՚ի Տփխիս քաղաք, և անտի
ապա իբր հողմավար փոթորկեալ յանկարծակի դիմէր գայր զկողմամբք
Շիրակ գաւառի՝ դարձուցեալ զմիտս իւր ՚ի հին մոլութիւն և յուսացեալ
'ի կախարդս գաղտնիս, թերևս մարթասցէ դրժել գաւառական հնարի-
մացութեամբ զարքայն Սմբատ: Իսկ թագաւորն ստիպով սուղ ինչ գունդ
կազմեալ՝ սաստիկ տազնապաւ անկանէր ՚ի կողմանս ամրոցացն Տա-
յոց ՚ի կալուածս կուրապաղատին Ատրնեբսեհի՝ սիրեցելոյն իւրոյ: Իսկ
ոստիկանն իբրև ետես, եթէ անհնար է արքայի դաւաճանիլ առ ՚ի նը-
մանէ, և զի միանգամ և երկիցս և երիցս զփորձ առեալ էր՝ դարձեալ
ապա յայնց բարուց թուեցուցանէր սակս բարեխորհրդութեան և սի-
րալիր զթոց զգալն իւր առ արքայ. և ապա շուեալ գնայր ՚ի Դվին մայ-
րաքաղաք, և անդ առ ՚ի հաւատարմացուցանել ջանայր զաննենգ սիրոյ
զգաշինս. և փոխանակ իւր թողեալ զԴեղատոն զորդի իւր և զմեծ ներ-
քինապետն, և ինքն հապճեալ տուեալ գնայ յԱտրպատական: Անդ ապա
ընդ յառաջ աճապարէր տիկինն մեծ՝ կինն Սահակայ եղբօր արքայի,
զկնի իւր տարեալ ոսկի և արծաթ և կարասի բազում. և հանդիպեալ
'ի Շարուր դաշտի՝ առաջի ընծայէր տրիտուր նմա զպատարագսն տա-
րեալս ընդ իւր. և ընդգճեալ առաջի՝ արտօսրաթոր կականմամբ խնդրէր
զորդեակն իւր զՍմբատ, զոր պատանդ իսկ առեալ էր յառաջագոյն
ոստիկանին յարքայէն Սմբատայ. և առաջի դնելով նմա զեղունկ աւա-
ղումն այրութեան իւրոյ՝ յայտ ածէր զաղէկոտոր խնամսն: Ընդ որ յա-
ւէտ իմն ճմլեալ սիրտ ոստիկանին՝ ողորմեալ բարեխնամէր. վասն զի
բազում անգամ մարդիկ որ շար են՝ երբեմն և բարի ըստ դիպուածոց

մեծ զգուշութեամբ միշտ հառելով արքային, իրեն վստահելով նրան:
Դրան էլ ավելի հավանելով՝ Սմբատ արքան բազմաբեղուն նախա-
խնամութեամբ նրան բերում է իր մոտ ու հոգ տանում նրա մասին:
Ապա նրան թագադրում է մեծապատիւ ճոխութեամբ և թագավորին վա-
յել զեղահարմար զարդերով, ինչպես նաև զենքերով զարդարելով՝ և
նրան թագավոր է կարգում Վրաց աշխարհի վրա ու դարձնում իր տե-
րութեան երկրորդ մարդը: Ուստի ընդունելով արքայական պատվի ա-
ռաջադիմությունը՝ նա դրա համար թերևս ոչ թե ամբարտավանում էր,
այլ միշտ խոնարհվելով՝ տեղի էր տալիս, դյուրին ու հանդարտ մտքով
շարունակ իրեն պահելով Սմբատ արքայի հետ կնքած դաշինքի մեջ՝
[պատիվ] էր տալիս առաջին հանդիսադիր բարի կարգերի համաձայն:

Դրանից հետո ոստիկան Ափշինը, դարձյալ խաբւելով ճիշտ կարծ-
ված առանձին լեզվագարներից և նենգամիտ խաբէութիւն նյութելով
իր սրտում, սկսեց շրջել քաղաքներում՝ իբր դրանք նվաճելու համար:
Եվ ապա շվում, գնում ու հասնում է Տփխիս քաղաքը, իսկ այնտեղից
իբր հողմից քշվելով, փոթորկի նման հանկարծակի դիմում գալիս է
Շիրակ գավառի կողմերը՝ իր միտքը շրջելով դեպի հին մոլորությունը
և հույսը դնելով գաղտնի կախարդների վրա, որպեսզի թերևս կարո-
ղանա նենգ հնարագիտութեամբ դավել Սմբատ արքային: Շտապ մի
փոքր գունդ կազմելով՝ թագավորը սաստիկ տազնապով ընկնում է Տա-
յոց ամրոցի կողմերը, իր սիրեցյալ Ատրնեբսեհ կուրապաղատի կալ-
վածքները: Իսկ երբ ոստիկանը տեսավ, որ անհնար է արքային դա-
վաճանել, որ փորձել էր մեկ, երկու, երեք անգամ, դարձյալ այն բա-
րությունից [դրդված]՝ բարեսիրության ու զթութեան համար արքայի
նկատմամբ ցուցաբերում էր [անկեղծ] վերաբերմունք: Եվ ապա նա
մեկնում գնում է Դվին մայրաքաղաքը և այնտեղ ջանում է հավաս-
տիացնել իր աննենգ սիրո դաշինքը: Իր փոխարեն այնտեղ թողնելով
իր որդի Դեղատին ու մեծ ներքինապետին՝ նա շտապ գնում է Ատր-
պատական: Այդ ժամանակ շտապում էր նրան ընդառաջ գալ մեծ տի-
կինը՝ արքայի եղբայր Սահակի կինը՝ իր հետևից տանելով շատ ոս-
կի, արծաթ, կահ-կարասի ու նրան հանդիպելով Շարուր դաշտում՝
որպես հատուցում նրան է ընծայում իր հետ տարած նվերները: Եվ
ծնկի գալով նրա առաջ՝ արտասովաթոր լացուկոծով խնդրում էր իր որդ-
յակ Սմբատին, որին նախապես ոստիկանը վերցրել էր Սմբատ ար-
քայից որպես պատանդ: Եվ նրան ներկայացնելով իր այրիության ախն
ու վախը՝ հայտնի էր դարձնում իր աղեկոտոր հոգսը: Դրա վրա էլ ա-
վելի է ճմլվում ոստիկանի սիրտը, ու [նա] խղճում և բարեհոգութուն
է [ցուցաբերում], որովհետև շատ անգամ մարդիկ, որ շար են լինում,

Նայն ոք կհեցցէ և ի գիտութիւն ճշմարտութեան մղուցցն:

Իսկ Դեղատն՝ որդի Ափշնի, իբրև լուա զստակումն հօր իւրոյ՝ ելեալ գիշերի զաղտաբար, գնաց փախստեայ յԱտրպատական յաշխարհ: Զայսու ժամանակաւ մեծ իշխանն Արծրունեաց Աշոտ, որ ՚ի բողբոջից բուսոյ Սենեքերիմայ արքայի՝ ելեալ զգնայր շրջէր զկողմամբք իւրոյ տէրութեանն փոքր ինչ գնդով. և հասեալ ՚ի ձորակ մի, զոր Փոթակ լմբայ անուանեն՝ երեկօթս անդ առնէին յազարակի միոջ, յորում բնակէին Գաբաւոնացիք՝ ընդ յարկաւ շինուածի տանցն մտնալ զտեղեալ սակս ձմեռային ժամանակին: Իսկ Հասանն Արծրունի՝ որդի Վասակայ ուրացելոյ զՔրիստոս և հօրաբեռ որդի նոյն իշխանին Աշոտոյ,

Իսկ Ափշինի որդի Դևդատը, երբ լսեց իր հոր մահը, գիշերով գաղտնի դուրս գալով՝ փախավ գնաց Ատրպատական աշխարհը։ Այդ ժամանակներում Արծրունյաց մեծ իշխան Աշոտը, որ սերում է Սենեքերիմ արքայի սերնդից, մի փոքր գնդով ելնում, գնում ու շրջում էր իր տերությունների կողմերում։ Եվ հասնելով մի ձորակի, որ Փորակ կամքա են անվանում, գիշերում են այնտեղի մի ագարակում, որտեղ բնակվում էին գաբավոնացիները՝ ձմեռային ժամանակի պատճառով մտնելով ու տեղավորվելով շենքի ներքևի հարկի տակ։ Իսկ Վասակ Արծրունին՝ Քրիստոսին ուրաքած Վասակի և նույն Աշոտ իշ-

բնակութիւն կայանի իւրոյ ունէր զամբողջ անուանեալ Սեան: Իսկ իբրեւ լուաւ զիշխանէն յայնմիկ Փորակի գալ յիջեւանս՝ դաւաճանեալ ՚ի շարդիւէ անտի և կամաւոր կուրութիւն յինքն կրեալ, զօր ՚ի գաղտնիս իմն կազմէր, սրիկայս պատրաստէր, աղեղնաւորս շեշտաւորս սուսերաւորս վահանավառս կորովիս զէնս շարժեալ. և ինքն իսկ հուպ ընդ նոսին տրեխաւորեալ և յաղակարծս դիմեալ շուեալ զիշերի հասանէին ՚ի վերայ իշխանին. և պարայածեալ պատեալ շրջափակեալ պաշարեալ պահէին զդրունսն տանցն, յորում օթագայեալն լինէր իշխանն Աշոտ իւրայօքն ՚ի դիպահոջ իմն զնոսա բերեալ և ՚ի ձեռս կարծեցեալ ըմբռնեալ: Իսկ ապա Հասանն յեցեալ ՚ի նիզակն զոր ունէր՝ և կիցս իբրեւ զայծեամն ընկեցեալ ՚ի տանիսն, յորում իշխանն կայր՝ վազէր. և ՚ի տրոփական դոփմանէ ոտիցն թնդեալ տանիքն և ՚ի վալր փուլեցեալ՝ հոսեալ անկանէր զկնի փուլեմանն Հասանն ՚ի տուն անդ: Իսկ ապա ՚ի հագագասփիւռ ձայնէ խօսիցն Հասանայ՝ զնա ծանուցեալ և վաղվաղակի ըմբռնեալ ածէին զնա առ իշխանն: Իսկ աղխատրոյզ շփոթմանն իրազգած եղեալ զօրացն Հասանայ՝ իբրեւ զծուխ ՚ի մրրկէ հալածեալ և փախստեայ անհետ կորնչէին: Եւ այսպէս զգուրն, զոր և փորեաց և պեղեաց Հասանն՝ ՚ի նոյն ընկուղաւ, զոր և գործեաց: Իսկ իշխանն Աշոտ ՚ի շղթայս կապարանի զնա արկեալ՝ և առեալ տարեալ յամրոցն Սեան, ի դուրս առ ինքն զամրոցն տալ հայցէր: Իսկ մայրն Հասանայ և եղբայր նորուն, որ առ ՚ի մօրէ և ոչ ՚ի հօրէ՝ բռնազբօսեալ՝ ոչ կամեցան տալ զբերդն, ոչ կարացեալ վստահ լինիլ ՚ի խոստացեալ բանս իշխանին վասն ողջանդամ զկապեալն Հասան թողլոյ: Ապա զգացուցեալ արքայի Սմբատայ՝ հարկ առնէր ինձ երթալ յամբոկ գործոյն, թերեւ կարողութիւն լիցի փակել զկորստական դուռն, զոր անձամբ անձին եբաց Հասան: Իսկ իմ երթեալ շուեալ և համոզեալ զտիկիւնն վասն զամրոցն տալոյ և փրկելոյ զՀասան ՚ի մահու երկիւղէ և ողջանդամ զնա լուծանել ՚ի կապարանէն՝ ընկալալ ապա և յիշխանէն յետկար սաստիկ երդմանց՝ լուծանել թողուլ ողջանդամ և անվնաս զՀասան: Իսկ ես իբրեւ առեալ ետու զամրոցն ՚ի ձեռն իշխանին, ապա ՚ի նանրական շար խորհրդոց ազատաց ոմանց հրապուրեալ՝ փորէ զաշուն Հասանայ, կուրացուցեալ զնա տգիտաբար ՚ի կորուստ անձին իւրոյ. վասն զի որք երդմանց օրինաց և միջնորդաց առաջնորդաց հետեալք և զիրափոփոխք գտանին ՚ի հակամիտութիւն հակառակացն բերեալ՝ այնպիսիքն մահու անձանց առիթք գտեալք, ոչ կարեն հաստատուն կեանս իւրեանց ստանալ: Իսկ իմ զաւետարանական իշխանութիւնն ՚ի գործ արկեալ և բանիւ սահմանականաւ կապեալ զիշխանն՝ տրտում թախձանօք անցեալ զնացի: Ապա յետ ամի միոյ անցելոյ՝ տգիտութիւն

խանի հորաքրոջ որդին, իրեն բնակութեան տեղ էր ընտրել Սեան կոչվող ամրոցը: Իսկ երբ նա լսեց այն Փորակում իջևանած իշխանի մասին, խաբվելով այն շար դեկից և կամավոր կուրութիւնը իր վրա կրելով, գաղտնի զորք է կազմում ու պատրաստում սուսերավոր ավազակներ, շեշտակի աղեղնավորներ, կորովի սուսերավորներ, վահանակիրներ, որոնք վարժ էին զենք օգտագործելու մեջ: Եվ ինքը անմիջապես նրանց հետ տրեխավորվելով և հանկարծակի զիշերով գնալով՝ հարձակվում է իշխանի վրա: Եվ պատվելով, շրջափակելով, պաշարելով՝ պահում են դրոներն այն տների, որտեղ մնում էր Աշոտ իշխանը յուրայինների հետ միասին, որոնց կարծես բռնել, գցել էր բանտ: Իսկ Հասանը, հենվելով իր նիզակի վրա, այծյամի նման վազում, իրեն միանգամից գցում է այն տանիքի վրա, որտեղ գտնվում էր իշխանը: Նրա ոտքերի թնդուներից ու դոփյունից տանիքը զորդում է, փուլվում, թափվում, իսկ փրկուղումից հետո էլ Հասանն է սահում ընկնում այդ տան մեջ: Իսկ հետո Հասանի խոսքի հագագային ձայնից ճանաչելով նրան՝ իսկույն բռնում են նրան ու բերում իշխանի մոտ: Երբ Հասանի զորքը տեղյակ է դառնում այդ խառնաշփոթութեանը, մրրիկից հալածվող ծխի նման փախչում ու անհետ կորչում է: Այսպիսով, Հասանն ընկավ այն փոսը, որը փորեց ու պատրաստեց ինքը: Իսկ Աշոտ իշխանը, նրան շղթայակապ անելով, իր հետ առավ տարավ Սեան ամրոցը և դրսից պահանջում էր ամրոցը իրեն տալ: Իսկ Հասանի մայրը ու նրա եղբայրը, որը նույն մորից էր և ոչ նույն հորից, ուժ գործադրելով՝ չէին ուզում բերդը նրան տալ՝ չկարողանալով վստահ լինել իշխանի խոստումներին, թե նա շղթայակապ Հասանին ողջ ու առողջ կթողնի իրենց: Այնուհետև Սմբատ արքան հասկացրեց ու ստիպեց ինձ՝ գնալ ու գործն ավարտել, թերեւ հնարավոր լինեւ փակել կորստյան այն դուռը, որը անձամբ բացեց Հասանը: Իսկ ես գնացի և համոզեցի տիկնոջը, որպեսզի նա տա ամրոցը, Հասանին փրկի մահվան երկյուղից, և [որպեսզի] ողջանդամ նրան արձակեւ բանտից, հետո ես իշխանից երդմագիր ստացա ողջանդամ ու անվնաս բաց թողնել Հասանին: Իսկ երբ ես ամրոցը վերցնելով տվեցի իշխանի ձեռքը, ապա խաբվելով առանձին ազնվականների նանիր ու շար խորհուրդներից, նա փորում է Հասանի աշքերը: Եվ տգիտաբար կուրացնելով նրան՝ նա իրեն մատնում է կորրստյան: Քանի որ ովքեր չեն հնազանդվում կրոնական երդմանը և դյուրափոփոխ են լինում ու հակվում սատանայի կողմը, այնպիսիները իրենց մահվան առիթ գտնելով՝ ճշմարիտ կյանք չեն կարող ստանալ: Եվ գործի դնելով ավետարանական իշխանութիւնը և բանադրական խոսքով կաշկանդելով իշխանին՝ ես տրտում թախանձանքով անցա գնացի:

յանդգնութեան արկաւ իբրեւ զօթոց զբարեկամելու և զպատկառող և զշքնաղատեսակ դիտակաւն Աշոտոյ: Եւ այսպէս զվախճան կենաց ընկալեալ 'ի տիս երիտասարդութեան՝ սաստիկ սուգ տրտմութեան զմեօք զեղեալ յարդարէր: Զկնի ապա եղբայր նորուն Գագիկ պայազատէ զիշխանութիւնն զայն մեծ. և զկրտսեր եղբայր նորուն զԳուրգէն կացուցանէ մարզպան Հայոց արքայն Սմբատ:

Բայց թագաւորն Սմբատ իբրեւ լուաւ, եթէ Յուսուփ պայազատէ զպետութիւնն զայն փոխանակ Ափշնի եղբօր իւրոյ, եղ 'ի մտի իւրում ոչ ևս դարձեալ դաւանս կրել 'ի խափանեալ երկիւղէն, և կամ դաշինս սիրոյ դնել ընդ այնոսիկ, որոց իրաւունք բարձեալ է յերեսաց նոցա և բնաւ հեռացեալ բան արդար 'ի լեզուաց նոցա: Ապա գրէ հրովարտակս և առաքէ դեսպանս և ընծայս գեղեցկայարմարս Իսմայելեան ամիրապետի 'ի Բաբելօն, և հայցէ 'ի բաց զինքն հատանել յազգէ յայնմանէ, որ իրաւունք Աստուծոյ տարամերժեալ տրոհեալ է 'ի նոցանէ, և 'ի բարուց անտի՝ որ 'ի շարն միշտ հակամէտ գտեալ: Զոր իբրեւ ընթերցեալ զնամակն և լուեալ զպայման պատգամացն՝ վաղվազակի խնդութեամբ, զոր խնդրեացն՝ կատարէր. և թեթևաբեռն զսակն արքունի արարեալ և յինքն իսկ հրաւիրեալ՝ առ ինքն զմիտս թագաւորին կացուցանէր: Եւ ապա երեւելի զգեստ արքունական, և թագ արքայական և կամար ականակապ 'ի համակ ոսկոյ, և սուսեր պատուական և երիվարս օղազնացս իմն կազմուածով զինուց և զարդուց առաքէ Սմբատայ: Զոր իբրեւ առնկալաւ՝ յոյժ ուրախ լեալ զուարթացեալ զուարճացաւ: Եւ այնուհետեւ 'ի կարգս այլոց ևս հնազանդելոց և նա ևս մտանէր 'ի կապածս լծոյ ամիրապետին. և այսպէս անտարրապէս և անշուշտ 'ի կամս արքունականս զկամս իւր բերեալ նուաճէր:

Զայսու ժամանակաւ մեծ սպարապետն Հայոց Շապուհ՝ եղբայր արքային Սմբատայ, կիսակտուր կենօք վճարեալ զսնտոխասէր կեանս՝ վախճանեցաւ, յաւելեալ առ հարս իւր: Եւ անդ ապա շուեալ եկեալ արքայ Սմբատ համագունդ իւրայօքն համազգեօք՝ և արարեալ կոծ մեծ 'ի վերայ նորա՝ եղին զնա ընդ հարս իւրում 'ի շիրիմս քնարանացն, որ 'ի քաղաքագեօղն Բագարանու: Եւ ապա կացուցանէր արքայ Սմբատ զանձնագեղ և զբարեկամելու երիտասարդն զԱշոտ՝ որդի Շապուհոյ, սպարապետ Հայոց փոխանակ հօր իւրոյ: Իսկ նա 'ի սկզբան սպարապետական պայազատութեանն խորհուրդ բարեաց զանձամբ արկեալ՝ շինէ ապա զպճնապայծառ եկեղեցին Բագարանու, որ 'ի վերայ Ախուրեան գետոյ. և զարդարէ բազում և երեւելի սպասութեւ, և առնէ նաւակատիս աստուածային զոգցես պատշաճողութեամբ: Զկնի ապա հիմնադրէ եկեղեցի 'ի քաղաքագեօղն Կողբ բազմածախ փարթամութեամբ,

Ապա մեկ տարի անցնելուց հետո հանդուգն տգիտութիւնը, իբրեւ ծածկոց, պատեց Աշոտի բարեկամելու, պատկառելի ու շքնաղատես տեսողութիւնը: Եվ այսպէս երիտասարդ տարիքում ընդունելով կյանքի վախճանը՝ նա սաստիկ սուգ ու տրտմութիւն գցեց մեզ վրա: Այնուհետեւ այն մեծ իշխանութիւնը ժառանգում է նրա եղբայր Գագիկը, և Սմբատ արքան նրա կրտսեր եղբայր Գուրգենին կարգում է Հայոց մարզպան:

Բայց Սմբատ թագաւորը, երբ լսեց, որ այն պետութեանը Ափշին փոխարեն իշխում է նրա եղբայր Յուսուֆը, որոշեց այլևս երկյուղից չխաբվել կամ սիրո դաշինք կնքել նրանց հետ, որոնց իրավունքը վերացվել է նրանց պատճառով, և արդար խոսքը բոլորովին հեռացել է նրանց լեզվից: Ապա հրովարտակներ է գրում և զեղահամար ընծաներով սուրհանդակներ առաքում Բաբելոն, իսմայելյան ամիրապետի մոտ: Եվ նրանից խնդրում է իրեն զատել այն ազգից, որ Աստուծո իրավունքը բաժանել ու տրոհել է նրանցից, և այն վարվելակերպից, որ միշտ հակամիտել է դեպի շարը: Նա երբ ընթերցում է նամակը և լսում հրամանի պայմանը, անմիջապէս ուրախութեամբ կատարում է նրա խնդրանքը: Թեթևացնելով արքունի տուրքը և նրան էլ իր մոտ հրավիրելով՝ թագաւորին դարձնում է իրեն համամիտ: Եվ ապա Սմբատին առաքում է արքունական նշանավոր զգեստ, համակ ոսկուց [պատրաստված] ականակուռ գոտի, պատվական սուսեր, սրբաշավ երիվարներ՝ զարդարված զենքերով ու զարդերով: Դրանք երբ նա ընդունեց, խիստ ուրախացավ, զվարթացավ, զվարճացավ: Այնուհետեւ նա ևս մշտնում է մյուս հնազանդների շարքի մեջ և ընկնում ամիրապետի լծի տակ: Եվ այդպէս պարզապէս ու ստուգապէս իր կամքը մոտեցնելով արքունական կամքին՝ նվաճում է նրան:

Այդ ժամանակներում Հայոց մեծ սպարապետ Շապուհը՝ Սմբատ արքայի եղբայրը, անկատար թողնելով իր սնտոխասեր կյանքը, վախճանվեց՝ միանալով իր հայրերին: Եվ ապա Սմբատ արքան յուրայինների ու համազգիների հետ միասին գալիս է այնտեղ ու մեծ կոծ անում նրա վրա, որին Ֆաղեցին իր հայրերի մոտ, այն գերեզմանոցում, որ գտնվում է Բագարան քաղաքագլուղում: Այնուհետեւ Սմբատ արքան Շապուհի որդուն՝ գեղեցկատես, բարեկամելու երիտասարդ Աշոտին, իր հոր փոխարեն նշանակում է Հայոց սպարապետ: Իսկ նա, իր սպարապետական իշխանութեան սկզբում համակվելով բարի խորհրդով, շինում է Բագարանի պճնազարդ եկեղեցին, որ գտնվում է Ախուրյան գետի ափին: Եկեղեցին զարդարում է բազում նշանավոր սպասքներով և ասես աստվածային վայելչութեամբ կատարում է նավակատիք: Հետո Կողբ քաղաքագլուղում բազմածախ փարթամութեամբ հիմնադրում

և ստիպով ջանայր գտանել և զկատարումն նորա, թէ տէր կամեսցի: Յետ սակաւ ժամանակի ապա վախճան կրէր 'ի կենացս աշտոցիկ և միւս եղբայրն արքայի Դավիթ, որ էր իշխան իշխանացս Հայոց՝ այր համեստ և հարթ հաւասարութեամբ 'ի բոլոր գործառնութիւն բարեաց. ընդ որ և յաւէտ իմն սգացեալ արքայի և տաճնապաւ տարակուսանաց միեալ 'ի խորս խաւարին սգոյ՝ 'ի մշտնջենաւոր տխրութիւնս զինքն աղիւծալ. ուստի և միտքարական կարգօք հաստատեալ իմ զնա 'ի յոյս կենացն անմահից՝ վերականգնեցի 'ի գլորմանէն յիրս գործոց թագաւորական յարդարմանց, հոգս տանիլ պիտառութեան կենցաղականացս, որ հաւատացաւ նմա յԱստուծոյ խնամել զհօտ իւր:

Բայց ոստիկանին Յուսիֆայ յաւէտ իմն չար թուեալ հատուածիւն 'ի նմանէ թագաւորին Սմբատայ, և իմաստուն կորովութեամբ կշռեալ զգործ իւր՝ ջանահնար լինէր յինքն դարձեալ դարձուցանել և միահաշտորդ զնա առնել՝ որպէս երբեմն էր ընդ եղբօր նորա Ափշին: Եւ վասն զի նախ յամիրապետէ անտի հայցեալ առ ինքն զՍմբատ դարձուցանել՝ և ոչ եղև ունկնդրութիւն նմա և ոչ եհաս երազայոյս կարծեացն. այնուհետև ապա իբր 'ի կարգս խոռովութեան վարեալ և թիկունս դարձուցեալ՝ զօր բազում գումարէ և շու յուղի անկեալ՝ գայր հասանէր 'ի Փայտակարան քաղաք. և անտի ելեալ վաղվաղակի ընդ Ուտի գաւառ՝ գայ մինչև ցՏաշրատափ: Զայս իբրև լսէր արքայ՝ զօրաց բազմաց 'ի միասին հորդան տուեալ՝ երթեալ ունէր զկիրճսն և զնեղուցսն պողոտայիցն կողմանցն Աշոցաց և Տաշրաց, ոչ տալ նմա թոյլ հետի աղաքաւ անցանել: Իսկ ապա զայն տեսեալ Յուսիֆայ գաղտաբար իմն զարեմտեալ կողմամբ լերին պարառոցեալ՝ ընդ ցածուն վայրս լերինն քարձանց անկանէր յայսկոյս 'ի գաւառն Շիրակայ. և անդ երեկօթս առարեալ՝ վաղվաղեալ ճեպեալ հասանէր 'ի Դվին քաղաք: Իսկ արքայ իբրև յապագայս իմն իմացեալ զուրեւն Յուսիֆայ ընդ արեւմտեայ կողմն լերինն, թէպէտև հետամտէին զկնի, սակայն ոչ ժամանեալ հասանել՝ գումարտակ շինէր 'ի քաղաքագիւղն Արուճ, 'ի ծործորս Արագած լերին: Իսկ իբրև գիտաց ոստիկանն Յուսուփ զմերձ առ նա լինելն արքայի՝ առաքէ զմի 'ի պատուականաց իւրոց անտի 'ի քարտուղարաց՝ յԱսորի ազգէ և դենիւ քրիստոնեայ, յաւէտ իմն սիրալիր հեշտ և կամակ և համբոյր պատգամօք և բազում պատուասէր նախախնամութեամբ դաշինս աշտոցից ազգեալ 'ի սիրտ արքայի. և զամենայն վախս և զբաղայս 'ի քաց 'ի խորհրդոց նորա տրոհեալ վտարեալ. այլ և զսակն արքունի 'ի կամս անձին նորա ըստ կարի և կամաց թողացուցեալ՝ միայն թէ ընդ նմա յովստ խաղաղութեան հարթհաւասար դարձցի: Ապա զայնպիսի բարի լուրս լուեալ բարեզգեաց բանի պատգամաց և ախորժեալ 'ի կամս:

է եկեղեցի և ջանում շտապ ավարտել այն, եթե տերը կամենաւ: Կարճ ժամանակ անց նա վախճանվում է, և [նշանակվում է] արքայի մյուս եղբայրը՝ Դավիթը, որը Հայոց իշխանաց իշխան էր՝ համեստ ու բոլոր բարի գործառնությունների մեջ հարթ ու հավասար լընթացող՝ մի մարդ: Դրա համար էլ ավելի սգաց արքան և տաճնապով ու տարակուսանքով մխրճվեց սգի խավարի խորքերը՝ իրեն մատնելով մշտնջենական տխրության: Ուստի և միտքարական կարգով հաստատելով անմահ կյանքի հույսի մեջ՝ ես նրան կանգնեցրի գլորվելուց՝ բարեկարգելու թագավորական գործերը և հոգ տանելու երկրային կարիքների համար, որ վստահվեց նրան Աստուծուց՝ խնամելու իր հօտը:

Բայց ոստիկան Յուսուֆին ավելի չար բան էր թվում Սմբատ թագավորի հեռանալը իրենից, և անսխալ իմաստութեամբ չափելով իր գործը՝ նա ճար էր փնտրում նրան կրկին իր կողմը դարձնել, նրա հետ ընկերանալ, ինչպես որ մի ժամանակ՝ նրա եղբայր Ափշինի հետ: Նա նախ ամիրապետին խնդրեց՝ Սմբատին իր կողմը դարձնելու համար, բայց նա չսեց, և ինքը չհասավ իր երազած հույսին: Այնուհետև խոռովութեան կարգով շարժվելով ու արհամարհելով՝ նա մեծ զորք է հավաքում, ճանապարհ ընկնում ու գալիս հասնում է Փայտակարան քաղաքը, իսկ այնտեղից շտապ անցնելով Ուտի գավառով՝ գալիս է մինչև Տաշրատափ: Այս բանը երբ լսում է արքան, բազում զորքով շարժվելով՝ գնում պահում է Աշոցքի ու Տաշիրքի կողմերի ճանապարհների կիրճերն ու նեղ տեղերը՝ նրան թույլ չտալով ոտքի ճանապարհով անցնելու: Այդ բանը տեսնելով և գաղտնի շրջապատելով լեռան արևմտյան կողմը՝ Յուսուֆը բարձր լեռան ցածր տեղերով ընկնում է Շիրակ գավառի այս կողմը ու այնտեղ գիշերելով՝ շտապ հասնում է Դվին քաղաք: Իսկ արքան հետագայում երբ իմանում է դեպի լեռան արևմտյան կողմը Յուսուֆի գնալու մասին, և թեպետև նրանք հետամտում էին նրան, սակայն չկարողանալով հասնել՝ նա զորքը հավաքում է Արուճ քաղաքագլուղում, Արագած լեռան ծործորներում: Իսկ ոստիկան Յուսուֆը երբ իմացավ արքայի մոտ լինելը իրեն, նա ուղարկում է ատենադպիրներից մի պատվական մարդու՝ ազգութեամբ ասորի, հավատով քրիստոնյա, և միշտ սիրալիր, հաճելի, դյուրին պատգամով ու շատ պատվասեր նախախնամությամբ կնքված դաշինքով ազգում է արքայի սրտի վրա: Նա ամբողջ վախն ու դողը տրոհում ու վտարում է նրա մտքից, իսկ արքունի տուրքն էլ թողնում է նրա կամքով ու կարողությամբ, միայն թե նրա հետ կնքի խաղաղության հարթ ու հավասար դաշինք: Ապա լսելով բարեկարգ պատգամի այդպիսի բարի լուրը, ախորժելով իր կամքով ու հրաժեշտի հրաման տալով՝ նա հաճելի խոս-

իւր՝ արարեալ հրաժեշտ բանից հեշտականաց փոխարէն պատասխանի մատուցանէ քարտուղարին՝ ի բոլոր արգասիս սիրոյ ըստ նմին սակի. ապա յետկար երդմանց միմեանց կնքեալ տային: Իսկ արքայ դարձեալ չուէ գնայ ի գլուխ գագաթան Երասխաձորոյ ի գիւղն Նախճրաձոր անդ ձմերել, վասն զի ոստիկանին կա՛մ եղև զհիւսիսային դառնաշունչ ժամանակ ձմերային ցրտոյն ի Դվին անցուցանել. և ապա յայնմ սառնասոյջ յեղանակի գեղեցիկ իմն և բազում առ միմեանս բերէին հարթ յարմարութիւն սիրոյ առատ ձեռածրիւք՝ ըստ պիտառութեան ձմերայնոյն: Իսկ անդ ապա թագաւորն Վրաց Ատրնեբսեհ՝ պատուասէր պայմանի և սրբնթաց ոտիւք արագեալ ի տես արքայի Սմբատայ առ ի միասին տօնախմբել զօր մեծի պասեքի Զատկին՝ յուղարկեցաւ յարքայէ բազմաբաշխ և երևելի ընծայիւք: Իսկ արքայ Սմբատ չուէր գնայր յարքունական յապարանս իւր ի քաղաքագիւղն Երազգաւորս: Եւ իբրև ի բաց եղաւ ձմերային ձինախաղիսաղ սառնամանեաց ցրտութիւնն և զարնանային հարաւահողմն շնչեաց, զտեղին փոխաբերեաց ապա ոստիկանն Յուսուփ. բազում երիվարս սրավարս, սօսս և ահիպարանոցս պատրաստեալ՝ բազմազան պէսայարմար զարդուք և զինուք ոսկեանձ ոսկենկար պաճուճանօք, այլ և թա՛գ ևս յոսկւոյ Սոփերայ կազմեալ, և ի նմա յելուզեալ յեռեալ վարսակալ մարգարտատող տպազարդութիւնս, և այլ ևս ականս պատուականս և բազում և երևելի զգեստ արքունականս ոսկեճամուկս և շղաշատեոն հրաշանկարս միանգամայն՝ առաքէ ի պատիւ մեծարանաց արքային Սմբատայ: Այլ և Աշոտոյ՝ երիցոյ որդւոյ արքայի, նորանշան իմն պատիւ յարդարեալ իբր օդապարիկ իմն երիվար գեղեցիկ զարդուք և զինուք և պերճապաճոյճ երանգս զգեստուց, և կամար ականակապ ընդ մէջ ածեալ՝ և կացուցանէ գնա իշխան իշխանացս Հայոց: Բայց և ես ևս, որ զայս գրեցի՝ պատուեցայ պատուասիրաբար յոստիկանէն զգեստուք ըստ օրինի կարգիս. և ջորի պաճուճաբար ոսկեզօծ զարդուք առաջի՝ մատուցանելով ինձ: Իսկ արքայի խրախ լեալ ի բարեձիր պարգևս նորա՝ և ընկալեալ մեծաւ շնորհակալութեամբ, ոչ սակաւ ինչ քան թէ բազմամասնաբար յիւրմէն ևս նմա ընծայէր բարեվայելուչ և չքնաղատես և երևելի զարդս հանդերձանաց, և նկարակերտ կազմուածս բազմականաց կարմրութեամբ որդանց, և ըմբակս և նուագս և կամար ի համակ ոսկւոյ՝ գործ Հռոմայական ճարտարաց, յերանգս գունակ գունակ ապակւոյ, առաւել ևս տասնապատիկ յաւելուածով քան զմիանգամայն իսկ ընկալեալն

* Գուցէ «առատաձեռն ձրիւք»

քերի փոխարեն ատենադպիրին պատասխանում է սիրո աւերող արգասիքով և նույն պայմանով: Հետո նրանք երդմնագիր են կնքում ու տալիս միմյանց: Իսկ արքան դարձյալ մեկնում գնում է Երասխաձորի գագաթը, Նախճրաձոր դուղը՝ այնտեղ ձմեռելու, որովհետև ոստիկանը ցանկացաւ հյուսիսային ձմեռային ցուրտ ժամանակն անցկացնել Դվինում: Եվ այդ սաստիկ սառը եղանակին նրանք գեղեցիկ կերպով միմյանց բերում էին ձմեռվա համար պիտանի ու հաճելի հարմարություններ և լավ ու առատ ընծաներ*: Իսկ այն ժամանակ Վրաց Ատրնեբսեհ թագավորը սրբնթաց ոտքերով շտապում էր պատվասիրությամբ տեսնելու Սմբատ արքային և նրա հետ միասին հանդիսավոր ձևով տոնելու զատկի մեծ պասի օրը: Նա արքայի կողմից ուղարկվեց բազմաբաշխ ու երևելի ընծաներով: Իսկ Սմբատ արքան շարժվում գնում է իր արքունական ապարանքը, Երազգավորք քաղաքագլուղը: Իսկ երբ ետ քաշվեց ձմեռային ձյունաշատ սառնամանիքն ու ցրտությունը, և փչեց զարնանային հարավային քամին, ոստիկան Յուսուֆը փոխեց տեղը: Նա պատրաստում է բազում սրբնթաց, սեզ ու բարձրավիզ երիվարներ՝ զարդարված բազմազան գեղեցիկ զարդերով, զենքերով, ոսկե սանձով, ոսկենկար պաճուճանքներով, նաև Սոփերի ոսկուց⁸⁸ թագ է պատրաստում՝ տպազարդելով հյուսած մարգարտաշար վարսակալով, ինչպես նաև պատվական ականեղեն ու արքունական բազում ոսկեհյուս ու շրջադարձյալ նշանավոր զգեստներ և բոլորը մեկտեղ, որպես մեծարանքի նշան, առաքում է Սմբատ արքային: Նաև արքայի ավագ որդուն՝ Աշոտին, արտակարգ պատվի է արժանացնում, այսպես, օրինակ, նրան [նվիրում է] սրբնթաց երիվար՝ [զարդարված] գեղեցիկ զարդերով ու զենքերով, պերճապաճուճ զգեստներ, մեջքին կապում ոսկեկուռ գոտի և նրան կարգում է Հայոց իշխանաց իշխան: Բայց ես ևս, որ այս գրեցի, առատաձեռնորեն պատվվեցի ոստիկանի կողմից. նա ինձ մատուցեց նաև ոսկեզօծ զարդերով զարդարված ջորի: Իսկ արքան, ուրախանալով նրա առատաձիր պարգևների համար և ընդունելով մեծ շնորհակալությամբ, ինքը ևս նրան շատ ու բազմապիսի նվերներ է ընծայում, [այն է]՝ հանդերձանքի բարեվայելուչ, չքնաղատես ու երբեվելի զարդեր, կարմիր որդանով ներկված իրեր, համակ ոսկուց [պատրաստված] գավաթներ, թասեր, գոտի, որոնք հոռմեական վարպետների գործերն էին՝ [պատրաստված] գույնզգույն ապակուց, — և այգ բոլորը տասնապատիկ ավելի էին, քան բոլորը միասին նրանից ըն-

* [Բնագրում՝ «առատ ձեռածրիւք». հրատարակիչը ծանոթագրում է]. Գուցե «առատաձեռն ձրիւք» [մենք այս վերջին ձևով էլ թարգմանել ենք]:

առ 'ի նմանէ: Եւ ապա յուղարկեալ Յուսուփ յարքայէ՝ գնայ 'ի կողմանս
Ատրպատականի:

Ատրպադականներ:

Իսկ աշխարհին Հայաստանեայց յաւուրսն յայնոսիկ այց արարեալ Տեառն եւ պատփաբերել է յաջողեալ՝ ի բոլոր բարութիւնս՝ բնակեցան իւրաքանչիւրը՝ ի ժառանգութիւնս իւրեանց. եւ սեպհականեալ գերկիր՝ տնկեցին այգիս եւ արմատացունցին բուրաստանս ձիթենեաց եւ պարտիզաց. հերկեցին հերկս արտաքոյ փշոց եւ կթեցին պտուղս հարիրաւորս. գեղան շտեմարանք ցորենոյ ի ժամանակի լրութեան հնծոց. լըցան գութք գինւոյ ի կութս այգեստանեայց եւ լերինք ցնծութիւն դգեցան, զի բագմացան ի նմա արօտականք անդեայք արջառոց եւ հօտք ոշխարաց։

Եւ գլխաւոր նախարարք մեր յապահովացեալք եւ հանգուցեալք ի հինից ասպատակաց՝ շինէին եկեղեցիս վիմարդ հաստահողոյս ծուլեալ կրով՝ ի մենաստանս եւ յաւանս եւ յագարակս։ Բայց առաւել էս քան զյոլովս Հայկազանցն գրոհի իշխանն Գրիգոր եւ նորին եղբարք՝ Սահակ եւ Վասակ, որք հայրենական սեպհականութեամբ տիրէին գաւառացն, որք շրջապատեալ կան շուրջ գեղերք ծավակին Գեղամայ։

Եւ այսպէս վիճակ ցանկալի՝ լի պտղատածող արգասեօք պարարտութեամբ՝ առհասարակ ամենեցուն տուաւ ձրի նորին շնորհօքն Աստուծոյ՝ եւ ի նորին յարմար կազմածոց տանէ Տեառն բղխէր աղբիր բարեաց ըստ մարգարէին եւ ոռոգանէր զձորն վիճակաց։

Ի վերայ այսոցիկ բարեբաստութեանց թագաւորն Հոռոմոց Լևոն ոչ ինչ սակաւ նախախնամէր զարքայ Սմբատ իբրեւ զորդի սիրելի անքակութեամբ ընդ նմա բերելով յուխտ միաբանական սիրոյ, եւ բազում ընծայս եւ պարգևս եւ պատիւս ամ յամէ առաքէր։

Իսկ եւ Սմբատ ի շնորհակալութիւն բարերարութիւնն ամբայի Հոռոմոց առատածիր պարգևօք հատուցանէր զգարծ փոխարինին տասնապատիկ յաւելուածով՝ իբրեւ վեհագունի քան զինքն եւ հօր հարազատի։

Տարազատի։
Եւ զայսու ժամանակաւ թագաւորն Եգերացւոց Կոստանդին յայլան-
դակ բարս դժնեայս դաւաճանեալ, և ոչ ամբարձեալ զաշս յուղղութիւն
քան թէ 'ի խորհուրդս շարութեան՝ զօրս գումարէ, խաղայ շուէ գնայ
զհիւսիսային կողմամբք, որ 'ի ծործորս լերինն Կովկասու. միանգա-
մայն իսկ և աշխարհն Գուգարացւոց և որք մերձ 'ի Դրունս Ալանաց
բնակեալք են, զի և ընդ իւրով ձեռամբ զնոսս նուաճէ։ Եւ վասն զի
ազգն այնոքիկ հաւանեալք և հնազանդեալք և նուաճեալք էին ընդ ձե-
ռամբ արքային Սմբատայ, գրէ ապա թագաւորն Վրաց Ատրնեբսեհ
վաղընդիոյթ առ թագաւորն Եգերացւոց, վասն զի փեսայ էր նորա,

դուժնածր: Եվ ապա Յուսուֆը, ճանապարհ ընկնելով արքայի մոտից, գնում է Ատրպատականի կողմերը:

Իսկ այդ օրերի ընթացքում Տերը այցելեց Հայոց աշխարհը, պատրասպարեց ու հաղորդութիւն բերեց բոլոր բարի գործերի մեջ, և յուրաքանչյուրը բնակվեց իր ժառանգութիւնում: Եվ երկիրը սեփականելով՝ նրանք այգիներ տնկեցին, ձիթենիների բուրաստաններ ու պարտեզներ հիմնադրեցին. վարեցին արտերը և քաղեցին հարյուրապատիկ պտուղներ: Հնձի ժամանակ լցվեցին ցորենի շտեմարանները. գինու փոսերը լցվեցին այգիների բերքով, և լեռները ցնծութիւն հագան, որովհետև նրանցում շատացան արածող տավարի նախիրներն ու ոչխարների հոտերը: Եվ մեր գլխավոր նախարարները, ապահովվելով ու հանգստանալով ավազակների ասպատակութիւններից, մենաստաններում, ավաններում, գարակներում շինում են քարե հաստահեղույս եկեղեցիներ՝ կրով ամրացնելով: Բայց Հայոց ազգի առավել խուռն բազմությամբ [եկեղեցիներ են շինում] Գրիգոր իշխանը և նրա եղբայրներ Սահակն ու Վասակը, որոնք հայրական ժառանգությամբ տիրում էին այն գավառներին, որոնք ընկած են Գեղամա ծովակի շուրջը: Եվ այսպես ցանկալի վիճակը [=բաժինը] պարարտ պտուղներով լի, առհասարակ ձրի տրվեց ամենքին նույն Աստծու շնորհներով: Եվ Տիրոջ նույն հարմար շինած տնից բխում էր բարի աղբյուր՝ ըստ մարգարեի, և ոռոգում էր կալվածքների ձորը: Այս բարեբախտութիւնների հետ հոռմեական լեվոն թագավորը պակաս խնամք չէր տանում Սմբատ արքայի համար՝ նրա, իբրև անբաժանելի ու սիրելի որդու, հետ կնքելով սիրո ու միաբանության դաշինք: Եվ նա տարեցտարի նրան առաքում էր բազում ընծաներ, պարգևներ ու նվերներ: Իսկ Սմբատը որպես շնորհակալութիւն հոռմեական բարերար արքային, իբրև իրենից ավելի վեհագույնի ու հարազատ հոր, փոխարենը վերագարձնում ու հատուցում էր տասնապատիկ ավելի շատ բաներով:

Այդ ժամանակներում եգերացիների Կոստանդին թագավորը, տարվելով ալանդակ ու դժնի բարքով և աչքերը ոչ թե դեպի ճշմարտությունը, այլ դեպի շար խորհուրդները բարձրացնելով, զորք է գումարում և շարժվում գնում է հյուսիսային կողմերը, Կովկասյան լեռներին ծործորները, միաժամանակ նաև գուգարացիների աշխարհի ու այն [ցեղերի] վրա, որոնք բնակվել էին Ալանաց դռան մոտ, որպեսզի նրանց նվաճի ու գցի իր ձեռքի տակ: Եվ քանի որ այդ ցեղերը հնազանդվել ու նվաճվել էին Սմբատ արքայի ձեռքով, վրաց Ատրնեբսե թագավորը շուտափույթ [նամակ] է գրում եգերացիների թագավորին, որը՝ նրա փեսան էր, որպեսզի նա իր սրտից ցրի, հեռացնի, կորցնի

ցրել 'ի բաց քակել կորուսանել 'ի սրտէ զընդունայն, զապիրատ և զսը-
նոտի խորհուրդն՝ և ոչ շամբուշ մտօք ընդ վեհսն քան զինքն հակա-
ռակիլ: Իսկ իբրև լսելիք խցան նորա և բանից ունկնդրութիւն հեռացաւ
և ոչ բերաւ 'ի խորհուրդս իմաստութեան, ապա արքայ Սմբատ զօրու
բազմի դուռն իմն 'ի միասին տուեալ և ընդ իւր ևս առեալ զթագաւորն
Վրաց՝ գնացին 'ի միասին հրոսակ ընդ յառաջ Կոստանդին: Նա իբրև
հտես եթէ ոչ-կարէ ընդդէմ նոցա կալ՝ ընդ կրունկն յամրոց վայրս ինչ
գարձեալ որջանայ, հայցել 'ի նմանէ զհաշտութիւն: Իսկ արքայ զանեք
նորա՝ Ատրնեբսեհ, և զոմանս ևս յիւրոց նախարարաց առաքէ խօսիլ
ընդ նմա 'ի խաղաղութիւն, որք իբրև հանդէպ միմեանց բերան և դե-
գերեցան 'ի բանս ինչ՝ յանկարծակի ըստ հրամանի Ատրնեբսեհի նա-
խարարք արքայի ձերբակալ արարեալ զթագաւորն Եգերացուց, ածեն
առաջի իբրև զույ մի յայծեաց՝ զայն, որ իբրև զառիւծ 'ի մորույ իւրմէ
ելեալ վարանէր վատնել վարատել զազգս: Իսկ արքայի Սմբատայ բա-
զում ամրոցս յինքն գրաւեալ 'ի Վուրի աշխարհի, և կուսակալս կող-
մանցն այնոցիկ կացուցեալ՝ առեալ զԵգերացին Կոստանդին ընդ իւր
ածէ, 'ի դիպահոջ կացուցեալ յամուրն Անի երկաթի շղթայիւք. սակայն
ոչ քամահանօք ինչ, այլ կրկին պատուով առատացուցեալ նմա զամե-
նայն հանդերձանս և ոռճիկս պիտոյից ըստ անդատին բարեբարոյ մտաց
իւրոց: Եւ այնպէս ապա ամիսս չորս միայն զնա պահէր յարգելանի:
Իսկ իբրև հտես գերկապառակութիւն Եգերացուցն, որք շեշտակի ճեղ-
քեալք, հանդերձեալ են զայլ ոմն բռնաւորագոյն քան զԿոստանդին կա-
ցուցանել իւրեանց թագաւոր՝ ստուգագէտ իմացմամբ, ոչ ինչ զանգի-
տէր փութանակի զնա արձակել և հաստատել 'ի կարգս առաջնոյ տէ-
րութեան իւրոյ: Մի՛ վասն զի փեսայացեալ էր նա թագաւորին Վրաց,
իբրև 'ի շնորհակալուս զայն նմա առնէր. և երկրորդ՝ զի թերևս իբր
զձեռնաստուն իւր յայնմհետէ նա գտցի 'ի սակի հնազանդութեան յա-
ղագս առ նա անցուցանելոյ զբազում երախտեացն տեսակս: Եւ ապա
զգեստաւորէ զնա թագաւորական զգեստու և դնէ խոյր ոսկի ընդելու-
զեալ մարգարտով 'ի գլուխ նորա, և ականակուռ ոսկի կամար ածէ ընդ
մէջ նորա. և այլ իմն վայելուչ կազմուածս ըստ ուղեորութեան պիտո-
յից նմա յարդարէր. և զօր 'ի ձեռս գումարեալ՝ առաքէ զնա յաշխարհ
տէրութեան իւրոյ: Եւ իբրև շոգաւ հաստատեցաւ և միապետեաց զիւր
սեպհական տէրութիւնն, 'ի բազում հնազանդութիւն և մտերմական ծա-
ռայութիւն համախոհութեան զինքն արքային Սմբատայ բերէր սակս
հայրաբուն նախախնամութեան նորա առ նա՝ հեշտ և բաղձալի զայն
իւր վարկեալ: Բայց թագաւորն Վրաց յաւէտ իմն զշարեալ վասն ար-
ձակման Կոստանդին՝ իբր 'ի պատճառս հակառակութեան զայն գոր-

դատարկ, սին, ապիրատ ու սնոտի խորհուրդը ու մոլեգին մտքով չհա-
կառակվի ոչ վեհագույններին և ոչ էլ իրեն: Իսկ երբ Իրա ականջները
փակվեցին, և նա հեռացավ խոսքերն ունկնդրելուց ու չբերվեց իմաս-
տուն խորհրդի, ապա Սմբատ արքան մեծ զորքով հախուռն հարձակ-
վելով ու իր հետ վերցնելով նաև Վրաց թագավորին, նրանք զորքով
միասին ընդառաջ գնացին Կոստանդին: Իսկ նա երբ տեսավ, որ չի
կարող նրանց դեմ կանգնել, ետ դառնալով թաքնվում է ապահով վայ-
րերում՝ նրանից խնդրելով հաշտություն: Իսկ արքան իր աներ Ատր-
նեբսեհին և իր նախարարներից մի քանիսին ուղարկում է՝ նրա հետ
խոսելու խաղաղության մասին: Երբ նրանք միմյանց դեմ դուրս եկան
ու զբաղվեցին ինչ-որ բանով, Ատրնեբսեհի հրամանով արքայի նա-
խարարները հանկարծակի բռնեցին եգերացիների թագավորին և բերե-
ցին նրա առաջ իբրև այծի՝ ու, որը [մինչ այդ] առյուծի նման բնից
դուրս գալով՝ ձգտում էր ցրել, կոտորել ազգերին: Իսկ Սմբատ արքան,
Վուրի աշխարհում գրավելով բազում ամրոցներ և այդ կողմերում կու-
սակալներ կարգելով ու վերցնելով Կոստանդին Եգերացուն, բերում է
իր հետ և երկաթյա շղթաներով բանտ գցում Անի ամրոցում: Սակայն
ոչ թե քամահանելով, այլ կրկին մեծարելով ավելացնում է նրան ան-
հրաժեշտ հանդերձանքն ու ապրուստի միջոցները՝ ըստ իր բարեսիրտ
կամքի: Եվ նրան այդպես միայնակ չորս ամիս պահում է փակի տակ:
Իսկ երբ նա տեսավ եգերացիների երկպառակութիւնը, որոնք շեշտա-
կիրեն անշատվելով՝ պատրաստվել էին Կոստանդինից ավելի զորեղ մեկ
ուրիշին կարգել իրենց թագավոր, և երբ նա ստույգ կերպով իմացավ
այդ մասին, չէր վախենում նրան շտապ արձակել ու նշանակել իր տե-
րութեան թագավոր: Նախ նրա համար, որ նա փեսա էր դարձել Վրաց
թագավորին՝ դրանով նրան շողորթեցնելով, և երկրորդ՝ որպեսզի թերևս
որպես իր սանը, նա այնուհետև գտնվեր հնազանդութեան մեջ և իրեն
երախտահատույց լիներ: Եվ ապա նրան հազցնում է թագավորական
զգեստներ, նրա գլխին դնում մարգարիտներով ընդելուզված ոսկյա
խույր, մեջքին կապում ականակուռ ոսկյա գոտի, նրա ուղեորութեան
կարիքների համար պատրաստում է գեղեցիկ այլ իրեր ու նրան զորք
տալով՝ ուղարկում է իր աշխարհը: Եվ երբ նա գնաց հաստատվեց ու
որպես միապետ իշխեց իր սեփական տերութեան վրա, Սմբատ արքայի
նկատմամբ դրսևորեց հնազանդութիւն, մտերմութիւն ու համախոհու-
թիւն՝ նրա կողմից իր հանդեպ ցուցաբերած հայրական հոգատարու-
թեան համար, նրան համարելով իրեն հաճելի ու բաղձալի անձնավո-
րութիւն: Բայց Վրաց թագավորը է՛լ ավելի շարանալով Կոստանդին
արձակելու պատճառով, որպես թե նա այդ արել էր ի հեճուկս իրեն,

պէս հայցեալ տալ զսակն արքունի. այլ և զանուր լծոյ ծառայութեանն
ծանրաբեռն զրեալ:

Ժանրարեան զրեալ։
Իսկ Սմբատ վասնզի բռնազբօսութեամբ զդէմ չկարէր ունել և զոճիրս վնասուցն առ ՚ի նոցանէն առ ձեռն պատրաստ տեսանէր, եւս ՚ի մտի դնէ՝ զի թէ զմիոյ ամի զսակն լնուլ բաւականացի, և զամպրոպ չարութեանն առժամայն արտաքս տրոհեալ՝ զապագայսն ապա այցնելութիւնն Աստուծոյ հոգացի ըստ նախախնամող զօրութեանն իւրոյ։ Եւ ապա ընդ բոլոր աշխարհս տէրութեան իւրոյ հինգերորդել հրամայէ զամենայն երամակս ձիոց և զանդեայս արջառոց և զհօտս ոչխարաց՝ և տալ ՚ի զրադատ տուգանս սակին, ՚ի միտս իւր զայս միայն զետեղեալ բերեալ, զի թէ միովն յարքունուստ խաղաղութիւն գտցի, չորիւքն դիւրաւ զապրուստ անձանց մարթի վճարել։ Իսկ թէ ՚ի բաց տարեալ տրոհի խաղաղութիւն, և ոչ ՚ի հինգն ևս միանգամայն զտեղի առեալ պիտառոցի ինչ կցորդութիւն կենաց մարդկան։ Եւ զայս ապա արարեալ զվճար՝ առնոյր այնմ ամի սակ։

զվճար՝ առնուրդ այնս ամբ մագ. Իսկ այսոքիկ ապա յաշս նախարարացն արքայի յաւելտ իմն ծանր համարեալ թուէր՝ զանգիտացեալ տգիտաբար զառ 'ի յապայսն որ զալոցն էր ձաղանս և ձաղկանս: Ապա ոմն 'ի պատուական նախարարաց անտի՝ Հասան անուն,— որ իշխան և հրամանատար էր բոլոր տէրութեանն արքայի և շէր ոք բնաւ որ զձեռն նորա իշխէր ելանել, այլ և ինքն իսկ թագաւորն միշտ բանի բերանոյ նորա անսայր լսել,— սա ապա զԱկիտոսիայն կրելով կիրս չարի և զձախող և զանազդակ իրաց բուռն հարեալ՝ զսպանութեան խորհուրդ խորհէր արքայի. և չար անշըրպետ 'ի մէջ արկեալ՝ քակէր յարքայէ զոմանս և յալլոց ևս նախարարացն Վանանդացեաց և Հանունեաց՝ զհամազգիս իւր զզխաւորս բանս ծածուկս ընդ թագաւորին Վրաց՝ հաստատէին սպանանել զՍըմբատ, և փոխանակ նորա զնա կացուցանել հրամանատար Հայաստանեայցս, միայն թէ ընդ նոսա 'ի գործ չարի մասանցն բերցի: Իսկ նորա 'ի նոցանէ վաղվաղակի հրապուրեալ՝ այնուհետև համագունդ միբա 'ի նոցանէ յաղվաղակի հրապուրեալ էր 'ի չար խորհուրդս նոցա՝ նունի՝ զաներ Հասանայ, որ միաբանեալ էր 'ի չար խորհուրդս նոցա՝ քաջալերեալ յուղարկէին 'ի սպանումն արքայի և զայլ ևս համախորհուրդս ընդ նմա միաբանեալս, որք երթեալ լուեալ 'ի պատճառս ծառայութեան արքայի՝ և իբրև ընդ գրուանաւ զխաւարային խորհուրդս ծածկեալ՝ խնդրէին ժամ դիպող: Իսկ թագաւորն Վրաց և երկրորդն Ակիտոսիէլ՝ Հասանն, և այլ ևս միաբանեալքն ընդ նոսա իբրև հասին

Հանդիմով արքունի տուրքը, ինչպես նաև հիշեցնելով ստրկական ծանրաբեռն լծի ու օղակի մասին:

Իսկ Սմբատը քանի որ ուժով չէր կարող նրա դեմն առնել և տեսնում էր, որ նրանց կողմից ոճիրներ ու վնասներ կլինեն, մտածում էր, որ եթե մեկ տարի կարողանա տուրքը բավարարել և շար ամպրոպը ժամանակավորապես հեռացնել, ապա հետագայում Աստծու նախախնամությամբ հոգ կտանի իր խնամակալ զորությանը: Եվ ապա իր տերության բոլոր երկրները հրաման է արձակում՝ առանձնացնելու բոլոր ձիերի երամակներին, տավարի նախիրներին և ոչխարների հոտերին՝ հինգերորդ մասը և տալ անիրավ տուրքի դիմաց՝ իր մոքում զետեղելով միայն այն, թե մի մասով արքունիքից խաղաղություն կգտնի, իսկ շորորդ մասով հեշտությամբ կկարողանա հոգալ մարդկանց ապրուստը: Իսկ եթե հեռանա ու տրոհվի խաղաղությունը, ապա հինգ մասը միասին վերցրած պետք չի լինի մարդկանց կյանքի միաբանության համար: Եվ այս այսպես վճարելով՝ նա ստանում է այն տարվա տուրքը:

Քը:

Իսկ սրանք արքայի նախարարների աչքում է՛լ ավելի ծանր էին թվում՝ տգիտաբար վախենալով հետագայում եկող ծեծի ու խայտառակություն համար: Ապա այն պատվական նախարարներից Հասան-անունով մեկը, որ արքայի ամբողջ տերություն իշխանն ու հրամանատարն էր, և չկար մեկը, որ համարձակվեր ձեռք բարձրացնել նրա դեմ, ինչպես նաև ինքը՝ թագավորը, միշտ լսում էր նրա խոսքին, նույն ինքը Ակիտոփելը, ազդելով շարից ու ձեռք գցելով ձախորդ ու անզգամ բաների, խորհում էր արքային սպանելու մասին: Եվ նրանց միջև գցելով շար անջրպետ՝ նա արքայից, Վանանդացիներից, Հավնունիներից ու այլ նախարարներից հեռացնում էր իր գլխավոր համազգիների, թվով մոտավորապես տասնհինգ մարդու: Եվ իր կորուստը թաքուն պատըրմակ բերելով՝ Վրաց թագավորի հետ նրանք որոշում են սպանել Սըմ-սակալ, միայն թե նա նրանց հետ չար գործերի մասնակցի: Իսկ նա իսկույն հրապուրվում է դրանցով, և այնուհետև նրանք միասին ձեռնամուխ են լինում արքայի սպանության գործին: Եվ ապա ոմն Հավ-նունու՝ Հասանի աներոջը, որ համաձայնել էր նրանց շար մտադրու-թյանը, քաշալերելով ուղարկում են սպանելու արքային, նրա համախոհներին ու կողմնակիցներին: Նրանք գնում են արքային ծառայելու պատրվակով և նրանցից թաքցնելով իրենց մութ մտադրությունները, փնտրում էին հարմար պահ: Իսկ Վրաց թագավորը և Ակիտոփել երկ-րորդը, [այսինքն]՝ Հասանը, և նրանց մյուս համախոհները, երբ պայ-

յայն օր պայմանի, զոր վասն խողխողմանն արքայի եղեալ էին ընդ Հաւնուելոյն զոր առաքեցինն, և կաթօէին կարել կարկատել ինչ զգրաւ սպանման՝ առ մղձկեալ սրտիցն ոչ ժուժեալք, շտապով տագնապաւ, եւ լանէին զօրու բազմաւ 'ի կողմանս գաւառին Շիրակայ: Եւ իսկ և իսկ ապա Հասանն տայր զամրոցն Անույ 'ի ձեռն Ատրնեբսեհի և ինքեանք արձանացեալք դադարէին յարքունական յապարանսն Երազգաւորից. վասն զի արքայ Սմբատ էր ի սահմանս Տաշրայ: Ազգ ապա յոմանց արքայի լինէր վասն գործեցեալ դաւաճանութեանն մի ըստ միոջէ՝ և վասն Ատրնեբսեհի և Հասանայ և նորին համախորհացն, որք առձեռնպատրաստ եկեալ հասեալ որջացեալք էին յԵրազգաւորս: Իսկ իբրեւ իրքն ստուգապէս յայտ եկին, վաղվաղակի ստիպով հինի ճեպով հասանէ 'ի Շիրակ գաւառ: Ապա Ատրնեբսեհ և Հասանն տեսեալ, եթէ խորհուրդ սպանմանն ոչ ել 'ի գլուխ՝ ահ երկիւղի զնոսա պատեալ պաշարեալ էր. ստէպ ստէպ ապա յաւարի առեալ զորս 'ի ձեռն ըմբռնեցաւ, այլ և զկարասի բազում որ եղեալ պահէր յամրոցին Անի՝ փախստեայ յամուրսն Տայոց չուեալ անդ անկանէին: Իսկ իբրեւ գուժ աղմկի աղաղակին ընդ ոլորտս տէրութեանն արքայի սփռէր, ամենայն պատերազմող մարտիկ զօրք անցեալ 'ի հանդիսի՝ զմի սիրտ առհասարակ յինքեանս բերէին և զմի զինուորութիւն զինուորէին, և զմի զրահ ճշմարտութեան ազանէին, և միագօտեալ քաջագօտի պնդէին զմէջս, և զմահս իւրեանց իբրեւ զանշուշտ կեանս 'ի վերայ վրէժխնդրութեան թագաւորին համարէին: Եւ այսպէս ապա համագունդ հասեալ ժողովեալ առ թագաւորն՝ շուէ գնայ 'ի դիմի հարկանել ոստիին շարի և այլոցն ևս ապստամբ դառնացողաց: Որ իբրեւ հասանէին յաշխարհս տէրութեան Ատրնեբսեհի, ամենայն այր առանձին գրեթէ ըստ 'Դաւթայ զինքն զինեալ 'ի նահատակութիւն՝ ոչ 'ի պարսաբարել զմինն միայն զբլուրն մսեղէն, այլ զբազում արամբք պատերազմողօք արեան ճապաղիս հեղուին: Որոց ոչ տուեալ թոյլ արքայի, թէ «Անձն, որ մեղիցէ՝ նոյն և կորիցէ,» 'ի բաց տարեալ տրոհէր զսուրն յարանց անմեղաց, միայն զզրաւարարսն 'ի ձեռն տալ հայցէր: Ապա Ատրնեբսեհ իւրովի իսկ զհրապոյրս շարիմացութեանն խոստովանեալ՝ զթողութիւն յարքայէ հայցէր: Իսկ հեզահամբոյրն ցածուն մտօք ընկալեալ՝ զհաշտութիւն նմա ընձեռէր և զերէց որդի նորա 'ի պայման պատանդի առեալ ընդ իւր ածէ. և զդրժող զնախարարսն զիւր առհասարակ 'ի նմանէ 'ի ձեռն առեալ և զամենեցուն զաշն խաւարեցուցեալ կուրութեամբ՝ առաքէ ապա և զոմանս առ արքայն Հոռոմոց և զոմանս առ թագաւորն Եգերացուց: Եւ այսպէս աս-

մանավորով եին արքային սպանել Հաւնուելու հետ միասին, որին էլ առաքեցին, հույս ունեին կցմցել անտեղի սպանութեան [պատճառները], բայց սրտեղութեանը չդիմանալով՝ նրանք շատ մեծ զորքով շտապ դուրս են գալիս Շիրակ գավառի կողմերը: Հասանը տեղնուտեղը Անի ամրոցը տալիս է Ատրնեբսեհին, իսկ իրենք կանգնում ու դադար են առնում Երազգավորքի արքունական ապարանքում, որովհետեւ Սմբատ արքան գտնվում էր Տաշիրի սահմաններում: Այնուհետեւ ոմանք արքային մեկ առ մեկ հայտնում են գործած դավաճանութեան և Ատրնեբսեհի, Հասանի ու նրանց համախոհների մասին, որոնք պատրաստ եկել-հասել ու բուլն էին դրել Երազգավորքում: Իսկ երբ դեպքերը ստուգապէս հայտնի դարձան, նա ավազակի շտապողականութեամբ անմիջապէս հասնում է Շիրակ գավառը: Այնուհետեւ Ատրնեբսեհն ու Հասանը երբ տեսան, որ սպանութեան մտադրութիւնը գլուխ չի գալիս, նրանց պատում ու պաշարում է ահն ու երկյուղը: Նրանք հաճախակի թալանում էին նրանց, ովքեր ընկնում էին իրենց ձեռքը, [թալանում էին] նաեւ Անի ամրոցում պահվող շատ ունեցվածք և փախչում, գնում էին՝ նաեւ Անի ամրոցում պահվող շատ ունեցվածք և փախչում, գնում ու ընկնում էին Տայքի ապահով տեղերը: Իսկ երբ աղմուկ-աղաղակի գուժը տարածվում էր արքայի տերութեան բոլոր կողմերում, պատերազմող ու կռվող ամբողջ զորքը, հանդիսավոր ձևով անցնելով, առհասարակ բոլորը դառնում են միաբան, սպառազինվում են նույն ձևով, հագնում ճշմարտութեան նույն զրահը և մի գոտիով արիարար ամբացնում իրենց մեջքերը: Նրանք իրենց մահը իբրեւ ճշմարիտ կյանք էին համարում թագավորի վրէժխնդրութեան համար: Եվ այդպէս երբ բոլորը մեկտեղ գնում հավաքվում են թագավորի մոտ, վերջինս չվում գնում է՝ դիմադրելու շար ոստիկանին և մյուս ապստամբներին: Նրանք երբ հասնում են Ատրնեբսեհի տերութեան երկրներին, ամեն ոք առանձին-առանձին Դավթի նման իրեն զինելով նահատակութեան համար, պարսատիկով խփում էին ոչ միայն վիթխարի հսկային⁸⁴, այլ նաեւ պարզամիտ կռվող մարդկանց և շատ արյուն էին թափում: Բայց արքայազմաթիւ կռվող մարդկանց և շատ արյուն էին թափում: Բայց արքան նրանց չներեց՝ ասելով, թե «Այն անձը, որ մեղք գործի, նա էլ կկորչի»: Նա սուրը հեռացնում ու բաժանում էր անմեղ մարդկանցից կկորչի»: Նա սուրը հեռացնում ու բաժանում էր անմեղ մարդկանցից և պահանջում էր իր ձեռքը տալ վնասակարներին: Ուստի և Ատրնեբսեհը, անձամբ խոստովանվում է շարամիտ դավադրութիւնը և արքայից մեղքերի թողութիւն հայցում: Իսկ հեզահամբոյր այդ մարդը, այն ընդունելով պարկեշտ մտքով, նրան հաշտութեան ձեռք է մեկնում ու նրա որդուն որպէս պատանդ վերցնելով՝ բերում է իր հետ: Եվ իրեն դավող իր նախարարներին առհասարակ նրանից խլելով՝ նա բոլորի աչքերը կուրացնում է, իսկ ոմանց էլ ուղարկում է հռոմեական արքայի,

212

213

տանէ սրբարանաց մերոց ըստ ձեռին բաւականի ընդ իս առեալ տանէի նմա 'ի նպաստ օծտութեան, զի թերևս նախ քան զըղիսումն թունից նորա և զխառատումն քարանց եկեղեցւոյ սրբոյ և զկորստական գեր- շութիւն ժողովրդոց Քրիստոսի՝ մարթացից հետի աղագս ինչ խաղա- ղութեան առ 'ի նմանէ գտանել, զի մի՝ սպառսպուռ մայր Սիոն ըստ նմանութեան մօր անգաւակեացի յորդոց իւրոց: Եւ թէպէտև 'ի սկզբան բարով իմն ընկալեալ և արքունական պատնուով և պաշտամբ լաւա- գունիւ առ 'ի նմանէ մեծարեցայ, և յանձն ևս առեալ ամենայն իրօք զհաշտութիւն աշխարհի շնորհել և արքայի զխաղաղութեան կեանս. սա- կայն կարծեմ 'ի սաղրելոյ նմա 'ի մերոց աստի պատճառս առեալ զընդունայնակարծ հպարտութիւն ապիրատութեան՝ ոչ թերևս ըստ յա- ռաջակայ բանիցն զխորհուրդն հարթութեամբ հաւասարէր: Եւ այնու- հետև մահացաւ խարդախութեամբ վտարանդեալ՝ ըմբռնէր զիս և 'ի դիպահոջ բերեալ 'ի խաւարշտին տեղոջ և շրջապատեալ բազում պահ- նակօք, և դատափետ աղաղակն զիս պաշարեալ՝ յապուշ իմն զիս կա- ցուցանէր:

Արդ՝ մինչդեռ այսպէս շարժեցեալ գայր 'ի վերայ իմ ընդունայ- նակարծ հպարտութիւն ոստիկանին, յանկարծակի զօրէն իմն օղապա- րիկ թռչնոյ գայր հասանէր առ նա մարդպանն Հայոց Գուրգէն՝ եղբայր թագաւորեցելոյն Գագիկայ, անփորձ և անկիրթ մտօք համոզել զոստի- կանն վասն յաշխարհս մեր գալոյ և ելանելոյ: Եւ ապա կորովութեամբ կշռեալ զերկրպագութիւն իւր նմա, և 'ի նմանէն ընկալեալ զպարտսն պատուին պայմանի՝ դառնայ անդրէն, հրաւիրակ յոստիկանէն առա- քեալ եղբօրն իւրում գալ առ նա: Իսկ յետ ամսոց ինչ ապա գայ հա- սանէ թագաւորն Գագիկ՝ ըստ խոստման բանիցն և զգործ կատարեալ և ըստ վարժից իմն և հրահանգաց կրթութեան զպարտս մտերմական սակին վճարեալ, և 'ի լիապատար թանգարանաց իմն նմա ընծայա- բերեալ. ամենայն պատգամք բանի խորհրդոց նոցա առ իրեարս այս ևեթ գտանէր հորդել յարդարել զու ճանապարհին 'ի Հայս և առհասա- րակ զիրերաց զվրէժ խնդրել յարքայէն Սմբատայ: Ոչ իմացեալ, եթէ հուր հրդեհեալ յոր կողմ և կարէ նիւթ լուցկեաց գտանել՝ անաշառա- պէս հարակի յայրել և յապականել: Եւ ապա կրկին թագիւ առ 'ի նմա- նէ պսակեալ և այլ ևս պատուաւթութեամբ մեծարեալ՝ դառնայ, հան- դերձեալ զինքն 'ի կարապետութիւն գալստեան ոստիկանին 'ի Հայս:

Բայց ես ակնակառոյց իմն 'ի գալուստ թագաւորին Գագիկայ լինէի, զի թերևս 'ի սաղրելոյ նորա լուծումն ինձ 'ի կապարանէն լինիցի՝ որ- պէս և քրիստոնէական պարտն պահանջէ. այլ ակնկալութեան ոչ հան- դիպեալ՝ այլ ևս շարաշար ըստ մեղաց իմոց կապեցայ:

Կանին նվերներ ու տարա, որպեսզի թերևս նախքան նրա թույնը թա- փելը, սուրբ եկեղեցիների քարերը քանդելը և Քրիստոսի ժողովրդին կորստյան ու գերության լքելը, կարողանայի նրա հետ խաղաղու- թյան ճար գտնել, որպեսզի Սիոնի մայրը⁸⁵ անգամակ մոր նման իս- րայելի վեր իր որդիներից: Եվ թեպետև սկզբում նա լավ ընդունեց, եւ էլ արքունական պատմով ու լավագույն պաշտամունքով մեծարվեցի նրա կողմից, և նա հանձն առավ ամեն ինչով աշխարհին հաշտություն շնորհել, իսկ արքային՝ խաղաղ կյանք, սակայն կարծեմ մերոնց սաղ- րանքը պատճառ դարձնելով, ըստ առկա խոսքերի՝ իր սնափառ ու ապիրատ գոռոզության մտադրությունը հարթ ու հեշտ չէր կատարում: Այնուհետև մահացու խարդախությամբ դուրս քշելով՝ բռնում է ինձ, բանտարկում խավար տեղում, շրջապատում բազում պահակներով, պաշարում նեղող աղաղակով ու ինձ ապուշ դարձնում:

Արդ՝ մինչդեռ այսպես ինձ վրա էր հասնում ոստիկանի սնափառ գոռոզությունը, հանկարծակի մի սրաթուիչ թռչունի նման գալիս, նրա մոտ է հասնում Հայոց Գուրգէն մարդպանը՝ թագավոր դարձած Գա- գիկի եղբայրը՝ անվարժ ու անփորձ մտքով համոզելու ոստիկանին՝ մեր աշխարհը գալու և գնալու վերաբերյալ: Եվ ապա ճշգրտորեն չափելով իր երկրպագությունը նրա նկատմամբ և նրանից ստանալով պայմա- նավորված պարտքն ու պատիվը՝ նա վերադառնում է այնտեղից, ոս- տիկանի կողմից հրավիրակ ուղարկելով իր եղբոր մօտ՝ նրան ներկա- յանալու համար: Մի քանի ամիս անց գալիս հասնում է Գագիկ թա- գավորը՝ խոստման համաձայն գործը կատարած և ըստ թափած քան- քերի վճարելով ընտանեկան տուրքն ու թանգարաններից նրան ընծա- յաբերելով նվերներ: Նրանց բոլորի նպատակը նույնն էր՝ ճանապարհ- յաբերելով նվերներ: Նրանց բոլորի նպատակը նույնն էր՝ ճանապարհ- յաբերելով զեպի Հայաստան և առհասարակ իրենց վրեժը լուծել բացի ու հաթթել դեպի Հայաստան և առհասարակ իրենց վրեժը լուծել Սմբատ արքայից: Նրանք չիմացան, թե հրդեհված հուրը որ կողմում կարող է բռնկվող նյութ գտնել՝ անաշառորեն այրելու ու ապականելու համար: Եվ ապա նրա կողմից կրկին պսակվելով թագով ու բարձր պատվի արժանանալով՝ նա վերադառնում է, իրեն նախապատրաստե- լով ոստիկանի Հայաստան գալու առաջնորդության համար:

Բայց ես անհամբեր սպասում էի Գագիկ թագավորի գալստյանը, որպեսզի թերևս նրա դրդմամբ ինձ կապանքից ազատեն, ինչպես պա- հանջում է քրիստոնէական պարտքը: Բայց իմ սպասելիքը չիրականա- ցավ, այլ է՛լ ավելի շարաշար կերպով շրջապվեցի իմ մեղքերի պատ- ճառով:

Իսկ իբրև գարնանային հարաւահողմ զձմեռայնոյն ժամանակ ցըր-տութեանն՝ ի բաց մերկանայր, ապա ոստիկանն գումարտակ զօրու բազմի կազմեալ՝ շուեալ խաղայ գայ հասանէ յաշխարհ մեր, անհաշտ խռովութեամբ սրտին մոմոհալ՝ զկնի իւր և զիս կապանօք տանելով։ Եւ ապա դիմեալ հասեալ ի նախջաւան քաղաք, և անդ աւուրս ինչ զե-տեղեալ՝ մինչև կարապետքն հրաւիրեալք՝ Գագիկ և Գուրգէն, գային հասանէին և գունդք գունդք լինէին։ Ապա զօրէն իմն հրոսակաց դիմէ ելանէ նախ զկողմամբք Սիւնեաց աշխարհին։ Իսկ գահերէց զխաւոր իշխանն Սիւնեաց համազուն եղբարքքն իւրով և համագունդ զօրօք ա-ճապարեալ ունէին զանցս մտիցն և զկիրճս ճանապարհացն արիական քաջութեամբ ըստ հոյակապ անուանակիր հռչակութեանն՝ զէն ի վեր առեալ, առ նա զէն՝ վառեալ և զբազումս թաւալզոր խաղացուցանէին։ Բայց վասն զի այցելութիւնն Աստուծոյ անտես արար զնոսա՝ ոչ զօրե-ցին զօրաւոր կատաղութեանցն թշնամեաց հերքել զնոսա, այլ փախըս-տեայ յամուրս քարանձաւաց և ի ծործորս լերանց բարձանց անկանէին։ Իսկ անօրէնն ընդ կրունկն ի նոցանէ դարձեալ, զորս միանգամ գտանէր յաշխարհէն փախստէից տեղադերձեալ և մնացեալ յետկայս՝ զոմանս ճարակ սրոյ տային, և զայլս ոմանս ի գերութիւն վտարանդեալ։ Եւ այս լինէր յաւուրս տօնի մեծի պասեքի Զատկաց յերեքհարիւրերորդի յիսներորդի ութերորդի շրջագայութեան Թորգոմեանս համարոյ։

Իսկ ոստիկանն իբրև աւուրս երկոտասան անդ երեկօթս արարեալ՝ անցեալ գնայր զարեւելից հիւսիսով ի մայրաքաղաքն Դվին։ Եւ անդ ապա զետղ առեալ յեղր գետոյն Երասխայ՝ վաղվաղակի գայր հասանէր առ նա տէրն Սիւնեաց՝ Սուփան, անձնատուր լինելով ի սպասաւորու-թիւն ոստիկանին։ Ընդ որ յաւէտ իմն սխրացեալ՝ ևս քան զես զօրա-նայր ի գրգռութիւն շարութեան ընդ արքայի։ Եւ ապա ի խարէութիւն մտաց զինքն զինեալ՝ առաքէ առ արքայ Սմբատ, զի թէ բոլորապէս զսակ ամին հատուցէ նմա, զխաղաղութեան պայման անշուշտ նմա պարգեւեալ՝ անցեալ գնասցէ։ Իսկ նա թէպէտև գիտէր ոչ ուրախ լինել ի բանս պատգամաց խաւարասէր թշնամոյն. սակայն ի մեղադրու-թենէ աստուածայնոց և մարդկայնոցս արտաքս զինքն որցեալ՝ տայր վաղվաղակի զինդիրն իբրև կշիռս վաթսուն հազար դահեկանաց։ Զոր իբրև առնկալաւ, իսկ և իսկ զհետ երթեալ ճէպէր Սմբատայ՝ մինչև յաշխարհ Վրաց տարեալ մղեալ հանեալ զնա, մինչև անկանէր մերձ յանմատչելի յամուրսն Կղարջաց։ Իսկ զիս արգելեալ ի քաղաքին Դը-

Իսկ երբ գարնանային հարաւային քամին հեռացնում էր ձմեռա-յին ցրտութիւնը, մեծ բանակ կազմելով՝ ոստիկանը նեղված սրտի անհաշտ խռովութեամբ շարժվում, գալիս է մեր աշխարհը՝ իր հետեից ինձ էլ տանելով շղթայակապ։ Այնուհետև ուղևորվելով ու հասնելով նախջաւան քաղաքը՝ նրանք մի քանի օր մնում են այնտեղ, մինչև որ հրավիրված առաջնորդներ Գագիկն ու Գուրգենը գալիս հասնում են ու այլևայլ խմբեր կազմում։ Ապա նա հրոսակների նման շարժվում գա-լիս է նախ Սյունյաց աշխարհի կողմերը։ Իսկ Սյունյաց գահերեց զըլ-խավոր իշխանը իր ազգակից եղբայրների հետ մեկտեղ զորքով շտա-պում է և իր հոյակապ անվանն ու հռչակին [համապատասխան] ա-րիւթյամբ ու քաջութեամբ տիրում է մուտքերի անցքերին ու ճանա-պարհների կիրճերին։ Զենք վերցնելով ու քաջաբար՝ զինվելով՝ նրանք շատերին վիրավորում ու թալալզոր էին անում։ Բայց քանի որ Աստու- խնամակալութիւնը անտեսեց նրանց, նրանք չկարողացան զորեղ ու կա- տաղի թշնամուն հաղթել, այլ փախան, ընկան քարանձավներն ու բարձր լեռների ծործորները։ Իսկ այն անօրենը, նրանց մոտից ետ դառնալով և երկրից փախածներին ու թալանի համար ետ մնացողներին գտնելով, ոմանց սրի ճարակ է տալիս, իսկ ոմանց էլ գերութեան քշում։ Եվ սա կատարվում էր զատկի մեծ պասի օրերի ընթացքում, Հայոց թվակա- նութեան երեք հարյուր հիսունութերորդ [909] տարում։

Իսկ ոստիկանը տասներկու օր այնտեղ մնալուց հետո հյուսիս-արևելքով անցնում-գնում է Դվին մայրաքաղաքը։ Եվ այնուհետև կանգ է առնում Երասխ գետի ափին, անմիջապէս գալիս, նրա մոտ է հաս- նում Սյունյաց տեր Սուփանը՝ կամավոր հպատակվելով ոստիկանին։ Դրա համար շատ է զարմանում և ափելի է հզորանում նրա թշնամանքն ու շարութիւնը արքայի նկատմամբ։ Եվ ապա զինվելով նենգութեամբ՝ նա սուրհանդակ է ուղարկում Սմբատ արքայի մոտ՝ ասելով, որ եթե նա իրեն վճարի ամբողջ տարվա տուրքը, ինքը անտարակույս նրան կպարգևի խաղաղութեան դաշինք ու կանցնի կզնա։ Իսկ նա թեպէտև գիտեր խռովասեր թշնամու խոսքերի վրա չուրախանալ, սակայն աստ- վածային ու մարդկային մեղադրութիւնից իրեն դուրս հանելով՝ իս- կույն տալիս է նրա խնդրածը, մոտավորապէս վաթսուն հազար դա- հեկանի չափով։ [Ոստիկանը] երբ այն ընդունեց, իսկույն հետապնդում էր Սմբատին՝ նրան տանելով, մղելով ու հանելով մինչև Վրաց աշ- խարհը, մինչև որ նա ընկնում է Կղարջքի անմատչելի ամրոցները։

* [Բնագրում՝ «առ նա զէն վառեալ», հրատարակիչը ծանոթագրում է]։ Թերևս պետք է ընթերցել «առնազէն, այսինքն՝ քաջապէս վառեալ» [մենք այս վերջին ձևով էլ թարգմանել ենք]։

* Թերևս պարտ իցէ ընթերցել «առնազէն, այսինքն՝ քաջապէս վառեալ»։

վիճին 'ի մետաղս բանտից և երկաթի կապարանաց՝ կրեցի այնուհետև
'ի դահճաց անտի մահահոտ իմն լուտանօք գանս և բանտս և գելա-
րանս և արգելարանս 'ի խաւարչտին տեղւոյ և յանձնով վայրս. այլ և
'ի վիրապս և 'ի վիհս խորոց ընկեցայ սաստիկ և դառն կտտանօք: Եւ
պահապանացն սաստիկ աղաղակն և ճուշն դատափետ միշտ ոչ հեռա-
ցեալ հասանէր 'ի լսելեաց իմոց յերեկոյէ մինչև ցառաւօտն, և սակս
այնորիկ բարձեալ էր յինէն նինչ արտնանաց և հանգիստ իրանաց:
Բայց ոստիկանն Յուսուֆ 'ի բոլոր յեղանակս ամարայնոյն իրբն զան-
գայռագեղ առիւծ մոմռեալ և յորս զինքն Սմբատայ պատրաստեալ՝
այնպէս 'ի բազում աւուրս դեգերէր: Սակայն ոչ կարացեալ ստնանել
ինչ նմա յայնմ նուագի սակս 'ի լերինս բարձունս ամրանալոյն և 'ի
խորափիտ ձորս և յամուրս քարանձաւաց, ապա շուէ գայ դարձեալ 'ի
Դվին քաղաք: Անդ ապա ընդ առաջ եկեալ հասեալ լինի նմա շքնա-
ղագեղ և առատամիտ և առատածեռն 'ի պարգևս բազմաց սպարա-
պետն Հայոց Աշոտ՝ եղբորորդի արքային Սմբատայ. ինքնակամ դիմս-
գրաւ երթեալ հասեալ՝ անձնատուր լեալ և 'ի հնազանդութիւն Հագա-
րացւոյն մտեալ: Թերևս զմտաւ ածեալ նորա զփարթամաշնորհն Յու-
սուֆ, զի գոնէ թէ և նա ևս ըստ նորուն սակի գտցէ շնորհս առաջի
երկրորդն Փարաւոնի և նոյնաբար դարձուցանել բաւեսցէ 'ի բարին ըզ-
բարս ոստիկանին շարի ընդ ազինս գրոհի տան իւրոյ. և կամ թէ ըստ
անբիւրեղ տեսութեան թերևս ստացի ձեռն բաւական շտեմարանել զխոր-
հրդական ցորեանն ընդդէմ սաստկացեալ սովոյն առ 'ի յապրուստ
կենցաղական կարգաց նորս Խորայէլի 'ի սովամահ կորստենէ անտի,
որ հանդերձեալն էր լինել: Բայց իբրև հոտն զՀագարացին զայն Փա-
րաւոն, որ ոչ գիտէր զՅովսէփ, և 'ի միտս առնոյր զհնարիմացութեան
նորա զխորհուրդ առ 'ի շարշարել զազգս մեր, և զոր խնդրէր նա՝ այնմ
ոչ հհաս, զանգիտեալ այնուհետև 'ի մահացող խորամանկութենէ բռն-
նադատին՝ միանգամայն իսկ և 'ի մահուան երկիրդէ, և ոչ ինչ ելի ա-
ղաքս հատուածի գտանել մարթացեալ, — այնուհետև ակամայ կամօք
հարկեցաւ ամենայն իրօք բերիլ 'ի կամս ոստիկանին արդեամբք և խոր-
հրդովք և բանիւ մերձաւորութեամբ զկնի ընթացաբար բերեալ հետե-
ւեալ 'ի կատարելութիւն կամաց նորա. սակայն և այնպէս՝ ոչ կարէր
լիակատար լինքն յանգուցանել զվստահութիւն սրտի սաղապ և սնտոի
խաբեբայն*: Իսկ ոստիկանն առկայացեալ որջանայր 'ի Դվին՝ զդառ-
նաշունչ եղանակս ձմերայնոյն 'ի նմա անցուցանել:

Իսկ ապա այնուհետև հարկեցայ ես խնդրել ելս հրաման թողու-
թեան յոստիկանէն՝ որպէս ոմն երբեմն 'ի սանդարամետէն Պրոտիրիա-

* Գուցէ «խաբեբային»:

Իսկ ինձ նա բանտարկեց Դվին քաղաքում, մետաղյա բանտում, եր-
կաթյա կապանքներով: Այնուհետև այն խավարչտին տեղում ու ան-
ձով վայրերում այն դահիճների կողմից ես կրեցի մահահոտ լու-
տանքներով ծեծ, բանտ, գելարան, ինչպես նաև սաստիկ ու դառն կըտ-
տանքներով զցվեցի խոր փոսերն ու վիհերը: Եվ պահապանների սաս-
տիկ ու նեղող աղաղակն ու ճիշը միշտ, երեկոյից մինչև առավոտ,
հասնում էին իմ ականջներին: Այդ պատճառով վերացել էր իմ աշ-
քերի քունը և մարմնի հանգիստը: Բայց Յուսուֆ ոստիկանը ամառային
բոլոր եղանակներին մոնշալով իբրև անվանդակ առյուծ ու որսի պատ-
րաստվելով Սմբատի դեմ՝ շատ օրեր այդպես սպասում էր: Սակայն
այդ ժամանակ նրան չկարողացավ որևէ վնաս տալ՝ բարձր լինելով, խոր
ձորերում, քարանձավներում ամրացված լինելու պատճառով, և
նա դարձյալ շարժվում գալիս է Դվին քաղաքը: Այնտեղ բազում պար-
գենքներով նրան ընդառաջ է գալիս Հայոց սպարապետը՝ շքնաղագեղ,
խելացի, առատածեռն Աշոտը, Սմբատ արքայի եղբորորդին, որը իր
կամքով հանդգնաբար գնում հասնում է նրա մոտ և հնազանդվում հա-
գարացուն: Թերևս նա [Աշոտը] մտածում էր փարթամաշնորհ Յուսուֆի
մասին, որպեսզի գուցե նա ևս նույն պայմանով շնորհ գտնի Փարավոն
երկրորդի առաջ ու նույն ձևով կարողանա ոստիկանի և իր ցեղի շար
բարքը դարձնել դեպի բարին. կամ թե անբնական տեսությամբ թերևս
ի վիճակի լինի շտեմարանել խորհրդավոր ցորենը ընդդեմ սաստկա-
ցած սովի՝ նոր Խորայելի սովամահ կորստից ու անցավոր կյանքից
փրկելու համար, որ պատրաստ էր լինելու: Բայց երբ տեսավ հագա-
րացի այն Փարավոնին, որը չէր ճանաչում Հովսէփին, նա հասկանում
է նրա հնարագետ մտադրությունը՝ մեր ազգին շարշարելու համար:
Եվ նա ինչ որ ուզում էր, դրան չհասավ: Այնուհետև վախենալով բռն-
նակալի մահացու խորամանկությունից, միաժամանակ և մահվան երկ-
յուղից, և չկարողանալով գտնել հեռանալու ելք ու հնար, նա հարկա-
դրված եղավ ամեն ինչով հնազանդվել ոստիկանի կամքին, [այն է՝]
և՛ գործով, և՛ մտքով, և՛ խոսքով նրա հետևից ընթանալ ու կատարել
նրա ցանկությունը: Սակայն դրանով էլ չէր կարողանում ամբողջու-
թյամբ իր կողմը գրավել նենգ ու սնտոի խաբեբայի՝ վստահությունը:
Իսկ դադար առնելով ոստիկանը բույն է դնում Դվինում՝ ձմեռվա ցուրտ
եղանակը այնտեղ անցկացնելու համար:

Այնուհետև ես ստիպված ոստիկանից խնդրեցի թողության հրա-
ման, ինչպես որ երբեմն մեկը ելք էր փնտրում Պրոտիրիադայի սան-

* «Ինպարում» «խաբեբային». հրատարակիչը ծանոթագրում է]. Գուցե «խաբեբային»
[գտնում ենք, որ ճիշտը այդ ձևն է, և մենք այդպես էլ թարգմանել ենք]:

դայ, և այս ոչ թերևս 'ի պանգիտելոյ յառժամանակեայ մահուանէն որ ըստ Աստուծոյ, այլ զի սակս ոսկւոյ տնօրինէր և 'ի բազմաց օգնակա- նութենէ բազումս հատուցեալ էի զգրադատ գանձուց պարտապանու- թիւն, և այլ ոչ ևս ունէի բնաւ բաւական 'ի հատուցանել ինչ, և ոչ ոք էր՝ որ օգնէր ինձ. սակս այնորիկ յայս ածայ: Եւ վերին օգնականութիւնն արտաքս զիս առ 'ի նմանէն կորգեաց, որոյ ձեռք իւր լի էր արեամբ. և սակս ահի ծանրասրտին Փարաւոնի փախեայ ըստ Մովսիսի 'ի Մա- դիամ և յերկրորդն Հեզաբէրելայ ըստ Եղիայի 'ի Սարեփթայ Սիդոնեան: Եւ վասնզի շարացն գերշաց շար հէնք սաստկապէս դեռես մածեալ ու- նէր զաշխարհս մեր. սակս այնորիկ և ես ըստ տէրունեանն հրամանի հալածեալ շրջեցայ 'ի քաղաքէ 'ի քաղաք 'ի կողմանս արեւելեայ Աղուա- նից առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ և առ թագաւորն նոցունց Ատրը- ներսեհ, որ ըստ արեւելից հիւսիսոյ Կովկասու. զի և նոքա 'ի ժողովրդենէն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին: Եւ 'ի նոցանէն ոչ ինչ սակաւ ծախս ոռճկաց ըստ իւրաքանչիւրումն սակի կարգէր մեզ պարտապանաբար վճարելով զպէտս ամենեցունց: Եւ անտի ելեալ գնացաք 'ի կողմանս Գուգարացւոց և անդ բնակեցաք՝ ակն ունելով փրկութեան մերոյ 'ի Տեառնէ:

Բայց իբրեւ եկն ոստիկանն 'ի Դվին, ապա և արքայ Սմբատ դար- ձեալ 'ի փախստութենէ իւրմէ՝ գայ 'ի սեպհական կալուածս տէրութեան իւրոյ յԵրազգաւորս: Իսկ իբրեւ դրունք գարնանոյն բացան և աւուրքն շերտս զտեղի փոխաբերեցին՝ ապա ոստիկանն գունդս զօրաց բազմաց պատրաստեալ իբր հրոսակս արքային Սմբատայ, տայ 'ի ձեռս թա- գաւորին Գագկայ և յայլ ևս իւրոց նախարարացն և զաղտակծութեամբ առաքէ դաւողս 'ի վերայ նորա: Իսկ Սմբատայ զգացուցեալ ոմանց զդրժող դաւաճանութիւնն, ապա և նա ևս տագնապելով ստիպեալ գու- մարէ զօր բազում և տայ 'ի ձեռս Աշոտոյ և Մուշեղայ որդւոց իւրոց և հրամայէ զգուշանալ 'ի ճանապարհացն: Իսկ նոցա շուեալ եկեալ հա- սեալ 'ի Նիգ գաւառ՝ տեսին, զի ճամբար այլազգեացն բունեալ դադա- րեալ էր 'ի հովիտս հարթայատակ վայրի միոջ առ ստորոտով լերինն, ընդ որոց և թագաւորն ևս Գագիկ: Արդ՝ իբրեւ այն այնպէս իմն նոցա 'ի դիմի հարկանէին՝ ակամայ կամօք ապա 'ի մարտ պատրաստեցան, ոչ գիտելով զնենգութիւն զօրաց իւրեանց՝ բնակչաց Ուտի գաւառի, որք են Սևորդիք: Անդ ապա Աշոտ և Մուշեղ նախ ինքեանք իսկ անցեալ յասպարիսի՝ շահատակեալ առաքինանային, և բազմահանդէս քաջու- թեամբ հատեալ զազմ պարու նոցա զմիմեամբք արկանէին: Իսկ իբրեւ խոր խոցեցաւ պատերազմն և ասպատակն խառն ընդ միմեանս հարան, յանկարծակի ապա զօրքն Ուտեացի ընդ կրունկն դարձեալ ըստ նեն-

դարամետից⁶⁶, և դա ոչ թե ներկա մահվանից վախենալու պատճառով, որ Աստուծու կամքով է, այլ որպեսզի ոսկու համար հոգ տաներ: Եվ ես չէի կարող շատերի օգնութեամբ շատերին վճարել անիրավ գանձերի պարտքը ու այլևս ի վիճակի չէի ինչ-որ բան հատուցելու, և չկար մեկը, որ օգներ ինձ: Այդ պատճառով ես այստեղ բերվեցի: Եվ վերին օգ- նութեւնը ինձ դուրս կորգեց, ազատեց նրա ձեռքից, որի ձեռքերը լի էին արյամբ: Եվ Փարավոնի խստասիրտ ահի պատճառով ես փախա, ըստ Մովսիսի՝ դեպի Մադիամ, կամ ինչպես Եղիան, երկրորդ Հեզա- բելից⁶⁷ փախա Սիդոնյան Սարեփթ: Քանի որ շար ավազակները մեր աշխարհը դեռես պահում էին շար գերիշների ձեռքում, այդ պատճառով և ես աստվածային հրամանով հալածվելով թափառեցի քաղաքից քա- ղաք՝ Աղվանից արեւելյան կողմերում գնալով մեծ իշխան Սահակի ու նրանց թագավոր Ատրներսեհի մոտ, որ գտնվում են Կովկասի հյուսիս- արեւելքում: Այդ ժողովուրդները մեզնից են, և նրանց ոչխարների հո- տերը մերն էին: Եվ նրանցից յուրաքանչյուրին համապատասխան ապ- րուստի քիչ ծախսեր չէր կարգում՝ որպես պարտապան մեզ վճարելով ամեն մեկի պետքերը: Եվ մենք այնտեղից գնացինք Գուգարքի կողմերը ու այնտեղ բնակվեցինք՝ Տիրոջից ակնկալելով մեր փրկութեւնը:

Բայց երբ ոստիկանը եկավ Դվին, իր փախուստից վերադառնա- լով՝ Սմբատ արքան գալիս է Երազգավորք, իր տերութեան սեփական կալվածքները: Իսկ երբ բացվեցին գարնան դռները, և օրերը տաքա- ցան, ոստիկանը մեծ զորք է պատրաստում ու իբրեւ հրոսակ [առա- քում] Սմբատ արքայի վրա: Նա զորքը տալիս է Գագիկ թագավորի ու նրա մշուս նախարարների ձեռքը ու այդ դավաճաններին նենգորին ու- ղարկում է նրա [Սմբատի] վրա: Իսկ ոմանք երբ Սմբատին զգուշաց- նում են այդ նենգ դավաճանութեան մասին, նա ևս ստիպված մեծ զորք է գումարում, տալիս է իր որդիներ Աշոտի ու Մուշեղի ձեռքը և պատ- վիրում է ճանապարհին զգուշ լինել: Երբ նրանք գալիս հասնում են Նիգ գավառը, տեսնում են, որ օտարների բանակը տեղավորվել ու դադար է առել լեռան ստորոտի հովիտներում, մի հարթ տեղում. նը- րանց հետ էր նաև Գագիկ թագավորը: Այդպես երբ նրանք դուրս են գալիս իրար դեմ, ստիպված մարտի են պատրաստվում՝ չիմանալով Ուտի գավառից՝ եկած իրենց զորքի նենգութեան մասին, [Իսկ Ուտի գավառի] բնակիչները Սևորդիք էին: Այնտեղ Աշոտն ու Մուշեղը նախ իրենք են կովի ասպարեզ մտնում ու գրոհելով առաքինանում, ինչպես նաև մեծ քաջագործությամբ կտրելով ուղղամահակատային գիծը՝ հար- ձակվում են միմյանց վրա: Իսկ երբ կոհվել շատ խորացավ, և նրանք խառնիխառն միմյանց վրա հարձակվեցին, ըստ նենգ մտադրութեան

գաղափարի խորհրդոյն՝ անդառնալի գնային 'ի կամս անձանց: Իսկ վա-
սընդի յայնմ կողմանէ զօրուն էր Աշոտ՝ յակամայ հարկեցաւ ընդ նո-
սին դառնալ յետս կոյս, զի ասպատակ այլազգեացն զօրացեալ սաստ-
կանային: Իսկ Մուշեղ 'ի մէջ թշնամեացն անկեալ՝ բազում անհնարին
քաջութիւնս ցուցանէր մինչ 'ի զարմացումն զամենեւեան ածեալ: սա-
կայն մենամարտութեամբն ոչ կարացեալ դիմակաց լինել բազմու-
թեանն՝ ձերբակալ զնա արարեալ տանէին առ ոստիկանն: Իսկ նորա
զուարթացեալ զուարճացեալ ընդ ըմբռնումն թագաւորազուն մանկանն
Մուշեղայ՝ խրախուսիւնս բազումս յարդարէր զօրաց իւրոց: Եւ յայ-
նըմհետէ ապա նիւթ հրաբորբոք դառնութեան մտաց գտեալ զայնպիսի
յաղթութիւն՝ հրակիզութիւնս բազումս սփռեալ տարածանէ ընդ ուրտոս
երկրի մերոյ: Եւ 'ի միջօրէի իբրեւ 'ի գիշերի մութ և մէգ և մառախուղ
և խաւար աղջամուղջին պատեալ պաշարէր զԱսքանազեանս ազն. և 'ի
լծակս կշոռց եղեալ զերկունս տագնապ տարակուսանաց՝ հակամիտեալ
կուտեալ գտանէին 'ի վերայ մեր ծանրատաղտուկ անուր Հագարու ա-
ռաւել քան զքարինս ձորոյն նաքովրայ. վասնզի նետք հինից և տէգք
Տեառն տեղացին 'ի մեզ: Քանզի արմատ դառնութեան, զոր երբեմն
խլեաց Տէր 'ի տանէս Թորգոմայ՝ կրկին շառաւիղեալ տնկեցաւ յիմա-
նալի յայգեստանս մեր՝ 'ի փշահեղձ մացառս վերընծիւղեալ յեղծումն
և յապականութիւն:

Եւ այնուհետեւ ահա սիրտ իմ տանջեալ տագնապի տարակուսանօք
և հաշեալ մաշի փոր իմ 'ի լալոյ, զի յանօրէնութեանց մերոյ այցե-
լութիւն Տեառն անտես արար զմեզ. և 'ի սեւթոյր տխրութենէ զործոց
մերոց խեթիւ հայեցաւ 'ի մեզ արեգակն ճշմարիտ. և մատնեցաք 'ի
ձեռս ծանրասրտի երկրորդն Փարաւոնի և դառն գործավարաց նորա,
որք առաւել ևս քան զանուր կաւափաղաղ աղիւսագործութեանն վէ՛րս
'ի վերայ ե. եալ՝ կործանեցին զմեզ անհնարին հարուածովք 'ի վերայ
հարուածոց: Վասնզի իբրեւ զմրրիկ հողմոյ շնչեալ 'ի մեզ մահառիթ
Իսմայէլեան օդն դառնաշունչ և ըստ նմանութեան փոշոյ պտուտաբար
ցնդեալ՝ 'ի բաց զմեզ տարագրեաց 'ի մեր բնակութենէ. և ըստ սաստ-
կութեան ուղիսից յորձանաց հեղեղեալ ողողեալ՝ արբոյց զհոգի յիմա-
րութեան առհասարակ՝ իբրեւ զոշխար 'ի սպանդ զմեզ վարատեալ: Եւ
արդ սակս այսորիկ որ յիմումս շտեմարանի մտացս է տեսութիւն շար-
ժութեան՝ շլացեալ և ունայնացեալ, ոչ բաւէ բանիւ լնուլ զնպաստ խոր-
հրդոյն ըստ զգալի աղէտիցս հասելոյ կալելոյ զմեզ: Սակայն զհա-
մարձակախօսն Եսայիաս յօժանդակութիւն ինձ բերեալ, զի իմաստա-
սիրել և ողբալ ուսուցցէ զխղիւղիւս մերձաւոր հարուածոցս բարկու-

ուտիացիների զորքը հանկարծակի ետ է դառնում, և նրանցից յուրա-
քանչյուրը գնում է իր ցանկացած ուղղությամբ: Եվ քանի որ Աշոտը
զորքի այն կողմում էր, հարկադրված հարձակվեց նրանց վրա՝ նրանց
վերադարձնելու համար, որովհետև այլազգիների հարձակումը հզորա-
նում ու սաստկանում էր: Իսկ Մուշեղը, ընկնելով թշնամիների մեջ,
անհամար քաջագործություններ է ցուցաբերում՝ բոլորին պատճառելով
զարմանք, սակայն միայնակ մարտ մղելով՝ նա չկարողացավ դիմա-
կայել բազմությանը: Նրան բռնում և տանում են ոստիկանի մոտ:
Իսկ ոստիկանը թագավորազն մանուկին՝ Մուշեղին, բռնելու համար
զվարճանում ու հրճվում է և իր զորքի հետ խրախճանք է կազմակեր-
պում: Այնուհետև դառն մտքի հրաբորբոք նյութը, տանելով այդպիսի
հաղթանակ, մեր երկրի բոլոր ծայրերում սփռում ու տարածում էր հըր-
կիզութիւն: Եվ օրվա կեսին գիշերվա նման մութը, մեզը, մառախուղն
ու աղջամուղջի խավարը պատեցին պաշարեցին ասքանազյան ազգին⁸⁸:
Եվ կշեռքի նժարին դնելով տագնապի ու տարակուսանքի երկունքը՝
Հագարի ծանրատաղտուկ լուծը թեքվում ու կուտակվում էր մեզ վրա
ավելի շատ, քան նաքովը ձորի քարերը, քանի որ ավազակների նե-
տերը և Տիրոջ տեղերը տեղացին մեզ վրա: Քանզի դառնության ար-
մատը, որը երբեմն Տեղը խլեց Հայոց տնից, կրկին ճյուղավորվելով,
տնկվեց մեր իմանալի այգիներում՝ վերընծիւղելով փշախեղդ մացառ-
ներում եղծելու ու ապականելու համար:

Այնուհետև իմ սիրտը տանջվում էր տագնապի տարակուսանքով,
և լացելուց հալվում-մաշվում էր այն, որովհետև մեր անօրեննությանե
պատճառով Տիրոջ խնամակալութիւնը անտեսեց մեզ, և մեր գործերի
սեւթոյր տխրութիւնից ճշմարիտ արեգակը՝ խե՛թ նայեց մեզ: Եվ
մենք ընկանք խստասիրտ Փարավոն երկրորդի ու նրա վերակացունների
ձեռքը, որոնք, լծից ավելի ծանր մեզ վրա դնելով կավադործության ու
աղյուսագործության վերքերը և անհամար հարված հետևից
հասցնելով՝ կործանեցին մեզ: Քանի որ մրրիկի նման մեզ վրա փչելով
Իսմայելյան մահառիթ, դառնաշունչ քամին և պտուտակաձև փոշու նը-
ման ցրելով, մեզ մեր բնակավայրերից դուրս քշեց: Սաստիկ հորդա-
ցած հորձանքի նման հեղեղելով ու ողողելով՝ առհասարակ հարեցրեց
մեր մոլորված հոգին և իբրեւ ոշխար մեզ քշեց սպանդանոց: Այսպիսով,
քանի որ իմ մտքի շտեմարանում է գտնվում շարժման փոփոխութիւնը,
այն կուրանալով ու փշանալով խոսքով չի կարող կատարել խորհրդի
նպաստը՝ մեզ վրա հասնող ու մեզ պատող աղետների պատճառով:
Սակայն համարձակախոս Եսայիասը ինձ օժանդակություն բերեց, որ-
պեսզի սովորեցնի իմաստասիրել ու ողբալ Տիրոջ ողորմության, խրա-

թեան և խրատու ողորմութեան Տեառն։ «Ձարթիր՝ ասէ, զարթիր և արիկաց. և դիտեա ինձ աստ՝ Երուսաղէմ, զոր արբերն զբաժակն կործանման, զբաժակն սրտամտութեան, զոր արբերն և թափեցեր. և ոչ ոք է յորդոցն քոց, որ զքեզն մխիթարէ.» և ըստ միւսումն ականկալեալ, թէ «Ո՛ր ընդ իս տրտմեացի, և ոչ ոք գտաւ մխիթարիչ ինձ.» և ըստ այլումն, թէ «Ո՛վ եղիցի տրտմակից ինձ. մի՛ թէ բեկո՛ւմն քո կամ սասանութիւն սովու և սրոյ։» Զի արդարեւ իսկ ըստ նախագուշակ տեսողին՝ ոչ կարեն մխիթարել զմեզ որդիքն մեր՝ տարակուսեալք և գերեալք և հալածեալք և սպանեալք և ննջեալք ՚ի կիցս ամենայն ճանապարհաց։ Եւ յիրաւի ՚ի մեզ բղխեաց այսպիսի մահաշշուկ հոտ դառնութեան, զի որովք պատուեցաքն և վայելեցաք յօրհնութիւն քաղցրութեան կամացն Աստուծոյ, ոչ ծանեաք զնա արժանապէս՝ յորմէ զբարին կթեցաք. և ոչ զոհացաք զտուողէն մխիթարութեան, որով և պարտն պահանջէր։ Եւ սակս այսորիկ ապա նոքեմք և խրատեցաք, և ապա եօթնպատիկ հատուցան մեղք մեր ՚ի ծոցս մեր։ Սուգ առնու և ընդ մեզ մարգարէութիւնն ասելով. «Հրէաստան կործանեցաւ և խոնարհեցաւ փառքն Սիօնի։» Վասնզի թողան իսկ ՚ի խնամակալութենէ Բարձրեւոյն աստուածաշէն եկեղեցիքն Քրիստոսի իբրեւ զտաղաւար յայգւոյ և իբրեւ զհովանի մրգապահաց ՚ի մէջ սեղխենեաց. և փայտատօք և մրճօք կործանեցին զդրունս նորա և հրկէզ արարին զսրբութիւն նորա, և պղծեցին զխորան անուան նորա. և ժառանգութիւն Տեառն կոխեցաւ ՚ի գարշապարաց պղծոց և ՚ի խոզական երկրապիշ անցաւորաց ճանապարհի. և անբիծ արեանց կղերց եկեղեցւոյ տարապարտ հեղաւ իբրեւ զշուր շուրջ զԵրուսաղէմաւ։ Եւ ՚ի տանէ առաւել քան յօտարաց բուսաւ արմատ դառնութեան. զի կարծեցեալ սինք ոմանք ապստամբեցան ՚ի Տեառնէ, և զինեալք զեղուս իւրեանց նանրութեամբ և անօրէնութեամբ՝ խօսեցան խոտորնակս թիւրս առաջի իշխանաց մերոց. և խաբեբայք և պատրիշք փոխաբերեցան ընդ արանց արդարոց և ստուգարանից. և յաշս զօրավարաց մերոց և գլխաւոր իշխանաց անարգեցան ստոյգ հովիւք հօտի Տեառն։ Եւ ստացան հովիւս բազումս ՚ի գայթակղութիւն իւրեանց. և սակս այսորիկ ստացաք նախատինս յարանց ստոց և անզգամաց. և եղաք ՚ի կատականս ծաղու ազգաց, որք շուրջ էին զմեօք. և հօտք հանդերձ հովուօք յափշտակեցաք ՚ի խստաց ապստամբողաց ՚ի գերութիւն մատնեալք և վաճառակուր լեալք։ Իսկ այլք ոմանք սուրբ ձեռք և ամբիծ սրտիւք զբազում գանից և զելարանաց և կապանաց և խոշ-

տի ու մերձավոր հարվածների քարկուծյան վերքերը. «Ձարթնի՛ր, ասում է, զարթնի՛ր ու քնից վեր կաց և տե՛ս ինձ այստեղ, Երուսաղեմում, դու, որ խմեցիր կործանման բաժակը, սրտամուկության բաժակը, որը խմեցիր ու թափեցիր, և քո որդիներեից ոչ ոք չկա, որ մխիթարի քեզ»⁷⁰: Մյուսն ակնարկում է, թե «Ո՛վ ինձ հետ կտրտմի, և ոչ ոք ինձ մխիթարիչ չգտնվեց»⁷¹, և ըստ մեկ այլ կարծիքի, թե «Ո՛վ կլինի ինձ տրտմակից. մի՛թե քո ջարդը կամ սովի ու սրի սասանությունը»⁷²: Որովհետև արդարև ըստ նախագուշակ մարգարեի՝ մեր որդիները, որոնք տառապել են, գերվել, հալածվել, սպանվել ու մեռել բոլոր ճանապարհների խաչմերուկներում, չեն կարող մխիթարել մեզ: Եվ իրավացիորեն մեզ վրա բխեց այսպիսի մահաշշուկ դառն հոտը, որովհետև ինչով մեծարվեցինք ու վայելեցինք Ասածու կամքի քաղցր օրհնությունը, նրան ըստ արժանվույն չճանաչեցինք, որից բարիք քաղեցինք, բայց չգոհացանք մխիթարություն տվողից, որով և նա պարտքն էր պահանջում: Եվ դրա համար նրանցով խրատվեցինք, և ապա մեր մեղքերը յոթնապատիկ թափվեցին մեր ծոցը: Մեզ հետ սգում է նաև մարգարեությունը՝ ասելով. «Հրեաստանը կործանվեց, և ընկավ Սիրիի փառքը»⁷³: Քանի որ բարձրալի խնամակալությունից դուրս թողնվեցին Քրիստոսի աստվածոգն եկեղեցիները, իբրև այգում եղած տնակը կամ իբրև սեխաստանում գտնվող պահակի ծածկը: Կացնով ու մուրձով կործանեցին նրա դռները, հրկիզեցին նրա սուրբ խորանը և պղծեցին նրա անվան տաճարը: Տիրոջ ժառանգությունը արորվեց ճանապարհի խողական երկրապիշ անցորդների պիղծ գարշապարների տակ: Եկեղեցու կղերականների անբիժ արյունը ջրի նման անարդարացիորեն հոսեց Երուսաղեմի շուրջը: Եվ օտարներից առավել տան բնակիչների կողմից բուսավ դառնության արմատը, որովհետև այլոներ համարվածները ապստամբվեցին Տիրոջ դեմ և, իրենց լեզուները զինելով նանրությամբ ու անիրավությամբ, մեր իշխանների առաջ խոսեցին թշուր ու խոտոր բաներ: Խաբեբա ու ստախոս մարդիկ փոխարինեցին արդար ու ճշտախոս մարդկանց: Տիրոջ հոտի արդար հովիվները անարգվեցին մեր զորավարների ու գլխավոր իշխանների առջև: Իրենց գայթակղության պատճառով շատ հովիվներ ունեցան: Եվ այդ պատճառով նախատինք ստացանք ստախոս ու անզգամ մարդկանց կողմից: Ծաղրի առարկա դարձանք այն ազգերի կողմից, որոնք մեր շուրջն էին, և հոտերով հովիվների հետ միասին հափշտակվեցինք դաժան ապստամբների կողմից՝ գերության ջլժկելով ու վաճառքի հանվելով: Իսկ շառերը նուրբ ձեռքերով ու մաքուր սրտով ենթարկվեցին մեծ ծեծի, գեյարանների, կապանք-

տանգանաց և բանտից և անհնարին նեղութեանց զփորձ առին, և բարձան յերեսաց անիրաւութեանց այնոցիկ, որք բարձրացուցին իսկ զանարգանս մոլորութեան յանձինս իւրեանց. և դիակունք ծառայից Աստուծոյ գէշ թուշնոց երկնից արկան, և մարմինք սրբոց Բարձրելոյն ՚ի կերակուրս զազանաց տուան: Եւ ոչ ոք գտաւ որ յինքեան բերէր զնախանձ Տեառն ամենակալի և ՚ի բաց տարեալ տրոհէր ՚ի տանէ Տեառն զմշակսն անօրէնութեան. և կամեցողք աշապիսեացս ապա յիրաւի զանարգութիւն մոլորութեան յանձինս իւրեանց կրեցին:

Եւ արդ՝ ես այսուհետեւ դարձեալ դարձուցից անդրէն զբանս իմ յողբս և թախծեալ սրտիւ ոչ դանդաղեցայց ՚ի խորհուրդ առնուլ ՚ի մերոցս վտանգաւոր կրից զթռուցեալ գերանդին ընդ օդս՝ ՚ի Զաքարիայ առաժութեանցս, զսուրն երկսայրի՝ զորբեալն արեամբ որդւոց երկրիս մերոյ՝ զբազմախողխողն զառաքեալն ՚ի վրէժխնդրութիւն գողոց և գողակցաց, ստոց և ստերգմանց, ըստ որում և տեսեալ իսկ եղև մեզ յերեսաց հարաւոյ բորբոքեալ չարիք և յոգնածախող տանջանարանք յորդիս ժողովրդոց մերոց. որք և հարան իսկ և խղիւսայթեցան սովով և սրով և խարդաւանական դրժողութեամբ մինչ ՚ի մարմին և յոսկերս և յուղեղս թափանցանց բերեալ: Մի՛ անտեսեսցի ինձ աստանօր և միւս մարգարէութիւնն, որ իբրև զինձ պատահեալ ասէ յուղեղ այնոցիկ, որք չարութեամբ են զգածեալք՝ իբրև յայնժամ ուրեմն երբեմն զկռամոլ Ասորեստանեայսն: Յառաջ կացցէ ինձ աստ և Մովսէս՝ այրն Աստուծոյ, որ զհատուցումն գործոց վրիժուց մերոց հրապարակագոյժ առնէ յաւուր վրիժուց խնդութեան մերոյ՝ փայլականբար իմն սրեալ սուսերին ՚ի վերայ հասանիլ և յագուրդ ոչ առնուլ առ ՚ի յուտել զմարմինս վիրաւորաց գերելոց զլիսոց իշխանաց մերոց: Զի որք երբեմն ՚ի բարձրագոյն աստիճանս նստէին և ՚ի խորանս պետականս վերամբարձ ճոխանային, արդ աւաղիկ խարդաւանեալք դիւրադաւ եղեն և պարտաւորք մահուն տուգանաց ՚ի չար ոստիկանէն: Վասնզի զոմանս և ՚ի մետաղս բանտից բերեալ՝ տակաւին դատէր սրով և սովով և գանիւ. իսկ զոմանս, զոր և պատուաւորս առ ՚ի յինքենէ թուեցուցանէր տեսողացն՝ զնոսս ՚ի ծածուկ խարդաւանէր մահու պարտաւորութեամբ: Ըստ որում նախ դատեալ դրժեացն ՚ի զաղտնի զիշխանն Գրիգոր, զՀայկազունսն զարմիւ և զբեռորդին արքային Սմբատայ, որ ըստ նախապատմեալ իմոյ բանին անձնտու լեալ էր ՚ի ծառայութիւն նմա, զոր զեղըմպութեամբ մահու ողորդեալ զորովայն նորա՝ այնպէս տագնապաւ տարակուսից վախճանէր. տարեալ թաղեալ զնա ՚ի ձեռակերտ իւր ՚ի սրբանրանին Սուրբ Շիմոնեայ: Սոյնպէս և զբաշարի մանուկն Մուշեղ՝

Ների, խոշտանգումների, բանտարկության ու անհամար նեղությունների և վերացան այն անիրավների երեսից, ովքեր իրենց մեջ բարձրացրին մոլորյալ անարգանքը: Աստուծու ծառաների դիակները նետվեցին երկնքի թռչուններին որպես լեշ, իսկ բարձրյալի սրբերի մարմինները որպես կերակուր տրվեցին զազաններին: Եվ չգտնվեց մեկը, որ իր մեջ կրեր ամենակալ Տիրոջ նախանձը և հեռու տանելով Տիրոջ տաճարից՝ բաժաներ անօրեն մշակներին: Եվ այսպիսի բան կամեցողները հիրավի կրեցին մոլորության անարգանքը:

Եվ արդ՝ այսուհետեւ ես դարձյալ իմ խոսքը այնտեղից կվերագարձնեմ դեպի ողբը և տխուր սրտով չեմ դանդաղի մտաբերել ըստ Զաքարիայի առածի, մերոնց վտանգավոր կրքերից, օդի մեջ թռած գերանդին՝ երկսայրի սուրը, որ սրբվել էր մեր երկրի որդիների արյամբ: [Կմտաբերեմ] բազմախողխող առաքյալին որպես վրեժխնդրություն գողերին, գողակիցներին, ստախոսներին, երդմանազաններին: Ուստի և մենք տեսանք հարավից բորբոքված չարիքը և մեր ժողովրդի որդիներին ամեն կերպ վնասող տանջարանները, իսկ որդիները խփվեցին ու թարախտվեցին սովով, սրով, խարդավանքով, որ թափանցեց ու հասավ մինչև մարմինը, ոսկորները և ուղեղը: Ես այստեղ չեմ անտեսի և մյուս այն մարգարեությունը, որ, իբրև ինձ, ասում է, պատահում է նրանց ճանապարհին, ովքեր չարությամբ են համակված, ինչպես այն ժամանակ երբեմնի կռամոլ ասորեստանցիները: Այնտեղ իմ առաջ կանգնում է Մովսեսը՝ Աստուծու մարդը, որ հրապարակավ հայտնում է մեր գործերի վրեժի հատուցումը մեր վրեժխնդրության օրը՝ փայլակի նման սուսերով վրա հասնելով և մեր իշխանների զուխները ու գերի վիրավորների մարմինները ուտելուց չհագնելով: Որովհետեւ նրանք, ովքեր երբեմն ավելի բարձր աթոռների էին նստում և իշխանական բնակարաններում երկրից վեր բարձրանալով հպարտանում էին, ահա այժմ խաբեբաները բռնվեցին ու մահապարտության տույժի ենթարկվեցին ոստիկանի կողմից: Քանի որ ոմանց բանտ բերելով՝ տակավին պատժում էր սրով, սովով ու ծեծով, իսկ ոմանց էլ, որոնք տեսնողներին իրենցից ավելի պատվավոր էին թվում, ծածուկ դատապարտում էր մահվան: Ըստ որում նախ թաքուն վճիռ կայացնելով՝ նա խաբեությամբ սպանեց Սմբատ արքայի քեռորդի Գրիգոր իշխանին՝ իր տոհմի հետ միասին, որը, ինչպես նախապես ասացի, կամավոր հանձնվել էր նրա ծառայությանը: Մահացու թույն լցնելով նրա որովայնը՝ այնպես տագնապով ու տարակուսանքով մեռցրեց: Եվ տարավ թաղեց իր ձեռակերտում, սուրբ Շիմոնի սրբարանում: Սրա նման էլ

որդի արքային Սմբատայ, որ ըստ նենգ գործելոյ 'ի բնակչաց Ուտի գաւառի ձերբակալ եղև, և զնա ևս 'ի նոյն տանջանս հարեալ և զղեղ մահու արբուցեալ՝ վճարէ 'ի կենացն. զորոյ բարձեալ զմարմինն սպարապետին Աշոտի՝ առաքէր հանգուցանել 'ի քնարանի նախնական հանգըստարանացն 'ի Բագարան: Սոյնպէս և զգուարթաժաղիկ տիօք զերիտասարդն Սմբատ՝ զեղբորորդի Սմբատայ, որ ինքնակամ դիմագրաւ դիմեալ 'ի ծառայութիւն Հագարացւոյն, և զնա ևս նովին դրժողութեամբ դաւոյ կորուստանէր 'ի կենաց աստի. զոր տարեալ թաղեցին 'ի Դարօնս ընդ հարս իւր: Եւ վասն այսորիկ իսկ 'ի բերան առեալ իմ զսուգ սիրելեացն՝ և ձայն 'ի շրթանց զուժեալ լալոյ և պաղատանաց, կոծիժ կոծ ողորմ. վասնզի ըստ մեղաց մերոց վախճանեցան ատուրք մեր ամօթով և կորեան յունայնութեան յուսոյ: Իսկ ապա և զայլս ևս ոմանս ազատագունդ որեալս ըստ սմին սակի սպառէին, զորս ոչ է ինձ այժմ ասել մի՝ ըստ միողէ: Եւ գրեթէ 'ի պատուաւորաց անտի 'ի մեծամեծացն յանձնտու նմա եղելոցն և ընդ ձեռամբ անկելոցն ոչ ոք ապրեցաւ 'ի շարախտավատ և 'ի խարդաւանական մահուն տուգանաց, բայց միայն խոհեմամիտ թագաւորն Գագիկ և չքնաղագեղ սպարապետն Աշոտ, որ ուշ 'ի կուրծս արարեալ և իմաստայեղջ մտաց խորհրդեամբ տեսեալ միանգամայն իսկ զելս գնացից տերանց և եղբարց առաջի իւրեանց, և յայնպիսի անհնարին մահուց զաճգիտեալ՝ ամենայնիւ յամենայն բերեալ, հարան 'ի կամս ոստիկանին 'ի կատարելութիւն բանի և խորհրդոց իւրեանց ճեպեալ զանձինս: Այլ և պատանի մանուկն Վասակ ևս՝ որդի Աշոտոյ գահերէց իշխանին Սիւնեաց, որ անձնտուր իւրովի լեալ ոստիկանին՝ և ապա 'ի դիպահոջ զնա արարեալ: Իսկ յաւուր միում իբրև գիշերն նսեմանայր՝ յանկարծակի զվաղակաւորն պողովատիկ 'ի գործ առեալ՝ զպահապանսն դիաթաւալ կացուցանէր. և ապա հարուստ մի անցեալ գնացեալ և կախեալ ընդ պատուար պարասպի քաղաքին՝ փախչէր: Իսկ իբրև ձայն պահնակացն զօրացեալ լինէր՝ և հրոսակս զկնի պատրաստէին. մինչ յայս մինչ յայն՝ նա 'ի փողոցս այգեստանայն անկեալ, երթայր գնայր 'ի հայրենի ամրոցս աշխարհին իւրեանց: Ապա այնուհետև շարութիւնն զգաղտնի պատրուակն մերկացեալ՝ զոմանս 'ի պատուական ազատաց բազմախողխող հրկաթոյն տային կերակուր. իսկ այլք ոմանք փախստեայ 'ի ծործորս և 'ի ծերպս վիմաց տարեալ մղէին: Եւ ապա սարսեալ ամենայն աշխարհն սորեցին յայրս, թաքեան յանտառս, ելին 'ի քարանձաւս: Իսկ ապա կանայք ևս պատուականք տիրուհիք ըմբռնեալք 'ի գերշաց անտի առաւել ևս բարձին՝ զբեռն ծանրութեան մարմնոյ նեղութեանց՝ ոչ ինչ յիշեալ զանուն

քաջարի մանուկ Մուշեղին՝ Սմբատ արքայի որդուն, որ Ուտի գաւառի բնակիչների նենգութեան պատճառով բռնվեց. նրան էլ նույն տանջանքների մեջ գցեցին ու թույն խմեցնելով սպանեցին: Վերցնելով նրա մարմինը՝ Աշոտ սպարապետը առաքում է թաղելու Բագարանում գտնուվող պապենական գերեզմանոցում: Նույն խարդավանքով նա այս կյանքից զրկում է նաև կայտառ երիտասարդ Սմբատին՝ Սմբատ [արքայի] եղբորորդուն, որը հոգարակամ գնացել էր ծառայելու հագարացուն: Նրան տարան ու թաղեցին Դարոնքում, իր հայրերի մոտ: Եվ այս պատճառով ողբալով իմ սիրելիների սուգը և շրթունքներով զուժելով լացի ու պաղատանքի ձայնը՝ ողորմագին լաց ու կոծ եմ անում, քանի որ մեր մեղքերի պատճառով ամօթով վերջացան մեր օրերը և կորան հույսի ունայնության մեջ: Այնուհետև նույն ձևով կոտորում են նաև ազնվականներից շատերին, որոնց մասին այժմ ես չեմ ասի մեկ առ մեկ: Եվ այն պատվականներից ու մեծամեծներից, որոնք անձնատուր էին եղել նրան ու ընկել նրա ձեռքը, գրեթե ոչ ոք չփրկվեց այն անտանիլի ու շարաշար մահից, բացի միայն խոհեմ Գագիկ թագավորից և չքնաղագեղ Աշոտ սպարապետից, որոնք իրենց մտքում լավ մտածելով, իրենց առջև խելամտութեամբ միանգամից տեսնելով տերերի ու եղբայրների շարժման ելքը և այդպիսի դաժան մահվանից վախենալով, ամեն ինչ հաշվի առնելով, վերջնական խոսքով ու խորհրդով շտապեցնելով իրենց՝ ենթարկվեցին ոստիկանի կամքին: Նաև պատանի մանուկ Վասակը՝ Սյունյաց գահերեց իշխան Աշոտի որդին, իր կամքով անձնատուր եղավ ոստիկանին, որը նրան բանտարկեց: Իսկ մի օր, երբ վրա էր հասնում գիշերը, [Վասակը] հանկարծակի, գործածելով պողպատյա կարճ սուրը, պահակին գետին է փռում և ապա բավական հեռունալով ու գնալով՝ անցնում է քաղաքի պարսպի պատից ու փախչում: Իսկ երբ ուժեղանում է պահակների ձայնը, նրանք զորք են պատրաստում նրա հետևից ուղարկելու համար: Այդ ր՝ Գացքում նա դուրս է գալիս այգիների ճանապարհը և գնում-հասնում է իրենց աշխարհը, իր հայրական ամրոցները: Այնուհետև շարութեան գաղտնի պատրվակը հայտնի դարձնելով՝ պատվական ազնվականներից ոմանց բազմախողխող սրին էին կերակուր տալիս, իսկ ոմանց էլ փախցնում ու քշում էին ձորերն ու ժայռերի ծերպերը: Հետևաբար ամբողջ ժողովուրդը սարսափելով՝ ոմանք մտան քարայրերը, ոմանք թաքնվեցին անտառներում, ոմանք բարձրացան քարաժայռերը: Իսկ հետո պատվական կանայք ու տիրուհիները, բռնվելով այն գերիչների կողմից, ավելի ծանր բեռ ու նեղություն կրեցին՝ չհիշելով մայրական ազատու-

փափկութեան մայրենի ազատութեան: Այլ ոմանք 'ի դիպահոջ բերեալք 'ի խաւարչտին տեղիս՝ գրեթէ քրձազգեացք և խոշորազգեստք և կաշկանդեալք չբաւորութեամբ և կարօտեալք աւուրն պարենի. և ոչ թերեւ ազատ փափկացեալ լինէր քան զգեղջուկ վշտացեալ: Եւ այլք ոմանք մարք յղիք 'ի տուգանս անհնարինս մահաբերեալք՝ գերեզմանք լինէին մանկանց իւրեանց: Իսկ այլք շարախտավատ դառնութեամբ մահու սպառեալ զկեանս իւրեանց՝ ոչ ինչ ընդհատ երևէին յայնցանէ, որ ոչ ճաշակեցին զաշխարհս: Եւ այսպէս ոչ գտաւ լուծեալ կապարան յստերաց երկրի մերում, և ոչ թօթափեալ փոշի գլխոյ անդատին իսկ 'ի վշտամբեր տիկնաց, որ իբրեւ զաճիւն հնոցի մածեալ ունէր: Այլև խղկելի տուգանօք և հեծութեամբ բազմաւ տանցեալ. և սուգ զգեցան սապատք զարդուց նոցա. և խանգարեցան սպասք երախանաց նոցա. և սարդի ոստայնք ձգեցան 'ի սենեակս առագաստից նոցա. և ծխոտեցան իսկ միանգամայն սրահակք և սրսկապանք նոցա: Եւ այսպէս ապա զօրացեալ մահու և կլեալ զբազումս: Արտօսը հոսեալ՝ կալաւ զամենայն երեսս երկրի:— Այլ այսոքիկ քեզ բաւականացեալ՝ ես 'ի կարգ պատմութեանն դարձայ, ոչ թողլով կիսակտուր զբանիցն ոճ:

Յայսմ վայրի Հայկազուն եղբարքն հարազատք Գրիգորոյ զրաւամահ եղելոյ յօստիկանէ անտի՝ Սահակ և Վասակ զփոյթ պնդութեան յանձինս բարձրացուցեալ 'ի ժամանակս հալածանաց և գուն գործեալ. զի գոնէ հնարս մարթասցեն գտանել և 'ի դերեւս 'ի նեղչացն ելանել և ամբանալ 'ի սեպհական ամբոցի տէրութեանց իւրեանց, և ոչ գնալ շուել յաշխարհս օտարաց մինչև անցցէ, ասեն, բարկութիւն Տեառն: Եւ ապա նաւակառոյց լեալք սրավար թիակօք իբր 'ի տապանի ինչ՝ երթեալ ղօղեալ ամբանային 'ի Սեան կղզւոյ հանդերձ քրիստոսակրօն և ճգնաւոր մարբն իւրեանց և կանամբք և որդւովք և ազատագունդ բանակով. վասնզի զրահեղեղ յորձանուտ պղտորութեան Իսմայէլեան հինիցն ևս քան զկս սաստկացեալ բախէր զաւազահիմն տուն բնակութեանս մերոյ: Իսկ ապա ազդ լեալ այն կանանցախօս դառնահամբոյր Հագարացոյն և զօրս գումարեալ՝ առաքէ 'ի վերայ նոցա: Եւ իբրեւ հասին յեզր ծովակին՝ սուր թշնամւոյն պատնէշ պաշարմամբ շուրջ զնոքօք պատեալ: Եւ ապա 'ի մտի եղեալ 'ի միասին սիրելի եղբարքն, թէ գուցէ լքուցումն ինչ նոցա 'ի թշնամեացն լիցի և 'ի ջրապատ անդրնդոցն ոչ գտանիցի տեղի փախստեան և մատնեցին 'ի ձեռս հեթանոսական բռնադատացն և նոցա տղմուտ շարութեանն. և այնուհետեւ զձեռս նաւաստեացն զօրուցուցեալ, և նաւեալ շուեալ գնացեալ մարբն հանդերձ և առհասարակ ընտանեօք և աղիւիւ ևս՝ որչափ ձեռն բաւականին կարէր կրել, անկանէին հապճեպիւ յամուր գաւառն Միափորոյ:

Թյան փափկության անունը: Իսկ ոմանք բանտ դրվեցին խավարչտին տեղերում: Նրանք ապրում էին քուրջ ու կոպիտ շոր հագած, կաշկանդված չքավորությանը և օրվա հացի կարոտ, բայց թերեւ ազնվականները ավելի փափկացած չէին, քան գեղջուկները վշտացած: Եվ առանձին հղի մայրերը, դատապարտվելով դաժան մահվան, իրենց մանուկների համար գերեզման էին դառնում: Իսկ ուրիշները, իրենց կյանքն ավարտելով մահվան շարախտավոր դառնությամբ, չէին տարբերվում նրանցից, ովքեր աշխարհ չմտան: Եվ այդպես չքանդվեցին մեր երկրի դուստրերի կապանքները, և ոչ էլ թոթափվեց վշտալի տիկնանց գլխի փոշին, որը կպել էր իբրեւ հնոցի մոխիր: Նրանք տանջվեցին նաև ողբալի տույժով ու մեծ հեծությամբ, և սուգ հագան նրանց զարդատուփերը, խանգարվեց նրանց սեղանների սպասքը, սարդի ոստայններ ձգվեցին նրանց հարսնարաններում, և ամբողջովին ծխոտվեցին նրանց սենյակներն ու ննջարանները: Հետո զորացավ մահը և կուլ տվեց շատերին: Արտասուքը հոսելով պատեց ամբողջ երկրի երեսը:— Բայց այսքանով քեզ, [ընթերցող], բավարարելով՝ ես կվերագառնամ իմ պատմության շարադրանքին՝ կիսատ շթողնելով այն:

Այդ ժամանակ ոստիկանի կողմից անտեղի սպանված Գրիգորի հայկազուն հարազատ եղբայրները՝ Սահակն ու Վասակը, հալածանքների ժամանակ ուժեղ իրարանցում բարձրացրին, ձգտելով, որ գոնե կարողանան հնար գտնել իրենց նեղողների ձեռքից ազատվելու ու ամբանալու իրենց տերության սեփական ամբողջներում և չհեռանալու, զրնալու օտար աշխարհներ, մինչև, [ինչպես] ասում են, անցնի Տիբոք բարկությունը: Եվ ապա նավեր պատրաստելով ու սրբնթաց թիակներով իբր տապանի մեջ վարելով՝ նրանք գնացին, թաքնվեցին ու ամբացան Սեան կղզում իրենց քրիստոնյա ու ճգնավոր մոր, կանանց, որդիների ու ազնվական բանակի հետ միասին, քանի որ իսմայելյան սովազակների՝ գետի նման հոսող ու պղտոր հորձանք էլ ավելի սաստկացած բախում էր մեր բնակչության ավազահիմն տունը: Բայց երբ այդ բանը հայտնվեց կնավարի խոսող դաժան հագարացուն, նա զորք է հավաքում և ուղարկում նրանց վրա: Եվ երբ հասան ծովակի ափին, թշնամու սուրը պատի նման շրջափակեց նրանց: Այնուհետև սիրելի եղբայրները միասին որոշեցին, թե գուցե իրենց հուսալքվելը թշնամիներից լինի, և ջրապատ անդունդներում փախչելու տեղ չգտնվի ու իրենք մատնվեն հեթանոս բռնակալների ու նրանց տղմոտ շարության ձեռքը: Դրա համար նավաստիների ձեռքերը հզորացնելով՝ իրենց մոր և առհասարակ ընտանիքների ու գերդաստանների հետ գնացին, հեռացան այնքան, որքան ի վիճակի էին և հապճեպ ընկան Միափորի

Իսկ Իսմայելեան զօրապետին մտեալ 'ի կղզի ամրոցին՝ զմնացեալ կապուտ աւարին ոչ սակաւ ինչ քան թէ բազումս ժորովեալ՝ 'ի դիպահոյ թողոյր. և ինքն ասպատակ սփռեալ՝ դիմէր կրթէր անցանել զհետ նոցա: Որոնց ընդ կրունկն դարձեալ առ 'ի դիմի հարեալ թշնամեացն, և բազում վիրաւորս 'ի նոցանէ խածատեալ և ճարակ սրոյ տուեալ՝ 'ի փախուստ զնոսա դարձուցանիէն, և ինքեանք չուեալ երթեալ գնացեալ զօղեալ դադարէին յանձաւախիտ ամրոցս մայրեացն Գարգմանայ և Արցախայ՝ ակնկալեալ այցելութեան Տեառն: Անգ հանգեալ 'ի Քրիստոս պարկեշտասուն և սրբափայլ կրօնիւք մեծն 'ի ճգնաւորս մայր նոցունց և քոյր արքային Սմբատայ՝ որ յետ ամաց ինչ դառնալոյ և տիրելոյ նոցա 'ի վերայ սեպհական և հայրենի իշխանութեան՝ տարեալ հանգուցանէին զմարմին նորա 'ի քնարանի իւրում մերձ 'ի ձեռակերտ եկեղեցի իւր 'ի Շողագայի:

Իսկ անօրէն ոստիկանն տեսեալ, եթէ կուսակալք և կողմնապահք իւր ձեռնթափք լինին յաղթութեամբք մեծաւ յամենայն կողմունս երկրիս մերոյ՝ և ոչ ոք է որ 'ի դիմի նոցա հարկանի, այնուհետեւ ասպատակ շար հինից ընդ ամենայն կողմանս սփռէր 'ի Սիսական ազգս և 'ի յայնկոյս Տաշրայ և Կանգարաց և յեզր ծովակին Գեղամայ: Եւ ապա զթագաւորն Գագիկ հանդերձ իւրովքն ևս նախարարօք և բազում զօրօք առաքէ յամուրն Վաղարշակերտի պատնիշիւ պատել պաշարել և առնուլ զնա. որք և երթեալ գնացեալ իսկ և 'ի բազում աւուրս մարտ ընդ ամրոցին եղեալ՝ ոչինչ կարէին ստնանել նմա: Եւ թէպէտեւ մարդիկ ամրոցին բազում վիրաւորս 'ի թշնամեաց տապաստ արկանէին. սակայն նոքա ըստ հրամանի ջերանելոյն ոչինչ իշխեցեալ անցանել՝ նստեալ պահէին զամրոցն 'ի բազում աւուրս: Իսկ այն զօր, որ 'ի կողմանս առաքեցան յասպատամբող յոստիկանէն՝ իբրեւ զհուր կայծակնահարեալ ընդ ոլորտս երկրիս մերոյ 'ի վեր բարձրացուցին զբոցն տոչորիչ առ 'ի ցնդել և 'ի հնձել և 'ի մաշել զԱրամեան ազգիս բնակիչս, և միանգամայն իսկ ազատն և անազատն, զօրաւորն և պատերազմողն, յիսնապետն և դատաւորն, խորհրդականն և քննիչն, իմաստունն և հանճարեղն, ծերն և տղայն, մեծն և փոքրն մատնեցան 'ի ձեռս բռնադատ գերշացն. ըստ մարգարէութեանն, թէ «Խաբեբայք տիրեսցեն ձեզ»: Եւ այսպէս նախանձ Տեառն զօրութեանց եցոյց մեզ յաւուրս վրէժխնդրութեան մերոյ զինչ լինելոց էր յապա ժամանակի:

Եւ ապա ամենայն ոք ողբակից ինքեան առեալ աստանօր զՍրբմիաս և հայցեալ ծով զգլուխս իրեանց և աղբերս արտասուաց զաշս, զի մի՛ լքանիցին ողբալ գութել կոծել զանցս անհնարին աղէտիցն. վա-

ապահով գաւառք: Իսկ իսմայելեան զորապետը, մտնելով կղզու ամրոցը և մնացած կողոպուտից ոչ թե քիչ, այլ շատ բան հավաքելով, փակում, թողնում է, և ինքը ասպատակելով ընկնում է նրանց հետեւից: Իսկ նրանք ետ դառնալով ու դիմահար դուրս գալով թշնամու դեմ՝ նրանցից շատերին վիրավորում են ու սրի ճարակ տալիս, մնացածներին փախուստի մատնում, իսկ իրենք հեռանում, գնում ու թաքնւում են Գարգմանի ու Արցախի անտառների անձավաշատ ամրոցներում՝ ակնկալելով Տիրոջ խնամակալութեանը: Եվ այնտեղ վախճանվեց պարկեշտասուն ու սրբափայլ կրօնով դաստիարակվածն ու ճգնավորներից մեծը՝ նրանց մայրն ու Սմբատ արքայի քույրը, որի մարմինը տարիներ անց, երբ նրանք վերադառնում ու տիրում են իրենց սեփական ու հայրական իշխանութեանը, տանում թաղում են իր ցեղեզմանոցում, Շողագայում կառուցած իր եկեղեցուն մոտիկ:

Իսկ անօրեն ոստիկանը տեսնելով, որ իր կուսակալներն ու կողմնակալները ձեռք են քաշում մեր երկրի բոլոր կողմերից մեր մեծ հաղթութեան պատճառով, և չկա մեկը, որ նրանց դեմ դուրս գա, նա շարավազակների հետ միասին ասպատակում է բոլոր կողմերում, Սիսականի ժողովուրդներին, Տաշիրի ու Կանգարի այն կողմերում և Գեղամա ծովակի ափին: Ինչպես նաև Գագիկ թագավորին իր նախարարների հետ միասին մեծ զորքով առաքում է Վաղարշակերտի ամրոցը՝ շրջապատելու, պաշարելու ու գրավելու այն: Նրանք գնացին և շատ օրեր կրկնեցին ամրոցի դեմ, բայց ոչ մի վնաս չկարողացան տալ նրան: Եվ թեպետև շատ մարդիկ են վիրավորվում ամրոցում ու գետին տապալվում թշնամիների կողմից, սակայն նրանք այն մոլեգնածի հրամանով չեն համարձակվում որևէ բան անել, այլ նստում, պահում են ամրոցը բազում օրեր: Իսկ այն զորքը, որ ասպատամբ ոստիկանի կողմից առաքվեց այդ կողմերը, որպես կայծակի հուր փայլատակելով մեր երկրի բոլոր կողմերում, բարձրացրեց տոչորոզ բոցը՝ ցրելու, հնձելու և ավերելու հայոց բնակիչներին: Եվ բոլորին մեկտեղ՝ ազատին ու անազատին, զորեղին ու կովոդին, հիսնապետին ու դատաւորին, խորհրդականին ու քննիչին, իմաստունին ու հանճարեղին, ծերին ու երեխային, մեծին ու փոքրին մատնեցին բռնակալ գերիշների ձեռքը՝ ըստ այն մարգարէութեան, թե «Խաբեբաները կտիրեն ձեզ»⁷⁴: Եվ այսպես զորութեանց Տիրոջ նախանձը մեր վրեժխնդրութեան օրերին մեզ ցույց տվեց այն, ինչ լինելու էր հետագայում:

Եվ ամեն ոք այստեղ իրեն ողբակից դարձնելով Երեմիային՝ արտասուքի աղբյուրներն աչքերում իրենց գլխավորներին խնդրում էին, որպեսզի չլքեն ողբալու, գութելու, սգալու անհամար աղետների դեպ-

սքնդի հէնք Իսմայէլեան ապապապականացն իբրև զհրդեհն յանտառս և ի շատրս վառեալ, այսպէս սփռեալ տարածեցին զճարակս բոցոյ ի մէջ ժողովրդոց մերոց. և գտաւ ամենայն գլուխ ի ցաւս և ամենայն սիրտ ի տրտմութիւն: Զայս ապա տեսեալ և զմտաւ միանգամայն ածեալ թագաւորն Գագիկ հանդերձ եղբարբն իւրով Գուրգենաւ, իբր թէ ի ձեռանէ նոցա և ի կարապետելոյ այս ամպրոպ շարութեան և ոճիրք դառնութեան զեղեալ շուրջ զեկեղեցեաւ Քրիստոսի և զԱստուծոյ հաւատացեալ ժողովուրդք: ալ և զիրեանց ևս անձանց խարդաւանական մահու կարծիս ի մտի եղեալ և զանգիտեալ երկիւղէ բռնադատին. այնուհետեւ աստուածային իմն զոգցես երկիւղիւ կշտամբեալ և յանդիմանեալ զանձինս իւրեանց, և զղջացեալ ի սիրտս իւրեանց՝ ապաշխարեցին ապաշխարողական կարգօք, և ի մտի եղեալ հատուածիլ զնալ յաշխարհ տէրութեան իւրեանց: Սակայն առժամայն ոչ յաշողեցաւ նոցայն խորհուրդս:

Ապա այնուհետեւ զնոյն բարեաց իմացուածս յայտ ածեալ արքային Սմբատայ, և միաբանեալ ընդ նմա ծածկաբար՝ խնդրէին ժամ դիպող զիմաստս խորհրդեանն կատարել, և զգործեցեալ շարութեանն զեղեցիկ բարեպաշտութեամբ հանդիսիս ի բաց մերկանալ յանձանց: Բայց արքայ Սմբատ չուեալ երթեալ զօղէր յամրոց վայրս Երասխաձորոյ՝ ակնկալեալ ցածուցանել թերեւս զբորբոքեալ տոշորումն շարին, որ մածեալ ունէր զԱսքանազեանս ազն: Վասնզի ի բանի արարեալ զմեծ և զխոհեմ և զհանճարեղ իշխանն Հայոց Գրիգոր՝ խնդրէր զխաղաղութիւն յամիրապետէն առհասարակ հօտին Քրիստոսի, և շիջուցանել զհարեալ հուրն յանօրէն ոստիկանէն: Իսկ իշխանն մեծ թէպէտեւ գտն ի վերայ գործեաց ոգով չափ, բայց զի արքունական դուռն ընդ այն ժամանակս շփոթեալ էր յապստամբացն Եփրատացւոց ըստ հնարիմաց իշխանին խնդրոյ՝ ոչ կարացին ժամանել յօգնականութիւն արքային Սմբատայ:

Բայց և արքայն Հոռոմոց Բարսեղ իբրև լուաւ զայս ոճիրս շարի զմեօք մածեալ՝ բազում զօրու հորդան տուեալ գալ յօգնականութիւն Սմբատայ՝ յանկարծակի ժամանեալ նմա ելք հասարակաց կենաց մարդկան և վախճանեալ, թագաւորէ ընդ նորա եղբայր նորուն Աղէքսանդր: Եւ ապա շփոթ աղմկի զնովաւ շուրջ պատեալ յապստամբողաց արանց՝ և նա ևս ոչ կարաց ժամանել յօգնականութիւն:

Այլ և համազօռնք ևս արքային մերոյ՝ իշխանք և կուսակալք և պետք ոմանք սպառեալք իսկ էին ի խարդաւանական մահու յոստիկանէ անտի՝ ըստ նախապատում իմում բանի: Եւ ոմանք ի հարկէ,

քեր: Քանի որ իսմայելյան ավազակները, ինչպես հրդեհը անտառներում ու շամբերում, այդպես սփռելով բոցի նյութը՝ տարածեցին մեր ժողովրդի մեջ: Եվ ամեն մեկն ընկավ ցավի, իսկ ամեն սիրտ՝ տրտմութեան մեջ: Գագիկ թագավորն ու նրա եղբայր Գուրգենը երբ այս բանը տեսան, այդ ամբողջի մասին մտածեցին, թե իրենց մեղքով ու առաջնորդելու պատճառով այս շար ամպրոպն ու դժնդակ ոճիրները լցվեցին Աստուծո հավատացյալ ժողովրդի ու Քրիստոսի եկեղեցիների շուրջը: Նրանք նաև կասկածում էին, որ իրենց կարող են խարդավանքով սպանել և վախենալով բռնակալի երկյուղից՝ ասես աստվածային երկյուղից իրենց կշտամբելով ու հանդիմանելով՝ զղջացին իրենց սրտում, ապաշխարական կարգով ապաշխարեցին և մտադրվեցին քաշվել զնալ իրենց աշխարհը: Սակայն ժամանակավորապես չհաշողվեց նրանց այդ մտադրությունը:

Այնուհետև այդ նույն բարի միտքը հայտնելով Սմբատ արքային ու գաղտնի միաբանվելով նրա հետ՝ նրանք փնտրում էին հարմար պահ իրենց մտադրությունը կատարելու և գործած շարությունը զեղեցիկ բարեպաշտությամբ իրենց վրայից հեռացնելու համար: Բայց Սմբատ արքան հեռանում, գնում ու թաքնվում է Երասխաձորի ապահով վայրերում՝ թերեւս ակնկալելով հանդարտեցնել այն շարի բորբոքված տոշորումը, որ փաթաթվել էր հայոց ազգի վզին: Քանի որ նա համոզվել էր Հայոց մեծ, խոհեմ ու հանճարեղ իշխան Գրիգորին՝ ամիրապետից խաղաղություն խնդրելու Քրիստոսի ամբողջ հօտի համար և հանգցնելու անօրեն ոստիկանի կողմից վառած կրակը: Իսկ մեծ իշխանը չնայած մահն աչքն առած ձգտում էր [օգնել], բայց որովհետև հնարագետ իշխանի խնդրանքի համաձայն արքունական դուռը այն ժամանակ եփրատացի ապստամբների իրարանցման մեջ էր, Սմբատ արքային չկարողացան օգնության հասնել:

Բայց հոռոմեական Բարսեղ արքան, երբ լսեց շար [ոստիկանի]՝ մեր գլխին բերած այս ոճիրները, մեծ զորքով ճանապարհ ընկավ և հկավ Սմբատին օգնելու: Հանկարծակի մարդկային կես կյանքում նրան հասավ վախճանը, և նա մահացավ: Նրա փոխարեն թագավորում է նրա եղբայր Ալեքսանդրը: Բայց հետո ապստամբ մարդիկ նրա շուրջը աղմուկ-աղաղակ բարձրացրին, և այդ պատճառով նա ևս չկարողացավ հասնել օգնության:

Տե՛ր արքայի ցեղակիցները ևս՝ իշխանները, կուսակալները և առանձին պետեր, սպանվել էին այն ոստիկանի խարդավանական մահով, ինչպես որ նախապես ես պատմեցի: Իսկ ոմանք հարկադրաբար, ուրիշները առանց հարկադրանքի, [այն է՝] մերձավորներն ու հեռա-

և այլք ոմանք առանց հարկի պատճառանաց՝ մերձաւորք և հեռաւորք յաւէտ հեռի եղեն՝ ի նմանէ արդեամբք և խորհրդեամբք, և ծանեան զօտարս քան զնա: Եւ զորս նայն սիրէր բարեկամութեամբ՝ քեցեալ ի բաց բերան ի նմանէ, խառնեալք ընդ թշնամին: Իսկ ոմանք ընդվզ- զեալք՝ ևս և ի վերայ յարուցեալք յարձակէին ընդդէմ նորա նախա- տանօք առ ի մահ՝ ըստ սաղրելոյ Հագարացոյն, որպէս երբեմն առ մերոյն Տրդատայ:

Զայսոսիկ և ևս առաւել քան զսոյն զմտաւ ածեալ արքայի, եթէ չուզաւ իւրաքանչիւրոք զհետ հաճոյից իւրոց շարաց, ապա բառնայր յոյս փրկութեան նորա առ ի մարդկանէ՝ և միայն երկնաւոր այցելու- թեանն սպասեալ: Այնուհետեւ երթեալ յամրոցս քարանձաւին ի Կա- պուտայ, որ ի ձորն Երասխայ՝ անդ դարեալ դադարէր. վասն զի ա- նառիկ իսկ էր նա ի մարդկանէ: Եւ վասնզի ձեռն Իսմայելի սպառ- սպուռ առաւել քան զկարն ի վերայ ծանրանայր, զկնի ամի միոյ ա- պա թշնամւոյն պատնէշ պաշարման պատեցաւ շուրջանակի զամրո- ցան. և այնուհետեւ ըստ հրամանի շերանելոյ ոստիկանին ռամիկն զրգոէր զաղմուկն ի պատերազմ և ի սպանութիւնս բազմաց՝ իբր ի բեկանող զազանաց ահագին իմն թնդմամբ ձայնի: Իսկ մարդիկ ամ- րոցին անձնընտիր լեալք և կորովութեամբ կշռեալ զձգտումն մեքե- նայից, և զնետաձիգս ի լայնալիճ աղեղանց և զքարինս ի պարսատ- կաց, յաւէտ իմն և անհարին խողխողումն ի վերայ մարտիկ զօրացն հասուցանէին: Եւ վասնզի ընդ ձեռամբ Հագարացոյն բազումք էին զինուորեալք ի հաւատացելոց Քրիստոսի, զնոսա միշտ զինեալ՝ տայր ընդդէմ պատերազմի ամրոցին, յիւրսն խնայելով: Իսկ զայն ոճիրս տեսեալ արքային Սմբատայ և զկորուստ քրիստոնէից, որ իբրեւ մօ- տալուտ իմն դահճաց լինէին խողխողեալք, այնուհետեւ զմահ մարմնոյն նպատակ ինքեան առաջի դնէր, և անձամբ անձին վճիռ հատեալ և փրկութեան այլոց հոգացող գտեալ՝ զիւր փրկութիւնն անտես արար: Եւ ըստ Յովսէփու մարգարէաբարբառ բանին առ Տէր՝ պարտ վարկաւ, զի ինքն միայն մեռցի, և մի՛ ամենայն ժողովուրդն կորիցէ. և ըստ Եղիազարու՝ լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ, քան զկեանս խղճիւ:

Եւ ապա յետկար երդման ուխտի յոստիկանէն խնդրեալ՝ դէմ ե- զեալ էջս առ նա առնէ. և այնպէս փրկէ առհասարակ զքրիստոսադրողմ ժողովուրդն ի տարապարտ մահուն վտանգէ զընդ իւրով ձեռամբ կա- ցեալսն յամրոցին, այլ և որք ընդ ձեռամբ Հագարացոյն էին զինուո- րեալ քրիստոնեայք: Իսկ ոստիկանն դաւաճանող ըստ խորամանկն սա- տանայի՝ որպէս երբեմն ընդ Եւայի, նոյնպէս և աստ ընդ խորհրդական

վորները ավելի հեռու եղան նրանից գործով ու խորհրդով և օտար- ներին ավելի լավ ճանաչեցին, քան նրան: Եվ ում նա սիրում էր բա- րեկամաբար, նրանից զատվեցին բացբերանության պատճառով և խառ- նըվեցին թշնամիներին: Իսկ ոմանք էլ, ընդվզելով հագարացու սաղ- րանքով, հարձակվում էին նրա վրա նախատինքներով ու մահվան ըս- պառնալիքներով, ինչպես որ երբեմն մեր Տրդատի նկատմամբ [էին վարվում]:

Արքան սրանց և սրանցից առավելների մասին մտածում էր, թե եթե ամեն մեկը գնաց իր շար՝ հաճութեան հետևից, ապա վերանում է նրա փրկության հույսը մարդկանցից, և մնում է միայն սպասել երկ- նային խնամակալությանը: Այնուհետև նա գնում է Կապուտի քարան- ձավի ամրոցը, որ գտնվում էր Երասխի ձորում, և իջեանելով այնտեղ է մնում, որովհետև այն անառիկ ամրոց էր: Եվ քանի որ Իսմայելի բռնությունը ավելի էր ծանրանում նրանց վրա, մեկ տարի անց թըշ- նամին պատի նման պաշարեց ու շրջապատեց ամրոցը: Իսկ հետո մո- լեզնած ոստիկանի հրամանով ռամիկը առաջ էր բերում պատերազմի ու շատերին կոտորելու աղմուկ, ջախջախվող մեծ զազանների ձայնի նման: Իսկ մարդիկ, ամրոցին պաշտպան կանգնելով և ամենայն քա- ջությամբ շափելով շարագործի ձգտումը, նետաձիգները լայնալիճ ա- ղեղներից՝ նետեր և պարսատիկներից քարեր էին թափում կռվողների վրա՝ նրանց հասցնելով անհամար վերքեր: Եվ քանի որ հագարացու ձեռքի տակ կային Քրիստոսի հավատացյալներից բազմաթիվ զինվոր- ներ, նա նրանց միշտ զինելով՝ ուղարկում էր ամրոցի դեմ պատերազ- մելու՝ խնայելով յուրայիններին: Տեսնելով այդ բոլոր ոճրագործություն- ներն ու քրիստոնյաների կորուստը, որ կարծես իրենց մոտ կանգնած դահիճների կողմից էին խողխողվում, Սմբատ արքան այնուհետև նը- պատակ դարձնելով իր մահը, անձամբ վճիռ կտրելով և ուրիշների հա- մար փրկության հոգացողներ գտնելով՝ անտեսեց իր փրկությունը: Եվ Տիրոջ նկատմամբ Հովսեփի⁷⁵ մարգարեաբարբառ խոսքի համաձայն նա արժանի համարեց, որ միայն ինքը մեռնի, և ոչ թե ամբողջ ժողովուրդ- ղը կորչի, և ըստ Եղիազարի⁷⁶ լավ համարելով քաջությամբ մեռնելը, քան արատավոր կյանքով ապրելը:

Եվ ապա ոստիկանից երդմնագիր խնդրելով՝ շարժվում է դեպի նա, խոնարհվում նրա առաջ և այդպիսով տարապարտ մահվան վտանգից առհասարակ փրկում է քրիստոնյա ժողովուրդին՝ ամրոցում եղած իր ենթականերին և հագարացու ձեռքի տակ եղած այն քրիստոնյաներին, որոնց նա զինել էր: Իսկ դավաճան ոստիկանը խորամանկ սատանայի նման, որպես երբեմն Եվայի հետ, նույնպես և այստեղ խոհեմ մար-

առնն կաճառէր բարեհամբոյր բանիւ. և նախ ոսկէհուռ մետաքսէիւք և լակոնացի զարդուք և շղաշատեռ վառիւք զնա զարդարեալ և զխարդաւանս ջաղխջախս նմա հնարէր մատուցանել առ 'ի հաւատարիմ զուխտ երգմանցն իւրոց նմա ցուցանել: Այլ և ըստ ազահութեան իւրոց մտացն 'ի ցանկութիւն ընչից հարեալ վարանէր 'ի միտս իւր, թէ զուցէ գտանիցի ինչ արքայի 'ի պահեստի' և այսպիսի բարեպաշտութեամբ յայտ եկեալ՝ առցէ: Եւ իբրեւ զծառ բարեպատուղ զծածուկ շար հնարս իւր յօրինեալ՝ հաճոյ կարծէր նմա թունցուցանել, խորամանկելով ըստ որդւոյն կորստեան: Այլ հանճարեղն ունկնդիրն ոչ հաւատայր զանձն նմա, զի ուշիմ մտաց ընտրութեամբն գիտէր զքծնումն քաղցրագոյն և զկատարումն դառնագոյն: Եւ այսպէս զվրիժագործ բարս խարդախս առ փոքր ինչ դադարեալ՝ զնայր 'ի գաւառն Շիրակ. և այնուհետեւ ապա ըստ դարանակալ օձին Դանայ 'ի դերեւ ելանէր խոկացեալ դաւաճանութիւնն:

Իսկ զայսպիսի աղէտս տարակուսից 'ի մտի եղեալ իմաստնոյն Գագկայ, և թէ ամօթ պաշարեաց զընդունայն վաստակսն, և լուծաւ սիրտ թագաւորին, և լքան սիրտք իշխանացն, յանկարծակի 'ի ձի աշտանակեալ՝ փախստեալ անկանէր յաշխարհն իւր: Զի թէպէտև զթագաւորել Հայոց ոստիկանն նմա հաւատայր, սակայն նա խորհրդական իմաստիւ գիտէր զպատրուակ մահացան դրժող դառնութեան մտաց նորա. զի որ կամաւոր կուրութիւն յինքն կրէ՝ ոչ երբէք եկեացէ յառողջութիւն: Իսկ յետ չուելոյն Գագկայ՝ ապա ոստիկանին եկեալ 'ի Դվին քաղաք և զրահեալ վարեալ տարապարտ 'ի վերայ արքային Սմբատայ, յայնմհետէ խոկայր նմա զդաւաճանութիւն անհնարին մահու. և ընդ կեանս զմահ խառնեալ՝ 'ի բանտ արգելոյր, եղեալ զոտս նորա 'ի պաշարումն երկաթի շղթայից. և դժոխքմբերելի իմն զտուն բանտի նմա պատրաստեալ 'ի միգի, ըստ բանին Յոբայ՝ տարածանէին զանկողինս նորա, և զտիւ՝ գիշեր նմա եղեալ, լոյս մերժեցաւ յերեսաց նորա 'ի նսեմութենէ կայանին: Եւ այս առարկութիւն շարշարանաց և կապանաց և խոշտանգանաց գրեթէ զամ մի բովանդակ ձգեալ ընդերկարէր: Եւ զկնի այսորիկ ապա ոստիկանն իբրեւ զկատասայ յեռանդեան 'ի շար միտըս իւր բորբոքեալ՝ զնայր շուէր յամրոցն, որ կոչի Երընշակ՝ 'ի խել բրել և կորուսանել և յատակել. վասնզի անդ զօղեալ ամրացեալ կային տիկնայքն բարեպաշտօնք՝ մայր մեծ իշխանին Սիւնեաց Սմբատայ և կին նորուն՝ քոյր Գագկայ, և կին Սահակայ եղբօր Սմբատայ, և այլ ևս պատուականք յազատաց արք և կանայք: Ապա առեալ ընդ իւր տանէր և զարքայն Սմբատ պարաւանդեալ 'ի շղթայս. և անդ ապա զամ-

դու հետ խոսակցում է բարեհամբոյր ձեռով. նախ նրան զարդարելով ոսկեհիւս մետաքսով, լակոնական զարդերով ու բարակ շղարշով: Նա հնար էր փնտրում նրան մատուցելու ջախջախիչ խարդավանք՝ նրան ցույց տալու համար հավատարիմ երգման դաշինքը: Նաև իր ազահութեան պառնաստով ցանկանալով տիրել նրա ունեցվածքին՝ իր մըտքում վարանում էր, թե զուցե ինչ-որ բան գտնվի արքայի պահեստում ու այդպիսի բարեպաշտութեամբ հայտնի դառնա, ու ինքը վերցնի: Եվ իրեն ներկայացնելով բարեպատու ծառի նման ու ծածուկ շար միջոցնիր հորինելով՝ աշխատում էր իրեն [ներա աչքում] հաճելի ներկայացնել՝ խորամանկելով որդու կորստյան մասին: Բայց հանճարեղ ունկընդիրը իր անձը նրան չէր վստահում, որովհետև ուշիմ մտքի դատողութեամբ գիտեր նրա քաղցր քծնանքը և ավելի դառն կատարածք: Եվ այդպիսով նրա վրիժագործ խարդախ բարքը փոքր-ինչ դադարեցնելուց հետո նա գնում է Շիրակ գավառը: Այնուհետև դարանակալած Դանա77 օձի նման ի դերեւ է ելնում նրա մտածած դավադրութիւնը:

Իսկ իմաստուն Գագկը, երբ այսպիսի աղետներ միտքը բերեց, ամօթը պատեց ընդունայն վաստակի համար, թուլացաւ թագավորի սիրտը, իշխանները սրտակոտոր եղան, և [թագավորը] հանկարծակի ձի նստելով՝ փախչում, ընկնում է իր աշխարհը: Թեև Հայաստանի թագավորութիւնը ոստիկանը նրան էր վստահում, սակայն նա խորաթափանց մտքով գիտեր նրա դառն, խաբեբա ու մահացած մտքի պատրվակը: Որովհետև եթե կամավոր կերպով ինքը կուրանում է, երբեք չի կարող առողջանալ: Իսկ Գագկի հեռանալուց հետո ոստիկանը գալիս է Դվին քաղաք և անտեղի ընկնելով Սմբատ արքայի հետեից՝ դավաճանորեն մտածում էր նրան շարաշար սպանելու մասին: Եվ նրա կյանքին մահ խառնելով՝ նրան փակում է բանտում՝ ոտքերը դնելով երկաթյա շղթաների մեջ, բանտի անտանելի խուց պատրաստելով մեգի մեջ. ըստ Հոբի խոսքի՝ գցում էին նրա անկողինը՝ ցերեկը գիշեր դարձնելով, [և այդպիսով] լույսը մերժվեց նրա դեմքից բնականի մթութեան պատճառով: Եվ նրա շարաշարանքների, կապանքների, խոշտանգումների այս պատահարը գրեթե ձգվեց ու երկարեց մի ամբողջ տարի: Դրանից հետո ոստիկանը, եռացող կաթսայի նման իր մտքում բորբոքվելով, հեռանում, գնում է այն ամրոցը, որ կոչվում է Երնշակ՝ խելու, փորելու, կորցնելու, գետնին հավասարեցնելու համար, քանի որ այնտեղ էին թաքնվել, ամրացել բարեպաշտ տիկնայք՝ Սյունյաց մեծ իշխան Սմբատի մայրը, կինը՝ Գագկի քույրը, Սմբատի եղբայր Սահակի կինը և ազնվական ու պատվական ալլ տղամարդիկ ու կանայք: Ապա վերցնելով իր հետ է տանում նաև Սմբատ արքային՝

րոցան անգահին իմն մարտս պատերազմաց շուրջանակի պատէր՝ անդու և անդադար զգրգռումն աղմկին 'ի վերայ յաճախեալ: Եւ ապա արքայի Սմբատայ զմահ անհնարին ըղձացեալ ոստիկանին՝ տակաւին սկսանէր 'ի կտտանս դատապարտութեան զնա դատել և 'ի բարկութիւնս վրիժուց հատուցման վառեալ, և կրճտեալ 'ի վերայ զատամունս՝ մատնէր զնա անօրէն դահճաց. յորմէ և տանջանս շարշարս գտեալ՝ թափէին 'ի նա զթոյնս դառնութեան իւրեանց: Եւ 'ի վերայ յաճախէին սպառազէնքն 'ի գան հարկանել և 'ի կոճեղս պնդել և գելոցօք վարակել և խորտակել: Այլ և սաստիկ սովով և ծարաւով ծնկեալ և անաւագեալ՝ ոչ միայն զի դահիճքն արգելուին զհարկաւոր պէտս ճաշակոցն, քան թէ առաւել յիւրոց իսկ կամաց անսուղացեալ՝ Աստուծոյ ընծայէր զպիտելի զճաշակն, որպէս ուրեմն երբեմն Դաւիթ՝ 'ի ծարաւս իւր զշուրն, որ 'ի ջրհորոյն Բեթղահէմի, և այսպէս ոչ գոյր նմա 'ի նոցանէ և ոչ սակաւ ինչ մասն խնայութեան. և եթէ էր երբէք ուրեք մեկուսի լինել և կամ ժամուց ինչ 'ի վերայ անցանել 'ի մենամարտիկն լինելոյ ընդդէմ դահճացն՝ զայն 'ի մշտնջենամուռնչ յաղօթս և յաղերսալի գոհութիւնս և յօրհնութիւնս Քրիստոսի ծախէր: Եւ ըստ անշարժ հաւատոցն որ 'ի Քրիստոս՝ ապա և աստուածային գոհութեան խորհրդոյն արժանի գտանէր հաղորդիլ 'ի վերակացուէ ումեմնէ օրինացն Տեառն ըստ տեսչութեան Տեառն անդ հանդիպելոյ: Իսկ իբրև 'ի վախճան անդ զնա տարեալ մղէին՝ տեսիլն տուեալ շարշարանաց նորա 'ի հայեցողսն առաւել ողորմելի և սարսափելի էր քան զգործան գլխովին. որ և յիշատակաւ իսկ ես կշտամբեալ ցնդիմ յարտասուս: Վասնզի յոգնաբիծ և մարդախանձ զազանացն զնենգաւոր շունչ թունից օձին առեալ, որ ընդ նմին իսկ զմահ բղխէր արտաքոյ մարդկային ընտանի բնութեանս բերան: Եւ ապա զսէր դիւին 'ի վշտասէր շարասէր դեղ կորստեան փոխարկելով, և զիւր իսկ զանձեռոցիկն 'ի նմանէ 'ի զատ յափշտակելով՝ հարստապէս նովին իսկ լնուին զբերան նորա. և զփողսն վարոցօք 'ի ներքս տարեալ մղեալ՝ և զրեթէ մինչև 'ի ներքս յառագաստ սրտին զեղեալ լցեալ այնպէս իմն հնարէին արգելուլ զտուրեառ շնչոյ կենդանութեան որ 'ի նմա: Եւ ապա զելոց կապանաց արկեալ 'ի կզակսն և 'ի պարանոց նորա՝ պնդէին անհնարին առատկօք իբրև 'ի հիւսանց մամուլս. և բազում կարասիս յարաբարդեալ 'ի վերայ գլխոյ նորա, և աւելի քան զտասն այր ըստ նմանութեան վիմաց յոլովաբար 'ի վերայ անկեալ՝ այնպէս հեղձամղձուկ մեքենայիւք հնարէին զնա կորուսանել: Իսկ իբրև յայնմ ևս մասին պարայածեալ և շունչ նորա ընդյնրկարեաց՝ այնուհետև դարձեալ յանգամա ծածուկս և յարութիւնս նորա տանջանս և շարշարանս անպատումս և անողորմս հասուցանէին մինչև 'ի շունչն

շղթայակապ [վիճակում], իսկ հետո շրջապատում է ամրոցը՝ տալով անգահին մեծ կոիվ, անընդհատ ու անդադար նրանց վրա ավելացնելով աղմուկն ու խռովությունը: Եվ ապա ոստիկանը, ցանկանալով Սմբատ արքայի շարաշար մահը, տակավին սկսում է կտտանքներով նրան. տանջել: Բորբոքված վրեժը հատուցելու բարկությամբ և նրա վրա կըրճտացնելով ատամները՝ նրան տալիս է անօրեն դահիճների ձեռքը. որոնք որոնելով տանջանքներ ու շարշարանքներ՝ իրենց դառն թույնը թափում էին նրա վրա: Ավելանում էին սպառազինված զինվորները՝ ծեծելու, կոճղի վրա ամրացնելու, գելարանով սեղմելու ու ջարդելու համար: Ինչպես նաև սաստիկ սովով ու ծարավով նա ուժասպառ է լինում ու տկարանում: Եվ ոչ միայն դահիճներն էին արգելում ուտելիքների անհրաժեշտ պետքերից, այլ առավել ևս նա իր կամքով շուտելով՝ Աստուծոն էր ընծայում պիտանի ուտելիքները, ինչպես որ երբեմն, Դաւիթը իր ծարավ ժամանակ՝ ջուրը, որը Բեթղահէմի ջրհորից էր, Այդպիսով, նրանք նրան բոլորովին չէին գթում: Եվ եթե նա պետք է մեկուսանար կամ ինչ-որ ժամանակ անցնելուց հետո մենամարտեր դահիճների հետ, այն նա անցկացնում էր Քրիստոսի համար մշտամուռն աղոթքներով, աղերսալի գոհությամբ ու օրհնությամբ: Իվ Քրիստոսի նկատմամբ հաստատուն հավատով և աստվածային գոհության խորհրդով նա արժանանում էր ինչ-որ վերակացուի միջոցով հաղորդվելու օրինաց Տիրոջ հետ՝ այնտեղ հանդիպելով Տիրոջ նախախնամությամբ: Իսկ երբ նրան տանելով մղում էին դեպի մահ, նրան տրված շարշարանքների տեսիլքը նայողներին ավելի ողորմելի ու սարսափելի էր թվում, քան բուն գործերը, որը և հիշելով ես կորչում եմ արտասուքների մեջ: Քանի որ բազմաբիծ ու մարդակեր զազանները թունավոր օձերից առան թույնը, որի հետ մահ էր բխում մարդկային ընտանի բնությունից դուրս: Եվ ապա հաճելի սերը փոխարկելով կորստյան վշտասեր ու շարասեր դեղով և իր իսկ անձեռոցիկը նրանից խլելով՝ բռնի կերպով այն լցնում էին նրա բերանը: Նրա կոկորդն էլ զավազան էին մտցնում և ներս քշելով հասցնում զրեթե մինչև սրտի թաղանթը ու ձգտում արգելել նրա կենդանի շնչառությունը: Եվ ապա շղթաներով սեղմելով նրա ծնոտն ու պարանոցը՝ սաստիկ պնդացնում էին պարանով, ինչպես ծալքերը մամլիչի տակ: Շատ իրեր կիտելով իրար վրա՝ դնում էին նրա գլխին, և ավելի քան տասը մարդ կուտակված քարերի նման բազմիցս ընկնում էին նրա վրա ու այդպես խեղդող հնարքներով ձգտում էին սպանել նրան: Իսկ երբ նրան պատեցին այդ կողմով ևս, և նրա շունչը երկարեց, դրանից հետո դարձյալ անասելի ու անողորմ տանջանքներ ու շարշարանքներ էին հասցնում նրա սեռական անդամ-

վերջին: Իսկ յետ այսպիսի անհնարին և դառն կտտանացն և խոշտանգանաց և քրտնահար աշխատութեանց՝ հատանէին սրով զգլուխ նորա՝ վճարեալ ՚ի կենաց աստի, որ թագաւորեաց ամս իբ:

Իսկ լին ապականութեամբ և անսուրբ պղծութեամբ ոստիկանն ոչ հրամայէ զնա թաղել և զմարմին նորա յերկրի տալ: այլ ՚ի վերայ փայտի տարածեալ բեռակապ պրկէին ՚ի Դվին քաղաքի: Զի որ թաղեալն էր ընդ Քրիստոսի մկրտութեամբ ՚ի մահ, պարտ էր նմա՝ զի ընդ նմին և խաչակցեացի իսկ. և մի՛ մերժեացի վկայօրէն համարձակութիւնն առ ՚ի նմանէն, յորում և կայ մեծաց վարձուց հատուցումն: Իսկ ՚ի տեղուղ անդ, յորում զերանելի և զերջանիկ թագաւորն բեռակապ ՚ի փայտին բարձու պրկեալ էին՝ ոմանք ՚ի հաւատացելոց և յանհաւատից ևս ասէին տեսանել լոյս ճառագայթաւէտ վառեալ իբրև ըզճրագ ճաճանշաւոր նշողիւք հարուստ ՚ի վեր քան զգլուխ թագաւորին ձշռադատեալ հաւասար նմին. և որք ասէին զայս՝ ստուգութեամբ իմն հաւաստի զբանն առնէին: Բայց մեք զայսոսիկ ՚ի տեսողս անդր թողացուցեալ, և զորս աշօք իսկ տեսեալ է մեր՝ ոչ դանդաղեացուք պատմել. վասնզի հող երկրին, յորում ՚ի պատուական մարմնոյն աւիշք կորանի կաթեալ իջեալ էր, բազում բժշկութիւնս հիւանդաց և վտանգելոց և ախտածեւաց կատարէր: Եւ սակս այսորիկ նշանաց ոմանք ՚ի հեթանոսաց անտի ՚ի հաւատս քրիստոսականս զանձինս վերածէին, և աւազանին լուսով վերստին ծնանէին ՚ի Հոգին Սուրբ Աստուծոյ:

Բայց ոտիկանն անօրէն արձանացեալ և մարտ զամրոցան զԵրընջակաւ եղեալ՝ ոչ հեռանայր անտի մինչև գաղտաբար յինքն գրաւեալ յափշտակէր զամրոցն: Դուռն կորստեան կենաց բնակելոցն ՚ի նմա բանայր և զբազումս ՚ի նոցանէ բազմախողխող երկաթոյն տայր կերակուր. և զայլս ոմանս ըստ շարատանջ իմաստիցն իւրեանց Սողոմականաց ՚ի գերութիւն վարէին: Իսկ զհռչակաւորսն և զերանելիսն ՚ի կանայս զբարեպաշտօնսն և զգերիմաստ մայրն Սմբատայ իշխանին Սիւնեաց, և զբարեպաշտուհի կին նորուն հանդերձ ստնդեաց իւրովն որդեկաւ, և զկին եղբօր նորուն Սահակայ՝ Սիւնեաց տեառն, գերեալ յամբոցէ անտի՝ վտարանդեալ պահէ ՚ի Դվին քաղաքի բազում նեղութեամբ և տառապանօք, որպէսզի ոչ ոք ՚ի նոցանէն երևեալ լինէր՝ թէ ո՞ր տիկինն իցէ և ո՞ր նաժիշտն: Եւ որ նախ քան զայս գրգեալք և զգուեալք էին ՚ի գահաւորակս իւրեանց՝ այժմ մատամբք իւրեանց վաստակէին և զպէտս ոգէպահին այնուիկ վճարէին. վասնզի առան գանձք նոցա և աւար հարան զարդք և կազմածք տանց նոցա: Եւ այսպէս կոծ և աղաղակ և կականումն և ճիշ բազում յարքունական ապարանս նոցա

ներին մինչև նրա վերջին շունչը: Եվ այդպիսի դաժան ու սաստիկ կրտսանքներից, խոշտանգումներից ու քրտնահար շարշարանքներից հետո սրով կտրում են նրա գլուխը՝ զրկելով այս կյանքից. նա թագավորեց իբ [22] տարի:

Իսկ ապականությամբ ու անսուրբ պղծությամբ լեցուն ոստիկանը չի հրամայում նրա մարմինը հողին հանձնել, այլ տարածելով փայտի վրա՝ զամերով ամրացնում էին Դվին քաղաքում: Որովհետև ով թաղված էր Քրիստոսի հետ մարտիրոսական մահով, նա պարտավոր էր նրա հետ էլ խաչակից լինել: Եվ նահատակի նման նրա [ունեցած] համարձակությունը թող նրանից չհեռանա, որի մեջ կա մեծ վարձի հատուցում: Իսկ այն տեղում, որտեղ երանելի ու երջանիկ թագավորին բարձր փայտի վրա ամրացրել էին զամերով, հավատացյալներից ու անհավատներից ոմանք ասում էին, որ տեսել են ճառագայթավետ լույսը, որ հարուստ նշույններով վառվել էր իբրև ճաճանշավոր ճրագ թագավորի գլխի վերև, նրան հավասար: Իսկ ովքեր ասում էին այդ բանը, ճշգրտորեն ինչ-որ հավաստի բան էին կատարում: Բայց մենք այդ տեսնողներին այնտեղ թողնենք և ինչ որ տեսել ենք մեր աչքով, չենք հապաղի շտապ այդ մասին պատմել ձեզ: Քանի որ երկրի այն հողը, որի վրա նրա պատվական մարմնից հոսել-կաթել էր հյուսթը, բուծում էր շատ հիվանդների, նեղվածների ու տկարների: Այդ հրաշքների պատճառով էլ հեթանոսներից ոմանք դառնում էին դեպի քրիստոնեական հավատը՝ ավազանի լույսով վերստին ծնվելով Աստծու Սուրբ Հոգու միջոցով:

Բայց անօրեն ոստիկանը, մնալով ու Երեջակ ամրոցի շուրջը կռվելով, այնտեղից չէր հեռանում, մինչև որ գաղտնաբար շխեր ու չհափըշտակեր այն ամրոցը: Այնտեղ բնակվողներից շատերի համար կյանքի կորստյան դուռ էր բացում և նրանցից շատերին կերակուր էր դարձնում բազմախողխող սրին, իսկ ուրիշներին էլ իրենց իմացած սողմական⁷⁸ շար տանջանքներով գերության քշում: Եվ կանանց մեջ հռչակավորներին ու երանելիներին՝ Սյունյաց Սմբատ իշխանի բարեպաշտ ու խելացի մորը, Սմբատի բարեպաշտ կնոջը իր սանի ու որդյակի հետ և նրա եղբայր Սահակի՝ Սյունյաց տիրոջ կնոջը, գերի վերցնելով այն ամրոցից, որպես վտարանդի պահում են Դվին քաղաքում մեծ նեղության ու տառապանքի մեջ, որպեսզի չերևար, թե ներանցից ով էր տիկինը, ով՝ աղախինը: Եվ ում մինչ այդ շոյել ու փայփայել էին իրենց գահավորակների վրա, այժմ նրանք իրենց մատնեբով էին վաստակում ու ապրուստի կարիքները դրանով հոգում, քանի որ խլեցին նրանց գանձերը և թալանեցին նրանց տների զարդերն ու

չսելի լինէր: Իսկ իբրեւ գոյժ աղմկի աղէտին հասելոյ լսելի լինէր յա-
կանջս բարեացապարտ իշխանին Սմբատայ և եղբօր նորուն Սահակայ՝
միումն ՚ի կողմանս Վասպուրականի և միւսումն ՚ի կողմանս Գուգա-
րաց, թէպէտև արիաբար զմի զինուորութիւն զինուորէին ՚ի վերայ թըշ-
նամեացն դիմել և գրաւաթափ դերելոց ընտանեացն լինել. սակայն
ոչ կարացեալ վաղվաղակի գումարտակս զօրաց կազմել և ոչ ՚ի հե-
ռաստանէ աճապարել յամբոկ գործոյն մինչև ՚ի մետաղս բանտից ար-
կեալ պնդակազմ զպահպանութիւնն պատրաստէին: Անդ ապա տիկինն
մեծ՝ մայրն Սմբատայ, և որդեակ նորուն իսկ իշխան վախճանեալք
թաղեցան ՚ի միասին առ դուրս մայրաքաղաքի եկեղեցւոյն Դվնայ: Իսկ
զկանայս երկոցունց նոցա՝ բարձեալ տարան ՚ի Պարս Ատրպատականի
՚ի դիպահոց ամուրս իւրեանց կացուցեալ: Իսկ բազմահանդէսն այն
և աշողակն ՚ի հրահանգս կրթութեան վարժից մարտի Աշոտ՝ որդի ար-
քային Սմբատայ, բազում ընթացութիւնս և նահատակութիւնս քաջու-
թեանց ուժեղակ մրցութեամբ ցուցանէր ՚ի ժամանակի հալածանացն,
և անցանէր զանցանէր զամենեւորմբ արիաբար հանդիսիւ, որք կենօք
և աւուրք զուգահաւասար նմա էին: Սա նախ քան զկատարումն վկա-
յօրէն վախճանի հօր իւրոյ՝ գրեթէ իբրև զարծուի սաւառնաթև սլացեալ
ընդ օդս, այնպէս սրավարեալ խոյանայր զկնի գիշատեալ այլազգեացն,
որք ասպատակ սփռեալ տարածեալ էին ընդ երեսս երկրի մերում. և
նախ քան զամենայն ինչ ՚ի փոքր մի վայրկեան ժամանակի յինքն
առհասարակ գրաւեալ նուաճէր զբոլոր իսկ ամրոցս տէրութեան հօր
իւրոյ, զոր առեալ կալեալ էր ոստիկանին: Եւ զորս միանգամ պահնակս
անդ ՚ի Սառակինոսացն գտանէր՝ ՚ի սուր սուսերի մաշէր. և պատուա-
րօք և պահնակօք և բազում ռոճկօք զամուրսն ամրացուցեալ՝ և ինքն
զհետ թշնամեաց կրթէր ուր և ասպատակք իսկ հինից Իսմայէլակա-
նացն գտանէին: Եւ ամենայնիւ յամենայնի աներկիւղաբար սրտի գրեթէ
զծղիական պատերազմն յարդարէր ընդդէմ հակառակամարտիցն հան-
դերձ հարազատ եղբարն իւրով Աբասաւ: Եւ ապա կառավար կալեալ
զմիտս իւր՝ առ Աստուած հայէր. և հասեալ ՚ի վերայ Իսմայէլեան զօ-
րուն, որ նստէր իսկ ՚ի Բագրաւանդ գաւառի՝ սրոյ ճարակ զամենե-
ւեան զնոսին տայր. և զգլխաւոր երէցս նոցա ձերբակալ արարեալ՝
հրամայէր տիկ ձեացուցանել և կախել զպարսպաց ամրոցացն առ ՚ի
տեսիլ և յահարկութիւն բազմաց: Եւ ինքն ապա շուեալ գնացեալ ՚ի
Շիրակ գաւառ, և ՚ի վերայ հասեալ զօրուն, որ ՚ի նմա որջացեալ զե-
տեղեալ կային՝ և զայն ևս առհասարակ ընդ սուր հանեալ և զմնա-
ցեալսն վարատեալ վատնէր: Եւ անտի դարձեալ իբր զօղապարիկ իմն
երթեալ չուէ զկողմամբ Գուգարաց՝ և զայնս ևս ամրոցս իւրոյ տէ-

ունեցվածքը: Եվ արքունական ապարանքում հաճախակի լսվում էին
նրանց լացուկոծը, ողբը, աղմուկը, ճիշը: Իսկ երբ այդ աղետի գույժը
հասնում է բարյացապարտ Սմբատ իշխանի և նրա եղբայր Սահակի
ականջին՝ մեկին Վասպուրականի կողմերում, իսկ մյուսին Գուգարքի,
թեպետև նրանք արիաբար մի զինվորական կարգի մեջ էին մտնում՝
թշնամիների վրա հարձակվելու և տեղեկներին գրավով ազատելու հա-
մար, սակայն շեն կարողանում անմիջապես զորք կազմել ու հեռաս-
տանից շտապել գործը զուրի բերելու, մինչև որ ամուր բանտ գցելով՝
ապահովում էին նրանց պահպանությունը: Հետո այնտեղ մեծ տիկինը՝
Սմբատի մայրը, և նրա իշխան որդյակը վախճանվեցին ու թաղվեցին
միասին Դվին մայրաքաղաքի եկեղեցու դռան մոտ: Իսկ նրանց եր-
կուսի կանանց, վերցնելով տարան Ատրպատականի պարսկական մա-
սը և փակեցին իրենց անառիկ բանտերում: Իսկ շատ բան կատարածն
ու հաջողակը, մարտական գործի մեջ վարժն ու փորձվածը՝ Սմբատ
արքայի որդի Աշոտը, հալածանքների ժամանակ ուժեղ կովելով՝ ցույց
էր տալիս նահատակության [արժանի] բազմաթիվ քաջագործություն-
ներ և արիությամբ գերազանցում էր բոլոր նրանց, ովքեր կյանքով ու
տարիքով իրեն հավասար էին: Նախքան իր հոր նահատակությամբ
վախճանվելը նա գրեթե օդում սլացող սավառնաթև արծվի նման սրըն-
թաց արշավելով՝ խոյանում էր գիշատիչ այլազգիների հետևից, որոնք
ասպատակել էին մեր երկիրը: Եվ կարճ ժամանակվա ընթացքում նա
կարողանում է առհասարակ գրավել ու նվաճել իր հոր տերության
բոլոր այն ամրոցները, որոնք խլել էր ոստիկանը: Իսկ այնտեղ եթե
սարակինոսներից պահակներ էր գտնում, սրով սպանում էր: Պատերով,
պահակներով ու ապրուստի միջոցներով ամրացնելով ամրոցները՝ ին-
քն ընկնում էր թշնամիների հետևից, որտեղ էլ որ իսմայելյան աս-
պատակներն ու ավազակները գտնվեին: Եվ իր հարազատ եղբայր Ա-
բասի հետ ամենուրեք և ամեն ինչով աներկյուղաբար գրեթե նղիական
պատերազմ⁷⁰ էր մղում հակառակորդների դեմ: Եվ ապա իր միտքը
ղեկավար դարձնելով՝ նայում էր առ Աստված: Եվ հարձակվելով իս-
մայելյան զորքի վրա, որ նստում էր Բագրավանդ գավառում, նրանց
բոլորին սրո ճարակ էր տալիս: Բռնելով նրանց գլխավոր երեցին՝ հրա-
մայում է տիկ հանել և կախել ամրոցի պարսպից, որպեսզի տեսներին
բոլորը ու հաբեկվեին: Իսկ ինքը գնալով Շիրակ գավառը և հարձակ-
վելով այն զորքի վրա, որ բուն էր գրել, տեղավորվել այնտեղ, նրանց
ևս սրի է քաշում, իսկ մնացածներին հալածում է: Այնտեղից վերա-
դառնալով՝ օգասլացի. նման նա չվում գնում է Գուգարքի կողմերը, և

րութեանն առհասարակ յինքն գրաւէր նուաճէր: Եւ ապա անտի յեղա-
կարծումն իբրեւ զորոգայթ իմն 'ի վերայ հասանէր զօրուն Հագարաց-
ւոց, որ 'ի մայրաքաղաքին Վրաց կային 'ի Տփիսիս. և անդ զոմանս
սրոյ ճարակ տայր և զայլս 'ի պատուականաց ձերբակալս արարեալ՝
երկաթի կապանօք՝ 'ի մետաղս բանտից պահէր. զի ընդ այնոսիկ քրիս-
տոնէից փոխանակեցէ՝ գրաւթափ առնելով, որք ըմբռնեալ իսկ էին
'ի ձեռն շար ոստիկանին: Եւ ապա անտի առեալ զաւար և զկապուտ
բազում՝ դառնայ 'ի գաւառն Տաշրաց. և լուեալ եթէ զօր իսմայէլեան
զօղեալ նստեալ դադարեալ կայ յամուրս խորածորս Աղաստեոյ, և ապա
այնուհետեւ անձնընտիր զզօրս իւր արարեալ իբրեւ արս երկերիւր՝ և
երթեալ դոռոյթ իմն 'ի վերայ զօրու Հագարացւոյն տուեալ անհնարին
մարտ քաջութեան՝ առհասարակ զնոսա սրոյ ճարակ տայր. և առեալ
զկապուտ կողոպուտն դառնայր 'ի բանակն իւր: Եւ իսկ և իսկ շուեալ
երթեալ առ յաւէտ սիրելի իշխանն իւր Գուրգէն և անդ 'ի միասին զհա-
սարակացն հոգս խորհրդաբար տեսեալ՝ ապա երթեալ գնայր զկող-
մամբք ամրոցացն Արշարունեաց: Եւ յայնմհետէ ոչ ևս յաւելին ելանել
ապականիչքն յաշխարհ տէրութեան նորա:

Ձայն տեսեալ թագաւորին Վրաց՝ այլ և զօրացն իւրոց, եթէ այց
արար նմա Տէր և պատուարեաց նմա և յաջողեաց 'ի բարութիւնս,
ապա այնուհետեւ հարթ հաւասարութեամբ 'ի մի կամս և 'ի միտս զին-
քեանս բերեալ և թագ նմա կապեալ՝ թագաւորեցուցանէին զնա փո-
խանակ հօր իւրոյ, յինքնակալութեան իմն պայմանի պատուոյ զնա
համարեալ, և Աստուծոյ ամենակալի զապագայսն յանձն արարեալ:
Յայնմ վայրի ապա և թագաւորն Գագիկ հանդերձ վայելչադիտակ և
բարեպաշտօն եղբարբն Գուրգենաւ ոչ սակաւ ինչ քան թէ բազում մար-
տըս տազնապից 'ի վերայ պատրաստէր թշնամեացն, որ ջոլիրս առեալ
էին ըստ հրամանին Յուսիայ 'ի կողմանս Ատրպատականի: Եւ այսպէս
առնաբար քաջութիւնս յանձին իրեանց տպաւորեալ հանդերձ սպասե-
լար և պայազատ գնդին՝ զբազումս 'ի Հագարացւոցն թաւալզոր խա-
ղացուցանէին: Ոչ միանգամ՝ այլ և բազում անգամ ստէպ ստէպ զայս
արարեալ՝ առ ստորոտով աշխարհին Կորդուաց և Ռոտակաց և Ատրը-
պատականի. յորմէ խուճապեալ թշնամեացն իբր յահագին իմն ձայնէ
բեկանող զազանաց՝ արգելեալ գտանէին 'ի սաստիկ ասպատակէ հի-
նիցն: Այլ և զՍիսականացն տերանց և ազգաց ոչ սակաւ ինչ աղմուկ
շփոթից շուրջ պատէր յոստիկանէ անտի. որք և ամրացեալք իսկ 'ի
խոխոմս խորոցն ձորոց և յամուրս քարանձաւաց՝ բազում արշաւասոյր
հէնս 'ի վերայ թշնամեացն հասուցանէին, և զումարտակս սփռեալ՝
արեանց ճապաղիս հեղուին: Զայս ամենայն ոյժ պնդութեան տեսեալ
շար ոստիկանին ըստ ամենայն կուսակալութեանց, և ահագին իմն

գրավելով այն ու իր տերութեան ամրոցները՝ գցում է իր հպատակու-
թեան տակ: Այնտեղից հանկարծակի մեծ արագութեամբ հասնում է
Հագարացիների զորքի վրա, որ գտնվում էր Վրաստանի մայրաքա-
ղաք Տփիսիսում: Եվ այնտեղ ոմանց սրտ ճարակ էր տալիս, իսկ պատ-
վական մարդկանցից ոմանց բռնելով՝ շղթայակապ պահում էր բան-
տում, որպեսզի գրավթափ անելով՝ նրանց փոխանակեր այն քրիս-
տոնյաների հետ, որոնք բռնված էին շար ոստիկանի ձեռքով: Եվ ապա
վերցնելով շատ առ ու ավար՝ նա այնտեղից վերադառնում է դեպի
Տաշիրքի գավառը: Եվ լսելով, որ իսմայելյան զորքը թաքնվել, նստել
ու դադար է առել Աղստեի ապահով ու խոր ձորերում, նա այնուհետեւ,
իր զորքից ընտրելով մոտավորապես երկու հարյուր մարդու, գնում
հարձակվում է Հագարացու զորքի վրա, մեծ կռիվ տալիս, նրանց բո-
լորին սրի քաշում և առ ու ավարով վերադառնում է դեպի իր բանակը:
Եվ իսկույն չվում-գնում է իրեն միշտ սիրելի իշխան Գուրգենի մոտ,
և այնտեղ միասին խելացիորեն հոգալով բոլորի կարիքները՝ նա անց-
նում-գնում է Արշարունյաց ամրոցների կողմերը: Այնուհետեւ այն ա-
պականողները այլևս չհարձակվեցին նրա տերութեան վրա:

Երբ այս բանը տեսան Վրաց թագավորն ու իր զորքը, թե Տերը
այցելեց նրան, պաշտպանեց ու հաջողութեամբ բերեց բարի զործերի
մեջ, դրանից հետո վարվելով հարթ ու հավասար կերպով, մի կամքով
ու մի մտքով և թագադրելով նրան թագավոր են կարգում իր հոր
փոխարեն: Նրան ինքնակալի աստիճան են տալիս ու նրա ապագան
հանձնում ամենակալ Աստուծոյ: Այնուհետեւ այն վայրերում Գագիկ թա-
գավորը իր վայելչատես ու բարեպաշտ եղբոր՝ Գուրգենի հետ քիչ տազ-
նապ ու նեղութուն չէր պատճառել թշնամիներին, որոնք Յուսուֆի հրա-
մանով Ատրպատականի կողմերում ավազակախմբեր էին կազմել: Եվ
այսպես առնական քաջութուն ցուցաբերելով՝ զորավարական ու իշ-
խանական գնդի հետ միասին հագարացիներից շատերին նրանք թա-
վալզոր էին անում: Ոչ թե մեկ անգամ, այլ բազմիցս ու հաճախակի
այս բանն էին անում Կորդուաց, Ռոտակաց⁸⁰ ու Ատրպատական աշխարհ-
ների ստորոտներում, որից խուճապի են մատնվում թշնամիները, ինչ-
պես ջախջախվող մեծ գազանների ձայնից, և [գավառների բնակիչ-
ները] պաշտպանվում էին ավազակների սաստիկ ասպատակութուն-
ներից: Ոստիկանի կողմից քիչ աղմուկ ու աղաղակ չէր պաշարում նաև
Սիսական տերերին ու ցեղերին, որոնք ամրանալով խոր ձորերում,
հեղեղատներում ու քարանձավների ամրոցներում՝ ավազակային բա-
զում արշավասույր հարձակումներ էին հասցնում թշնամիներին և զորք
ուղարկելով՝ արյունահեղութուն էին առաջացնում: Բոլոր կուսակալու-

զայրագնաբար մոմոեալ մղձկեալ սրտիւ 'ի թեթեալոյն անդր զթոյնսն թափէր: Եւ այնուհետեւ ապա հետամուտ լեալ և զհետ մտեալ՝ խրաքանչիւրոք 'ի կուսակալաց այլազգեաց ըստ իւրաքանչիւրոց կողմանց 'ի փախուստ 'ի նոցանէ դառնային՝ ռամիկն և անռամիկն, մինչև ոմանք 'ի մերոց անտի հատկեալ շնշով հազիւ թէ ճողոպրել կարէին 'ի սրոյն, որ լցեալն էր արեամբ: Վասն զի կարիք մեղացն զօրանային յանդամս ամենեցուն. առ 'ի պտղաբերս առնել զմեզ մահու: Իսկ մեծամեծ աւագանոյն Յորոց և լերանց և անապատից և քարածեռաց և ամրոցաց պարապէին. և այլ ևս խառնիճաղանճքն և բոկոտն և մերկանդամ և թափառական 'ի սով և 'ի ծարաւ և 'ի լքուցումն հարեալք և հաշեալք՝ ցանկցիր լերանց և դաշտաց բերէին. ոմանք 'ի ձմեռնային սառնասոյզ ձիւնախաղխաղ սառնամանեացն մրսեալք ծայրատէին և հեղձնուին. իսկ այլք յամառնային հիւղական յորդաբորք շերմութենէն տոշորմամբ կիզեալք այրէին և խորովէին: Իսկ տկարացեալքն 'ի հապճեպ փախստեանէն մատնեալք 'ի ձեռս դրժողացն՝ անխնայ անողորմ սրոյ նոցա տապաստ արկեալ՝ ոռոգանէին արեամբ զերեսս երկրի. իսկ ոմանք գրեթէ զանբան անասունս 'ի գերութիւն վարէին. և բազում ներգեհալ արս և կանայս և մատաղ մանկտի իբրեւ զգառինս 'ի մէջ գայլոց ածեալ 'ի սպանդ վարէին: Իսկ զոր պարտն վարկանէին վաճառակուր լինել՝ զայն արտաքոյ տարեալ տրոհէին յայլոցն՝ զորդի 'ի հօրէ, զեղբայր յեղբօրէ, զկին յառնէ, և զմայր 'ի դստերէ և զհարսն 'ի սկեսրէ, և զստնդիակիցն 'ի մօրէն 'ի ստենէ 'ի բաց 'ի գրկացն յափշտակեալ: Եւ անդ էր ապա տեսութիւն ողորմելի և ողբք անհանդուրժելիք և լարումն անտանելի և բախումն կրծից և կրումն արտեանաց և դողումն անձին և սարսափումն սրտի և ճշումն կոծոյ և ցտումն գեղոյ և խըզումն հերաց: Իսկ զոչ պիտանացուսն 'ի գործ վաճառաց և կամ Սողոմայական արբանեկութեանց 'ի մետաղս և 'ի բանտս և 'ի շղթայս տարեալ մղէին՝ սաստիկ տանջանարանօք խոշտանգեալ, և ըստ Հոմերական օտար կանոնին 'ի փարթամէն և 'ի փանաքէն զնոյն կշիռ միապէս պահանջէին գանձս ոսկոյ և արծաթոյ: Եւ միանգամայն իսկ զմեծս և զփոքունս 'ի մի տանջանս մահու դատապարտեալ սպառէին սպանմամբ յաշխարհէ աստի. և զայլս ևս ոմանս ըստ Սողոմոնեան տղրկին առ սակաւ սակաւ զարիւնս նոցա ծծէին՝ աղճատեալ շարիմաց խորհրդով ագահութեան, յագորդ ոչ ունելով: Իսկ գայլս ոմանս մահացան զեղբմպութեամբ խարդաւանեալ՝ որպէս թէ ողորմութիւն զայն 'ի նոցանէ լեալ այնոցիկ, յորս ներգործէին զլարս. և զայլս հնարիմաց խեղդանօք հեղձամղձուկ սատակէին. և զոմանց զսարսափելիս իմն ընդ

թյուններում այս ամբողջ քաջագործությունները տեսնելով՝ շար ոստիկանը, ինչպես նաև մեծ բարկությամբ ու սրտնեղությամբ մոնչալով, հեշտությամբ թափում էր իր թույնը: Այնուհետև ընկնելով նրանց հետեից ու հետամտելով՝ տարբեր կողմերի օտար կուսակալներից բոլորը նրանցից փախչում էին՝ ռամիկն ու ոչ ռամիկը, մինչև որ այնտեղ մեքոնցից ոմանք շնչակտուր լինելով՝ հազիվ կարողանում էին ճողոպրել սքից, որը շաղախված էր արյամբ: Դրա համար մեղքերի կրքերը հզորանում էին բոլորի մարմիններում՝ մեզ մահ բերելու համար: Իսկ ձորերի, լեռների, անապատների ու քարածայրերի մեծամեծ ավազները անգործ էին, այլ նաև բոկոտն, մերկ, սոված, ծարավ, հուսալքված, հալ ու մաշ եղած՝ ցանուցիր թափառում էին լեռներում ու դաշտերում: Շատ ցուրտ ու ձյունաշատ ձմռան սառնամանիքին մրսելով՝ ոմանք էլ ծայրատվում էին և խեղդվում, իսկ մյուսները ամառային շատ բարձր ջերմությունից տոշորվելով՝ այրվում ու խորովվում էին: Տկարացածները, հապճեպ փախուստի պատճառով ընկնում էին խաբեբաների ձեռքը, որոնք սրով անխնա ու անողորմ կերպով նրանց կոտորում էին՝ արյամբ հեղեղելով գետինը: Իսկ ոմանք էլ անբան անասունների նրման քշվում էին գերության: Բազմաթիվ թույլ տղամարդիկ, կանայք ու մատաղ երեխաներ, իբրեւ գայլերի մեջ գցած գառներ, քշվում էին սպանդանոց: Իսկ ում կարելի էր վաճառել, նրան դուրս տանելով՝ բաժանում էին մյուսներից՝ որդուն հորից, եղբորը եղբորից, կնոջը ամուսնուց, մորը աղջկանից, հարսին սկեսուրից, ծծկեր երեխային խըլում էին մոր կրծքից ու գրկից: Եվ ապա այնտեղ կարելի էր տեսնել ողորմելի տեսարան, ահավոր ողբ, անտանելի լաց, կրծքահարում, աչքերի կոպերի կքում, մարմնի դողոցք, սրտի սարսափ, ողբ ու ճիշ, գեղեցիկ դեմքի բզկտում, մազերի փետում: Իսկ ովքեր պիտանի չէին վաճառքի կամ սողոմական ծառայության⁸¹ համար, նրանց շղթայակապ քշում էին աքսոր ու բանտ՝ խոշտանգելով սաստիկ տանջանքներով: Հոմերական օտար կանոնի համաձայն և՛ հարուստներից, և՛ աղքատներից պահանջում էին ոսկու և արծաթի նույն չափի գանձեր: Ե՛վ մեծերին, և՛ փոքրերին մեկտեղ դատապարտում էին մահվան նույն տանջանքներով և նրանց սպանում ու վերացնում էին այս աշխարհից: Եվ սողոմոնյան տղրուկի նման ոմանց արյունը քիշ-քիշ ծծում էին՝ ցնորվելով ագահության նենգամիտ խորհրդով ու երբեք չհագնեալով: Իսկ ոմանց էլ խարդավանքով մահացու թույն տվեցին ու սպանեցին, որպես թե դա նրանց կողմից ողորմություն էր այնպիսիներին, որոնցով գործում էին շարիքներ: Ոմանց էլ նենգորեն պարանով խեղդամահ էին անում: Իսկ ոմանց հետ էլ շատ սարսափելի ձևով էին վարվում:

կեանս խառնեալ, զի մինչդեռ ևս յոտանաւոր նոցա կալով՝ կենդանոյն 'ի կրծքին 'ի վայր դահիճքն սրով զորովայնն հերձուիին, և մինչև ըզ-
շունչն աւանդեալ էր՝ 'ի դուրս զլերդն կորզէին, մասունս տալով զայն
իւրաքանչիւր ումեք իբր 'ի կատարումն ինչ լիութեան պիղծ պաշար-
մանն իւրեանց, իսկ այլք ոմանք, որք թեթև համարեալք և անտեսեալք
էին յաշս նոցա՝ համարձակութիւն սակս այնորիկ առեալ իբրև զլոկկ
էին և գնային, զորոց զհետ մտեալք վաղերբք և ասպարօք և նրանօք՝
իբրև զտունկս ոստաքանց արարեալ ծայրատէին, և անպիտանս առ-
նէին 'ի ձեռաց և յոտից և 'ի բոլոր անդամոց: Իսկ այլ ոմանց պարանս
առատկաց յերկոսին կողմանս 'ի գլուխս և յոտս նոցա եղեալ՝ և բա-
զում ուժեղակ մարդկամբք այսր անդր ձգձգեալ՝ մինչև լուծանել մի-
ջոյն. և ապա երկսայրի սրով բախեալ՝ միջով շափ ընդ երկուս բար-
ժանէին: Իսկ զի դեռևս շնչոյն 'ի նոսա գոլով առ տապոյ վտանգին,
կամ յայլոց ևս ձեռաց ապրելոյ ըստ գլխոյ կուտէ մասնն կանգնէր՝
կայր փոքր մի 'ի վերայ հատածի միջոյն և խոխոտէր խօսել կա՛մ
զանցս ինչ աղէտին, կա՛մ ըստ հայցուածոյ ինչ նմա ոմանց. թէպէտև
վտանգն շութափութիւն լեզուին տուեալ՝ ոչ բաւէր զբանն ինքնակա-
տար յայտնել: Իսկ զոմանս հրամայէր, զի կապեսցեն յանխնայ և հա-
տուածեսցեն մտրակօք արջառաջլաց 'ի կողս և յորովայնս թափան-
ցանց վիրաւորեալք. և մինչ շունչ նոցա կենդանի էր 'ի նոսա՝ արկա-
նէին յերկիր և քարշէին: Իսկ կիսոց զունչս և զականջսն հատանէին,
և զմասունս մարմնոյ նոցա կոտորէին, և զմատունս նոցա ծայրաքաղ
առնէին. և զոմանս յետ անհնարին հարուածոց 'ի կոճեղս պնդէին՝ և
պրկեալ կային զծակօք յոտսն յերկոսեան, մինչ զի անհնարին լինէր
նոցա նստել կամ ընկողմեն և զխոնջ տապոյ աշխատութեանն սակաւ
ինչ բժշկել: Էին 'ի նոցանէ և յուրվք 'ի բազմաց, որք վասն առ 'ի
Քրիստոս հաւատոցն բազում անգամ 'ի հարց և 'ի փորձ արկանէին,
պարգևս և պատիւս բազումս պերճութեան խոստանային, և պաճուճա-
զարդ պատմութեանս և երևելի զարդս նոցա պատրաստեալ յարդարէին
առ 'ի խտտղել ական տեսանելոյ. և պատուաւորաց ոմանց գանձս և
զերդաստանս առաջի մատուցանէին՝ միայն թէ զսնտի պաշտամունս
նոցա պատուեալ պաշտեսցեն: Այլ Քրիստոս, որ յանձինս նոցա զար-
թոյց զկամս կենարարս և զոյս սքանչելի հանգստեան՝ նոյն ինքն հը-
րովն աստուածայնով զնոսա ջեռուցեալ 'ի սէրն սուրբ Աստուծոյ, և
միջամուխ հաւատով ընդդէմ նոցա վառեալ, զի ապականեսցեն 'ի բաց
զշարիմացութիւն շարին, և լուսացեն զկապուտակ ներկուածս նախան-
ձու հակառակորդին, և հատցեն զարմատս ազահութեան 'ի հոգևոր
պատեճաղմին: Եւ այսպէս ապա զամենայն սատանայական դիւթու-

քանի դեռ նրանք ոտքի վրա էին, [այսինքն]՝ ողջ էին, դահիճները
կրծքից ներքև սրով կտրում էին նրանց որովայնը, և մինչև նրանց
շունչը փչելը դուրս էին քաշում լյարդը ու նրա մասերը բաժանում բո-
լորին՝ իրենց պիղծ ձգտումը ամբողջութեամբ կատարելու համար: Իսկ
ուրիշները, որոնք նրանց աչքում տկար էին համարվել ու անտեսվել,
այդ պատճառով համարձակություն առնելով՝ լուռ գնում էին և որոնց
հետևից ընկնելով թրերով, վահաններով ու դաշույններով ծառերի պես
ճղակոտոր անելով՝ ծայրատում էին նրանց, զրկում ձեռքերից, ոտքե-
րից և մարմնի բոլոր մասերից: Իսկ ոմանց երկու կողմերից զլուխնե-
րին ու ոտքերին բարակ պարաններ էին գցում, և բազմաթիվ ուժեղ
մարդիկ ձգում էին այս ու այն կողմ, մինչև նրանց մեջքը թուլանալը,
և ապա երկսայրի սրով խփելով՝ մեջտեղից երկու մասի էին բաժա-
նում: Եվ քանի որ նրանցում դեռևս շունչ կար, վտանգից տապի մեջ
ընկնելու կամ ուրիշների ձեռքից ազատվելու պատճառով նա [ոստի-
կանք] կանգնում էր գլխի կողմում կամ մեջտեղի մի փոքր հատվա-
ծում և ջանում էր խոսել աղետի անցքերի մասին, կամ երբ ոմանք
նրան աղաչում էին, թեև վտանգից արագ-արագ լեզվին էր տալիս,
բայց չէր կարողանում խոսքը կատարելապես հայտնել: [Ոստիկանը]
հրամայում է, որ ոմանց էլ կապեն և արջառաջի խարազանով անխնա
խփեն նրանց կողերին, որովայնին՝ մխրձվելով ներս ու վիրավորելով:
Եվ քանի դեռ նրանք կենդանի էին, գցում էին գետին ու քարշ տալիս:
Իսկ մի մասի էլ քթերն ու ականջներն էին կտրում, ջարդում էին նրանց
մարմնի մասերը, կտրում նրանց մատների ծայրերը: Անհամար հար-
վածներից հետո նրանց ամրացնում էին կոճղերի վրա ու երկու ոտ-
քերով ամուր կապում էին ծառերին⁸², այնպես որ հնարավոր չէր լի-
նում նստել կամ պառկել և իրենց հոգնածությունն ու շարշարանքը
փոքր-ինչ թեթևացնել: Եվ նրանցից շատերին Քրիստոսի հավատքի
համար բազմիցս հարցուփորձ էին անում, փառավոր շատ պարգևներ
ու պատիվներ խոստանում և նրանց համար պատրաստում էին պա-
ճուճազարդ պատմութեաններ ու երևելի զարդեր՝ նրանց աչքերը շլաց-
նելու համար: Իսկ պատվավորներից ոմանց էլ տալիս էին գանձեր ու
նրանց մոտ բերում իրենց գերդաստաններին՝ միայն թե նրանք պաշ-
տեն իրենց սնտի պաշտամունքը: Բայց Քրիստոսը, որ նրանց մեջ արթ-
նացրեց կենարար կամք ու մահվան սքանչելի հույս, նույն ինքը աստ-
վածային հրով նրանց ջերմացրեց սուրբ Աստծու սիրով և նրանց դեմ
զինեց համարձակ հավատով, որպեսզի նրանք վերացնեն շարի նեն-
գությունն ու լվան հակառակորդի նախանձով ներկված կապույտ գույ-
նը և հոգևոր պատերազմում կտրեն ազահության արմատը: Եվ այդ-

թեանցն պաշտամունս առ ոչինչ համարեալ՝ ոչ շեղեցան 'ի շղուարարոյ շոգմոգութիւնս նոցա, և ոչ զարհուրեցան յահագին սպառնալեացն և 'ի տանջանարանաց, զոր պատրաստէին նոցա: Եւ իբրեւ այսպէս առհասարակ սոքա զգաստացեալք լինէին 'ի պատասխանատուութեան աւետարանի փառացն Քրիստոսի, և զլուեալն յունկանէ իբրեւ 'ի վերայ բարձր տանեաց քարոզէին՝ «Թէ քրիստոնեայք եմք և անօրէն օրինացդ ձերոց ոչ կարեմք հնազանդել:» այնուհետեւ զանդատապարտսն իբրեւ զդատապարտս վարեալ և վճիռ մահու 'ի դատաւորաց անտի 'ի վերայ նոցա եղեալ՝ սրով զնոսա առհասարակ վատնէին. որք և ընկալան իսկ զբրաբիոն յաղթութեան՝ յԱստուած թագաւորեալք:

Իսկ յայլում վայրի դարձեալ այլք ոմանք ըմբռնեալք վարեցան ածան առաջի դատաւորաց: Եւ իբրեւ հարցան 'ի նոցանէ, և բազում աղերսալի և հեշտալի բանս բարեաց պարգեաց առաջի դնէին՝ միայն եթէ պաշտօն մակուրան Կուրանին Մահմետի հաւանեալ դարձցին, նոքա ոչ պատասխանույ անգամ զդատաւորսն արժանի գրեցին. այլ միայն ընդ միտս իւրեանց ընդ Աստուծոյ խօսէին՝ սրտիւ հաւատացեալք յարդարութիւն և բերանով խոստովանեալք 'ի փրկութիւն: Եւ այնուհետեւ հարուածս 'ի թիկունս 'ի թշնամեացն ընդունէին, և ապտակս 'ի ծնօտս, և գան սաստիկ 'ի պարանոցս, և հանեալ մղեալ վարեալ տանէին յասպարէս կատարման: Եւ 'ի մի ջուիր զսուրբսն զնդեալ՝ և իբրեւ զպարիսպ շուրջանակի զնոքօք վաղակաւոր դահիճքն բազմածեալ, այնպէս սուր 'ի վերայ եղեալ կոտորէին: Իսկ արք ոմանք 'ի թշնամեացն յայնցանէ որ շուրջն կային՝ տեսեալ 'ի սրբոց անտի մանուկ մի զուարթատեսիլ և գեղեցիկ երեսօք՝ Միքայել անուն, յաշխարհէն Գուգարայ, որոյ չեւ ևս էր փաղփաղեալ բողբոջեալ մրադիր բոյսք մօրուացն ընդ ծնօտսն՝ և իբրեւ մարդասիրել 'ի նա խոկացեալ և բուռն հարեալ զնմանէն, յինքնանս կորզեալ ձգէին, զի մի՛ ընդ այլսն և նա կորիցէ: Իսկ նա արտօսարթոր կականմամբ զաչսն յերկինս համբարձեալ և զօրացեալ վերին օգնականութեամբն՝ 'ի բաց զինքն 'ի նոցանէ շսպեալ ճողոպրէր. և հապճեպ տուեալ և դիմագրաւ դիմեալ առ ընկերս իւր՝ առաջի սրոյն զգլուխ իւր կամաւորաբար մատուցանէր: Եւ այսպէս 'ի բանաւոր ողջակիզումն զինքն Քրիստոսի նուիրէր ընդ այլ ևս անարատ պատարագացն և զենմանց 'ի հօտ անուշից Հօրն երկնաւորի:

Էին ևս յայնժամ եղբարք երկուք 'ի նախնեացն Գնունիք, որոց անուանքն միումն Դաւիթ և միւսումն Գուրգէն ճանաչիր. որք և ըմբռնեալք 'ի գերչացն՝ ածան առաջի բռնադատի ոստիկանին: Եւ իբրեւ

պիսով արհամարհելով սատանայական պաշտամունքի կախարդութիւնք [նրանք] շթեքվեցին դեպի նրանց խառնակիչ բանասերկությունները, շվախեցան ահագին սպառնալիքներից ու տանջանքներից, որ պատրաստել էին նրանց համար: Եվ երբ նրանք առհասարակ այդպես զգաստացել էին Քրիստոսի փառավոր աւետարանի պատասխանատվյամբ և ինչպես բարձր տանիքից քարոզում էին ականջով լսածը. «Եթե քրիստոնյա ենք՝ ձեր անօրեն կրոնին չենք կարող հնազանդվել»⁸⁵: Այնուհետև անմեղներին մեղավոր էին համարում և նրանց վերաբերյալ դատավորների կողմից մահվան վճիռ էին կտրում ու նրանց բոլորին սրի քաշում: Նրանք ընդունեցին հաղթության պսակը՝⁸⁶ թագադրվելով Աստծու կողմից:

Իսկ մեկ այլ վայրում որոշ մարդիկ դարձյալ բռնվեցին և քշվեցին ու բերվեցին դատավորների առաջ: Եվ երբ նրանց հարցաքննեցին, աղաչանքով ու հաճելի խոսքերով ընտիր պարզեներ էին դնում նրանց առաջ, միայն թե նրանք համաձայնվեին ու դառնային Մահմեդի ղուրանի⁸⁵ պաշտամունքին, [բայց] նրանք դատավորներին անգամ պատասխանի չարժանացրին, այլ միայն իրենց մտքում Աստծու հետ էին խոսում՝ սրտով հավատալով արդարությանը և բերանով խոստովանվելով փրկությունը: Դրանից հետո նրանք թշնամիներից հարվածներ էին կրում իրենց մեջքերին, ապտակներ՝ ծնոտներին, սաստիկ ծեծ՝ պարանոցներին: Հետո նրանց հանելով՝ քշում, տանում էին հրապարակ սպանելու: Եվ սրբերին մի խմբի մեջ հավաքելով ու նրանց շուրջը պարսպի նման բոլորելով՝ թրավոր դահիճները սրի էին քաշում նրանց ու կոտորում: Իսկ թշնամիներից ոմանք, որոնք կային նրանց շուրջը, սրբերի մեջ տեսնելով Միքայել անունով կայտառ ու գեղադեմ մի մանուկի, որը Գուգարաց աշխարհից էր, և որի ծնոտներին դեռ չէին փայլփրում նոր բողբոջած մորուքի աղվամազերը, և իբրեւ թե մարդասիրաբար նրա մասին մտածելով և ձեռք գցելով նրան՝ իրենց կողմն էին քաշում, որպեսզի մյուսների հետ նա էլ չկորչի: Բայց նա [Միքայելը], արտասովոր ողբով աչքերը երկինք բարձրացնելով և զորանալով վերին օգնությամբ, նրանց ձեռքից պոկվում ու ճողոպրում է: Իսկույն ու համարձակ գնալով իր ընկերների մոտ՝ նա կամավորաբար իր գլուխը դնում է սրի տակ: Եվ այդպես գիտակցաբար նա իրեն նվիրում է Քրիստոսին՝ ողջակիզվելով մյուս այն սուրբ զոհերի հետ, որոնք երկնային Հոր անուշահոտությունից էին:

Այն ժամանակ Գնունիների նախարարներից կային երկու եղբայրներ, որոնցից մեկի անունը Դավիթ էր, մյուսինը՝ Գուրգեն: Նրանք ևս բռնվեցին այն գերիների կողմից և տարվեցին բռնակալ օստիկանի

հարցնւմ որ ընդ նոսա լեալ և գրեթէ զկէս տէրութեանն իւրոյ տալ նոցա խոստանալի, այլ և բազում զգեստս և զարդս ոսկեճամուկս, և ծիրանիս և երեւիլ լակոնացի և բեհեզս նոցա մատուցանէր, և կամարս և մանեակս ոսկեղէնս և նժոյգս սրավարս՝ ճոխապաճոյճս՝ ի զէնս և ի զարդս. և ապա զձեռս իւր ի նոսա կարկառեալ և գիրկս զպարանոցօքն արկեալ և հուպ ընդ հուպ ի համբոյր մերձեցուցեալ զնոսա, այնպէս շոգմոզէր շողմութեամբ բանի հնազանդել նորայն բանի և խնայել յարբունս մանկութեան իւրեանց և դառնալ յանօրէն օրէնս, զոր ինքն պաշտէր. — իսկ նոցա զեղեցիկ իմն մոլութեամբ ի զէն զինուորութեանն Քրիստոսի զինքեանս վառեալ՝ համարձակաճայն բարբառով զբարւոք դաւանութիւնն քարոզէին առաջի ամենեցուն, «Թէ քրիստոնեայք եմք, և ճշմարտութիւնն Աստուծոյ, որ յինքն զանմահութիւն ունի և ի լոյս անմատոյց է բնակեալ՝ ոչ կամիմք փոխանակել ընդ ձերում ստութեանդ, որ ոչինչ իսկ են և յոչինչ համարեալ:» Իսկ իբրեւ այսպէս զխորհուրդ նոցա ի սէր նահատակադրին Քրիստոսի արձանացեալ տեսանէր թշնամին՝ հրամայէր այնուհետեւ սրով զնոսա սպանանել: Իբրեւ աժան ի թէատրոնն իբրեւ զոչխար ի սպանումն՝ աղօթս մշտնջենամուռնչս և պաղատանս աղերսալից անդր առ Աստուած մատուցանէին զրել զնոսա ի թիւ վկայից սրբոց, որք սիրեցին զօր երեւելոյ գալստեան նորա: Եւ հանդերձեալ դահճացն զերէց եղբայրն կատարել սրով, նա աղաչանս նոցա մատուցանէր՝ նախ զկրտսերն քան զինքն տալ կերակուր սրոյն. ի մտի եղեալ եթէ գուցէ ի վերջ քան զնա մնալով՝ ըստ մանուկ տիողն զարհուրեցի ինչ յիմայելեան սրոյն սպառնալեացն, — վասնզի մրձազարդ մորուքն ի ծնօտսն դեռեալ էր տիգեալ և ընծիւղեալ — և դարձեալ յեղբայրն կոյս ասէր. «Եղբայր սիրելի, նախ դու ընծայաբերեցիր Քրիստոսի յուսոյն մերոյ՝ մատուցանելով զքեզ ինքն բանաւոր ողջակէզ և զենումն նուիրական նմա, որ վասն մեր եղև մեռեալ և վերագրեաց զմեզ ի կեանս:» Իսկ նորա ոչինչ գրեալ զվիշտս և ոչ ի մտի եղեալ զանհարկին մահուն տուգանս՝ յօժարութեամբ դիմեալ ի սուրն, այսպէս հատաւ գլուխ նորա՝ պսակեալ ի Քրիստոսէ անթառամ պսակաւն: Զկնի ապա և երէց եղբայրն յետ բարւոք պատերազմին և կատարման ընթացիցն և պահպանութեան հաւատոցն ի նոյն միտս զինքն վառեալ՝ յանողորմ սրոյ անտի սպանանի ի կենացս և կենդանանայ յանդերանութիւնս անվախճան ուրախութեանցն վերին արքայութեան: Այսպէս ամենեքեան սոքա սուրբք, որ առ ի յինէն պատմեցան՝ յիրաւի տարեւորական տօնախմբութեամբ պատուին միշտ յեկեղեցիս սրբոց, օր յիշատակի սոցա սահմանեալ

մոտ: Եվ երբ [ոստիկանը] հարցուփորձ է անում, խոստանում էր նշանաց տալ իր տերութեան գրեթէ կեսը, ինչպես նաև մատուցում էր ոսկեհնչուս շատ զգեստներ ու զարդեր, ծիրանիններ⁸⁶, լակոնական երեւելի բեհեզ⁸⁷, ոսկեղեն գոտիներ, մանյակներ, սրնթաց նժույգներ՝ շքեղորեն զարդարված զենքերով ու զարդերով: Եվ ապա իր ձեռքերը մեկնում էր նրանց և փաթաթվելով նրանց պարանոցին, մոտեցնում էր իրեն՝ համբուրելու համար: Այնպես շողոքորթելով դատարկ բաներ էր խոսում՝ նրանց հնազանդեցնելու իրեն, որպեսզի նրանց խնայեր արբունքի հասած տարիքում, եթե նրանք դառնային դեպի իրենց անօրեն կրոնը, որը ինքն էր պաշտում: Իսկ նրանք, բուռն ցանկութեամբ զինվելով Քրիստոսի զինվորութեամբ, բոլորի ներկայութեամբ համարձակ ու հստակ ձայնով քարոզում էին բարվոք դավանութիւնը՝ ասելով. «Եթե քրիստոնյաներ ենք, և Աստուծո ճշմարտութիւնը, որ իր մեջ անմահութիւն ունի ու անմատուց լույսի մեջ է բնակված, չենք ուզում փոխանակել ձեր ստութեան հետ, որը չկա և ոչնչութիւն է համարված»⁸⁸: Իսկ երբ թշնամին տեսնում է, որ նրանց միտքը արձանացած է ամենահաղթ Քրիստոսի սիրուն, այնուհետև նա հրամայում է սրով սպանել նրանց: Եվ երբ նրանք բերվեցին հրապարակ՝ իբրեւ ոչխար սպանվելու համար, նրանք այնտեղ առ Աստուած մատուցում էին մշտամուռն աղոթքներ ու աղերսալի պաղատանքներ՝ իրենց գրանցելու այն սուրբ վկաների թվում, ովքեր սիրեցին նրա գալստյան ու երևալու օրը: Երբ դահիճները պատրաստվեցին նախ ավագ եղբորը սրով սպանել, նա աղաչում էր նրանց, որպեսզի իրենից առաջ կրտսեր եղբորը սրի ճարակ տան՝ մտածելով, թե գուցէ նա իրենից հետո մնալով՝ փոքր տարիքի պատճառով սարսափի իսմայելյան սրի սպառնալիքներից, քանի որ նրա մորուքի աղվամազը նոր էր ծլարձակել: Եվ դառնալով եղբոր կողմը՝ նա ասում է. «Սիրելի եղբայր, նախ դու քեզ ընծա բեր մեր Քրիստոսի հույսին՝ քեզ գիտակցաբար նվիրելով նրան ողջակիզվելու համար, ինչպես որ նա մեռավ մեզ համար և մեզ կյանք ընծայեց»: Իսկ նա [կրտսեր եղբայրը] արհամարհելով տառապանքն ու չհիշելով շարաշար մահվան գույժը՝ հոժարութեամբ դիմեց դեպի սուրը: Եվ այդպես կտրվեց նրա գլուխը՝ Քրիստոսի կողմից պսակվելով անթառամ պսակով: Դրանից հետո նաև ավագ եղբայրը այդ բարվոք կովից, նրա վարմունքից և հավատքը պահպանելուց հետո նույն՝ մտադրութեամբ իրեն զինելով՝ այդ անողորմ սրով հեռանում է այս կյանքից և կենդանանում վերին արքայութեան անվախճան ուրախութեան ու երանութեան մեջ: Այսպես այս բոլոր սրբերը, որոնց մասին ես պատմեցի, իրավամբ ամենամայա տոնախմբութեամբ միշտ մեծարվում են սուրբ եկեղեցինե-

Մարերի ամսոյ՝ որ օր ի է: Վասնզի շիշուցին զհարուածս տանջանաց և գրեցան յորդիս վերին Սիօնի. անիւթ հաւատով յաղթեցին խորամանկութեան նոցա և հատին կտրեցին զոստս մահաբեր պտղոց նոցա. զի չիք ինչ ահաւոր՝ ուր սէր Հօր է, և ոչ այն ինչ որ ցաւեցուցանէ՝ ուր փառքն Քրիստոսի են: Եւ այսպէս ապա աստուածային իմաստութեամբն՝ ի բաց մերժեալ յանձանց զամենայն ինչ, որ ապստամբ և վայրենի է, և սրբեալ զինքեանս ի մարգկանէ պղծոց և կորուսելոց՝ կենսացուցին իւրեանց զհարկաւոր մահ մարմնոյ, և կամաւորաբար ածան իբրեւ գոշխար ի զենումն. և փոքր նեղութեամբ վայրկենիս յահ և յերկիւղ Տեառն յղացեալ՝ երկնեցին և ծնան զհոգի փրկութեան: Եւ սուրբ խնդրուածք նոցա իշուցին զհրեշտակս ի փրկութիւն իւրեանց, և նովին խոնարհութեամբ հասին երկնաւոր բարձրութեան: Լուան աւետիս ի հեռաստանէ, և զուարթագին սրտիւ զտանջանս և զմահ իբրեւ զանմարմինս կոխեցին: Նմանեցան քաջ նահատակացն մահուն, և դիմեցին խաղաղութեամբ առ Աստուած ժամանեալք: Աոին զյաղթութեան քրաբիոնն, և վերադասեցան յորդիս վերին Երուսաղէմի: Որպէս սկըսան քաջութեամբ, նովին և կատարեցին զհանդէս նահատակութեանն՝ զի երկնաւոր սիրովն, և արտափայլեցին իբրեւ զարեգակն ի մէջ տիեզերաց, որոց և անուանք նոցա գրեալ են ի դպրութիւն կենաց:

Իսկ այլք ոմանք թշուառականք և կոխեալք ի սատանայէ՝ զարհուրեալք յառժամանակեայ մահուանէս, և դիւրացուցեալ ի սիրտս իւրեանց զի նանիր և զսնոտի խոստմունս նոցա՝ շուրջ զինքեամբք պատեցին զերկունս մեղաց մահու և ուղիւիք անօրէնութեան հեղեղեցին զանձինս իւրեանց. և վրիպեալք ի ճշմարիտ լուսոյն՝ խաւարազգած նսեմութեամբ կուրացան, մոլորեալք յարքունական պողոտայէն և քեցեալք ի բաց յստակ ծորանէ քաղցրութեան խորհրդոցն աստուածայնոց՝ զմրուր դառնութեան բաւականաբար արբին, որ վերջին է շարութեան և առաջին կռապաշտութեան: Եւ ուրացեալք ի հաւատոյ՝ չար ևս քան զանհաւատսն գտան, ոչինչ օգտեալք և ի խոստմանց ինչ նոցա՝ գոնէ միայն ըստ մասանց կենացս. այլ երերածութիւն և տատանեալք և թշնամանեալք էին՝ և յամենայն կողմանց հարեալ և վատթարեալ: Եւ ազատ մարդիկք այնպէս ուրացութեամբն ձաղեալք և հասեալք ի խոր աղքատութիւնս, մինչև ի դրունս տնանկաց շրջել և հաց մուրանալ՝ և միայն զկորստական մոլորութեանն և անարգութեանն անուն ժառանգեալք: Եւ ոչ գտաւ խոստովանութիւն ի շրթունս նոցա. իշին ի դժոխս անհնարին դառնութեամբ՝ առիթք գտեալք հրոյն գեհնի: Եւ

րում, և նրանց սահմանած հիշատակի օրը մարերի ամսի ի է [27]-ն է: Քանի որ նրանք հանգցրին տանջանքների հարվածները և համարվեցին վերին Սիօնի որդիներ, դրանով իսկ անխափան հավատով հաղթեցին նրանց խորամանկությանը և հատեցին-կտրեցին նրանց մահաբեր պտուղների ոստերը, որովհետեւ ահավոր ոչինչ չկա, ուր Հոր սերն է, և չկա ինչ-որ բան, որ ցավեցնի, ուր Քրիստոսի փառքն է: Եվ ապա այս ձևով աստվածային իմաստութեամբ իրենցից հեռացնելով այն ամենը, ինչ խռովարար է ու վայրենի, և իրենց մաքրելով պիղծ ու կորուսյալ մարդկանցից՝ նրանք կենդանացրին իրենց մարմնի անհրաժեշտ մահը և կամավոր կերպով բերվեցին զոհ մատուցվելու իբրեւ ոշխար: Եվ ակնթարթորեն հղանալով Տիրոջ ահն ու երկյուղը՝ նրանք երկնեցին ու ծնեցին փրկութեան հոգին: Եվ նրանց սուրբ խնդրանքը հրեշտակներին վայր իջեցրեց իրենց փրկութեան համար և նույն խոնարհութեամբ հասան երկնավոր բարձրության: Հեռաստանից լսեցին ավետիսը և հրեշտակների նման ուրախ սրտով ոտքի տակ առան տանջանքն ու մահը: Նմանվեցին մահվան քաջ նահատակներին և խաղաղութեամբ դիմեցին ժամանելու առ Աստված: Հաղթանակի պսակ ստացան և դասվեցին վերին Երուսաղեմի որդիների շարքը: Ինչպիսի քաջութեամբ որ սկսեցին, նույն ձևով էլ ավարտեցին նահատակության հանդեսը՝ լի երկնային սիրով, և տիեզերքում փայլատակեցին իբրեւ արեգակ: Եվ նրանց անուններն էլ գրված են կյանքի գրքում:

Իսկ առանձին թշվառականներ ու սատանայի կողմից ոտնակոխ արվածներ, զարհուրելով ներկա մահվանից, և իրենց սրտերը թեթեւացնելով նրանց փուշ ու սնոտի խոստումներով՝ իրենց շրջապատեցին մահվան մեղքի երկունքով և անօրեն հորձանքի նման հեղեղեցին իրենց մարմինները: Վրիպելով ճշմարիտ լուսոյն՝ նրանք կուրացան խավարով ու մթով, շեղվեցին արքունական ճանապարհից և զատվելով աստվածային քաղցր խորհրդի հստակ ծորանից՝ բավականաչափ խմեցին դառն մրուրը, որը շարութեան վերջինն է և կռապաշտութեան առաջինը: Ուրանալով հավատը՝ նրանք անհավատներից ավելի չար գտնվեցին՝ բոլորովին չօգտվելով նրանց խոստումներից գոնե միայն կյանքի կողմով, այլ դարձել էին երերացող, տատանվող, թշնամացած և բոլոր կողմերից խցված ու նվաստացած: Ազնվական մարդիկ ուրանալու պատճառով խայտառակվեցին ու հասան խոր աղքատության և մինչև անգամ աղքատների դոներն էին շրջում ու հաց մուրում՝ ժառանգելով միայն կորստական մոլորության ու անարգության անուն: Նրանք իրենց շրթունքներով խոստովանվեցին. սաստիկ դառնութեամբ իջան դժոխք՝ միջոց դառնալով գեհնի հրի համար: Եվ սա էս գրեցի կշտամբելու

Հոլովելոյ նկանակին սրով Տեառն վանել զճամբարս թշնամեացն. կամ
բստ Յայէլի թերևս գոնէ յետ զկաթն արբուցանելոյ՝ ցցով վարսաւորել
ընդ ծամեիսն Սիսարայ. կամ իբրև զՄակաբէ՝ ի շուրջ պատեալ պա-
տերազմէն փրկել, և այսպէս ազատել զկաթուղիկէ եկեղեցի և լուծանել
զլուծ՝ ի պարանոցէ հաւատացելոց, և շահել զորդիս՝ սպանելոց: Բայց
ոչ զայս եղև տեսանել մեզ, այլ զնորին հակառակն կրեցաք. վասնզի
նուազունքն քան զմեծամեծսն ձեռներէց լինել ջանային, և ծառայքն
բստ Սողոմոնի հնարէին, զի գտեարս տրեխաւորեալ՝ ի գետնի գնա-
ցուցեն և ինքեանք ելցեն յերկարս ահիպարանոցս և առաթուր հա-
րողս՝ խրոխտացեալք և սոնքացեալք մեծաւ ապստամբութեամբ: Իսկ
թագաւորք մեր և պետք և իշխանք, զորս ի բնէ նախարարութիւնքն
էին՝ ջանային վարատել և խլել յիւրաքանչիւրոցն բնակութեանց, և բստ
ախորժից իմն ձեռական և նոր ստեղծանել պայազատս և սպասալարս:
Այլ և եղբայր ընդ եղբօր և ազգայինք ընդ ազգայինս ընդվզեալ ի
նախանձ և ի շարակնութիւն և ի գրգռութիւն և ի կատարեալ ատե-
լութիւն ընդ միմեանս բերէին: Եւ այսպէս համագունդ ընդ միմեանս
հարեալք՝ հակառակութիւն և ի կոխ պայքարէին. և միշտ սուր յազդեր
ունելով՝ բազում ևս քան զթշնամիսն հեղուին ի միմեանց զարեան ճա-
պաղիս. և առհասարակ զբաղաքս և զգեօղս և զաւանս և զազարակս,
այլ և գտունս իւրեանց քանդէին ձեռօք իւրեանց. և գրեթէ այն իսկ
օճիրք հակառակութեան գտան պատճառք հինիցն՝ եկելոց ի վերայ մեր,
բստ Սողոմոնի՝ թէ «Ատեկութիւն գրգռէ զբարկութիւն»: Եւ առ մեզ լը-
ցաւ միւս մարգարէութիւնն, եթէ «Անկցի այր ընդ այր, և այր ընդ ըն-
կերի իւրում, ընդհարցի մանուկ ընդ ծերոյն, և անարգն ընդ պատուա-
կանին»: Այսպէս ապա ամենայն առաքինի քաջողութիւն և շինութիւն
և խաղաղութիւն քայքայեցաւ, և եղծումն և ապականումն գտեղի փո-
խարեբեաց: Եւ սակս այսորիկ ապա մարգարէն ընդ մեզ ողբակցէ զա-
ռաջին բարեզարդութիւնն և զվերջին ընդդիմակազմութիւնս, եթէ «Առաջ
նորա դրախտ փափկութեան, և վերջ նորա դաշտ ապականութեան»: Ըստ
հարուածոցս դաժանութեանց և տարերքս ևս յեղափոխեցին ի մեզ
զդառն առարկութիւն չարի. վասնզի բարեխառն օգք հիւսիսայինք ի
դառնաշունչ հողմ հարուային շրջեցան. և քաղցր և հեշտալի գարուն
ի ձմերային սգաւորութիւնս յեղանակեցաւ: Յայնժամ երկրագործք մեր
բազմայորդորք էին ի վաստակս ձեռաց իւրեանց, իսկ այժմ լքեալք
և ընդարմացեալք շտեալք. յայնժամ շտեմարանք զեղեալք, իսկ այժմ
դատարկացեալք և ամաչեցեալք. անդ հօտք արօտականք ծաղկաւէտք

նելով թշնամիների բանակները, կամ ըստ Հայելի⁹², որը թերևս կաթը խմելուց հետո Սիսարի ատամները սեպով գետնի մեջ խփեց, կամ իբրև Մակաբեն⁹³, որը պատերազմի շրջափակումից փրկվեց ու այդպես ազատեց կաթողիկե եկեղեցին և հավատացյալների պարանոցից փարատեց լուծը ու ստացավ սպանվածների որդիներին: Բայց այդ բանը մենք չտեսանք, այլ կրեցինք դրա հակառակը, քանի որ անզորները ջանում էին մեծամեծներից ավելի համարձակ լինել, և ըստ Սողոմոնի՝ ծառաները գտնում էին, որ տերերին պետք է տրեխ հագցնել, որ քայլեն գետնի վրա, իսկ իրենք պետք է բարձրանան բարձրավիզ ու ոտնատակ տվող երիվարների վրա՝ գոռոզանալով ու հոխորտալով մեծ ըմբոստություն: Իսկ մեր թագավորները, պետերն ու իշխանները, որոնք հենց սկզբից մեր նախարարություններն էին, ջանում էին ցրել, յուրաքանչյուրին հանել իր բնակավայրից և իրենց ուզածով ստեղծել իրենց պատկանող նոր պայազատներ ու զորավարներ [սպասալարների]: Նրանք նաև եղբորը եղբոր դեմ էին հանում, ազգականին ազգականի՝ միմյանց նկատմամբ առաջացնելով նախանձ, շարակնություն, գրգռություն և կատարյալ ատելություն: Եվ այդպես խմբովին միմյանց դեմ դուրս գալով՝ հակառակվում էին ու կռվում և միշտ սուրը ազդրին կապած միմյանցից ավելի շատ արյուն էին թափում, քան թշնամիները: Առհասարակ քաղաքները, գյուղերը, ավանները, ագարակները, ինչպես նաև իրենց տները քանդում էին իրենց ձեռքով: Եվ այդ հակառակության հանցանքները գրեթե պատճառ դարձան այն ավազակների հումար, որոնք հարձակվեցին մեզ վրա՝ ըստ Սողոմոնի, թե «Ատելությունը գրգռում է բարկությունը»⁹⁴: Մեզ է վերաբերում նաև նրա մյուս մարգարեությունը, թե «Մարդը կկռվի մարդու դեմ, ընկերը ընկերո՞, մանուկը կընդհարվի ծերի, անարգը՝ պատվականի հետ»⁹⁵: Եվ այդպիսով քայքայվեցին առաքինի ողջամտությունը, շենությունը, խաղաղությունը, և դրանց փոխարինեցին ավերումն ու ապականումը: Այդ պատճառով էլ մարգարեն մեզ հետ ողբակցում է առաջին բարեգալությունյան և վերջին ավերածությունյան համար, թե «Նրա սկիզբը փափուկ դրախտ էր, իսկ նրա վերջը ապականությունյան դաշտ»⁹⁶, Դաժան հարվածների համեմատ բնություն հիմնական տարրերը ևս մեզանում վերափոխեցին դառն պատահարը չարի: Քանի որ հյուսիսային բարեխառն հովը հարավային ցրտաշունչ հողմի փոխվեց, քաղցր ու հաճելի գարունը ձմեռային տրտմության վերածվեց: Այն ժամանակ մեր երկրագործները ջանադիր էին իրենց ձեռքի աշխատանքի համար, իսկ այժմ հուսալքված են, ընդամենացած և խնդրող⁹⁷: Այն ժամանակ շոեմարանները լիքն էին, իսկ այժմ դատարկված են ու նսեմացած: Այն ժամա-

խայտացեալ, աստ խամբեալ և յոյժ պակասեալ. յայնժամ դաշտք պարտութեամբ լցեալ, իսկ այժմ տխրութեամբ. անդ և հովիտք բազմացուցեալ ցորեան, աստ կարկտիւ և շար ուղիսիք հեղեղեալ. յայնժամ անձրեք քաղցունք և շահեկանք, իսկ այժմ անպիտանք և շաղբ և թորթորեալք յապականել զհունձս և զկալս, թէ և գտանի ուրեք պրտղեղութիւն. անդ լերինք զցնծութիւն զգեցեալ, իսկ արդ անզարդացեալ առ ի չգոյէ արօտականաց: Տասն լուծք եզանց գործեցաք, և սափոր մի մեզ տուաւ. սերմանեցաք և ոչ հնձեցաք. տնկեցաք և ոչ կթեցաք: Թզենի ոչ ետ զպտուղ իւր. որթ և ձիթենի ոչ ետուն զգորութիւնս իւրեանց. թէ շտեմարանեցաք ինչ, և զայն ևս այլոց թողաք: Եւ այսպէս անդրադարձեալ եղև մեզ տէրունեան բանն, զի մեք վաստակեցաք, և այլք ի վաստակս մեր մտին: Եւ այսպէս ապա յամենայն յուսոյ բարւոյ զրկեալք՝ ծածկեցին զմեզ անարգանք մեր:

Եւ այսպէս ի յիշատակութենէ թշնամեաց և յանարդիւն անպտղութեանց՝ ապա և սովն ևս ի վերայ սաստկացեալ զօրանայր ուժգնապէս: Վասն զի հուրն կայծակնացայտ որ տեղեացն ի մեզ, և սուրն անողորմ պատերազմացն որ միշտ ի մեզ բղխէր զհոտ մահու՝ մինչև յօթն ամ ձգեալ ընդերկարեցաւ. և վասն այսորիկ մնացեալքս պանդխտեցաք ի վրանս Կեդարու, և թափրացաք և ունայնացաք ի ստացուածոց և ի բոլոր պարենի ոռճկաց և ի չգոյէ կերակրոց: Ապա այնուհետև սկիզբն առնոյր սովն կորստական և ապականէին առհասարակ Այրարատեան աշխարհիս ծնունդք ի քաղաքս և ի գիւղս և յագարակս՝ իբրև զդիակունս գունատեալս՝ և լքեալս դանդաշէին: Եւ այլք ի փարթամաց առ սակաւ սակաւ գիւրեանց ստացուածս վատեալք ընդ աւուրն պարենի՝ ի վերջին տնանկութիւն հասանէին և յաւէտ յաղհատութիւն և ի կարօտութիւն: Եւ կէսք ի խոտաբուտ կեանս ի հարկէ սովոյն բերեալք՝ զմուխիւնդն և կամ զայլս ոմանս վնասակար բանշարս ըստ դիպաց իմն ճարակեալ՝ յապականութիւն մահու հասանէին. զի վտանգ սովոյն հասարակ շարժէր ի կարօտութիւն զամենայն ինչ ի կերակուր նոցա բերել: Իսկ ոմանք զսիրելի որդեակս իւրեանց ընդ սակաւիկ ինչ ոռճկաց թշնամեացն վաճառեալ ի տագնապէ վտանգին՝ ոչ յիշեցան նոցա աղէկոտոր խնամք ծնողականաց: Եւ կանայք պատուականք ի հարկէ կարօտութեանն զքողումն ի գլխոց մերկացեալ

նակ արածող կենդանիների հոտերը վխտում էին ծաղկավետ [վայրերում], իսկ այժմ քշացել են ու խիստ պակասել: Այն ժամանակ դաշտերը լցված էին առատությամբ, իսկ այժմ տխրությամբ: Այն ժամանակ հանգ ու հովիտ լիքը ցորեն էր, իսկ այժմ կարկտով ու շար հորձանքով հեղեղված: Այն ժամանակ անձրևները ցանկալի ու օգտակար էին, իսկ այժմ ոչ պիտանի, հորդառատ, խմանցող, որոնք փշացնում են հունձն ու կալերը, եթե անգամ որևէ տեղ պտղաբերություն է լինում: Այն ժամանակ լեռները ցնծություն էին հագել, իսկ այժմ անզարդ են դարձել՝ արածող կենդանիներ չլինելու պատճառով: Տասը լուծ եզներ գործի դրեցինք, բայց մեզ տրվեց միայն մի սափոր [բերք], սերմանեցինք, բայց չհնձեցինք, [ծառեր] տնկեցինք, բայց [պտուղ] չբազեցինք: Թզենին պտուղ չտվեց, խաղողի վազն ու ձիթենին չտվեցին իրենց գորությունը: Եթե մենք ինչ-որ բան շտեմարանեցինք, այն ևս ուրիշներին թողեցինք: Եվ այսպես մեզ վրա անդրադարձավ տերունական խոսքը, որովհետև մենք աշխատեցինք, բայց մեր վաստակը ուրիշներն օգտագործեցին: Եվ այդպիսով զրկվելով ամեն տեսակի բարի հույսից՝ մեզ պատեց մեր անարգանքը:

Այսպիսով, թշնամիների հարձակումների և անարդյունք ու անբերրի աշխատանքի պատճառով ուժգին կերպով սովն էլ սաստկանում ու շատանում էր մեր երկրում: Քանի որ կայծակնացայտ հուրը, որը տեղաց մեզ վրա, և անողորմ պատերազմների սուրը, որը միշտ մեզ վրա էր բխեցնում մահվան հոտը, երկարեց՝ ձգվելով յոթ տարի: Այդ պատճառով ողջ մնացածներս գնացինք Կեդարի⁹⁸ վրանները և զրկվեցինք, դատարկվեցինք ունեցվածքից, պարենից, ուտելիքից, կերակուրներից: Այնուհետև սկսվում է կորստական սովը, և առհասարակ ապականվում են Այրարատյան երկրի ծնունդները քաղաքներում, գյուղերում, ագարակներում, ուր [մարդիկ] երերում էին իբրև գունատված ու թուլացած դիակներ: Եվ հարուստներից շատերը, իրենց ունեցվածքը կամաց-կամաց վատնելով օրվա պարենի համար, ընկնում են վերջին չթափորության, աղքատության ու կարիքների մեջ: Իսկ նրանց մի մասը սովի պատճառով հարկադրված անցնում է խոտակեր կյանքի, և ուտելով պատահած թունավոր բույսեր կամ այլ վնասակար կանաչիղեն՝ նրանք հասնում էին մահվան դուռը, որովհետև սովի վտանգը առհասարակ կարիք էր առաջացնում որպես կերակուր օգտագործելու ամեն ինչ: Իսկ ոմանք վտանգի տագնապի պատճառով իրենց սիրելի որդիներին վաճառում էին թշնամիներին մի քիչ ուտելիքի դիմաց՝ չհիշելով ծնողական իրենց գորովալից խնամքի մասին: Պատվական կանայք չթափորությունից հարկադրված գլուխներից իջեցնում էին քողը, հանում

շարժարանաց տանջեալ լինէին, զի թէ գուցե գտցի ինչ առ նոսա կերակուր, եթէ գտանէր երբէք ուրեք՝ կրկնապատիկ ազգի ազգի տանջանս հնարիմացս 'ի վերայ նոցա ածէին: Ոմանց գաւազանս ընդ ներքին համոն վարէին, և այլոց փայտս սրեալ յերաստանսն ցցէին. և կիսոց զաճին հնոցի հրախառն 'ի ծոցս և 'ի գլուխս վայթէին. ոմանց զներքին անդամսն և զծածուկ արութիւնսն կապեալ սամետէիւք՝ և նովիմբ զբարձաւանդակաց կախէին մինչ 'ի խզել խել իսկ 'ի բաց համոյն, յորմէ և սակաւք 'ի բազմաց թէ ապրէին. և զայս ո՛չ միայն 'ի թշնամիսն՝ այլ և 'ի մարդս մերձաւորս և ընկերակիցս և 'ի ծանօթս էր տեսանել: Եւ այսպիսի խոր խռովութիւն պատէր զքաղաքօք, և գիշեր լի մահուամբ զգիւղիք և զգերդաստանօք: Եւ մարմինք մերկք ընկեցեալ կային 'ի փողոցս և 'ի հրապարակս և տեսիլ սարսափելի անարգութեան տային տեսողացն՝ որպէս զի ո՛չ ևս ոք կարէր տալ զնոսա գերեզմանաց: Եւ այսպէս ապա շանց և շաղակեր գազանաց և թռչնոց երկնից լինէին կերակուր. և յայնմանէ սովորութիւն կալեալ գիշամուկս գազանացն՝ յորդեցին զօրացան բազմազան աշխարհակեր գայլք, և այնուհետեւ փոխանակ դիականց զկենդանասէր մարդիկ իբրեւ զանբան անասունս ժանեօք մանրեալ աղացեալ ուտէին. և 'ի միասին հնձեալք լինէին 'ի ճիրանաց գազանաց անտի պատուականն և անարգն: Քանզի թմրութիւն մեղաց և զանմեղսն ևս ընդ միգով իւրով ածեալ ծնգէր. վասն զի ելք են հասարակաց 'ի տարերց աստի աշխարհէ, և սահմանեալ աւուրն հատուցման պահի պատին և պատուհասն: Այսպէս տարածեցաւ մահ 'ի սակաւ աւուրս և լիզաջինջ արար զԱսքանազեան ազն. և առ ամենայն մարդիկ քարոզեալ երեւցաւ շար ամպրոպացն արկածք, և ստուերք մահու մեղաց ծածկեցին զմեզ յոյժ. վասն զի ո՛չ կացաք յուխտի Տեառն՝ անփոյթ արար զմեզ:

Իսկ ես աստանօր պանդխտաբար ըստ հալածանաց ժամանակին նստեալ կայի 'ի մէջ Գուգարաց և Վրաց մերձ առ մեծիմաստն Ատրքնեբսեհ՝ թագաւորն կացելոյ յայնմ նահանգի. որ թէպէտ բազում հիւրամեծարութեամբ և առատանձեռն ոռճկօք առ 'ի նմանէն պատուասիրեցայ, սակայն ընդ յերկարեալ իմ պանդխտութեան անդ՝ որպէս երբեմն Իսրայէլ 'ի վրանս Կեդարու, յաւէտ իմն տրտմեալ տառապէի՝ ակնկալեալ և սպասեալ փրկութեան Տեառն Աստուծոյ: Ապա սակս սասանութեանց և վրդովմանց մերոց՝ լուեալ մեծի պատրիարքին Կոստանդնուպօլսի Նիկողայ, գրէ թուղթ առ իս օրինակ զայս.

Նրանց, սաստիկ ծեծում, շարժարում ու տանջում էին, թե գուցե նրանց մոտ ինչ-որ ուտելիք գտնվի, իսկ եթե երբեք ինչ-որ տեղ [ուտելիք] էր գտնվում, կրկին նրանց զանազան խարդախ տանջանքների էին ենթարկում: Ոմանց ներքին անդամների մեջ դաժազաններ էին խրոււմ, ոմանց հետևները սրած փայտեր մտցնում, մի մասի ծոցերն ու զրլուխներին հնոցի հրախառն մոխիր էին լցնում, ոմանց ներքին անդամները ու առնանդամները սամոտիով կապելով՝ կախում էին բարձր տեղերից մինչև առնանդամի կտրվել-ընկնելը: Եվ դրանից շատ քչերն էին փրկվում: Եվ այդ բանը կարելի էր տեսնել ոչ միայն թշնամիների, այլ նաև մերձավորների, ընկերների ու ծանոթների նկատմամբ: Եվ այսպիսի խոր խռովությունը պատում էր քաղաքները, իսկ գիշերները գյուղերն ու գերդաստանները լի էին մահով: [Մեռածների] մերկ մարմիններն ընկած էին փողոցներում ու հրապարակներում և տեսնողների վրա այնպիսի սարսափելի ու ամոթալի ազդեցություն էին թողնում, որ ոչ ոք չէր կարող նրանց հանձնել հողին: Այդ պատճառով [նրանք] կերակուր էին դառնում շներին, գիշակեր գազաններին ու երկնքի թռչուններին: Այսպես շատացան, ուժեղացան, բազմացան աշխարհ լափող գայլերը և գիշակեր գազանները, որոնք այնուհետև սովորություն դարձնելով, դիակների փոխարեն կենդանի մարդկանց, իբրև անբան անասունների, ժանիքներով մանրելով ու աղալով, ուտում էին: Եվ այն գազանների ճիրաններում միասին կոտորվում էին պատվականն ու անարգը: Նաև անմեղներին իր մշուշով պատելով՝ մեղքի թմրութիւնը նրանց ծնկի բերեց, քանի որ դա ընդհանուրի համար այս աշխարհի տարերքից դուրս գալու ելք էր, և պահվում է սահմանված օրվա պատիվն ու պատուհասը: Այսպես մի քանի օրում մահը տարածվեց ու բնաջնջեց Հայոց ազգին: Եվ ամեն մարդու հայտնվելով՝ երեսց շար ամպրոպի փորձանքը, և մահվան մեղքի սովերը խստորեն ծածկեց մեզ: Որովհետև շմեղսից Տիրոջ ուխտի մեջ, նա հոգ չտարավ մեր մասին:

Իսկ ես այդտեղ պանդխտելով ժամանակի հալածանքների պատճառով, մնացել էի Գուգարքի ու Վրաստանի միջև, խոհեմ Ատրքնեբսեհին ծոտիկ, որն այն նահանգի թագավորն էր: Չնայած նա ինձ բազմիցս հյուրասիրեց ու առատ ուտելիքներով պատիվ տվեց, սակայն երկար ժամանակ այնտեղ պանդխտ մնալով, ինչպես երբեմն Իսրայելը Կեդարի վրանում, շատ ավելի տրտմելով, տառապում էի՝ ակնկալելով ու սպասելով Տեր Աստծու փրկությանը: Հետո մեր սասանման ու վրդովմունքի մասին լսելով՝ Կոստանդնուպօլսի Նիկողայոս մեծ պատրիարքը ինձ գրում է հետևյալ թուղթը.

«Վսեմականի աստուածասիրի և հոգեւոր Տեառն և յաւէտ սիրելի եղբօր մերում՝ Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց Մեծաց, 'ի նիկողայոսէ ողորմութեամբն Աստուծոյ յարքեպիսկոպոսէ Կոստանդնուպօլսի և 'ի ծառայէ ծառայից Աստուծոյ՝ Տերամբ խնդալ:

Կարծեմ ոչ ինչ զանխուլ է՝ տէր իմ, 'ի քոյոյ յաստուածասիրութենէդ յոյժ տրտմութիւն և անպակաս ցաւք սրտից մերոց յաղազս Հայոց և Վրաց և Աղուանից միահամուռ քոյդ հաւատացեալ հօտից, որ հհաս 'ի վերայ դառն տագնապ շարշարանաց և նեղութեանց 'ի Սառակինոս Իսմայէլեան բռնակալացն: Զի թէպէտև մարմնով մեկուսի եմք և աչօք ոչ տեսեալ զվտանգ հօտի ձերոյ: սակայն 'ի լսելն 'ի շարէն շարշարեալ զաշխարհդ ձեր՝ յոյժ կոծիմք անձամբք և յոգոց ելանեմք մեծաւ տրտմութեամբ: Իսկ եթէ մեք հեռագոյնքս 'ի ձէնջ միայն 'ի լըսելն այսպէս ընկալաք յանձինս մեր սուղ դառնութեան՝ ապա ո՞րչափ ևս առաւել դուք՝ հաղորդեալքդ 'ի շարշարանս ընդ հօտից ձերոց, և հաւածեալքդ և գանեալքդ և հարուածեալքդ յանօրէն և 'ի պիղծ ապստամբացն և զի՛նչ պարտ է և պատշաճ է լինիլ, և կամ զի՛նչ այնչափ շարութեան իմանալ միխթարութիւն, և ո՞րպէս ուղղութիւն գհետ եկեսցէ փարատել զառաջակայն՝ որ գալոցն է գայթակղութիւն: Արդ եթէ պատշաճ թուեսցի սրբութեանդ ձերում, պարտ է նախ զաստուածային այցելութիւնն և զօգնականութիւնն յամենայն ժամ վերակարդալ, և ձեռս 'ի վեր ամբառնալ և բոլորով սրտիւ 'ի գութ ողորմութեան կոչել զամենակալն Աստուած քոյոյդ հօտիդ Հայոց և Վրաց և Աղուանից, և խորհիլ զհասարակացն օգուտ. և ապա մի՛ ևս այլ բնաւ անսալ կորստեան դոցա, և փոյթ յանձին ունել ամենայնիւ յամենայնի առհասարակ զամենեսեան խրատել յաստուածային գիտութեան, և քրիստոսաւանդ բանին կապել և արձակել՝ որպէս և ընկալաք պատուէր իշխանութեամբ իսկ յերկինս և յերկրի, և դադարեցուցանել գոնէ 'ի հակառակութենէ շարութեանդ՝ որ ընդ միմեանս. և մի՛ տալ թոյլ մնալ 'ի վայրենի գազանութեանդ, որք բարկացեալք և դիմեալք են 'ի սպանումն միմեանց, և դառնալ 'ի մարդկային մտածութիւնս և 'ի քրիստոնէական հանդարտութիւնս, որով բերի իսկ 'ի փրկութիւն մնացելոցդ մասանց մարդկան Հայոց աշխարհիդ և Վրաց և Աղուանից:

«Զայս նուաստութիւն իմ յառաջագոյն փութացաւ գրով ձեպել տալ ձեզ սուղ ինչ պատճառ յորդորման սիրոյ: Ըստ սմին սակի առաքեցաք թուղթ և առ կուրապաղատող առ աւագն Ափիսագաց՝ խրատելով առ 'ի լսել խրատող ձերոյ և մոռանալ զընդ միմեանս հարումնն, և նայել 'ի սէր 'ի միաբանութիւն և 'ի հաշտ խաղաղութիւն ընդ միմեանս և

«Վսեմական աստվածասեր, հոգեւոր Տեր և միշտ մեր սիրելի եղբայր Հովհաննեսին՝ Մեծ Հայքի կաթողիկոսին, Աստծու ողորմությամբ Կոստանդնուպոլսի արքեպիսկոպոս նիկողայոսից և Աստծու ծառաների ծառայից, Տիրոջ օգնությամբ ողջույն:

Տեր իմ, կարծում եմ՝ քո աստվածասիրությանը անհայտ չէ մեր սրտի անպակաս ցաւը և հույժ տրտմությունը՝ Հայոց, Վրաց ու Աղվանից քո միացյալ ու հավատացյալ հոտերի համար, որոնց հասան դառն տագնապ, շարշարանք ու նեղություններ սարակինոս⁹⁹ ու իսմայելյան բռնակալների կողմից: Թեպետև ֆիզիկապես հեռու ենք և աչքով չենք տեսել ձեր հօտի նեղությունները, սակայն լսելով, թե այն շարագործի կողմից ինչպես է տառապել ձեր աշխարհը, մենք խիստ ողբում ենք ու հառաչում մեծ տրտմությամբ: Իսկ եթե մենք՝ ձեզանից ավելի հեռու եղողներս, միայն լսելով այսպես ընդունեցինք ձեր դառն սուգը, ապա որչա՞փ առավել ևս դուք՝ անօրեն ու պիղծ այն ապրստամբների կողմից ձեր հօտի հետ շարշարանքների մասնակիցներդ, հալածվածներդ, գանահարվածներդ ու պատժվածներդ, ինչ պարտուպատշաճ է լինելու կամ իմանալու այնչափ շարության մխիթարությունը, և ճշմարտությունը ինչպե՞ս կարող է հետևից գալ փարատելու այն փորձանքը, որ լինելու է: Այսպիսով, եթե հարմար թվա ձեր սրբությանը, ուրեմն նախ անհրաժեշտ է ամեն ժամ ի վերուստ օգնության կանչել աստվածային նախախնամությունը, ձեռքերը վերև բարձրացնել ու ամբողջ սրտով ամենակալ Աստծուն կանչել գթության ու ողորմության Հայոց, Վրաց ու Աղվանից [աշխարհների] քո հօտի համար և մտածել ընդհանուրի օգուտի մասին: Եվ ապա բնավ չանսալ դրանց կորստյանը և ջանալ ամեն ինչով և ամեն ինչում առհասարակ բոլորին խրատել աստվածային գիտությամբ: Եվ Քրիստոսի ավանդած խոսքով կապել ու արձակել, ինչպես իշխանությամբ իսկ ընդունեցիք պատվերը երկնքում ու երկրի վրա և դադարեցնել գոնե շար Թշնամանքո, որ կա միմյանց նկատմամբ՝ թույլ շտալով մնալու վայրենի դադաների մեջ, որ բարկացած դիմում են միմյանց սպանելու: Եվ պետք է դառնալ դեպի մարդկային մտածողությունն ու քրիստոնեական, խաղաղությունը, որով փրկություն կբերվի Հայոց, Վրաց, Աղվանից աշխարհների մնացած մարդկանց:

Ես՝ նվաստս, նախապես շտապեցի գրի առնել ու փոքր-ինչ տալ ձեզ սիրո հորդորման պատճառը: Այս կարգի թուղթ առաքեցինք Աբխազիայի ավագ կուրապաղատին՝ խրատելով լսել ձեզ, մոռանալ միմյանց դեմ ընդհարումը, նայել սիրով, միաբանությամբ և լինել հաշտ

ընդհասարակ իշխանս Հայոց և Աղուանից, և միանալ միաբան և մարտնչել ընդդէմ ամբարիշտ թշնամույն որդւոցն Ապուսիճայ. զի մի՛ հասարակ ձեզ կորուստ եղիցի և որ ընդ ձեօք այլ ևս մերձաւորաց ազգաց սասանումն բերցի: Եւ արդ՝ պարտ է ձերում սրբութեանդ բերան ՚ի բերան և թղթով և պատգամօք և եպիսկոպոսօք և քահանայիւք և սրբովք արարմբք զուն գործել և ՚ի բաց ՚ի միջոյ բառնալ զշար հակառակութիւնս դոցա, և առանց բանի պղերգութեան հետեւել յայդպիսի մատակարարութիւնս՝ և մաղթել դառնալ ՚ի լաւագոյնսն և առ փրկական խորհուրդս և գործս: Զի այդպէս միախոհք և միաբանք լինելով մի՛ ևս կարողասցի ինչ ՚ի վերայ աշխարհիդ ձերոյ ապականիչ շար: Եւ մինչ այդ այդպէս ՚ի ձէնչ կազմիցի, ապա և ինքնակալ և աստուածապսակեալ թագաւորս մեր ՚ի դէպ ժամանակի պիտոյից առաքեսցէ զօր բազում յօգնականութիւն ձեզ. զի և կուրապաղատդ ևս և աւագն Ափխազաց և իշխանք և մեծամեծք Հայոց միաբանեալք մերոյն զօրաց՝ մեծաւ օգնականութեամբն Աստուծոյ և ձերով մեծ քահանայագործութեամբդ պատեհազմեալ ընդ թշնամիսն կարծեցեալ կորստեան արբանեկին սատանայի՝ վերագոյն գտցին:

«Յայնժամ ապա և մեղանշականութիւն հակառակութեան, որ ընդ միմեանս եղին ապիրատութեամբ՝ և դուք և մեք առհասարակ դոցա թողութիւն շնորհեսցուք: Եւ զիրաքանչիւրոցն իրաւունս յիրաքանչիւրսն ընձեռեսցիք՝ որպէս և վայելէ իսկ ձերում սրբութեանդ. զի յառաջագոյնն իսկ ՚ի կարգս քահանայավարութեանն իւրաքանչիւրդ տարեալ հաստատեսցի: Յայսմհետէ խաղաղութիւնն Քրիստոսի հաստատեսցի ՚ի ձեզ՝ և սրբափայլ աղօթք ձեր եղիցի ընդ նուաստութեանս մերում:»

Իսկ իմ ընթերցեալ զայս և ընկալեալ սիրովն Քրիստոսի՝ ՚ի սոյն միտս և ՚ի սոյն խորհուրդս համոզեալ հաստատեցի զթագաւորն Վրաց՝ մինչև խոտտովան եղև զհետ երթալ խաղաղութեան և սիրոյ և միատարր միաբանութեան ընդ ամենսին՝ ընդ իշխանս և ընդ տեարս աշխարհիս Հայոց և Վրաց, անշուշտ յետկար երդման ինչ այդմ մասին տուեալ: Իսկ ապա լուեալ ևս զտառապանս տրտմութեան ամպրոպաց, որ տեղացան իսկ ՚ի վերայ ժողովրդեան Տեառն՝ առի սուգ սաստիկ, և ակն իմ իշոյց զարտասուս զհոսանս ջուրց: Վասնզի տեսի բարձեալ զվայելչութիւն ՚ի տանէ Տեառն և պղծեալ զսրբութիւն նորա ՚ի հեթանոսաց, և զի քահանայք նորա հաշեն և հառաչեն և յոգւոց ելանեն: Եւ յիշեալ զօր տառապանաց անջատման իմոյ, որ իբրև զցանց ձգեալ էր իմոց սրտիցս, զտկարացեալ զօրութիւն իմ սակաւ ինչ կազդուրեալ և զօտևորեալ՝ շուեցի զնացի յաշխարհն Տարօնոյ. և անդ ՚ի մերձաւորաց իմոց և իշխանաց և ժողովրդոց գտեալ մխիթարութիւն տառապանաց վշտաց:

ու խաղաղ միմյանց և Հայոց ու Աղվանից բոլոր իշխանների հետ, միաբանվել ու մարտնչել ամբարիշտ թշնամու՝ Ապուսիճի որդիների դեմ, որպեսզի դուք ընդհանրապես չկորչեք, և ձեր մերձավոր ազգերը չըսասանվեն: Այսպիսով, ձեր սրբությունը պետք է և՛ դեմ առ դեմ, և՛ թղթով, և՛ պատգամով, և՛ եպիսկոպոսներով, և՛ քահանաներով, և՛ սուրբ մարդկանցով ձգտի վերացնել դրանց թշնամանքը, առանց անհոգ խոսքի հետեւել խնամակալություններին, մալձիլ դառնալու դեպի լավագոյնները, փրկական խորհուրդներն ու գործերը: Որովհետև այսպես միախոհ ու միաբան լինելու դեպքում ձեր աշխարհին այլևս ոչ մի շարագործ չի կարողանա [վնասել]: Մինչ դուք այդ այդպես կկարգավորեք, ապա մեր ինքնակալ ու աստվածապսակ թագավորը հարկ եղած ժամանակ մեծ զորք կուղարկի ձեզ օգնելու համար: Նաև արխաղեի կուրապաղատն ու ավագը և Հայոց իշխաններն ու մեծամեծները, միաբանվելով մեր զորքի հետ, Աստծու մեծ օգնությամբ ու ձեր մեծ քահանայագործությամբ կովելով թշնամու՝ սատանայի կարծեցյալ կորած սպասավորի դեմ, ավելի բարձր կգտնվեն:

Այն ժամանակ հակառակության մեղավորությունը, որ ապիրատությամբ դրեցին միմյանց դեմ, և՛ դուք, և՛ մենք առհասարակ դրանց թողություն կշնորհենք: Եվ յուրաքանչյուրի իրավունքը յուրաքանչյուրին ընձեռեսցեք, որպես և վայել է ձեր սրբությանը, որպեսզի սկզբից ամեն մեկի միջոցով տարվի ու հաստատվի քահանայավարության կարգում: Այնուհետև Քրիստոսի խաղաղությունը կհաստատվի ձեզանում, և ձեր սրբափայլ աղօթքները թող լինեն մեզ՝ նվաստիս հետ»:

Իսկ ես ընթերցելով այս [թուղթը], ընդունելով Քրիստոսի սիրով և սույն մտքի ու սույն խորհրդի մեջ համոզելով՝ հաստատեցի Վրաց թագավորին, մինչև որ նա խոտտովանվեց հետեւել խաղաղությանը, սիրուն ու միատարր միաբանությանը բոլորի՝ Հայոց, Վրաց աշխարհների իշխանների ու տեղերի հետ, իհարկե, այդ մասին տալով երդմնագիր: Իսկ երբ ես լսեցի ամպրոպի [պատճառած] տրտում տառապանքը, որ տեղաց Տիրոջ ժողովրդի վրա, սաստիկ սուգ արեցի, և իմ աչքերից ջրի նման արցունք հոսեց: Ես տեսա, որ հեթանոսները Տիրոջ տնից վերացրել են վայելչությունը ու պղծել նրա սրբությունը, և նրա քահանաները հալումաշ են լինում, հառաչում ու հոգոց են հանում: Եվ հիշելով իմ անջատման տառապանքի օրը, որ իբրև ցանց ձգվել էր իմ սրտին, իմ տկարությունը փոքր-ինչ կազդուրելով ու գոտևորելով՝ ես ելա-զնացի Տարօնի աշխարհը: Եվ այնտեղ իմ մերձավորների, իշխանների ու ժողովրդի կողմից մխիթարություն գտա իմ վշտերի ու

իմոց՝ արծարծեցաւ յիս հոգի իմ: Բայց հակառակորդն մեր, որ կո-
խեաց զսրբութիւն Տեառն՝ դեռեւս արձանացեալ նստէր ՚ի մայրաքաղաքն
Դվին. և մոմոեալ անհնարին դառնութեամբ՝ շրջէր խնդրէր հայցէր,
թէ զո՞ կլանիցէ. և ընդ բոլոր ծագս երկրի մերոյ ասպատակ զգօրս
իւր սփռէր, ևս առաւել զմիտս իւր, որ էր ՚ի ծննդականութեան շարին՝
ի Թագաւորն Գագիկ քան յայլս ոմանս հնարէր Թափել: Որոյ և իրազգած
իսկ լեալ նորա նենգապատիր արբանեկութեանն շարի՝ և տեսեալ զե-
կեալ հասեալ առ դուրս մերձեալ հէնսն, այնուհետեւ ապա զգաղթ ըն-
տանեաց իւրայոցն և զկապուտն զանձարանաց, այլ և համագունդ իսկ
զամենայն աշխարհակոյտ խառնիճաղանձս տէրութեան իւրոյ ՚ի ծոր-
ծորս ամուր լերանցն Մոկաց և Կորդուաց շուեալ ղողեալ բունեալ Թա-
գուցանէր: Եւ ինքն եղբարբն իւրով և սպասալար զնդին վառելովք՝
արձանացեալ դադարէր ՚ի միջերկրեայս, անդ զգուշացեալ յանգայա-
գիղ զազանէն, ՚ի պատրաստի միշտ ունելով զմիտս իւրեանց. ընդ որս
էր մեծ իշխանն Սիւնեաց Սմբատ՝ սպասելով յաստուածուստ խաղա-
ղութեանն: Բայց սպարապետն հայոց Աշոտ դեռեւս ՚ի մէջ ուղիսիցն շա-
րութեան կայր առկայացեալ, և ոչ կարացեալ կարողել զհատուածին
ի Յուսուփայ: Վասնզի միշտ ՚ի վերայ նորա զհայեցուածսն իւրեանց
զգուշաբար պահէին ՚ի ծածուկ: Սակայն սպարապետն՝ զերիմաստ ար-
տաղրութեամբ ըստ կամս ոստիկանին ամենայն իրօք զկեանս իւր նուա-
ճէր, միայն զփրկութիւն անձինն առ ՚ի նմանէն տնօրինեալ հոգայր:
Բայց Աշոտ որդի Սմբատայ, զոր Թագաւորեցուցին Վրաց արքայն և
զօրք իւր ՚ի վերայ Հայաստանեայցս, այսր անդր յամուրս աշխարհի
տէրութեան իւրոյ տարուբերէր. բազում մրցմունս և արիական քաջու-
թիւնս ընդդէմ բոլոր թշնամեացն մարտիւ կարգէր՝ ոչ միայն ընդ Սա-
ռակինոսացն, այլ և ընդ Վրաց և ընդ Գուգարաց, որք ապիրատս զնը-
մանէ խորհէին:

Իսկ իմ ապա տեսեալ զծփական և զանդու հինից արշաւանս՝ մինչ-
դեռ ևս էի ՚ի Տարօն գաւառի, գրեցի թուղթ առ Կոստանդին կայսր Հռով-
մայեցւոց՝ օրինակ զայս.

«Գերաբուն և ինքնակալ կայսր Հռովմայեցւոց՝ օգոստոս Կոստան-
դիանոս յԱստուածուստ պսակեալ և պերճացեալ մեծ և բարեյաղթ Թա-
գաւորք տիեզերաց, աստուածասէրք և բարեպաշտք. ՚ի հանդիսի կե-
նացս հասարակաց լուսաւորութեանց վերակացուք և հանուրց եղելոցս
ճշմարիտ խաղաղարարք. երկնացեղիկ ինն դասուցն համեմատք և շի-
նութեան հոգևորի առիթք. այսքանեաց և այսպիսեաց ազգաց և ազանց
ստուգապէս առաջնորդք՝ աստուածային արդարեւ արմաւենիք ՚ի տան
Տեառն տնկեալք: Ողջոյն ձեզ և խաղաղութիւն և խնդութիւն բազում և

տառապանքների համար, և նորոգվեց իմ հոգին: Բայց մեր հակառա-
կորդը, որ ոտնակոխ արեց Տիրոջ սրբությունը, դեռեւս արձանացած
նստում էր Դվին մայրաքաղաքում, և մռնալով սաստիկ նեղսրտու-
թյամբ, շրջում էր, փնտրում, որոնում, թե ո՞ւմ կուլ տա: Մեր երկրի
բոլոր ծայրերում [նա] սփռում էր իր ասպատակող զորքը և առավե-
լապես իր մտքում, որ ի ծնն շար էր, ձգտում էր իր շարությունը ավելի
շատ Գագիկ Թագավորի, քան մեկ ուրիշի վրա Թափել: Եվ [Գագիկը]
տեղեկանալով նրա նենգավոր ծառայությանը և տեսնելով, որ ավա-
զակները եկել հասել են դռներին՝ [առնում է] իր վտարանդի հաբա-
զատներին ու զանձարանների ավարը, իր խառնիճաղանջ տերության
բոլոր կողմերից հավաքված մարդկանց և հեռանում, գնում է Մոկաց
ու Կորդուաց ապահով լեռների ծործորները և պատսպարվում ու թաք-
նւմում այնտեղ: Եվ ինքը իր եղբայրների ու ազնվական զինված զնդի
հետ ամրանում ու դադար է առնում ցամաքի վրա՝ այնտեղ զգուշա-
նալով անգառագեղ [անվանդակ] զազանից և այն միշտ պատրաստ
պահելով իրենց մտքում: Նրանց հետ էր նաև Սյունյաց Սմբատ, մեծ
իշխանը, որը Աստծու կողմից սպասում էր խաղաղության: Բայց Հայոց
սպարապետ Աշոտը դեռեւս մնում էր շար հորձանքի մեջ և չէր կարո-
ղանում հնար գտնել զատվելու Յուսուֆից, որովհետև նրանք միշտ
թաքուն ու ուշադիր հետևում էին նրան: Սակայն սպարապետը խելացի,
վարդապետությամբ ամեն ինչով ենթարկվում էր ոստիկանի կամքին,
միայն թե նա ապահովեր իր կյանքի փրկությունը: Բայց Սմբատի որ-
դի Աշոտը, որին Հայաստանի վրա Թագավոր էին կարգել Վրաց Թա-
գավորն ու նրա զորքը, անընդհատ տեղափոխվում էր իր տերության
այս կամ այն ամրոցը: Նա բազմաթիվ կռիվներ է մղում ու քաջագոր-
ծություններ ցուցաբերում բոլոր թշնամիների՝ ոչ միայն սարակինոս-
ների, այլ նաև վրացիների ու գուգարացիների դեմ, որոնք անիրավա-
ցիորեն էին դատում նրա մասին:

Տեսնելով ավազակների ալեկոծված ու անդադար արշավանքները՝
ես քանի դեռ Տարոն գավառում էի, հոռմեական Կոստանդին կայսրին
գրեցի հետևյալ թուղթը.

«Հռոմեացիների գերաբուն ու ինքնակալ կայսր, օգոստոս Կոս-
տանդիանոս, Աստծու կողմից պսակված ու փառավորված, տիեզերքի
մեծ ու բարեհաղթ Թագավորներ, աստվածասերներ ու բարեպաշտներ,
բոլորի լուսավոր կյանքի վերակացուներ, ընդհանուր արարածներիս
ճշմարիտ խաղաղարարներ, երկնային ինը դասերի հետ համեմատվող-
ներ, հոգևոր բարեկարգության բարեխոսներ, այսքան ու այսպիսի ազ-
գերի ու ցեղերի ճշմարիտ առաջնորդներ, Տիրոջ տանը տնկած աստ-

սէր հաստատեցի յայսմիկ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, որ թէպէտև 'ի թըշնամեաց աստի գերեալ և իբրև զանապատ անշրդի խոպանացեալ ըստ նմանութեան մօր անզաւակացաւ յորդոց, սակայն կայ և մնայ 'ի սէր փառացն Աստուծոյ: Ողջոյն ևս յինէն 'ի Յովհաննիսէ Հայոց Մեծաց նուաստ կաթողիկոսէ. շնորհք խաղաղութիւն բազմացի ըստ Աստուծոյ Հօր և Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի:

«Այլ և որ ընդ իս իսկ եպիսկոպոսունք և բովանդակ ուխտք սրբոյ եկեղեցւոյ, որք և զանեալք իսկ և հարուածեալք և շարշարեալք և հալածեալք եղեալք 'ի մահառիթ և 'ի նենգաւոր շնչոյն Ամաղեկայ, որ քղեխեացն զմարդախանձ շարին զշար մախանսն և ըստ վայրենի մոլորութեան իւրոյ տեղեաց 'ի մեզ զամպրոպ դառնութեան և զսրտմտութիւն բարկութեան վրիժուց անհնարից. սակայն մեք կալցուք յանձինս մեր զշնորհս ուրախութեան և սիրոյ Տեառն, և ըստ որում աղաչէրն Պօղոս՝ նախ քան զամենայն արասցուք աղօթս մշտնջենամուռնչս և պաղատանս աղերսալիս և խնդրուածս հաշտարարս և գոհութիւնս արժանելակալ յաղագս անյաղթ և ինքնակալ և աստուածապսակեալ թագաւորացո՞ր կեալ ձեզ յամայր ամս ըստ պտղոյ արդարութեան կենաց և ճշմարիտ խաղաղութեան երկնաւոր թագաւորին, և ըստ վայելուչ և գեղեցիկ տիեզերաբնակ բնակութեան պալատանդ կայսերականի: Զի պատրաստաբար և հանդարտաբար եղիցի զնալ ձեզ 'ի խորհուրդս կենսակիրս և աստուածամերձս, և ամենայն աստուածապաշտութեամբ և նազելի սրբամտութեամբ և ստոյգ ուրախութեամբ և մեծաւ խնդութեամբ ծաղկաւետեալ ձեզ զկէտ հանդիսի աստուածավայելուչ հանգստեան ձերոյ. ըստ որում և ընկալայք իսկ պարգև 'ի բարեսիրութենէ այտի ձերմէ ըստ արժանի քաջնափայլ պերճութեան և առաքինազօր կրօնից ձերոց, որով հաւատացեալք իսկ էք և սիրուն, և սրագինեալ ևս ընդ ուս 'ի հատուցումն վրիժուց ամբարշտաց: Աստուծոյ սպասաւոր և մեզ 'ի բարիս բարեացապարտ և ինքնակալ քրիստոսապսակեալ կայսր Հովմայեցւոց. զոր այժմս համարձակեալ հարկեցայ անցանել հրաշափառապէս պատմութեամբ ընդ արկածս նեղութեանս, որ հասին մեզ յաղագս մերոց տարակուսելոցս է, վասն որոյ և խօսիմք իսկ. խորհուրդ խօսողացս 'ի ձեզ հային յուսով խնդութեան, և այն ևս մեղմով և հեզիկ որպէս և ուսաք իսկ. «Եթէ մի՛ տք լուիցէ արտաքոյ զբարբառ նորա». վասնզի աստուածամերձ լսելիք ձեր ոչ ձայնի կարօտանան առ 'ի զգալ՝ քան թէ երկնային իմաստութեանն 'ի ձեզ տպանալոյ 'ի շարժմանէ նորին ճանաչել զհայցեալն:

«Սւ արդ՝ շնորհ ունիմ այնմիկ, որ պատրաստեալ զօրացոյցն զօգոստական և զինքնակալ թագաւորսդ յապաւինութիւն մեզ. վասն որոյ

վածային ճշմարիտ արմավենիներ, ձեզ ողջոյն, խաղաղություն և մեծ խնդություն, և թո՛ղ սեր հաստատվի այս կաթողիկէ եկեղեցու կողմից, որը թեև գերվեց թշնամիների կողմից և որպես խոպանացած անշրդի անապատ մոր նման զրկվեց որդիներից, սակայն կա և մնում է ի սեր Աստծու փառքի: Նաև ողջոյն իմ՝ Մեծ Հայքի նվաստ կաթողիկոս Հովհաննեսիս կողմից: Թող շնորհն ու խաղաղությունը բազմանան Հայր Աստծու և Տեր Հիսուս Քրիստոսի կամբով:

Նաև ինձ հետ եղող եպիսկոպոսներն ու սուրբ եկեղեցու ամբողջ միաբանները, որոնք ծեծվել են, պատժվել, շարշարվել ու հալածվել Ամաղեկի¹⁰⁰ մահառիթ ու նենգ շնչից, [նա՝ Ամաղեկը] առաջ բերեց մարդակեր ու շար նախանձը և իր վայրենի կատաղությամբ մեզ վրա տեղաց դաժան ամպրոպ, վրեժի սաստիկ բարկությունն ու ցատումը: Մենք, սակայն, մեր մեջ պահեցինք Տիրոջ ուրախության շնորհն ու սերը, և ինչպես որ աղաչում էր Պողոսը, ամենից առաջ կատարեցինք մշտամուռնչ աղոթք, աղերսալի պաղատանք, հաշտարար խնդրանք և հաճելի գոհություն անհաղթ, ինքնակալ ու Աստծու կողմից պսակված թագավորներիդ համար: Դուք ապրեք երկար տարիներ կյանքի արդար պտղով և երկնային թագավորի ճշմարիտ խաղաղությամբ վայելուչ ու գեղեցիկ կայսերական պալատիդ բոլոր մարդկանց հետ միասին: Դուք պատրաստ ու խաղաղ կերպով գնացեք դեպի ձեր կենսակիր ու աստվածամերձ խորհուրդը, և թող ամենայն աստվածապաշտությամբ, պանծալի անարատությամբ, ճշմարիտ ուրախությամբ ու մեծ խնդությամբ ծաղկի ձեր աստվածավայելուչ հանգստյան, նպատակը: Ըստ որում ձերայդ բարեսիրությունից պարգև ընդունեցեք՝ ըստ ձեր արժանի ու փառավոր պերճության ու առաքինի կրոնի, որով հավատում եք նաև սիրուն և ուսերիդ վրա էլ կրում եք սուր զենք՝ ամբարիշտներից վրեժ հատուցելու համար: Աստծու սպասավոր, մեզ համար բարիք կատարող և ինքնակալ աստվածապսակ հոռմեական կայսր, այժմ համարձակվելով ստիպված եղա հրաշալի կերպով պատմելով անցնել նեղությունների պատահարների վրայով, որոնք հասան մեզ մեր տարակուսանքի պատճառով, որի մասին էլ մենք խոսում ենք: Խոսողներիս միտքը ձեզ է նայում ուրախության հույսով, և այն էլ կամաց ու հեզ, ինչպես որ սովորեցինք. «Թե դրսում թո՛ղ ոչ մեկը չլսի նրա ձայնը»¹⁰¹, քանի որ ձեր աստվածամերձ ականջները զգալու համար ձայնի կարիք չունեն, քան թե նույն շարժումից ձեզանում երկնային իմաստության տպավորվելուց ճանաչելու հայցվածին:

Սվ արդ՝ շնորհ ունիմ այն բանի համար, որ պատրաստելով զորացրեց օգոստոսական ու ինքնակալ թագավորներիդ որպես ապավի-

և զգացուցանեմ զհայթայթանս համբաւոյ նեղութեանս մերոյ 'ի ներող լսելութիւնդ բարեպաշտացդ: Վասնզի յամենայն զօրութենէ իւրմէ յուզեցաւ 'ի վերայ մեր մախանք գաղտնականք թշնամոյն ճշմարտութեան. և իբրև զսեղեխ շարավաճաշ տոփանօք յանգղեսալ յարձակեցաւ յանաբատ առագաստ հարսին եկեղեցւոց առ 'ի յապականել զժառանգութիւն Տեառն և պղծել զտաճար սուրբ նորա, այլև յարագել 'ի կոխումն և 'ի կործանումն և յընկճումն և 'ի կորուստ ժողովրդեան Տեառն, և ծասքելով ուտել զնորս Իսրայէլ և աւերել զտեղի փառաց անուան նորա: Եւ քանզի յայտնի էր ամենայն ազգաց պահպանական պարիսպ ամբուխան երկիւղի ձերոյ ընդդէմ թշնամեաց՝ և 'ի հովանի թեոց ինքնակալացդ պատրաստաբնակութեամբ կայաք որպէս 'ի վայելուչ քաղաքի, յայնժամ ապա և առագաստ հարսին եկեղեցւոյ ոչ աղտեղացաւ 'ի բնակողէն Կեդարու, որ ատեացն իսկ զողջոյն սրբութեան. և բռնութիւն մարտակցին Բելիարայ զխաղաղարար փեսայն ոչ կարաց հեռացուցանել: Իսկ իբրև անփոյթ գտաք 'ի շատագով լինել ձեր և զանխուլ եղև թոյնք դարանակալ օձին Դանայ յիրաւադատ մեծութենէդ և ոչ խնդրեցաւ պարտապանութիւն վրիժուց շարախօսին մերոյ. դարձեալ միւսանգամ սկսաւ անիծեալն տարապարտ սողել զեռալ սպրդել՝ զանձն 'ի ներքս արկանել 'ի հոգեւոր ցանկապատ յայգեստանս Տեառն զօրութեանց. և հուրն, որ երբեմն արհամարհեցան և շիջաւ՝ սկսաւ վերստին արծարծել և բոցակէզ հրդեհս մեծամեծս գործել: Եւ դրժողք խարդախ գտան Քրիստոնէական հաւատոցս որ 'ի Քրիստոս, և յարուցեալ հալածանս ընդդէմ եկեղեցւոյ սրբոյ՝ արարին իբրև զխուղս մրգապահաց, և իբրև զանտառս փայտից փայտատով կոտորեցին զդրունս նորա և այրեցին 'ի հուր զսրբութիւն Տեառն, և պղծեցին յերկրի զխորան անուան նորա, և զենին զենումն անօրէնութեան, և զոհեցին զոհս պղծութեան 'ի յարկս արդարոց, և արհամարհեցին զյուսացեալս 'ի Տէր Աստուած. և 'ի կերակուր գազանաց և 'ի գէշս թռչնոց երկնից արկին զդիակունս մարմնոց սրբոց Բարձրելոյն, և տարապարտ արինք կղերց եկեղեցւոյ իբրև զչուր հեղան շուրջ զԵրուսաղէմաւ: Այլ և զբաշտութիւնս պատերազմող ձեռաց լքուցեալ սպանմամբ մեծաւ և արեամբ թօթափեցին. և զնախարարութիւնս Թորգոմեանս ազգի, զքաղաքականս և զգեղջուկս առհասարակ վարատեալ վտարեցին դառն տաժանմամբ: Զոմանս մատնեալ 'ի բանտ և 'ի շղթայս և յանտանելի մետաղս շարշարանաց. իսկ զոմանս ծախեալ ծարաւի սրով. և զայլս շարաշուք դրժութեամբ գերեալս վաճառակուր լինել. և մնացեալքն 'ի շար արբա-

նություն մեզ: Այդ նպատակով էլ մեր նեղութեան լուրը հասցնում եմ ձեր՝ բարեպաշտներիդ ներող լսողութեանը: Քանի որ իր ողջ զորութեամբ մեզ հուզեց իրական թշնամու գաղտնի նախանձը: Եվ իբրև անառակ խիստ զարշելի տոփանքով հանդգնելով հարձակվեց եկեղեցու հարսի անարատ առագաստի վրա՝ Տիրոջ ժառանգությունը ապականելու և նրա սուրբ տաճարը պղծելու, ինչպես նաև Տիրոջ ժողովրդին ոտնատակ տալը արագացնելու, նրան կործանելու, ընկճելու, կորստի մատնելու համար Իսրայելը նորորեն ծամելով ուտում է ու ավերում նրա անվան փառքի տեղը: Եվ քանի որ բոլոր ժողովուրդներին հայտնի էր ձեր՝ երկյուղը պահպանող ամուր պարիսպը ընդդէմ թշնամիների, և բնակվելով ապահով կերպով, մենք մնացինք ձեր՝ ինքնակալներիդ թեքի հովանու տակ, ինչպես բարեկարգ քաղաքում: Այն ժամանակ եկեղեցու հարսի առագաստն էլ չապականվեց Կեդարի բնակչի կողմից, որն ատեց սուրբ ողջույնը: Եվ Բելիարի¹⁰² մարտակցի բռնությունը չկարողացավ հեռացնել խաղաղարար փեսային: Իսկ երբ անփոյթ գտնը վեցինք պաշտպանելու ձեզ, քո իրավադատ մեծությունից անհայտ մընաց Դանա դարանակալ օձի թույնը, և վրիժառություն չպահանջվեց մեր շարախօսից: Մյուս անգամ անիծյալը դարձյալ սկսեց սողալ, վրխտալ, ներս խցկվել և զորությունների Տիրոջ հոգեւոր այգեստանների ցանկապատից իրեն ներս գցել: Եվ այն հուրը, որ երբեմն արհամարհվեց ու հանգավ, վերստին սկսեց վառվել և մեծամեծ ու բոցակէզ հրդեհներ առաջացնել: Դանվեցին Քրիստոսին ու քրիստոնեական հավատը դրժողներն ու խաբեբաները, որոնք հալածանք հարուցելով սուրբ եկեղեցու դեմ՝ այն դարձրին իբրև մրգապահների խուց և կացնով իբրև անտառի փայտը ջարդեցին նրա զոները ու այրեցին Տիրոջ սրբությունը, պղծեցին նրա անվամբ երկրում եղած տաճարը: Նրանք անօրեն զոհ մատուցեցին, արդարների հարկի տակ պիղծ զոհեր արեցին, արհամարհեցին Տեր Աստծու վրա հույս դնողներին. բարձրալի սրբերի մարմինների դիակները գցեցին որպես կերակուր՝ գազաններին, ու լեշեր՝ երկնային թռչուններին, և եկեղեցու կղերականների արյունը իբրև ջուր անտեղի թափեցին Երուսաղեմի շուրջը: Բացի դրանցից, կովող քաջ ձեռքերը, մեծ սպանությունների ու արյան պատճառով թուլանալով, սասանվեցին: Թորգոմյան ազգի նախարարներին, քաղաքացիներին, գեղջուկներին դառն տառապանքով առհասարակ քջեցին ու ցրեցին: Ոմանց շղթայակապ գցեցին բանտ կամ աքսոր՝ [ենթարկելով] անտանելի շարշարանքների, իսկ ոմանց սպանեցին դաժան սրով, ոմանց էլ շարաշար խարդախութեամբ գերի վերցնելով՝ վաճառում էին: Իսկ մնացածները՝ մեծամեծներն ու փոքրերը շարերի դաժան ծառայու-

նեկութենէ շարացն մեծամեծք և փոքունք ցանկցիր ցնդմամբ սփռեալք
 ընդ երեսս երկրի՝ ղօղեալք և թագուցեալք ՚ի լերինս յայրս և ՚ի փա-
 պարս մերկութեամբ և սովով և սասանութեամբ ղողմամբ ահի, և դառ-
 նաշխատ քրտնմամբք յերկունս մահու վտանգեալք՝ և իբրև զիսիւ ինչ
 ՚ի հողմոյ տարաբերեալք դանդաշեն իբրև զկիսամեռ ՚ի վտանգէ նեղու-
 թեանց: Եւ յայսմ ամենայնի ձեռն Ամաղեկայ ոչ վաստակեցաւ զբազ-
 մախողխող երկաթն արեամբ արբուցանել, զի ՚ի նենգաւոր շնշոյն իւ-
 րոյ մահ բղխէ յամենեսին: Զոմանս կորստական և մահացու դեղոց
 արբուցմամբ ՚ի ծածուկ խարդաւանէ. իսկ զոմանս հրկիզութեամբ առ-
 կայթեալ մաշէ. և զայլս հեղձամղձուկ սատակմամբ վճարէ. և զոմանս
 սրախողխող դառնութեամբ տապաստ արկեալ՝ մինչև ՚ի սպանելոց ան-
 տի լցեալ եղեն հիմունք երկրի մերում: Զի՞նչ բան ապա աստ յառաջ
 բերից յաղագս Սմբատայ Բագրատունւոյ և բոլորից արեւելեայցս գըլ-
 խաւորի, որ հոգևորապէս արժանացաւ անուանիլ ՚ի ձէնչ որդի ձեզ ծա-
 ռայն ձեր. զի առ բարեգործն այն և խնամակալն եկեղեցւոյ ևս շարա-
 հատոյց քան առ ամենեսեան գտաւ շար թշնամին: Վասնզի ըստ մե-
 ղաց մերոց մատնեցաւ խնամածուն այն հօտին Քրիստոսի ՚ի մետաղս
 անզգամին և անբարշտի. և վտանգեալ տագնապեաց շարաշար շար-
 շարանօք զնա, որ ՚ի ծերութիւն պարարտութեան հոգևոր խաղաղացու-
 ցեալ էր զԱսքանազեան ազգս յամենայն վրդովմանց շարի ՚ի սաղ-
 րելոյ ինքնակալ թագաւորացդ, և ժողովեալ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի
 ՚ի փառս և ՚ի զովեստ Աստուծոյ: Զի յարգելանս բանտից և ՚ի խաւա-
 րային տեղիս և ՚ի վիհս անհնարինս և յանձուկ վայրս և յաղէտս շա-
 րաշարս տագնապեալ տառապեցոյց զծերութիւն նորա: Յետ որոյ ապա
 և դառն կոչ կոճմամբ և փութամահ տանջանօք մատնեաց զնա ՚ի սպա-
 ռումն սրոյն ծարաւոյ: Եւ առհասարակ մեք զրկեալք մնացաք ՚ի խնա-
 մոց հաւատարիմ ծառային ձերոյ: Եւ ահա այժմ մարտք ՚ի ներքուստ
 և արհաւիրք ՚ի վերուստ տագնապէ զմեզ. և խորհրդական որդիացեալն
 ձեր չէ ՚ի միջի որ խրատէրն և յարդարէրն ՚ի մարտս զամենայն ձեռն
 պատերազմողաց: Սեղեկիայ ՚ի գերութիւն վարեցաւ՝ և Զօրաբաբէլ ոչ
 ուրեք է, որ նորոգէ զպետութիւն ղորդեալ աշխարհիս Հայոց: Ազայէլ
 հրաւիրեալ է ՚ի կոտորել զԻսրայէլ, և պատերազմ զմեզ շուրջ պատեալ
 և պաշարեալ. Մակաբէ խարդաւանեալ ՚ի դահճաց շարագունից՝ ոչ զօ-
 րէ փրկել զմեզ ՚ի վտանգէ նեղացս: Անտիոքոս բռնադատէ թողուլ
 զՔրիստոնէական օրէնս կարգաց մերոց. և Մատաթէաս չէ կենդանի, որ

թյան պատճառով ցանուցիր սփռելով ու տարածելով երկրի վրա,
 ահ ու դողով, սասանմամբ և մերկ ու սոված պահվեցին ու թաքնվեցին
 շենքերում, քարայրներում, ճեղքներում՝ խիստ ծանր աշխատանքի պատ-
 ճառով նեղվելով մահվան երկունքի մեջ, և իբրև ծառերի խռիվ ճյուղեր
 հողմից տարուբերվելով՝ երերում են կիսամեռ մարդկանց նման՝ ըն-
 կած նեղության ու վտանգի մեջ: Եվ այս ամեն ինչի մեջ Ամաղեկի
 ձեռքը չհոգնեց բազմախողխող սուրբ արյամբ հարբեցնելուց, որով-
 հետև նրա շարագործ շնչից մահ է բխում բոլորի վրա: [Հակառակորդը]
 ոմանց կորստյան է մատնում ու սպանում թաքուն՝ մահացու թույն
 խմեցնելով, իսկ ոմանց էլ այրում ու խորովում է, ոմանց խեղդամահ
 է անում, ոմանց էլ դաժանությամբ սրախողխող անելով՝ տապալում
 է գետին, այնպես որ այդ սպանվածներով լցվում են մեր երկրի փո-
 սերը: Այստեղ ի՞նչ խոսք մեջ բերեմ բոլոր արեւելքիներէս գլխավորի՝
 Սմբատ Բագրատունու մասին, որը ձեր ծառան, ձեր կողմից հագևորա-
 պես արժանացավ ձեր որդին անվանվելու, որովհետև շար թշնամին
 ավելի ապերախտ գտնվեց եկեղեցու այդ բարեգործի ու խնամակալի,
 քան մյուս բոլորի նկատմամբ: Քանի որ Քրիստոսի հօտի այն խնա-
 մատարը մեր մեղքերի պատճառով այդ անզգամի ու ամբարիշտի
 կողմից քշվեց աքսոր: Եվ նա նեղելով տանջեց նրան դաժան շարշա-
 րանքներով, որն իր բարեբեր ծերության ժամանակ խաղաղեցրել էր
 Ասքանազյան ազգերին՝ ձեր ինքնակալ թագավորների բոլոր շար խռո-
 վություններից և Քրիստոսի բանական հօտերին հավաքել էր Աստծու
 փառքի ու զովքի համար: Եվ այդ ծեր մարդուն նա տանջեց ու շար-
 շարեց բանտերում, զնդաններում, խոր վիհերում, անձուկ վայրերում
 շարաշար նեղության մեջ: Այդքանից հետո դաժանորեն ատամները
 կրճատեցնելով ու փութամահ տանջանքներով նրան մատնեց մահա-
 փափագ սրին: Եվ մենք առհասարակ զրկվեցինք ձեր հավատարիմ ծա-
 ռայի խնամքից: Եվ ահա այժմ կոիվները ներքուստ և արհավիրքները՝
 ի վերուստ տանջում են մեզ: Եվ խորհրդավոր կերպով ձեզ որդի դար-
 ձածը չկա, որ խրատեր ու կարգավորեր բոլոր պատերազմողներին:
 Սեղեկիան¹⁰⁸ գերության տարվեց, և Զօրաբաբելը¹⁰⁴ որևէ տեղ չէ, որ
 նորոգի Հայոց աշխարհի սասանված պետությունը: Ազայելը¹⁰⁵ հրավիր-
 ված է կոտորելու Իսրայելին, և պատերազմը պատել ու պաշարել է
 մեզ: Մակաբեն¹⁰⁶, խաբվելով շարագույն դահիճներից, ի զորու չէ փրկ-
 ւելու մեզ նեղողների վտանգից: Անտիոքոսը [մեզ] ստիպում է թող-
 նել մեր քրիստոնեական կրոնը, և Մատաթեասն էլ կենդանի չէ, որ

ընդդիմակռուէ ընդդէմ շարամարտ բռնաւորին*)։ Եւ այսպէս եկեղեցի Քրիստոսի խոսքանացեալ եղև և իբր այրութեամբ իմն անխնամ և անհոգացող մնացեալ և լռեալ ի տօնից տարեկանաց. և հօտք Քրիստոսի միանգամայն իսկ զրկեալք ի հայրենի օժանդակէն և ի սեպհական վերակացունէն։ Եւ եղկելիք և աշխարհիք մնացեալք աշխարհս արեւելեան միշտ շարժմամբ հեծէ, և աշխարհն ողբերգականս արտասուաց բերէ զյաւէտախաղաց արկածս շարիս այսմիկ հասելոյ կալելոյ զմեզ և զգալութիւն դառն կոտորանացս։ Զի՞նչ ապա զիմ նուաստագունի Յովհաննու նեղութիւնս բերից ի համար, զի ոչ իսկ համարիմ զանձն արժանի արդարոցն լինել շարշարակից. սակայն որ ըստ մեղաց իմոց սաստկացաւ ի վերայ իմ վտարանդումն և նեղութիւն և փրկութիւն ի փորձութեանցն՝ որ կամաւ զիս առաջի եղի՝ հարկ առնեն այսոքիկ ըստ Պօղոսի պարծել զտկարութեանն, զի ժուժկալութեամբ ոմանք ընկալեալք զվտանգաւորսն՝ բազում տառապանօք տազնապեցայ ի ձեռաց որդւոցն Հագարու խաւարային բանտիւ և ընկեցիկ լինելով ի գուր տըղմոյ, և կապեալ երկաթի շղթայիք և գելանիւ և գանիւ և այլ ևս պէսպէս հնարիմացութեամբք, որ բաւական էր քաղել հանել զշունչ իմ յինէն։ Այլ թէպէտև այր մի տառապեալ եմ ես, սակայն յոյսն մեր Քրիստոս, որ զօրութեամբ ճանաչի և ոչ տեսլեամբ պատմի՝ ապրեցոյց զիս ի մարմնոյ աստի մահու և դարձոյց զգերութիւն իմ և որք ընդ իսն են՝ որպէս զուղիս ի հարաւոյ. և արտաքս կորցեալ եհան ի ժանեաց վիշապին, և ընդ Եղիայի փախստեայ եղէ ի Սարեփթայ Սիդօնեան ի մարգարէագրաւն Յեզաբէլէ. և ընդ Պօղոսի վանդակաւ կախեցայ ընդ պատուար պարսպին Դամասկեայ և փախեայ յազգապետէ Արեւտացոյն։ Եւ կրեալ զայս ամենայն ըստ արժանի իմում՝ և ըստ տէրունեանն հրամանի հալածեալ ի քաղաքէ ի քաղաք, ահա հասեալ կամ առ դրունս հօրագունիցդ և ի վեհագունից ինքնակալ թագաւորացդ, ի հեռաստանէ աստի խնդրել ողորմութիւն ի բարեպաշտիկ և ի ներողամիտ

* Բայց անհոգող դու այրութեամբդ, և եղկելիք մեք, որ զրկեցաք ի հայրենի վերակացութեանէն... այլ և Ագայէ հրաւիրեցաւ ի կոտորել զԻսրայէլ։ Ի գերութիւն վարեցաւ Սեղեկիայ, և Զօրաբաբէլ ոչ ուրեք է, որ նորոգէ զպետութիւնն։ Անտիոքոս բռնագատէ թողու զօրէնս հայրենիս, և Մատթիայ ոչ ընդդիմակայէ. պատերազմ զմեզ շուրջ պատեաց և Մակաբէ ոչ փրկէ։ Այժմ մարտք ի ներքուտ և արհաւիրք արտաքուտ. արհաւիրք ի հեթանոսաց և մարտք ի հերձուածողաց, և խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմս (Մովս. Խորեն. Պատ. գիրք. գ. 4Է)։

ընդդիմանա շարաշար կռուող բռնակալին*։ Եվ այսպես Քրիստոսի եկեղեցին անպիտանացաւ՝ այրու նման մնալով անխնամ ու անմշակ և դադարելով տարեկան տոներին։ Եվ Քրիստոսի հոտերը միանգամից զրկվեցին հայրական ձեռքից ու սեփական վերակացուից։ Թշվառ ու ողբալի մնացած արեւելյան աշխարհը միշտ հուզվում ու հառաչում է, և այս անօրենը մեզ պատճառում է ողբերգական արտասուքների վայնասուն, անհատնում փորձանքներ, դառն կոտորանքների զգացում, որոնք հասնում ու պատում են մեզ։ Ինչպե՞ս համեմատեմ նվաստիս՝ Հովհաննեսիս, նեղությունը, որովհետեւ ես ինձ արժանի չեմ համարում արդարների հետ շարշարակից լինել։ Սակայն քանի որ իմ մեղքերի համեմատ խստացան իմ պանդխտությունը, նեղությունը, փորձանքներից փրկվելը, որ կամավոր ինձ վտանգի մեջ դրեցի, դրանք, ըստ Պողոսի, ստիպում են պարծենալ տկարության համար, որովհետեւ ոմանք համբերությամբ ընդունեցին վտանգավորներին, իսկ ես մեծ տառապանքով տանջվեցի Հագարի որդիների ձեռքից՝ խավար բանտով, տըղմոս փոս գցվելով և կապվելով երկաթյա շղթաներով, գելարանով, ծեծվելով ու այլևայլ խարդախ միջոցներով, որոնք բավական էին իմ միջից քաշելու-հանելու իմ շունչը։ Բայց թեպետև ես մի տառապած մարդ եմ, սակայն մեր հույսը՝ Քրիստոսը, որին մտքով կարելի է ճանաչել և ոչ թե տեսնելով ու նրա մասին պատմելով, ինձ փրկել տվեց մարմնական այս մահից և գերությունից վերադարձրեց ինձ ու ինձ հետ եղողներին, որպես հարավից [եկող] հորձանքը։ Եվ նա ինձ դուրս քաշելով՝ հանեց վիշապի ժանիքներից։ Եվ մարգարեներին սպանող Հեզաբելից ես Եղիայի հետ փախա Սիդոնյան Սարեփթ։ Պողոսի հետ ցանցով կախվեցի Դամասկոսի պարսպի պատից և փախա Արեւտացի ազգապետից։ Եվ այս ամենը կրելով իմ արժանիքների համապատասխան և տերունական հրամանով հալածվելով քաղաքից քաղաք, ահա հասել եմ ձեր՝ հզորագույն ու վեհագույն ինքնակալ թագավորներիդ դռների առաջ. հեռաստանից [եկել եմ] այստեղ՝ ձեր բարեպաշտ ու

* Բայց դու ես, որ այրությանդ մեջ առանց հոգացողի մնացիր, և մենք ենք խղճալի, որ զրկվեցինք հայրական խնամակալությունից... այլ դեռ Ագային էլ հրավիրվեց Իսրայելին կոտորելու։ Սեղեկիան գիրի տարվեց, բայց չկա Զօրաբաբելը, որ տերությունը նորոգի։ Անտիոքոս բռնադատում է թողնել հայրենի կրոնը, բայց Մադաթիւն չի դիմադրում. պատերազմը մեզ շուրջանակի պաշարել է, բայց Մակաբեն չի փրկում։ Այժմ ներսը կոխվեց, դրսից արհաւիրք. արհաւիրքը հեթանոսների կողմից և կոխվեց հերձուածողների կողմից, և չկա այն խորհրդականը, որ խրատեր և պատերազմի պատրաստեր (Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, գիրք 9, գլ. 4Ը)։

խնամածութենէդ ձերմէ՝ ոչ միայն ինձ, այլ և բոլոր Ասքանապեանս գրոհի. շահել ձեզ զորդիս սպանելոց ծառայիցն ձերոց, որք առհասարակ արբաք զբաժակն բարկութեան ի հարաւային բռնութենէն. արբաք և քամեցաք զմրուր սրտամտութեան և զբաժակ խռովութեան ի թշուառացուցլացն մերոց: Եւ աղաչեմ զսոյն, զի իմաստութեամբ և բարութեամբ շնչոյ ձերոյ համբարձջիք զձեռս ձեր ի վերայ ամբարտաւանութեան թշնամւոյն մինչև իսպառ և փրկեսջիք զվիճակ ժառանգութեան ձերոյ և լցուցանիջիք սփիւռ ծախիւք զտաճար մեծվայելչութեան Աստուծոյ բարձրելոյ, որ՝ գերեալ և կապուտ կողոպուտ մնաց յապստամբաց ապտի: Եւ հալածեալ զգազանս շարաշարս և զգայլս յափըշտակողս և զհեթանոսս ապստամբս և զբարբարոսս վայրենիս՝ նսւաննսջիք զկողմանս զայսոսիկ, զոր ստացայք ի սկզբանէ ի ձեռն քաղցր օրինաց ձերոց, որ լի է ողորմութեամբ: Եւ թօթափեսջիք զմեզ ի հոգոյ աստի. յոր և մածան մէջք մեր, և լուծէք զլուծ ի պարանոցէ մերմէ, որ ի ձեռն բռնակալիս այսմիկ ծանրացաւ մինչև ի մահ. և սրբեսջիք զայս աշխարհ և զքաղաք, որ ի հակառակութիւն և ի նախանձ արկաւ ի պղծոց և ի կորուսելոց և ի շարաշար իշխանաց ատելեաց Աստուծոյ. և ըստ մարգարէականին ժառանգեսջիք զերանութիւնսն, հատուցանելով դստերն Բաբելացւոց թշուառականին՝ զորս և նա մեզն հատոյց: Վասնզի և ըստ սմին իսկ պատճառի ընտրեաց իւր Աստուած զանձինս բարեյաղթ թագաւորացդ, զի որք սիրենն զԱստուած ի ձեռն բարեբարութեան կամաց ձերոց խաղաղութիւն տացի նոցա, և խաղաղաւտ կենդանութեամբ զպարտական ծառայութիւն հատուցեն ինքնակալացըդ, և խաղաղութեամբ ժամանեսցեն առ Աստուած: Եւ այսոքիկ վասն հասարակ բանաւոր հօտի հաւատացելոյ ինձ ի Տեառնէ մաղթանք աղերսանաց առաջի ձեր եղաւ. իսկ անձին առանձին այս ինչ է, զոր առ քրիստոսապսակեալ և բարեյաղթ թագաւորսդ ունիմ ասել. նեղութիւն և անձկութիւն և հալածանք և շարշարանք և սով և սուր և գերութիւն և հարաւային բռնութիւն տանջեալ տազնապեաց զծերութիւնս իմ: Արդ՝ ի գետս Բաբելացւոց նստեալ տոշորիմ բազում արտասուօք, յորժամ յիշեմ զգերութիւն Սիօնի. և ի խնամս ողորմած և ինքնակալ Կայսերդ ապաստանեալ հասեալ կամ առ ոտս ձեր հայցեմ. ոչ զոր ոչ լեալ նախ քան զայս բնակութիւն և կանայք աթոռակալացն սրբոց, որ յառաջ քան զիսն էին, այլ զոր ի սկզբան հաւատոյս ի հովանի թևոց ի նախնեաց ձերոց ունէին զբնակութիւնս և յապահովացեալք ի զօրութենէ տէրութեան սուրբ խաչիդ և ի նախախնամող ողորմութենէ անյաղթ թագաւորացդ՝ արածէին անվեհեր փութով զհաւատացեալ հօտըն յիւրաքանչիւրումն ժամանակի անզբաղապէս սրտիւ և աներկեանն

նեղողամիտ խնամածությունից ողորմություն խնդրելու ոչ միայն ինձ, այլ ամբողջ Ասքանազյան ազգի համար: Դուք կարող եք օգուտ տալ ձեր սպանված ծառաների որդիներին՝ մեզ, որ առհասարակ խմեցինք բարկության բաժակը հարավային բռնությունից: Խմեցինք ու քամեցինք սրտամտության մրուրը և մեզ թշվառացնողների խռովության բաժակը: Ես աղաչում եմ, որ դուք ձեր հոգու իմաստությամբ ու բարությամբ ձեր ձեռքերը բարձրացնեք ամբարտաւան թշնամու վրա, մինչև որ ամբողջությամբ փրկեք ձեր ժառանգության բաժինը և շատ ծախսեր կատարելով՝ լրացնեք մեծավայելուչ տաճարը, որ գերվեց ու կողոպտվեց այդ ապստամբների կողմից: Եվ հալածելով շարաշար գազաններին, հափշտակող գայլերին, հեթանոս ապստամբներին ու վայրենի բարբարոսներին՝ դուք կտիրեք այս կողմերին, որ ի սկզբանս ստացել էիք ձեր քաղցր կրոնի շնորհիվ, որը լի է ողորմությամբ: Եվ մեզ կհեռացնեք այս հողից, որին կպան մեր մեջքերը, մեր պարանոցից կարձակեք այն լուծը, որ բռնակալի ձեռքով ծանրացավ մեզ վրա մինչև մահ: Կմաքրեք այս աշխարհն ու քաղաքը, ուր հակառակություն ու նախանձ ընկավ Աստծուն ատելի, կործանող, պիղծ մարդկանց ու դաժան իշխանների կողմից: Ըստ մարգարեության կժառանգեք երանությունը՝ հատուցելով բաբելացիների թշվառ դստերը, ինչը նա մեզ հատուցեց: Քանի որ այս պատճառով Աստված ընտրեց ձեզ՝ մեծահաղթ թագավորներիդ, որովհետև ովքեր սիրում են Աստծուն, ձեր բարիւր կամքով նա նրանց խաղաղություն կտա. նրանք հանդարտ կյանքով ձեզ՝ ինքնակալներիդ, պատրաստական ծառայություն կհատուցեն և խաղաղությամբ կժամանեն առ Աստված: Եվ այս աղերսանքի մաղթանքները Տիրոջ կողմից դրվեցին ձեր առաջ՝ ինձ հավատացող հասարակ բանավոր հօտի համար: Իսկ ես այստեղ առանձին բան ունեմ ասելու ձեզ՝ քրիստոսապսակ ու մեծահաղթ թագավորներիդ. նեղությունը, տառապանքը, հալածանքը, շարշարանքը, սովը, սուրը, գերությունը և հարավային բռնությունը տանջեցին ու շարշարեցին ինձ՝ ծերունուս: Արդ՝ բաբելացիների գետում նստած տոշորվում եմ շատ արտասուք թափելով, երբ հիշում եմ Սիօնի գերությունը: Ապավինելով ձեր՝ ողորմած ու ինքնակալ կայսերդ խնամքին, ես հասել եմ ձեր ոտքը և աղաչում եմ: Նախքան այս չեն եղել բնակավայրերն ու օթեանը այն աթոռակալների, որոնք եղել են ինձնից առաջ և հավատքի սկզբում ձեր նախնիների թևերի հովանու տակ են գտնվել, սուրբ խաչիդ տերության զօրությամբ, անհաղթ թագավորներիդ նախախնամող ողորմությամբ ու անվեհեր փութով առաջնորդում էին հավատացյալ հօտին՝ յուրաքանչյուրը իր ժամանակ հանգիստ սրտով ու հաստատուն, հավատով, որը

հաւատով. զոր և ես ինքն զնոյն հայցեմ՝ բարեխօս ունելով զկենսատու խաչդ փրկական: Մի՛ զրկեր զիս և որ ընդ իսս են յերկրպագութենէ աստուածընկալ նշանիդ և հանդիպման աստուածակարգ թագաւորացդ: Եւ անձուկ յոյժ ունիմ ՚ի բազում ամաց զալ առ ձեզ, թէպէտեւ արգելայ մինչև ցայժմ: Այլև զկայանս հանգստեան կենաց խաղաղականաց ընձեռել իմոցս ըստ օգոստական պերճ և պանծալի հզոր թագաւորութեանդ, զի թերեւս յիմայէլականաց աստի արտաքս զերծեալ և ՚ի հովանի թեոց ձերոց ամրացեալ և առկայացեալ՝ արածեսցուք որ ՚ի մեզ հօտս է Աստուծոյ. և առհասարակ մշտնջենաւոր աղօթս մատուցուք առ Աստուած վասն խաղաղութեան և յապահովութեան և բարեհաստատութեան ինքնակալ և տիեզերաքարոզ թագաւորացդ: Եւ օգնականութեամբ ձերով մեծաւ և փառօք և շնորհօք պատրաստեսցուք զՀայաստանեայցս ժողովուրդ՝ կազմեալ նախ Տեառն և ապա ձեզ կամօքն Աստուծոյ: Վասնզի այս ինչ յայտնի է առաջի փառաց աթոռոց ձեռոց. զի եթէ նուազ հովիւս հօտից բնակիցիմ ընդ հովանեաւ զօրափառ սուրբ նշանիդ և ընդ խնամակալութեամբ ինքնակալ թագաւորացդ, ո՞րչափ ևս առաւել հօտս Աստուծոյ և ժառանգութիւն Քրիստոսի զհետ շաւղաց իմոց հետեին, և հորդան տան ընդ խաչին արօտի այգմ տիեզերական ոչխարացդ բանականաց ելանել, և առհասարակ հետազօտել ընդ Հոռովմայեցւոցդ իշխանութեամբ՝ որպէս Իտալիայ և ամենայն Ասիայ: Իսկ որք ոչ գայցեն և արտաքս ՚ի գաւթէ հօտի Տեառն ելանիցեն, այնպիսիքն կրեսցեն դատաստանս ՚ի ձէնջ՝ ո՞րք և իցէ. և ես ապարտ և արտաքոյ մեղադրութեան մնացից:

«Եւ արդ՝ երկնաբերձ և լուսաշաւիղ ճառագայթաւէտ սուրբ նշանդ, որ արեգակնապէս ընդ երկնայնոցն ՚ի մէջ տիեզերական և փառաւոր քաղաքիդ այդորիկ բնակեալ է, զբնակութիւն պալատան ձերոյ փրկեսցէ յամենայն կորստենէ ապականացաւ հնարիցն շարի. զի ոչ մրրիկ ինչ ծովանման վերացի ՚ի ձեռն ծփական ալեաց օտար հինից. և ոչ ուժգին հողմն ինչ անօրէն արծակեսցի և ածիցէ ձմեռն ապականութեան. և ոչ կոհակք լեռնանմանք և ոսոխք գովելեացդ կարացեն երկիւղիւ շարժմանց լուծանել կամ դրժել զԱրքայդ քրիստոսաւանդ, որ ՚ի ծագաց մինչև ՚ի ծագս տիեզերաց բարձրացեալ և փառաւորեալ է անունդ ձեր. այլ մեծապէս խնդասցիք և ուրախ եղիցիք ՚ի գեղեցիկ հանգստեան ձերում լրութեամբ խաղաղութեան և ցնծասցիք ՚ի փրկութեան ձերում՝ մի՛ ևս սասանել յողորմութենէ Բարձրելոյն. և ժամանեսցիք յօրհնութիւն քաղցրութեան նորա, որ պսակեացն զձեզ հրաշալի փայլուն պսակաւ ՚ի քարէ պատուականէ. և բարձրացի արդարութիւն ձեր ՚ի զօրու-

և ես ինքս եմ խնդրում՝ բարեխօս ունենալով կենսատու փրկիչ խաչդ: Ինձ և ինձ հետ եղողներին մի՛ զրկիր աստվածընկալ նշանիդ երկրպագությունից և աստվածակարգ թագավորներիդ հետ հանդիպելուց: Շատ տարիներից ի վեր մեծ փափագ ունեմ գալ ձեզ մոտ, բայց արգելված եմ մինչև այժմ: Նաև ինձ խաղաղ ու հանգիստ կյանքի օթևան ընձեռեսցիք՝ ձեր օգոստոսական պերճ ու պանծալի հզոր թագավորութեանը համապատասխան, որպեսզի թերեւս իմայելականներից ազատվելով և ամրանալով ու տեղավորվելով ձեր թեքի հովանու տակ՝ առաջնորդեինք մեզ մոտ եղած Աստծու հոտը: Առհասարակ մշտնջենավոր աղոթքներ կմատուցենք Աստծուն՝ ինքնակալ ու ամբողջ աշխարհում քարոզվող թագավորներիդ խաղաղության, ապահովության և հաստատուն լինելու համար: Եվ ձեր մեծ օգնությամբ, փառքով ու շնորհքով Հայաստանի ժողովրդին Աստծու կամքով կպատրաստենք նախ Տիրոջ և ապա ձեզ համար: Քանի որ այս բանը հայտնի է ձեր փառավոր աթոռին, որովհետև եթե ես՝ հօտի տկար հովիվս, բնակվեմ զորավոր սուրբ նշանիդ հովանու տակ ինքնակալ թագավորներիդ խնամակալութեամբ, որչափ առավել ևս Աստծու հոտը և Քրիստոսի ժառանգությունը, [որ] գալիս են իմ հետեից, և քշում տանում են ձեր՝ կայսերական ոչխարների այդ արոտի հօտի հետ՝ դուրս ելնելու և առհասարակ հոռմեացիների հետ համարձակութեամբ հետազոտելու, ինչպես Իտալիան և ամբողջ Ասիան: Իսկ ովքեր չգան և Տիրոջ հօտի գավթից դուրս չիլնեն, այդպիսիք պետք է դատապարտվեն ձեր կողմից, ով ուզում է լինի, իսկ ես անմեղ ու մեղադրանքից դուրս կմնամ:

Եվ արդ՝ ձեր այդ երկնաբերձ, լուսաշաւիղ, ճառագայթավետ սուրբ նշանը, որ երկնայինների հետ արեգակի նման բնակվել է ձեր կայսերական փառավոր քաղաքում, ձեր պալատի բնակչությունը կփրկի շարի ապականացու հնարների ամեն մի կորստից, որովհետև ծովանման մրրիկը չի վերանա օտար ավազակների ալեկոծված ալիքների միջոցով, և ոչ էլ կարծակվի անօրեն ուժգին հողմը, որ կբերի ապականող ձմեռը: Ոչ էլ լեռնանման կոհակները և ձեր գոված ոսոխները կկարողանան շարժման երկյուղով թուլացնել կամ վնասել ձեզ՝ Քրիստոսի ավանդներին հետևող արքայիդ, որ ամբողջ աշխարհի մի ծայրից մինչև մյուս ծայրը բարձրացել ու փառավորվել է ձեր անունը, այլ մեծապես խնդացեք, ուրախ եղեք ձեր գեղեցիկ հանգստի մեջ խաղաղության լրութեամբ, ցնծացեք ձեր փրկութեան մեջ, մի՛ սասանվեք բարձրալի ողորմությունից և կհասնեք նրա քաղցր օրհնութեանը, որ ձեզ պսակեց թանկագին քարերից պատրաստված հրաշալի փայլուն պսակով: Թող ձեր արդարությունը բարձրանա Քրիստոսի զորութեան

թեանն Քրիստոսի. և մեք փառաւորապէս օրհնեսցուք զանուն քո՝ ինքնակալ և բարեյաղթ բարեհաջապարտ Թագաւոր, օգոստոս Կոստանդինոս՝ կայսր Հռովմայեցւոց»։

Իսկ իբրև ընթերցեալ եղև այս թուղթ առաջի Կայսեր և 'ի միտ ճառ տակաւին, որ դեռևս շուրջ զմեօք էին զեղեալ հարաւային շարարկածք և զղղղումն և զկործանումն մեր և դարձեալ զելս կենաց բարեհաջապարտ և երջանիկ արքային Սմբատայ, զոր մարտիրոսական հանդիսի վիճակացն համարէին լինել վերընկալուլ՝ ապա վաղվաղակի առաքէ 'ի խնդիր ինձ և թագաւորելոյն Աշոտոյ արքայորդւոյն զոմն թէղորոս Վասիլկոս բազմահարկի պատուասիրութեամբ և ընտանեբար սիրոյ հարազատութեամբ՝ ընդ ուշի ևս կապեալ զսէր կատարման հօր իւրոյ Բասիլի, որ ընդ հօր նորա Սմբատայ էր. և փութացուցեալ երթալ 'ի միասին տեսանել և տնօրինել զհասարակացն օգուտս։ Եւ վասնզի արքայորդի Աշոտ էր յամուրս տէրութեան իւրոյ դարեալ դադարեալ. իսկ ես 'ի Տարօն գաւառի զետեղէի՝ վասն այնորիկ նախ առ իս շուեաց եկն Վասիլկոսն։ Իսկ իմ ապա զհրաւիրումն երթալոյ նմա յանձն առեալ՝ առ արքայորդին Աշոտ յինէն յուղարկեցաւ։ Որոյ երթեալ և զկայսերական հրամանն առաջի ընծայեալ՝ յօժարական կամօք կազդուրեալ Աշոտոյ, շուէ գնայ վաղվաղակի զճանապարհայն։ Եւ բազում հիւրամեծասիրութիւնս և արքայական պատիւս յիջաւանս այնր պողոտայի գտեալ՝ երթայ ապա 'ի հանդիպումն մեծի Կայսերն։ Եւ անդ առ 'ի նմանէն մեծավայելուլ զահիւ պատիւ առեալ քան զամենայն զահերէցս՝ ընկալեալ զփառաց փարթամութիւն՝ ոչ իբրև զայլս ոմանս պատուաւորս, այլ իբրև զթագաւորագուն բողբոջ՝ գրեթէ ընդ իւրով իսկ Կայսր զնա հարթայարմար ցուցանէր և թագաւորական հրահանգաց հանդիսիւ ճոխացուցանէր։ Ապա միանգամայն իսկ և ուստր զնա մարտիրոսի և որդի սիրելի Կայսր իւր անուանէր. և զարդարէր զնա ծիրանազգեաց փառօք և երևելի ոսկեհոնն հանդերձիւք և ոսկեատուն վառիւք և կամար ականակապ ընդ մէջ ածէր ոչ միանգամ կամ երկիցս՝ այլ բազում անգամ նոքա զայս արարեալ, և երկվարս սրավարս և ահիպարանոցս գեղեցիկ զինուք և զարդուք առաջի կացուցանէին, և այլ ևս բազում ըմպակս և սպաս և բազում կազմուածս ոսկեղէն և արծաթեղէն նմա պատրաստէին։ Այլ և իւրոցն ևս նախարարաց զկնի տարելոցն ոչ սակաւ պատիւ պերճութեան տային, և բազում հոգս և առատանձնոն ոռճիկս նոցա յարդարեալ կազմէին՝ մինչև 'ի դարձ նորա այսրէն։

Իսկ իմ շուեալ գնացի 'ի գաւառն Դերձան. և ամսօրեայ աւուրս քնչ 'ի նմա զետեղեալ՝ թէպէտև ստէպ ստէպ հրաւիրակն կոչէր սիրա-

համար և մենք փառավորապէս կօրհնենք ձեր անունը, ինքնակալ, մեծահաղթ ու բարյացապարտ Թագավոր՝ հռոմեացիների գերափառ Կոստանդինոս կայսր»։

Իսկ երբ այս թուղթը կարդացին կայսրի առաջ, նա տակավին հասկացավ, որ մեզ դեռևս շրջապատել են հարավային շար փորձանքները, սասանումը, կործանումը և դարձյալ բարյացապարտ ու երջանիկ Սմբատ արքայի հյանքի վերջը, որին համարում էին լինելու վիճակների մարտիրոսական հանդեսի հաղորդը, ապա ինձ ու թագավոր կարգած Աշոտ արքայորդուն փնտրելու համար շտապ ուղարկում է ոմն Թեոդորոս Վասիլկոսին մեծ պատվասիրությամբ, մտերմությամբ, սիրով ու հարազատությամբ՝ հիշելով նաև իր վախճանված հոր՝ Բասիլի սերը, որ կար նրա հոր՝ Սմբատի հետ։ Նրանք շտապեցին միասին գնալ, տեսնել ու տնօրինել ընդհանուրի օգուտը։ Քանի որ արքայորդի Աշոտը դադար էր առել իր տերության ամրոցներում, իսկ ես տեղավորվել էի Տարոն գավառում, դրա համար Վասիլկոսը նախ ինձ մոտ եկավ։ Իսկ ես նրա մոտ գնալու հրավերը հանձն առնելով՝ նրան ուղարկեցի Աշոտ արքայորդու մոտ։ Նա գնում, կայսերական հրամանը ներկայացնում է նրան ու հօժար կամքով զորացնելով Աշոտին՝ իսկույն շարժվում գրնում է իր ճանապարհը։ Եվ այդ ճանապարհի իջևաններում մեծարվելով մեծ հյուրասիրությամբ ու արքայական պատվով՝ գնում է հանդիպելու մեծ կայսրի հետ։ Եվ այնտեղ նրա կողմից մեծավայելուլ զահով ավելի բարձր պատվի է արժանանում, քան բոլոր գահերեցները՝ ընդունելով փառքի մեծությունը, և դա ոչ թե մյուս պատվավոր անձանց նման, այլ իբրև թագավորագուն ծնունդ։ Կայսրը նրան գրեթե իրեն հավասար էր ցույց տալիս և մեծարում թագավորական հանդիսություններով։ Կայսրը նրան միաժամանակ անվանում էր նահատակի ուստր և իր սիրելի որդին. նրան զարդարում էր ծիրանազգեստ փառքով, երևելի ոսկեհոնն հանդերձներով, ոսկեծայր շղարշն շորով և մեջքին կապում էր ականակուռ գոտի։ Եվ նրանք դա անում էին ոչ թե մեկ կամ երկու, այլ շատ անգամ. նրա առաջ բերում էին սրընթաց ու բարձրավիզ երկվարներ՝ գեղեցիկ զենքերով ու զարդերով զարդարված։ Բացի դրանցից, նրա համար պատրաստում էին ոսկեղեն ու արծաթեղեն բազմաթիվ գավաթներ, սպասքներ և այլ զարդեր։ Պակաս պատիվ չէին տալիս նաև նրա՝ իրենց հետևից տարած նախարարներին, որոնց համար պատրաստում էին առատ ու բազմազան ուտելիքներ, պարեն, մինչև նրա վերադարձը այնտեղից։

Իսկ ես շարժվեցի գնացի Դերջան գավառ և մոտավորապես մեկ ամիս այնտեղ մնացի։ Թեպետ հրավիրակը հաճախակի ինձ սիրալիրու-

յիւր կամօք երթալ 'ի պալատն առ Կայսր, սակայն ես ոչ կամեցայ. զմտաւ ածեալ թէ զուցէ գտցի ոք և ընդ ակամբ հայեցցի զանդ երթալն իմ 'ի Քաղկեդոնիտսն յարակցել ինձ համարեալ: Եւ ապա այսպէս ոչ կամեցաւ գնալ 'ի գայթակղութիւն մտաց տկարաց: Ապա ըստ ըղձակերտ իմոյս կամաց շոգայ յայրն սուրբ, յորում և նախ իսկ սուրբ Կիսն Մանի և ապա զկնի երիցս երանեալ Լուսաւորիչն մեր է 'ի նմա բնակեալ: Ուր և տկար մարմնովն զանմարմնոցն բերեալ յինքեան ըզվարս՝ յաղթեցին բռնութեան կարեաց և անդր քան զհրամանն զհանդէս առաքինութեանն լցին սրբափայլ կրօնիւք կենսականօք. և անհամեմատ երանութեանցն արժանացեալք՝ փառաց պարծանօք պսակեցան 'ի Քրիստոսէ: Տեսի և անդ փոքր ինչ փորուած այրի 'ի ծործորս քարանձաւի միոյ դժուարամուտ դրամբք և անհամբոյր առ 'ի բնակել սակըս քարածեռ խոշորութեանն. յորում և տէրունեան սեղան 'ի նմա կանգնեալ միշտ Քրիստոսի բնակելոցն 'ի նմա նուիրականաց պատարագաց: Զկնի ապա ասիւ սրտի շոգայ կացի ընդ քարածեռ վիմին. յորում և լուսաւորութեանս մերոյ Առիթն երկօրեայ 'ի նմա սուկացեալ սպասէր կատարման սրբոյն Մանեայ. և անդ ամենազօր տէրութեանն Քրիստոսի երկրպագեալ՝ շոգայ 'ի բարեհամ աղբերիկն, յորմէ զովացեալ սուրբքն լինէին 'ի տապոյ քրտնահար երկոցն և հոգեւոր մշակութեանցն. որ և երաստոյ վիմօք պարփակեալ շուրջանակի և դրամբք պատուեալ: Եւ յորոյ տեղոյ մատուակեալն իսկ էր յարբուցումն իւր սուրբ և անբիծ ձեռն Գրիգորի՝ 'ի նմին տեղոյ և ես թշուառականս ամփոց կամօք իմովք արժանի գտայ ճաշակել ջուր յաղբերէ փրկութեան նորոգողին զմեզ, զորոյ և զաթոռն իսկ ընկալայ՝ երանի՜ թէ և զօրինակն: Առի հող օրհնութեան և 'ի փլուզեալ դարակէն, յորում պատուական զանձն հոգեւոր 'ի հովուաց էր ծածկեալ. յորոյ վերայ շինեալ էր եկեղեցի նախ քան զայս իմով հրամանաւ 'ի մահարձանաց ինչ կրով ձուլածոյ: Տեսի անդ 'ի ծործորս և յամուրս քարանձաւաց բնակեալ արս կուսակրօնս խարազանազգեացս զետնախշտիս բոկագնաց խոշորաճաշակս մշտամուռն յաղօթս և յաղերսալի պաղատանս՝ աշակերտք արդար վաստակոց և ծնունդք առաքինութեան: Եւ սոքա ոչ թերես միախառն 'ի միասին բնակեալք, այլ ցանկցիր առ ստորոտով լերինն կալեալ կայանս. որք և բազմաշխատ քրտամբք երկոց իւրաքանչիւրօք զհարկաւոր պէտս մարմնոցն վճարէին: Եւ իմ ապա այսպէս 'ի նոցանէն օրհնեալ՝ շոգայ 'ի գիւղն Թորդան՝ 'ի տեղի զբօսանաց պարտիզկանն սրբոյն Գրիգորի, յորում զանձք իմաստութեան և անմահու-

թյամբ հրավիրում էր գնալ պալատ, կայսրի մօտ, սակայն ես չէի կամենում [գնալ]՝ մտածելով, որ զուցե գտնվի մեկը և կասկածի իմ այնտեղ գնալուն ու ինձ քաղկեդոնական համարի: Եվ այդպես ես չկամեցաւ գնալ տկար մտքի գայթակղությամբ: Այնուհետև իմ ըղձակերտ կամքով գնացի այն սուրբ այրը, որտեղ նախ՝ սուրբ Կիսն Մանին, իսկ նրանից հետո երիցս երանելի մեր Լուսավորիչն է բնակվել: Ուր և իրենց տկար մարմնով վարելով անմահներին հատուկ կյանք՝ [նրանք] հաղթեցին մարդկային տկարություններին ու առաքինության պատվերից առավել այնտեղ լցրին կենսական սրբափայլ կրօնով, և արժանանալով անհամեմատելի երանությունների՝ նրանք Քրիստոսի կողմից պսակվեցին փառքով ու պարծանքով: Այնտեղ ես տեսա նաև այրի մի փոքրիկ փորվածք մի քարանձավի խորշում՝ դժվարամուտ զոներով և խոշոր քարածայռի պատճառով բնակվելու համար անհարմար: Այնտեղ միշտ դրված էր տերունական սեղանը Քրիստոսի բնակիչների համար՝ նվիրական զոհ մատուցելու նպատակով: Հետո սրտի դողով գնացի ու կանգնեցի քարածայռ վեմի մօտ, որտեղ տեղավորվելով մեր լուսավորության առիթը [Գր. Լուսավորիչը]՝ երկու օր սպասում էր սուրբ Մանիի վախճանին: Այնտեղ երկրպագելով ամենազօր Քրիստոսի տերությանը՝ գնացի քաղցրահամ աղբյուրիկի մօտ, որից սրբերը զովանում էին քրտնահար աշխատանքից ու հոգեւոր ծառայությունից հետո: [Աղբյուրիկը] շրջափակել էին կարծր քարերով ու դռներ դնելով: Եվ այն տեղից, որտեղից Գրիգորի սուրբ ու անբիծ ձեռքը ջուր էր լցրել խմելու համար, նույն տեղից և ես՝ թշվառականս, իմ կամքով արժանի գտնեմ վեցի բռով ջուր ճաշակել մեզ նորոգողի փրկության աղբյուրից: Ես ընդունեցի նրա [Գրիգորի] աթոռը, երանի՜ թե նրա նման: Ես օրհնության հող վերցրի փուլ եկած բլրակից, որի մեջ հոգեւոր հովիվների կողմից պահված էր պատվական գանձը: Նախքան այս, իմ հրամանով նրա վրա եկեղեցի էր կառուցված՝ կրից ձուլված մահարձաններով: Ես տեսա, որ այնտեղի ձորերում ու քարանձավներում բնակվել են կուսակրոն մարդիկ, որոնք մազն կոշտ զգեստներ էին հագնում, պառկում գետնին, քայլում բոկոտն, ապրում աղբատ՝ [կատարելով] մշտամբողուն աղօթքներ ու աղերսալի պաղատանքներ, — նրանք արդար աշխատանքի աշակերտներ և առաքինության ծնունդներ էին: Եվ նրանք ոչ թե իրար խառնված միասին էին բնակվում, այլ ցրված էին լեռան ստորոտում և ունեին իրենց բնակատեղիները: Նրանցից յուրաքանչյուրը քաղմաշարչար աշխատանքով ու քրտինքով էր հոգում իրեն անհրաժեշտ կարիքները: Եվ ապա ես նրանց կողմից այսպես օրհնվելով՝ գնացի Թորդան գյուղը, սուրբ Գրիգորի զբոսանքի պարտեզը, որտեղ պահ-

թեան ծածկեալ կան, այսինքն՝ կենդանի ոսկերք սրբոցն, որք անցին ընդ կարգս աշխարհիս ամենայն ճշմարտութեամբ և յանմատոյց լուսոյն փայլեցին իբրև զարեգակն, և հրով Հոգւոյն վառեալք ջահագարդեցան դամբարափայլ անշէջ լուսով՝ ի փառս Աստուծոյ: Եւ անդ երեկոթս արարեալ և երկրպագութիւն տէրունեան հատուցեալ՝ հատի նըշխար ի ծառոյ անտի հացոյ, զոր սրբոյ Լուսաւորիչն էր տնկեալ իւրովք ձեռքն: Եւ ապա՝ ընդ կրունկն անդրէն ի լեռնակողմն ի մենաստանսն դարձեալ և ամիսս իբրև ինն ընդ նոսին աղօթակցեալ՝ հրապտեցայ ի շողոմարար շոգմոգեալ բանից մերոց թագաւորացն, և դաւաճանեալ ի խոստմանց նոցա բարեաց որ ըստ Աստուծոյ՝ դարձայ յերկիրս Հայոց: Ոչ ինձ ապա ըստ խոստմանն հատուցումն ինչ ի նոցանէն տեսեալ: այլ նանրացեալ խորհրդովք և խաւարազգած մտօք խոտորեցան զկնի ապիրատութեան և դղրեալ սասանեցաւ ողորմելի աշխարհս մեր ի մերոց աստի: Եւ ես կրկին կարօտէի տարաբնակ լինել ի բնակութենէ աստի, և առ նոյն սուրբ այրի բնակիլ, թէ մահ տեղի տայ կատարել: այլ այս երբ Տէր կամեսցի:

Բայց մինչդեռ քարբն դառնաշունչ ի Դվին քաղաքի որջացեալ կայր և համակէր միշտ ի շար խորհուրդս խածանել շար թունօք իւրովք զթագաւորն Գագիկ, կամ թէ համագունդ իսկ զամենայն նախարարսն ընդ նմա, և արկանել սպառսպուռ յեղծումն և յապականութիւն: այլ նա յուսացեալ ի Տէր ոչ սակաւ ինչ ձայն ամբոխի աղխատրոյցս շփոթից ի վերայ նորա ածեալ բրդեալ հեղոյր կուսակալաց և գործակալաց նորա և զօրաց և զօրապետաց ըստ այնմ մարզէ Հերայ և Զարեւանդայ, և Մարանդայ և Նախջաւանայ: և գրեթէ ի բազում աւուրս ասպատակաւորաց նորա և զօրաց և զօրապետաց ընդդէմ զինեալ մարտիւ քաջութեան՝ արեան ճապաղիս հեղոյր: Իսկ ապա զայն ամենայն ուժ պնդութեան տեսեալ շար ոստիկանին, որ իբրև զանարգ ոք և զարհամարհեալ միշտ առ ի նմանէն առ ոտն հարեալ լինէր՝ խանդացեալ ընդ իրսն և զայրացեալ մրմոհեալ յոյժ, անցեալ դիմեալ երթեալ դիզէր առ ինքն զանթիւ զօրաց կարաւանս: զնայր զայր հասանէր զկողմամբք Մարգաստանի և Տոսք գաւառի՝ մեծամեծն փքայր ջնջել ջարդել ջաղխել հարկանել խորտակել բազկել և ի միջոյ ի բաց կորուսանել և ի սուր սուսերի մաշել միանգամայն իսկ զտոհմ և զզարմ և զզաւակ: Իսկ իբրև զայն ամբոխ բազմութեան Տաճկաստան զօրացն տեսին տարմաբար եկեալ հասեալ ի վերայ, և զմտաւ ածեալ զհրաշոյց ևս ոմանց թուլասրտից ձեռս լեռալս առ ի պատերազմել, և եթէ ոչ ուղիղ գան ի հարթ հաւասարութիւն: այնուհետեւ առաջի ածեալ զոչ կարողելն կա-

վել են իմաստութեան ու անմահութեան գանձերը, այսինքն՝ կենդանի ոսկորները այն սրբերի, որոնք այս աշխարհից անցան-գնացին ամենայն ճշմարտութեամբ և անմատչելի լույսով փայլեցին իբրև արեգակ, և վառվելով [Սուրբ] Հոգու հրով՝ պայծառացան լուսափայլ անշէջ լույսով ի փառս Աստծու: Եվ այնտեղ գիշերելով ու տերունական երկրպագութիւն կատարելով՝ ես մի կտոր կտրեցի հացի այն ծառից, որը սուրբ Լուսավորիչն էր տնկել իր ձեռքով: Եվ ապա ետ դառնալով զնացի դեպի լեռնակողմում գտնվող մենաստանը և մոտավորապես ինը ամիս աղոթելով նրանց հետ՝ հրապուրվեցի մեր թագավորների կեղծավոր ու քսու խոսքերից ու խաբվեցի նրանց բարի խոստումներից, որոնք ըստ Աստծու են, և վերադարձաւ Հայաստան: Բայց ես չըտեսաւ ոչ մի հատուցում նրանց խոստման համաձայն, այլ փուշ խորհրդով ու խավար մտքով նրանք շեղվեցին դեպի անիրավութիւնը, և դղրաւով սասանվեց մեր ողորմելի աշխարհը մերոնց պատճառով: Եվ ես կարոտում էի կրկին այստեղից գնալ օտար աշխարհում բնակվելու, նույն սուրբ այրում ապրելու, եթե մահը տեղի տար, և եթե դա Տերը կամենար:

Բայց մինչդեռ դառնաշունչ, թունավոր օձը բուն էր դրել Դվին քաղաքում ու միշտ համակված էր շար մտադրութեամբ ու շար թունով խայթելու Գագիկ թագավորին, կամ թե բոլոր նախարարներին նրա հետ միասին ամբողջութեամբ զցելու ավերածութեան ու ապականութեան մեջ, նա [Գագիկը], հույսը դնելով Տիրոջ վրա, քիչ իրարանցում ու խառնակութիւն չէր առաջ բերում, լցնում նրա, նրա կուսակալների, գործակալների, զորքի ու զորապետների վրա, որոնք Հեր, Զարեանդ, Մարանդ և Նախջաւան երկրամասերից էին: Եվ նա բազմաթիւ օրեր խիզախ մարտեր էր մղում նրա ասպատակների, զորքի ու զորապետների դեմ՝ շատ արյուն թափելով: Իսկ երբ այդ ամբողջ ուժը տեսավ շար ոստիկանը, որն, իբրև անարգ ու արհամարհված անձ, միշտ դատապարտվում էր նրա կողմից, նախանձելով այդ դեպքերին, հույժ զայրանալով ու մոնչալով, անցնում գնում է և իր շուրջն է հավաքում անթիվ զորքերի քարավաններ: Հետո նա գնում, գալիս ու հասնում է Մարգաստանի¹⁰⁷ ու Տոսպ գավառի¹⁰⁸ կողմերը և մեծ-մեծ հոխորտում էր ջնջել, ջարդել, ջախջախել, կոտորել, խորտակել, թեւերը կոտրել, մեշտեղից վերացնել ու ամբողջովին սրի քաշել նրա տոհմը, ցեղն ու զավակներին: Իսկ երբ տեսան, որ տաճկական¹⁰⁹ զորքի ամբողջ բազմութիւնը եկել հասել է իրենց վրա, հիշելով յուրայիններից որոշ վախկոտների՝ պատերազմից հուսալքվելը, թե նրանք չեն կարող հավասարապես միաբանվել, այնուհետեւ որոշեցին չկարողանալը գլուխ բե-

տարել և կալ ընդդէմ նոցա պատերազմաւ՝ ապա շուեալ գնացեալ առ գաղթն՝ և ևս զնոսա զգուշաբար իմն ամրապահեստ առնէին. և ինքեանք առհասարակ զմի զինուորորոթիւն զինուորեալ և վառեալ 'ի զէնս և 'ի զարդս ելանէին 'ի ստորոտ ամուր լեռանց և խորածորս և յամուրս քա-
րանձաւաց, և այսր անդր սրավառեալ սեթեթեալ սլացեալ երթային գային ընդ հետամտելոյ թշնամեացն զկնի նոցա: Իսկ 'ի տարուբեր երթեկութեանց նոցա կոհակաց 'ի կոհակս առ 'ի յարշաւասոյր շլա-
ցութեանցն՝ որ ըստ Սողոմոնին «Իբրեւ զուս ածեմանց վազս առեալ ընթանային 'ի վերայ լեռանց Բեթելայ»՝ ոչ կարէին զկնի նոցա բերիլ գրոհք թշնամեացն, և ոչ զկամս անձանց զինչպիտութեան իւրեանց կատարել: Եւ գրեթէ իբր յափշտակութեամբ իմ: յիմարեալք խելացնոր կարծեօք իբրեւ ամիսս երկուս՝ ապա անցեալ թողեալ 'ի բաց գնացեալ երթային զհարաւային կողմամբն Ռոստկայ գաւառին 'ի Հեր և 'ի Սա-
ղամաս, և անտի 'ի քաղաք Ատրպատականի 'ի տեսութենէն Աստուծոյ: Բայց սպարապետին Աշոտոյ անդուլ և անդադար մշտնջենաւոր միա-
մըտութիւն ծառայութեանն ոչ յիշեցան չար բռնադատին Յուսիփայ և ոչ վատահացուցին զանսաղապ սիրտ նորա, զի միշտ 'ի խորհրդոց չարաց արբանեկէր: Եւ իբրեւ հանդերձեցաւ նա ելանել զկողմամբք Վասպուրա-
կանի՝ ապա զմեծ և զբարեպաշտ տիկինն՝ զմայր սպարապետին. և զերկուս ևս զքորս նորա ընդ կողմն նախջաւանայ յուղարկէր 'ի Պարսս Ատրպատականի, 'ի զիպահնոջ զնոսա կացուցեալ ըստ պայմանի պա-
տանդաց: Զկնի սուղ ինչ աւուրց ապա և զինքն իսկ զսպարապետն Աշոտ 'ի դուռն կոչէր ստիպով սաստիկ. որոյ և վաղվաղակի իսկ շուեալ գնա-
ցեալ առ ահի ընտանեկացն՝ պատուասիրաբար զնա ընդունէր և առա-
տածեռն ոռճիկս նմա կարգէր և պարգևս և պատիւս նմա յարգարէր: Բայց թագաւորն Գագիկ և համագունք իւր և նախարարք իբրեւ տեսին զգրահեղեղ ուղիս չարին շորացեալ ցամաքեալ և անցեալ գնացեալ՝
առհասարակ փառաւոր առնէին զնախախնամօղն Աստուած. և ապա դառնային յիրաքանչիւր զաւառս 'ի քաղաքս և 'ի գերդաստանս և 'ի
զիւղս և 'ի տունս՝ ոչինչ վնասեալ 'ի հինէ չար ոսոխին, բայց 'ի սա-
կաւուց ինչ՝ որք պարաւանդեալք 'ի թշնամոյն ոչ կարացին ժամանել
անկանել յամրացեալ գաղթն: Նաև մեծիմաստ և բարեխորհուրդ և ար-
դարակորով իշխանն Անձեւացեաց՝ Ատոմ, ոչ սակաւ զօրութեամբ մա-
տուցանէր թիկունս օգնականութեան թագաւորին Գագկայ. և ինքն ըստ
իմաստայեղձ խորագիտութեանն՝ մանաւանդ թէ աստուածային իսկ
այցելականութեամբ 'ի բաց տարեալ մղեալ վարատէր յաշխարհէ և 'ի

րել ու կովով կանգնել թշնամու դեմ: Ապա նրանք մեկնում գնում են
գաղթականների մոտ և նրանց զգուշաբար պահում էին ապահով ու
անվտանգ կերպով: Իրենք առհասարակ միասնաբար սպառազինվելով
զենքերով ու զարդերով՝ դուրս էին գալիս ապահով լեռների ստորոտ-
ները, խոր ձորերն ու քարանձավները, և այստեղ-այնտեղ սպառա-
զինվելով, զարդարվելով ու սրընթաց ընթանալով՝ գնում-գալիս էին
իրենց հետապնդող թշնամիների հետևից: Իսկ նրանք երթեկելով էին
տեղից տեղ, բլուրից բլուր սրընթաց սլանալու պատճառով, որ ըստ
Սողոմոնի «Իբրեւ այծյամների ուլեր վազելով գնում էին Բեթել լեռների
վրա»¹¹⁰, և թշնամիների զրոհները չէին կարող հասնել նրանց հետե-
վից, ոչ էլ նրանք կարող էին իրենց կամքը ինքնագլուխ կերպով կա-
տարել: Եվ հափշտակվելով ինչ-որ խելացնոր կասկածանքով ու հիմա-
րանալով՝ [մնացին] մոտավորապես երկու ամիս, ապա Աստծու նա-
խախնամությամբ թողեցին, անցան գնացին Ռոստկայ գաւառի հարա-
վային կողմերը՝ Հեր և Սաղամաս, իսկ այնտեղից՝ Ատրպատականի
քաղաքը¹¹¹: Բայց չար բռնակալ Յուսուֆը չհիշեց Աշոտ սպարապետի
անդուլ, անդադար, մշտնջենական հավատարմությունն ու ծառայու-
թյունը, և ոչ էլ դրանք աներկմիտ դարձրին նրա սիրտը, որովհետև այն
միշտ ծառայում էր չար խորհրդին: Եվ երբ նա պատրաստվեց դուրս
ելնելու Վասպուրականի կողմերը, ապա մեծ ու բարեպաշտ տիկնոջը՝
սպարապետի մորը և նրա երկու քույրերին ուղարկում է նախջաւանի
կողմերը, Ատրպատականի պարսկական մասը՝ բանտարկելով նրանց
իրեւ պատանդ: Մի քանի օր անց [ոստիկանը] շատ շտապ արքունիք
է կանչում նաև Աշոտ սպարապետին: Սա իսկույն մեկնում գնում է՝
մերձավորների վախենալու պատճառով: [Յուսուֆը] նրան ընդունում
է մեծ պատվով, նրա համար նշանակում է առատ օրապարեն, տալիս
պատիվ ու պարգևներ: Բայց Գագիկ թագավորը, նրա ազգակիցներն
ու նախարարները, երբ տեսան, որ շորացել, ցամաքել, անցել ու գնա-
ցել է չարի՝ գետի նման անտեղի հոսող հեղեղը, առհասարակ փառա-
վորում էին նախախնամող Աստծուն: Այնուհետև յուրաքանչյուրը վե-
րադառնում է իր գավառը, քաղաքները, կալվածքները, գյուղերն ու
տները՝ չվնասվելով չար ոսոխի ավազակներից, բացի մի քանիսից,
որոնք կապկպված լինելով թշնամուց՝ չկարողացան հասնել ընկնել ամ-
բոցում տեղավորվածների մեջ: Նաև խելացի, խոհեմ, արդարամիտ Ան-
ձեւացյաց իշխան Ատոմը ոչ քիչ զորությամբ օգնություն էր ցույց տա-
լիս Գագիկ թագավորին: Նա ինքը իմաստալից խորագիտությամբ, մա-
նավանդ աստվածային նախախնամությամբ դուրս տանելով՝ արտաք-
սում, դուրս էր մղում աշխարհից ու իր հոր տնից չար ավազակները

ստանէ հօր իւրոյ զբոլոր ուղիս շարութեան շարալուկ շար հինիցն առանց բանի պատերազմաց. և յամենայն 'ի հրացայտ շարութենէ հրաբորբոքն Յուսփայ ամրապահեստ լինէր 'ի հովանի թևոցն Աստուծոյ: Այլև իշխանն Մոկաց՝ Գրիգոր, եղբարբ իւրով Գուրգենաւ բազումս յարդարէր ընծայէր զսակ հարկի ծառայութեան առաջի Գագկայ 'ի հալածանս անդ. և ինքն խորափիտ և դժուարաժայռ և ամուր աշխարհան իւրով փրծանէր ողջ ամբողջ 'ի գերշացն նեղաց:

Արդ՝ իբրև զայս ամենայն լուեալ արքայորդին Աշոտ, մինչդեռ էր 'ի Հոռվմայեցոց տէրութեանն՝ ապա մեծաւ շնորհակալութեամբ և բարեխորհուրդ ծառայական խոստամբք՝ խնդրէ հրաժեշտ դառնալոյ անդրէն 'ի հայրենի տէրութիւնն 'ի Կայսերէ՝ յայտ արարեալ նմա թէ այց արար Տէր և յաջողեաց 'ի բարութիւն աշխարհին Հայոց: Իսկ կայսր Կոստանդին ըստ ժամանակի լրութեան բարւոյն սիրալիր սրտիւ հաւանեալ խնդրոյն Աշոտոյ, ապա ևս յոգնապատիկ պատրաստէր նմա պարգևս և պատիւս և բազում կարասիս և երևելի զարդս և զէնս և նժուզս ոսկեղէնս և ոսկէսանձս, և բազում ևս գանձիւք զնա փարթամացուցեալ, և բազում զօրավարս և զօրս Հոռվմայեցիս 'ի ձեռս նորա գումարեալ՝ յուղարկէ յիւրական աշխարհս: Որոյ չուեալ երթեալ անցեալ զբազում օթեանօք, և եկեալ հասեալ յաշխարհ իւր՝ զբազումս նուաճեալ 'ի հնազանդութիւն ինքեան կացուցանէր. և 'ի բազմաց նորընծայ իմն հիւրամեծարութեան ակն կալեալ սպասէր: Իսկ վասնզի մեծ զանազանքս Կողբ դիմագրաւ ընդդէմ նորա գտանէին շարութեամբ՝ ոչ երբէք հաւանական միտս 'ի հնազանդութեան սակի ստացեալ, վասն այնորիկ իսկ 'ի գերութիւն Յունականացն զնոսա մատնէր: Եւ ապա Աշոտոյ սպարապետին Հայոց 'ի սմին իսկ յայսմ ժամու եղև իսկ և իսկ Էստանալ յոստիկանէն Յուսփայ՝ եկեալ հասեալ մտեալ 'ի մայրաքաղաքն Դվին: Եւ քանզի խորամանկ ոստիկանն խորհրդաբար 'ի մտի եղեալ՝ սուր հակառակութեան 'ի մէջ նոցա արկանել, այսպիսաբար նանրական մտօք թագ կապեալ սպարապետին Հայոց և սուսեր ընդ մէջ ածեալ՝ առաքէ յաշխարհ իւր. որ գրեթէ գիրկ ընդ խառն 'ի դիմի միմեանց հարան՝ ինքն և հոմանուն իւր արքայորդին: Իսկ իբրև եկն և ևտես զաշխարհս առհասարակ սպառեալ սատակմամբ և զայլս վաճառակուր լեալ և զմնացեալսն ցանեցիր անկեալ և սփռեալ յօտար ազգս, և սիրելի դաստակերտն իւր վանեալ վարատեալ և գերեալ յարքայորդոյն Աշոտոյ և 'ի Հոռվմայական զօրացն, և զայլս ևս զգերդաստանս նորա և զգեօղս յաւարի առեալ. ապա այնուհետև երկաքանչիւրքն նոքա իբրև զօտարածին թշնամիս ընդ միմեանս 'ի զրգոութիւն մարտից մարտուցեալ՝ ջանահնար լինէին զմիմեամբք ելանել 'ի

շարալուկ շարութեան բոլոր հորձանքները առանց պատերազմի: Եվ նա հրաբորբոք Յուսուֆի բոլոր հրացայտ շարութիւններից ապահով կերպով պահվում էր Աստծու թևերի հովանու տակ: Նաև Մոկաց իշխան Գրիգորը իր եղբայր Գուրգենի հետ միասին մեծ ծառայութիւն էր մատուցում Գագկին, որը այնտեղ հալածանքի մեջ էր, իսկ ինքը իր խորափիտ, ժայռոտ ու ապահով աշխարհով ողջ ու առողջ ազատվում է գերողների ու նեղողների ձեռքից:

Երբ այս ամենի մասին լսում է արքայորդի Աշոտը, որը դեռևս գտնվում էր հոռմեական տերութեան մեջ, մեծ շնորհակալութեամբ ու բարեխոհ ծառայական խոստումներով կայսրից հրաման է խնդրում, որպեսզի այնտեղից վերադառնա իր հայրենի տերութիւնը՝ հայտնելով նրան, թե Տէրը այցելեց և հայ ժողովրդին բարի հաջողութիւն բերեց: Իսկ Կոստանդին կայսրը այդ բարի ժամանակը լրանալիս սիրալիր սրբտով համաձայնելով Աշոտի խնդրանքին՝ նրա համար պատրաստում է բազմապատիկ պարգևներ, պատիվ, շատ ունեցվածք, երևելի զարդեր, զենքեր, նժուզներ՝ [զարգարված] ոսկեղեն զարդերով ու ոսկե սանձերով, ինչպես նաև բազում այլ գանձերով նրան հարստացնելով ու նրա միջոցով հավաքելով հոռմեական բազմաթիվ զորավարներ ու զորք, ուղարկում է իր աշխարհը: Անցնելով բազմաթիվ իջևաններով՝ նա գալիս-հասնում է իր աշխարհը և շատերին նվաճելով՝ գցում է իր ազդեցութեան տակ: Շատերից նորընծա հյուրամեծարութիւն ակնկալելով՝ նա սպասում էր: Եվ քանի որ նրանք տեսնում են, որ Կողբ մեծ դաստակերտը շարութեամբ դիմագրավում է նրան, և երբեք էլ չկարողանալով նրանց հնազանդեցնել իրեն, այդ պատճառով նրանց հունական գերութեան էր մատնում: Հենց այդ ժամանակ Հայոց Աշոտ սպարապետը իսկույն վերադառնում է ոստիկան Յուսուֆի մօտից և գալիս, հասնում ու մտնում է Դվին մայրաքաղաքը: Եվ քանի որ խորամանկ ոստիկանը մտադրվել էր նրանց միջև թշնամանք գցել, դրա համար փուշ մտքով թագ դնելով Հայոց սպարապետի գլխին, սուրբ կապելով մեջքին՝ նրան ուղարկում է իր աշխարհը: Նրանք՝ ինքը և նրա հոմանուն արքայորդին, գրեթէ գիրկընդխառն բախվեցին միմյանց: Իսկ [սպարապետը] երբ եկավ և տեսավ, որ [մեր] աշխարհը առհասարակ դատարկվել է [բնակիչներից], մի մասը սպանվել է, մի մասը վաճառվել, իսկ մնացածները ցրվել, ընկել ու սփռվել են օտար ցեղերի մեջ, և իր սիրելի դաստակերտը գերվել է, [բնակչութիւնը] քշվել արքայորդի Աշոտի ու հոռմեական զորքի կողմից, իր կալվածքներն ու գյուղերը կողոպտվել են: Ապա այնուհետև նրանցից յուրաքանչյուրը օտար թըշնամու պես զրգովելով միմյանց դեմ մարտնչելու համար՝ ճար էին

հակառակութիւնս և 'ի կոխս: Եւ վասնզի 'ի վերայ երկոցունց նոցա թագաւորական անունս կառուցեալ եղեալ էր 'ի նախանձ շարականութեան յաշաղման ընդ միմեանս բերեալ, վասն այնորիկ առաւել ընդվզեալ զշարէին՝ իւրաքանչիւրոք 'ի նոցանէ զիւրն խնդրելով կացուցանել: Յայսմ վայրի եկն ապա մեծ իշխանն Սիւնեաց Սմբատ 'ի Վասպուրական կողմանէ անտի առ արքայորդին Աշոտ. և բազում պատուասէր և սնրտ հարազատութեամբ ընկալաւ զնա՝ մեծապանծ պատուով շքեղացուցեալ: Եկն և մեծ Հայկազունն Վասակ՝ եղբայր մանկազրաւ իշխանին Գրիգորոյ, և զնա ևս 'ի նոյն պատիւ պերճութեան վայելչական կարգօք մեծարէր: Եւ ապա հոմանունքն երկոքեան, որք զթագաւորական անուն ժառանգեալք էին՝ առաւել ևս սաստկացուցանէին 'ի մէջ իւրեանց զաղմուկ խռովութեան: Իսկ իմ ապա ըստ դիպաց ինչ 'ի ժամ դիպօղ ժամանեալ եկեալ հասեալ 'ի հեռաստանէ հալածանացն, և տարուբերեալ և համոզեալ 'ի մէջ նոցա՝ զվայելուչ եղբայրական լծակցութիւն պատրաստել 'ի մէջ նոցա ջանահնար լինէի: Ըստ որում ապա յունկնդրութիւն ինձ եկեալք երկաքանչիւրքն և հաւանական միտս ստացեալ՝ 'ի պայման միաբանական և խաղաղաւէտ սիրոյ հաստատեցի նոցա: Իսկ ապա թագաւորն Աշոտ արքայորդին չուէր գնայր երթայր հասանէր 'ի կողմանս Գուգարաց մերձ յամրոցն մեծ, որ 'ի լեզու Վրաց Շամշուղէ, այսինքն՝ Երեք նետն անուանի. վասնզի հօր նորա զազգսն զայնոսիկ շուրջ զամրոցան սեպհականացուցեալ էր իւր և զեղբարս երկուս՝ Վասակ և Աշոտ 'ի տոհմէ Գնթունեաց բերդապահս և վերակացուս նահանգին այնմիկ կացուցեալ: Իսկ սա զնոյն հնազանդութեան կարգ առ 'ի նոցանէն առ իւր պահանջէր գալ 'ի մտերմութիւն ծառայութեան: Եւ վասնզի նուազունս և սակաւս անդր գտանէր ոռճիկս զօրացն. վասն այնորիկ զզօրսն իւր 'ի մօտակայ գաւառն առաքէր երթալ հոգալ գտանել զապրուստ իւրեանց՝ մինչև անդրէն ընդ կրունկն ինքն դարձցի: Եւ ինքն ապա վայելուչ եղբարքն Աբասայ և երկերիւր յիսուն արամբք երթեալ առկայացեալ դարէր դադարէր մերձ յամրոցն՝ որ կոչէր Սակուրէթ: Իսկ Վասակ և Աշոտ իբրեւ տեսին զայն, թէ կարաւան սպային սպառսպուռ առ 'ի նմանէ պակասեալ է և առ 'ի յումեքէ հուպ ընդհուպ չիք նմա օգնականութիւն. այնուհետեւ սոնքացեալք ստուարացեալք և կիցս ընկեցեալք՝ միանգամայն իսկ գումարտակ զզօրս իւրեանց առնէին ծածկաբար, ընդ ինքեան ունելով և զսիրելիսն իւրեանց յանբոկ գործոյն զսպայազօրսն Տփիսեաց և զծործորոցն Կովկասու, և իբրեւ արանց աւելի քան զչորեքհազարաց սուսերամերկաց վահանաւորաց նիզակաւորաց վաղակաւորաց. և ապա յեղակարծումն ժամու 'ի վերայ հասեալ՝ ասպատակ սփռէին: Իսկ զայնպիսի նոցա

փնտրում դուրս գալ իրար դեմ կովի ու պատերազմի: Եվ քանի որ նրանց երկուսի վրա էլ դրված էին թագավորական անուններ, նրանք միմյանց նկատմամբ լցվում են նախանձով ու շարականությամբ և այդ պատճառով ավելի ընդվզելով՝ զայրանում էին, և նրանցից յուրաքանչյուրը պահանջում էր իրեն [թագավոր] կարգել: Այդ ժամանակ Սյունյաց մեծ իշխան Սմբատը Վասպուրականի կողմից եկավ արքայորդի Աշոտի մոտ, [վերջինս] մեծ պատվով ու մոտիկ հարազատի նման ընդունեց նրան՝ շքեղացնելով մեծապանծ պատվով: Եկավ նաև մեծն հայկազուն Վասակը՝ անժառանգ Գրիգոր իշխանի եղբայրը, որին նույնպես նա մեծարում է նույն շքեղ պատվով ու վայելուչ կարգով: Եվ ապա երկու անվանակիցները, որոնք ծառանգել էին թագավորական անուն, էլ ավելի էին սաստկացնում թշնամանքը միմյանց միջև: Իսկ ես հալածանքներից [ազատվելով]՝ հարմար պահին հեռաստանից եկա, հասա և բանակցելով նրանց հետ ու համոզելով նրանց, ջանում էի նրանց միջև վայելուչ եղբայրական լծակցություն ստեղծել: Ըստ որում նրանք երկուսն էլ եկան ինձ ունկնդրելու, և ստանալով համաձայնություն՝ նրանց հաստատեցի միաբանական դաշինքով ու խաղաղավետ սիրով: Հետո արքայորդի Աշոտ թագավորը չվում, գնում հասնում է Գուգարքի կողմերում [գտնվող] այն մեծ ամրոցը, որը վրացերեն Շամշուղե¹¹², այսինքն՝ Երեք նետ է կոչվում: Քանի որ նրա հայրը սեփականացրել էր այդ ժողովուրդներին ամրոցի ամբողջ շրջակայքով, երկու՝ Վասակ ու Աշոտ եղբայրներին, որոնք Գնթունիների տոհմից էին, այդ նահանգի բերդապահներ ու վերակացուներ է կարգում: Իսկ սա նույն հնազանդության կարգով նրանցից պահանջում էր գալ իր մօտ հավատարիմ ծառայության: Եվ որովհետև նա այնտեղ քիչ ու սակավ օրապարեն է գտնում իր զորքի համար, այդ պատճառով զորքը ուղարկում է մոտակա գավառը՝ գնալու ու հոգալու իրենց ապրուստը, մինչև ինքը այնտեղից ետ դառնա: Եվ ինքը [Աշոտը] այնուհետև իր գեղեցիկ եղբոր՝ Աբասի հետ երկու հարյուր հիսուն մարդկանցով գնում, տեղավորվում ու դադար է առնում այն ամրոցի մոտ, որը Սակուրեթ¹¹³ էր կոչվում: Իսկ Վասակն ու Աշոտը երբ տեսան, որ ամբողջապես պակասել է հեծելազորի քարավանը, ու որևէ մեկի կողմից չկա անմիջական օգնություն, այնուհետև խտանալով, ստվարանալով, աքացի տալով՝ միաժամանակ թաքուն իրենց զորքն էին հավաքում՝ իրենց հետ վերցնելով նաև իրենց սիրելիներին, որոնց համալրում էին Տփիսիսի ու Կովկասի ձորերի զորագնդերը, մոտավորապես շորս հազարից ավելի սուսերածիգներ, վահանավորներ, նիզակավորներ, վաղակավորներ [սուր ունեցողներ]: Եվ ապա անսպասելիորեն հարձակվում են ու առ-

տեսնեալ սաստիկ հէնս և գոռոյթս բազմութեան զօրաց զիրեամբք շուրջ պատեալ՝ ապա բազմապաղատ արտասուօք յօգնականութիւն զբարձր բազուկն Տեառն Աստուծոյ կարգային, որ կարողն է միով զհազարսն հալածել. և կնքեալ զինքեանս նշանաւ խաչին՝ ահագին իմն դղրդամբ ճակատս մարտից ընդդէմ յարդարէին և արիաբար առնաբար առնազէն սպառազէն՝ ի վերայ շահատակեալք՝ առ ի քթթել ական վաղվաղակի հերձեալ ընդ մէջ զշուիրս ասպարափակ ռազմին բազմութեան ընդ լըրունկն դարձուցանէին. և երկերիւրօք միայն արամբքն զշորեք հազար սպառազէնս նոցա ջնջեալ ջարդեալ վանեալ վարատէին: Զոմանս ի սուր սուսերի և ի սլաքս նետից և ի տէգս նիզակաց հաշեալ մաշեալ սատակէին. զոմանս իսկ ձերբակալ արարեալ զՍառակինոսսն սատակէին. և զոմանց զունչս և զականջսն կտրէին. իսկ ի քրիստոնեայս խնայեալ կապուտ կողոպուտ արարեալ զնոսա թողութիւն երթալ գնալ ի բաց, և գրեթէ ոչ ոք ի նոցանէ ճողոպրեալ գտանէր, բայց միայն Վասակն սակաւ արամբք փախստեայ անկեալ յամրոցն Շամշուղէ: Արդ՝ այս ալսպէս իրազործեալ, քանզի որպէս նկանակն Գեղեոնի դարձեալ հոյովեալ ի բանակն ալազգեաց և լիզաջինջ զնոսա արարեալ՝ ինքն Աշոտ եղբարբն իւրով դառնայ գնայ խնդութեամբ և յաղթութեամբ բազմաւ և մեծաւ աւարաւ զկողմամբք Վրաց աշխարհին առ յաւէտ սիրեցեալն իւրեանց իշխանն Գուրգէն:

Բայց հեզահամբոյր իշխանն Սիւնեաց ընդ կրունկն յարժայորդոյն դարձեալ յԱրագած լեռնէ անտի՝ չուէ հանդիպի եղբարց իւրոց երեցունց՝ Սահակայ Սիւնեաց տեառն և Բաբգէնի Վասակայ. վասնզի նոքա դեռ ընդ դեռ եկեալ անցեալ էին յաշխարհ տէրութեան իւրեանց ի փախստէնէ անտի հրոսակի նոցա Յուսիփայ: Եւ ապա վայելչաբար սիրով ի միասին միախորհուրդք զմիտս կառավարեալք՝ տիրէին ի վերայ սեպհական իշխանութեանն իւրեանց. գուն ի վերայ գործել շինել և նորոգել զհայրենի տէրութիւնն՝ զանկեալն և զկործանեալն ի թշնամեաց: Այլ և կանայք ևս երկաթանշիւրոցն եղբարց գրաւեալքն ի գերութեան՝ գերծեալք ի ձեռաց գերշացն, յետ երկեամ մի գային հանգչէին ի գահս և ի սենեակս տեառնց իւրեանց: Բայց և Հայկազուն ևս եղբարքն Սահակ և Վասակ՝ բնաբար կուսակալք գաւառացն որ շուրջ գեղերք Մովակին Գեղամայ, յայսմ ի սոյն աւուրս եկեալք ի հեռաստանէ հալածանացն՝ տիրէին պայազատեալք զաշխարհս տէրութեան իւրեանց: Իսկ թագաւորն Աշոտ՝ — վասն որոյ այժմ բանս ճառէր վասն նորա — լուեալ զմիւս թագաւորէ հոմանուն իւր հօրեղբորորդոյ, եթէ ոչ եկաց մնաց ի սահմանեալ ուխտին որ ի մէջ նոցա, այլ ընդ իւրով ձեռամբ նուաճեալ կացոյց զաւանս և զազարակս որ շուրջ զՎաղար-

պատակում: Իսկ նրանք, երբ տեսան, որ իրենց շրջապատել են ավազակներն ու զորքի բազմությունը, ապա բազմապաղատ արցունքներով օգնություն էին կանչում Տեր Աստծու բարձր բազուկին, որը կարող էր միայնակ հազարներին հալածել: Եվ իրենց խաչակնքելով՝ ահագին դղրդունով ճակատամարտ էին տալիս և գնեքով, ձիերով արիաբար, առնաբար հարձակվելով նրանց վրա՝ անմիջապես ճեղքում էն նրանց ռազմաճակատի վահանափակ բազմության խմբերը ու նրանց ետ դարձնում: Եվ միայն երկու հարյուր մարդով բնաջնջում, քշում ու հալածում են նրանց շորս հազարանոց սպառազինված զորքը: Նրանցից ոմանց սպանում են սրի բերանով, նետերի սլաքներով, նիզակների տեգերով: Սարակինոսներից ոմանց բռնում սպանում էին, ոմանց էլ քթերն ու ականջներն էին կտրում: Իսկ քրիստոնյաներին խնայելով ու կողոպտելով՝ թողնում էին, որ գնան-հեռանան, բայց նրանցից գրեթե ոչ մեկը չէր կարողանում փախչել, բացի միայն Վասակից, որը մի քանի մարդկանցով փախչում ընկնում է Շամշուղե ամրոցը: Ահա սա այսպես իրագործելով, ինչպես Գեղեոնի նկանակը դարձյալ զլորվելով օտարների բանակի մեջ ու նրանց բնաջնջելով, ինքն Աշոտը իր եղբոր հետ ետ է դառնում ու ուրախությամբ, մեծ հաղթանակով, բազմաթիվ ավարով գնում է Վրաց աշխարհի կողմերը, իրենց միշտ սիրելի Գուրգեն իշխանի մոտ:

Բայց Սյունյաց բարեհամբույր իշխանը, արքայորդու մոտից, [այն է՝] Արագած սարից ետ դառնալով, գնում ու հանդիպում է իր ավագ եղբայրներին՝ Սյունյաց տեր Սահակին և Վասակի Բաբգենին, քանի որ նրանք հենց նոր եկել անցել էին իրենց տերության աշխարհը՝ փախչելով Յուսուֆի հրոսակներից: Եվ ապա վայելչաբար ու սիրով միասին համախոհ կեցիւով մտածելով՝ տիրում են իրենց սեփական իշխանությունը: Նրանք ջանք էին թափում շինել ու նորոգել հայրենի տերությունը՝ թշնամիների կողմից տապալվածն ու կործանվածը: Եղբայրների կանայք, որ գտնվում էին գերության մեջ, ազատվելով գերիշների ձեռքից, մի երկու տարի անց դալիս նստում են իրենց տներերի գահերին ու բնակվում իրենց սենյակներում: Հայազգի Սահակ ու Վասակ եղբայրները՝ Գեղամա ծովակի ափերին գտնվող գավառների բուն կուսակալները, այդ նույն օրերի ընթացքում [ազատվելով] հալածանքներից և գալով հեռաստաններից, տիրում են իրենց տերության նահանգներին: Իսկ Աշոտ թագավորը, որի մասին խոսվում է այժմ, լըսելով, որ թագավորում է իր անվանակից մյուս հորեղբորորդին, և որք հավատարիմ չի մնացել իրենց միջև հաստատված դաշինքին, այլ նվաճելով իր ձեռքի տակ է գցել Վաղարշապատ քաղաքի շուրջը եղած ա-

շապատ քաղաքաւ, սակս այսորիկ հետաքրքիր լեալ 'ի թշնամութիւն
ընդ միմեանս և ամբոխս մարտկաց և հոյլս հինից պատրաստեալ մինչ-
դեռ Աշոտ անկասկածաբար կայր նստեալ ղօղեալ 'ի գիւղն որ Վաղա-
վերն անուանի— յեղակարծումն ժամու յառաւօտին պահու յանկար-
ծօրէն 'ի վերայ ժամանեալ՝ շուիրս ջախջախս ջարդոցաց 'ի վերայ զօ-
րու նորա ածէր. և միաձի միահանդերձ գինքն և զհասարակ գունդն
վարատեալ փախստականութեամբ՝ առհասարակ յաւարի առնոյր զա-
մենայն կապուտ կողոպուռ նոցա և զզէնս և զզարդս և զձիս և զշորիս
բազում յոյժ: Եւ ինքն դարձեալ շուեալ 'ի Վաղարշապատ քաղաք առ-
կայացեալ արձանանայր 'ի նմա: Իսկ միւս ևս Աշոտ շոգաւ նստաւ 'ի
Դվին քաղաքի:

վաններն ու ագագակները, այդ պատճառով հետաքրքրվում է միմյանց միջև եղած թշնամությամբ և պատրաստելով մարտիկների ու ավազակների խմբեր, և մինչդեռ Աշոտը առանց կասկածելու փակվել, նըստել էր Վաղավերն կոչվող գյուղում, վաղ առավոտյան անսպասելիորեն¹¹⁴ հանկարծակի վրա հասնելով, մեծ կոտորած ու ջարդ է տալիս նրա զորքին։ Եվ նրան մի ձիով, մի հագուստով ու նրա ամբողջ զորքը քշելով փախուստի է մատնում, ամբողջովին ավար է վերցնում նրանց ամբողջ կողոպտածը, շահագանց շատ գեներ, զարդեր, ձիեր ու ջորիներ։ Ինքը դարձյալ մեկնում է Վաղարշապատ քաղաքը և տեղավորվում ու հաստատվում է այնտեղ։ Իսկ մյուս Աշոտը գնաց ու նստեց Դվին քաղաքում։

ի դուռն Դվին քաղաքի, վասնզի 'ի նմա իսկ առկայացեալ կայր միւս թագաւորն հոմանունն նորուն. և գումարտակ զօրս ապա սփռեալ տա- րածանէին 'ի մարտ: Իսկ ես 'ի խաղաղութիւն միշտ խօսէի ընդ իւրա- քանչիւրսն՝ որպէս միանգամայն և երկիցս և երեցս:

Բայց արքայորդին Աշոտ 'ի բազմութիւն զօրացն ապաստանեալ և 'ի քաջութիւն ինքեան նա յուսացեալ՝ ամբարտաւանս և բարձրայօնս 'ի քաջութիւն ինքեան հաճեալ Տեառն, և իբրև մարտն ընդ մի- փքայր. ընդ որս ոչ թերևս հաճեալ Տեառն, և իբրև մարտն ընդ մի- մեանս բաղխեալ ըստ գրգռութեան յուզմանն Գրիգորոյ աներոյ ար- քայորդուն և որդւոյ իշխանին Սեադայի՝ 'ի փախուստ առաջի նոցա դառնային զօրք Աշոտոյ արքայորդուն, և զբազումս 'ի զօրացն սրոյ ճարակ տային ըստ իմաստնոյն բանի, թէ Տէր ամբարտաւանից հա- կառակ կայ. ապա գնացեալ չուեալ երթեալ արքայորդին առ մեծ իշ- խանն Վրաց Գուրգէն և զօրս բազումս 'ի նմանէ գումարտակեալ՝ դար- ձեալ գայր հասանէր 'ի Վաղարշապատ քաղաք: Եւ յայնմ նուազի ապա ոչ տուաւ նոցա առ 'ի յինէն թոյլ մարտիւ ընդ միմեանս հարկանիւ, այլ բաղխեալ իմ զգործարանս իմաստից նոցա՝ խրատու բարւոյ զունկն մատուցանէին, յօգտութիւն սիրոյ ընդ միմեանս իմաստութեամբ բե- րեալք: Զայսու ժամանակաւ ապա իշխանն Սիւնեաց Սահակ, որ սեպ- հականաբար պայազատէր զգաւառսն առ ծովեզերքն Գեղամայ՝ վախ- ճանեալ փոխի 'ի կենացս, թողլով իւր ուստր մի մանկիկ տղայ փո- խանորդ. և դնեն զնա 'ի քնարանի առ դուրս ձեռակերտ եկեղեցւոյն իւրոյ 'ի գիւղն Նորատունս:

Բայց թագաւորն Աշոտ արքայորդին չուեալ զնայ առ մեծ իշխանն Սահակ աներ իւր. և ապա զկնի իւր զնա համագունդ հանդերձեալ իւ- րովքն զօրօք երթայ զնայ յՈւտի գաւառ առ 'ի հնազանդել զբիրտ ապստամբութիւնն Մովսիսի, զոր իւր իսկ կացուցեալ էր զնա իշխան և հրամանատար ճուղաբարոյ ազգացն այնոցիկ Ուտի գաւառի: Անդ ապա մեծ քորեպիսկոպոսն, որ պայազատէրն իսկ զմասն Գուգարաց մերձ 'ի Դրունս Ալանաց՝ գայր հասանէր զօրու բազմաւ 'ի թիկունս օգնականութեան թագաւորին: Իսկ Մովսիսի տեսեալ զբազմութիւն զօ- րացն տարմաբար հորդան տուեալ 'ի վերայ նորա՝ ապա և նա գու- մարտակ մեծ առնէ յանդուզն և անճոռնի զօրաց, գրեթէ իբրև զյոր- ձանս ինչ ուղիսից ընդ զառ 'ի վայր հեղեալ, որք և ընդվզեալ փութա- յին հանել մերժել զթագաւորն իւրեանց: Իսկ նա պատգամ առ Մով- սիսն յղէր, զսառուցեալ հպարտութիւն բարուցն չեռուցանել՝ և գալ 'ի հնազանդութիւն և կեալ 'ի խաղաղութեան և 'ի հանդարտութեան՝): Բայց

խանի զորքը, գալիս հասնում է Դվին քաղաքի դարպասների մոտ, քանի որ այնտեղ էր տեղավորվել նրա անվանակից մյուս թագավորը: Եվ ապա զորք հանելով՝ նրանք կռվում են միմյանց դեմ: Իսկ ես յու- րաքանչյուրի հետ խոսում էի խաղաղության մասին մեկ, երկու, երեք անգամ:

Բայց Աշոտ արքայորդին, ապավինելով իր զորքերի բազմությանը և հույսը դնելով իր քաջության վրա, հոխորտում էր ամբարտաւան ու գոռոզ կերպով: Դա թերևս հաճելի չէր Տիրոջը, և երբ նրանք կռվով միմյանց բախվեցին՝ արքայորդու աներոջ՝ Սեադա իշխանի որդու՝ Գրի- գորի դրժմամբ, նրանց առաջ փախուստի է դիմում Աշոտ արքայոր- դու զորքը, և զորքից շատերին էլ սրի են քաշում՝ ըստ այն իմաստուն խոսքի, թե Տերը ամբարտաւաններին հակառակ է¹¹⁵: Հետո արքայոր- դին մեկնում գնում է Վրաց մեծ իշխան Գուրգենի մոտ և նրանից ստա- նալով մեծ զորք՝ դարձյալ գալիս հասնում է Վաղարշապատ քաղաքը: Եվ այս անգամ ես ոչ թե թույլ տվեցի, որ նրանք կռվով հարձակվեն միմյանց վրա, այլ շարժեցի նրանց միտքը, և նրանք ունկնդրում էին իմ բարի խրատները ու [դրանք] հասկանալով՝ միմյանց նկատմամբ սեր էին դրսևորում: Այդ ժամանակներում Սյունյաց Սահակ իշխանը, որը սեփականաբար տիրում էր Գեղամա ծովակի ափերին ընկած գա- վառներին, վախճանվելով հեռանում է այս կյանքից՝ իրեն փոխանորդ թողնելով մի փոքրիկ տղայի: Նրան թաղում են Նորատունք գյուղում իր կառուցած եկեղեցու մոտ գտնվող գերեզմանոցում:

Արքայորդի Աշոտ թագավորը գնում է իր աներոջ՝ Սահակ մեծ իշ- խանի մոտ: Եվ ապա իր հետևից նրան զինելով՝ իր ամբողջ զորքով գնում է Ուտի գավառը՝ հնազանդեցնելու Մովսեսի բիրտ ապստամբու- թյունը, որին հենց ինքն էր կարգել իշխան ու հրամանատար Ուտի գավառի այն վայրենի ցեղերի վրա: Այնտեղ մեծ քորեպիսկոպոսը, որ տիրում էր Գուգարքի այն մասին, որը գտնվում է Ալանաց դռան¹¹⁶ մոտ, մեծ զորքով գալիս հասնում է թագավորին օգնելու համար: Տես- նելով, որ մեծ զորքը խմբովին հարձակվում է իր վրա՝ Մովսեսը եւ կազմում է հանդուզն ու անճոռնի մեծ զորք և գրեթե զառկայից հո- սող հեղեղի նման իջնում է ցած: Նրանք ընդվզելով շտապում էին հանել հեռացնել իրենց թագավորին: Իսկ նա պատգամաբար է ուղար- կում Մովսեսի մոտ՝ տաքացնելու նրա հպարտ բնավորության սառնու- թյունը՝ հնազանդվելու և ապրելու խաղաղ ու հանգիստ: Բայց նա

* «Բնակեցեր՝ ասէ, 'ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ շեռուցեալ մեղկեա զքրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց 'ի հան- դարտութեան»: (Մով. Խորեն. Պատ. գիրք ա. գլ. Ժա):

* «Դու ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, ասում է, սակայն տաքացրո՛ւ և մեղմացրո՛ւ քո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ հնազանդվելով խա- ղաղ ապրի՛ր:» (Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, գիրք Ա, գլ. ԺԱ):

նա յաւէտ իմն խորոխտ խստութեամբ զպատասխանիս պատգամացն դարձուցանէր: Ապա խոհեմ և ուշիմ թագաւորն հանդերձ իշխանան Սահակաւ կուռ վառեալ զգօրս իւրեանց յաղեղն և 'ի սուսեր և 'ի տէգ նիզակաց՝ արս ընտիրս հոյակապս, առաջինս և ասեկինս կազմէին. և շուեալ իբրև զհրոսակ իմն վաղվաղակի հասանէին յափն ձորոյն, յորում ամրացեալ կայր Մովսէս համագունդ իւրայօքն զօրօք. և անդ ապա ասագին իմն դղրդմամբ շահատակեալ ահս պակուցանօղս 'ի վերայ նոցա հեղուին: Իսկ զայնպիսի ոյժ պնդութեան տեսեալ զօրացն Մովսիսի՝ յանկարծակի ցան և ցիր աչբր անդր յարձակմամբ փախըստէիւ հեռանային ուրոյնանային՝ միայն թողլով զՄովսէսն: Ապա և ինքն վաղվաղակի խուճապեալ ելեալ 'ի ձորակէն յարեմուտս կոյս հապճեպով փախստեայ գնայր անկանէր յաշխարհն Սիւնեաց առ իշխանն Սմբատ. զի թերևս 'ի սաղրելոյ նորա հետի աղագս գտանել մարթասցի իւրայոցն տարակուսանաց: Եւ մինչդեռ թագաւորն առկայացեալ յՈւտի գաւառի համոզել նուաճել զխստապարանոց աւազակուտ մարդիկ աշխարհին, յանկարծակի դիմեալ շուեալ գնացեալ Մովսէսն 'ի Սիսական կողմանցն՝ 'ի մտի դնէր երթալ առ մեծ քորեպիսկոպոսն Մանարաց և բարւոյ խոստմամբ միաբան ընդ իւր զնա կացուցանել և գրաւթափ իւրոյ տէրութեանն լինել: Զայն անցս աղէտի ընդ հուպ զգացուցեալ թագաւորին՝ վաղվաղակի զհետ աճապարել կրթի. և ձի 'ի ներքս տարեալ 'ի սաստիկ վառեալսն և 'ի կազմեալսն Մովսիսի և մօտ առ նա հասեալ և զագուցեալ զխանոցն երկաթի վաղերբ դիպեցուցեալ՝ շեշտ ընդ մէջ ճեղքէր զամուր գլխանոցն, և յերկիր զնա հարստեալ. և ընդ կրունկն դարձեալ առեալ ընդ իւր զՄովսէսն տանէր, և խարեալ զաշխարհս խանարեցուցանէր կուրութեամբ. վասն զի որ կամաւ կուրութիւն նորա խանարեցուցանէր կուրութեամբ. վասն զի որ կամաւ կուրութիւն յինքն կրէ՝ ոչ երբէք կարէ նա զալ յառողջութիւն: Իսկ իբրև այս այսպէս 'ի կամս անձին եղև իրագործեալ, ապա շուէ գնայ առ թագաւորն 'ի գաւառն Շիրակ և սիրալիր սրտիւ առ ինքն կոչէ զեղբայր իւր զԱբաս, զոր իշխան իշխանաց էր կացուցեալ, և զիշխանն Վրաց Գուրգէն զնորուն աներ՝ չեւս գիտելով զոր առ 'ի նոցանէն էր նմա նիւթեալ դաւաճանութիւն շարակնութեան նախանձու: Եւ հանդիպեալ միմեանց 'ի գիւղն Որմանի՝ մեծապատիւ զնոսա առնէ ըստ օրինի թագաւորաց բազմապարզև բարութեամբք:

Եւ վասնզի ոչ լինէր յաջողեալ նոցա յայնմ տեղի բանալ նոցա զդուռն կորստական ըստ երկնային այցելութեանն՝ յուղարկի՝ 'ի նոցանէն. և եկեալ առկայանայ առանց իմիք կասկածանաց 'ի քաղաքագիւղն Երազգաւորս: Իսկ նոցա 'ի ձեռն պատրուակի սիրոյ զգաւելն թագաւորին խորհեալ և հնարս որոգայթից նիւթեալ՝ յանկարծակի 'ի

պատգամաբերին ավելի հանդուգն պատասխան է տալիս: Ապա խոհեմ ու ուշիմ թագաւորը Սահակ իշխանի հետ միասին կուռ սպառազինելով աղեղով, սուսերով, նիզակների տեգերով իր զորքին՝ ընտիր ու հոյակապ մարդկանց, որոնք և կազմում էին նրա առջևի մասը ու ձախ կողմը, հրոսակի նման չվելով՝ իսկույն հասնում են ձորափ, որտեղ ամրացել էր Մովսեսը իր զորքով: Եվ այնտեղ մեծ իրարանցում առաջացնելով ու գրոհելով՝ ահ ու սարսափ էին գցում նրանց վրա: Իսկ Մովսեսի զորքը, տեսնելով նրանց զորքի այդքան մեծ ուժը, հանկարծակի ցանուցիր այս ու այն կողմ արշավելով ու փախչելով, հեռանում էր ու մեկուսանում՝ միայնակ թողնելով Մովսեսին: Ապա և ինքը շատ շուտ խուճապահար դուրս գալով ձորակից՝ հապճեպ փախչում է դեպի արեւմուտք և գնում ընկնում է Սյունյաց աշխարհը, Սմբատ իշխանի մոտ, որպեսզի թերևս կարողանա նրա օգնութեամբ ճանապարհ գտնել յուրային տարակուսողների համար: Եվ մինչդեռ թագաւորը, տեղավորվելով Ուտի գավառում, այդ աշխարհի համառ ու ավազակաբարո զորքից համոզում էր իրեն եմթարկվել, Մովսեսը հանկարծակի չվում գնում է Սիսականի կողմերից՝ մտադրվելով գնալ Մանարքի մեծ քորեպիսկոպոսի մոտ, բարի խոստմամբ նրան իրեն միաբան դարձնել և իր տերութիւնը գրավով ազատել: Այդ աղետալի անցքերը անմիջապես հասկանալով՝ թագաւորը աճապարում էր իսկույն հետեւել նրան: Եւ ձի նստելով ու քշելով Մովսեսի լավ սպառազինված ու պատրաստված [մարդկանց] մոտ, մոտենում ու սրով խփում է նրա երկաթյա գլխանոցին, ամուր գլխանոցը մեջտեղից շեշտակի ճեղքում է և այն մխրճում հողի մեջ: Հետո ետ դառնալով ու իր հետ վերցնելով Մովսեսին՝ տանում է ու փորելով նրա աչքերը՝ կուրացնում է: Եվ որովհետև ով կամովին կուրութիւն է կրում, նա երբեք չի կարող առողջանալ: Իսկ երբ սա այսպես իր կամքով կատարվեց, ապա նա չվում գնում է Շիրակ գավառը, թագաւորի մոտ և սիրալիր սրտով իր մոտ է կանչում իր եղբայր Աբասին, որին իշխանաց իշխան էր կարգել և նրա աներոջը՝ Վրաց Գուրգէն իշխանին՝ չիմանալով, որ նրանք են իր դեմ նյութել շարակն նախանձով դավաճանութիւն: Եվ երբ [նրանք] միմյանց հանդիպում են Որմանի գյուղում¹¹⁷, նա բազմապարզև բարութեամբ թագաւորներին վայել պատիվ է տալիս նրանց:

Եվ որովհետև նրանց չի հաջողվում այն տեղում բացել նրանց կորստյան դուռը՝ ըստ երկնային նախախնամութեան, [թագաւորը] հեռանում է նրանց մոտից, գալիս ու առանց ինչ-որ կասկածանքի տեղավորվում է Երազգաւորք քաղաքագյուղում: Իսկ նրանք, մտածելով սիրո պատրվակով թագաւորին դավելու մասին և որոգայթներ նյութե-

վերայ յարձակէին բազկել զնա անյայտարար: Իսկ ապա փոքր ինչ յառաջ իրազեկ լեալ թագաւորն և ստիպով առեալ ընդ իւր զուստը Աբասայ եղբօր իւրոյ և զգաղթն Երազգաւորից և հազիւ 'ի խարդա-
ւանական որսորդութեանցն ճողոպրեալ՝ շուէ գնայ յՈւտի գաւառ:

Իսկ նոցա եկեալ և ոչ գտեալ մարթեցուցանել զոր կամէինն՝ ամօթ զանձամբ արկեալ և յետկոյս մնացական գաղթն յաւարի առեալ՝ դառ-
նային: Եւ յայնմհետէ ապա սաստիկ թշնամութիւն 'ի մէջ նոցա զեղեալ լնոյր յայսպիսի խորհեցեալ մահահոտ շարութեանէ: Բայց Վասակ, որ սեպականաբար պայազատէր զտէրութիւն Գեղարքունւոյ՝ կարծիս լիմն երկիւղի զարթայէ 'ի մտի եղեալ՝ խնդրէր առ 'ի նմանէ յետկար երդ-
ման, զի անկասկած լիցի 'ի մտանելն առ նա և յելանելն. զոր իմ իսկ ընկալեալ յարթայէ զնամակն՝ և տուեալ առ Վասակ: Ապա շուէ գնայ առ թագաւորն. և յառաջնում նուագին իբրեւ զհակամիտ գործակից և զեղբայր սիրելի հաւատարմացուցեալ իւր ընդունէր զնա պատուով մե-
ծաւ: Իսկ զկնի ապա հրապուրեալ յոմանց, որք ասէինն թուղթս առ նա գտեալ զմիւս թագաւորին Աշոտոյ և Գուրգենայ աներոյ իւրոյ՝ 'ի ձեռն սուրհանդակի միում լի ամենայն խորամանկ խորհրդովք. սակս այսո-
րիկ կալեալ կապէ զնա երկաթի կապանօք և զնէ յամրոցի անդ, որ Կայեանն կոչի: Իսկ ես թէպէտեւ սաստկագոյն բան յանդիմանութեան 'ի վերայ ածեալ թագաւորին՝ պաշարեցի զնա կշտամբութեամբ մեծաւ
վասն ստելոյ ուխտին երդման և կապելոյ զՎասակն և ընդ իւրով ձե-
ռամբ զտէրութիւն նորա նուաճելոյ. սակայն նա 'ի Վասակ զվնասն տարեալ մղեալ հանէր և փոքր ինչ աւուրս ժամ եղեալ՝ յանձն առնոյր արձակել 'ի կապարանէն և հաստատել զնա յաշխարհ տէրութեան իւ-
րոյ: Սակայն և ես սակս այնորիկ թոյլ առժամայն տուեալ՝ զի մի՞ թերեւ ըստ մանկական բարուցն զազանական ինչ ստասցի կամս, և զանկազմն դրժեալ գործեսցէ իր, որ այսպէս ապա այլում տեղոյ զայ-
սոսիկ թողի հոգալ՝ երկնաւոր այցելութեանն յանձն արարեալ:

Զայսու ժամանակաւ ոմն Հագարացի, Փարկինի անուն իւր՝ ոս-
տիկան 'ի Հայս յամիրապետէն անտի առաքեալ և ընդ իւր բերեալ թագ՝
դնէր 'ի գլուխ թագաւորին Գագկայ՝ երեքկին զնա պսակեալ 'ի վերայ Հայաստանեայցս, և այլևս բարեվայելուչ զարդուք զնա շքեղացուցեալ:
Ապա և թագաւորն ևս ոչ սակաւ ինչ պատիւս և պարգևս առատաձիրս
նմա շնորհէ. այլ և ամիրապետին ևս բազումս առաքէ զանձն ոսկւոյ
և արծաթոյ զկէսն 'ի սակն արքունի և զայլսն 'ի նպաստ օժտութեան:
Բայց ոստիկանն Յուսուֆ յաւէտ իմն ընդ այսոսիկ զլարեալ՝ ահագինս

լով, հանկարծակի հարձակվում են նրա վրա՝ գաղտնի ջարդելու հա-
մար: Բայց մի փոքր առաջ իրազեկ լինելով այդ մասին՝ թագավորը
շտապ իր հետ վերցնում է իր եղբայր Աբասի տղային, Երազգավորքի
գաղթականներին և հազիվ ճողոպրելով խարդավանական որսորդութեան,
խայծից, շարժվում գնում է Ուտի գավառը:

Իսկ նրանք գալով ու չկարողանալով գտնել այն, ինչ կամենում
էին, ամաչելով ու ետ մնացած գաղթականներին վերցնելով, վերադառ-
նում են: Այնուհետև սաստիկ թշնամութուն է լինում նրանց միջև՝
այսպիսի մտածված մահահոտ շարութեան պատճառով: Բայց Վասակը,
որ սեփականաբար իշխում էր Գեղարքունի տերութեանը, արքայի մասին
կասկած ունենալով, նրանից խնդրում է երդմնագիր, որպեսզի ապա-
կասկած ունենալով, նրա մոտ ու դուրս գա: Եվ ես արքայից ընդունեցի
հով կերպով մտնի նրա մոտ ու դուրս գա: Եւ շարժվում-գնում է թագավորի
նամակը ու տվեցի Վասակին: Հետո շարժվում-գնում է թագավորի
մոտ, որը սկզբում նրան ընդունում է մեծ պատվով՝ իբրև հոժարակամ
գործակցի ու հավատարիմ սիրելի եղբոր: Իսկ հետո հրապուրվում է
ոմանց կողմից, որոնք ասում էին, թե մյուս Աշոտ թագավորի ու իր
աներ Գուրգենի թուղթը նրա մոտ են գտել մի սուրհանդակի միջոցով,
որը լցված էր ամեն տեսակի խորամանկ մտքերով: Այդ պատճառով
նրան բռնելով՝ կապում է երկաթյա շղթաներով ու փակում այն ամ-
րոցում, որը կոչվում է Կայան: Իսկ ես թեպետ սաստիկ հանդիմա-
նական խոսքեր թափեցի թագավորի գլխին, նրան խիստ կշտամբեցի՝
երդումը դրժելու, Վասակին շղթայելու ու նրա տերութունը իր ձեռքի
տակ զցելու համար, սակայն նա մեղքը զցում էր Վասակի վրա և մի
քանի օր ժամանակ պահանջելով՝ հանձն էր առնում նրան արձակել
կապանքներից ու հաստատել իր տերութունում: Դրա համար ես էլ
ժամանակավորապես թույլ տվեցի, որ թերեւ մանկական բնավորության
պատճառով նա չկատարի իր զազանական կամքը ու անշնորհք բան
չանի: Եվ դա ես այդպես թողեցի ուրիշ տեղում հոգալու համար՝ այն
հանձնելով երկնավոր նախախնամութեանը:

Այդ ժամանակներում Փարկինի անունով մի հագարացի ամիրա-
պետի կողմից ուղարկում է Հայաստան որպես ոստիկան, որը իր հետ
բերելով թագը՝ դնում է Գագիկ թագավորի գլխին՝ երրորդ անգամ
նրան պսակելով [թագավոր] Հայաստանի վրա, ինչպես նաև նրան
զարդարելով բարեվայելուչ զարդերով: Թագավորը ևս ոչ սակավ պա-
տիվ ու առատ պարգևներ է շնորհում նրան: Բացի դրանից նա ամի-
րապետին ևս առաքում է ոսկու և արծաթի շատ զանձն՝ կես մասը
որպես արքունի տուրք, իսկ մնացածը որպես օգնութեան նպաստ:
Բայց ոստիկան Յուսուֆը դրանց համար ավելի շարանալով, սարսա-

կրճտէր զատամունսն 'ի վերայ թագաւորին Գագկայ, սպառնացեալ լի ապականութեամբք և մօտալուտ բանիւք: Բայց հոյակապ իշխանն մեծ Սահակ, որ որդիացուցեալն էր փեսայութեամբ զթագաւորն Աշոտ, հրապուրեալ 'ի բանս թովչաց ոմանց շարախորհաց՝ ընկելոյզ զիմաստութիւն իւր մեծ, և ապա սկսաւ շարիս իմն 'ի վերայ թագաւորին նիւթել, իբր յօտար թշնամոյ: Եւ իբրեւ սառնամանիք ցրտութեան ձմեռայնոյն 'ի բաց եզաւ, ապա երկաքանչիւրք նոքա զօրածողով լինէին 'ի մարտ ընդ միմեանս պատերազմել. և այնուհետեւ հասեալք 'ի մի վայր 'ի գեօղն Ախայեանս՝ ճակատս ուղմի մարտկաց ընդդէմ միմեանց պատրաստէին: Ապա մեծամեծք աւագանւոյն յանդիմանեալ զերկաքանչիւրսն՝ իբրեւ զհպարտս և անձնասէրս զնոսա լինել և սկիզբն զինքեանս ամենայն լաւութեան և քաջութեան ցուցանել. և այսպէս համոզեալ՝ 'ի մէջ նոցա դաշինս հաստատեն խաղաղութեան: Եւ ապա բազում ուխտ երդմանց գրով կնքեալ տան իրերաց քրիստոսադիր կիտիւն և միջնորդութեամբ սրբոյ նշանի խաչին: Եւ ապա թագաւորն ընդ կրունկն դարձեալ վաղվաղէ շուէ գնայ ընդ դուռն Դվին քաղաքին. և անդ բազում արեան ճապաղիս 'ի նոցանէն հեղեալ և առհասարակ յաւարի առեալ զնոսա՝ հնազանդեցուցանէր զամբարտաւան և զբիրտ ապստամբութիւն նոցա ընդ լծով ծառայութեան իւրոյ: Աստ ուրեմն ապա մեծ իշխանն Սիսական տոհմին՝ Սմբատ, երիս ևս եղբարքն հանդերձ ցասմնական իմն սրտիւ դժգմեալ ընդ Հագարացոյն, որ յայնժամ զգաւառն Գողթան բռնակալեալ պայազատէր՝ խնդրէին առ 'ի նմանէն յինքեանս դարձուցանել զսեպհական իւրեանց ամբողջն Երնջակ և զառ ստորոտով նորա զգաւառն, զոր Յուսիփայ ոստիկանին առեալ տուեալ էր 'ի ձեռս Գողթան բռնակալին. այլ նա իբրեւ յարքունուստ զայն նմա շնորհեալ համարէր և ոչ առնոյր յանձն տալ: Իսկ ապա երկաքանչիւրքն կողմանք զօր գումարեալ գունդ կազմեալ՝ իբր հրոսանուէր իմնդ դրդմամբ մարտ ընդ միմեանս հարկանէին: Եւ իբրեւ ջուրիւ ուղմին կազմեցաւ և ասպատակն զմիմեամբք սփռեցաւ և գունդն Հագարացոյն աղմկեալ յետկոյս հարան մերձ 'ի պարտել, անդ ապա զօրն Գաբաւունացի իշխանին Սմբատայ, որ 'ի թիկանց կուսէ կային Վասակայ եղբօր նորուն 'ի ձախակողմ թեւոյն յանկարծօրէն խորհրդեամբ շարի համագունդ ընդ Վասակայ ձի 'ի ներքս տարեալ և առհասարակ 'ի վերայ յարուցեալ դիաթաւ զքաջն և զկորովին Վասակ արկանէին. և ինքեանք թիկունս առ 'ի գնալ դարձուցեալ՝ շուէին 'ի Նախջաւան քաղաք: Իսկ զդիակ գեղեցիկ երիտասարդին բարձեալ եղբարցն 'ի տեղուղէ ճակատուն՝ տարեալ եղին ընդ հարս իւրեանց, արարեալ կոծ մեծ 'ի վերայ նորա:

Վիելի կերպով ատամներն էր կրճտացնում Գագիկ թագավորի վրա՝ ներքան սպառնալով լիակատար ավերածությամբ և վերահաս վտանգի խոսքերով: Բայց զօրավոր իշխան մեծն Սահակը, որ փեսայությամբ որդիացրել էր Աշոտ թագավորին, խաբվելով շարախոհ մարդկանց թովիշ խոսքերից, խեղդեց իր մեծ իմաստությունը և սկսեց շարիքներ նյութել թագավորի՝ իբր օտար թշնամու դեմ: Եվ երբ ձմեռային ցուրտ սառնամանիքը վերջացավ, նրանք զորք են հավաքում միմյանց դեմ կովելու համար: Այնուհետև հասնելով մի տեղ՝ Ախայանք գյուղի մոտ՝ նրանք միմյանց դեմ ճակատամարտի էին պատրաստվում: Ապա ավագանու մեծամեծները, հանդիմանելով նրանցից յուրաքանչյուրին, իբրեւ ամբարտաւանների ու եսասերների, և ամեն մի լավության ու քաջության սկիզբ իրենց համարելով ու այդպիսով համոզելով՝ նրանց միջև խաղաղության դաշինք են հաստատում: Եվ ապա բազում երդմնագրեր կնքելով՝ տալիս են իրար քրիստոսադիր կարգով ու սուրբ խաչի նշանի միջնորդությամբ: Հետո թագավորը ետ է դառնում ու շտապ չվում գնում է Դվին քաղաքի դարպասների մոտ: Այնտեղ նրանցից շատ արյուն թափելով և նրանց առհասարակ կողոպտելով՝ նա լռեցնում է նրանց ամբարտաւան ու բիրտ ապստամբությունը և նրանց զցում իր ծառայության տակ: Այստեղ Սիսական տոհմի մեծ իշխանը՝ Սմբատը, և նրա երեք եղբայրները, ցասումնալից սրտով դժգոհելով հագարացուց, որն այն ժամանակ բռնի կերպով իշխում էր Գողթան գավառի վրա, նրանից խնդրում են իրենց վերադարձնել սեփական Երնջակ ամրոցը՝ նրա ստորոտում գտնվող գավառի հետ միասին, որը Յուսուֆ ոստիկանը վերցրել տվել էր Գողթան բռնակալի ձեռքը, բայց նա այն իբրեւ արքունիքի կողմից իրեն շնորհված էր համարում և հանձն չէր առնում տալ: Իսկ հետո յուրաքանչյուր կողմ, զորք հավաքելով, գունդ կազմելով, ավազակների նման գրգռված հարձակվում են ու կռվում միմյանց դեմ: Իսկ երբ ուղմանակատար կազմվեց, և հեծելազորերը հարձակվեցին միմյանց վրա, հագարացիների զորքը աղմկելով ետ մղվեց, և նրանք մոտ էին պարտվելուն, ապա այդ ժամանակ այդտեղ Գաբաւունացի Սմբատ իշխանի զորքը, որ գտնվում էր նրա եղբայր Վասակի թիկունքում, ձախ թեկն հանկարծակի շար մտադրությամբ ձի հեծած հարձակվում և քաջ ու կորովի Վասակին գետին է հիռում: Իրենք ետ են դառնում վերադառնալու համար և գնում են Նախջավան քաղաքը: Իսկ գեղեցիկ երիտասարդի դիակը վերցնելով ճակատամարտի տեղից՝ եղբայրները տարան ու թաղեցին իրենց հայրենի մոտ՝ մեծ լացով և անելով նրա վրա:

Բայց թագաւորն Աշոտ իբրեւ զկամակատարս զԴվին քաղաք իւր պատրաստեաց, ապա թիկունս առ 'ի գնալ 'ի նոցանէ դարձուցեալ՝ շուէ յաշխարհն Վրաց և անդ ընդ իւր զթագաւորն Վրաց Ատրնեբսեհ առեալ՝ երկաքանչիւրք նոքա 'ի մարտ ընդ իշխանին Գուրգենայ մտեալ՝ խընդ-րէին զհւրաքանչիւր վրէժս. զորս նենգապատիր շարակնաբար գործեցին նմա ահա ապիրատս և աշխարհաւեր կործանումն: Եւ թէպէտ միւս ևս թագաւորն Աշոտ և եղբայր արքայորդոյն Աբասայ գրոհ իմն 'ի Գուրգէն տուեալ հաւաքէին. սակայն ոչ կարացեալ ըստ օրինի մարտից զդէմ նոցա ունել՝ 'ի հովիտս խորափիտս և յանտառախիտ խորածորս ամրացեալ լինէին: Բայց անձկութիւն վաշտացն ոչ թերևս սպառնալու զասպատակ հինին 'ի նոցանէն կարողանայր արգելուլ. այլ միշտ զբազմութիւն վահանակիր զօրուն իբր ասպարափակս իմն ընդդէմ նոցա տուեալ և 'ի յաղեղն և 'ի սուսեր վառեալ՝ բազում վիրաւորս տապաստ 'ի նոցանէ արկանէին, մինչև խօսէին նոցա 'ի հնազանդութիւն և 'ի խաղաղութիւն. և զորս 'ի ձեռանէ նոցա բերաւ աւերումն և սասանումն աշխարհին՝ կրկին տուժիւք զնա նորոգեալ: Եւ մինչդեռ այնպէս զսահման խաղաղութեան մերձ էին ընդ միմեանս հաստատել՝ իսկ և իսկ ժամանեալ զուժկան յՈւտի գաւառէ առ թագաւորն Աշոտ հասանէր, ասելով նմա զելս իշխանին Սահակայ աներոյ իւրոյ յՈւտի գաւառ և զուժգնապէս յաւարի առնուլն առհասարակ և զյափշտակութիւնն 'ի նոցանէ ամրոցացն որ 'ի Ջորոյփոր՝ տանել զգաղթ յաշխարհին յամրոցս իւրոյ տէրութեանն և զիւր արձանանալ և կալ նստել զլեռնակողմամբ գաւառին: Զայս լուեալ ամենահարուստ և բազմահանճար թագաւորն Վրաց Ատրնեբսեհ՝ լքեալ թողու 'ի բաց որ առ ձեռն կայր պատրաստ զգործն Գուրգենայ քեռորդոյ իւրոյ՝ իբր պարապոյ զու զայն հոգ և այլում տեղոյ թողլի է, և վաղվաղակի պատրաստաբար իմն յուղարկէ առ 'ի յիւրմէ զԱշոտ թագաւոր Հայոց յանբոկ գործոյն իշխանին Սահակայ: Բայց նորա զգօրս իւր յետ զթիկամբք իւր թողեալ և ընտրեալ արս իբրեւ երեք հարիւր միայն սաստիւ հապճեպով գան հասանեն 'ի Ջորոյփոր: Եւ տեսանեն նախ զԿայանն կոչեցեալ բերդ յափշտակեալ իշխանին Սահակայ, և որ 'ի նմա կայրն 'ի դիպահնոջ Վասակ տէր Սիւնեաց հանեալ արձակեալ զնա 'ի տուն հօր իւրոյ, և զայլ ևս ազատ կանայսն որ 'ի նմա ըստ սակի գերելոց, սա անց վարատեալ՝ և պահնակս զիւր յամրոցն կացուցեալ: Ապա և զմիւս ամրոցն, որ էր մերձ 'ի նա՝ և զայն ևս զբաւեալ տագնապաւ տարակուսից և սրոյ ճարակ զբերդապահնակսն տուեալ՝ և խաղացուցեալ զգաղթ բնակչաց երկրին առհասարակ աղխիւ.

Բայց Աշոտ թագաւորը Դվին քաղաքը պատրաստեց իբրեւ իր կամակատարը, ապա գնալու համար նրանց մոտից ետ դառնալով՝ նա մեկնում է Վրաց աշխարհը ու այնտեղ իր հետ վերցնելով Վրաց թագաւոր Ատրնեբսեհին, նրանք երկուսով Գուրգեն իշխանի դեմ կռիվ են սկսում և իրենց վրեժն են լուծում նրանցից, ովքեր նենգորեն ու շարակնորեն նրան անիրավ ահ ու աշխարհավեր կործանում պատճառեցին: Թեպետև մյուս թագաւոր Աշոտը և արքայորդի Աբասի եղբայրը հավաքվում ու գրոհում են Գուրգենի վրա, սակայն չկարողանալով պատերազմի կանոններով նրանց դիմադրել, ամրանում են խոր հովիտներում և լեռների մեջ ընկած անտառախիտ խոր ձորերում: Բայց այդ վայրերի անձուկ տեղերը չէին կարողանում իսպառ արգելել ավազակների ասպատակութունները նրանց վրա, այլ միշտ վահանակիր զորքի բազմութիւնը, իբրև ինչ-որ ասպարափակ մի բան, զինված աղեղներով ու սրերով կռվում էին նրանց դեմ և նրանցից շատերին վիրավորելով՝ գետին էին փռում, մինչև որ նրանք խոսում են հնազանդությամբ ու խաղաղությամբ: Եվ մեր աշխարհին նրանց ձեռքով ինչ ավերածութիւն ու սասանում որ բերվեց, կրկին որպես տույժ նրանք են նորոգում: Եվ մինչդեռ այսպես նրանք մոտ էին միմյանց միջև խաղաղութիւն հաստատելուն, իսկույն Ուտի գավառից Աշոտ թագաւորի մոտ զուժկան է հասնում՝ հայտնելով նրան իր աներ Սահակ իշխանի շարժվելը դեպի Ուտի գավառ, նրանց կողմից առհասարակ ուժգնորեն այն ամրոցների կողոպտումն ու հափշտակութիւնը, որոնք գտնվում են Ջորոփորում, իր երկրի գաղթականներին իր տերութեան ամրոցները տանելը, իր հաստատվելը, մնալն ու նստելը գավառի լեռնային կողմում: Այս բանը լսելով՝ շատ հարուստ ու բազմահանճար Վրաց Ատրնեբսեհ թագաւորը մի կողմ է դնում իր քեռորդու՝ Գուրգենի պատրաստ գործը, որ իր ձեռքի տակ կար: Եվ թողնելով այդ մասին հոգալու մեկ այլ տեղում ու հարմար ժամանակ, հոժարությամբ իր մոտից անմիջապես ուղարկում է Հայոց Աշոտ թագաւորին՝ Սահակ իշխանի գործը զուլի բերելու համար: Բայց նա իր զորքը թողնում է ետևում, իր թիկունքում և միայն մոտավորապես երեք հարյուր ընտիր մարդկանցով շատ շտապ գալիս հասնում է Ջորոփոր: Եվ նախ տեսնում են, որ Կայան կոչված բերդը հափշտակել է Սահակ իշխանը, և որ այնտեղի բանտում է գտնվում Սյունյաց տեր Վասակը, որին հանում ու արձակում է իր հոր տունը, ինչպես նաև ազնվական կանանց, որոնք նրա հետ էին որպես գերիներ: Իր ամրոցի վրա պահակներ կարգելով՝ սա [զորքով] անցավ գնաց: Նաև մյուս ամրոցը, որ գտնվում էր նրան մոտիկ, շտապ այն ևս զրավում է, բերդապահներին սրի բե-

իւրեանց յամուրս տէրութեան իւրոյ, և զարտորայս նոցա, որ մերձ էր 'ի հունձս' տարածամ զայն հնձեալ գերանդիւք և հրաբորբոք հրկիզեալ. զի մի՛ կոուիցին կալ զետեղեալ 'ի նմա ոտք թագաւորին բնակութեամբ: Արդ՝ իբրև զայնպիսին տեսանէր տաղտկալի տառապանս և զաղմուկ շփոթի զեղեալ հեղեալ զաշխարհաւ տէրութեան իւրոյ՝ այնուհետև ոչ զանգիտեալ 'ի բազմութենէ զօրաց իշխանին և ոչ զնուազունս՝ իւր գունդ 'ի մտի եղեալ, շուէ գնայ 'ի հանդիպումն նոցա: Վասնզի բանակեալ զետեղեալ կային 'ի ծործորս լեռնակի միոյ ըստ արեւմտեալ կուտէ ձորոյն Տաւրշոյ, վարանեալ յափշտակել և ձգել յորոգայթս իւրեանց զթագաւորն: Եւ անդ ապա գտեալ բլրակ մի, որ ունէր զինքեամբ քարածեռ շրջապատ, 'ի նմա ելեալ բանակէր զօրն ողջոյն և զգիշերն ամենայն: Եւ պատգամ ապա զմի ոք եպիսկոպոսացն առ իշխանն Սահակ առաքէր ասելով. «Ո՛րպիսի ինչ շար, կամ զի՛նչպիսի ինչ վնաս առ 'ի յինչն քեզ բերաւ արդեամբք, զի փոխանակ այնր՝ արժանի 'ի քէն գտայ այսպիսոյ իմն ծանր աղէտի, զոր տեսի գործեցեալ, և ոչ յետկար երդմանն քո ածէր զքեզ 'ի զղջումն. կամ ընդէ՛ր այժմ զրախնդիր լինիլ հեղուլ զարիւն իմ առանց բանի պարտապանութեան: Բայց արդ՝ դարձ 'ի բարկութենէ այտի և դարձո 'ի բարիսն զի նանիւր թագուցեալ որոգայթ ապականութեանդ. և միայն զերկու ամրոցս զոր յափշտակեալ է քո՝ այսրէն տուր ինձ և զգաղթ աշխարհիս դարձո. և յայնհետէ եղիցի միա տարր խաղաղութիւն 'ի մէջ մեր՝ որպէս հօր հարազատի և որդւոյ սիրելւոյ»:

Իսկ իշխանն զայսպիսիս լուեալ բան պատգամի և ոչ պատասխանւոյ թերևս արժանի համարեալ. այլ ևս քան զևս մոմոեալ՝ առ եպիսկոպոսն ասէր. «Դու նիստ աստ յիմում խորանի և ես առ նա սրով իմով շուեալ գնացից՝ վաղվաղակի զպատասխանին պատգամաց նմա հատուցից»:

Եւ զայս ասացեալ՝ զումարտակ զբոլոր զօրսն իւր առնէր աւելի քան զութ հազար արանց. և յառաջ կոյս մղեալ և հանդէպ բլրակին հորդան տուեալ, յորոյ վերայ կայր թագաւորն՝ հրամայէր հետեակամարտ գնդին վահանափակ լինել, որ տեսութիւն իմն բերէր յինքն՝ որպէս զանպարտելի պարիսպ. և 'ի թիկանց կուտէ նոցա զհեծեալզօր գունդն պատրաստէր՝ սպառազինեալս և վառեալս 'ի զէնս և 'ի զարդս. և առաջապահսն առաջի վահանափակ սպային սրավար երիվարօք խաղացեալ՝ յայսկոյս յայնկոյս երթային գային: Իսկ յեւանել արուսեկին փայլատակունք 'ի մերկապատեան վաղակաւորացն բազմութենէ հատանէին և 'ի սաղաւարտացն և 'ի թիկնապահ և 'ի լանջապահ պղնձի տախտակացն և 'ի պահպանակացն բարձիցն և բազկացն: Իսկ զայնպիսին տեսեալ բազում զօրս կուռս վառեալս զիւրեաւ զեղեալ թագա-

քան տալիս և երկրի բնակիչներին իրենց ունեցվածքով զաղթեցնում իր տերութեան ապահով տեղերը: Եվ նրանց արտերը, որ մոտ էին հնձելուն, ժամանակից շուտ գերանդիներով հնձել է տալիս ու հրկիզում, որպեսզի թագավորը չկարողանա այնտեղ բնակվել, տեղավորվել ու կռվել: Այսպիսով, երբ [թագավորը] տեսնում է այսպիսի տաղտկալի տառապանք ու իրարանցում՝ լցված ու սփռված իր տերութեան մեջ, այնուհետև չվախենալով իշխանի մեծ զորքից ու չհիշելով իր զորքի քիչ լինելը, նա գնում է հանդիպելու նրանց, որ բանակ էին դրել ու տեղավորվել Տավուշ ձորի արևմտյան կողմում գտնվող մի փոքր լեռան ծործորներում՝ իրենց թագավորին հափշտակելու և ծուղակը գցելու համար: Այնտեղ գտնելով մի բլրակ, որ շրջապատված էր քարածայռերով, ամբողջ զորքը բարձրանում է նրա վրա, բանակ դնում ու գիշերում: Եվ եպիսկոպոսներից մեկին պատգամավոր է ուղարկում Սահակ իշխանի մոտ՝ ասելով. «Իրականում ի՞նչ շարություն կամ ինչպիսի՞ վնաս ինձնից հասավ քեզ, որ դրա փոխարեն ես քո կողմից արժանացա այսպիսի ծանր աղետի, որը տեսա կատարված, և ոչ էլ քո երդմնագիրը քեզ բերում է զղջման, կամ ինչո՞ւ այժմ դատարկ բաների հետևից ես ընկնում առանց որևէ հանցանքի թափելու իմ արյունը: Այժմ ետ դարձիր քո այդ բարկությունից և դեպի բարին դարձրո՛ւ քո անտեղի թաքցրած ապականութեան որոգայթը: Միայն քո հափշտակած երկու ամրոցը նորից տուր ինձ, վերադարձրո՛ւ իմ աշխարհի գաղթականներին, և դրանից հետո կլինի միասնական խաղաղություն մեր՝ ինչպես հարազատ հոր և սիրելի որդու միջև»:

Լսելով այսպիսի հրաման՝ իշխանը թերևս պատասխանի արժանի չի համարում, այլ է՛լ ավելի մոնչալով եպիսկոպոսի վրա՝ ասում է. «Դու նստի՛ր այստեղ, իմ վրանում, իսկ ես սրով կգնամ նրա մոտ և իսկույն նրա հրամանի պատասխանը կտամ»:

Այս ասելով՝ նա հավաքում է իր ամբողջ զորքը, ավելի քան ութ հազար մարդ և, առաջ մղվելով ու խուժելով դեպի բլրակը, որի վրա գտնվում էր թագավորը, հետևակ գնդին հրամայում է վահաններով փակել շորս կողմը, որը տեսքով նման էր անպարտելի պարսպի: Իսկ նրանց թիկունքում նա կանգնեցնում էր հեծեալզօր գունդը՝ սպառազինված զենքերով ու զարդերով: Եվ առաջապահ գինվորները վահանափակ զորքի առաջ սրննթաց երիվարներով այս ու այն կողմ էին գնում-գալիս: Իսկ երբ դուրս էր գալիս արուսյակը, մերկապատյան վաղակավորների բազմութեան սաղավարտները, նրանց թիկունքների, կրծքերի, բազուկների ու երանքների տախտակները փայլում էին կայծակի շողերի նման: Իր շուրջը այսպես լավ սպառազինված տեսնելով նրա մեծ զորքին՝ թագավորը

ւորն՝ ապա և նա զհարիւրսն զիւր յետկոյս թողեալ, որ լքեալքն էին յերկայն ուղոյ ճանապարհան, միայն երկերիւրօքն իջանէր 'ի բլրակէն ընդդէմ նոցա: Եւ անդ ապա տարածեալ զյետկար երդմանն իշխանին առաջի երեսաց Աստուծոյ՝ այսպէս և յինքեան ասէր. «Եթէ ես ինչ սխալեցի, կամ ստեցի այսմիկ երդման՝ հատո Տէր Աստուած զվնաս ստութեան իմոյ 'ի գլուխ իմ: Եւ եթէ իշխանն ստունգանեաց սմա՝ 'ի նա հատուցեալ զվնաս իւր, փրկեա զիս 'ի տարապարտ մահուանէս, զոր նիւթեալ ածեն 'ի վերայ իմ»: Եւ ապա զյետկար քարտին 'ի գրաստս խաշին սրբոյ կապեալ, զոր սովորն էր միշտ առաջի իւր շրջեցուցանել, յանկարծակի զմի զինուորութիւն երկերիւրք նոքա զինուորեալք և 'ի ձայն բարձր աղաղակեալք՝ ձի 'ի ներքս տանէին: Եւ նախ ինքն իսկ յասպարիսին շահատակեալ և յական թօթափել իբրեւ հողմ ինչ զնոսա փոթորկեալ՝ և ոչ մի ոչ մնաց ոք 'ի տեղիս ճակատուն. և ոչ բնաւ իսկ երկուք 'ի միասին 'ի նոցանէն գտանէին, այլ ցան և ցիր սփռեալ ընդ գլուխս կոհակացն և ընդ հովիտս և ընդ խորածորս և ընդ անտառախիտ մայրիս, ոչ թերեւ առ 'ի նոցանէն վրիպեալ ոք 'ի փոքունէ մինչև ցմեծն, բայց միայն երկուք նոքա՝ իշխանն Սահակ և Գրիգոր որդի նորուն, զոր ձերբակալ արարեալ տանէին: Եւ ապա զամրոցն առհասարակ զԳարդմանայ թագաւորն ինքն գրաւեալ և զրովանդակ աշխարհն յիւր անուն նուաճեալ հնազանդէր: Իսկ ապա 'ի նանիր պակուցումն իմն երկիւղի մահու 'ի մտի եղեալ թագաւորին, զի թէ թողից, ասէ՝ զիշխանն և զորդի նորուն, զմահն իմ այս գուշակէ. և եթէ 'ի դիպահոջ զայդպիսի երեւիլ արս կացուցից և զերծ յայլոց ձեռաց լինիցի դոցա, զորօրինակ Վասակայն, և այնպէս անշուշտ մահ իմ առ դուրս կայ: Եւ այնպէս անխորհուրդ երկիւղիւ զգածեալ՝ կուրացուցանէ զաշտ երկոցունց նոցա, ոչ առեալ 'ի միտ զայցելութիւնն Աստուծոյ, որ յայնմ նուագին զնա ապրեցոյց, թէ կարող ես է նոյն Աստուած ոչ տալ թոյլ դարձեալ դաւանս կրել 'ի խափանեալ երկիւղէն: Եւ այսպէս գործեալ իր դառնութեան՝ անվստահ զսիրտ ամենեցուն կացոյց՝ 'ի բացէ 'ի նըմանէն տրոհեալ: Բայց փոքր ինչ յառաջ քան զայս ոստիկանն Յուսուփ ապստամբութեամբ բազմաւ ընդվզեալ յիսմայելեան ամիրապետէ և 'ի պարարտութենէ պորտոյն անգուշեալ՝ առաքէ ապա զոմն 'ի նախարարաց իւրոց ամիրապետն անհուն իմն զօրօք հրոսակ նմա, որ թէպէտեւ զմի նուագ և զերկուս ընդդէմ զինեալ՝ հարուածս 'ի վերայ արքունի զօրացն հասուցանէր. սակայն ոչ կարացեալ զդէմ ունել՝ ձերբակալ զնա առնէին, խաղացուցեալ տարեալ կապանօք վարեալ առ ամիրապետն: Եւ այսպէս յայց ելեալ շնորհացն Աստուծոյ՝ փրկեաց զթագաւորն Գագիկ 'ի գազանական շարաբարոյ սպառնալեաց նորա:

հետեւում է թողնում իր հարյուրավոր զինվորներին, որոնք հուսալքվել էին երկար ճանապարհի պատճառով, և միայն երկու հարյուրով է իջնում բլրակից նրանց դեմ: Այնտեղ իշխանի երդմագիրը փռելով Աստծու դիմաց, նա ինքն իրեն ասում էր այսպես. «Եթե ես ինչ-որ սխալվեցի կամ դժեցի այս երդմամբ, Տեր Աստված, հատուցիր իմ սուտ հանցանքը՝ իմ գլխով, իսկ եթե իշխանը դեմ գնաց դրան, նրան հատուցելով իր հանցանքի դիմաց՝ փրկիր ինձ այս անտեղի մահվանից, որ նյութելով գցում են ինձ վրա»: Եվ ապա հրովարտակի ձեռագիրը գրաստի վրա սուրբ խաշին կապելով, որ սովոր էր միշտ իր առջևից ման ածել, նրանցից երկու հարյուրը հանկարծակի զինվելով ու բարձր ձայնով աղաղակելով՝ ձի են հեծնում: Նախ ինքը գրոհում է հրապարակում ու ակնթարթորեն հողմի նման փոթորկում նրանց վրա, և ճակատամարտի տեղում ոչ ոք չի մնում: Նրանք նույնիսկ երկուսով բնավ մեկտեղ չէին մնում, այլ ցանուցիր սփռվելով բլրակների գագաթներին, հովիտներում, խոր ձորերում, անտառներում, թերեւ ներանցից ոչ մեկը՝ փոքրից մինչև մեծը, չի մոլորվում, բացի երկուսից՝ Սահակ իշխանից ու նրա որդի Գրիգորից, որոնց բռնում ու տանում են: Եվ ապա թագավորը Գարդմանի ամրոցը ամբողջությամբ ինքն է գրավում ու ամբողջ երկիրը նվաճելով՝ իրեն է ենթարկում: Իսկ հետո թագավորը մահվան երկյուղի նանիր ահը սրտում մտածում է. «Ի՞նչ իշխանին ու նրա որդուն բաց թողնեմ, ասում է, դա կգուշակի իմ մահը, իսկ եթե այդպիսի երեւիլ մարդկանց բանտում պահեմ, ապա նրանց կազատեն ուրիշները, ինչպես, օրինակ, [վարվեց] Վասակը, և այդպիսով իմ մահը ստույգ դառն հոսում կլինի»: Եվ այդպես անիմանալի երկյուղ կրելով՝ նա կուրացնում է նրանց երկուսի աչքերը՝ չմբռնելով Աստծու նախախնամությունը, որն այն անգամ փրկեց նրան, եթե նույն Աստված ի վիճակի է թույլ չտալ դարձյալ խաբվելու խափանված երկյուղից: Եվ այդպես դառն գործ կատարելով՝ բոլորի սիրտը կասկած գցեց ու նրանից հեռացրեց: Բայց դրանից մի փոքր առաջ Յուսուփ ոստիկանը մեծ ապստամբություն բարձրացնելով՝ ընդվզում է Իսմայելյան ամիրապետի դեմ: Բայց բանի տեղ չդնելով այդ՝ ամիրապետը իր նախարարներից մեկին մեծ զորքով ուղարկում է նրա վրա, որը թեպետեւ մեկ-երկու անգամ զինվելով՝ արքունի զորքին մեծ հարված է հասցնում, սակայն չի կարողանում դրա դեմն առնել, նրան բռնում են և շղթայակապված քշում-տանում են ամիրապետի մոտ: Եվ այսպես Աստծու շնորհը այցելելով Գագիկ թագավորին՝ նրան փրկեց նրա գազանական ու շարաբարո սպառնալիքներից: Բայց երբ բռ-

Բայց իբրև կալան զՅուսուֆ ըմբռնեալ լինէր յամիրապետէ անտի. ապա ոմն 'ի ծառայիցն յաւէտ իմն 'ի պատուաւորաց' Սբուկ անուն, որ իշխանն և հրամանատար էր ամենայն տան նորա, բռնազբօսաբար տիրէր աշխարհի տէրութեան Յուսուֆայ:

Եւ յետ սակաւ ատուրց ապա և յամիրապետէն իսկ փոխանակ Յուսուֆայ ոստիկան հաստատեցաւ: Եւ ապա նա ևս առաւել քան զՅուսուֆ ըստ նմին սակի դնէր ուխտ միաբանական խաղաղութեան ընդ Աշոտի, և Շահանշահ զնա անուանէր: Բայց ոստիկանն Սբուկ դեռևս ոչ մոռացեալ 'ի սրտէ զմախանս շար թուլիցն, զոր 'ի թագաւորն Գագիկ հնարէին միշտ թափել՝ յետ ոչ բազում ինչ ատուրց հորդան իւրոյ զօրուն տուեալ, առաքէ զկողմամբք Ճուաշ գաւառի: Որ թէպէտ բնակիչք գաւառին իրազգած յառաջագոյն շար հինին լինէին. սակայն ոչ կարացեալ սպառնալու գաղթիլ յամրոցսն, նոքա իբրև զկայծակն 'ի վերայ հասեալ և ասպատակս ընդ երեսս գաւառին սփռեալ՝ բազում աւարառութեամբ կապուտ կողոպուտ առնէին. այլ և զոչ կարացեալսն աճապարել անկանել յամրոցս վայրացն 'ի գերութիւն վարէին զներգեալ արսն և զկանայս և զմատաղ մանկտի: Իսկ ապա զայն տեսեալ թագաւորին Գագիկայ և ըստ հանճարագիտութեան իւրում 'ի մտի եղեալ զոչ կարողելն կալ ընդդէմ Սբուկայ մարտիւ պատերազմի՝ 'ի հնազանդութեան պայման ընդ նմա զբանս իւր փոխաբերէ: Եւ ապա զոմն Գէորգ Հաւնունի 'ի կրօնաւորական կարգէ բազում ընծայիւք և պատարագօք առ ոստիկանն Սբուկ առաքէ, խնդրելով զհաշտութիւն առ 'ի նմանէ. որոյ առեալ և ընկալեալ՝ տայ յետկար երդման ոչ ևս յաւելուլ կալ 'ի նոյն ոխո՛ր միտս ընդ թագաւորին:

Եւ դադարեալ այսպէս ասպատակ հինին՝ հարթայարմար հանգչէին յաշխարհ տէրութեան թագաւորին Գագիկայ 'ի կայս հանգստեան իւրեանց՝ յապահովացեալք յարտաքնոց յայնցանէ հրոսակաց: Բայց յետ այսորիկ ստուգեալ մերկացեալ երեւէր ապստամբութիւնն քանանիտ Գնթունոյն Վասակայ, որում հաւատացեալ էր պահպանութիւն ամրոցին Շամշուլտէի. և ի դերև ելանէր նորայն խոկացեալ դաւաճանութիւն և թիկունս Աշոտոյ դարձուցանէր, որ Շահանշահն անուանէր. և անձնատուր ի Գուրգէն իշխան Վթաց լեալ՝ նմա զմեծ ամրոցն տալ խոստանայր, միայն թէ իւրում նահանգից տայցէ նմա այլ ևս ամրոցն Կրուստ քան զնա: Իսկ նա զհայցեալն 'ի Վասակայ վաղվաղակի կատարիալ և յետկար երդման կնքեալ տայ տանել նմա. որոյ հաւատարիմ բան 'ի յերդմանն եղեալ և ելեալ յամրոցէն չուեալ զնայ առ իշխանն Գուրգէն: Եւ վասնզի նախ քան զայս սպանաւ Աշոտ եղբայր Վասակայ 'ի սպայակոյտ զօրացն Վուրի աշխարհի. սակս այնորիկ 'ի ձեռն

նեցին Յուսուֆին, նա բանտարկվում է այն ամիրապետի կողմից: Հետո նրա պատվավոր ծառաներից մեկը՝ Սբուկը, որ նրա ամբողջ տան իշխանն ու հրամանատարն էր, բռնութեամբ տիրում է Յուսուֆի տերութեանը:

Եվ մի քանի օր անց իր իսկ ամիրապետի կողմից Յուսուֆի փոխարեն [նոր] ոստիկան է հաստատվում: Նա էլ Յուսուֆից առավել նույն կարգով խաղաղութեան ու միաբանութեան դաշինք է կնքում Աշոտի հետ՝ նրան անվանելով Շահանշահ: Բայց ոստիկան Սբուկը, դեռևս իր սրտից չհանելով շար թուլի նախանձը, որ միշտ աշխատում էր թափել Գագիկ թագավորի վրա, ոչ այնքան շատ օրեր անց իր զորքը հանելով՝ առաքում է Ճվաշ գավառի կողմերը: Գավառի բնակիչները թեպետ նախապես իրազեկ էին շար ավազակի մասին, սակայն բոլորը չկարողացան փախչել ամրոցները, [որովհետև] նրանք [թշնամիները] կայծակի նման հարձակվեցին, ասպատակեցին ամբողջ գավառը՝ մեծ ավար առնելով ու կողոպտելով: Եվ ովքեր չկարողացան աճապարել ու ընկնել տարբեր վայրերի ամրոցները, նրանց՝ տկար տղամարդկանց, կանանց և մատղաշ երեխաներին, գերութեան են տանում: Իսկ երբ այդ բանը տեսավ Գագիկ թագավորը և իր իմաստուն մտքով հասկացավ, որ անկարող է կռվով կանգնել Սբուկի դեմ, նրա հետ սկսեց խոսել հնազանդութեան պայմանով: Եվ ապա հոգեւոր դասից Գեորգ Հավնունի անունով մեկին բազում ընծաներով ու նվերներով առաքում է ոստիկան Սբուկի մոտ՝ նրանից խնդրելով հաշտութեան: [Նվերներն] առնելով ու ընդունելով՝ նա տալիս է երդմագիր, որպեսզի այլևս թագավորի դեմ ոխակալութեան չանի:

Եվ այդ ձևով ավազակների ասպատակությունները դադարելուց հետո Գագիկ թագավորի տերութեան մեջ բոլորը հանգիստ ապրում էին: Իրենց բնակատեղերում՝ ապահով լինելով արտաքին այդ հրոսակների [հարձակումներից]: Բայց դրանից հետո բացահայտվում է քանանացի Վասակ Գնթունու ապստամբությունը, որին վստահված էր Շամշուլտէ ամրոցի պահպանությունը: Երբ գլուխ չի գալիս նրա մտածած դավաճանությունը, նա փախչում է Աշոտի մոտից, որը Շահանշահ էր անվանվում: Եվ անձնատուր լինելով Վթաց Գուրգեն իշխանին՝ [Վասակ Գնթունին] խոստանում է նրան տալ մեծ ամրոցը, միայն թե նա իր նահանգից նրան տա Կրուստ ամրոցը: Իսկ նա անմիջապես կատարելով Վասակի խնդրանքը և երդմագիր կնքելով՝ տալիս է տանելու նրան: Նա հավատարիմ լինելով երդմանը և դուրս գալով ամրոցից՝ չվում գնում է Գուրգեն իշխանի մոտ: Եվ քանի որ նախքան այդ Վուրի աշխարհի հեծելազորի կողմից սպանվել էր Վասակի եղբայր Աշոտը,

ձեռասուն կրտսերացն իւրոց հաւատայ զամրոցն 'ի շուեն իւրում: Իսկ 'ի հանդիպիլ սորա իշխանին Գուրգենայ՝ իսկ և իսկ առեալ զնա ընդ կրունկն անդէն դարձուցանէ, ածելով 'ի դուռն ամրոցին առ ինքն տալ հայցէր: Իսկ պահնակք ամրոցին ոչ կամեցան տալ նախ քան զառնուլն առ ինքեանս զՎասակ: Եւ իբրեւ մարտ ընդդէմ մարդկան ամրոցին իշխանն յարդարէր, վաղվաղակի ապա պահնակքն զգացուցին Շահանշահի. և նա աճապարեալ գայ յանբոկ գործոյն: Եւ իբրեւ եկն 'ի տեղին՝ 'ի բաց քեցեալ եղև Գուրգէն 'ի դրանէ ամրոցին: Բայց պահնակքն և ոչ առ նա ևս կամեցան տալ զամրոցն՝ մինչև առ ինքեանս առեալ փցեն զՎասակ. իսկ նա պատնէշ պաշարման շուրջ զամրոցան եղեալ 'ի ժամ դիպող առնուլ սպասէր: Բայց Գուրգենի բազում եղմամբ ըզպահնակսն հաւանեցուցեալ վասն զՎասակ տալ ցնոսա՝ հրաւիրեցան ապա զօր առաքել, զի առ նոսա զամրոցն տայցեն: Իսկ իշխանին առաքեալ իբրեւ արս երեք հարիւր քաջակորովս աղեղնաւորս և վահանաւորս և սուսերաւորս, որք իբրեւ հասին զվայրս մտից գաղտնի դրանն քացեալ նոցա՝ առհասարակ յամրոցն զեղան: Իսկ մարդիկք ամրոցին՝ իմացեալ զմահառիթ նենգաւոր շունչ պատրանաց նոցա զոր հանդերձեալ էին կատարել, և 'ի բաց զներքնաբերդն լքեալ թողեալ, 'ի վերնաբերդ անդր համագունդ հորդան տային՝ սաստիկ մարտ ընդ զօրուն Գուրգենայ եղեալ, զի թերևս արտաքս զնոսա կարասցեն կորզել: Իսկ Աշոտոյ ոչ գիտելով զգործ իրին՝ այսպէս նմա կարծեցեալ թուէր, իբր թէ ընդ միմեանս մարդիկ ամրոցին ընդհարեալք մարտնչին: Եւ ապա ինքն իսկ արտաքուստ 'ի ներքս մարտ ընդ վերնաբերդն դնէր. իսկ նոցա բացազանչութեամբ ձայն վերուստ 'ի վայր զգացուցանէին արքայի զառարկուածսն իրին, իբր թէ վասն նորա առ 'ի նոցանէն այն բան պատերազմի ընդ սպային Գուրգենայ իրագործի: Իսկ նա ձայն առ նոսա արձակէր, զի «Թէ վասն իմ, ասէ՛ նկրտիք յայդպիսի մըրցմունս, ասէ, ընդէ՞ր ոչ ինձ բացցի դուռնդ՝ զի ես մտից և դիրեալ վճարեցից զայդ հանդէս և բազմապարգև զձեզ արարից 'ի բոլոր բարութիւնս»: Եւ ապա բացաւ նմա դուռն ամրոցին՝ և մտեալ իսկ և իսկ առհասարակ զզօրն Գուրգենայ ձերբակալ առնէ: Եւ յետ փոքր ինչ աւուրց առհասարակ զամենեւեան զնոսա անպիտանս առնէ յաշաց և յընչոց և յականջաց: Եւ այնուհետև ապա հիւսիսական ազգքն այնոքիկ ընդ ձեռամբ նորա նուաճեալ հնազանդէին 'ի ծառայութիւն, և ըստ աշողակ այցելութեանն Աստուծոյ երթալով երթայր և զօրանայր:

Յետ այսց եղելոց և գործեցելոց իրաց՝ դարձեալ անտի Շահանշահն կոչեցեալ գայ հասանէ յուտի գաւառ. և անդ ապա զնուաճեալսն քնդ ինքեամբ զաղխատրոյզն բանիւք համոզեալ, և եթէ ոք սիրէր զայ-

դրա համար երբ նա մեկնում է, ամրոցը վստահում է իր կրտսեր սաներին: Իսկ երբ նա հանդիպում է Գուրգեն իշխանին, իսկույն վերցնելով նրան՝ այնտեղից ետ է դարձնում, բերում ամրոցի դռան մոտ և պահանջում այն իրեն տալ: Իսկ ամրոցի պահակները չկամեցան տալ, մինչև որ իրենք չստանան Վասակին: Երբ իշխանը կոխվեց սկսում ամրոցի մարդկանց դեմ, պահապանները անմիջապէս հայտնում են Շահանշահին, և նա աճապարելով գալիս է գործը զուլս բերելու: Եվ երբ նա եկավ այդ տեղը, Գուրգենը հեռացվեց ամրոցի դռնից: Բայց պահապանները ամրոցը նրան էլ չկամեցան տալ, մինչև որ իրենք չստանան Վասակին: Իսկ նա շրջապատելով ու պաշարելով ամրոցը՝ սպասում էր հարմար պահի այն գրավելու համար: Բայց Գուրգենը մեծ երդմամբ պահապաններին համոզում էր Վասակին նրանց տալ, ապա պահանջում են զորք ուղարկել, որպէսզի ամրոցը նրանց տան: Իսկ իշխանն ուղարկում է մոտավորապէս երեք հարյուր քաջակորով աղեղնավոր, վահանավոր ու սուսերավոր մարդկանց, որոնք երբ հասան, նրանց առաջ գաղտնի բացեցին մուտքի դռները, և նրանք բոլորը լըցվեցին ամրոց: Իսկ ամրոցի մարդիկ, ճանաչելով իրենց խաբող մահառիթ ու նենգավոր շունչը, որ պատրաստել էին կատարել, և ներքին բերդը կոխվեց տալով Գուրգենի զորքի դեմ, որպէսզի թերևս կարողանան ներանց դուրս հանել: Իսկ Աշոտը շիմանալով իրողութիւնը՝ կարծում էր, թե ամրոցի մարդիկ միմյանց հետ ընդհարվելով՝ կոխում են: Եվ ապա ինքը դրսից կոխում էր վերին բերդի դեմ, իսկ նրանք վերևից ներքև բացականչելով՝ արքային հասկացնում էին հակասութեան պատճառները, որպէս թե նրա համար է այդ պատերազմը իրենց կողմից իրագործվում Գուրգենի ազնվական զորքի դեմ: Իսկ նա ձայն էր տալիս նրանց՝ ասելով. «Եթե ինձ համար եք ձգտում այդպիսի կոխվելների, ապա ինչո՞ւ իմ առաջ չի բացվում այդ դուռը, որպէսզի ես մտնեմ ու հեշտութեամբ կատարեմ այդ հանդեսը և առատորեն ձեզ տամ բոլոր բարիքները»: Եվ ապա նրա առաջ բացվեց ամրոցի դուռը, և ներս մտնելով նա իսկույն ձերբակալում է Գուրգենի ամբողջ զորքին: Եվ մի քանի օր անց նրանց բոլորին զրկում է աշքերից, թթերից ու ականջներից: Այնուհետև հյուսիսային այդ ցեղերը, նվաճվելով նրա կողմից, հնազանդվում են ծառայելու նրան, և Աստուծո հաջող նախախնամութեամբ նա առաջ էր գնում ու հզորանում:

Այս դեպքերը կատարվելուց հետո դարձյալ այն Շահանշահ կոչեցյալը գալիս-հասնում է Ուտի գավառը: Այնտեղ իր ձեռքի տակ նշվաճեալներին նա համոզում էր խառնակ խոսքերով, և եթե մեկը սիրէր

տումն խորհրդոց ապիրատութեան՝ նշմարէր զայն. և որպէս սանձիւք
 ոմամբ բարեզգեաց բանիւք՝ ի բաց ճնշեալ զխեցեկագոյն բարս նո-
 ցա՝ ածէր ընդ ինքեամբ ի հաստատուն խորհուրդս: Եւ ապա զօր ի
 նոցանէ գումարեալ՝ շուէր գնայր երթեալ հասանէր ի կողմ Կոտայս
 գաւառի. և իսկ և իսկ հրովարտակ յառաջընթաց անտի առաքէր առ
 միս ևս կոչեցեալն Աշոտ, որ թագաւորեալն էր՝ որդի հօրեղբօր նո-
 րուն. զի նախնական իւրեանց բնականօքն շարժմամբ բարոյականին
 առ ի յօգտակար վայելսն ճեպիցին գալ հանդիպիլ միմեանց սիրոյ և
 խաղաղութեան արգասեօք, և տիրական կեանք նոցա հասարակաց մի՝
 անխնամեսցին, և աշխարհ նոցա մի՝ եղիցի խոպանացեալ սպառնալու
 փշաքեր և մացառախիտ և լինել ի դադարս ելուզակաց: Սապէս և առ
 իս ևս յետկար գրոյ տուեալ, զի մի՝ դանդաղիցիմ երբեք երթալ դիրեւ
 պատրաստել ի մէջ նոցա զքաջավայելուչ խաղաղութեանն պայման.
 և մի՝ տայցեմ թոյլ զթագուցեալ հաղթան և զվատթարութիւն խռովու-
 թեանն յինքեանս շաղաշարել:

Իսկ թագաւորն Աշոտ ևս հաւանական միտս ստացեալ և սիրով
 սրտի զբանն ընկալեալ և վաղվաղակի շու յուղի անկեալ՝ երկաքան-
 չիւրք մեք շոգաք ի հանդիպումն անուանեցելումն Շահանշահի: Եւ անդ
 ապա իմով թելաւորութեամբ և բանի խրատու, որ դիմեալ ի լսելիս
 լսողացն հանգչիւր՝ զպաշարումն մառախլապատ և միգապատ ամիշու-
 թեան մտաց շարին յանձանց ի բաց մերկացեալ՝ ամենայն իրօք յա-
 րակցէին յինքեանս զկատարեալ խաղաղութեանն դաշինս առհաւատ-
 չեալ երդմամբ զնոյն հաստատել: Եւ իսկ և իսկ երկաքանչիւրք նոքա՝
 եկեալ հասեալ ի դուռն մայրաքաղաքին Դվնայ և անդ զմուրրութիւն
 պաշտօնէիցն հեթանոսաց յինքեանս գրաւեալ՝ ընդ ձեռամբ նուաճէին
 և բազում կայտիոս և խնճոյս ցնծութեան զմիմեամբք զեղեալ. և ընդ
 կրունկն դարձեալ Շահանն կոչեցեալ շահ՝ խաղայ գնայ անդէն ի սի-
 րեցեալն իւր յՈւտի գաւառ: Եւ մինչդեռ զճանապարհայն երթայր, ձայն
 գուժի աղմկի ընդառաջ եղև նմա ի նմին իսկ յայնմ մարգէ. զի Ամ-
 րամն այն անուանեալ՝ որ ըստ ուժեղականութեան Յիկ ի բազմաց յոր-
 ջորջէր, և զիս իսկ էր կացուցեալ Շահանն շահ հրամանատար ի վերայ
 գործոյ աշխարհին, իսկ նա շարիմացութեամբ ի մութ թաթաւեալ և
 այլապէս զինքն կերպարանեալ՝ ի բաց որոշէր ի հնազանդութենէ Շա-
 հանն կոչեցեալ շահի, և լքեալ խոտեալ անարգեալ զբնիկ տէրութիւն
 իւր՝ հաճէր հաւանէր մտանել ընդ լծով ծառայութեան անբնիկն Գուր-
 գենայ, որ իշխան իշխանաց էր Գամրաց աշխարհին. նա և զայլս ևս
 զբոլոր նախարարութիւն այնմ նահանգի դռոյթ ընդ ինքեան տուեալ

քում էր ապիրատ մտքերը ուռճացնել, նա նկատում էր այն: Ոմանց
 սանձելով բարի խոսքերով՝ նա զսպում էր նրանց աղճատված բնավո-
 րութիւնը և գցում իր ազդեցութեան տակ հաստատուն խորհուրդներով:
 Եվ ապա նրանցից զօրք գումարելով՝ գնում հասնում է Կոտայք գա-
 վառի կողմը: Եվ այնտեղից իսկույն իրենցից առաջ հրովարտակ է ու-
 ղարկում մյուս նույնպէս Աշոտ կոչեցյալին՝ նրա հօրեղբոր որդուն, որը
 թագավորում էր, որպեսզի իրենց նախկին բարեսեր բուն շարժմամբ
 շտապեն դեպի օգտակար վայելքները՝ գալու և միմյանց հանդիպելու
 սիրո ու խաղաղութեան գործով: Եվ թող նրանց բոլորի տիրական կյան-
 քը շանտեովի, նրանց աշխարհը խոպանացած, բոլորովին փշաքեր ու
 մացառախիտ չլինի և ելուզակներից հանգիստ մնա: Այսպիսի գրու-
 թիւն տվեց նաև ինձ, որպեսզի ես երբեք չուշանամ գնալ և նրանց
 միջև դուրսբար քաջավայելուչ խաղաղութեան դաշինք հաստատել, ինչ-
 պէս նաև թույլ չտամ, որ նրանք թաքուն որոգայթ ու վատթար թշնա-
 մութիւն պատրաստեն:

Աշոտ թագավորը ևս համաձայնվում է, այդ խոսքերն ընդունում
 սրտի սիրով ու իսկույն ճանապարհ է ընկնում, և մենք երկուսով գնա-
 ցինք հանդիպելու վերոհիշյալ Շահանշահին: Եվ այնտեղ իմ թելադրան-
 քով ու խրատական խոսքերով, որոնք լսողների ականջներին էին հաս-
 նում, ես նրանց միջից դուրս հանեցի շարի ապուշ մտքի մառախլապատ
 ու միգապատ պաշարումը: Եվ նրանք ամեն ինչով միանում էին կա-
 տարյալ խաղաղութեան դաշինքին՝ հավատարիմ խոստմամբ ու երդ-
 մամբ այդ նույնը հաստատելով: Եվ իսկպէս նրանք՝ երկուսն էլ, գա-
 յիս հասնում են Դվին մայրաքաղաքի դուռը և այնտեղ պաշտամունքով
 մուրրված հեթանոսներին իրենց կողմը գրավելով՝ իրենց էին ենթա-
 կում և միմյանց հետ անում էին մեծ խնջույք ու ցնծութիւն: Եվ Շա-
 հան կոչված շահը ետ է դառնում ու այնտեղից շարժվում գնում է իր
 սիրած Ուտի գավառը: Եվ մինչդեռ նա իր ճանապարհն էր գնում, այն
 երկրից նրան հասավ գուժի ձայն, որ այն Ամրամ կոչեցյալը, որը իր
 ուժեղութեան համար շատերի կողմից հորջորջվում էր Յիկ [անունով],
 և Շահանշահն էլ հենց նրան էր հրամանատար կարգել երկրի գործերի
 վրա, իսկ նա շարամտորեն մթան մեջ թաթախվելով ու իրեն այլ կեր-
 պարանքով ներկայացնելով, դուրս է գալիս Շահան կոչված շահի հնա-
 զանդութեան տակից: Եվ լքելով, արհամարհելով, անարգելով իր բնիկ
 տերութիւնը՝ նա ցանկանում ու համաձայնվում է մտնել ոչ բնիկ՝ Գա-
 միրի աշխարհի իշխանաց իշխան Գուրգենի լծի տակ: Եվ այդ նահան-
 գի մյուս բոլոր նախարարների հետ միասին հարձակվելով՝ նա նույն

ի նոյնն յարդարէր ապստամբութիւն: Եւ ապա առձեռն պատրաստ զամբողջն Տաւրշոյ առեալ՝ ի նմա ամրապահեստ առնէր զընտանիս տան իւրոյ. զի ինքն և իւրքն պարապորդ գտեալ՝ ժամանեցեան ամբառնալ զինքեանս յանբոկ գործոյն և զթագուցեալ հաղթան դիւրեաւ վճարել:

Իսկ Աշոտ երթեալ շուեալ գնացեալ հասեալ յաշխարհն Ուտիացոց և տեսեալ, զի առհասարակ յետսկոյս առ ի նմանէն մղեալ անցեալ զանցեալ և թիկունս դարձուցեալ էին, և ոչ ոք այնուհետեւ գտաւ նմա օգնական՝ բայց ի սակաւուց ոմանց աննշանից: Այսպէս ահա բացածանօթացեալ նմա աղէտք իրին՝ ապա դէմ եղեալ տաւաղէմ գնայ շուէ առ թագաւորն Եղբրացոց, վստահս սրտի տուեալ աներկբայ յուսով առեալ զնախնի սիրոյն դաշինս, զի թերեւս պտուղս ախորժելիս նմա առ ի նմանէն հնձեսցի: Իսկ թագաւորն Եղբրացոց զհանգիպումն Աշոտոյ բազմաբաշխ ձեռածրիւք և սիրալիր սրտիւք ընկալեալ՝ ամենայնիւ յամենայնի յարակցէր նմա ի բոլոր սրտէ և յանձնէ և ի զօրութենէ: Եւ ապա զմեծն տուեալ նմա օգնականութիւն և զօր բազում գումարեալ՝ գրեթէ իբր օդապարիկ իմն երիվարօք և երկաթակուռ զրահիւք և զարհուրեցոցիչ սաղաւարտիւք և լանջապանակ երկաթագամ տախտակօք կրծից և վահանօք ամբօք և ի զէնս և ի զարդս և ի տէգս նիզակաց վառեցելովք՝ տայ զայն ամենայն ի ձեռս նորա, զի նոքօք հանդերձ վրէժս ի թշնամեացն առցէ: Իսկ նա վաղվաղակի սպայակոյտ գնդին տարմաբար իմն եկեալ հասեալ և իբրեւ զմի այլ զբազումս ընդ ինքեան խրախուսեալ՝ կարծէր կարել կարկատել մօտ ընդ հուպ զելն իրին և զզէն զինուորութեան իւրեանց առ ձեռն ի թշնամիսն թափել: Այլ Ամրամն այն՝ Յիկն յորջորջեալ, և ընդ նմա այլ ևս ապստամբ սրիկայքն զօր բազում օգնականութիւն իւրեանց յամենայն ռեստեք գումարտակ արարեալ՝ որչացեալ ամրացեալ կային ի մէջ անտառախիտ մայրեացն առ ափն Կուր գետոյ: Իսկ Աշոտոյ իբրեւ ոչ յաջողեցաւ մարտ ընդդէմ թշնամեացն յարդարել դնել, ապա և ինքն հորդան իւրոյ զօրուն տուեալ՝ ախորհրդաբար անկանէր յանձուկ և ի նեղուց վայրս ամրոցի միոյ. զի ոչ ումեք լինէր հնար ելանել ի տեղուղէ Ժնտի առնել սակս շուրջանակի մացառախիտ մօրացեալ թաւալոցացն, բայց ի միոյն յայն ի նեղ և յանձուկ վայրացն՝ որ մտինն: Եւ այսպէս կամաւ իբրեւ ի բանտ ըմբռնեալ՝ ոչ բաւէին կարել արտաքուստ ի ներքս առնուլ ռոճիկս յուտել, կամ ջուր ի զովացումն, կամ խար երիվարաց. և ի խորհրդոցն անհաստատութենէ նեղեալք տառապեալ տագնապեալ տարակուսեալ լինէին առ հասարակ զօրքն ամենայն: Եւ այսպաէս զմիտս իւրենց թուլացուցեալ՝ բանս զաղտնիս յունկն թշնամեացն արկանէին. զի զԱշոտ կալեալ կապեալ տայցեն նոցա, և իւրաքանչիւր նոքա ա-

ապստամբութեանն էր պատրաստվում: Եվ ապա անմիջապէս գրավելով Տավուշ ամրոցը՝ նա ապահով կերպով այնտեղ է պահում իր տան անդամներին, որպէսզի ինքը և յուրայինները, պարապ մնալով, ժամանեն ու կարողանան գործը զուլիս բերել և թաքցրած որոգայթներն էլ հեշտութեամբ վերացնել:

Իսկ Աշոտը, երբ գնում հասնում է ուտիացիների աշխարհը, տեսնում է, որ բոլորը իրենից երես են թեքել, անցել-գնացել ու փախել են, և դրանից հետո նրան ոչ մի օգնական չգտնվեց, բացի մի քանի աննշան մարդկանցից: Երբ նրան անհայտ են մնում այդ դեպքերն ու աղետները, դիմում է օտարութեան և գնում է եգերացիների թագավորի մօտ՝ աներկբա հույսով իր հետ ունենալով սիրո նախկին դաշինքը, որպէսզի թերեւ իրեն ախորժելի պտուղներ քաղի նրանից: Իսկ եգերացիների թագավորը, հանդիպելով Աշոտին ու նրան ընդունելով բազմապատիկ պարգևներով, սիրալիր սրտով, ամեն ինչով ու ամեն բանով ամբողջ սրտով, մարմնով ու զօրութեամբ միանում էր նրան: Եվ ապա նրան տալով մեծ օգնություն ու գումարելով մեծ զորք՝ գրեթէ օդազնաց երիվարներով, երկաթակուռ զրահներով, զարհուրեցոցիչ սաղաւարտներով, լանջապանակ երկաթագամ տախտակներով, ամուր վահաններով, զենքերով, զարդերով ու նիզակների տեգերով սպառազինվելով՝ այդ ամբողջը տալիս է նրա ձեռքը, որպէսզի նրանց միջոցով թշնամուց վրեժ առնի: Հեծելազնիքով խմբովին անմիջապէս գալով ու հասնելով և շատերին մի մարդու նման խրախուսելով՝ նա մտածում էր կարել-կարկատել մօտակա դեպքերի ելքը ու անհապաղ իրենց զենքը թափել թշնամիների վրա: Բայց այն Ամրամը, որ Յիկ էր հորջորջվում, և նրա հետ նաև մյուս ապստամբ սրիկաները, ամենուրեք իրենց օգնող շատ զորք հավաքելով, բուն էին դրել ու ամրացել ծառախիտ անտառում, Կուր գետի ափին: Իսկ երբ Աշոտին չի հաջողվում թշնամու դեմ կռիվ տալ, ապա իր զորքը ճանապարհ հանելով՝ ինքն անմտաբար ընկնում է մի ամրոցի անձուկ ու նեղ տեղերը: Եվ ոչ ոք չէր կարողանում դուրս ելնել շուրջը մացառախիտ ու տղմոտ լինելու պատճառով, բացի միայն նեղ ու անձուկ այն տեղից, որ նրանք մտան: Եվ այդպէս կամավոր կերպով իբրեւ բանտում փակվելով՝ նրանք չէին կարողանում դուրս գալ: Եւ իրենցից յուրաքանչյուրը, անվնաս կերպով դուրս ել-

ռանց ամենայն վնասուց ելեալ շուեալ գնասցեն յիրաքանչիւր տեղիս: Այսմ իրազեկ Աշոտի լեալ և ահի բազմաւ ըմբռնեալ՝ առ ինքն լռե-
լեայն զմերձաւորսն և զխորհրդածուսն իւր կապակցէր դաշանց երդ-
մամբ. և իբրև օգապարիկ իմն սրավար երիվարս պատրաստեալ՝ յե-
ղակարծումն ժամու զմէջ գիշերաւն հեծեալ հատեալ ընդ մէջ սպայա-
կոյտ զօրուն անցեալ գնաց՝ դէմ եղեալ յամրոցն, որ կոչի Կաքաւաքար,
և անտի ուր յաջողեցցի երթալ: Զայն տեսեալ թշնամեացն և զկիրճն
մտիցն տեղւոյն այնմ պաշարմամբ կալեալ՝ առհասարակ զզօրսն կա-
պուտ կողոպուտ առնէին, մինչ զի ոչ մի ոք ՚ի նոցանէն կարէր ճողոպ-
րել. բայց միայն մարդասիրեալ ՚ի նոսա, որպէս և քրիստոնէից իսկ
կարգք պահանջեն զի մի՝ ոք մեռցի ՚ի նոցանէն և մի իսկ: Եւ ապա
յայնմ օրէ հետէ և անդր ոչ յաջողեցան հետեանք արշաւանաց Աշոտի
որպէս յերեկն և յեռանդն: Թուի ինձ եթէ զողջախոհութիւնն զայն՝ զոր
նախն էր ստացեալ, յանմաքուր բղջախոհութիւն փոխարկեալ և զքաղց-
րութիւն պաշտամանն Աստուծոյ յանձնէ ՚ի բաց վարատեալ, և ըստ
օրինակի Փարիսեցւոյն զանբարտաւան կամս կամեցուցեալ իւր, վասն
այնորիկ թերևս դատապարտեալ անկանէր՝ ոչ ժամանեալ ՚ի կատարս
փրկութեան իւրոյ:

Բայց թագաւորն Գագիկ՝ աստանօր իբր զվճիտ իմն միտս զգաստս
ստացեալ ինքեան մաքուր խորհրդով, զանգոյսս ՚ի դոյ ածէր և զմեր-
ձակայն իւր կեանս յօգուտ բազմաց դաստիարակէր. վասն զի նկարէր
միշտ ՚ի սրտի իւրում ՚ի շարութենէ անխզելի մնալ և առ նմանութիւն
ստացողին մերձ գոլ, և ըստ առաքելական բանին. «Եթէ հնար ինչ լի-
ցի՝ ընդ ամենայն մարդկան զխաղաղութիւն ունել»: Այսպէս ապա սո-
վորակի իմաստութեամբն հաճէր հաւանեցուցանէր զբազմածեալ դրա-
ցիս իւր և զմերձաւորս՝ լաւակամ համամիտ համախոհութեամբ ՚ի սէր
իւր և ՚ի հնազանդութիւն կապակցելով և բարգաւաճանս հարուստս առ
թշնամիսն ցուցանէր սիրելի եղբարքն իւրով Գուրգենաւ, և այլ ևս հա-
մազգեօք և առ ՚ի յիւրմէն համապատուելովքն: Զոմանց ձեռածիր ըն-
ծայիւք զմիտս հաճեալ հաւանեալ ըստ համբաւոյ խաղաղութեան. իսկ
այլոց խժականաց և անզգաստից ատեցողացն զբարիս յեղափոխ պա-
տեարզմաւ և մարտիւ ամբոխից ՚ի դիմի հարեալ՝ ՚ի հարկէ յոտին կա-
ցուցանէր: Այլ և զահ երկիրդի ամիրապետին ոչ զանխլանայր, այլ ըստ
ակամայ հարկիցն սակի հաճէր հաւանեցուցանէր պարտավճար լեալ
բռնադատին. և առ վշտի վտանգին ուսեալ զհնարաւորութիւն, զի զապ-
րուստ անձին և զբազմաց օգուտ գտանել մարթասցէ: Եւ ամս հարուստ
մի զայս արարեալ՝ սուրբ հիմունք Եկեղեցւոյ անվրդով մնացեալ կանգ-

նելով մեկնի-գնա իր տեղը: Դրան իրազեկ լինելով ու մեծ վախով
բռնվելով՝ Աշոտը իր մերձավորներին ու խորհրդատուներին լռելայն
կապում է իր հետ դաշինքի երդմամբ: Եվ երբ պատրաստում է օգա-
պարիկ ու սրընթաց երիվարներ, գիշերվա կեսին անսպասելիորեն ձի
հեծնելով, հեծյալ զնդի միջով կտրելով-անցնելով՝ նա գնաց դեպի այն
ամրոցը, որ կոչվում է Կաքավաքար, իսկ այնտեղից գնալ, ուր հա-
ջողվի: Թշնամիները, այդ բանը տեսնելով և այդտեղի մուտքի կիրճը
պաշարելով ու պահելով, առհասարակ կողոպուտում էին զորքին, այն-
պես որ նրանցից ոչ ոք չէր կարող ճողոպրել, բացի միայն նրանցից,
ում զթում էին, ինչպես քրիստոնյաների կարգերն են պահանջում, որ
նրանցից ոչ ոք, ոչ մի մարդ չպետք է մեռնի: Եվ այդ օրվանից հետո
Աշոտի արշավանքները հաջողութուն չունեցան, ինչպես երեկ և անց-
յալ օրը: Ինձ թվում է, որ այն ողջախոհությունը, որ նա սկզբից էր
ստացել, փոխարկելով անմաքուր բղջախոհությամբ, իրենից հեռաց-
նելով Աստծու քաղցր պաշտամունքը և փարիսեցիներին¹¹⁸ նման զբո-
սեղորելով իր ամբարտաւան կամքը՝ թերևս այդ պատճառով էլ դա-
տապարտվեց՝ չհասնելով իր փրկության վերջին:

Բայց Գագիկ թագավորը, մաքուր խորհրդով այստեղ դրսևորելով
հստակ ու զգաստ միտք, անգոն վերածում էր գոյի և իր մերձակա-
քում եղողներին դաստիարակում էր օգտակար բաների համար, քանի
որ նա միշտ իր մտքում պատկերացնում էր շարությունից անվնասելի
մնալ ու մոտիկ լինել ստացողի [արարիչի] նմանությանը՝ ըստ ա-
ռաքյալի այն խոսքի, թե «Եթե հնարավոր լինի, [պետք է] բոլոր մարդ-
կանց հետ խաղաղություն պահպանել»¹¹⁹: Այսպես սովորական իմաս-
տությամբ նա հաշտեցնում ու համաձայնեցնում էր իր բովանդակ հա-
րեաններին ու մերձավորներին՝ լավակամ ու համամիտ համախոհու-
թյամբ, սիրով ու հնազանդությամբ նրանց կապելով իր հետ, իսկ թշ-
նամիների նկատմամբ մեծահոգություն էր ցուցաբերում իր սիրելի եղ-
բայր Գուրգենի և նաև իր կողմից պատվի արժանացած համազգիների
հետ միասին: Ոմանց իր ձեռքով ձրի նվերներ տալով՝ հաշտեցնում էր,
համաձայնեցնում խաղաղության հռչակման համար, իսկ բարին ատող
մյուս հեթանոսներին ու լիարատվողներին փոփոխական պատերազմ-
ներով ու ամբոխի կովով հարվածելով՝ բռնի կերպով ոտքի է կանգ-
նեցնում: Բայց նաև ամիրապետի ահն ու երկյուղը անհայտ չէր մնում,
և նա հարկադրված համաձայնեցնում էր՝ պարտահատույց լինելով բռ-
նակալին: Եվ վտանգի համաձայն ուսումնասիրում է հնարավորությու-
նը, որպիսով իր համար ապրուստ և շատերի համար էլ օգտակար բան
կարողանա գտնել: Եվ մի ամբողջ տարի այսպես անելով՝ եկեղեցու
սուրբ հիմքերը կանգուն էին մնում: Եվ աշխարհի ապահովության հա-

նէին. և շինութիւն և խաղաղութիւն և նորոգութիւն և յապահովութիւն աշխարհի բնաբար բերիր. և լիութիւն և պողաբերութիւն 'ի շնորհացն Աստուծոյ պարգեւէր, և իբրև յանքոյթ իմն նաւահանգստի, այսպէս գետեղեալ բնակէին 'ի կայս հանգստեան իրեանց, և ըստ իմաստնոյն բանի. «Գովեցաւ իմաստութիւն յելս ճանապարհաց, և առ դրունս հօրաց յաճախեաց զբարբառ իւր»:

Իսկ ապա յայնմ վայրի ոչ սակաւ ինչ խուժան շփոթից 'ի վերայ հեղոյր Հագարացոյն բռնակալի՝ որ ամիրապետն անուանէր. վասնզի հակառակորդ թշնամիք նորա յայտ եկեալք յԾգիպտական նահանգէն 'ի կողմանց Արաբացոց և յայնմ մարզէ Թուրքաստանի մարտամբոխ հեծելազօրք և սրիկայք և սրավարք 'ի միասին հորդան տուեալք քինախնդիր լինէին՝ վրէժս ջանային առնուլ 'ի բռնադատէ անտի յաղագս նեղութեանն որ առ 'ի նմանէն նոցա բերիր: Եւ ապա շուրջ զթագաւորանիստ քաղաքան Բաբելոնիւ և գրեթէ 'ի բոլոր աշխարհս տէրութեան նորա զեղեալք՝ բազում բախմունս պատերազմաց սաստկապէս յարդարէին. և հեղմամբ արեանց կոտորելոցն ոռոգանէին զառստորէն զամենայն և զբազումս գերի առեալ տանէին. և զէն զապատ գաւառաց և աւանաց անապատ առնէին: Իսկ հրամանատարք և խորհրդածուր Երանն արքունի զայնպիսի հասեալ կալեալ աղէտս տեսեալ՝ զպատճառս վնասուն արկածից զմիմեամբք արկանել ճեպէին. և ապա կոյս մի ընդ միւսոյ կուսին մուրցացի ընդհարեալ, ապա և ռամիկ խռովչացն ևս 'ի հանդիսի անցեալ զրգոէին զաղմուկ. և ապա այնուհետեւ այր իւրաքանչիւր զսուր յազդեր կապեալ՝ բազում ճապաղիս արեան 'ի միմեանց հեղուին: Եւ յիրաւի թմբութիւն շարեաց անզգամութեան նոցա զողկոյզս դառնութեան լեղւոյ ճմլէր 'ի հնձանս Սողոմայ: Աստ ապա ռմն խորհրդածուր Երանն արքունի՝ որում անունն Մոնոս յիւրեանց լեզուն ճանաչէր, 'ի մէջ անցեալ խորհուրդ ընդ ամիրապետին դնէր հնարիմաց փաստաբանութեամբ, զի զոստիկանն Պարսից, Հայոց և Վրաց և Աղուանից զՅուսուփ, զոր ինքնին իսկ էր կալեալ և ածեալ ամիրապետին, հայցէր արձակել 'ի պաշարմանէ բանտին և 'ի կապաքանէն և 'ի նոյն առաջին զահ նահապետութեան հաստատել. վասնզի այր հանձարեղ է, ասէ՝ նա և այր պատերազմող և հոյակապ և ահարկու լսողացն զնա և տեսանողացն. և ասէ, թէ և անցեալ է ընդ կորզան կրթանի խրատու ձերոյ առ 'ի շնորհանշնի և 'ի շնորհի դարձեալ ապրատամբութիւն. և նովաւ դադարին յարձակմունք և հէնք թշնամեաց 'ի կուսակալութեան պետութեան իւրոյ: Եւ այսպէս համոզեալ զամիրապետն և զհրաման ընկալեալ՝ այնուհետեւ հանեալ արձակէ և առաքէ

մար շենությունը, խաղաղությունն ու նորոգումն ընթանում էին բնականորեն: Աստուծո շնորհներից պարգեւվում էին լիություն ու պողաբերություն, և իբրև ապահով նավահանգստում տեղավորվելով՝ բնակվում էին իրենց բնակատեղերում՝ ըստ այն իմաստուն խոսքի, թե «Իմաստությունը մեծարկեց ճանապարհների վերջում, և հզորների դռների մոտ հաճախակի կրկնեց իր խոսքը»:

Իսկ հետո այն վայրում քիչ խառնակություն ու իրարանցում չէր թափվում հագարացի բռնակալի վրա, որ ամիրապետ էր անվանվում, քանի որ նրա հակառակորդներն ու թշնամիները, զալով եգիպտական նահանգից, Արաբիայի կողմերից և Թուրքաստանի այն մարզից հեծյալ զորքը, սուսերավոր ավազակները, սրնթաց գինվորները միասին հորդալով, քինախնդիր էին լինում և ձգտում էին վրեժ առնել բռնակալից այն նեղության համար, որ նա պատճառեց իրենց: Եվ ապա լցվելով Բաբելոն թագավորանիստ քաղաքի շուրջը ու նրա տերության գրեթէ բոլոր երկրներում՝ նրանք բազմաթիվ սաստիկ բախումներ ու պատերազմներ էին հորինում: Սպանվածների թափած արյամբ ոռոգում էին շատ վայրեր, շատերին էլ գերի էին տանում և շեն ու ապատ գավառներն ու ավանները անապատ էին դարձնում: Իսկ արքունի դռան հրամանատարներն ու խորհրդատուները, երբ հասնում ու տեսնում են այդպիսի աղետներ, շտապում էին նման պատահարների ու վնասների պատճառները իրար վրա գցել: Եվ ապա մի կողմը մյուս կողմի հետ բռնեցքով ընդհարվելով, այնուհետև մտնելով հրապարակ՝ նրանք զրգռում էին նաև ռամիկ խռովարարներին, ինչպես նաև յուրաքանչյուր մարդ, սուրը ազդրից կապելով, մեկը մյուսից շատ արյուն էին թափում: Եվ հիրավի նրանց անզգամության շար թմբությունը Սողոմի հնձանում ճմլում էր լեղու դառն ողկույզները: Այստեղ արքունի դռան մի խորհրդատու, որի անունը իրենց լեզվով Մոնոս էր, խոսելով ամիրապետի հետ, հնարագետ փաստեր էր մեջ բերում, որ Պարսից, Հայոց, Վրաց և Աղվանից ոստիկան Յուսուփին, որին հենց ինքն էր բռնել-բերել ամիրապետի մոտ, խնդրում էր արձակել բանտից ու կապանքներից և հաստատել նույն առաջին նահապետության գահի վրա, քանի որ, ասում է, նա հանձարեղ մարդ է, կովող, հոյակապ ու ահարկու լսողների ու տեսնողների համար: Նաև ասում է, թե և նա անցել է ձեր խրատներից ու փորձից՝ շնորհանշնու ու դարձյալ շթեղվելու դեպի պատամբությունը, բայց նրա միջոցով դադարում են թշնամիների ու ավազակների հարձակումները իր պետության կուսակալությունում: Եվ այդպիսով համոզվելով ամիրապետին ու հրաման ստանալով՝ հետո նրան դուրս է հանում և զորքով ուղարկում [նստելու] իր կուսակա-

զնա գումարտակաւ զօրու յառաջին զահ կուսակալութեան իւրոյ: Եւ այսպէս ձեռնընդել Մոնոսն զՅուսուփն իւր առնէր՝ և համակամ համախոհ և կամարար իւր և օժանդակ ՚ի թշնամիսն իւր թափել զթոյնս վրիժուց շարութեանն:

Իսկ նա իբրեւ զուռուցիկ փքոյ շփոթեալ՝ և վարդիշ իմն օդով սրավարեալ՝ և յորդաշու լեալ ընդ Միջագետս Ասորուց և ընդ այլ ևս բազում օթեանս անցեալ զանցեալ՝ զայ հասանէ վաղվաղակի յաշխարհն Կորդուաց: Բայց թագաւորն Գագիկ վաղվաղ նախ ուրեմն իրազգած լեալ նորայն գալստեան՝ և առհասարակ աշխարհի տէրութեանն իւրոյ հորդան տուեալ ՚ի փախուստ՝ ընդ ինքեան առեալ տանէր զգաղթ կաքաւանին և ամրացուցեալ զնոսա ՚ի ծործորս լեռանցն Կոգովտի և Սաղկոտան՝ ՚ի մտի գնէր զմխիթարութիւնն՝ որ առ ՚ի նմանէ բերիւր: «Զի թէպէտեւ սոսափեալք յեղափոխութեամբք շարժիցիմք՝ ասէ, սակայն ժողովուրդ Քրիստոսի ոչ անկցի թերեւս ՚ի ձեռս գերչացն և ոչ տացին ՚ի կերակուր գազանաբարոյ Իսմայէլական երկաթոյն՝ և ոչ վարատեսցի կանոնումն Քրիստոնէական օրինաց յանկանոն կրօնիցն Հագարու:»

Եւ այսպէս գաղթ կարաւանին ՚ի թիկանց կուսէ կացուցեալ թագաւորն և եղբայր նորուն՝ Գուրգէն, ազատագունդ բանակաւ և հեծելազօր գնդին ՚ի գէնս և ՚ի զարդս և ՚ի տէգս նիզակաց վառեալք՝ միշտ յառաջապահք լինէին՝ իբր անքթիթ իմն ակամբք և մեծաւ զգուշութեամբ: Սոյնպէս և մեծ իշխանն Անձեաացեաց Ատոմ հանճարիմաստ խոհականութեամբ, վաղընդփոյթ նախահոգակ խորհրդով զաշխարհ տէրութեան իւրոյ ամբառնայր ՚ի զլուխ ամուր լեռանց աշխարհին՝ ամրապահեստս առնելով ՚ի խորածորս և ՚ի խոխոմ վիհս փոսոց և ՚ի ծործորս բլրոց՝ առաջապահս և նա՝ գաղթին լինելով իւրայօքն զօրօք բազմի վառելովք:

Բայց ոստիկանն Յուսուփ՝ փոքր ինչ աւուրս զետղ առեալ ՚ի սահմանս Կորդուաց և շուեալ անտի՝ զայ հասանէ բանակի յաշխարհն Անձեաացեաց, ոչ թերեւս զրգոեալ ինչ անդ զաղմուկ շարութեան, այլ իբրեւ օձի զթոյնս ՚ի բաց եղեալ՝ դեսպանս առ իշխանն Ատոմ առաքէր՝ տալ նմա զսակ հարկացն արքունի. և ըստ սովորական հրահանգացն տուեալ տալ զօժտութիւնս նորա՝ որպէս զի ընկալեալ երթայցէ գնասցէ ՚ի բաց՝ անվտանգ և անվնաս զաշխարհն թողլով: Իսկ նա ենթադրելով իմաստութեամբ զմերձակայ զրպարտութեանն բռնութիւն առ ՚ի յօգուտ բազմաց դնել՝ ոչ ևս խնայէր գանձս և կարասիս և վաղվաղակի հատուցանէր նմա ըստ ձեռին բաւականի զմնասս հարկին կրկին յա-

լության առաջին զահին: Եվ այդ ձեռնաստուն Մոնոսը Յուսուփին գրավում է իր կողմը՝ նրան դարձնելով իրեն համակամ, իր համախոհ, կամակատարն ու օգնականը՝ իր չար վրեժի թույնը թշնամիների վրա թափելու համար:

Իսկ նա ինչպես փշած-ուռած բան, օդով սրընթաց¹²⁰ սուրալով, սլանալով ասորական Միջագետքով և բազմաթիվ այլ օթեաններ անցնելով՝ գնալով, շուտափույթ գալիս հասնում է Կորդուաց աշխարհը¹²¹: Բայց Գագիկ թագավորը, ինչ-որ մեկի միջոցով ավելի շուտ տեղյակ լինելով նրա գալստյանը, առհասարակ իր տերության բնակիչներին ճանապարհ է գցում փախուստի համար և հետը վերցնելով մի խումբ փախստականների՝ տանում տեղավորում է նրանց Կոգովտ ու Սաղկոտն լեռների ծործորներում՝ հիշելով այն մխիթարությունը, որ բխում էր նրանից՝ «Որովհետեւ, ասում է, վախկոտներս թեպետեւ փոփոխություններով կըշարժվենք, սակայն Քրիստոսի ժողովուրդը թերեւս չի ընկնի գերիչների ձեռքը և գազանաբարո իսմայէլական սրին կերակուր չի տրվի ու չի քայքայվի քրիստոնեական կրոնի օրենքը՝ հագարացիների անկանոն կրոնի ազդեցությամբ»:

Եվ այսպես գաղթականների կարավանը թիկունքում կանգնեցնելով՝ թագավորը և նրա եղբայր Գուրգենը ազնվական բանակով ու հեծելազօր գնդով՝ սպառազինված զենքերով, զարդերով ու չիզակների տեգերով, միշտ առջևի կողմն էին պահում՝ [հետեւելով] մեծ զգուշությամբ ու անքթիթ աչքերով: Նրանց նման նաև Անձեաացյաց մեծ իշխան Ատոմը հանճարեղ խոհեմությամբ նախապես հոգացող խորհրդով իր տերության բնակիչներին շուտափույթ բարձրացնում է երկրի անառիկ լեռների գագաթները՝ նրանց ապահով կերպով պահելով խոր ձորերում, հեղեղատներում, վիհներում, բլուրների ծործորներում՝ յուրային զինված մեծ զորքի հետ պահապան լինելով գաղթականների համար:

Բայց ոստիկան Յուսուփը, մի քանի օր մնալով Կորդուքի սահմաններում, մեկնում է այնտեղից և գալիս հասնում ու բանակ է դնում Անձեաացյաց աշխարհում՝ թերեւս այնտեղ ոչ թե շարություն ու խռովություն հարուցելով, այլ իբրեւ օձի թույնը հեռացնելով՝ Ատոմ իշխանի մոտ սուրհանդակներ է ուղարկում՝ նրան տալու արքունի տուրքը: Եվ սովորական կարգով [Ատոմ իշխանը] թույլատրում է տալ նրա նվերները, որպեսզի վերցնի, գնա ու հեռանա՝ աշխարհը թողնելով անվերտանգ ու անվնաս: Նա իմաստուն կերպով ենթադրելով մոտակա անիրավ բռնությունը՝ մտածում էր շատերի օգուտի մասին, չի խնայում գանձերն ու ունեցվածքը և իսկույն նրան վճարում է պահանջվող գումարը՝ այն կրկնակի ավելացնելով: Բացի դրանից, նա նաև իր ձեռքով

ւելուածով: Այլև ընծայա ձեռածիրս առատապէս պարգևէր՝ և մնացելոցն հարկաց ըստ ծանունս խնդրողին պատանդս յազատատոհմէ տուեալ լինէր, զոր առեալ ընկալեալ՝ շուէ գնայ ընդ կողմն լերինն Ականեաց ՚ի գաւառն Աղբակոյ: Եւ տեսանէ անդ զաշխարհն ամենայն առհասարակ թափուր և ունայն ՚ի բնակչաց մնացեալ. այլ և տեղեկացեալ ևս ստուգագէտ իմացուածիւ, թէ ոչ կարէ ժամանել հասանել շարիմացութեան խորհրդոյն՝ զոր յօղեալ եղեալ է ՚ի մօտի իւրում վասն թագաւորին Գագկայ, և այնուհետեւ ապա իբրև Հնդկ իմն զսևութիւն թխութեանն յանձնէն ՚ի բաց մերկացեալ՝ յընտանի սպիտակութիւն սրտի զկամս իւր փախաբերէր, և դեսպանս առ թագաւորն առաքէր մօտալուտ և դիւրագորով հաշտութեան. սակայն ըստ ընշաքաղցն լինելոյ և օգտածարաւ ՚ի բանի անդ զբազում ամաց զհարկս արքունականս՝ այլ և զօժտութիւնս ևս ընծայից առանձին հայցէր տալ նմա, յուշ ևս նմա արարեալ միանգամայն իսկ զերախտիս թագակապութեանն և ձեռնեքէցն զնա առնել առ ՚ի տիրելոյ նմա զբոլոր Հայաստանեայս: Իսկ թագաւորն ծանուցեալ զայտումն խորհրդոյն Յուսիայ, եթէ ոչ գոյ նմա կար հակամէտ լինիլ ՚ի վատթարն և կամ ուղղել ինչ զնպատակ շարիմաց խորհրդեանն, սակայն քաջավայելուշ իմաստիւ անխզելի զմիտս իւր ՚ի շարութեանէն պահնակեալ պատրաստէր. և վարանականօք ոմամբք քլտրելի առնէր զերկրորդն՝ տալ կրկին կամ երեքկին զսակ հարկին և զսմենայն բեկարս արքունի և ոչ հարկանիլ ընդ միմեանս սրակոխ կոտորածիւ ՚ի պատճառս քինախնդրութեան վրիժուց:» զի պտուղ պատերազմաց մահ է՝ ասէ, և մահու հրաւիրանք յատակս դժոխոց հայի»: Եւ այնուհետեւ անխնայ զիւրն ստացուածս առաջի արկանէր, և առհասարակ յամենեցունց ՚ի մերձաւորաց և յազատաց և յռամկաց և յանառակաց ժողովեալ արծաթ և ոսկի և կարասիս բազումս և ձիս և ջոքիս՝ տայր տանել նմա առատ ձեռածրիւք. զոր առեալ ընկալեալ մեծաւ շնորհակալութեամբ՝ վաղվաղակի շուէ յուղի անկեալ զնայ զկողմամբք Հերայ և Զարեանդ գաւառի ՚ի նահանգս Ռստկաց: Եւ վասնզի ինքն ՚ի մեծ քաղաքն դէմ եղեալ էր երթալ յՌա, որ ՚ի Պարս անդ է՝ առաքէ զոմն Նսր անուն ոստիկան ՚ի Հայս, որ Սբուկն ՚ի բազմաց յորջորջէր. և ինքն կայ մնայ անդէն՝ մինչև ոստիկանս և պետս և գործակալս յարդարեալ կացուցանէ ՚ի կողմանս Աղուանից և Ատրպատականի:

Ի սմին իսկ յայսմ ամի ազգքն ապստամբքն այնոքիկ, զորմէ կանխեցաք յառաջագոյն և ասացաք, օր վրիժուց հատուցման գտեալ և

առատ պարգևներ էր տալիս, իսկ նրանց շատ պահանջած հարկերէ մնացորդի փոխարեն ազնվական տոհմից պատանդներ էր տալիս, որոնց վերցնելով՝ [Յուսուֆը] մեկնում գնում է Ականիս լեռան¹²² կողմերը, Աղբակ գավառը: Եվ այնտեղ նա տեսնում է, որ ամբողջ երկիրը թափուր ու դատարկ է մնացել բնակիչներից: Նա նաև ստույգ կերպով տեղեկանում է, որ չի կարող հասնել ու [կատարել] իր շար խորհուրդը, որ իր մտքում պատրաստել էր Գագիկ թագավորի համար: Այնուհետև իբրև սևամորթ իր սևուցյունը իրենից հանելով՝ իր կամքը սրտի սովորական սպիտակութեամբ էր փոխարինում և թագավորի մոտ սուրհանդակներ է ուղարկում մոտալուտ բարեգութ հաշտության համար: Սակայն ընշաքաղց ու խիստ շահասեր լինելու պատճառով նա պահանջում էր տալ շատ տարիների արքունական հարկը, այլև խնդրում էր առանձին իրեն տալ նվերներ ու ընծաներ՝ միաժամանակ նրան հիշեցնելով նրան թագադրելու երախտիքը ու նրան ազատութիւն տալը՝ տիրելու համար ամբողջ Հայաստանին: Իսկ թագավորը ծանոթանալով Յուսուֆի ուռնացած մտադրութեանը և իմանալով, որ նա ուժ չունի հակամիտելու դեպի վատթարը կամ ուղղելու շարամիտ խորհրդի նպատակը, սակայն վայելազեղ իմաստութեամբ իր անխզելի միտքը այն շարութիւնից պահում ու պահպանում էր: Եվ ինչ-որ տարակուսանքով նախընտրելի էր համարում երկրորդը՝ կրկնակի կամ եռակի անգամ տալ արքունական հարկը, արքունի բոլոր բեգարները և վրեժի քինախնդրութեան պատճառով սրախողխող կոտորածով միմյանց չբախվել, որովհետև «պատերազմների պտուղը մահն է, ասում է, իսկ մահվան հրավերը նայում է դժոխքի հատակին»: Այնուհետև առանց խնայելու իր ունեցվածքը նրա առաջն էր դնում, և առհասարակ բոլորից՝ մեքձավորներից, ազնվականներից, ռամիկներից, ոչ ռամիկներից, հավաքելով շատ արծաթ, ոսկի, գույք, ձիեր, ջորիներ, տալիս էր տանելու նրան իր ձեռքով տրված առատ նվերների հետ միասին: Դրանք առնելով ու ընդունելով մեծ շնորհակալութեամբ՝ նա իսկույն ճանապարհ է ընկնում ու գնում է Հեր ու Զարեանդ գավառների կողմերը, որոնք գտնվում են Ռստկաց նահանգում: Եվ քանի որ ինքը դիմել էր զնալու մեծ քաղաքը՝ Ռա, որը գտնվում է Պարսկաստանում, Հայաստան ուստիկան է ուղարկում նսր անունով մեկին, որը շատերի կողմից Սբուկ էր անվանվում: Ինքը մնում է այնտեղ, մինչև որ Աղվանքի ու Ատրքպատականի կողմերում կարգում է ոստիկաններ, պետեր ու վերակացուներ:

Հենց այս նույն տարում այն ապստամբ ցեղերը, որոնց մասին նախապես ասացինք, գտնելով վրեժի հատուցման օրը և տիրելով

կալեալ զկիրճս ուղեգնացաց անապատին Հագարու, զոր 'ի նոցանէ տուն Աբրահամու ստաբանի, առհասարակ 'ի սուր սուսերի զնոսա մաշէին՝ որ աւելի ասեն լեալ քան զերեսուն հազար ոգիս զկոտորելոցն, և զկանայս ամիրապետին և զայլս ևս պատուաւորսն, որ սնավաստակ տքնութեամբ ուղևորէին զանվարձ պողոտայն՝ զնոսա գերի առեալ տանէին. և զբազում կապուտս կարասեաց և զգանձս ոսկւոյ և արծաթոյ յաւարի առեալ՝ զնային իւրաքանչիւր յաշխարհ իւրեանց: Իսկ փոքր ինչ յառաջ քան զպատմելս զայսոսիկ՝ մի 'ի պատուաւոր ծառայիցն Յուսփայ՝ Սբուկն անուն, այն որ զկնի արկանելոյն 'ի բանտ զՅուսուփն զոստիկանութիւն քաղաքավարութեան նորա կալեալ ճոխացուցանէր՝ նա սատակեալ մեռանէր յԱրտաւել քաղաքի. ուր և ժամանակ իսկ լինէր՝ Յուսուփն առնոյր զընդարձակ թանգարանն զանձուց և կարասեաց նորա 'ի լիութիւն ընչաքաղցութեանն իւրոյ: Բայց Նսրն, որում Սբուկն փաղաքշարար յորջորջէին և ոստիկան 'ի Հայս 'ի Յուսփայ առաքեցաւ, իբրեւ չուէ երթայ հասանէ 'ի Նախշաւան քաղաք՝ զետեղեալ 'ի նմա աւուրս ինչ սակս 'ի նմա կնոջ նորա գոլոյն, տեղի տայ հաշտութեանցն հեթանոսական սովորութեանց. ապա վաղվաղակի ընդառաջ լինի նմա Բաբգէն կրտսեր եղբայր Սմբատայ Սիսական իշխանին՝ անհաստատ իմն երեմունս երազոց 'ի սրտի իւրում ստեղծանելով, զի թերևս 'ի դնել նորա ուխտ ընդ մահու՝ առցէ ընկալցի յինքն զհայրենի ժառանգութիւնն, զոր միապետէրն իսկ եղբայր նորուն Սահակ, և զզրկանս զայս իւր վարկանէր: Իսկ Նսրն առժամայն բանայր նմա զդրունս զթոց խորամանկ խորհրդով՝ և հակիրճ և համառօտ բանիւ խոստանայր տալ Նմա զվիճակ ժառանգութեան իւրոյ: Վասնզի դէտակն կալեալ սպասէր և եղբօր նորուն Իսահակայ ըստ սմին սակի գալ առ նա, զի զերկաքանչիւրսն զնոսա դաւաճանեալս կապտեցէ, և այնուհետեւ կոչեցաւ ևս և նա 'ի Նսրայ տէրն Սիւնեաց Սահակ՝ սիրալիր սրտի զթովք: Իսկ նոքա յօժարեալ իբր 'ի կոշումն իմն արքունական՝ վաղվաղակի գայ հասանէ առ Նսրն բազում օծտութեան ընծայիւք. և իբրեւ թմրութեամբ իմն անզգայացեալ՝ դնէ դաշինս ընդ դժոխոց՝ ոչ նկարեալ 'ի սրտի իւրում զիմաստութիւն և ոչ 'ի մտի եղեալ զկատարեալ գիտութիւն և ոչ նայեցեալ 'ի վախճան խորհրդոյն: Իսկ Նսրն խարդաւանեալ զխորամանկութիւն և երկաքանչիւրս զնոսա շրթամբք, այլ ոչ սրտի՝ իւր յարակցեալ, հրաւիրէ երթալ նոքօք 'ի մայրաքաղաքն Դվին.» զի յապահովացեալք, ասէ՝ 'ի նմա իւրաքանչիւր ումեք՝ զիւրաքանչիւրոցն զօգտան հոգալ մարթասցուք: «Այսպէս ապա դաւոյ դրժոխութեան շու-

Հագարի անապատի կիրճին, որը նրանց կողմից սուտ կերպով որպէս Աբրահամի տուն¹²³ է անվանվում, առհասարակ նրանց բոլորին սրի են քաշում: Եվ ասում են, որ կոտորվածները երեսուն հազար հոգուց էլ ավելի էին, իսկ ամիրապետի կանանց և այլ պատվավոր մարդկանց, որոնք սնավաստակ շարձարանքով ուղևորվում էին անպտուղ ճանապարհով, նրանց գերի էին տանում: Եվ մեծ կողոպուտ, ոսկու և արծաթի գանձեր՝ ավար առնելով՝ նրանցից յուրաքանչյուրը գնում էր իր աշխարհը: Իսկ իմ այս պատմածից մի փոքր առաջ Յուսուփի պատվավոր ծառաներից մեկը, որի անունը Սբուկ էր, նա, որ Յուսուփին բանտ զցելուց հետո ընդունելով նրա ոստիկանության պաշտոնը, ճոխացնում էր այն, մեռնում է Արտավէլ¹²⁴ քաղաքում, ուր և ժամանակ է լինում, որ Յուսուփը իր ընչաքաղցությունը հագեցնելու համար կողոպտի նրա մեծատարած թանգարանների գանձերն ու ունեցվածքը: Բայց Նսրըրը, որը փաղաքշարար Սբուկ էր կոչվում, որպէս ոստիկան Հայաստան է առաքվում Յուսուփի կողմից: Երբ նա գնում հասնում է Նախշավան քաղաքը, այնտեղ է մնում մի քանի օր՝ իր կնոջ այնտեղ լինելու պատճառով և տեղի է տալիս հեթանոսական սովորությունների հետ հաշտվելուն: Այդ նույն ժամանակ նրան ընդառաջ է գնում Սիսական Սմբատ իշխանի կրտսեր եղբայր Բաբգենը՝ իր մտքում ստեղծելով երազների անկայուն տեսիլք, ըստ որի ինքը եթե դաշինք կապի մահվան հետ, ապա կառնի, կընդունի իր հայրենի այն ժառանգությունը, որին տիրում էր իր եղբայր Սահակը, և այս զրկանքը նա իրենը կհամարի: Իսկ Նսրըրը ժամանակավորապէս խորամանկ մտադրությամբ նրա համար բացում էր զթության դռները և հակիրճ ու համառօտ խոսքերով խոստանում էր նրան տալ իր ժառանգության մասը: Քանի որ նա ուշադրությամբ սպասում էր, որ նրա եղբայր Իսահակը նույն պայմանով գա իր մոտ, որպէսզի նրանց՝ երկու դավաճանողներին էլ կողոպտի: Այնուհետեւ Նսրըրը սիրալիր սրտով ու գութով իր մոտ կանչեց նաև Սյունյաց տեր Սահակին: Եվ համաձայնվելով ու այն համարելով որպէս արքունական հրավեր՝ [Սահակը] մեծ ընծաներով ու նվերներով իսկույն գալիս հասնում է Նսրրի մոտ: Եվ ասես թմրությամբ անզգայացած՝ նա դաշինք է կապում դժոխքի հետ՝ իր սրտում չպատկերացնելով իմաստությունը, չհիշելով կատարյալ գիտությունը և ոչ էլ նայելով խորհրդի վախճանին: Իսկ Նսրըրը նրանց երկուսին էլ խորամանկորեն խաբելով և՛ խոսքով, ոչ թե սրտով կապելով իր հետ՝ նրանց հրավիրում է իր հետ գնալ Դվին մայրաքաղաքը, «որպեսզի, ասում է, ամենքս էլ այնտեղ ապահով լինելով՝ կարողանանք հոգալ յուրաքանչյուրի օգուտի մասին»: Այսպէս նենգորեն խաբվելով և ճանապարհ

յուղի անկեալ գնային. իբրև մօտ եղեն 'ի քաղաքագիւղն Քարունջոյ՝
ընդառաջ լինէին նմա գլխաւոր գահերէցք և հոյակապ նահապետք ազ-
գատոհմի քաղաքին Դվնայ: Իսկ նա իբրև ետես զառձեռնապատրաստ
եկեալ հասեալ աշողութիւնն իւր, 'ի բաց մերկանայր այնուհետև յանձնէ
զգաղտնի պատրուակ չարին. ձեռն զնոքօք արկեալ՝ 'ի կապանս եր-
կաթի շղթայից առհասարակ զնոսա պաշարեալ, իբրև արս աւելի քան
զքառասուն դնէր 'ի բանտի. և այն օր երեկօթս յորում էր արարեալ
դարէր դադարէր: Եւ իբրև լոյսն զգիշերն մերկանայր, այնուհետև յուղ-
տըս և 'ի ջորիս զկապեալսն բարձեալ՝ մտանէ 'ի քաղաքն Դվին, ընդ
իւր տարեալ զՍահակ Սիւնեաց տէր եղբարքն իւրով Բաբգենի: Իսկ
'ի մտանել նորա 'ի քաղաք անդր և 'ի դիպահոջ զկապեալ հեթանոսն
դնել, ապա զՍահակ և զԲաբգէն 'ի միասին ըմբռնեալ և վարեալ 'ի
տոռունս և 'ի շղթայս երկաթի կապանաց՝ դնէր 'ի բանտի: Եւ այսպէս
յահաշունչ հարաւահողմ խաբէութիւն զանձինս նոցա մատնէր 'ի բանդս
և 'ի կապանս և 'ի պատիժս մահու:

Զայսպիսի աղէտս պղտորութեան և զմրուր դառնութեան լուեալ
իմ՝ զօր արբին հաւատացեալ տեարք մեր այլ և հեթանոսք ևս 'ի զրա-
հեղեղ ամպրոպաց շարութեան Հագարացոյն, ոչ սակաւ ինչ փղձկեալ
եղէ ևս նեղասրտութեամբ, որ ըստ բնութեան մարդկութեանս են Հա-
հաւորութիւնք: Յետ որոյ և գոյժ ևս աղմկի 'ի հաւատարմաց ոմանց
հնչէր յականջս իմ՝ վաղվաղել խոյս տալ և 'ի բաց գնալ 'ի պատնէշ
պաշարմանէն, որ սպառնացեալն էր մեզ: Իսկ որ ընդ իմն էին կղերք
եկեղեցւոյ՝ առեալ զահ երկիւղի դեգերէին 'ի դուրս տան իմոյ, աղա-
չէին ինձ գնալ երթալ 'ի բաց և տեղի տալ բարկութեանն՝ յուշ արա-
րեալ զտէրունական հրամանն, հալածիլ քաղաքէ 'ի քաղաք և մի՛ կալ
հակառակ չարին: Այս ևս աստանօր ոչ եթէ յառժամանակեայ 'ի մա-
հուանէ ինչ պակուցեալ խուսափեցի, այլ 'ի մտի եղեալ զպնհնարին
մոլեգնութիւն հեթանոսական մոլորութեանն, զի մի՛ թերևս թաքուցեալ
հաղբք դիւրախրոխտք պատրանաց նորա անկցի՝ զմանկամբք՝ եկեղեց-
ւոյ, կամ թէ խառնումն ինչ շփոթից ընդ անարգութիւնս հեթանոսացն
մեզ բերցի՝ որ արտաքոյ է բոլոր կրթական քաջողութեան. և այսպէս
իբր յիմարեալք իմն 'ի մտաց՝ զարժանն հայցէաք 'ի շնորհացն Աստու-
ծոյ՝ ածել մեզ 'ի ցուցակութիւն: Եւ իբրև խաւար գիշերին 'ի բաց եղեալ
և լոյս առաւօտին ծագեցաւ, յանկարծակի յական թօթափել դարձեալ
խաւար գիշերային զմեօք արկաւ. ընդ որս և առհասարակ սքանչացեալ
մեր՝ տեսաք զի խաւարեալ էր արեգակն յառաւօտին պահու: Եւ ապա
ըստ ընտրողութեան իրին խորհրդածեալ, եթէ ոչ է ժամանակ խաւա-
րելոյ արեգականն՝ իմացաք հաւաստի նշան բացերևակի մեզ 'ի Տեառ-

ընկնելով՝ [նրանք] գնում էին: Եվ երբ մոտեցան Քարունջ քաղաքա-
գյուղին¹²⁵ նրան [Յուսուֆին] ընդառաջ են գալիս Դվին քաղաքի գըլ-
խավոր գահերեցներն ու ազգատոհմի հռչակավոր նահապետները, իսկ
երբ նա տեսավ, որ իր հաջողությունը պատրաստ եկել հասել է, այ-
նուհետև բացում է իր թաքցրած շար դիմակը. նրանց բռնելով ու առ-
հասարակ շղթայելով երկաթյա կապանքներով՝ ավելի քան քառասուն
մարդու բանտ է գցում: Եվ նույն օրը, երբ նա իջևանել էր, նա այնտեղ
դար ու դադար է առնում: Երբ լուսանում է, նա շղթայակապվածներին
բարձում է ուղտերի, ջորիների վրա և մտնում է Դվին քաղաք՝ իր
հետ տանելով նաև Սյունյաց տեր Սահակին՝ նրա եղբայր Բաբգենի հետ
միասին: Իսկ այն քաղաքը մտնելիս նա շղթայված հեթանոսներին բանտ
է գցում, ապա Սահակին ու Բաբգենին միասին բռնելով ու երկաթյա
կապանքներով շղթայելով՝ բանտարկում է: Եվ այսպես մահաշունչ¹²⁶
հարավահողմ խաբէությունը նրանց մատնում է բանտի, կապանքների
ու մահապատժի:

Երբ ևս լսեցի այսպիսի պղտոր աղետների ու դառն մրուրի մա-
սին, որ շար հագարացու փոթորկալի գետի նման հոսող ջրից խմե-
ցին մեր հավատացյալ տերերը և հեթանոսները, նեղասրտությամբ ևս
պակաս չհուզվեցի, որ հատուկ է մարդկային բնավորությանը, Դրա-
նից հետո հավատարիմ մարդկանց գույժն էր հնչում իմ ականջներում՝
շտապել, խույս տալ և դուրս գնալ պատնեշած այն պաշարումից, որ
սպառնում էր մեզ: Իսկ եկեղեցու այն կղերականները, որ ինձ հետ
էին, վախեցած դեգերում էին իմ տնից դուրս և ինձ աղաչում էին գնալ
նրա մոտ ու իջեցնել նրա բարկությունը, հիշեցնելով տերունական հը-
րամանը՝ հալածվել քաղաքից քաղաք, բայց չարին չհակառակվել¹²⁷,
Բայց ևս այստեղ ոչ թե ժամանակավոր մահվանից վախենալով խու-
սափեցի, այլ հիշեցի հեթանոսական մոլորության սաստիկ մոլեգնու-
թյունը, որպեսզի թերևս եկեղեցու մանուկները չընկնեն նրա խաբէու-
թյան սատանայական թաքուն ծուղակը, կամ թե մեզ խառնի հեթանոս-
ների անարգանքին, որ հեռու է ամեն մի փութաջան ողջամտությունից,
եվ այսպես, որպես մտքով հիմարացածներ, Աստուծո շնորհներից ար-
ժանն ենք խնդրում՝ մեզ ի ցույց դնելու համար, եվ երբ գիշերվա խա-
վաբը նահանջեց, և բացվեց առավոտյան լույսը, հանկարծակի դարձ-
յալ մեզ ականթարթորեն պատեց գիշերային խավաբը: Դրա վրա առ-
հասարակ զարմանալով՝ մենք տեսանք, որ առավոտյան պահին արե-
գակը խավարել էր: Եվ ապա հիշտ դատողությամբ խորհրդածելով այդ
զեպքի մասին, թե արեգակի խավարելու ժամանակը չէ, մենք ակն-
հայտորեն իմացանք, որ այդ հավաստի նշանը մեզ ցույց է տրվել Ցեք

նէ Աստուծոյ ցուցեալ. և այնուհետեւ շտապ տագնապի եղբայրութեանն հասարակաց ստիպէր զիրաքանչիւրսն ՚ի բաց գնալ ՚ի սպառնալիցաց փորձութենէ անտի: Զայսպիսի տարակոյսս ապա ոչ թերեւ հեղգացայ լուծանել և ոչ կապիլ ՚ի գարշապարս մեղաց նոցա. այլ աճապարեցի գնալ ՚ի բաց անտի բացորոշութեամբ նախ քան զհասանել վտանգին: Զառաջին զտարացոյցսն ինձ հիմն եղեալ զԵղիաս մարգարէ և զՊետրոս զլուին առաքելոց: Այսպէս ապա ելեալ ՚ի վանաց անտի այրից ՚ի կացրդից սրբոյն Իսահակայ, որ ՚ի ծործորս լերինն Գեղայ ՚ի ձորակի միոջ՝ դէպուղիղ գնացաք և ելաք ՚ի վերին վանս, ուր կայանքն անասնոցն էին: Եւ անտի շուեալ գնացաք ՚ի միանձնացելոցն կուսակրօնից միայնարանս, որ ՚ի Սեան կղզուջ՝ ունայնացեալ ՚ի բոլոր ստացուածոց, ասնոց և անասնոց, և միայն զփրկութիւն անձանց հոգացեալ՝ և ՚ի նմա միանգամայն իսկ զհասարակաց եղբայրութեանն զլեզուս ընդ մեզ ևս շարժել ՚ի յօրհնութիւնսն Աստուծոյ, աներկբայ յուսով կատարեցաք անդ աւուրս շորս: Ապա ամենեցուն մեր միտք իբր ՚ի մակոյկս ինչ վերելակեալ, և իւրաքանչիւրոք յիւր խորհուրդս սրտին նաւաւարեալ վաղվաղակի իբր յշտեմարանէ իմեքէ զծածկեալսն յառաջ բերէաք բանիւ առ ՚ի յայտնել զի խորոշ կայսն: Եւ էր այսպիսի՝ զի դարձեալ ընդ կրօնկն երթիցուք ՚ի կողմնաւոր վայրս ուրեք՝ մերձ ՚ի հայրապետանոց եկեղեցին սուրբ, և զոր ակամայ կամօքն թողաք լքաք ՚ի բաց զինչսն և զստացուածսն և զպաճար անասնոց՝ զայն կամաւորաբար տացուք յընծայումն Հազարացոյն Նսրայ. զի թերեւ ՚ի կամացն Աստուծոյ հաճեալ հաւանեցին միտք նորա, և մի՛ ևս սպառնապուռ անզաւակեցի մայր Սիօն ՚ի մանկանց առագաստի. և մեք ՚ի սրբարանս մեր դադարեալ՝ օրհնեցուք զանուն Աստուծոյ մերոյ: Եւ այսպէս ընտանեգոյն տեսողացն և լսողացն զայն խորհուրդ համարեալ եղև: Եւ դարձեալ շու յուղի անկեալ չոգաք մինչև ՚ի ձեռակերտ ամրոցիկն իմ Բիւրական, զոր ստացեալն էր իմ գանձի գնոյ, ուր և շինեալ յարդարեալ իսկ էի եկեղեցի հաստահեղոյս կոփածոյ քարամբք պերճապաճոյճ պնդութեամբ և նկարակերտ յօրինուածով՝ և վանս կուսակրօն միանձնացելոց զնա հաստատեալ: Իսկ ՚ի հասանելն մերում անդ՝ իսկոյն իսկ հրովարտակ առ Նսրն առաքեցի, յուշ առնելով նմա զգարհուրեցուցանող իրագործութիւն որ առ ՚ի յիւրմէն իսկ յայլ ոմանս ներգործեցաւ՝ բանտ և կապանք և շարշարանք անհնարին մահու, և եթէ վասն այսպիսույ իրիք բռնմանց պակուցեալ ՚ի բաց գնացի. և արդ՝ եթէ արդէն իսկ տայցես ինձ յետկար երդման՝ աներկբայ մտօք զետեղեալ կացից մնացից ՚ի դրունս եկեղեցւոյ տան իմոյ օրհնել զԱստուած ՚ի սրբութեան նորա և ըստ ձեռին բաւականի միշտ անդանդաղ եղէց

Աստուծու կողմից: Այնուհետեւ այդ տագնապը կրօնական միաբանության ամեն մի անդամի ստիպում էր հեռու գնալ այդ սպառնալիքների փորձությունից: Ես թերեւ չծուլացա քանդել այսպիսի տարակուսանքը և ոչ էլ կապվել նրանց մեղքերի գարշապարին, այլ շտապեցի հեռանալ այնտեղից նախքան վտանգը հասնելը: Դրա առաջին օրինակը ինձ համար հիմնադրել են Եղիա մարգարեն և առաքյալների զխաղորդ՝ Պետրոսը: Եվ այդպես դուրս գալով այն քարայրի վանքից՝ սուրբ Իսահակի կացարանից, որ գտնվում է Գեղա լեռան²⁸ ծործորներում, մի ձորակում, ուղիղ գնացինք ու բարձրացանք վերին վանքը, ուր անասունները պահելու տեղերն էին: Եվ այնտեղից չվելով՝ գնացինք կուսակրոն ճգնափորների մենաստանը, որը գտնվում է Սեան կղզում. նրանք զերկվել էին ամբողջ ունեցվածքից, ասուններից ու անասուններից և միայն իրենց փրկության մասին էին հոգում: Այնտեղ ամբողջ միաբանությունը մեզ հետ միասին ձայն բարձրացրեց Աստուծու օրհնության համար, և մենք աներկբա հույսով այնտեղ քահանայագործեցինք շորս օր: Ապա մեր բոլորի մտքերը ասես ինչ-որ մակոյկի վրա են նստում, յուրաքանչյուր ոք իր սրտի խորհուրդներով է նավարկում, և մենք անմիջապես ինչ-որ շտեմարանից խոսքով դուրս էինք բերում զաղտնիքները՝ հայտնելու համար խորքում եղածները: [Գործը] այսպիսին էր, որ դարձյալ ետ դառնանք դեպի ինչ-որ տեղ, սուրբ հայրապետանոց եկեղեցուն մոտիկ, որը և ստիպված լքեցինք՝ թողնելով ունեցվածքը, գույքը, անասունների հոտերը և դրանք կամավոր կերպով տվեցինք որպես ընծա հազարացի Նսրին, որպեսզի թերեւ Աստուծու կամքով նա հաշտվի ու համաձայնվի, և այլևս մայր Սիօնը իսպառ չզրկվի առագաստի մանուկներից, իսկ մենք դադար առնելով մեր սրբավայրերում՝ օրհնենք մեր Աստուծու անունը: Եվ տեսնողների ու լսողների կողմից այդ խորհուրդը շատ ավելի հարազատ համարվեց: Դարձյալ ճանապարհ ընկնելով՝ գնացինք մինչև իմ ձեռակերտ Բյուրական ամրոցիկը, որ ես գնել էի գանձով, ուր և տաշած քարերով կառուցել ու բարեկարգել էի հաստահեղոյս այս եկեղեցին՝ գեղեցիկ զարդարանքով ու նորակերտ հորինվածքով և այն հաստատելով որպես կուսակրոն ճգնափորների վանք: Իսկ երբ մենք հասանք այնտեղ, Նսրին իսկույն հրովարտակ առաքեցի՝ նրան հիշեցնելով զարհուրեցուցիչ այն անցքերի մասին, որ ուրիշների նկատմամբ կատարվեցին հենց նրա կողմից, [այն է՝] բանտ, կապանք, մահվան դժժան շարշարանք: Եթե այսպիսի ցատումից ու սպառնալիքներից վախենալով՝ հեռացա, ապա այժմ եթե ինձ տաս երդմնագիր, աներկբա մտքով տեղավորվելով, կմնամ իմ տան եկեղեցու դռանը՝ օրհնելու Աստուծուն իր սրբության մեջ և հնա-

զընծայս բարօրութեան առաքել քեզ տրիտուր: Իսկ յընթեհնուլ նորա
 զգրեալսն առ 'ի յինէն՝ վաղվաղակի յետկար երդման գրէ ըստ իւրեանց
 Կուրանին օրինաց, որ ինչ միանգամ վստահելի են բանք դենին նոցա.
 և այնպէս ազատ զմիտս իմ առնէ 'ի բոլոր երկիւղէ կարծեաց և 'ի
 մարտից արտաքնոց և յարհաւրաց ներքնոց, որ 'ի մարմնի են վտանգք
 և որք արտաքոյ մարմնոյ: Եւ այնուհետեւ ապա կարծեցեալ եղև ինձ
 այնուիկ յետկարիւ առ 'ի յօգտակարսն վայելսն ճեպել և դարել դա-
 դարել 'ի դրունս մերոցն սրբարանաց 'ի կամս Աստուծոյ: Իսկ ոմն
 հնացեալ աւուրքք շարութեան և դատաւոր անկանոն կրօնիցն Մահ-
 մետի կատարեալ ատելութեամբ միշտ ջանայր եղծանել զքրիստոնէու-
 թիւն և զօրացուցանել զհեթանոսական աղանդն: Եւ այսպէս զայլան-
 դակ մտացն զփղծկումն և զդառնամաղձութիւն սրտին յունկն նարայն
 արկանէր. «Ոչ պարտ է՝ ասէ, քեզ և ոչ արժան ուխտ խաղաղութեան
 ընդ քրիստոնէից վատթարելոց դնել՝ մանաւանդ ընդ օրէնսդրին նոցա
 խոտորիչ աղանդոյն, որ միշտ վարդապետէ հաւատոյն մերոյ դաւանս
 հայոցել, և շունս և գայլս Արաբացիս զաշակերտեալսն Մահմետի ա-
 նուանէ: Արդ՝ ընդէ՞ր այդպէս ուխտիւ խաղաղութեան քո ընդ նմա ա-
 ռաւել ևս տոշորես, և յորդագոյնս ևս տարածես զաղանդ նոցա. իսկ
 եթէ ընծայաբեր գիտութեան նորա ցանկասցի անձն քո՝ տասնապատիկ
 տուժեացի քեզ այն, միայն թէ լուիցես ինձ. այնուհետեւ առաքեա զօր
 բազում, զի նախ զվասն ամրոցի այրին առցես քեզ, վասնզի 'ի նմա
 կան գանձք և կարասիք բազումք և զարդք գեղեցկայարմարք եկեղեցեաց
 շարաղանդ կաթողիկոսին: Եւ ապա զնոյն ինքն զմարտամբոխ ժողովսն
 լէգէոն զօրուն իսկ և իսկ ընթացեալ փութացուցես 'ի խնդիր առաջ-
 նորդի մոլորութեանն քրիստոնէից, զի կալեալ կապեալ ածցեն քեզ և
 ընդ նմին զինչս և զստացուածս յաւարի առեալ բերցեն քեզ: Եւ թէ
 երբէք խառնաղանջ ամբոխ ընդդիմացի՝ բազմահեղ արեան կոտորուա-
 ծըս 'ի վերայ նոցա հատուցեն անխնայաբար»: Զսոյն զայս և որք
 ըստ նմայն համամտութեանն էին խորհողք ասէին. և այսպէս իբր
 զգազան շար 'ի խածատել զնա զարթուցեալ և յանարգել բարս հեթա-
 նոսութեան զնա յորդորեալ՝ վաղվաղակի առաքէ զօր բազում հեծելովք
 և լէգէոն վառելովք 'ի վասն կուսակրօնիցն, որ յայրի անդ յարեւելից
 հիւսիսոյ գեղաքաղաքին Գառնոյ: Որ իբրև շոգան յեղակարծումն ժա-
 մու երթեալ մտեալ յայր անդր՝ ըմբռնեցին զմիանձուռնս որ 'ի նմա
 և բազում գանից և շարշարանաց զնոսա մատնեալ՝ զստացուածս թա-
 քուցեալս 'ի նոցանէ պահանջէին. մինչև ոմանք 'ի շարշարելոց անտի

րավորին շափ շեմ հապաղի փոխարենը բարօրութեան ընծաներ միշտ
 առաքել քեզ: Իսկ երբ նա կարդում է իմ գրածը, անմիջապէս երգում-
 նագիր է գրում իրենց կրօնական [գրքի] Ղուրանի համաձայն, ըստ
 որի միանգամայն վստահելի են նրանց հավատի խոսքերը: Եվ այդպէս
 նա իմ միտքն ազատում է կասկածների բոլոր երկյուղներից, արտա-
 քին կոիվներից ու ներքին արհամիրքներից, որոնք մարմնում և մարմ-
 նից դուրս եղած վտանգներ են: Այնուհետեւ ես կարծում էի, թե այդ
 երդմնագրով [կարելի է] արագ հասնել օգտակար վայելքներին և Աստ-
 ծու կամքով դար ու դադար առնել մեր սրբավայրերի դռներում: Իսկ
 մեկը շար օրերի [դեպքերով] ապականված և Մահմեդի դատաստան
 կրող անկանոն կրօնի ատելութեամբ լցված՝ միշտ ջանում է եղծանել
 քրիստոնեությունը ու զորացնել հեթանոսական աղանդը: Եվ այդպէս
 անհեթեթ մտքի նեղսրտութեան ու սրտի դառն մաղձի [լուրը] ընկնում
 է նւրրի ականջը: «Դու,— ասում է նա,— չպետք է խաղաղութեան դա-
 շինք կնքես վատթարացած քրիստոնյաների հետ, մանավանդ նրանց
 խոտորիչ աղանդի օրենսդրի հետ, որը միշտ քարոզում է հայհոյել մեր
 հավատքի դավանանքը և Մահմեդի աշակերտներին անվանում է արա-
 բացի շներ ու գայլեր: Ուրեմն ինչո՞ւ ես այդպէս փափագում նրա հետ
 խաղաղութեան դաշինք [կնքել] և ճոխաբար տարածել նրանց աղանդը:
 Իսկ եթե ցանկանում ես քեզ նվիրաբերել նրա ստույգ գիտությունը,
 տասնապատիկ կտուժես, միայն թե ինձ լսես: Այնուհետեւ մեծ զորք
 առաքի՛ր, որպեսզի նախ գրավես քարայրի ամրոցի վանքը, քանի որ
 նրանում կան շատ գանձեր, կահկարասիներ և հերետիկոս կաթողիկոսի
 եկեղեցիների գեղահարմար զարդեր: Եվ ապա իսկույն գնալով՝ այդ
 նույն բազմամբոխ զորքի գնդերին կփութացնես որոնելու մոլորյալ
 քրիստոնյաների առաջնորդին, որպեսզի բռնեն, կապեն և նաև ավար-
 առնեն ու նրա հետ բերեն քեզ գույք ու ունեցվածք: Իսկ եթե խառնի-
 ճաղանջ ամբոխը երբեք ընդդիմանա, անխնայաբար նրանց կհասցնես
 մեծ կոտորած ու արյունահեղություն»: Ովքեր մտածում էին նրա նը-
 ման, նրանք ևս ասում էին այս նույն բանը: Եվ այսպէս իբր շար գա-
 զան խոցոտելու համար նրան արթնացնելով և հորդորելով անարգելու
 նրա հեթանոսական բարքը՝ շտապ ուղարկում է մեծ զորք՝ սպառա-
 զինված հեծելազոր ու հետեակ, կուսակրոնների վանքը, որ գտնվում է
 Գառնի գյուղաքաղաքի հյուսիսարևելյան կողմի քարայրում: Եվ երբ
 նրանք գնացին, անսպասելիորեն մտան այն քարայրը, բռնեցին նրա-
 նում եղած մենակյացներին և նրանց ծեծելով ու բազմաթիվ շարշա-
 րանքների հեթարկելով՝ նրանցից պահանջում էին թաքցրած ունեցված-
 քը: Մինչև որ այդ շարշարվողներից ոմանք թեպետև ոչ այդ ժամանակ,

Թէպէտե ոչ առժամայն՝ սակայն յետոյ յոգնապատիկ տուժի անտի ա-
ւանդեցին զոգիս իւրեանց 'ի Քրիստոսս և հասին երանելի լուսոյն, որ
կայ պահի սիրողացն Աստուծոյ: Եւ այնուհետեւ զբնաւ բարեզարդու-
թիւնս եկեղեցւոյ Քրիստոսի և զաւետարանական և զմարգարէական և
զառաքելական կտակարանս սուրբս, այլև զամենայն ստացուածս և
զպաճար անասնոց բազումս՝ միանգամայն իսկ զյոգնապատիկ պարս
մեղուոցաց բազմաց յաւարի առեալ, և զգեղեցիկ շինուածս չքնաղա-
տեսս որ 'ի կուսաստանի անդ հրակիզեալ հրդեհեալ՝ չոգան գնացին
'ի բաց: Եւ իբրեւ յանդիման եղեն նսրայն և իրն գործեցեալ պատմեցաւ
նմա առ 'ի նոցանէ, վասն այնորիկ-իսկ յիմարութիւն ցոփութեան բա-
րոյիցն յայլանդակ միտս զնա փոխաբերէր. ուստի վաղվաղակի իսկ
զմրցարան մահու կամ կենաց նպատակ անձին եղեալ՝ և մարտամբոխ
բազմութեան զօրաց հորդան տուեալ, զի գոնեա զաղտնիս իմն ծած-
կաբար 'ի վերայ ամրոցկանն Բիւրականու հասեալ 'ի կապանս կալեալ
տարցեն զիս և որ ընդ իս էին կղերիկոսք, և զայլ բնակիչս ամրոց-
կանն սրակոխ արարեալ կոտորեսցեն և գերեսցեն և աւար հարցեն:
Իսկ իմ զմառախլապատ միգապատ մոլորութիւն նոցա նախ վաղվաղ
իսկ ծանուցեալ և ըստ առաջնոյ նուագին խորհրդածեալ՝ խոյս 'ի շարէն
ետու առ 'ի լցումն տէրունեան հրամանին: Եւ երթեալ շուեալ ճողոպ-
րեալ գնացաք յարքունական ապարանսն Բագարանու առ Թագաւորեալն
Աշոտ՝ որպէս զի մանկունք մօր Սիօնի մի՝ հեղեղալ ողողեցցին սպառ-
սպուռ 'ի հարաւահողմ հեթանոսացն խաբէութենէ: Բայց դրան մերոյ
սուրբ եպիսկոպոսն Սահակ այլ երկու քահանայիք ոմամբք և սար-
կաւագօք և կուսակրօն միանձնացելովք անդրէն 'ի նմին տեղ կացեալ
մնացին՝ յաղագս ցաւակիր ներգեման մարմնոյ եպիսկոպոսին և այլոց
ևս ոմանց. կամ թէ շուտափութիւն ժամուն ոչ ետ թոյլ ժամանել զկնի
մեր, կամ թէ ասելն իսկ զայս եթէ կոշումն ընծայութեան: Աստուծոյ
և կանխագիտութիւն նորին յայն զնոսա մերձ բերէր 'ի մարտս հան-
դիսի յաղթութեան և պսակացն երանութեան, որ իմ բանս է՝ զոր և
փոքր ինչ յետոյ բացորոշաբար ասասցուք:

Բայց զօրն Իսմայէլեան իբրեւ իմացեալ ծանեան, թէ գաղտնի նե-
տից նոցա ձգումն ոչ եղև զանխուլ առաջի իմ և Թագուցեալ խաղբ
նոցա ոչ ծածկեցան և խոյս ևս տալն իմ յայտնի եղև նոցա, այնու-
հետեւ զետղ առեալ դադարէին թերես, և զօր բազում գումարտակ
արարեալ, զի պատրաստագոյնս զինքեանս կալ կազմեցեն. և այն-
պէս վառեալք զթոյնս իժանման շարութեանն 'ի հաւատացեալս Քրիս-
տոսի Թափեցեն: Իսկ բնակիչք Բիւրականու՝ ծանուցեալք զանբժշկելի
միտս հեթանոսացն և զզրահեղեղ ուղիսիցն զսաստկութիւնն որ գալոցն

սակայն հետո բազմապատիկ պատժի [ենթարկվելով]՝ հանուն Քրիս-
տոսի ավանդեցին իրենց հոգին և հասան երանելի հուշսին, որ կա ու
պահվում է Աստծու սիրողների համար: Այնուհետև կողոպտելով Քրիս-
տոսի եկեղեցու բոլոր բարեզարդութիւնները, ավետարանները, մար-
գարեական ու առաքելական սուրբ կտակարանները, այլև ամբողջ ու-
նեցվածքն ու բազմաթիվ անասունների նախիրներ, միաժամանակ կո-
ղոպտելով շատ մեղվապարսեր և այն կուսանոցում եղած գեղեցիկ ու
չքնաղատես շենքերը հրկիզելով ու հրդեհելով՝ նրանք հեռացան, գնա-
ցին: Եվ իբր նրանք ներկայացան նսրին և իրենց կատարածը պատ-
մեցին նրան, դրա համար նրա ցոփ ու հիմար բնավորութիւնը նրան
բերում էր այլանդակ մտքի: Ուստի անմիջապէս իսկ իր նպատակը
մահու կամ կենաց կոփը համարելով՝ ոտքի է հանում զորքի մեծ
բազմութիւն, որպեսզի գաղտնի ու ծածուկ հարձակվելով Բյուրական
ամրոցիկի վրա՝ ինձ բռնեն, շղթայակապ անեն ու տանեն, իսկ ինձ
հետ եղող կղերականներին և ամրոցիկի մյուս բնակիչներին սրախող-
խող անելով կոտորեն, գերեն ու կողոպտեն: Բայց նախ ես, շատ շուտ
ծանոթանալով նրանց մառախլապատ ու միգապատ մոլորութիւնը և
առաջվա նման խորհրդածելով, նրանց շարից խուսափել տվեցի՝ կա-
տարելու համար տերունական պատվերը: Եվ փախանք, ճողոպրելով
գնացինք Բագարանի արքունական ապարանքը, Թագավորող Աշոտի
մոտ, որպեսզի Սիօնի մօր մանուկները իսպառ չհեղեղվեն ու չողողվեն
հեթանոսների հարավահողմ խաբէությամբ: Բայց մեր դուռն սուրբ
եպիսկոպոս Սահակը երկու այլ քահանաների, սարկավագների, կու-
սակրոն մենակյացների հետ այնտեղ, նույն տեղում, մնացին եպիս-
կոպոսի և այլոց ցավակիր ու տկար մարմնի համար: Կամ մեր արա-
գաշարժության պատճառով նրանք չհասան մեր հետևից, կամ այն
բանն էին ասում, թե Աստծու մկրտության պատվիրանը և նրա կան-
խագիտութիւնը մարտում նրանց մոտեցնում էին հաղթանակին ու
երանության պսակին, որն իմ նյութն է, և որի մասին էլ մի փոքր
հետո առանձին կ'պատմենք:

Բայց իսմայելյան զորքը երբ իմացավ, թե իրենց գաղտնի նետա-
ձգութիւնը ինձնից անհայտ շմնաց, և նրանց թաքցրած թակարդները
ծածուկ շմնացին, իմ խույս տալն էլ նրանց հայտնի եղավ, այնուհետև
[ներանք] դադար են առնում և զորքը բազմաթիվ գնդերի են բաժանում,
որպեսզի իրենք կազմ ու պատրաստ լինեն և այդպէս զինվելով իրենց
շարության իժաթույնը Քրիստոսի հալածատեցյալների վրա թափեն: Իսկ
Բյուրականի բնակիչները, իմանալով հեթանոսների անբուժելի մտա-
դրութիւնը և անտեղի հոսող սաստիկ հեղեղի մասին, որ գալու էր,

է, և թէ ոչ գոյ ճար ճողոպրել փախստեամբ սակս բազում կանանց և մատաղ մանկւոյն՝ այլ և ծերոց ևս անաւագից, որոց անկարելի էր և անյարմար և տեղի փախստեան ևս կորուսեալ. ապա ըստ գրեցելումն՝ խոյս տուեալ գնացին 'ի շտեմարանս իւրաքանչիւր նոքա և փակեցին զդրունս առաջի իւրեանց, և խուսափեալք փախուցեալք թաքուցան ընդ պատուարաւ պարսպի իւրեանց 'ի բքոյ ամբարշտութեանն՝ ապաստան եղեալք յօգնականութիւն ամենազօրին Աստուծոյ:

Էին ոմանք և յելեւոցն յամրոց անդր զօրականք, որք իշխանաց աշխարհակալիս էին զինուորեալք քանզի իբրեւ լուան զշարաշշուկ զլարիմաց զխորհուրդս Իսմայէլականացն՝ դիմեալք ուստեք ուստեք մտունէին յամրոց անդր՝ թիկունս տալ հաւատացելոցն մինչ 'ի կէտ մրցման հանդիսի մահու: Այսպէս առհասարակ նոցա ասացեալ այր ցրնկեր իւր. «Մինչ ցայս վայր՝ ասէին, զօրավարաց մերոց հանդիսացաք հաճոյանալ 'ի կեանս կենցաղօգուտս. իսկ այժմ իբրեւ զբարւոք զինուորս վշտակիցք լիցուք Քրիստոսի և հաւատացեալ ժողովրդեան նորա»: Եւ այսպէս զմահ ընդ կեանս խառնեալք՝ զբարւոք պատերազմին զընթացսն ըղձային լնուլ:

Իսկ ապա զօրքն Իսմայէլեան՝ ըստ օրինի բքոյ իմն շփոթեալ փոթորկեալ եկին հասին 'ի դուռն ամրոցկանն անհնարին անօրէն զղըրդմամբ և հեթանոսական անարգել մոլութեամբ: Եւ ապա ասպարափակ լեալ շուրջանակի լէգէոն հետեակ զօրուն, և թիկնապահ նոցա լեալ հեծելազօր վառելոյ գնդին 'ի մէջ անցելոյ՝ այնուհետեւ շահատակէին գաղտնաբար 'ի վերայ յարձակեալք: Զայսպիսի մահառիթ ոճիրս իբրեւ տեսանէին մարզիկք ամրոցին՝ 'ի բռնութենէ իմն հարկեալք լինէին այր առ այր և մարդ առ մարդ կուտակիլ ելանել զեղուլ 'ի գլուխս պարսպացն. և այն օր սակաւ ինչ ընդ կոյսս կոյսս հարեալք ընդ միմեանս՝ մինչև գիշերն մերձեցաւ և տիւն մէրժեցաւ: Իսկ 'ի միւսում առաւօտուն պահու մինչդեռ էր աղջամուղջ, առհասարակ մարդիկ ամրոցին 'ի դուռն քաւարանին սրբոյ մերձ եկեալք՝ հայցէին 'ի սրբոյ եպիսկոպոսէն տալ նոցա զմեղսաքաւիչ մարմինն՝ և զարիւն Տեառն: Իսկ նա հրեշտակական շրթանցն շարժմամբ և նազելի բարբառով առաւել քան զմեր բանս վարդապետէր նոցա, յորոց աշակերտեալն էր զճշմարտութիւնն, և միանգամայն իսկ զվիճակաւոր կղերիկոսն հանդերձ զինուորան գնդիւ և այլ ևս աշխարհակոյտ մարդկան յարդարէր 'ի խորհրդածութեան պաշտօնն ամբառնալ զմիտս իւրեանց առանց ամենայն վնասուց, և խնդրել զհաստատութիւն հաւատոցն որ 'ի Քրիստոս: Զի մի՛ դրդուիցին սիրտք ձեր 'ի միամտութենէն որ 'ի Քրիստոս

և որ ճար չկար ճողոպրելու՝ բազմաթիւ կանանց ու մատաղ երեխաների, այլ և այն ծերերի ու տկարների համար, որոնց փախուստի տեղը անհնար ու կործանարար էր: Ապա ըստ գրածի՝ նրանք խույս տալով գնացին իրենց մատանները և նրանց առաջ փակեցին դռները: Եվ ներանք խուսափեցին, փախան ամբարիշտ բքից ու թաքնվեցին իրենց պարսպի պատերի տակ՝ ապավինելով ամենազոր Աստծու օգնութեանը:

Այն ամրոց բարձրացած զինվորներից ոմանք ինքնակալ իշխանների զինվորներն էին: Նրանք երբ լսեցին իսմայելյան շարաշշուկ ու շարամիտ խորհուրդը, այստեղից-այնտեղից մտան այն ամրոցը՝ ապավինելով հավատացյալներին մինչև կովի ու մահվան վերջին կետը: Նրանցից ամեն մեկը առհասարակ իր ընկերոջը այսպես ասաց. «Մինչև այս պահը, առում էին, կենցաղօգուտ կյանքով ձգտում էինք հաճոյանալ մեր զորավարներին, իսկ այժմ, իբրեւ բարի զինվորներ, վշտակից ենք լինում Քրիստոսին և նրա հավատացյալ ժողովրդին»: Եվ այդպես մահը կյանքին խառնելով՝ նրանք ցանկանում էին ավարտել պատերազմի բարի ընթացքը:

Իսկ հետո իսմայելյան զորքը շփոթված, փոթորկված բքի նման ձկավ հասավ ամրոցիկի դուռը անհամար ու անօրեն դղրդմամբ ու հեթանոսական անարգել մոլությամբ: Եվ ապա վահաններով շրջափակելով լեգեոն հետեակ զորքը, և միջով անցնող հեծյալ զինված զունդը պաշտպան կանգնելով նրան՝ այնուհետեւ թաքուն գրոհում էին՝ հարձակվելով միմյանց վրա: Ամրոցի մարդիկ երբ տեսնում էին այսպիսի մահառիթ ոճրագործությունները, ինչ-որ բռնությունից հարկադրված էին լինում տղամարդ տղամարդու, մարդ մարդու վրա կուտակվել, ելնել ու լցվել պարսպի գլխին: Եվ այն օրը այս ու այն կողմերում նրանք մի փոքր միմյանց բախվեցին, մինչև որ գիշերը մոտեցավ, և ցերեկը նահանջեց: Իսկ հաջորդ առավոտ, քանի դեռ աղջամուղջ էր, ամրոցի մարդիկ առհասարակ, մոտենալով սուրբ քավարանի դռանը, սուրբ եպիսկոպոսին խնդրում էին իրենց տալ Տիրոջ մեղսաքավիչ մարմինն ու արյունը: Իսկ նա հրեշտակային շրթունքների շարժմամբ ու պաշտելի ձայնով առավել, քան մեր խոսքերը, քարոզում էր նրանց, որոնցից սովորել էր ճշմարտությունը, և միաժամանակ թեմական կղերականներին զինվորների գնդերի, ինչպես նաև տարբեր տեղերից հավաքված մարդկանց հետ պատրաստում էր եկեղեցու սուրբ խորհրդի պաշտամունքով ընդվզել առանց որևէ վնասի ու պահանջել Քրիստոսի ներկատմամբ հավատի հաստատություն, «որպեսզի ձեր սրտերը չգրգռվեն Քրիստոսի նկատմամբ ունեցած հավատարմությունից պատերազ-

յաղագս պատերազմիդ, որ նեղէ զմեզ. և մի՛ կացուցանիջիք՝ ասէ, զոտս ձեր յանցաւորիս կառուցմամբ իբրև յաւիտենականի, և ապա տէր իսկ յայց ելեալ ձեզ իւրով մարմնովն և արեամբ, զոր ընդունելոց էք զմեղացն զկարծս դատապարտեսցէ վասն մարմնոյ իւրոյ, որ է եկեղեցի՝ որ էք դուք. և տացէ ձեզ զգաստութիւն յաղթել աշխարհակալիս խաւարի այսու շարութեան, որ շուրջ զմեօք կան մածեալ: Զի մի՛ ապականեսցեն զգեստն լուսոյ, որով Քրիստոսին զգեստաւորեցայք ի մերկութենէ նախահօրն. և մի՛ յափշտակեսցեն յանձանց ձերոց զքրիստոսադրողմ զկնիք աւազանին սրբոյ: Եւ այսպէս իբրև հրով զմիտս նոցա վառեալ՝ զամենեցուն լեզուս շարժէր յօրհնութիւնս ամենեցունցն Աստուծոյ, պնդակազմ զնա առնելով ի մշտնջենաւոր աղօթսն: Եւ ապա մատուցեալ զսարսափելի զպատարագն զառ ի Քրիստոս, և զխորհուրդն փրկական մարդկան բաշխէր առհասարակ արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց և ամենայն շափու հասակի խորհրդական անաղութեամբ ըստ սակի յետին թոշակի: Իսկ բոմբին աղաղակի և մարտ ամբոխի՝ Իսմայէլեան զօրուն ևս քան զևս սաստկանայր, և հնչմունք և կայթմունք և կաքաւք զինուոց նոցա և վահանաց հնչեցուցանէին զերեսս երկրին ըստ գիւտոյ բնակչացն Նակովոսն գաւառի: Ապա և մարդիկք ևս ամրոցին բազմաձեւ շրջապատ ի գլուխս պարսպացն և ակնակառոյց առ Աստուած լեալք, զի օգնեսցէ նոցա ի պատերազմի նեղչացն, և մի՛ դրդուեսցին, ի դիւախրոխտ մոլորութենէ հեթանոսացն: Եւ այնպէս ապա մարտ ի վերուստ ի վայր եղեալ՝ բազում արեան ճապաղիս ի թշնամեացն հեղուին և զբազումս թաւալզոր խաղացուցանէին: Իսկ եպիսկոպոսն սուրբ հանդերձ այլ ևս կղերիկոսօք հանապազօր կանխէր յաղօթս և ի խնդրուածս. զի՛ արիւնբուշտ և անգառազեղ զազանացն մի՛ եղիցի վարատեալ օծտել զգաստութիւն հօտի Տեառն, զոր և ընտրեաց իսկ իւր Տէր ի ժառանգութիւն և ի ժողովուրդ սեպհական, մարմին իւր և անդամ անուանելով: Այլ և խրախոյս ևս քաջալերութեան ամենայն իրօք մարդկանն մատուցանէր, մի՛ կապիլ ի տոռունս մեղաց որ ըստ մարմնոյ և մի՛ մղիլ ի վախից յառժամանակեայ մահուանէս. այլ զհոգւոյն մաքրել զգաստութիւն և հայել յելս գնացից իւրեանց և շարշարակից Քրիստոսի լինել և նմանող հաւատոցն որ առ Աստուած: Նաև սարկաւագն ևս Թէոդորոս, որ վերակացու շինուածոյ եկեղեցւոյն էր և մարգիշ մարդկանն՝ ոչ սակաւ ինչ թելադրութիւն նոցա ընծայէր ասելովն. «Հիւանդացեալքն, ասէ՛ ի մարդկանէ թէ և ի մահ աշխատիցին, սակայն առողջութեանն յուսով թեթևանան: Արդ՝ մի՛ աճապարեսցէ այս վտանգ հիւանդութեան որ զմեօքս է՝ տարապարտ մեռուցանել զձեզ մարմնով. այլ հոգով զօրանալ և ճեպիլ

մի պատճառով, որը նեղում է մեզ: Եվ ասում է, ձեր ոտքերը մի՛ դնեք հանցավորիս կանգնեցնելով իբրև հավիտենականի, և ապա Տերը իր մարմնով ու արյամբ այցի գալով ձեզ, որ ընդունելու եք մեղքերի կասկածանքով, կդատապարտի իր մարմնի համար, որ եկեղեցին է, որը դուք եք: Եվ նա ձեզ կտա զգաստութիւն հաղթելու աշխարհը բռնած այս շար խավարին, որ պատել է մեր շուրջը: Որպեսզի չապականեն լույսի զգեստը, որ նախահօր մերկութեանց հետ Քրիստոսով զգեստավորվեցինք, և թող ձեզանից չհափշտակեն սուրբ ավազանի քրիստոսադրողմ կնիքը»: Եվ այսպես նրանց միտքը վառելով իբրև հրով՝ բոլորի լեզուները շարժում էր ամենքի Աստուծուն օրհնելու համար՝ նրան դարձնելով հաստատուն մշտնջենական աղոթքների մեջ: Եվ ապա մատուցելով սարսափելի զոհը Քրիստոսի համար՝ մարդկանց փրկող խորհուրդը նա առհասարակ բաշխում էր տղամարդկանց, կանանց, ծերերին, երեխաներին ու ամեն հասակի համեմատ խորհրդական ավանդութեամբ և սուրբ հաղորդութեան պայմանով: Իսկ իսմայելյան դորքի ձայնը, աղմուկը և ամբոխի կոփվն է՛լ ավելի էր սաստկանում: Նրանց ցատկոտելը, ոստոստելը, զենքերի ու վահանների ձայները դրդորդացնում էին գետինը, ինչպես Նակովոս գավառի բնակիչներն են գտնում: Հետո ամրոցի մարդիկ, շուրջբոլոր հավաքվելով պարսպաների գլուխներին, աչքները հռում են առ Աստված, որպեսզի նա օգնի իրենց նեղող այդ պատերազմում, և իրենք չհրապուրվեն հեթանոսների դիվահանար մոլորութեամբ: Եվ այդպես մարտ մղելով վերից վար՝ նրանք շատ թշնամիների արյուն էին թափում և շատերին էլ թավալզոր էին անում: Իսկ սուրբ եպիսկոպոսը այլ հոգեւորականների հետ միասին [վտանգը] միշտ կանխում էր աղոթքներով ու խնդրանքով, որպեսզի արյունոտ լու անվանդակ զազանները չցրեն ու չքայքայեն Տիրոջ զգաստ հոտը, որին և ընտրեց Տերը որպես ժառանգութիւն և սեփական ժողովուրդ՝ [դրան] անվանելով իր մարմինն ու մարմնի մասերը: [Եպիսկոպոսը] ամեն ինչով խրախուսում ու քաջալերում էր մարդկանց, որպեսզի մարմնապես չկապվեն մեղքի պարանով և վախից չհեռանան անցավոր մահից, այլ մաքրեն հոգու զգաստութիւնը, նայեն իրենց ընթացքի վերջին, Քրիստոսին շարշարակից լինեն և նմանվող այն հավատին, որ [ունեն] առ Աստված: Թեոդորոս սարկավագը ևս, որ եկեղեցու շենքի վերակացուն էր և մարդկանց կրթողը, նրանց քիչ խրատ չի տալիս՝ ասելով. «Հիվանդ մարդիկ, ասում է, թեև տառապում են մահվան [պատճառով], սակայն թեթևանում են առողջութեան հույսով: Ուրեմն, հիվանդութեան այս վտանգը, որ կամեղանում, թող շարագացնի ձեզ մեռցնել մարմնով, այլ հոգով զո-

ի մարան, որ ըստ օրինին Քրիստոսի է, զի ընկալչիք զբրաբիոնն յուսով կենացն յաւիտենից»։ Արդ՝ այսպիսի խրատու բարւոյ առհասարակ նոքա զանձինս տուեալ՝ այնուհետեւ ոչ միով իւրք հեշտութեան անձանց շնորհէին, որ ըստ մարմնոյն են ճահաւորութիւնք. այլ զբարւոք պատեհազմն պատեհազմէին ՚ի վերայ հօտին Քրիստոսի և զաւակաց իւրոց հոգեհրաշ ճգնութեամբ՝ վառեալ զինու զօրութեամբ Հոգւոյն Տեառն իւրեանց։ Իսկ թշնամիքն, որ ՚ի խաւարի և ՚ի մութ վրիժուց հատուցման զմիտս թաթաւեալ էին, թէպէտեւ աւուրս եօթն մի ստէպ ստէպ զմարտ հինին ՚ի վերայ հեղուին և ոչ կարէին սասանել ամրոցին, ապա ոմն ՚ի լէգէոն զօրացն ամրոցին ՚ի բաց եղեալ զկերպ կենածին յուսոյն և զողորմութիւն և հաւատս ուրացեալ՝ վաղվաղակի տայ զամրոցն ՚ի ձեռս ժպիրհ և անօրէն Հագարացեացն։ Իսկ նոցա յաւէտ իմն խրախ լեալ և խնճոյս մտաց իւրեանց մատուցեալ՝ վաղվաղակի զոռ տային և սանդղօք ոմամբք վերելակեալ հեղուին յամրոցն։ Ապա զթագուցեալ հաղթսն յայտ ածեալ՝ զազանաբար ընդդէմ բախէին մարդկան զխորհուրդսն շարութեան, և անընտանի շարախտավոր մտօք սկըսանէին զամենեւեան անողորմ սրոյն տալ ճարակ. և հեղումն տարապարտ արեան նոցա բղխեալ յորդեալ ոռոգանէր զառստորեն ամենայն. և դիակունք անկելոց շեղջակուտեալք ՚ի վերայ միմեանց անկեալ դրնէին։ Իսկ եպիսկոպոսն սուրբ հանդերձ այլ ևս ժառանգաւորօք եկեղեցւոյն ամենագիշեր տքնութեամբ և բազմատարած արտասուօք և պաղատանօք աղօթս առ Աստուած մատուցանէին՝ ոչ ՚ի բացէ առնել ՚ի նոցանէ զայցելութիւն իւր։ Եւ այսպէս վայելացեալ և գերազանցեալ է յամենայնի սրբոցն նմանութիւն։ Իսկ անօրէն դահճացն եկեալ զըտեալ զնոսա յաղօթս ՚ի քաւարանումն սրբում՝ ահա պակուցանողս զնոքօք ջանային արկանել սուսերացն շողացմամբ և վահանացն թնդմամբ և ատամանցն կրճտելով և երեսաց ատրագոյն շառագունութեամբ. այլ նոքա ոչինչ զարհուրեցան և ոչ երկեան սիրտք նոցա յարհաւրանաց անտի մոլեգնելոցն, զի այցելութիւն Տեառն էր շուրջ զնոքօք և պահէր զնոսա։ Ապա արտաքոյ զնոսա միանգամայն ՚ի քաւարանէն հանեալ՝ մերկացուցին ՚ի նոցանէ զզգեստիկն, ՚ի մահ զնոսա վարակեալ. և ՚ի մառախլապատ ստուերաց խաւարի զաշս սրտից իւրեանց խցեալ՝ դիմեցին ՚ի վերայ նոցա։ Եւ նախ զեպիսկոպոսն սուրբ վաղակաւորօքն կարթակոտոր առնէին՝ իբրեւ տապարօք շեշտակի շերտեալ զծառ. և զկնի ապա հատեալ ևս սուսերաւ զգլուխ նորա։ Իսկ զքահանայս սուրբըս և զկուսակրօն միանձունսն և զսաղմոսեբզուս՝ իբրեւ զոշխար ՚ի սպանդ վարեալ ՚ի զենումն նուիրական անուշահոտ պատարագաց Քրիստոսի փողոտէին, հատեալ ևս զիւրաքանչիւրոց նոցա զգլուխս։ Եւ այս-

րացնի մարտի¹²⁹ համար, որն ըստ կանոնի Քրիստոսին է, որպեսզի հույսով ընդունեք հավիտենական կյանքի պսակը [բրաբիոնը]¹³⁰։ Այսպիսով, նրանք առհասարակ իրենց տալով այսպիսի բարի խրատի՝ այնուհետեւ ոչ մի բանով իրենց զվարճության չէին նվիրում, որ մարմնի վայելչություն է, այլ բարի պատեհազմ էին մղում Քրիստոսի հօտի ու իրենց զավակների համար հոգեհրաշ ճգնությամբ՝ զինված իրենց Տիրոջ Հոգու զենքի զորությամբ։ Իսկ թշնամիները, որ իրենց միտքը թաթախել էին վրեժի հատուցման խավարով ու մթությամբ, թեպետեւ յոթ օր հաճախակի մարտ էին մղում ավազակների դեմ, բայց չէին կարողանում սասանել ամրոցը։ Հետո ամրոցի լեգեոն զորքից մեկը, մի կողմ դնելով կենսածին հույսի հանգամանքը և ուրանալով ողորմությունն ու հավատքը, ամրոցն իսկույն տալիս է ժանտ ու անօրեն հագարացիների ձեռքը։ Իսկ նրանք, է՛լ ավելի ուրախանալով և մտովին խրախճանալով, անմիջապէս զրոհում են և առանձին սանդուղքներով բարձրանալով՝ լցվում են ամրոցը։ Ապա ի հայտ բերելով թաքցրած որոգայթը՝ [նրանք] շար մտադրությամբ զազանաբար բախվում են մարդկանց և վայրենի ու դժնդակ մտքով սկսում բոլորին անողորմաբար սրի ճարակ տալ։ Նրանց արյունը, իզուր տեղը բխելով, հորդացած ոռոգում էր ստորոտները։ Ընծաների դիակները շեղչի նման իրար վրա կիտվելով՝ ընկնում մնում էին։ Իսկ սուրբ եպիսկոպոսը և եկեղեցու այլ սպասավորները ամբողջ գիշերը տքնությամբ, շատ արտասուքով ու պաղատանքով աղոթք էին մատուցում առ Աստված, որպէսզի նա իրենց չզրկի իր նախախնամությունից։ Եվ այդպիսով ամեն ինչում փայլում ու գերազանցում էր սրբերի պատկերը։ Իսկ անօրեն դահիճները, գալով ու նրանց գտնելով սուրբ եկեղեցում աղոթք անելիս, սրբոր շողացնելով, վահանները թնդացնելով, ատամները կրճրտացնելով և դեմքերի հրագոյն շառագունությամբ ձգտում էին նրանց վրա ահ ու սարսափ գցել, բայց նրանք չզարհուրեցին, ու նրանց սրտերը չվախեցան այդ կատաղածների սարսափից, որովհետեւ Տիրոջ նախախնամությունը նրանց վրա էր և պահպանում էր նրանց։ Ապա նրանց բոլորին եկեղեցուց դուրս են հանում, մերկացնում են և սպառնում մահով։ Եվ իրենց սրտի աչքերը փակելով մառախլապատ ստվերի խավարով՝ հարձակվեցին նրանց վրա։ Նախ սրբիով շարդուփշուր են անում սուրբ եպիսկոպոսին՝ ինչպես կացնով ծառն են շեշտակի կտորների բաժանում, իսկ վերջում էլ սուսերով կտրում են նրա գլուխը։ Իսկ սուրբ քահանաներին, կուսակրոն մենակյացներին ու սաղմոսեբզուներին ոշխարի նման քշում ին սպանդանոց և նրանց մորթում են որպէս Քրիստոսի նվիրական ու անուշահոտ զոհերի՝ նույնպէս կտրելով նրանցից յուրաքանչյուրի գլուխը։ Եվ այդպէս նրանք բոլորը, իբրեւ

պէս առհասարակ սոքա իբրեւ զսպառազէնս զրահից՝ զհաւատս ճշմարտութեան զգեցեալ զփառացն և զլուսոյ պաճուճանս զգետաւորիլ արժանի գտան և անթառամ պսակօքն պայծառանալ: Բայց սարկաւագն Թէոդորոս ոչ էր ընդ նոսա՝ ի ժամ կատարման նոցա, զի նախ քան զայն ի թշնամեացն նետաձգութեանց վիրաւորեալ անկեալ զնէր: Իսկ շար դահիճքն խնդրէին և զնորայն ևս հատանել զգլուխն. այլ նա ոչ ինչ կրէր զվիշտսն և ոչ ևս նեղասրտութեամբ փղծկէր ըստ մանկական տիոց՝ քան թէ ախորժ յօժարութեամբ զպարանոցն կարկառէր. և այսպէս հատեալ զգլուխ նորա՝ զմահ իւր եղ կնիք հաւատարիմ ճշմարտութեան հաւատոց իւրոց, և վերագրեցաւ յորդիս Աստուծոյ: Իսկ զայլ ևս մարդիկ ամրոցին խոնարհ արարեալ ի տեղի շարշարանաց՝ և ածեալ իբրեւ զոչխարս ի սպանդ Իսմայէլեան երկաթոյն, որ ոչն ևս առնու յագուրդ՝ տային կերակուր. և հատեալ զգլուխս բնաւից նոցա, զի առեալ տարցեն ոստիկանին և պարծանս քաջութեան նոքօք ինքեանց ստասցին: Որք այսպէս և նոքա առհասարակ ի ժամ կատարման ասէին. «Տէ՛ր Աստուած ամենակալ ամենագութ ամենախնամ, զոհանամք զքէն, որ ետուր համբերութիւն ժուժկալութեան ի պատերազմիս. զի մեք զքեզ ոչ մոռացաք և ոչ ստեցաք ուխտի քում և ոչ դարձաք յետս սրտիւք մերովք, և արժանի արարեի զմեզ հասանիլ ի մասն վիճակի սրբոցն ի լոյս: Արդ՝ ընկալ զմիաբանութիւնս մեր ի խաղաղութիւն. և շահեա դու զորդիս սպանելոց քոց»: Եւ այսպէս բարերարութեան բարեաց ի բարերարէն արժանի գտան: Էին ոմանք և հեթանոսք ի բնակչաց տեղոյն հողագործ մշակութեան պարապեալ՝ և հարկս մեզ հարկէին: Եւ իբրեւ այս եղև՝ նոքա ի մի վայր ժողովեալ ձայնս առ թշնամիսն արձակէին յիւրեանց լեզուն, «Թէ մեք ձեզ նմանեալ ի ժողովրդենէ Մահմետի առաքելոյ եմք». և այնպէս ի լսել դահճացն ամենեւին ի բաց ի նոցանէն քերեցին զսուրս իւրեանց. զի ոչ և մի ոք ի նոցանէ ոչ վրիպէր: Եւ սոյն այս հեթանոսք խանդաղատանօք աղաչէին զմի մի ի հաւատացելոցն երթալ խառնիլ ի նոսա և ապրիլ յանհնարին մահուն երկիւղէ: Բայց նոքա բացէ ի բաց գնացեալ ասէին. «Մեր կեանքն Քրիստոս է և մեռանելն շահ»: Եւ այսպէս համաշունչ սուրն ծարաւի ոչ կարաց երկմտեցուցանել և ոչ զմի ոք ի սիրոյն Քրիստոսի: Եւ այսպէս ի միում աւուր ի միում ժամու առհասարակ ամենեքեան նոքա զենմունք կատարեալք ընծայեցան Քրիստոսի ի հոտ անուշից՝ սուրբ եպիսկոպոսն Սահակ, որ զանուն պտղոյ քաղցրութեան իւրոյ յաշխարհի թողեալ՝ արտախուրակեցաւ քրիստոսեան պսական, և սուրբ քահանայքն որք ընդ նմին հանդիսացան՝ Մովսէս ի կուսանաց կարգէ, և միւս Մովսէս յամուսնացելոց, և եղբարք ամուսնացելոյն

զրահով սպառազինվածներ, զգետաւորովեցին ճշմարիտ հավատով՝ արժանի լինելով հազնելու փառքի ու լույսի պաճուճանքը և զարդարվելու անթառամ պսակով: Բայց Թեոդորոս սարկավագը նրանց վախճանվելու ժամանակ նրանց հետ չէր, որովհետեւ դրանից առաջ նա թշնամիների նետաձգությունից վիրավորվել ու գետին էր ընկել: Իսկ շար դահիճները պահանջում էին կտրել նաև նրա գլուխը, բայց նա բոլորովին չէր վշտանում և ոչ էլ մանկական տարիքի համեմատ նեղսրտում էր, այլ սիրով ու հոժարությամբ պարզում էր պարանոցը: Եվ այդպես հատեցին նրա գլուխը, և նա իր մահով իրենց ճշմարիտ հավատի հավատարիմ կնիքը դրեց ու վերագրվեց Աստծու որդիների լիվին: Իսկ ամրոցի մյուս մարդիկ, շարշարանքների փոխարեն նվաստացվելով ու ոչխարի նման սպանվելու բերվելով, տրվում էին իսմայէլյան սրի բերանը, որը երբեք չէր հագնում: Եվ երբ կտրում են նրանց բոլորի գլուխները, դրանք առնում տանում են ոստիկանին, որ նրանից իրենց քաջության համար փառք ու պատիվ ստանան: Նրանք վախճանվելիս ասում էին այսպես. «Ամենակալ, ամենագութ, ամենախնամ Տէր Աստված, քեզանից գոհ ենք, որ մեզ կովում դիմանալու համբերություն տվեցիր, որ մենք քեզ չմոռացանք, չդրժեցինք քեզ հետ դրած մեր ուխտը, մեր սրտերով ետ չդարձանք, և դու արժանի արիր մեզ հասնելու սրբերին վիճակված բաժնին» լույսին: Արդ՝ խաղաղությամբ ընդունիր մեր միաբանությունը և շահիր քո սպանվածների որդիներին»: Եվ այդպես նրանք բարերարի կողմից բարերարության արժանացան: Եվ տեղի բնակիչներից կային հեթանոսներ, որոնք զբաղվում էին հողագործությամբ և մեզ հարկ էին տալիս: Եվ երբ այս բանը եղավ, նրանք մի տեղում հավաքվելով՝ իրենց լեզվով ձայն էին տալիս թշնամիներին, թէ «Մենք էլ ձեզ նման Մահմեդ առաքյալի ժողովրդից ենք»: Եվ երբ այդպես դահիճները լսեցին, ամբողջովին նրանցից հեռացրին իրենց սուրը, և նրանցից ոչ մեկն էլ չմեղանչեց: Եվ այն նույն հեթանոսները հավատացյալներին մեկ առ մեկ պաղատանքով աղերսում էին գնալ խառնվել նրանց հետ և փրկվել մահվան սարսափելի երկյուղից: Բայց նրանք հեռու գնալով՝ ասում էին. «Մեր կյանքը Քրիստոսն է, և մեռնելը՝ օգուտ»: Այդպիսով մահվան ծարավի սուրը ոչ մեկին չկարողացավ երկմտել տալ Քրիստոսի սիրուց: Եվ այդպես նույն օրում, նույն ժամին բոլորն առհասարակ զոհաբերվելով ընծայվեցին Քրիստոսի անուշ հոտին, [այն է]՝ Սահակ սուրբ եպիսկոպոսը, որն աշխարհում թողնելով իր ծննդյան քաղցր անունը՝ պսակվեց Քրիստոսի թագով, սուրբ քահանաները, որոնք նահատակվեցին նրա հետ միասին. կուսակրոններից՝ Մովսէսը, ամուսնացածներից մյուս Մովսէսը, ամուսնա-

Մովսեսի՝ քահանայք Դաւիթ 'ի կրօնաւորական կարգէ և Սարգիս յաշխարհական. իսկ Սահակ, որ 'ի տղայական հասակէ աշացու գլուով և կատարեալ գիտութեամբ և ամենայն առաքինական երկօք էր պայծառացեալ՝ և սա իբրև զոշխար 'ի զենումն ածեալ, անմատոյց և անմահական լուսովն լուսաւորեցաւ: Սապէս և երանելի այրն Աստուծոյ Սողոմոն, որ 'ի Սագաստան աշխարհէ եկեալ բնակէր առ մեզ խստամբեր վարուք և առաքինահրաշ կարգօք քաղաքավարէր 'ի մարմնի իբրև զանմարմին և զնա 'ի նմին ժամու գլխատեալ՝ աստուածապայծառ և անճառելի լուսերանգ պսակաւն պսակեցաւ: Յետ ամենեցուն սոցա և սարկաւազն Թէոդորոս, զորմէ կանխաւ ասացաք, որ 'ի թիւ սրբոցն վերագրեցաւ համբերութեամբ բազմաւ. ընդ ամենեսին՝ սոքա ութ թուով: Իսկ այլ բազմութիւն արանց, որ յայնմ աւուր սպանան 'ի գինուորական կարգէ և յաշխարհական, աւելի քան զերկու հարիւր ոգիս, որոնց անուանք նոցա գրեալ են 'ի դպրութեան կենաց: Եւ գրեթէ ոչ ոք ապրեցաւ յարանց տեղւոյն այնորիկ, բայց 'ի սակաւուց ոմանց, որ նախ քան զհնձումնն սրոյն ելեալ զնացեալ էին 'ի գործս վաստակոց ձեռաց իւրեանց: Իսկ յեկեղեցւոյ մանկանց սարկաւազ մի՝ Գէորգ անուն, ապրեցաւ յանհնարին մահուն երկիւղէ, զի վայելացեալ այրն ճանանչիւր 'ի ժառանգաւորս եկեղեցւոյն. և վասն այնորիկ ոչ արկին զնա 'ի բովս եռանդեան շարութեանն, զի թերևս առցեն ինչ 'ի նմանէ ըստ բարուց տղրկի առ 'ի ծծել զարիւն նորա: Իսկ նա ոչ կացեալ հակառակ շարին՝ գոյիւ շափ զկեանս իւր 'ի նոսա թողեալ, ինքն շուէ զնայ առ մեզ. և սա իսկ զհետեանս բանի զրուցացս այսոցիկ մեզ բացատրէ մի ըստ միողէ: Այս ամենայն եղև յերեքհարիւրորդի երեսներորդի երկրորդի թուականութեանն Թորգոմեան և յԱհիկի ամսոյ՝ որ օր տասն էր:

Իսկ շարալլուկ Իսմայէլեանն զօր զկապուտ կողոպուտ սպանելոցն և զառ և զաւար և զպաճարս անասնոց բազմաց 'ի մի վայր ժողովեալ շոխիս տուեալ, այլ և զտղայս սպանելոցն և զկանայս գերի առեալ, և զպատուական գլուխս կոտորելոցն 'ի գրաստս բարձեալ՝ խրախոյս տալին խաւարային ղնդնմամբ և լկտի երգօք և պարուք. և յսպէս առհասարակ զամենայն ինչ զորս և ըմբռնէին՝ առեալ շուեալ զնային: Անդ էր տեսանել զձայն աղաղակի և ողբք անհանդուրժելի և արտօսարաթոր կականումն և սաստիկ պաղատանք կանանց և տղայոց բազմաց, և սարսափելի սասանումն հարուածելոցն տոշորէր զսիրտս ամենայն լսողացն և 'ի դառն արտօսք զարթուցանէր: Իսկ նոցա ըստ բազում ցաւոց սրտից իւրեանց ոչ այլ ինչ բերիւր 'ի մխիթարութիւն քան

ցած Մովսեսի եղբայրները՝ քահանաներ Դաւիթը՝ կրօնավորների դասից, և Սարգիսը՝ աշխարհականներից: Իսկ Սահակը, երեխա հասակից կույր լինելով ու փառավորվելով կատարյալ գիտությամբ ու ամեն տեսակի առաքինի գործերով, ևս իբրև ոշխար բերվելով զոհ մատուցվելու, փայլեց անմատչելի ու անմահական լույսով: Նրա նման նաև Աստուծու երանելի մարդ Սողոմոնը, որ եկել էր Սագաստան աշխարհից և, իբրև մարմնով անմարմին, բնակվում էր մեզ մոտ ճգնավորական կյանքով ու զարմանալի առաքինի կարգով: Նրան ևս գլխատեցին նույն ժամին, և նա պսակվեց աստվածապայծառ անասելի ու լուսերանգ պսակով: Բոլոր սրանցից հետո [նահատակվեց] նաև Թեոդորոս սարկավազը, որի մասին նախապես ասացինք՝ ով մեծ համբերության շնորհիվ սրբերի շարքը դասվեց. բոլորի հետ սրանք թվով ութն են: Իսկ մարդկանց մյուս խմբերը՝ [բաղկացած] զինվորական դասից ու աշխարհականներից, որոնք սպանվեցին այն օրը, երկու հարյուր հոգուց ավելի էին, որոնց անունները գրված են կյանքի գրքում: Եվ գրեթե ոչ ոք չփրկվեց այնտեղի մարդկանցից, բացի մի քանիսից, որոնք նախքան սրով հնձելը ելել զնացել էին իրենց ձեռքի գործերը կատարելու: Իսկ եկեղեցու սպասավորներից Գեորգ անունով մի սարկավազ փրկվեց մահվան մեծ երկյուղից, որովհետև վայելուչ այդ մարդը համարվում էր եկեղեցու ժառանգավոր: Այդ պատճառով նրան չզցցեցին նախորդ շար օրվա հնցի մեջ, որպեսզի թերևս նրանից վերցնեն ինչ-որ բան՝ տղրուկի նման ծծելու համար նրա արյունը: Իսկ նա չհակառակվելով շարին և իր ունեցվածքը ամբողջությամբ թողնելով նրանց, շարժվում գալիս է մեզ մոտ ու այս զրույցների հետևանքները մեկ առ մեկ բացատրում մեզ: Եվ այս ամենը կատարվեց Թորգոմյան թվականության երեք հարյուր երեսներկուերորդ տարում [883 թ.], ահեկան մասի տասին:

Իսկ շարալլուկ Իսմայելյան զորքը սպանվածների կողոպտածն ու ավարը և բազում անասունների նախիրները հավաքելով ու խմբելով մի տեղում, ինչպես նաև սպանվածների հրեխաներին ու կանանց գերի վերցնելով, սպանվածների պատվական գլուխները գրաստներին բարձրելով՝ քաջալերվում էին մութ ձայնով և լկտի երգերով ու պարերով: Եվ այդպես առհասարակ այն ամենը, ինչ ձեռք էին գցում, առնում գնում էին: Այնտեղ կարելի էր տեսնել [ու լսել] աղաղակ, անտանելի ողբ, արտասովաթոր կական, բազում կանանց ու երեխաների սաստիկ պաղատանք, և ծծվողների սարսափելի սասանումը տոշորում էր բոլոր լսողների սրտերը ու արթնացնում դառն արտասուքներ: Իսկ նրանց, իրենց սրտի մեծ ցավի համաձայն՝ որևէ բան չէր բերվում որպես մխի-

Քէ հարց և եղբարց, արանց և որդւոց նոցա տարապարտ արեանցն հեղումն, որք Քրիստոսի ընծայեցան նուէրք: Եւ այսպիսի յուսով զօրացեալք և ձեռս 'ի վեր համբարձեալք խնդրեցին 'ի Տեառնէ ապրեցուցանել զնոսա յանօրէն գերշացն անարգել պղծութեանց, ասելով այսպէս. «Մի՛ եկեսցէ 'ի վերայ մեր ոտք ամբարտաւանից՝ և ձեռք մեղաւորաց մի՛ դողացուցեն զմեզ:» Ունէին ևս ընդ գերեւոցն զօրն Իսմայէլեան արս երկուս բեռնակիրս առաջի իւրեանց՝ մի 'ի զինուորական կարգէ, միւսն յաշխարհական. որոց անուանք երկաքանչիւրոց նոցա համանունաբար միմեանց կիւրակոս ճանաչիր: Իբրև յանդիման եղեն ոստիկանին պղծոյ և առաջի մատուցին և զպատուական զլուխն ընտրելոցն Աստուծոյ և զկապուտ անարին, յաւէտ իմն զուարթացեալ զուարճանայր. իսկ և իսկ հրամայէ զգերեալսն առհասարակ լուծանել թողուլ 'ի բաց ուր և կամիցին երթալ. զի խնդրուածք սրբոց սպանելոցն յիշատակեցան առաջի Աստուծոյ և այցելութիւն Նորա փրկագործել ետ զնոսա 'ի գթութիւնս առաջի ամենայն գերշաց նոցա: Իսկ սակաւք ինչ իբրև ոգիք տասն, որք թագուցան 'ի թշնամեացն անտի տղայք հասակաւ,— զոր սուղ ինչ յետոյ ստացայ ես զնոսա 'ի գինս արծաթոյ— ազատեալք այսպէս յանկանոն կրօնից նոցա: Իսկ 'ի միւսում ատուր անդ գերկուս արսն համանունս, զոր զկնի գերեւոցն բեռնակիրս ինքեանց ածեալ էին՝ հրամայէ զնոսա առաջի դատապարտ դատաւորաց կացուցանել. զի կամ պաշտեցեն զանօրէն օրէնս նոցա և կամ սրով վատնեցին: Իսկ իբրև ածան և հարցան 'ի հատաւորաց անտի՝ նոքա զուարթագին աշօք ճառագայթաւետեալք, և 'ի վեր ելս 'ի սրտի դնելով ասէին: Ոչ օրէն է մեզ քրիստոնէիցս ուրանալ զՔրիստոսի աստուածապաշտութիւն և դառնալ յանաստուած աստուածածանօթութիւնն Մահմետի. և մեք վասն անուանն Քրիստոսի պատրաստ եմք 'ի մեռանել և ոչ կեալ խղճիւ: Իսկ իբրև ծանեան զանհրապոյր միտս նոցա՝ այնուհետև հանեալ զիւրաքանչիւրս զնոսա 'ի թէատրոն անդր՝ ճարակ անողորմ սրոյ տային: Եւ այսպէս 'ի բովս հրաբորբոքս կամաւոր մահու փորձեալք և զտեալք և քննեալք՝ որպէս և քննի արծաթ, բարձրացան 'ի բարձունս բարձրութեան երկնից ընդ հրեշտակս դասակցելով՝ առեալք զպսակն լուսոյ և կենաց յանձինս իւրեանց: Եղև կատարումն սրբոցս այսոցիկ յամսեանն Ահկի՝ որ օր եօթնևտասն էր:

Բայց զզինուորսն զայնոսիկ, որք մատնեցին զամրոցն 'ի ձեռս հեթանոսաց՝ զնոսա ևս առեալ ընդ ինքեանս զկնի գերեւոցն՝ տարան առ ոստիկանն. զի զղարձ փոխարինի երախտեացն զոր ցուցինն՝ հատուցէ նոցա, այլ և զգահեկանացն ևս տարեկորս բաշխեցէ տացէ նոցա: Եւ

Քարություն, որքան հայրերի, եղբայրների, ամուսինների ու որդիների, այսինքն՝ նրանց արյան անտեղի հոսելը, որոնք ընծայաբերվեցին Քրիստոսին: Եվ այդպիսի հույսով սրտապնդվելով ու ձեռքերը վերև բարձրացնելով՝ նրանք Տիրոջից խնդրում էին իրենց փրկել տալ անօրեն գերիշների անարգել պղծություններից՝ ասելով այսպես. «Ամբարտավանների ոտքերը թող մեզ վրա չգան, և մեղավորների ձեռքերը թող մեզ չդողացնեն»: Իսմայելյան զորքերը գերիների հետ իրենց առջևից տանում էին նաև երկու բեռնակիր տղամարդու, որոնցից մեկը զինվորական դասից էր, մյուսը՝ աշխարհական: Նրանց երկուսի անունն էլ նույնն էր՝ Կյուրակոս: Երբ նրանք ներկայացան պիղծ ոստիկանին ու նրան մատուցեցին Աստծու ընտրյալների պատվական զլուխները և կողոպուտն ու ավարը, նա էլ ավելի ուրախանալով՝ զվարճանում էր: [Ոստիկանը] տեղնուտեղը հրամայում է բոլոր գերիներին բաց թողնել, և նրանք թող գնան, ուր կկամենան, որովհետև սուրբ սպանվածների խնդրանքը հիշատակվեց Աստծու առաջ, և նրա նախախնամությունը գթությամբ փրկել տվեց նրանց իրենց բոլոր գերիշների առաջ: Մոտավորապես տասը հոգու, որոնց թաքցրել էին թշնամիները երեսա հասակում, ես ստացա կարճ ժամանակ անց արծաթյա փերկազնով՝ այսպես ազատելով նրանց անկաճոն կրոնից: Իսկ հաջորդ օրը այն երկու համանուն տղամարդկանց, որոնց գերիներից հետո որպես բեռնակիրներ իրենք էին բերել, [ոստիկանը] հրամայում է կանգնեցնել դատապարտող դատավորների առաջ, որպեսզի նրանք կամ պաշտեն նրանց անօրեն կրոնը, կամ սրով սպանվեն: Իսկ երբ բերվեցին և հարցաքննվեցին դատավորների կողմից, նրանք զվարթ աչքերով ճառագայթավորվելով ու ձեռքները¹³¹ սրտներին դնելով՝ ասում են. «Մեզ՝ քրիստոնյաներիս, վայել չէ ուրանալ Քրիստոսի աստվածապաշտությունը ու ճանաչել Մահմեդի անաստված կրոնը, և մենք Քրիստոսի անվան համար պատրաստ ենք մեռնել, քան թե ապրել արատավոր կերպով»: Իսկ երբ իմացան նրանց անխաբ մտադրությունը, բոլորին հանելով հրապարակ՝ անողորմ սրի ճարակ են տալիս: Եվ այդպես հրաբորբոք բռնում կամավոր կերպով մահով փորձվելով, զտվելով ու քննվելով, ինչպես որ արծաթն է փորձվում, նրանք բարձրացան երկնքի բարձունքները՝ դասվելով հրեշտակների շարքը և ընդունելով կյանքի ու լույսի պսակը: Այս սրբերի վախճանը եղավ ահեկան ամսի տաճնյոթին:

Բայց ամրոցը հեթանոսների ձեռքը մատնող զինվորներին ևս վերցրին իրենց հետ ու գերիների հետևից տարան ոստիկանի մոտ, որպեսզի նրանց ցուցաբերած երախտիքի փոխարեն հատուցի նրանց, ինչպես նաև բաշխի տարեկան դահեկանները ու տա նրանց: Եվ երբ նը-

այսպէս զանապարտսն պարտաւոր մահու արարեալ և հատեալ զգլուխս նոցա՝ ընդ իւր առեալ տանէր՝ ի Դվին քաղաք փախստիւ պարծանաց՝ իբր թէ անձին քաջութեամբ և մարտիւ բազմաւ զայն գործեալ էր նորա յաղթութիւն. որք էին թուով աւելի քան զքսան տարապարտ հատեալ զլուխքն: Եւ ապա աւարտ հարուստ մի դարեալ դադարեալ՝ զօրու բազմի դարձեալ հորդան տայ կրկին քան զառաջինն և ասպազէն առնազէն զնոսա վառեալ՝ շուէ գնայ յեզր ծովակին հանդէպ ամրոցին Սևան կղզւոյ, զի թերևս անզգուշաբար ի վերայ հասեալ Շահանն կոչեցեալ շահայ՝ որոգայթս մահու կամ կապանաց նմա մարթասցէ հասուցանել: Իսկ նա իբրև ետես զայն ոյժ պնդութեան առ դուրս եկեալ հասեալ՝ վաղվաղակի պատրաստէ նաւս մետասան, և ամբառնայ ի նաւս անդր իբրև արս եօթանասուն ազատս և զծառայս իւր լայնալիճ աղեղամբք՝ արս քաջակորովս և հմուտս ի ձգտումն նետաձգութեանց, որ գրեթէ ի մազոյ ոչ վրիպէին: Ապա և ինքն ևս ընդ նոսին ի նաւս վերելակեալ գնային ծովամարտիկ առ թշնամիսն. և միջամուխք լեալք յաջողաձեռն նետաձգութիւնս՝ զոմանս միականիս ի թշնամեացն առնէին, և զայլս բազումս կարեւրէր վիրաւորեալ սատակէին: Եւ այնպէս հատեալ շարժեալ ի բաց զմարտ ռազմի բազմութեան թշնամեացն ի փախուստ առաջի նոցա դառնային: Իսկ Բշրն այն ամօթ զանձամբ արկեալ՝ ջանայր վրէժս փոխանակ այնր պահանջել, և դէպ ուղիղ գնացեալ յամրոցն Գեղայոյ, զի թերևս անզգուշաբար ի վերայ հասեալ՝ ստնանել ինչ նմա մարթասցէ. սակայն և անտի ևս ձեռս ի գլուխ ելանէր: Վասնզի Գեորգն այն, զորմէ նախն պատմեցաք վասն մարտի քաջութեան նորա, ըստ դիպաց իմն յամրոցի անդ հանդիպեցաւ: Եւ իբրև ետես զայն ամբոյս հասեալ մերձ ի դուռն ամրոցին՝ ապա վառեալս ի զէնս և ի զարդս և ի տէգ նիզակս, և այլ ևս արս սակաւ ընդ ինքեանս առեալ՝ արտաքս առ թշնամիսն յամրոցէն ելանէր: Եւ ապա միամարտեալ ընդ սպայակոյտ զօրուն՝ նախ կարթակոտոր զերիվար Բշրայն առնէր նրանաւ սրոյն, մինչ զի հազիւ յայլ ձի աշտանակեալ փախէր. և ապա այլոցն ևս մարտակցացն աջակցեալ Գեորգայ՝ տապաստ արկանէին զլուովս ի թշնամեացն և ի փախուստ զնոսա դարձուցանէին. և առ նմա յարառոցեալ լինէր մակասստութիւն միայն առ բազումս՝ ասել թէ «Դաւիթ արուորագոյն քան զԳէթագիսն:» Իսկ կարաւան թշնամեացն այսանակ ձաղանօք գնացեալ մտին ի Դվին քաղաք, և բազում սպառնալիօք ջանային վրէժս ի բնակչաց ամրոցին պահանջել:

աղքատներին: Եվ այդպէս անմեղներին մեղապարտ դարձնելով ու կտրելով նրանց գլուխները՝ նա առնում տանում էր իր հետ Դվին քաղաքը սնապարծ փախուստով՝ լասելով, թե իբր այդ հաղթանակը ինքն է տարել քաջագործությամբ ու մեծ կովով. նա իր հետ տարել էր ավելի քան քսան անտեղի կտրած գլուխներ: Եվ շատ օրեր դար ու դադար առնելով ու դարձյալ հանելով առաջինից ավելի մեծ զորք և նրանց զինելով ասպազեն ու առնազեն զենքերով՝ նա շարժվում գնում է ծովակի ափը, Սևան կղզու ամրոցի դիմաց, որպեսզի թերևս հանկարծակի Շահան կոչեցյալ շահի վրա հարձակվելով՝ կարողանա գցել մահվան թակարդը կամ շղթայակապ անել: Իսկ նա երբ տեսավ, որ այն մեծ ուժը եկել հասել է դռներին, շուտափույթ պատրաստում է տասնմեկ նավ, նրանց վրա բարձրացնում յոթանասուն ազնվական մարդու և լայնալիճ աղեղներով զինված իր ծառաներին, որոնք քաջակորով ու նետաձգության մեջ հմուտ մարդիկ էին և գրեթե մազից էլ չէին վրիպում: Ապա ինքն էլ նրանց հետ նավ է բարձրանում, և նրանք գնում են թշնամիների դեմ ծովամարտ տալու: Եվ հաջողությամբ նետեր արձակելով՝ նրանք թշնամիներից ոմանց միաջբանի են դարձնում, իսկ շատերին էլ խիստ խոցելով ու վիրավորելով սպանում են: Եվ այդպէս նրանք կտրում ու հեռացնում են թշնամիների բազմության ռազմաճակատը, և թշնամին նրանց առաջ փախուստի է դիմում: Իսկ այն Բշրը ամաշելով ձգտում էր դրա փոխարեն վրեժ լուծել: Եվ նա ուղիղ գնում է դեպի Գեղայո ամրոցը¹⁸³, որպեսզի թերևս հանկարծակի հարձակվելով՝ կարողանա նրան վնասել, սակայն այնտեղ էլ նա տալիս է իր զլխին, քանի որ այն Գեորգը, որի խիզախ կովի մասին նախապէս պատմեցինք, այդ պահին հանդիպեց նրան այն ամրոցում: Եվ երբ նա տեսավ, որ ամբոյսը հասել է ամրոցի դռների մոտ, զինվում է զենքերով, զարդերով, տիգավոր նիզակներով և իր հետ վերցնելով նաև մի քանի այլ մարդկանց՝ ամրոցից դուրս է գալիս թշնամիների դեմ: Եվ ապա մենակ կովելով ամբողջ զորքի դեմ՝ նա նախ սրով ջարդուփշուր է անում Բշրի երիվարը, այնպէս որ [նա] հազիվ մի այլ ձի հեծնելով փախում է: Եվ ապա մյուս մարտակիցները ևս աջակցելով Գեորգին՝ թշնամիներից շատերին գետին էին փռում և մնացածներին փախուստի մատնում: Եվ նրանք շատերի նկատմամբ վարվում են առավել սաստկությամբ՝ ասելով, թե «Դավիթն ավելի կտրիճ է, քան գեթագիները»¹⁸³: Իսկ թշնամիները խմբովին այդպիսի անարգանքով գնացին մտած Դվին քաղաքը և մեծ սպառնալիքներով ջանում էին վրեժ լուծել ամրոցի բնակիչներին:

Իսկ ես, որ նախ չոգայն 'ի Թագաւորազանց բողբոջն Աշոտոյ՝ առ նմին կացեալ մնացի մինչև ամարայինն յաշունն յեղանակեալ յեղափոխէր, բազմաբար բարեաց մտաց բարութիւն և լրութիւն սիրոյ առ 'ի նմանէն ընկալեալ առատաձեռնութեամբ 'ի բոլոր մասունս պիտառութեանց: Եւ ապա առ 'ի նմանէն յղարկեալ չոգայ առ Թագաւորն Հայոց Գագիկ, ըստ միշտն հրաւիրման 'ի կոշման նորա. վասն զի հայրապետանոց տունն հանդերձ գիւղօք և գերդաստանօք առ հասարակ ընդ ձեռամբ նուաճեալ էր Նսրայն, և մեք անբնակ իմն վայրակացեալ, և ոչ ոք ոչ էր այն՝ որ գուն 'ի վերայ գործէր ոգւով չափ սակս նորոգման մայրաքաղաք եկեղեցւոյն, և հոգեւոր մշակութեամբ հանդիսանայր առ 'ի դարձուցանել զգերութիւն նոր Սիօնի. զի յոյժ պակասումն և լըքումն լինէր ամենայն պատերազմող ձեռին: Իսկ իմ եկեալ առ մեծ Թագաւորն Գագիկ, և նա ընդունէր ածէր և յանձանձէր զմեզ ամենայն հոգեւոր սիրոյ հարազատութեամբ և հաստատուն հաւատով և աներկբայ յուսով, և աներկեան սիրով պաշտպանեալ հանդերձ եղբարքն իւրով 'Գուրգենաւ՝ անկարօտ զհարկաւոր պէտս մարմնոյ լցուցանէր, և ապա զսովորական իմաստութիւնն քաղցրացուցեալ իւր աներկբայ մտօք յուսացուցանէր զմեզ, զի ոգւով չափ ջան 'ի մտի եղեալ հոգացի վասն դարձի մերոյ 'ի բնակութիւնս մեր. մանաւանդ եթէ վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի և հաստատութեան սրբոյ եկեղեցեաց՝ որպէս և քրիստոնէից իսկ կարգք պահանջեն ամբողջ զհաւատոցն սրբոց պահել չորութիւն. այլ այս երբ Տէր կամեսցի:

Բայց աստանօր ոստիկանն Նսր ելեալ 'ի Պարս Ատրպատականէ՝ գայ շուէ ընդ կողմն Սիւնեաց սպայակոյտ մարտիկ զօրու հանդերձ: Եւ վասն զի իշխանն Սիւնեաց Սմբատ 'ի սեպհական իւրում գաւառի անդ դարեալ դադարէր 'ի Վայոց ձոր, 'ի ճահ իւր առնոյր ոստիկանն ըստ խոտորնակ մտացն կա՛մ ծածկաբար 'ի վերայ ընթանալ առ 'ի ըմբռնել զիշխանն և կա՛մ մարտամբոխ վառելովք վանել զնա առ 'ի գերել և յափշտակել: Բայց իբրեւ ետես զնա յաւէտ զգուշացեալ բազում հեծելազօր զնդիւ և ամբողջօք ևս վայրիցն բազմաձեալ՝ այնուհետեւ խաղաղութիւն ընդ նմա խօսէր. և բազում օժտութիւնս յիշխանէս Սմբատայ ընկալեալ, և յանձն ևս առեալ արձակել թողուլ զեղբայրս նորա 'ի կապարանէ բանտին՝ և ինքն շուէ գնայ 'ի քաղաքն Դվին: Եւ իսկ և իսկ առեալ զտարապարտ սակն պարտուց դահեկանաց 'ի կրտսերոյ եղբօրէն անուամբ Բաբգենի՝ և արձակէ առաքէ զնա առ իշխանն Սմբատ. իսկ զՍահակ եղբայր նորուն դեռևս 'ի դիպահուջ թողեալ, մինչև

Իսկ ես, որ նախ գնացի Աշոտ Թագաւորագուն ժառանգի մօտ, այնտեղ մնացի մինչև ամռան եղանակի աշնան փոխվելը՝ բոլոր կարիքների համար առատաձեռնութեամբ նրանից ստանալով բազմաթիվ բարիքներ ու լիակատար սեր: Եվ ապա նրա մօտից ճանապարհ ընկնելով՝ գնացի Հայոց Գագիկ Թագաւորի մօտ՝ նրա մշտական հրավերի ու կանչի համաձայն: Քանի որ Նսրը Հայրապետանոցը գյուղերի ու կալվածքների հետ միասին առհասարակ նվաճել էր, և մենք էլ որպէս անտուն մարդիկ դրսում էինք մնացել, ոչ ոք չկար, որ մահն աչքն առած ջանք թափեր աթոռանիստ եկեղեցու նորոգման համար ու հոգեւոր ծառայութեամբ աշխատիր նոր Սիօնի գերիներին վերադարձնելու համար, որովհետեւ խիստ պակասել ու թուլացել էին բոլոր կովողները: Իսկ երբ ես եկա Գագիկ մեծ Թագաւորի մօտ, նա ընդունում էր մեզ և հոգ տանում հոգեւոր սիրո ամբողջ հարազատութեամբ, հաստատուն հավատով ու աներկբայի հույսով: Իր եղբայր Գուրգենի հետ միասին անկեղծ սիրով պաշտպանելով մեզ, առատորեն կատարելով մարմնի անհրաժեշտ պետքերը և ապա քաղցրացնելով սովորական իմաստությունը՝ նա իր աներկբա մտքով հույս էր տալիս մեզ, որ հոգաչափ ջանք թափելով հոգ կտանի մեր բնակավայրերը վերադառնալու մասին, մանավանդ որ ամբողջ աշխարհի խաղաղութեան և սուրբ եկեղեցիների հաստատուն լինելու համար հենց քրիստոնյաների կարգերն են պահանջում ամբողջական պահել սուրբ հավատի զօրությունը, բայց դա այն [ժամանակ], երբ Տերը կամենա:

Այդ ժամանակ դուրս գալով պարսկական Ատրպատականից՝ ոստիկան Նսրը հեծելազնդի մարտիկների հետ միասին շարժվում գալիս է Սյունյաց կողմը: Եվ քանի որ Սյունյաց Սմբատ իշխանը դար ու դադար էր առել իր սեփական գավառում՝ Վայոց ձորում, ոստիկանը հարմար պահի էր սպասում խաբեութեամբ կամ ծածուկ վրա հասնել՝ իշխանին բռնելու կամ զինված շատ մարտիկներով նրա հետևից ընկնելով նրան գերելու-հափշտակելու համար: Բայց երբ [Սմբատը] նրան տեսավ մեծ հեծելազնդով ավելի զգուշացած ու ապահով վայրերում տեղավորված, սկսեց նրա հետ խոսել խաղաղութեամբ: Եվ շատ նվերներ ընդունելով Սմբատ իշխանից ու հանձն առնելով բանտի կապանքներից արձակել ու բաց թողնել նրա եղբայրներին՝ ինքը շարժվում գնում է Դվին քաղաքը: Եվ Բաբգեն անունով կրտսեր եղբորից անմիջապես առնելով անօրինական տուրքն ու պարտքը՝ նրան արձակում և ուղարկում է Սմբատ իշխանի մօտ, իսկ նրա եղբայր Սահակին դեռևս թողնում է բանտում, մինչև որ նրանից ևս առնի դահեկանների

առցէ 'ի նմանէ ևս զդահեկանացն պարտապանութիւնն խոստման, և ապա արձակեցցէ և տացէ նմա 'ի ձեռս սեպհական տէրութիւնն իւր:

Բայց բնակիչք ամրոցին Քեղեայ իբրև լուան զգալուստ ոստիկանին և 'ի մտի եղին զյոյժ մոմոռումն սպառնութեան առ 'ի նմանէն նոցա, զահի հարեալք և ահիւ ըմբռնեալք և կարծիս 'ի մտի եղեալ անհաստատ խորհրդով, թէ գուցէ մատնեցցի ամրոցն 'ի ձեռս ոստիկանին և այնպէս անհնարին տանջանաց և մահու մատնեցցին: Եւ ապա այսպիսի անզգուշալի երկիւղի զանձինս տուեալ՝ ամենեկին բնաւին իսկ ունայնացուցեալ լքին 'ի բաց զամրոցն 'ի բնակչաց անտի: Եւ ապա զօրականք զինուորացն ևս ելեալ գնացին 'ի կամս անձանց զինչպիտութեան իւրեանց. իսկ ոստիկանին յետ երկեամ մի աւուրց իմացեալ զթափրանալ ամրոցին 'ի բնակչաց անտի՝ յինքն գրաւէ առնու և ընդ ձեռամբ նուաճէ առանց իրիք աշխատութեան, և շուրջանակի զգեօղս և զաւանս և զագարակս յիւր անուն պայազատէ:

Այսուհետև մի՛ բացածանօթասցի թերևս 'ի մէնջ յարակացեալ իմն հունձք շար մշակացս, որ մառախլապատ միգապատ պաշարմամբ զմեզ հնձէ: Զի թէ ըստ սահմանելումն 'ի մեզ Ստեղծողին՝ 'ի վեր յերկինս զհայեցուածս մեր պատրաստեալ էաք և առ նմանութիւն կերպարանի Ստացողին ընթացեալ, ապաքէն կեցուցանող զօրութեամբ Տեառն փրկեալք լինէաք և ոչ ևս մատնեալք 'ի ձեռս թշնամեաց մերոց. այլ և տապաստ ևս ընդ ոտիւք արկեալ զհակառակորդսն և տկարութեամբ ազաւղեալ ընկեցեալ յերկիր և երանելի զմեզ 'ի վերայ երկրի 'ի բազմաց քարոզեալ: Զի թէ ժողովրդեան իմոյ, ասէ՝ լուեալ էր ինձ, կամ Իսրայէլի զճանապարհս իմ գնացեալ էր՝ որպէս զոչինչ մի խոնարհ արարեալ էր իմ զթշնամիս նորա և 'ի վերայ նեղչաց նորա արկեալ էր զձեռն իմ: Այլ վասնզի ըստ կարգի պաճարաց և անսանոց անմտից երկրապիշք եղեալք և այլապէս 'ի մեզ ինքեան ցուցաք զօրինակ պատկերին և նմանութեան Տեառն, վասն այսորիկ թշնամիք Տեառն ստեցին մեզ. և յանտառբոյժ խողից և յանցաւորաց ճանապարհի կոխեցաք իբրև զկաւ գոեհաց՝ և 'ի գլուխս մեր կուտեցան քարինք ձորոյն նաքովբայ:

Խոստացած պարտքը և ապա նրան ևս բաց թողնի ու տա իր սեփական իշխանութիւնը:

Բայց Քեղի ամրոցի բնակիչները, երբ լսեցին ոստիկանի գալուստյան մասին և հիշեցին իրենց նկատմամբ ցուցաբերած նրա սաստիկ սպառնալիքն ու մոնշլուսը, վախեցան, սարսափահար եղան և անհիմն կերպով կասկածեցին, թե գուցե ամրոցը հանձնվի ոստիկանին, և իրենք էլ այդպես մատնվեն սաստիկ տանջանքների ու մահվան: Եվ ապա այսպիսի անզգուշ երկյուղի մատնվելով՝ բնակիչները ամբողջությամբ լքեցին ու դատարկեցին այն ամրոցը: Եվ ապա պահապան զորքը ևս ինքնագլուխ կերպով դուրս եկավ ու գնաց: Իսկ ոստիկանը, մի երկու օր անց¹⁸⁴ իմանալով, որ ամրոցը դատարկվել է բնակիչներից, առանց որևէ շարշարանքի գրավում է այն, գցում իր ձեռքի տակ և իր անունով սեփականում նաև շրջակայքի գյուղերը, ավաններն ու ագարակները:

Այսուհետև մեզանից թող անհայտ չմնա մեր՝ շար մշակներիս դիմաց եղած հունձը, որ մառախլապատ ու միգապատ պաշարմամբ կուտորում է մեզ: Որովհետև եթե մեզ համար ստեղծողի սահմանելուն համապատասխան մեր հայացքները հառնեինք դեպի վեր՝ դեպի երկինք բարձրացնելու համար և եթե ընթանայինք արարչի պատկերի նման, ապա ուրեմն Տիրոջ կենդանացնող զօրությամբ կփրկվեինք և այլևս չէինք ընկնի թշնամիների ձեռքը, այլ հակառակորդներին մեր ոտքերի տակ տալով, տկարացնելով, անարգելով ու գետին գցելով՝ մենք երկրի վրա շատերի կողմից կքարոզվեինք որպես երանելի [մարդիկ]: Որովհետև, ասում է, եթե իմ ժողովուրդը լսեր ինձ, կամ թե ես գնայի Իսրայելի ճանապարհով, ինչպես որ նրա թշնամիներին ես չէի նվաստացրել, ես իմ ձեռքը կդնեի նրա նեղիչների վրա: Բայց քանի որ անբան անասունների հոտերի նման մենք երկրապիշ եղանք և մեզանում Տիրոջ պատկերն ու նմանութիւնը այլ ձևով ցույց տվեցինք, այդ պատճառով Տիրոջ թշնամիները խաբեցին մեզ: Եվ մենք վայրի խոզերի ու ճառնապարհի անցորդների կողմից կոխտվեցինք իբրև բանուկ ճանապարհի ցեխ, և մեր գլխներին կուտակվեցին նաքովը ձորի քարերը:

ԲԱՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՅՆ

ՍԱԿՍ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԱՆՈՒԱՆ ԻՌՈՑ:

Թագաւորք աստուածասէրք և բարեպաշտօնք, իշխանք և պետք և հրամանատարք Հայոց, եղբարք մեր և առաքեալք եկեղեցւոյ և փառք Քրիստոսի՝ աղերս առաջի մատուցանեմ ձեզ զպիտառութիւն զայս բանի: Զի իբրև ցուցող հայելի 'ի միտս անբասիրս սովաւ զձեզ հրաւիրեալ, և զյանդուզն և զանկարգ ճամարտակելն արտալած արարեալ՝ անպատուհասս հս մնացից յահեղ մորկէ աստի և յահագին ալեացս փրկելոց և դիզացելոց և կուտակելոց և դիմեցելոց 'ի վերայ Ասքանազեանս գրոհի: Սարսափեալ զո՞փացեալ դողացաւ սիրտ իմ, զի տիգօք աչաց խաղաց Տէր 'ի վերայ մեր սակս անօրէնութեանց մերոց. և վասնզի ցարդ ես յարակայեալ անդնդապտոյտ ալեացն յորդութիւնք խորութեանցն և ոչ հանդարտեաց, վասն այսորիկ ես բռնադատեցայ զալ յայս և առնել տալ տագնապեալ զՊատմութիւնս: Նախ 'ի կրից աստի զիս փութացուցեալ, որ շուրջ պատեալ պաշարեաց զմեզ. և ապա 'ի հրամանէ թագաւորաց 'ի վերայ հասելոյ՝ որ զիմս ճմլեալ բաղխեաց զիմաստիցս գործարան և հաւանեցոյց ոչ ի՛նչ գոլ ինձ յայսմիկ դանդաղելի: Սակայն ոչ գրաւորական անձայն տառիւք միայն որ 'ի վեր քան զիս է ձգտումն իրի զմտաւ ինչ ածեալ. այլ բոլորաձայն հնչմամբ հագագասփիւռ ձայնիւ դարուց 'ի դարս զայս ձեզ աւանդեալ ուղղախոհ իմացուածիւ: Զի մի՛ անհասութիւն ծերունեան զրուցաց այլոց ոմանց վէպս ինչ խարեալ խղճի մտաց կարօտ զձեզ կացուցէ. այլ զի զաշս արծակեալ յարտադրութիւն բանիս մաքրական մտօք անբաղայապէս՝ 'ի մասնաւոր ասացելոց աստի տեսցի զկնի եկելոց իւրաքանչիւրոց անցնիւրն զրուցաց ստուգութիւն ըստ ընթերցանութեան հանդիսի բանիս. և այս ցայս վայր հերիքասցի:

Այլ ես այսուհետև մաղթանս առաջի ձեզ ընթերցողացդ մատուցից, մի՛ բերիլ ձեզ ևս վերստին յայս տեղի տանջանաց, յորս այժմ առ հասարակ թմբեցեք 'ի ծուխ մեղաւորաց: Այլ ախորժաբար լսող լինել աղերսալի իմոյս բանից և բաղաձայնութեան խրատու՝ լինել ձեզ զաւակ լաւագունի պատարագելոյն Սեթայ և գրիլ յորդիս Աստուծոյ:

ԻՐ ԱՆՎԱՆՆ ԱՐԺԱՆԻ ՄԱՍՆԱՎՈՐ ԽՈՍՔ

Հայոց աստվածասեր ու բարեպաշտ թագավորներ, իշխաններ, պետեր, հրամանատարներ, մեր եղբայրներ, եկեղեցու առաքյալներ, Քրիստոսի փառքեր, աղերսանքով ձեզ եմ մատուցում այս պիտանի պատմութիւնը, որպեսզի իբրև ուղեցույց հայելի, սրանով անբասիր մշտքով ձեզ հրավիրելով և ձեր հանդուգն ու անկարգ ճամարտակութիւնը արտահալածելով՝ ես անպատիժ մնամ այս ահեղ մորիկից և Ասքանազյան ազգի վրա եկած, դիզված, կուտակված, փրփրած ահագին ալիքներից: Սարսափելով ու տագնապելով դողաց իմ սիրտը, որովհետև Տերը աշքերի տեգերով խեթ նայեց մեզ վրա անօրեննութիւնների պատճառով: Եվ քանի որ ցարդ տեք անդնդապտույտ ալիքների հորձանքը և չհանդարտվեց, այդ պատճառով ես ստիպված եղա զալ այստեղ և ստեղծել այս տագնապալի պատմութիւնը: Նախ ինձ շտապեցնող նեղութիւնից, որ պաշարեց մեզ, և ապա՝ թագավորների վերահասու հրամանից, որ ճմլեց իմ գիտակցութիւնը և համաձայնեցրեց, որ ես չհապաղեմ այս [գործի] մեջ: Սակայն ես այս գրավոր անձայն տառերով դեպքի նկարագրութիւնը ոչ միայն ինձնից վեր համարեցի, այլև կոկորդի ամբողջ ձայնով ու հնչմամբ ճշգրտորեն ձեզ ավանդեցի դարերից դար [եկող] այս պատմութիւնը: Որպեսզի ոմանց հնագույն զրուցներն ու պատմութիւնները ձեզ չհասնելը խարանելով ձեր միտքը՝ ձեզ զուրկ չթողնի, այլ որպեսզի մաքուր մտքով ու անպարսպելի կերպով աչք ձգելով այս իմ աշխատութեանը՝ այս մասնավոր զրուցների միջոցով ցույց տրվի հետո եկողներից յուրաքանչյուրի պատմութեան ճշգրտութիւնը մեկ առ մեկ իմ այս պատմութեան ընթերցանութեամբ. և այս մինչև այստեղ թող բավականացնի ձեզ:

Բայց ես ձեզ, ընթերցողներիդ, մաղթանք կմատուցեմ, որպեսզի դուք վերստին չընկնեք այս տանջանքների մեջ, որ մենք այժմ առհասարակ թմբիլ ենք մեղավորների ծխով: Այլ ախորժաբար լսող եղիք իմ այս աղերսալի խոսքին և միաբանութեան խրատին, [որպեսզի] դուք ավելի լավ զավակներ լինեք զոհված Սեթին և գրվեք Աստծու որդիների շարքում և ոչ թե եղբայրասպան անիծյալ Կայենի զարմիս:

այլ ոչ խառն ընդ անիծեալ եղբայրազրաւն կայենի զարմից կապիլ 'ի կնատ և 'ի մեղմեխ և 'ի վայրաքարշ դատերս մարդկան: Մի՛ 'ի շար ուղիքից սանդարամետին զրահեղեղ սատակմամբ ողողեսցիք՝ որպէս յայնժամ երկնասահան և երկրահոսան ջրահեղձոյց մարդիկ նոյնան դարուն. այլ աւետարանական ուղեանալ արկելոյ 'ի ծով զուսպ և ամփոփ վարուք ժողովել կարթիւք յարքունական կայանս: Մի՛ անկանոն կրօնիւք ամբարձիք 'ի տանիս նանրութեան, և հրացայտ ցլութեան ծծմբոյ դիւաշունչ հողմոյ զձեզ պտուտկեալ տոշորիցէ կորստեան կիզմամբն. այլ ելեալք 'ի Սողոմայ՝ այլ և 'ի Սեղովրայ. յես իմանալի բարձրութիւնն սքանչելապէս լերանցն յալիտենից թեկոխեսցիք, ուր պայծառապէսն իսկ բորբոքի ջահ սրբութեան զգուշացելոցն յարթութեան: Մի՛ խոտորեսցիք յարքունական 'ի կուռ պողոտայէն յաջ կամ յահակ՝ թողացուցեալ զկամս ձեր զկնի պատրանաց պատրողին. վասն զի յերկոցունց կողմանց դարանակալէ՝ աւազակաց բազմութիւն, և մահ է բաժին անկելոցն 'ի ձեռս նոցա: Մի՛ մեղիցէ ձեզ կարծեցեալ արեգակն տուրնջենային և 'կամ լուսին գիշերոյ դիւամուլար խռովութեամբ, որ մերոյն բնութեանս կրիւք խաբեացն զմեզ և խաբէ. այլ զանց արարեալ զփաղաքչական խորհրդովք ախորժից յողողողելոցն, զի ճշմարիտ արեգակնն արդարութեան ծագեսցի 'ի սիրտս ձեր սիրովն աստուածայնով: Մի՛ քրէիբուր վարուց շարութեամբ նաւաբեկեալք՝ ապաշաւեսցիք զուղիղ և զճշմարիտ զձեր վարս, և կոխածս գոհաց եղիչիք իբրեւ զաղն անհամեալ. այլ ողջ ամբողջ և անխախտ մնասցիք 'ի պարսաւադիտէն դրժողէ՝ խնդութեամբ ժամանել 'ի նաւահանգիստ կենաց: Մի՛ զպարծանս հարցն առաքինութեանց ձեզ բաւական վարկեալ և 'ի նոյն ապաստանեալ՝ պղերգութեամբ անձանց 'ի վիհս խորափիտս ընկղմեսցիք. զի թէ հօր հմտաբար տեղեկութեամբ դեկավարեալ իցէ, զի՞նչ օգուտ յայնմանէ որդւոց բերցի՝ եթէ 'ի նաւաբեկութեան կորնչին. վասնզի ոչ ինչ շահ զհօրն հմտութիւնն կարծեմ լինել որդւոց նաւաբեկութեան: Մի՛ օտարացեալք եղիչիք 'ի մօրէ, որ վերստին զձեզ ծնաւ նորոգատուր բանին կենդանականաւ 'ի յոյսն կենդանի: Մի՛ խաբիցիք յարգանդէ վրիպեալք կամ թէ մերկացեալք յայնմանէ լուսաւոր և փրկական զգեստուն, որով վայելչապէս զգեստաւորեցայք յարգանդէ աւազանին: Մի՛ խօսիցիք ստութիւն՝ զառեալն իբրեւ զչարեալ նանրապէս համարել, և ժխտող լինել Որդւոյն սիրելոյ աստուածական պատգամացն լեռնացելոց. այլ եռանդնասէր սրտի ջերմութեամբ հեռանալ յայնմանէ, որ ինչ վնասակար և հակառակ է հոգւոյ, և 'ի բաց զտխրութիւն տարերցս սնոտուց մերկանալ մաքուր մտօք: Այսպէս թերեւ և սրովբէա-

հետ միասին կապվեք մարդկանց թույլ, նենգ ու ստորաքարշ դուստրերի հետ: Եվ դժոխքի շար, անտեղի ջրհեղեղի միջոցով սպանվելով շողողվեք, ինչպես այն ժամանակ, նոյյան դարում, երկնքի սահանքներից հոսող ու գետնից դուրս բխող ջրերից խեղդված մարդիկ, այլ ավետարանական ուղեանով զգվելով ծով՝ զուսպ ու պարկեշտ վարքի շնորհիվ կարթերով հավաքվեք արքունական բնակատեղերում: [Որշունչ հողմի ծծմբի հուր ցայտեցնող ցուացումը ձեզ պտտեցնելով՝ շայրի ու կիզելով չկորցնի, այլ դուրս գալով Սողոմից, ինչպես նաև Սեղովրից՝¹⁰⁰ դուք սքանչելապես ձգտեք թռչել մշտական լեռների առավել իմանալի բարձրության վրա, ուր պայծառորեն բորբոքվում է զգուշացողների սուրբ ջահը՝ [մարդկանց] արթուն պահելու համար: Արքունական հաստատուն ճանապարհից մի՛ շեղվեք աջ կամ ձախ՝ ձեր կամքով հետեւելով խաբողի պատրանքներին, որովհետեւ երկու կողմերում էլ դարանակալում է ավազակների բազմությունը, և նրանց ձեռքն ընկնողների բաժինը մահն է: Եվ ձեզ թող չվնասի ցերեկվա կարծեցյալ արեգակը կամ էլ գիշերվա լուսինը դիվամուլ խռովությամբ, որ մեր բնավորության պատճառով խաբեց մեզ և խաբում է, այլ փաղաքշական խորհրդով զանց արեք տատանվողների կամքը, որպեսզի արդարության ճշմարիտ արեգակը աստվածային սիրով ծագի ձեր սրբտերում: [Որպեսզի] հանցավոր ու վատթար վարքով նավաբեկվելով՝ չզղջաք ձեր ուղիղ ու ճշմարիտ վարքի համար և ճանապարհի վրա ոտնակոխ չլինեք իբրեւ անհամ աղ, այլ ողջ-առողջ ու անխախտ մնաք պարսավասեր դավողից՝ ուրախությամբ ժամանելու կյանքի նավահանգիստը: [Որպեսզի] առաքինի հայրերի փառքը բավարար համարելով ու դրան ապավինելով՝ ձեր ծուլության պատճառով խոր փոսերի ու վիհերի մեջ շխրվեք, որովհետեւ եթե հօր հմուտ իմացությամբ [նավը] զեկավարվի, դրանից որդիներին ի՞նչ օգուտ, եթե նավաբեկության ժամանակ բոլորը կորչեն, քանի որ, կարծում եմ, հօր հմտությունից նավաբեկված որդիներին օգուտ չի լինի: Մի՛ օտարացեք մորից, որ վերստին ձեզ ծնեց նորատուր կենդանի խոսքով կենդանի հույսի համար: Մի՛ խաբվեք արգանդից վրիպելով կամ թե մերկանալով այն լուսավոր ու փրկական զգեստից, որով վայելչապես զգեստավորվեցիք ավազանի արգանդից: Սուտ մի՛ խոսեք՝ առածը անտեղի շառաժ¹³⁷ համարելով և մի՛ ժխտեք սիրելի Որդու լեռնացած աստվածային պատգամները, այլ փութալան սրտի ջերմությամբ հեռացեք այն բաներից, ինչ հակառակ ու վնասակար է հոգուն, և մաքուր մտքով ձեզանից հեռու վանեք սնոտի տարրերի տխրությունը: Այդպիսով՝ թերեւ դուք էլ կթեկոխեք սերովբեական եռյակ դասի խոր խորհրդի մեջ ու վեցթե-

կանացն ևս յերրեակ դասու խորին խորհուրդս թեակոխեսցիք և դուք, և վեցթեան երազաշարժ գործեօք իմն զօրհնաբանականսն ըստ պիտոյս բաժանեսցիք՝ ոմամբք խուճապելով զսպիլ, ոչ ևս արժանի ըստ որումն վարկեալ և ոչ զաշս ՚ի յերկինս ամբառնալ. իսկ այլովք ոմամբք վերշարժիլ ՚ի մշտնջենական փառատրութիւնս ըստ վստահելոցն պարագահութեանց ՚ի պաշտօն աստուածայնոյ փառացն. ապա հանդիսապէս արժանի գտցիք յետ այսմ սուղ ժամադրութեան կենացս մտանել և յամբ իմանալի Սինէական լերինն: Ոչ ՚ի փորձ հրոյ ՚ի վայր բերեալ ըստ պայմանի խռուոյ յաւուրն ընտրութեան. այլ ամպաշու թեօք սլացեալք ՚ի վերին Սիոնն ՚ի հայցել զտեսութիւն Տեառն: Ոչ վիժով ծերպի զեղշել և զյետոյսն միայն տեսանել. այլ զբովանդակ նկարագիր փառացն Հօր դէմ յանդիման նկատել: Եւ զայժմու փոքր ՚ի շատէ խելամտութեամբս զանց արարեալ՝ ծանօթք եղիջիք պատրաստական վայելութեանն և յայնժամ զիտասցիք զնա որպէս և նայն ծանեալ զձեզ:

Արդ՝ այսքան բան ձեզ խրատու յինէն բաւականացի: Բայց անարժանս ես և հեղգապաշաւս Յովհաննէս՝ նուաստ Կաթողիկոս Հայոց, աղաշանս առաջի մատուցանեմ ընթերցողացդ ձեզ և լսողաց բանի Պատմութեանս՝ արժանի յիշատակի զիմս վարկանել անուն ՚ի մաքրամատոյց նուիրական աղօթս ձեր. զի երկաքանչիւրոցս՝ ինձ և ձեզ, թերեւ ՚ի Տեառնէ տացի վարձս հատուցման յետնումն աւուր այցելութեան նորա. որ է օրհնեալ միշտ և փառաւորեալ յամենայն արարածոց յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն:

Վ Ե Ր Զ

յան արագաշարժ գործիքով օրհնության երգերը կբաժանեք ըստ անհրաժեշտության, որով ոմանք տագնապելով կզսպվեն՝ ոչ որևէ մեկի նման արժանի համարվելով և ոչ էլ աչքերը երկինք բարձրացնելով, իսկ ոմանց հետ էլ աստվածային փառքի պաշտամունքին ապավինողների շրջագայությամբ¹⁸⁸ կշարժվեք դեպի վեր, դեպի մշտնջենական փառատրությունը, ապա դրանից հետո արժանի կլինեք հանդիսավորապես մտնելու կյանքի ու մահվան համար սահմանված կարճ ժամանակամիջոցի ու Սինեական լեռան¹⁸⁹ իմանալի ամպի մեջ: Ոչ էլ ընտրության օրը [պետք է] վայր բերել հրով փորձելու համար, ինչպես չոր ճյուղերը, այլ ամպերի մեջ թռչելով [պետք է] սլանալ դեպի վերին Սիոն՝ հայցելու համար Տիրոջ տեսությունը: Պետք չէ քարով ծերպը քողարկել և միայն հետևի մասը տեսնել, այլ փառքի Հոր ամբողջ պատկերը պետք է դեմ հանդիման լավ տեսնել: Եվ առայժմ փոքրիշատե խելամտորեն [այն] զանց անելով՝ ծանոթացեք պատրաստական վայելչությանը և այն ժամանակ կճանաչեք նրան, ինչպես որ նա ճանաչեց ձեզ:

Արդ՝ այսքանը իմ կողմից թող բավական լինի ձեզ, որպես խըրատ: Բայց ես՝ անարժան, ծույլ ու խղճուկ Հովհաննեսս, Հայոց նրվաստ կաթողիկոսս, ձեզ՝ ընթերցողներիդ և իմ այս պատմությունը լսողներիդ, աղաչում եմ՝ ձեր աստվածահաճո նվիրական աղոթքներում իմ անունը հիշատակության արժանի համարել, որովհետև ձեզ յուրաքանչյուրիս՝ ինձ ու ձեզ, թերեւ Տերը վարձահատույց լինի իր այցելության վերջին օրը. Տերը միշտ օրհնյալ է ու փառավորված բոլոր արաբածների կողմից հավիտյանս հավիտենից. ամեն:

Վ Ե Ր Զ

ՄԱՆՈՒԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ անվանի պատմագիր Հովհաննես Դրասխանակերտցին պետք է ծնված լինի 845—850 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Նա ծնվել է Այրարատ նահանգի Դրասխանակերտ գյուղում: 898—929 թթ. եղել է հայոց կաթողիկոսը, ուստի հայտնի է նաև Հովհաննես կաթողիկոս անունով:

Ստույգ պարզ չէ Հովհ. Դրասխանակերտցու նաև մահվան թվականը. ենթադրվում է, որ նա մահացած պետք է լինի 929 թ.: Նա ինքնակենսագրական բավականին տեղեկություններ է հաղորդել իր «Հայոց պատմության» մեջ:

Հովհ. Դրասխանակերտցին իր կրթությունն ստացել է Սևանա կղզու վանքում, իրեն նախորդող Մաշտոց կաթողիկոսի մոտ: Այդ մասին գրում է ինքը. «Թեպետ իմ մանկությունից սկսած աշակերտել հմայդ սուրբ մարդուն՝ Մաշտոցին, բայց նաև մեր միջև մարմնական ազգակցություն ու հարազատություն կա» (էջ 124):

Դրասխանակերտցուց մեզ է հասել երկու աշխատություն՝ «Շարից հայրապետացն Հայոց յայտարարութիւն. երանելոյն Յովհաննիսի կաթողիկոսի Հայոց» (տե՛ս «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունքի գրոց պատմագրաց» գրքում, Վաղարշապատ, 1893, էջ 272—277) և «Պատմութիւն Հայոց»:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին առաջինում կաթողիկոսների շարքն սկսում է Բարդուղիմեոսից ու Թադեոսից և հասցնում է մինչև իր աթոռակալությունը՝ յուրաքանչյուրի վերաբերյալ հաղորդելով կենսագրական համառոտ տվյալներ: Առավել կարևոր է նրա «Հայոց պատմությունը», որը գրել է կյանքի վերջին տարիներին՝ ներկայացնելով նախնական ժամանակներից մինչև 924 թ. ընկած ժամանակաշրջանը: Այդ մասին վկայում է ինքը իր գրած առաջաբանում՝ ասելով. «Ես չեմ ուզում առաջաբանի վրա երկար ժամանակ վատնել, որովհետեւ ցավագին ծերությունը՝ մահը պատրաստ պահում է դռան հետևում,

և տագնապն ու տառապանքը ստիպում են հապճեպորեն պատմել մեզ հասած անցքերի, աղետների ու անհամար խռովությունների պատմությունները» (էջ 6):

Հովհ. Դրասխանակերտցու պատմությունը բաղկացած է առաջաբանից, բուն նյութից, որ բաժինների ու գլուխների չի բաժանված, և վերջաբանից: Մինչև 9-րդ դարի կեսի պատմության նյութը նա քաղել է Աստվածաշնչից և իրեն նախորդող պատմիչների գործերից, իսկ 9-րդ դարի երկրորդ կեսի ու 10-րդ դարի առաջին քառորդի պատմությունը նկարագրել է իր տեսածով ու լսածով, հաղորդակից ու մասնակից լինելով իր ժամանակ կատարված դեպքերին: Պատմության այդ մասում, որ ավելի կարևոր է ու արժեքավոր, Հովհ. Դրասխանակերտցին մանրամասնորեն պատկերում է հայ ժողովրդի ծանր կացությունը արաբական լծի տակ, մասնավորապես արաբ ոստիկաններ Յուսուֆի, Նսրի, Ափշինի, Բշըրի հարձակումները Հայաստանի վրա, 850—852 թթ. արաբական լծի դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական ազատագրական պայքարը, Սմբատ Առաջինի նահատակությունը, հայ ժողովրդի ծանր վիճակը, հայ ժողովրդի ազատագրման համար Աշոտ Երկաթի մղած պայքարը և այլն: Դրասխանակերտցին ճշգրտորեն է հասկանում ու գնահատում արաբ բռնակալների զավթողական քաղաքականությունը: Այսպես, օրինակ, նա նկատում է, որ ոստիկան Յուսուֆը Սմբատ Առաջինին ծնկի բերելու համար ի հեճուկս նրա թագալրում է Գագիկ Արծրունուն, և ապա այդ նույն նպատակով թագադրում է նաև Աշոտ սպարապետին, որպեսզի հայ նախարարներին լարի իրար դեմ, և ինքը դրանից օգտվի:

885 թ. Աշոտ Առաջինը Հայաստանի թագավոր է ճանաչվում և՛ արաբական խալիֆայի, և՛ բյուզանդական կայսրության կողմից: Դրա հետևանքով բավականաչափ բարելավվում է հայ ժողովրդի վիճակը, բայց դա դուր չի գալիս ո՛չ խալիֆային, ո՛չ կայսրությանը:

Յուսուֆը մեծ զորքով հարձակվում է Հայաստանի վրա: Նրան են միանում նաև Սմբատից նեղացած հայ իշխանները:

Հայ ժողովրդին կործանումից փրկելու համար Դրասխանակերտցին, որպես Հայոց կաթողիկոս, մեծ նվերներով գնում է Յուսուֆի մոտ: Վերջինս ընդունում է ընծաները, բայց Դրասխանակերտցուն ձերբակալում է: Դրասխանակերտցին մի կերպ փախչում է և երկար ժամանակ դեգերելով Աղվանքում, Վրաստանում ու Ատրպատականում՝ վերջապես գալիս է Հայաստան և նախ տեղավորվում է Տարոնում, ապա հաստատվում է Դվինում:

Հայ ժողովուրդը արաբական զավթիչների դեմ կենաց ու մահու

կոիվներ է մղում, և Նիզ գավառում տեղի ունեցած ճակատամարտում հայերը ծանր պարտություն են կրում: Սմբատն ամրանում է Նրասխաձորի Կապույտ բերդում ու համառ դիմադրություն է ցույց տալիս թշնամուն: Հետագայում նա ընկնում է ծանր կացության մեջ և որոշում է անձամբ հանձնվել Յուսուֆին, որպեսզի հայ ժողովրդին կաթողանա փրկել կործանումից: Բայց Յուսուֆը ձեռքակալում է Սմբատին, և ապա նրան գլխատում է ու մարմինը խաշում:

Հոր նահատակվելուց հետո Աշոտ Երկաթը վրիժառույթյամբ լըցված՝ իր եղբայր Աբասի հետ միասին անընդհատ հարձակումներ է գործում արաբների վրա և մեծ հաջողությունների հասնում: Նա տրաբեներից ազատագրում է Բագրևանդի, Շիրակի, Գուգարքի, Տաշիրի գավառները, Վրաստանի մայրաքաղաք Տփլիսը: Բայց Հայաստանում ապստամբություն է բարձրանում Աշոտ Երկաթի դեմ: Այդ պատճառով Աշոտը դաշնակիցներ է փնտրում դրսում՝ Վրաստանում կամ եգեթացիների աշխարհում:

Այնուհետև Աշոտ Երկաթը տեղափոխվում է Սևան կղզի և այնտեղից շարունակում է պայքարը Յուսուֆ ոստիկանի Բշըր զորապետի դեմ ու Սևանի ճակատամարտում նրան պարտության է մատնում: Հաղթանակ տանելով ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ՝ Աշոտ Երկաթը կարողանում է վերականգնել Բագրատունյաց թագավորության սահմանները:

Դրասխանակերտցին կողմնակից է միասնական պետականության: Այդ պատճառով նա գովեստով է խոսում հայ պետական գործիչների, մասնավորապես Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու, սրա որդի Աշոտ Առաջինի, սրա որդի Սմբատ Առաջինի, սրա որդի Աշոտ Երկրորդի (Երկաթի) մասին: Նա ընդարձակ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Վասպուրականի իշխանության, Գագիկ Արծրունու, նրա եղբայր Գուրգենի մասին:

Դրասխանակերտցին դատապարտում է ավատատիրական երկպառակությունը, երկրում տիրող խռովությունները՝ ասելով, օրինակ. «Նրանք նաև եղբորը եղբոր դեմ էին հանում, ազգականին՝ ազգականի՝ միմյանց նկատմամբ առաջացնելով նախանձ, շարակնություն, գրվռություն և կատարյալ ատելություն: Եվ այդպես խմբովին իրար դեմ դուրս գալով՝ նրանք հակառակվում էին ու կռվում և միշտ սուրը ազգերին կապած՝ միմյանցից ավելի շատ արյուն էին թափում, քան թշնամիները: Առհասարակ քաղաքները, գյուղերը, ավանները, ազսրականները, ինչպես նաև իրենց տները քանդում էին իրենց ձեռքով» (էջ 175): Հովհ. Դրասխանակերտցու պատմությունը արժեքավոր տեղեկու-

թյուններ է պարունակում նաև մեր հարևան ժողովուրդների՝ վրացիների, աղվանների, ինչպես նաև Հայոց թագավորների և Վրաց Ասոր-ներսես կուրապաղատի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

Պատմիչը իր աշխատության վերջաբանում հայերին դիմելով՝ ասում է. «Արքունական հաստատուն ճանապարհից մի՛ շեղվեք աչ կամ ձախ՝ ձեր կամքով հետևելով խաբողի պատրանքներին, որովհետև երկու կողմերում էլ դարանակալում է ավագակների բազմությունը, և նրանց ձեռքն ընկնողների բաժինը մահն է» (էջ 246):

Հովհ. Դրասխանակերտցին ոչ միայն նկարագրում է դեպքերն ու դեմքերը, այլև դրանց և մասնավոր պետական գործիչների նկատմամբ դրսևորում է քննադատական վերաբերմունք. նա դատապարտում է անգամ Աշոտ Երկաթին՝ բարոյական սայթաքումների համար:

Պատմիչի երկը աչքի է ընկնում նաև լեզվաոճական առանձնահատկություններով ու գեղարվեստական արժանիքներով: Նա իր պատմությունը գրել է հինգերորդ դարի մեր մատենագիրների լեզվի հաևնդությամբ, միայն թե նրա լեզվում, առանձին տեղերում, կան բառագործածման մեծ կուտակումներ, անհարկի կրկնություններ և այլն, որոնք նրա լեզուն երբեմն դարձնում են մանվածապատ ու խրթին: Նրա երկի առանձին հատվածներ ունեն գեղարվեստական արժեք, առանձին գործիչներ տիպականացված են, օրինակ, Աշոտ Երկաթը, ինքը՝ Հովհաննես կաթողիկոսը, Յուսուֆը և ուրիշներ: Այնուամենայնիվ, Դրասխանակերտցին շունի Մովսես Խորենացու և Եղիշեի հերոսական-էպիկական շունը, այլ նա ավելի շատ քնարական ոճի հեղինակ է:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» մեզ հասած ձեռագրերի քանակը հասնում է քսանի, որոնք գտնվում են աշխարհի տարբեր ձեռագրատներում: Հնագույն ձեռագիրը ընդօրինակել է Հակոբ Երեցը 1689 թ. Բաղեշի Ամրդուլու վանքում. դա Մաշտոցի անվան մատենադարանի թիվ 1896 ձեռագիրն է:

Դրասխանակերտցու պատմությունը առաջին անգամ լույս է տեսել Երուսաղեմում, 1843 թ.: Երկրորդը մոսկովյան հրատարակություն է, որը իրականացվել է Մ. էմինի ջանքերով 1853 թ.: էմինյան սույն հրատարակության հիման վրա էլ 1912 թ. Թիֆլիսում կայացել է երրորդ հրատարակությունը, որից էլ կատարվել է սույն աշխարհաբարամբողջական թարգմանությունը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունը» օտար լեզվով ունի երեք ամբողջական թարգմանություն՝ ֆրանսերեն, վրացերեն, ռուսերեն: Ֆրանսերեն թարգմանությունը, որ կատարել է հայագետ Սեն-Մարտենը, լույս է տեսել 1841 թվականին Փարիզում: Վրա-

ցերեն թարգմանությունը իրականացրել է Ծ. Յազարեյշվիլին (Քմի-
լիսի, 1965), ռուսերեն թարգմանությունը՝ Մ. Դարբինյան-Մեխիդյանը
(Երևան, 1986):

Մանոթագրությունները կազմելիս օգտվել ենք Աստվածաշնչից,
Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի աշխատությունից, ՀՍՀ-ի հատոր-
ներից, «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառա-
քանի» 1-ին և 2-րդ հատորներից, հայ ժողովրդի պատմությանը վերա-
բերող գրքերից, Սուրբ Գրքի և այլ բառարաններից:

1. Ըստ Աստվածաշնչի՝ Թորգոմը և Ասքանազը Հաբեթի որդի Գոմերի որդի-
ներն էին (ՄՃՆդ., Ժ), իսկ ըստ Մովսես Խորենացու՝ Թորգոմը Հաբեթի որդի
Գոմերի թոռն էր և Հայկի հայրը (Խոր., 1-ին, Ե): Հետևելով ավանդությանը՝
Դրասխանակերտցին հայ ժողովրդին անվանում է Թորգոմյան, Ասքանազյան, Արամ-
յան (ավանդության համաձայն՝ Հայոց Արամ մահապետից սերված) և Հայոց ազգ
կամ տուն:

2. Բարդուղիմեոսը և Թադեոսը Քրիստոսի 12 առաքյալներից են, որոնք եղել
են քրիստոնեության առաջին տարածողները Հայաստանում, այսինքն՝ հայկական
քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադիրներն են, և ըստ այդմ էլ՝ մեր եկեղեցին կոչ-
վում է Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցի: Ըստ ավանդության՝ նրանք
սպանվել են հայոց Սանատրուկ թագավորի կողմից. Բարդուղիմեոսը՝ 66 թ., Ադ-
քակում, իսկ Թադեոսը՝ 46 թ.:

3. Հեղինակը նկատի ունի Արշակունիների թագավորության անկումը 428 թ.:

4. Հագարը եգիպտացի աղախին էր Սառայի տանը (ՄՃՆդ., Ժ2): Եվ քանի
որ Սառան ամուլ էր, Աբրահամը Հագարին կնության է առնում և նրանից որդի է
ունենում: Արաքները Հագարի պատվին իրենց համարում են Հագարի սերունդ, իսկ
երկիրը՝ Հագար (Թուրք առ Գաղ., Դ, 24—25):

5. Դրասխանակերտցին նկատի ունի Նոյ մահապետին, որին իր ընտանիքի
հետ Եփրատ (Աստված) պահպանեց ջրհեղեղից, և Նոյը դարձավ մարդկային
ցեղի երկրորդ նախահայրը (ՄՃՆդ., Ե—Թ):

6. Հաբեթը Նոյի ավագ որդին էր, որը ծնվել էր ջրհեղեղից հարյուր տարի
առաջ (ՄՃՆդ., Թ, Ժ): Նա ջրհեղեղից հետո ունենում է յոթ որդի՝ Գոմեր, Մագոգ,
Մադայ, Հավան, Թոբեյ, Մեսեք և Թիրաս (ՄՃՆդ., Ժ, 2—5, Ա. Մնաց., Ա, 5):

7. Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, գիրք 1-ին, Ը, Թ:

8. Ընդոծին կոչվում էին հին՝ մահապետական ընտանիքներում ոչ թե տանու-
տերի սերնդից, այլ սարունից, աղախնից ծնվածները:

9. Բնագրում այդպես՝ Արմայիս է, իսկ Մ. Խորենացին օգտագործում է Արա-
մայիս ձևով (գիրք 1-ին, ԺԲ):

10. Նույն նիփրները, Մարտիրոսյանը կամ Տիգրանակերտը, որ գտնվում է
Աղձնիք մահապետի նիփրներտ գավառում: Ներկայումս այն ավերակ է:

11. Նույն իլիական կամ տրոյական պատերազմը, որը մղում էր Միկենեի թա-
գավոր Ագամեմնոնը Տրոյա քաղաքի դեմ: Այդ պատերազմի պատմությունը հա-
վաքել ու գրի է առել Հոմերոսը մ. թ. ա. 6-րդ դարում, Աթենքում (տե՛ս նրա
«Իլիական» և «Ոդիսական» պոեմները):

12. Հմմտ. Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, գիրք 1-ին, ԻԱ (ԻԲ):

13. Ըստ Մ. Խորենացու՝ Արծրունիների նախահայրը Ասորեստանի Սեմեքերիմ
(Սինախերիբ) թագավորի (մ. թ. ա. 705—680 թթ.) որդի Սանասարն է, որը իր
Ադրամեյեք եղբոր հետ սպանելով հորը՝ եկել հաստատվել էր Սիմ կոչվող լեռ-
ներում (Սասուն) (Խոր., գիրք 1-ին, ԻԳ (ԻԴ)):

14. Այս և հետագա ընդգծումները բնագրին են:

15. Թովմաս առաքյալը կոչվում էր նաև Երկվորյակ (Մատթ., Ժ, 3, Յովհ.,
ԺԱ, 16, ԺԴ, 5—6, Ի, 19—29, Ղուկ., 2, 13—15):

16. Տե՛ս ծան. 1:

17. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Տավրոս լեռնաշղթան ընկած է Փոքր Հայքի և
Կիլիկիայի միջև:

18. Հեղինակը նկատի ունի այդ քաղաքներում տեղի ունեցած քրիստոնեական
եկեղեցիների հոգևորականության բարձրագույն խավի՝ եպիսկոպոսների տիեզերա-
պան ժողովները:

19. Դրասխանակերտցին հավանաբար Օվկիանոս ծով անվանում է Միջերկ-
րական ծովը:

20. 387 թ. Հայաստանը բաժանված էր երկու մասի՝ Բյուզանդիայի և Պարս-
կաստանի միջև. խոսքը այդ մասին է:

21. Պատմիչը ներկայացնում է գրերի գյուտի և Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից
իրականացվող դպրության սկիզբը (տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի):

22. Հմմտ. ծան. 20:

23. Վայո կամ Վայոց ձորը Սյունիք մահապետի երրորդ գավառն էր, որը հա-
մապատասխանում է այժմյան Եղեգնաձորի ու Վայքի շրջաններին:

24. Տե՛ս ծան. 3:

25. Այս և հետագա կախման կետերի դեպքում առկա է բնագրի ընդհատում:

26. Այժմյան Էջմիածին քաղաքը, որը հիմնադրել է Վաղարշ Ա-ն (114—146
թթ.), և նրա անունով կոչվել է Վաղարշապատ: Հետագայում այն դարձել է հոռ-
մեական կայազորի կենտրոնը և անվանվել Նոր քաղաք:

27. Արծկե գյուղը գտնվում է Մեծ Հայքի Տուրքերան մահապետի Բզունիք
գավառում, Վանա լճի հյուսիսային ափին, հրվանդանի մոտ: Հետագայում ավանը
վերածվել է քաղաքի:

28. Այլաբերքը այժմյան Հրազդանի շրջանում գտնվող Ալափարս գյուղն է:

29. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Հարքը Տուրքերան մահապետի իններորդ գավառն
է: Այն տարածությամբ համապատասխանում է այժմյան Բուլանջի շրջանին:

30. Բագրևանդ գավառը հայտնի էր բազմաթիվ անուններով, ինչպես՝ Բագ-
րևան, Բագրավան, Բագրավանդ, Բագրաբանդ և այլն: Այն ընկած էր Արածանի
գետի վերին ավազանում՝ Հայկական պար, Մաղկանց ու Դիաղիհի լեռների միջև:

31. Եռաստ ավանը կամ գյուղաքաղաքը, որ հայտնի էր նաև Առեստավան,
Եռաստավան, Առեստովան և այլ անուններով, գտնվում էր Մեծ Հայքի Վասպու-
րական աշխարհի Առքերանի գավառում, Վանա լճի հյուսիսարևելյան ափին, նոր
ժամանակների հերկրի գյուղաքաղաքի մոտ:

32. Խաղամախ դաշտը գտնվում էր Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհում,
Մարդաստան գավառի սահմաններում: Հյուրժմանի կարծիքով՝ Խաղամախ անունը
Կաղամախիք անվան վրիպակային ձևն է:

33. Մեծ Հայքի Այրարատ մահապետի Գաբելյանք գավառի նախարարական
տոհմ, որի անունը սերում է Աբելյան նախարարական տան անունից:

34. Տե՛ս ծան. 1:

35. Եզերիան Մեծ Հայքի Տայք աշխարհում ընկած գավառ էր: Ընդգրկում էր այժմյան Անարխաճուղի գետի հովիտը, որը կազմում է Աջարական Ինքնավար Հանրապետության հիմնական մասը:

36. Հայոց նախարարական կամ իշխանական ուժերը կոչվել են «Տանուտիրական գունդ», «Ազատագունդ վաշտ» և այլն: Բայց պատմիչն այստեղ Տանուտիրական գունդ անվանումը օգտագործում է երկրամասի իմաստով:

37. Տե՛ս ծան. 10:

38. Կարին քաղաքն է, որը հայտնի է նաև Թեոդուպոլիս, Էրզրում, Արզրում անուններով:

39. Խոսքը վերաբերում է Հռոմի Լևոն 1-ին Պապի տոմարին, որի հիմնական բանաձևը հետևյալն էր. «Երկու բնություններ են, որոնք եկել միացել են մի անձնավորության մեջ», այսինքն՝ նրանք Քրիստոսին ընդունում էին որպես մարդ:

449 թ. Եփեսոսի ժողովում դատապարտվում է Լևոն Պապի այդ տոմարը: Քաղկեդոնի 451 թ. տիեզերական ժողովը իբրև դավանության հիմք ընդունում է Լևոն Պապի տոմարը և դատապարտում է Նեստորի մարդադավանությունը ու իբրև հավատքի ամփոփում ընդունում է «Մի Քրիստոս երկու բնությամբ» բանաձևը: Հետագայում շատ եկեղեցիների կողմից դատապարտվում է այդ բանաձևը ևս, և մասնավորապես Բասիլիսկոս կայսրը 476 թ. մի հրովարտակով մերժում է Լևոն Պապի տոմարն ու Քաղկեդոնի ժողովը: Հայոց եկեղեցին ևս, դատապարտելով այդ դավանությունը, ընդունում է, որ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսը մեկն է, այսինքն՝ մենք ունենք մեկ Քրիստոս, մեկ Որդի, մեկ Տեր:

40. Դարույնք ամրոցը, գյուղը, ավանը կամ բերդաքաղաքը գտնվել է Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Կոգովիտ գավառում, Մակվա գետի հովտում: Այն եղել է Կոգովիտ գավառի ամենաշահմանափոր բերդը, նրա կենտրոնը: Առաջին անգամ հիշատակում է Փավստոս Բուզանդը՝ կապված չորրորդ դարի դեպքերի հետ: 15—16-րդ դդ. հին Դարույնքի տեղում առաջացած բերդաքաղաքը կոչվել է Բայազետ:

41. Խոսքը ամենայն Հայոց կաթողիկոս Կոմիտաս Աղցեցու (615—628 թթ.) մասին է, որի անունը պատմիչն օգտագործում է Կոմիտաս ձևով:

42. Դրասխանակերտցին գործածում է Մայրեգոմ, Մայրոգոմեցի ձևերը:

43. Հեղինակը տաճիկ է անվանում արաբներին, որոնց համար նա օգտագործում է նաև հագարացի, իսմայելացի և սարակիմոս տերմինները: Հետագայում տաճիկ կոչվեցին բուրբերը:

44. Խոսքը 703 թ. Վարդանակերտում (այն գտնվել է Արաքս գետի ափին, այժմյան Արմավիրի շրջանում) հայերի և արաբների միջև տեղի ունեցած կռվի (քնագրում՝ «առի»), ավելի ճիշտ՝ ճակատամարտի մասին է, որտեղ հայոց զորքը Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ խայտառակ պարտության է մատնել արաբներին: Այդ պատճառով արաբները այդ ճակատամարտը միշտ անեծքով են հիշել:

45. Բնագրում՝ «դեսպակս», ճիշտը՝ «դեսպանս», այսինքն՝ պատգամավոր, պատվիրակ, սուրհանդակ, բանագնաց, ինչպես որ մենք ենք թարգմանել:

46. Ցփսին մագն հաստ ու կոպիտ հագուստ է:

47. Բնագրում՝ «Տրդատ Ի դասնաւորից»։ Խոսքը ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տրդատ Բ Դասնավորեցու (764—767 թթ.) մասին է:

48. Բավոնյաց գյուղը գտնվում էր Տուրուբերան աշխարհի Դասնավորք գավառում:

49. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Նիզ կամ Նիգատուն գավառը Այրարատ նահանգի 15-րդ գավառն էր և համապատասխանում էր այժմյան Ապարանի շրջանի տարածքին: Նիզ գավառը Գնթունի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր, գավառի կենտրոնն էր Քասաղ ավանը (այժմ Ապարան գյուղը): Իսկ Նիզ գավառի Աղապատրուշ գյուղը, որ հայտնի է նաև Եղապատրուշ, Եղապատրուշ և նման այլ անուններով, այժմյան Ապարանի շրջանում գտնվող Մուսվան գյուղն է:

50. Բագավանը կամ Բագուանը, որ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ արաքսապարական աղբյուրներում գրվում էր Բագարվան կամ Բաջարվան ձևերով, համանուն գավառի կենտրոնն էր, Այրարատ նահանգի 6-րդ գավառը:

51. Հեղինակը նկատի ունի 9-րդ դարի վերջի և 10-րդ դարի սկզբի պատմիչ Ծապուհ Բագրատունուն, որի պատմությունն ընդգրկում է Բագրատունիների, մասնավորապես Աջոտ Ա-ի ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձությունները: Այդ պատմությունից մեծապես օգտվել է Հովհ. Դրասխանակերտցին իր այս պատմությունը գրելիս: Դժբախտաբար, Բագրատունու պատմությունը մեզ չի հասել, և սխալմամբ նրան է վերագրվել ու նրա անունով հրատարակվել «Պատմութիւն Ծապուհ Բագրատունոյ» (1921 թ.) անանուն մի երկ, որի հեղինակին հետագայում տրվել է Անանուն Զրուցագիր պատմական անունը (տե՛ս «Պատմութիւն անանուն զրուցագրի. կարծեցյալ Ծապուհ Բագրատունի», Երևան, 1971):

52. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Աղբակը Վասպուրականի 17-րդ գավառն էր, որն ընկած էր Տիգրիսի ձախակողմյան վտակ Մեծ Զավ (կամ Զաք) գետի վերին հոսանքում: Մեծ Աղբակը Արծրունի տոհմի ժառանգական հայրենիքն էր:

53. Սաղմոս, ԿԳ (ԿԻ), 7:

54. Բնագրում՝ «հովակ»։ ՆՀԲ-ն առաջարկում է՝ «հոճեալ» (տե՛ս Հոճիմ գլուխարտի տակ)։ մենք թարգմանել ենք այս վերջին ձևը:

55. Կորիւր Դևտացի էր, Մովսեսի հորեղբորորդին, որ ապստամբվեց Մովսեսի և Ահարոնի, հետևաբար՝ նաև Եհովայի դեմ (Թիւք, ԺԶ): Այդ պատճառով երկիրը, քաղելով իր բերանը, կուլ տվեց Կորիւին իր երկու ընկերների՝ Դադանի և Արիթունի հետ միասին (Թիւք, ԻԶ):

56. Տե՛ս Բ օրենք, ԻԹ, 29:

57. Յովէլ, Ա, 14, Բ, 15:

58. Բանն Աստված նույն Աստծու Որդին է, այսինքն՝ Հիսուս Քրիստոսը:

59. Ստեփանոսը Երուսաղեմի եկեղեցու կողմից ընտրված յոթ սարկավագներից մեկն էր՝ «Սուրբ Հոգով ու հավատքով լցված մի մարդ» (տե՛ս Գործ., Զ), որին հրեաները տանեցին ու նահատակեցին, և նա եղավ Քրիստոսի համար առաջին նահատակը կամ վկան (Գործ., Է):

60. Իմա՝ Հակոբոս (հմտ. Թուղք առ Գաղ., Ա. 19. Գործ., ԺԵ, 18):

61. Ըստ Դրասխանակերտցու՝ մեծ ծովը Սև ծովն է:

62. Ալանաց դուռը հին և միջին դարերում ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող կիրճ էր Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայում: Այնտեղով հաճախակի դեպի հարավ ներխուժող ալանների պատճառով այդ կիրճը կոչվել է Ալանաց դուռ, իսկ այժմ կոչվում է Դարխալի կիրճ:

63. Սոփերը նահանգ կամ երկիր էր, որ գտնվում էր Արաքսական թերակղզում և հայտնի էր իր ոսկու հանքերով:

64. Բնագրում՝ «զբորոն մեղէն» (էջ 208) կամ «մեղէն բորգն» (էջ 258), որ նշանակում է «հսկա, վիթխարի»: Դրասխանակերտցին այստեղ նկատի ունի

Գեթաքի Գողիաթին, որը միայնակ կոչվում էր Իսրայելի գործի դեմ: Բայց նրա դեմ դուրս է գալիս Դավիթը և սպանում է նրան (տե՛ս Ա. թագ., ԺԷ):

65. Աստվածաշնչում «Սիոնի դուստր» (տե՛ս Եսայի, Ա, Սաղմոս, Թ, 15, ՀԲ, 28, Երգ երգոց, Գ, 11, Զաք., Բ, 10, Թ, 9, 13), «որդիք Սիոնի» (Յովել, Բ, 28) բառակապակցությունները գործածված են Երուսաղեմ քաղաքի բնակիչների և մահավանդ՝ Մորիա լեռան ու տաճարի իմաստով: Դրանցից Դրասխանակերտցին օգտագործում է «Սիոնի մայր» բառակապակցությունը:

66. Սանդարամեստ նշանակում է «անդունդ, վիհ, դժոխք» (Եզեկիել, ԼԱ, 16—17):

67. Բնագրում «Հեզաբել» փոխանակ Յեզաբել-ի (տե՛ս Գ. թագ., ԺԸ, 19, ԻԱ, 5, Դ. թագ., Թ):

68. Տե՛ս ծան. 1:

69. Ծմբարիտ արեգակ անվան տակ հասկացվում է Տեր Աստվածը:

70. Տե՛ս Եսայի, ՄԱ, 17:

71. Տե՛ս Սաղմոս, ԿԸ (ԿԹ), 21:

72. Տե՛ս Եսայի, ՄԱ, 19:

73. Տե՛ս Եսայի, Գ, 8:

74. Եսայի, Գ, 4:

75. Յովհ., ԺԱ, 50:

76. Տե՛ս Ա. կորնթ., Թ, 15, Յովհ., ԺԱ, 50, ԺԸ, 14:

77. Ծննդ., ԽԹ, 17:

78. Ըստ Հին կտակարանի Պաղեստինի Սողոմ քաղաքն այրվեց Գոմոր քաղաքի հետ միասին՝ բնակիչների անբարոյական վարքի պատճառով (տե՛ս Ծննդ., ԺԹ): Դրասխանակերտցին նկատի ունի բնակիչների այդ տանջաքններն ու պատիժը:

79. Տե՛ս ծան. 11:

80. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Կորդուքը Կորճաք նահանգի առաջին գավառն է: Միջին դարերում Կորդուքը Հեր (հետագայում՝ Խոյ) և Զարևանդ գավառների հետ միասին կոչվում էր Ռոտկաց աշխարհ: Կորդուքը լեռնային երկիր էր՝ ընկած Զերմ և Փոքր Խաբուր գետերի միջև:

81. Հմմտ. ծան. 78:

82. Բնագրում՝ «և պրկեալ կային զծակօք». վերջին բառի համար, ինչպես տրված է նաև տարբերակներում, ընդունել ենք զծառօք ձևը ու այդպես էլ թարգմանել:

83. Տե՛ս Թուղթ առ Հոովմայեցիս, Ը, 7:

84. Բնագրում՝ «որք և ընկալան իսկ գրաբքիոն լաղորութեանն» (էջ 250). ընդգծված բառակապակցությունը նշանակում է «հաղթանակի պսակ»՝ հյուսված դափնուց, արմավենուց, ձիթենուց, ծաղիկներից, որ տրվում էր հաղթողին: Դրասխանակերտցին օգտագործում է «քարոյական հաղթանակ» իմաստով, որ տրվում էր այն հավատացյալներին, որոնք նահատակվում էին քրիստոնեական հավատի կամ Տիրոջ համար:

85. Դուրանը արաբերեն gurgan — «ընթերցվածք» իմաստով բառն է, որը մահմեդականության սուրբ գիրքն է: Դուրանը Մահմեդի քարոզների հավաքածուն է, որը պարունակում է կրոնադավանական, ծիսական և կենցաղային պատվիրաններ, իրավական դրույթներ, խրատներ, առակներ, աղոթքներ, անեծքներ և այլն:

86. Ծիրանի կամ կարմիր գույնի ներկով ներկված կտոր և նրանից կարված

երկար զգեստներ, որոնք սովորաբար հագնում էին թագավորները կամ նրանք, որոնց առանձին արտոնություն էր շնորհվում:

87. Լակոնիայում կամ Սպարտայում (Հունաստան) պատրաստվող ընտիր քենգ:

88. Հմմտ. Թուղթ առ Հոովմայեցիս, Ա, 25:

89. Տե՛ս Եսայի, Ա, 7:

90. Տե՛ս ծան. 64:

91. Գեդեոնը կամ Հերոբաալը Մանասեի ցեղից էր, իսրայելցիների քաջ ու զգոն դատավորը, որը Աստծու քաջալերմամբ հաղթեց մադիացիներին և երկար տարիներ ապահովեց իսրայելցիների խաղաղությունը (տե՛ս Դատաւորք, Զ—Ը, Ա. թագ., ԺԲ, 11, Թուղթ առ Երրայեցիս, ԺԱ, 32):

92. Հայելը Կինեցի Քաբերի կինն էր, որ սպանեց քանանացիների բանակի սպարապետ Սիսարին (տե՛ս Դատաւորք, Դ, 17—23, Ե, 24—31):

93. Մ. թ. ա. 11-րդ դարում Պաղեստինի մի մասում հրեաները Սավուդի գլխավորությամբ ստեղծել էին Իսրայել-Հուդայի թագավորությունը, որը մ. թ. ա. 928 թ. տրոհվել էր երկու թագավորության՝ Իսրայելի (Պաղեստինի հյուսիսում) և Հուդայի (Պաղեստինի հարավում): Մ. թ. ա. 167 թ. Հուդայում Սեւկյանների դեմ բռնկվում է ժողովրդական ապստամբություն՝ հրեա Մակաբեի գլխավորությամբ: Խոսքը այս Մակաբեի մասին է:

94. Առակք, Ժ, 12:

95. Տե՛ս Եսայի, Գ, 5:

96. Հմմտ. Յովել, Բ, 3:

97. Բնագրում՝ շտեալք, բայց կարծում ենք, որ պետք է լինի ժտեալք՝ ժտել («խնդրել, շատ աղաչել») բայից. մենք այդպես էլ թարգմանել ենք:

98. Խոսքը Իսմայելի որդի Կեդարի մասին է (Ծննդ., ԻԵ, 13). որը կեդարացիների կամ կեդրացիների հայրն էր: Կեդարացիները բնակվում էին Արաբական անապատում, ուղտի սև բրդից պատրաստված վրաններում (Երգ երգոց, Ա, 4):

99. Սարակինոս բառը սերում է Աքրահամի՝ կնոջ՝ Սառայի անունից: Պատմիչը սարակինոսներ է անվանում Եփրատայի և Աֆրիկայի արաբներին (տե՛ս նաև ծան. 43):

100. Խոսքը Եսայի թոռան և Եղիփազի որդու՝ Ամադելի մասին է (Ծննդ., ԼԶ, 10—12):

101. Հմմտ. Յեսու, Զ, 10:

102. Բեղիարը, որ նշանակում է «կովոդ, ժանտ, ապստամբ», ապստամբվել է Աստծու դեմ և ընդօրինակել սատանային կամ սաղայելին (տե՛ս Բ. Կորնթ., Զ, 15):

103. Նաբուգոդոնոսորը, երբ գրավում է Երուսաղեմը, գերում ու հաքելոն է տանում Հուդայի թագավոր Հեքոնիային և նրա փոխարեն թագավոր է կարգում իր հորեղբորը՝ Մաթանիային, որին անվանում է Սեդեկիա և նրանից երդում է առնում, որպեսզի նա հավատարիմ մնա Ասորեստանին: Բայց նա իր թագավորության տասնմեկերորդ տարում ապստամբվում է Նաբուգոդոնոսորի դեմ, որը գրավում է Երուսաղեմը և գերում Սեդեկիային (տե՛ս Երեմիա, ԼԷ, 1—3, ԼԹ, ԾԲ):

104. Զորաբարելը սերում է Դավթի արքունական տնից, որը Սաղաթիկի որդին էր: Նա հիշատակվում է որպես իրենց հայրենիքը վերադարձող հրեաների առաջնորդ և Երուսաղեմի տաճարը հիմնադրող (տե՛ս Եղր, Գ, 8—9, Ե, 2, Անգեոս, Ա, 1, Բ, 1—9, 21—23, Զաքարիա, Դ, 9):

105. Ազգային ասորիների Բենդադաթ թագավորի պաշտունյան էր, որը հափըշ-տակելով արորը՝ թագավորում է բառասուն տարի և հաջող պատերազմներ է մը-դում Հուդայի ու Իսրայելի դեմ (տե՛ս Գ. թագ., ԺԺ, 15, Դ. թագ., Ը, 28, Ժ, 32, ԺԲ, 17, ԺԳ, 3, Բ. մնացորդաց, ԻԲ, 5):

106. Տե՛ս ծան. 93:

107. Մարդաստանը (քնագրում՝ Մարգաստան) ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Վաս-պուրականի 14-րդ գավառն էր, որ գտնվում էր Մակու քաղաքից դեպի արևմուտք։ Վասպուրականի (Կոտորի) լեռների արևելյան լանջերին:

108. Տոսպը Վասպուրական նահանգի երկրորդ գավառն էր: Հայերը **Տոսպ** էին անվանում նաև Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Վանի) տարածքը: Այդ անունով էր կոչվում նաև Վանա լիճը՝ «Տոսպայ ծով»:

109. Հայ մատենագրության մեջ արաբները կոչվում էին տաճիկներ, երկիրը՝ Տաճկաստան, իսկ նրանց վերաբերող երևույթները՝ տաճկական (հմտ. ծան. 48):

110. Հմտ. Յովք, ԼԺ, 25, Երգ երգոց, Բ, 8:

111. Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Ատրպատականը հայտնի էր նաև Ատրպայական անունով, արաբերեն, պարսկերեն՝ Ադրբայջան, Ազերբայջան, մայ-րաքաղաքը Գանձակ շահաստանն էր, որ գտնվում էր Ուրմիա լճից հարավ-արևելք: Ատրպատականը այժմյան Իրանական Ադրբեջանն է:

112. Ծամշուղեն, որ գրվում էր նաև **Ծամշուղա**, **Մամշուղե** և այլ ձերով, Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Տաշիր գավառում, Խրամ գետի ձախ ափին գտնվող քերդ էր: Այն այժմ ընկած է Վրաստանի Հանրապետության Թեթրիձորայի ԶԲԻ-ջանի Մամշվիդո հայաբնակ շրջից հարավ:

113. Սակուրեթ կամ Սակուրեթ քերդավանը գտնվում էր Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Տաշիր գավառում, Կուր գետի Ալգետ վտակի ափին: 9-րդ դարի վերջից հիշատակվում է որպես հայ Բագրատունյաց թագավորության կարևոր ռազմակա-յան: Հայոց Սմբատ Ա թագավորը Սակուրեթի հսկողությունը Ծամշուղեի հետ հանձնարարել էր Գնթունի իշխաններ Վասակին ու Աշոտին:

114. Բնագրում՝ «յեղակացծումն ժամու», փոխանակ յեղակարծումն ժամու, ինչ-պես որ մենք թարգմանել ենք:

115. Տե՛ս Առակք, Գ, 84:

116. Չնայած Ալանաց դուռը Գուգարաց աշխարհին այնքան էլ մոտ չէր, սա-կայն պատմիչը մոտ է համարում (տե՛ս նաև ծան. 62):

117. Որոմանին նույն Արմանի գյուղն էր, որ գտնվում էր Մեծ Հայքի Այ-րարատ աշխարհի Ծիրակ գավառում:

118. Հին Հրեաստանում Քրիստոսի ժամանակ գոյություն ունեցող կուսակցու-թյուն, որը ներկայացնում էր ունևոր խավերի շահերը և բարեպաշտության կա-նոնները կատարում էր մոլեռանդորեն ու երկերեսխանորեն: Դրա հետևանքով էլ **փարիսեցի** փոխաբերաբար նշանակում է երկերեսանի, կեղծավոր:

119. Տե՛ս Թուղթ առ Հոովմայեցիս, ԺԲ, 18:

120. Բնագրում՝ «վարդիչ», ճիշտը՝ **վարդիչ**, ինչպես որ մենք թարգմանել ենք:

121. Տե՛ս ծան. 80:

122. Ականիս լեռը, որ հայտնի է նաև Աքադայու կատար (այսինքն՝ «աքա-դադի կատար») և Ականիք անուններով, գտնվում է պատմական Հայաստանի հարավային մասում, Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի արևելյան ծալքամասում, Վանա լճից հարավ-արևելք, Անձևացիք և Ադրակ գավառների սահմանում, այ- 378

ծրմյան Մեծ Զար գետի ձախակողմյան վտակներից մեկի ձախ ափին: Ականիսը այժմ համապատասխանում է Մերքեզ լեռան:

123. Աքրահամի տուն կամ տոհմ (տե՛ս Գործ, ԺԳ, 26):

124. Արտավել քաղաքը, որ հայտնի է նաև Արտավիլ, Արդարիլ, Արտավես և այլ անուններով, գտնվում էր Ատրպատականում, պատմական Հայաստանի հա-րավարևելյան սահմանամերձ շրջանում, Մուղանից հարավ-արևմուտք, Արաքս գե-տի ստորին հոսանքի աջափնյա Կարասու վտակի ակունքներից մեկի վրա, Սելյան կամ Սիլյան լեռան ստորոտում, հարթավայրում:

125. Քարունջը, ըստ երևույթին, Վարարակ և Քարահունջ գետերի խառնա-րանում գտնվող քաղաքագյուղն էր, այժմյան Գորիսի շրջանի Քարահունջ գյուղը (դրա անվան ստուգաբանությունը տե՛ս Ալ. Մարգարյան, «Մի քանի տեղանուն-ների ծագման մասին», ՊԲՀ, 1988, թիվ 4, էջ 129):

126. Բնագրում՝ «լահաշունչ», ճիշտը՝ **մահաշունչ**, ինչպես որ մենք թարգմա-նել ենք:

127. Հմտ. Մատթ., ԻԳ, 34, 35:

128. Գեղ լեռը, որ հայտնի է նաև Գեղա լեռ, Գեղմաղան և այլ անուններով, գտնվում է Գեղամաղա լեռների կենտրոնական մասում, Աբովյանի շրջանի Սևա-քերդ գյուղից արևելք: Այն այժմյան Ադմաղան գազաթն է:

129. Բնագրում՝ «ի մարան», այլ ընթերցվածներում՝ **ի մարտն**. մենք այս վեր-ջին ձևով էլ թարգմանել ենք:

130. **Բրաբիոն** այստեղ նշանակում է կրոնի համար նահատակվողների տարած հաղթանակը (հմտ. Ա. Պետրոս, Ե, 4, տե՛ս նաև ծան. 84):

131. Բնագրում՝ «ի վեր ելս ի սրտի դնելով» նախադասության ընդգծված քառը, մեր կարծիքով, պետք է լինի **ձեռս**. մենք այդպես էլ թարգմանել ենք:

132. Գեղայո ամրոցը կամ քերդը գտնվում էր Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Մազազ գավառում, Ագատ գետի հովտում: Այժմ Գեղայո ամրոցը տեղադրում են Հայաստանի Հանրապետության Արարատի շրջանի Խոսրովի արգելանցի տարած-քում գտնվող Խմրիզեկ հնավայրից արևելք, բարձր լեռան գագաթին: Առաջին անգամ այդ ամրոցը հիշատակում է Դրասխանակերտցին, որպես Բագրատունի թագավո-րական տոհմի տիրույթ:

133. Տե՛ս Ա թագ., ԺԵ, 23:

134. Բնագրում՝ «լետ երկեամ մի ատուրց»:

135. Տե՛ս ՄԵՆՈՂ., Դ, Ե:

136. Սեգովր քաղաքը մյուս չորս մերձակա քաղաքների հետ (Սողոմ, Գոմոր, Սեբոյիմ, Ադմա) այրվելու էր երկնառաք հրով, բայց Ղովտի միջնորդությամբ պահ-պանվեց: Սկզբում այդ քաղաքը կոչվում էր Բաղա կամ Բաղակ, բայց հետո կոչ-վեց Սեգովր, որ նշանակում է «փոքր» (տե՛ս ՄԵՆՈՂ., ԺԴ, 2, ԺԺ, 20—23, 30):

137. Բնագրում՝ «գլարեալ» է, կարծում ենք՝ պետք է լինի **գլառեալ**. մենք այդ-պես էլ թարգմանել ենք:

138. Բնագրում դրա փոխարեն գործածվում է «պարագառութեանց», ճիշտ ձևը պետք է լինի **պարագառութեանց**:

139. Սինա թերակղզին գտնվում է Կարմիր ծովի Սուեզի և Աքաբա ծոցերի միջև: Այդ թերակղզու Սինա կամ Սինեական լեռան վրա Աստծու օրենքը, այն է՝ տալը պատվիրանը, Մովսեսի միջոցով տրվեց Իսրայելին (տե՛ս Ելք, ԺԺ, 1-ից մինչև Թիւք, Ժ, 38):

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբաւ, Աշոտ (Երկաթ) արքայի եղբայր 244, 245, 296, 297, 304—307, 310, 311, 370
Աբաւ սպարապետ, Աշոտ իշխանաց իշխանի եղբայր 138, 139, 146—151
Աբգար, հայոց թագավոր 34—39
Աբդահ, ոստիկան 96, 97
Աբդմեկեք (Աբդմեկիք) ամիրապետ 100—103
Աբել (Հարել), եպիսկոպոս 72, 73
Աբիրոն 154, 155, 375
Աբրահամ հայրապետ, Աղքաքանք գյուղից 74—77
Աբրահամ, ճահապետ 26, 27, 372, 377
Աբուսեթ (Ապուսեթ), ոստիկան 120, 121
Ագաթանգեղոս 40, 41
Ագամեմոն, Միկենի թագավոր 372
Ադամ, ճախահայր 16, 17
Ադդե, խուրադիր 38, 39
Ադրամեկեք, Սենեքերիմ թագավորի որդի 373
Ագայել 278—281, 378
Ագրմիկ, Խոսրովի դուստր 80, 81
Աթանագիմես (Աթանագիմե) 44, 45, 48, 49
Ածդահակ Մարացի 24, 25, 28, 29
Ալբիանոս 54, 55
Ալեքսանդր (Աղեքսանդր) (Մեծ) Մակեդոնացի 26, 27
Ալեքսանդր (Աղեքսանդր), հռոմեացիների կայսր 234, 235
Ալեքսանդր (Աղեքսանդր), Նեքրտանի որդի 16, 17, 32, 33
Ալի արմանի, ոստիկան 136, 137

Ակիտովել Հասան, տե՛ս Հասան Ակիտովել
Ահարոն 375
Ահմատ, իսմայելյան իշխան 176—179
Ադամեկ 274, 275
Ամադեկ 278, 279, 377
Ամասիա, Նեքրտանի որդի 32, 33
Ամասիա, Արմայիսի որդի 18, 19
Ամատունի 180, 181
Ամբակ 22, 23
Ամրամ-Յիկ, տե՛ս Յիկ Ամրամ
Ամակ, Սուրենյան Պահլավներից 40, 41
Աման, սուրհանդակ 36, 37
Ամանիա Ամեցի 94, 95
Ամանուն Զրուցագիր 375
Ամաստաս, հռոմեացիների կայսր 64, 65
Ամաստաս հայրապետ, Ակոռի գյուղից 92—97
Ամեցի Ամանիա, տե՛ս Ամանիա Ամեցի
Ամնա 156, 157
Անտիգոնոս 32, 33
Անտիոքոս 278—281
Անտիոքոս (Սովտերն) 26, 27
Անտոնիմոս, հռոմեացիների կայսր 32—35
Անուշ 24, 25
Անուշավան 22, 23
Աշոտ, Արծրունցաց Գրիգոր Դերենիկի որդի 144, 145
Աշոտ, Արծրունցաց մեծ իշխան 122, 123, 144, 145, 192—197
Աշոտ, Արծրունցաց տան մեծ իշխան 138, 139

Աշոտ, Բագարատ իշխանի որդի 122, 123
Աշոտ, Գնթունյաց տոհմից 296, 297
Աշոտ (երիտասարդ), Սմբատ արքայի քրոջ որդի 178, 179
Աշոտ Շահանշահ, տե՛ս Աշոտ (Երկաթ), Սմբատ արքայի որդի
Աշոտ, Շապուրի որդի 10, 11, 140, 141, 196, 197
Աշոտ, ոմն 76, 77
Աշոտ, Սմբատ արքայի եղբորորդի 218, 219
Աշոտ (Երկաթ), Սմբատ արքայի որդի 10, 11, 184, 185, 190, 191, 200, 201, 220—223, 244, 245, 272, 273, 286, 287, 294—299, 302, 303, 308—311, 316—325, 340, 341, 354—359, 369—371
Աշոտ (Առաջին), Սմբատ սպարապետի որդի, իշխանաց իշխան, արքա 184—141, 144, 145, 370, 375
Աշոտ, Սյունյաց գահերեց իշխան 228, 229
Աշոտ սպարապետ 228, 229, 272, 273, 292—295, 300, 301, 306, 307, 310, 311, 320, 321
Աշոտ, Վասակ Գնթունու եղբայր 316, 317, 373
Աշոտ, Վասակ Սիսական իշխանի եղբայր 128, 129, 144, 145
Աշոտ, Վասպուրականի մեծ իշխան 174—177, 180, 181
Ապմախրա 176, 177, 369
Ապուսեթ 270, 271
Առավեն 24, 25
Առնակ 22, 23
Ասպահապետի Պահլավ 36, 37
Ասպուրակես, Զավենի եղբայր 54—57
Ասքանազ 14—17, 372
Ավագ ալր, տե՛ս Աբգար, հայոց թագավոր
Ատոմ, Անձնացյաց իշխան 292, 293, 328, 329
Ատոմ, Անձնացյաց Գուրգեն իշխանի որդի 180, 181
Ատոմ, ճահատակ 126, 127

Ատրնեքսեհ, Աղվանքի թագավոր 220, 221
Ատրնեքսեհ, Խաչենի իշխան 130, 131
Ատրնեքսեհ, վրաց մեծ իշխան 146—149, 186—189, 200—205, 210, 211, 266, 267, 310, 311, 371
Արա Գեղեցիկ 20—33
Արամ 20, 21, 70—73, 372
Արամանյակ (Արմանյակ) 18, 19
Արբակ 22, 23
Արթուր 22, 23
Արետացի ազգապետ 280, 281
Արիոս Ալեքսանդրացի 42, 43
Արիստակես, Գրիգոր Լուսավորչի որդի 42—45
Արմայիս (Արամայիս) 18, 19, 372
Արմոզ 26, 27
Արշակ արքա, Տիրանի որդի 48—53
Արշակ, պարսից թագավոր 26, 27
Արշակ, Պապի որդի 54—57
Արշակ, Վաղարշակի որդի 30, 31
Արշակյան, պարսից արքա 30, 31
Արշավիր, պարսից Արտաշես թագավորի որդի 34—37
Արշամ, Տիգրանի եղբայր Արտաշեսի որդի 34, 35
Արվես, Արտուրյաց Գեորգ ճահապետի որդի 190, 191
Արտաշես, հայոց արքա 38, 39
Արտաշես, պարսից արքա 34, 35
Արտաշես, Տիգրան Երկրորդի եղբայր 34, 35
Արտաշես, Արշակի որդի 30, 31
Արտաշիր, պարսից Կավատ արքայի որդի 78, 79
Արտաշիր, պարսից Շապուր արքայի որդի 56, 57
Արտաշիր, Վոամշապուրի որդի 58, 59
Արտաշիր Ստահրացի 40, 41
Արտավազ, Տիգրանի որդի 34, 35
Արտավան, պարսից արքա 40, 41
Արուսյակ, Բագարատունի, պարսիկ Մեվադայի կինը 116, 117
Արքեդադոս (Արքեդադոս) Լուսավորչի 44, 45
Արքեդադոս, Հերովդեսի որդի 36, 37

Ափշին, ոստիկան 148, 149, 162, 163, 170, 171, 174, 175, 180—185, 188—193, 196—199, 369

Բաբ, Տիգրանի որդի 24, 25

Բաբգեն հայրապետ 64, 65

Բաբգեն, Սիսական Սմբատ իշխանի կրտսեր եղբայր 332, 333, 354, 355

Բաբգեն, Սիսական նահապետ 120, 121

Բաբգեն, Սյունյաց Սահակ իշխանի եղբայր 334, 335

Բաբգեն, Սյունյաց Սմբատ իշխանի եղբայր 298, 299, 358, 359

Բազարատ Բագրատունի, հայոց իշխանաց իշխան, հրամանատար 118—123

Բազարատ, իշխան 156, 157

Բազարատ, Շամբատի որդի 28, 29

Բազուկ 22, 23

Բալզամ 26, 27

Բառաբա, արքա զորագլուխ 96, 97

Բառլան 40, 41

Բասիլ, հոռմեացիների կայսր 286, 287, 374

Բասիլիսկոս, հոռմեացիների կայսր 374

Բարդուղիմեոս, առաքյալ 8, 9, 33, 39, 42, 43, 50, 51, 368, 372

Բարզափրա, Ռշտունյաց նահապետ 32, 33

Բարսեղ, հունաց կայսր 142, 143

Բարսեղ, հոռմեացիների կայսր 234, 235

Բբր, Խոսրովի դուստր 78, 79

Բել (Նեբրով) 16—19

Բելիար 276, 277, 377

Բենադադ, թագավոր 378

Բշըր, ոստիկան 354—357, 369, 370

Բրգիշո, կաթողիկոս 60, 61

Բուզանդ Փավստոս 374

Բուդա, զորավար 120—125, 128—137

Գաբիան 32, 33

Գաբուռ, տե՛ս Վասակ (Գաբուռ)

Գագիկ Արծրունի 10, 11, 177, 178, 212—215

Գագիկ, Արծրունյաց Աշոտ մեծ իշխանի եղբայր 180, 181, 196, 197

Գագիկ, Գուրգենի եղբայր 176, 177, 216, 217

Գագիկ թագավոր 220, 221, 228, 229, 232—235, 238, 239, 246, 247, 272, 273, 290—295, 306—309, 314—317, 324, 325, 328—331, 358, 359, 369, 370

Գագիկ, Սմբատ արքայի քրոջ որդի 10, 11

Գագիկ, Վասպուրականի իշխան, 178—181

Գամեր 14, 15

Գառնիկ, Գեղամի թոռը 20, 21

Գառնիկ, ճգնավոր 44, 45

Գեղեղն 258, 259, 298, 299, 377

Գեղամ 18—21

Գեորգ, Աշոտ Շահանշահի պատվավոր մարդկանցից մեկը 354—357

Գեորգ հայրապետ, Արագածոտն գավառից 114, 115

Գեորգ հայրապետ, Գառնիից 140—145, 150, 151, 170, 171, 184, 185

Գեորգ Հավնունի 316, 317

Գեորգ, սարկավագ 350, 351

Գեորգ, Ստորյաց նահապետ 190, 191

Գեորգես, սուրբ վկա 52, 53

Գեորգի, նահատակ 126, 127

Գզակ 22, 23

Գյուտ հայրապետ 62, 63

Գնել Գնունի 32, 33

Գողիար (Գեթացի) 258, 259, 376

Գոմեր 372

Գոռակ 22, 23

Գրիգոր, Աղվանքի եպիսկոպոս 46, 47

Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունի 138, 139, 142, 143, 145

Գրիգոր իշխան (անժառանգ) 296, 297

Գրիգոր իշխան (Հակակզ) 202, 203

Գրիգոր իշխան, Սմբատ արքայի քրոջ որդի 226, 227, 230, 231, 234, 235

Գրիգոր Լուսավորիչ 8, 9, 36, 37, 40—45, 48—51, 60, 61, 64, 65, 68, 69, 72—77, 86—91, 96, 97, 108, 109, 134—137, 238—291

Գրիգոր, Մամիկոնյան իշխան 92—97

Գրիգոր, Մոկաց իշխան 294, 295

Գրիգոր, Սահակ իշխանի որդի 314, 315

Գրիգոր, Սևդա իշխանի որդի 302, 303

Գրիգոր (Սուփան), Սյունյաց Սահակ իշխանի որդի 118—121

Գրիգոր Սուփան, Վասակ Գաբուռի որդի 138, 139

Գրիգոր սուրբ 62, 63, 72, 73

Գուրգեն, Աբասի քրոջ ամուսին 148, 149

Գուրգեն, Անձևացյաց իշխան 180, 181

Գուրգեն, Աշոտ մեծ իշխանի եղբայր 176, 177, 196, 197

Գուրգեն, Ատրնեստեհի քրոջ որդի 310, 311

Գուրգեն, Գագիկ թագավորի եղբայր 214—217, 234, 235, 246, 247, 324, 325, 328, 329, 358, 359, 370

Գուրգեն, Գամիրքի իշխան 320, 321

Գուրգեն Գնունի 252, 253

Գուրգեն իշխան, Աշոտ սպարապետի աներ 306, 307

Գուրգեն իշխան, Դավիթ Բագրատունու եղբոր որդի 176, 177

Գուրգեն, հայոց մարզպան 197, 198

Գուրգեն, Մոկաց Գրիգոր իշխանի եղբայր 294, 295

Գուրգեն, վրաց իշխան 246, 247, 298, 299, 302—305, 310, 311, 316—319

Դադան 154, 155, 375

Դանա, օձ 238, 239, 276, 277

Դանիել ծերունի 46, 47

Դանիել մարգարե 132, 133

Դավիթ, Ատրնեստեհի որդի 148, 149

Դավիթ, Բազարատ իշխանի որդի 122, 123

Դավիթ Բագրատունի, Տարոնի մեծ իշխան 176, 177

Դավիթ Գնունի 252, 253

Դավիթ իշխանաց իշխան, Սմբատ արքայի եղբայր 198, 199

Դավիթ, Խորալեի թագավոր 22, 23, 28, 29, 210, 211, 240, 241, 258, 259, 356, 357, 376, 377

Դավիթ հայրապետ, Մազազ գավառի Կակազո գյուղից 116—119

Դավիթ հայրապետ, Կոտայք գավառից 108, 109

Դավիթ, Մովսես քահանայի եղբայր 350, 351

Դավիթ (Սուրհան), պարսիկ տոհմից 94—97, 99

Դավիթ Սահառունի 82, 83

Դարբինյան-Մելիքյան Մ. 372

Դեղատ, Ափշինի որդի 188—193

Դերենիկ Գրիգոր, տե՛ս Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունի

Դիոկղետիանոս, կայսր 40, 41

Եգերացի Կոստանդին, տե՛ս Կոստանդին Եգերացի

Եգեկիկ 376

Եգիտ, ոստիկան 110, 111

Եզր հայրապետ, Նիգ գավառից 78—83, 86, 87

Եհովա, աստված 372, 375

Եղիա հայրապետ, Աղիովիտի Արճեշ գյուղից 100—103

Եղիա մարգարե 220, 221, 280, 281, 336, 337

Եղիազար 30, 31, 236, 237

Եղիշա 14, 15

Եղիշե, պատմագիր 258, 259, 371

Եղիփազ 377

Ենանոս Բագրատունի 34, 35

Եսայի, Աղվանքի իշխան 130, 131

Եսայի հայրապետ, Նիգ գավառի Աղապատուշ գյուղից 110, 111

Եսայիաս մարգարե 222, 223, 258, 259, 376, 377

Եսավ 377

Եվա, նախամայր 236, 237

Երական 88, 89

Երեմիա մարգարե 14, 15, 232, 233, 377

Երվանդ, Տիգրան Մեծի հայր 24, 25

Եփթաղե, քուշանների արքա 76, 77

Զավան 22, 23

Զավեն, Շահակի եղբայր 54, 55

Զարեհ 24, 25
 Զարմայր 22, 28
 Զաքարիա 226, 227, 377
 Զաքարիա հայրապետ, Կոտայք գավա-
 ռի Զագ գյուղից 130, 131, 136, 137,
 140, 141
 Զաքարիա, Երուսաղեմի հայրապետ 76,
 77
 Զեմոն, հոռմեացիների արքա 64, 65
 Զորաբաբել 278—281, 377

 Էմին Մկրտիչ 371

 Ընձակ 22, 23

 Բաղեսու, առաքյալ 8, 9, 36—39, 42,
 43, 50, 51, 368, 377
 Բարսիս 14, 15
 Բեռդոս, զորավար 52, 53
 Բեռդոս, ինքնակալ 52—55, 58, 59
 Բեռդորոս իշխան 84, 85
 Բեռդորոս Ռշտունի 78, 79, 86—91
 Բեռդորոս, սարկավագ 344, 345, 348—
 351
 Բեռդորոս Վալիկոս 286, 287
 Թիրաս 14, 15, 372
 Թոբել 14, 15, 372
 Թովմա (երկվորյակ), առաքյալ 36, 37,
 373
 Թորգոմ 14—17, 372

 Իշխանիկ, տե՛ս Վասակ, Սյունյաց մեծ
 իշխան
 Իսահակ, Սիսական Բաբգենի եղբայր
 332, 333
 Իսահակ, սուրբ 336, 337
 Իսմայել 236, 237, 376
 Իսրայել հայրապետ 96, 97, 266, 267

 Լեոն Առաջին Պապ 374
 Լեոն (Լեոնի տոմար) 74, 75, 80, 81,
 82, 83, 102, 103
 Լեոն, հոռմեացիների թագավոր 202,
 203
 Լեոն, հոռմեացիների կայսր 162—165
 Լուսավորիչ, տե՛ս Գրիգոր Լուսավորիչ
 384

Խոռեմ, զորավար 76, 77
 Խոռեմ, պարսից արքա 78, 79
 Խոսրով, Արշակունի արքա 54—59
 Խոսրով, հայոց արքա 40, 41
 Խոսրով (Առաջին), պարսից Կավատ
 արքայի որդի 66—69, 78, 79
 Խոսրով (Երկրորդ), պարսից Որմիզդ
 արքայի որդի 70—73, 76—79
 Խոսրով, Սասանյան ցեղից 80, 81
 Խոսրով, Տրդատի որդի 46, 47
 Խորենացի Մովսես 6, 7, 54, 55, 140,
 141, 280, 281, 302, 303, 371—373
 Խուզիմա, ոստիկան 114, 115

 Կամսարական 98, 99
 Կայեն 362, 363
 Կայիափա 156, 157
 Կայապակ 22, 23
 Կավատ, պարսից արքա 66—69, 78,
 79
 Կար 22, 23
 Կարդոս 22, 23
 Կարենի Պահլավ 36, 37
 Կեղար 262, 263, 266, 267, 276, 277,
 377
 Կեսար 32, 33
 Կիտիմ 14, 15
 Կղեդպատրե 34, 35
 Կյուրակոս, զինվորական բեռնակիր
 352, 353
 Կյուրակոս, աշխարհական բեռնակիր
 352, 353
 Կյուրով (Կյուրիոն), սուրբ կաթողիկեի
 վանքերեց 68, 69, 74, 75
 Կյուրոս 24, 25
 Կոմիտաս (Կոմիտաս) Աղցեցի հայ-
 րապետ 76—79, 374
 Կոն, տե՛ս Ստեփանոս (Կոն)
 Կոստանդին Եգերացի, եգերացիների
 թագավոր 202, 205
 Կոստանդինոս կայսր (Մեծ) 42, 43,
 46—79
 Կոստանդոս, Կոստանդիանոս Մեծի որ-
 դի 46—49
 Կոստանդին (Կոստանդ), Կոստանդին
 կայսրի որդի 88, 89, 92, 93

Կոստանդին կայսր, Հերակլի որդի 84—
 87
 Կոստանդին (Կոստանդիանոս), հոռ-
 մեացիների կայսր 12, 13, 46, 47, 272,
 273, 286, 287, 294, 295
 Կորիս 154, 155, 375
 Կորյուն, պատմագիր 373
 Կռնակ 24, 25
 Կտրիմ, իշխան 128—131
 Կրեսոս, թագավոր 30, 31
 Կուտաս, Խոսրով Առաջինի որդի 78,
 79

 Լաբեթ (Յաբեթ), նահապետ 8, 9, 12
 —17, 372
 Լագար, աղախին 84, 85, 280, 281, 372
 Լազկերտ (Յազկերտ), Խոսրովի թոռը
 80, 81
 Լազկերտ, պարսից արքա 56—61
 Լակոթ (Յակոթ), երեց 371
 Լակոթ, սուրբ վկա 158, 159
 Լամազասպ Մամիկոնյան 90—93
 Լամամ, Արևելքի մեծ իշխան 174, 175
 Լայել (Յայել) 260, 261, 377
 Լայկ, նահապետ 16—19, 22, 23, 26—
 29, 372
 Լայկակ 22, 23
 Լայկակ (մյուս) 24, 25
 Լասան Ակիտոփել 208—211
 Լասան Արծրունի 192—195
 Լասան Գնթունի 182, 183, 194, 195
 Լավան (Յավան) 14, 15, 372
 Լավնունի, Լասան-Ակիտոփելի աճեքը
 208—211
 Լարմա 20, 21
 Լեգարել (Յեգարել) 280, 281, 376
 Լեսու (Յեսու) 22, 23, 377
 Լեբակ, կայսր 76—85
 Լեբակի քաջ 24, 25
 Լեբարադ, տե՛ս Գեղեմ
 Լեբավդես, արքա 32—37
 Լեբոնիա 377
 Լիզդրուզիդ (Յիզդրուզիդ), տե՛ս Մա-
 ժիս
 Լյան (Յիսե), ոստիկան 140, 141
 Լիսուս (Յիսուս) Բրիստոս 8, 9, 86—

41, 44—47, 52, 53, 58, 59, 62, 63,
 66—69, 74, 75, 86, 87, 92, 93, 98,
 99, 102—107, 112, 113, 118, 119,
 124—127, 130—133, 136—139, 146,
 147, 152—155, 160, 161, 163, 169,
 192, 193, 214, 215, 224, 225, 234—
 237, 240—243, 250—257, 268—271,
 274—281, 284, 285, 288, 289, 323,
 329, 340—349, 352, 353, 362, 363,
 374, 375, 378
 Լմայակ Մամիկոնյան 62, 63
 Լյուքշման, հայազետ 377
 Լյուրկանոս, քահանայապետ 32—35
 Լոթ (Լովթ) 238, 239, 378
 Լոլ, ոստիկան 116—119
 Լոհան (Յոհան) հայրապետ, Կոգ գա-
 վաթից 74—77
 Լոհան (Յոհան) Մանդակունի 62—65
 Լոհան (Յոհան) փիլիսոփա (Լոհան
 Մայրագոմեցի) 80—83
 Լովաթ (Յովաթ) հայրապետ, Ռատա-
 ցից 110—113
 Լովել 336, 375
 Լովհաննես (Յովհաննես) Ավետարա-
 ցիչ 43—51
 Լովհաննես (Յովհաննես) Դրասխանա-
 կերացի, կաթողիկոս 274, 275, 280,
 281, 366—376, 379
 Լովհաննես (Յովհաննես) հայրապետ,
 Կոտայք գավաթի Ովա գյուղից 118,
 119, 128, 129
 Լովհաննես (Յովհաննես) հայրապետ-
 Իմաստասեր 102—107
 Լովհաննես (Յովհաննես) հայրապետ,
 Գաբեղյաններից 66, 67
 Լովհաննես (Յովհաննես) Մկրտիչ 40,
 41, 44, 45, 50, 51
 Լովսեփ (Յովսեփ) 218, 219
 Լովսեփ (Յովսեփ) հայրապետ, Արա-
 գածուն գավաթից 114—117
 Լովսեփ (Յովսեփ) ժառգարե 236, 237
 Լովսեփ (Յովսեփ), Վայոց ձորի քա-
 հանա 60, 63
 Լորո (Յորո) 22, 23
 Լոփիսիմ, սուրբ տիկին 76, 77
 Լրաչե 22—25

Հրատն 22, 28
Հուդա (Յուդա), մատնիչ 118, 119,
158—161
Հուլիանոս (Յուլիանոս) 46, 47
Հուսակ (Յուսակ) 22, 28
Հուսիկ (Յուսիկ), Վրթանեսի որդի 46,
47
Հուստիանոս (Յուստիանոս), կայսր 64,
65
Ղևոնդ հայրապետ, Փոքր Եռաստ գյու-
ղից 66, 67
Ղովտ 379
Ղուկաս Ավետարանիչ 50, 51
Մագոգ 14, 15, 372
Մադա 14, 15, 372
Մադաթիա (Մատաթիա) 280, 281
Մադիամ 220, 221
Մաթանիա, տե՛ս Սեդեկիա
Մաթեո Գնունի 80, 81
Մախաթ (Հիզորուցիս) 66, 67, 98, 99
Մակարե 260, 261, 278—281, 377
Մակեդոն 52, 53
Մակեդոնացի, տե՛ս Ալեքսանդր Մա-
կեդոնացի
Մահմեդ 84, 85, 96, 97, 122, 123, 132,
133, 136, 137, 140, 191, 252, 253,
338, 339, 348, 349, 352, 353, 376
Մահմեդ, ոստիկան 96, 97
Մահմեդ, քաղաքի հրամանատար 164,
165
Մամիկոնյան եպիսկոպոս 76, 77
Մայրազոմեցի Հոհան, տե՛ս Հոհան փի-
լիսոփա
Մանասե 377
Մանդակունի, տե՛ս Հոհան Մանդա-
կունի
Մանի, սուրբ կին 288, 289
Մաշտոց, հայրապետ 150, 151, 166,
167, 184, 185, 368
Մովի ամիրապետ, 92, 93
Մատաթեա 278, 279
Մատթեոս Ավետարանիչ 50, 51
Մար Աբաս Կատինա 16, 17
Մարգարյան Ա. 379
Մարիխար, Աղձնիքի բղելի 36, 37
386

Մարկոս Ավետարանիչ 50, 51
Մարտինե, Կոստանդին կայսեր խորթ
մայրը 86—89
Մեհրուժան Արծրունի 52—55
Մեսեք 372
Մեսրոպ (Մեսրոպ Մաշտոց) 56, 57,
60, 61, 371, 373
Միհրդատ (մանուկ), Միհրդատի որ-
դի 32, 33
Միհրդատ, Տիգրան Երկրորդի քրոջ
որդի 32, 33
Միքայել (մանուկ) 252, 253
Մխիթար Այրիվանցի 72, 73
Մշկան, մարգարյան 62, 63
Մոնոս 326—329
Մոսոք 14, 15
Մովսես, Ուտի գավառի իշխան 302—
305
Մովսես Խորենացի, տե՛ս Խորենացի
Մովսես
Մովսես Կաղանկատվացի 10, 11
Մովսես մարգարե 16, 17, 52, 53, 220,
221, 226, 227, 375, 379
Մովսես հայրապետ, Եղվարդ գյուղից
68, 69, 72—75
Մովսես քահանա 348, 349
Մովսես քահանա (մյուս) 348, 349
Մորիկ, հոռմեացիների կայսր 70—77
Մրվան, ոստիկան 96, 97
Մուշե հայրապետ, Կոտայք գավառի
Այլաքերք գյուղից 66, 67
Մուշեղ, Մոկաց իշխան 180, 181
Մուշեղ, Սմբատ արքայի եղբայր 190,
191
Մուշեղ, Սմբատ արքայի որդի 220—
223, 228, 229
Մուրացան 28, 29
Յուսուֆ, ոստիկան 196—203, 206, 207,
212, 213, 218, 219, 246, 247, 272,
273, 292—295, 298—301, 306—309,
314—317, 326—335, 354, 355, 369—
371
Նաբուգոդոնոսոր 22, 23, 377
Նաբկեսոս, սուրբ վկա 118, 119, 158,
159

Նեբրովք, տե՛ս Բել
Նեստոր 374
Ներսես, Առավանի որդի 24, 25
Ներսես, վրաց իշխան 96, 97
Ներսես (Մեծ) հայրապետ, Աթանա-
գիների որդի 48—57
Ներսես, Աղվանքի եպիսկոպոսապետ
102, 103
Ներսես հայրապետ, Բագրևանդ գա-
վառից 66, 67
Ներսես հայրապետ 62, 63, 88—95
Ներսես, Տայքի եպիսկոպոս 86, 87
Նեքտանիք 16, 17, 32, 33
Նիկողայոս (Նիկողոս), Կոստանդնու-
պոլսի պատրիարք 266—269
Նոյ, նահապետ 8, 9, 12—15, 372
Նորայր 22, 23
Նսրը-Սրով, ոստիկան 330—333, 336—
341, 354, 355, 358, 359, 369
Շահակ, պատրիարք 54, 55
Շահանշահ (Շահաննշահ, Շահան
շահ), տե՛ս Աշոտ (Երկաթ), Սմբատ
արքայի որդի
Շամբաթ, հրեա 22, 23
Շամիրամ 20—23, 32, 33
Շամշազրամ, Ապահունքի նահապետ
36, 37
Շապուհ, պարսից արքա 52—57
Շապուհ Բագրատունի, պատմիչ 10, 11,
114, 115, 134, 135, 144, 145, 375
Շապուհ, Սմբատ արքայի եղբայր 148,
149, 176, 177
Շապուհ, Սմբատ արքայի կրտսեր եղ-
բայր 184, 185, 196, 197
Շապուհ, սպարապետ 10, 11
Շավասայ Արծրունի 60—63
Շեխ, Հիսն ոստիկանի հայրը 140, 141
Շերո քրմապետ, Վնդոյի որդի 62, 63
Շիմոն (Շիմոն), սուրբ 226, 227
Շմավոն (Շամովոն) 30, 31
Շմուկ Ասորի 60, 61
Շուշան, սուրբ կույս 118, 119
Ռգրա, զորապետ 98, 99
Ռմար, ամիրապետ 102, 103

Ռսկի, Թադեոս առաքյալի աշակերտ-
ների գլխավորը 38, 39
Ռստանիկ 24, 25
Ռրմիզդ, Խոսրովի որդի 70, 71
Ռրմիզդ, Խոսրովի թոռը 80, 81
Պանոս 24, 25
Պապ, Արշակի որդի 52—55
Պապ, Հուսիկի որդի 48, 49
Պարետ 22, 23
Պարթև 26, 27
Պարույր, հայոց թագավոր 22, 23
Պերճ 22, 23
Պերոզ, պարսից արքա 62—65
Պետրոս, առաքյալ 336, 337, 379
Պիղատոս 32, 33
Պողոս, առաքյալ 84, 85, 152, 153, 160,
161, 274, 275, 280, 281
Պոմպեոս Հռոմայեցի 32, 33
Պրոտիրիադա (Պրոտիրիադես) 218,
219
Ջարր, ամիրապետ 120, 121
Ռոստոմ, Ատրպատականի իշխան 82,
83
Սաթեհիկ, Արտաշես արքայի կին 38,
39
Սահակ, Աղվանքի իշխան 220, 221
Սահակ, Գրիգոր իշխանի եղբայր 202,
203, 230, 231
Սահակ իշխան, Սյունյաց տեր 116—119,
302, 303, 332—335
Սահակ, կաթողիկոսարանի դռան ե-
պիսկոպոս 340, 341, 348—351
Սահակ հայրապետ, Հարթ գավառից
66, 67
Սահակ հայրապետ, Ջորափոր գյուղից
98—101
Սահակ, Սևադայի մեծ իշխան 300—
305, 308—315
Սահակ, Սմբատ արքայի եղբայր 184,
185, 188, 189, 238, 239
Սահակ, Սիսական Սմբատ իշխանի եղ-
բայր 332, 333, 354, 355

Սահակ, Սյունյաց Սմբատ մեծ իշխանի եղբայր 242—245, 358, 359
 Սահակ, սուրբ 118, 119
 Սահակ սուրբ, Ներսես Մեծի որդի (Սահակ Պարթև կաթողիկոս) 56—61, 78, 79
 Սաղաթիել 377
 Սահառունի Դավիթ, տե՛ս Դավիթ Սահառունի
 Սամուել Աճեցի 72, 73, 368
 Սամվել հայրապետ, Արծկե գյուղից 64, 65
 Սանասար, Սենեքերիմ թագավորի որդի 373
 Սանատրուկ, Արշակունի թագավոր 38, 39, 44, 45, 372
 Սանդրուխտ, Սանատրուկ թագավորի դուստր 38, 39
 Սառա, Աբրահամի կին 26, 27, 372
 Սավուղ 377
 Սարգիս, աշխարհական 350, 351
 Սարգիս, Հռոմ Մայրազոմեցու աշակերտ 82, 83
 Սբուկ 316, 317, 332, 333
 Սեբեոս 10, 11
 Սեդեկիա 278—281, 377
 Սեթ 362, 363
 Սելեկիոս, Բաբելոնի թագավոր 26, 27
 Սեն, ճահապետ 12, 13, 16, 17
 Սեն Մարտեն, հայազետ 371
 Սենեքերիմ, Արծրունյաց ճահապետ 22, 23
 Սենեքերիմ (Սինախերիբ) արքա 192, 193, 373
 Սերգե, ճահատակ 86, 87
 Սևադա, պարսկական տոհմից 116, 117
 Սևուկ, Սևորդյաց ճախնի 130, 131
 Սիսակ 20, 21
 Սիսար 260, 261, 377
 Սիոն հայրապետ, Բավոնյաց գյուղից 108—111
 Սկայորդի 22, 23
 Սղիման ամիրապետ 102, 103
 Սմբատ արքա, Աշոտ արքայի որդի 10, 11, 146—151, 160—163, 170—177, 180—221, 226—229, 232—241, 272,

273, 286, 287, 369, 370, 378
 Սմբատ Բագրատունի, Սմբատի որդի 96, 97
 Սմբատ, Գաբալոնացի իշխան 308, 309
 Սմբատ, Սիսական իշխան 212, 213, 308, 309, 332, 333
 Սմբատ, Սյունյաց մեծ իշխան 238, 239, 242—245, 272, 273, 296, 297, 304, 305, 358, 359
 Սմբատ, Սահակ իշխանի որդի 188, 189
 Սմբատ, Սմբատ արքայի եղբորորդի 184, 185, 188, 189, 228—229
 Սմբատ աղարապետ 116—119, 122, 123, 130—135
 Սմբատ, Վարազտիրոցի հայր 78, 79, 82, 83, 88, 89
 Սմբատ, Վարազտիրոցի որդի 88, 89
 Սմբատ քաջ Բագրատունի 72—79, 82, 83, 88, 89, 278, 279
 Սողոմոն իմաստուն 260, 261, 292, 293
 Սաղաթիել հայրապետ, Գառնիից 112—115
 Սողոմոն, հայրերի հայր 112, 113
 Սողոն 30, 31
 Ստեփանոս (Կոն) 130—133
 Ստեփանոս հայրապետ, Դվին քաղաքից 110, 111
 Ստեփանոս, սուրբ վկա 158, 159, 375
 Սուլեյման, ռուսիկան 108, 109
 Սուր 22, 23
 Սալոն, մարգպան 66, 67
 Սուրենի Պահլավ, (Սուրենյան Պահլավ) 36, 37
 Սուրհան, տե՛ս Դավիթ, պարսիկ տոհմից
 Սուրմակ 58—61
 Սուփան, տե՛ս Գրիգոր (Սուփան)
 Սուփան Գրիգոր, Վասակ Գաբրուի որդի, տե՛ս Գրիգոր Սուփան
 Սուփան, Սյունյաց տեր 216, 217
 Սուքիանոս, սրբերի զխավոր 40, 41
 Վահագն, Տիգրան Մեծի որդի 24, 25
 Վահան, Գողթնի տեր 102, 103

Վահան Մամիկոնյան, Հմայակի որդի 62—67
 Վահե 26, 27
 Վահրամ, իշխան 70, 71
 Վաղարշ, պարսից արքա 64, 65
 Վաղարշակ, Պապի որդի 16, 17
 Վաղարշակ Պարթև 8, 9
 Վաղենտին, զորավար 88, 89
 Վաղենտիանոս, կայսր 50, 51
 Վաղես, Վաղենտիանոս կայսեր եղբայր 52, 53
 Վան, Բայզանի որդի 26, 27
 Վաշտակ 22, 23
 Վասակ Արծրունի 192, 193
 Վասակ, Գաբալոնացի Սմբատ իշխանի եղբայր 308, 309
 Վասակ, Գեղարքունիքի իշխան 306, 307
 Վասակ, Գեթուրի իշխան 296—299, 316—319, 378
 Վասակ (Գաբու) Սուփանի որդի 120, 121, 136—139
 Վասակ, Գրիգոր իշխանի եղբայր 202, 203, 230, 231, 296, 297
 Վասակ (Իշխանիկ), Սյունյաց մեծ իշխան 138, 139, 144, 145
 Վասակ, Սիսական իշխան 128, 129, 308, 309
 Վասակ Սյունի 258, 259
 Վասակ, Սյունյաց զահերեց իշխան Աշոտի որդին 228, 229
 Վասակ, ուրացող 192, 193
 Վասակի Բաբգեն, Սյունյաց Սմբատ իշխանի եղբայր 298, 299, 310, 311
 Վալսիկոս 286, 287
 Վարազդատ Արշակունի 54, 55
 Վարազտիրոց մարգպան, քաջ Սմբատի որդի 78, 79, 82, 83, 88, 89
 Վարբակես Մեղացի 22, 23
 Վարդ, Վահանի եղբայր 66, 67
 Վարդան Մամիկոնյան 66, 67
 Վարդան, սուրբ 62, 63, 74, 75
 Վարդան, սուրբ Սահակի թոռ 58, 59, 62, 63
 Վիթ, ամիրապետ 102, 103
 Վիթ, ռուսիկան 104, 105

Վնդո, ճախարար 62, 63
 Վշնան Վահրամ, մարգպան 66, 67
 Վռամ, պարսից արքա 56, 57
 Վշամ Երկրորդ, պարսից արքա 58—61
 Վռամշապուհ, Խոսրովի եղբայր 56—59
 Վստամ 22, 23
 Վրթանես, սուրբ Արիստակեսի եղբայր 44—47
 Տիրեր 24, 25
 Տիգրան Երկրորդ, Արտաշեսի որդի 30—35
 Տիգրան Մեծ (Երվանդյան) 24, 25, 140, 141
 Տիրան, Խոսրովի որդի 48, 49
 Տիրան, Տիգրան Մեծի որդի 24, 25
 Տրդատ, արքա 42—47, 109, 110, 236, 237
 Տրդատ, Արշակի եղբայր 50, 51
 Տրդատ (Բ) Դասնավորեցի, հայրապետ 108, 109, 374
 Տրդատ Երկրորդ 110, 111
 Տրդատ հայրապետ, Ռթմտ գյուղից 108, 109
 Տուրի իշխան, Բագրատունի 38, 39
 Րիփաթ (Րիփատ) 14—17
 Ճագարեշվիլի Ե., թարգմանիչ 371
 Ճիկ Ամրամ 320—323
 Ուխտանես, պատմիչ 10, 11, 68, 69
 Ումայի, քաղաքի հրամանատար 164, 165
 Փառնակ 22, 23
 Փառնավազ 24, 25
 Փառնեքսեն, Աշտիշատից 48, 49
 Փարավոն 218—223
 Փարկինի, հազարացի 306, 307
 Փավոս 24, 25
 Փիլիպպե, Ալեքսանդր Մեծի հայրը 23, 27
 Փոկաս, կայսր 76, 77

Քաթեր (Կինեցի) 377
Քամ, նահապետ 12, 13
Քամար 36, 37
Քետուրա 26, 27
Քիտ (Քիտիմ) 14, 15
Քերքսեն 12, 13
Քյուսաթրու 12, 13

**Քրիստափոր հայրապետ, Արրահամ-
 լան տնից 78, 79**
**Քրիստափոր հայրապետ, Բագրևան
 գավառի Տիրատիմ գյուղից 66, 67**
**Քրիստոս, Քրիստոս Հիսուս, տե՛ս Հի-
 սուս Քրիստոս**

Օգոստոս, կայսր 34, 35

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբխազիա 268, 269
Աբովյան, շրջան 379
Ադմա, քաղաք 379
Ազատ, գետ 76, 77, 379
Աթենք 372
**Ալանք, Ալանաց դուռ 164, 165, 202,
 203, 302, 303, 375, 378**
Ալեքսանդրիա 50, 51, 54, 55
Ախալանք, գյուղ 308, 309
Ախուրյան, գետ 196, 197
**Ակահիս (Աքաղայու կատար, Ակա-
 հիք), լեռ 330, 331, 378, 379**
Ակոռի, գյուղ 92—95
Ահմատան, քաղաք 76, 77
**Աղապատրուշ (Եղապատրուշ, Եղա-
 պատրոշ) գյուղ 110, 111, 375**
Աղբաթանք, գյուղ 74, 75
**Աղբակ, գավառ 126, 127, 330, 331,
 372, 375, 378**
Աղիովիտ 100, 101
Աղմաղան, լեռնագագաթ 379
**Աղձնիք, նահանգ, Աղձնյաց աշխարհ
 20, 21, 28, 29, 36, 37, 108, 109;
 176, 177, 372**
Աղստև (Աղաստև) 246, 247
**Աղվանք, Աղվանից աշխարհ 46, 47,
 56, 57, 102, 103, 130, 131, 220, 221,
 268, 269, 330, 331, 369**
Աղցից, գյուղ 76, 77
Աճարիսձղալի, գետ 374
Ամասիա, քաղաք 32, 33
Ամարաս, գյուղ 46, 47
**Ալաբերք (Ալափարս) գյուղ 66, 67,
 373**
**Այրարատ, Այրարատ գավառ, նահանգ,
 աշխարհ, Այրարատյան աշխարհ 20,**

**21, 84, 85, 262, 263, 368, 373, 374,
 375, 378, 379**
**Անի, ամրոց 190, 191, 204, 205, 210,
 211**
**Անձնացյաց աշխարհ, գավառ 328, 329,
 378**
Անուշ, բերդ 52, 53, 56, 57
Անտիոք 50, 51, 54, 55
Աշոցք 198, 199
Աշտարակք, գյուղ 66, 67
Աշտիշատ, գյուղ 48, 49, 60, 61
Ապահունիք 36, 37
Ապարան, գյուղ, շրջան 375
Առաջին Հայք 20, 21, 70, 71
Առբերան, գավառ 372
Առեսան, ավան 70, 71
Ասիա 284, 285
**Ասորեստան 22, 23, 70, 71, 76, 77,
 84, 85, 90, 91, 190, 191, 373, 377**
**Ասորիքի Միջագետք 176, 177, 328,
 329**
Ավետյաց երկիր 22, 23
**Ատրպաղական (Ադրբայդջան, Ազեր-
 բայջան, Ազրբեջան), տե՛ս Ատրը-
 պատական**
**Ատրպատական, Ատրպատական քա-
 ղաք, աշխարհ 82, 83, 148, 149, 162,
 163, 188, 189, 192, 193, 202, 203,
 212, 218, 244—247, 292, 293, 330,
 331, 354, 355, 358, 359, 369, 378,
 379**
Արաբական ամապատ 377
Արաբական թերակղզի 375
Արարիա 84, 85, 326, 327
**Արագած, լեռ 18, 19, 70, 71, 170, 171,
 198, 199, 298, 299**
Արագածոտն 18, 19

Արագածուն գավառ 114, 115
Արածանի, գետ 373
Արամոնք, գյուղ 108, 109
Արասքենոն, քաղաք 38, 39
Արարատ, շրջան 379
Արաքս, գետ 374, 379
Արեն 110, 111
Արծկե, գյուղ 66, 67, 373
Արճեշ, գյուղ 100, 101
Արմավիր 18—21, 374
Արմենի 20, 21, 70, 71
Արշարունյաց ամրոցներ 246, 247
Արտազ, գավառ 40, 41
Արտաշատ, դաստակերտ 114—117
Արտաշատ, քաղաք 42, 43
Արտավել (Արտավիլ, Արդարիլ, Ար-
տավետ), քաղաք 332, 333, 379
Արուն, դաստակերտ 94, 95
Արուն, քաղաքագյուղ 198, 199
Արցախ 232, 233
Աքարիա, ծոց 379
Աֆրիկա 377

Բաբելոն 18, 19, 26, 27, 100, 101, 198,
197, 326, 327, 377
Բագարան, ավան, գյուղ 74, 75, 146,
147, 196, 197, 228, 229, 340, 341
Բագարանի եկեղեցի 196, 197
Բագավան (Բագուան, Բագարվան,
Բաջարվան), գավառ 60, 61
Բագավան, գյուղ 112, 113
Բագրևանդ (Բագրևան, Բագրավան,
Բագրավանդ, Բագրաբանդ), գավառ
66, 67, 112, 113, 178, 179, 244,
245, 370, 373
Բաղա (Բաղակ), տե՛ս Սեգովր
Բաղեշ 371
Բաղաց ամրոց 128, 129
Բալազետ, բերդաքաղաք 374
Բասեն (Բասեան) 70, 71, 76, 77
Բավոնյաց, գյուղ 108, 109, 374
Բեթել լեռներ 292, 293
Բեշապուր, գավառ 66, 67
Բերդկաց, գյուղ 96, 97
Բերդենեն 36, 37, 240, 241
Բերկրի, գյուղաքաղաք 378

Բզնունիք, գավառ 373
Բլուր, գյուղ 60, 61
Բյուզանդիա (Բյուզանդիոն) 52, 53,
373
Բյուրանիա 42, 43
Բյուրական 340, 341
Բուրական ամրոցիկ 336, 337, 340, 341
Բշմի, ամրոց 82, 83
Բուլանքի, տե՛ս Հարք
Բուլղարիա 30, 31

Գաբելյանք, գավառ 373
Գամիր (ք), Գամիրի աշխարհ 14, 15,
320, 321
Գալանեի վկայարան 82, 83
Գանձակ 378
Գառնի 20, 21
Գառնի, գյուղաքաղաք 112, 113, 338,
339
Գարդման, բերդ, ամրոց 130, 131, 314,
315
Գարդման, գավառ 82, 83, 130, 131,
232, 233
Գարդմանի աշխարհ 128, 129
Գեղա (Գեղ, Գեղմաղան), լեռ 336,
337, 379
Գեղամ, լեռ 20, 21
Գեղամա ծովակ 96, 97, 202, 203, 232,
233, 298, 299, 302, 303
Գեղամաղա լեռներ 379
Գեղամի դաստակերտ 20, 21
Գեղամյո ամրոց 356, 357, 379
Գեղարքունի, Գեղարքունի գավառ 20,
21, 128, 129, 306, 307
Գողթն, Գողթան գավառ 102, 103, 110,
111, 308, 309
Գոմոր 376, 379
Գորիս 379
Գրիգոր սուրբ, եկեղեցի 78—81, 114,
115
Գրիգոր սուրբ, վանք 112, 113
Գուգարք, Գուգարաց երկիր, Գուգա-
րաց աշխարհ 28, 29, 142, 143, 146,
147, 220, 221, 244, 245, 252, 253,
266, 267, 296, 297, 302, 303, 370,
378

Դամասկոս 96—101
Դամասկոսի պարիսպ 280, 281
Դասնավորք, գավառ 374
Դարիալի կիրճ, տե՛ս Ալանաց դուռ
Դարա 70, 71
Դարոն 88, 89
Դարոյնք 76, 77, 228, 229, 374
Դերջան, գավառ 286, 287
Դիադին, լեռ 373
Դողք, գյուղ 172, 173
Դվին, քաղաք 62, 63, 66, 67, 70—77,
84, 85, 88, 89, 94, 95, 100, 101, 108
—111, 114—119, 122—125, 128, 129,
136, 137, 162—165, 170, 171, 182,
183, 188—191, 198—201, 216—221,
238, 239, 242—245, 272, 273, 280,
291, 294, 295, 300—303, 308—311,
320, 321, 332—335, 354—359, 369
Դրասխանակերտ, գյուղ 368

Եգերիա, գավառ 374
Եգիպտական ճահանգ 326, 327
Եգիպտոս 92, 93, 192, 193
Եղեսիա 24, 25, 38, 39
Եկեղյաց գավառ 44, 45
Եղեգնաձոր 373
Եղիվարդ, դաստակերտ 94, 95
Եղվարդ, գյուղ 68, 69
Եռասա (Առեստավան, Առեստովան,
Եռաստավան) 373
Եվրոպա 377
Երագավորք, կապածք 146, 147
Երագավորք, քաղաքագյուղ 130, 131,
136, 137, 200, 201, 210, 211, 220,
221, 304—307
Երասխ, գետ 18—21, 216, 217
Երասխաձոր, Երասխի ձոր 182, 183,
200, 201, 234—237, 370
Երևան 94, 95, 372
Երկրորդ Հայք 20, 21, 70, 71
Երնջակ, ամրոց 288, 239, 242, 243,
308, 309
Երուսաղեմ 32—35, 54, 55, 76, 77, 80,
81, 224, 225, 256, 257, 264, 265,
276, 277, 371, 375, 376, 377
Երրորդ Հայք 20, 21, 70, 71

Եփեսոս 48—51, 54, 55, 374
Եփրատ, գետ 38, 39, 178, 179

Ջարեանդ, գավառ 142, 143, 290, 291,
330, 331, 376
Ջրեսկ, գյուղ 114, 115

Էջմիածին, տե՛ս Վաղարշապատ.
Ընձաքիսար, լեռ 70, 71

Թալին, գյուղաքաղաք 110, 111.
Թեթրիծղարո 378
Թեոդոսուպոլիս, տե՛ս Կարին
Թիլ, ավան 44, 45, 54, 55
Թորդան, գյուղ 44—49, 288, 289
Թրակիա 14, 15, 30, 31
Թուլիս, կղզի 54, 55
Թուլիս, գյուղ 178, 179
Թուրքաստան 72, 73, 326, 327

Խմիրգեկ, հնավայր 379
Խոա 70, 71
Խարայեղ 22, 23, 186, 187, 218, 219,
276—281, 360, 361, 375, 377, 378,
379
Խառիա 234, 235
Խրանական Ադրբեջան 378
Լակոնիա (Սպարտոս) 377
Լյուրիկիա 14, 15

Խազնաք-Գեղի 32, 33
Խաղ, գյուղ 54, 55
Խաղամախի դաշտ 66, 67, 373.
Խաչեն, ամրոց 130, 131
Խառան 98, 99
Խոսրովի արգելանոց 379
Խորազույն Հայք 70, 71
Խրամ, գետ 378

Մաղկանց, լեռ 373
Մաղկոտն, լեռ 328, 329
Մանարք 164, 165, 304, 305
Մոփք, Մոփաց աշխարհ, Մոփաց գա-
վառ 20, 21, 44—47

Գակագր, գյուղ 116, 117
 Կաղամախիք 378
 Կաղզվան, գյուղ 182, 183
 Կալան (Կալան), ամրոց 306, 307, 310, 311
 Կանգար (Կանգարք) 232, 233
 Կապաղովկիա 70, 71
 Կապուտ 236, 237
 Կապույտ, բերդ 370
 Կարասու, Արաքս գետի վտակ 379
 Կարին (Էրզրում, Արզրում, Թեոդոսուպոլիս, Թեոդուպոլիս), քաղաք 70, 71, 76, 77, 164, 165, 374
 Կարմիր ծով 379
 Կարնո աշխարհ 70, 71
 Կարնո ամրոց 182, 183
 Կարուց բերդ 148, 149, 190, 191
 Կավակերտ, դաստակերտ 114—117
 Կաքավաքար, ամրոց 324, 325
 Կեսարիա (Միծակ) 28, 29, 32, 33, 48, 49, 54, 55, 70, 71
 Կիլիկիա 373
 Կղարք 164, 165
 Կղարքի ամրոցներ 216, 217
 Կոզ, գավառ 74—77
 Կոզովիտ, լեռ 328, 329, 374
 Կոռ, լեռ 30, 31
 Կոռք, գյուղաքաղաք 80, 81, 196, 197
 Կոռք, դաստակերտ 294, 295
 Կոստանդնուպոլիս 48—51, 54, 55, 84, 85, 90, 91, 266, 267
 Կովկաս 142, 143, 220, 221, 258, 259, 296, 297
 Կովկասյան լեռներ 28—31, 164, 165, 202, 203, 375
 Կոտայք, գավառ, նահանգ 66, 67, 94, 95, 108, 109, 118, 119, 128—131, 320, 321
 Կորդվաց աշխարհ 246, 247, 328, 329
 Կորդվաց լեռներ 272, 273
 Կորդուք, գավառ 376
 Կորնայք, նահանգ 376
 Կրուստ, ամրոց 316, 317
 Կուր, գետ 164, 165, 322, 323, 378

Հազար 10, 11, 222, 223, 372

Հազարի աճապատ 332, 333
 Հայաստան, Հայոց աշխարհ, Հայոց երկիր, Հայք 8—11, 14—23, 32—35, 38—41, 46, 47, 50—53, 56—67, 70—77, 79—81, 84, 85, 88—93, 96—101, 110, 111, 114—117, 120, 121, 136, 137, 150, 151, 162, 163, 174—177, 180, 181, 184, 185, 202, 203, 214, 215, 222, 223, 233, 239, 268—273, 278, 279, 284, 285, 290, 291, 306, 307, 330—333, 369, 372, 373, 378, 379
 Հայկական պար 373
 Հայկական Տավրոս, լեռնաշղթա 378
 Հարք, գավառ 66, 67, 373
 Հացեկաց, գյուղ 56, 57
 Հացյաց վանք 48, 49
 Հացիվ 70, 71
 Հելլադա (Ելլադա) 30, 31
 Հեր (Խոյ) 142—145, 290—293, 330, 331, 376
 Հղուկ (Յղուկ), գյուղ 66, 67
 Հնդկաստան (Հնդկաց աշխարհ) 86, 87
 Հողոցմանց, գյուղ 60, 61
 Հողս, քաղաքագյուղ 178, 179
 Հոփսիսմյան վկայարան 76, 77
 Հոռն 46, 47, 50, 51, 54, 55, 374
 Հոռնեական Մարզ 114—117
 Հրեաստան 22, 23, 32—37, 224, 225, 378
 Հուդա, թագավորություն 377, 378
 Հունարակերտ, քաղաք 164, 165
 Հունաստան (Հուլնք) 82, 83, 88, 89
 Հուրաստան, գետ 116, 117
 Զագ, գյուղ, 94, 95, 130, 131
 Զիրավ 52, 53
 Զորափոր, գյուղ 96, 97
 Զորոփոր 310, 311
 Ծվաշ, գավառ 316, 317
 Մազազ, գավառ 116, 117, 354, 355, 379
 Մակու 378
 Մակուրան 86, 87

Մակվա, գետ 374
 Մաղազ, գավառ 96, 97
 Մայրո վանք 82, 83
 Մայրազոմ 82, 83
 Մանե (Մանյա) քարայր 42—45
 Մասիս, լեռ 18, 19
 Մասյացոտն 18, 19, 70, 71, 78, 79, 82, 93
 Մարանդ 290, 291
 Մարգաստան (Մարդաստան) 290, 291, 373, 378
 Մարս 14, 15
 Մարտիրոսացապոլիս, մայրաքաղաք, (Մարտիրոպոլիս, Նփրկերտ, Հուստիանունիստ, Տիգրանակերտ) 70, 71, 372
 Մարտիրոպոլիս, տե՛ս Մարտիրոսացապոլիս
 Մարտիրոսաց քաղաք 20, 21, 50, 51
 Մելիտենե, Մելիտինա, քաղաք 20, 21, 50, 51, 70, 71
 Մեծամոր 116, 117
 Մեծ Աղբակ 375
 Մեծ Զավ (Զաք), Տիգրիսի վտակ 375, 379
 Մեծ Հայք 20, 21, 70, 71, 268, 269, 274, 275, 373, 374, 378, 379
 Մեծ Հայքի Մաս 70, 71
 Մեծ Հայքի Մեծ Մաս 70, 71
 Մերքեզ, լեռ 379
 Միափոր, գավառ 230, 231
 Միծակ, տե՛ս Կեսարիա (Միծակ)
 Միկենե 372
 Միջագետք 34—37, 70, 71
 Միջերկրայք 32, 33
 Միջերկրական ծով 373
 Մծբին 30, 31, 70, 71
 Մոկք 180, 181, 294, 295
 Մոկաց լեռներ 272, 273
 Մորան 86, 87
 Մորիա, լեռ, տաճար 376
 Մոսվան, գյուղ, տե՛ս Աղապատրուշ
 Մրեն, քաղաքագյուղ 84, 85
 Մուղան 379

Նախճրանք 200, 201
 Նախշավան, քաղաք 100, 101, 110, 111, 170, 171, 212, 213, 216, 217, 290—293, 303, 309, 332, 333
 Նակովուս, գավառ 344, 345
 Նաքուր, ձոր 222, 223, 360, 361
 Ներքագոյն Հայք 70, 71
 Նիզ, գավառ 78, 79, 110, 111, 220, 221, 370, 375
 Նիգատուն 375
 Նիկիա 42, 43
 Նիմվե 22—25
 Նոր քաղաք, տե՛ս Վաղարշապատ
 Նորատունք, գյուղ 302, 303
 Նպատ, լեռ 52, 53
 Նփրկերտ, տե՛ս Մարտիրոսացապոլիս
 Նփրկերտ, գավառ 372
 Շամ 102, 103
 Շամշուդե (Շամշուդա, Սամշուդե) ամրոց 296—299, 316, 317, 378
 Շամքոր 164, 165
 Շարուր, դաշտ 188, 189
 Շիրակ, գավառ 114, 115, 143, 149, 188, 189, 198, 199, 210, 211, 238, 239, 244, 245, 304, 305, 370, 378
 Շիրակական 146, 147
 Շողազա 232, 233
 Ռթսո, գյուղ 62, 63, 96, 97
 Ռստան 70, 71, 110, 111
 Ռվա (Ռվայք), գյուղ 118, 119
 Ռրոմանի (Արմանի), գյուղ 304, 305, 378
 Ռրզղական մեհյան 62, 63
 Ռրսիրանք, գյուղ 126, 127
 Չորրորդ Հայք 20, 21, 70, 71
 Պաղեստին 32, 33, 176, 177, 377
 Պարս, տե՛ս Պարսկաստան
 Պարսկաստան 58, 59, 62—67, 70, 71, 78, 79, 86, 87, 212, 313, 330, 331, 373
 Պոնտոս 20, 21, 28—33, 70, 71
 Ջրաբաշխ, սար 40, 41

Ջերմ, գետ 376

Ռա, քաղաք 330, 331

Ռիս, գետ 32, 33

Ռշտունիք 78, 79, 86—91

Ռստկաց (Ռստկաց) գավառ, նահանգ, աշխարհ 246, 247, 292, 293, 330, 331, 376

Ռոտոկ(ք), գավառ 96, 97, 162, 163

Ռուծափ, քաղաք 102, 103

Սագաստան (Սակաստուն) 72, 73, 86, 87, 350, 351

Սակուրեք (Սակուրեք), ամրոց 296, 297, 378

Սաղամաս 292, 293

Սամշվիլո, գյուղ 378

Սասուն 373

Սարդանապատ 22, 23

Սեբաստիա 50, 51

Սեբոյիմ 379

Սեզովրա (Սեզովր) 170, 171, 364, 365, 379

Սեյլան (Սիլլան), լեռ 379

Սեպերդ, գյուղ 379

Սեան, ամրոց 194, 195

Սեան, կղզի 96, 97, 168, 169, 230, 231, 336, 337, 354—357, 368, 370

Սեաստիա, մայրաքաղաք 70, 71

Սե ծով 375

Սիդոնյան Սարեփ 220, 221, 280, 281

Սիմ, լեռ 44, 45, 108, 109, 176, 177, 373

Սիմ, անապատ 86, 87

Սիմա, թերակղզի 379

Սիմա (Սիմեական) լեռ 84, 85, 366, 367, 379

Սիմգ 86, 87

Սիոն 214, 215, 224, 225, 282, 283, 336, 337, 340, 341, 358, 359, 376

Սիոն, լեռ 156, 157

Սիսական 232, 233, 246, 247, 304, 305

Սյունիք, Սյունյաց աշխարհ 216, 217, 304, 305, 358, 359, 373

Սիոն (Սիովն) վերին 33, 39, 256, 257, 366, 367

Սննդական, գյուղ 66, 67

Սոդոմ 326, 327, 364, 365, 376, 379

Սոփեր 200, 201, 375

Սուեզ, ծոց 379

Սուկավ, լեռ 40, 41

Վաղարշապետ 232, 233, 368

Վաղարշապատ (Էջմիածին, Նոր քաղաք), քաղաք 60, 61, 64, 65, 78, 79, 298, 303, 373

Վաղավերք, գյուղ 300, 301

Վալո (Վալոց) ձոր 60, 61, 358, 359, 373

Վալք 373

Վան, քաղաք 32, 33

Վանա լիճ 373, 378

Վանաց ձոր 184, 185

Վանանդ 98, 99, 146, 147

Վանանդ, գավառ 180—183

Վասպուրական, Վասպուրականի գավառ, նահանգ (Վոտուր) 122—125, 178, 179, 184, 185, 206, 207, 244, 245, 292, 293, 296, 297, 370, 373, 375, 378

Վատնյան դաշտ 46, 47

Վարարակ, գետ 379

Վարդանակերտ 98, 99, 374

Վեներիկ 258, 259

Վժան, գյուղ 170, 171

Վրաց աշխարհ, Վիրք, Վրաստան 24, 25, 56, 57, 88, 89, 188, 189, 216, 217, 246, 247, 266—271, 298, 299, 310, 311, 369, 370, 378

Վրկան (Վրկանք) 72, 73

Վուրի աշխարհ 204, 205, 316, 317

Տանկաստան 378

Տալք 70, 71, 86, 87, 90, 91, 182, 188, 190, 191, 210, 211

Տալոց ամրոց 188, 189

Տալոց գավառ 94, 95

Տաշիր 210, 211, 232, 233, 370, 378

Տաշիրք 198, 199, 246, 247

Տաշրատափ 193, 199

Տավուշ, ամրոց 322, 323

Տավուշ, ձոր 312, 313

Տավրոս, լեռ 44, 45, 120, 121, 373

Տարան 86, 87

Տարոն, գավառ, աշխարհ 44, 45, 56, 57, 60, 61, 76, 77, 120—125, 176—179, 270—273, 286, 287, 369

Տիգրիս, գետ 375

Տիգրանակերտ, տե՛ս Մարտիրոսացալիս

Տիգրոն 76—79

Տիրառիճ, գյուղ 66, 67

Տոսպ, գավառ 180, 181, 184, 185, 290, 291, 378

Տոսպա ծով, տե՛ս Վանա լիճ

Տորոս, լեռ 122, 123

Տրապիզոն, մայրաքաղաք 70, 71

Տրոյա, քաղաք 372

Տուշպա (Վան) 378

Տուս 164, 165

Տուս, գյուղ 130, 131

Տուրուբերան, նահանգ 373, 374

Տփղիս (Թբիլիսի), քաղաք 164, 165, 188, 189, 246, 247, 296, 297, 370, 372

Մոլեհաց, գյուղ 78, 79

Մոսի գավառ 130, 131, 142, 143, 164, 165, 180, 181, 198, 199, 220, 221, 228, 229, 302—307, 310, 311, 318—

321

Ուրարտու 378

Ուրմիա, լիճ 378

Փաղտակարան, քաղաք 44, 45, 174, 175, 190, 191, 198, 199

Փառածնակերտ, գյուղ 78, 79

Փոթակ Լճա (ձորակ) 192—195

Փոքր Եռաստ 66, 67

Փոքր Խաբուր 376

Փոքր Հայք 373

Փոքր Սյունիք 46, 47

Քաղիկ 110, 111

Քաղկեդոն (Քաղկեդոնի ժողով) 64, 65, 68, 69, 90, 91, 374

Քասաղ, ավան 375

Քասաղ, գետ 90, 91

Քարահունջ, գետ 379

Քարավազ, քարանձավ 20, 21

Քարունջ (Քարահունջ), քաղաքագյուղ 334, 335

Քարսպառ, իջևան 146, 147

Քեղի, ամրոց 360, 361

Քունարաստան, գյուղ 66, 67

Օշական, գյուղ 60, 61

Օվկիանոս (Ովկիանոս) 54, 55, 373

Հովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Յառաջարան պատմութեան	6
Պատմության առաջարանը	7
Բան ինքնություն սակս յիշատակի անուան իրոյ	362
Իր անվանն արժանի մասնավոր խոսք	363
Ծանոթագրություններ	380
Անձնանունների ցանկ	319
Տեղանունների ցանկ	

Հրատարակչության խմբագիր՝ Դ. Վ. Պետրոսյան
 Նկարիչ՝ Հ. Ա. Մամյան
 Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովսափյան
 Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ս. Վ. Ղազարյան
 Լինոտիպիստ՝ Թ. Ե. Վարդանյան

Հանձնված է շարվածքի 01. 08. 1995 թ.: Ստորագրված է տպագրության 07 02.
1996 թ.: Չափեր 60×84¹/₁₆: Թուղթ՝ տպագրական № 1: Տառատեսակ՝ գրքի տ-
վորական: Տպագրություն՝ բարձր: 23,25 պայմանական տպագրական մամուլ: 21,88
ձրատ. մամուլ: Տպաքանակ՝ 1500: Պատվեր 106: Գինը՝ պայմանագրային:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալեք Մանուկյան փ. № 1
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Алек Манукян, № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արուսյան փ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52